

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

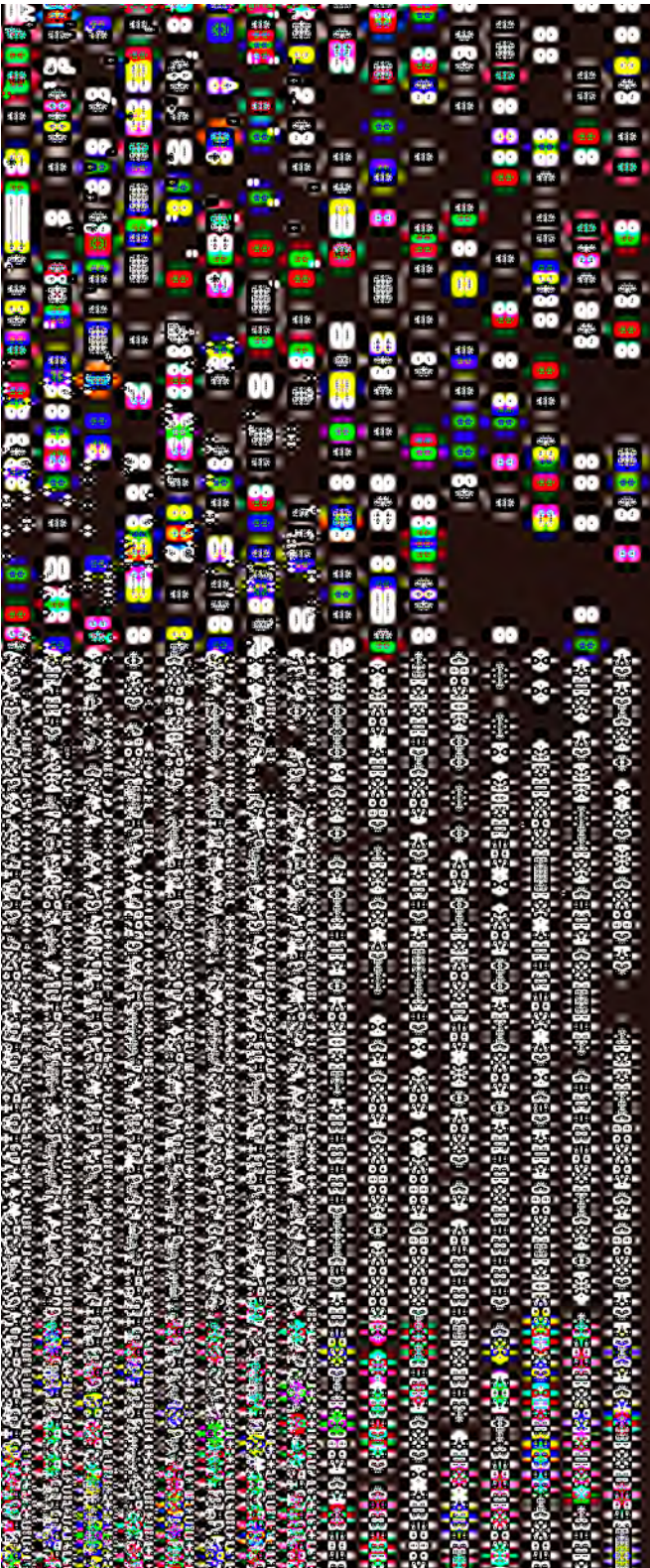
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

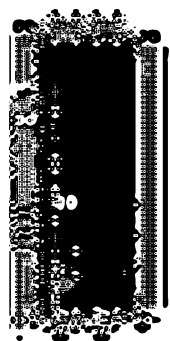
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

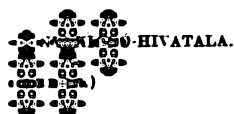
88

88

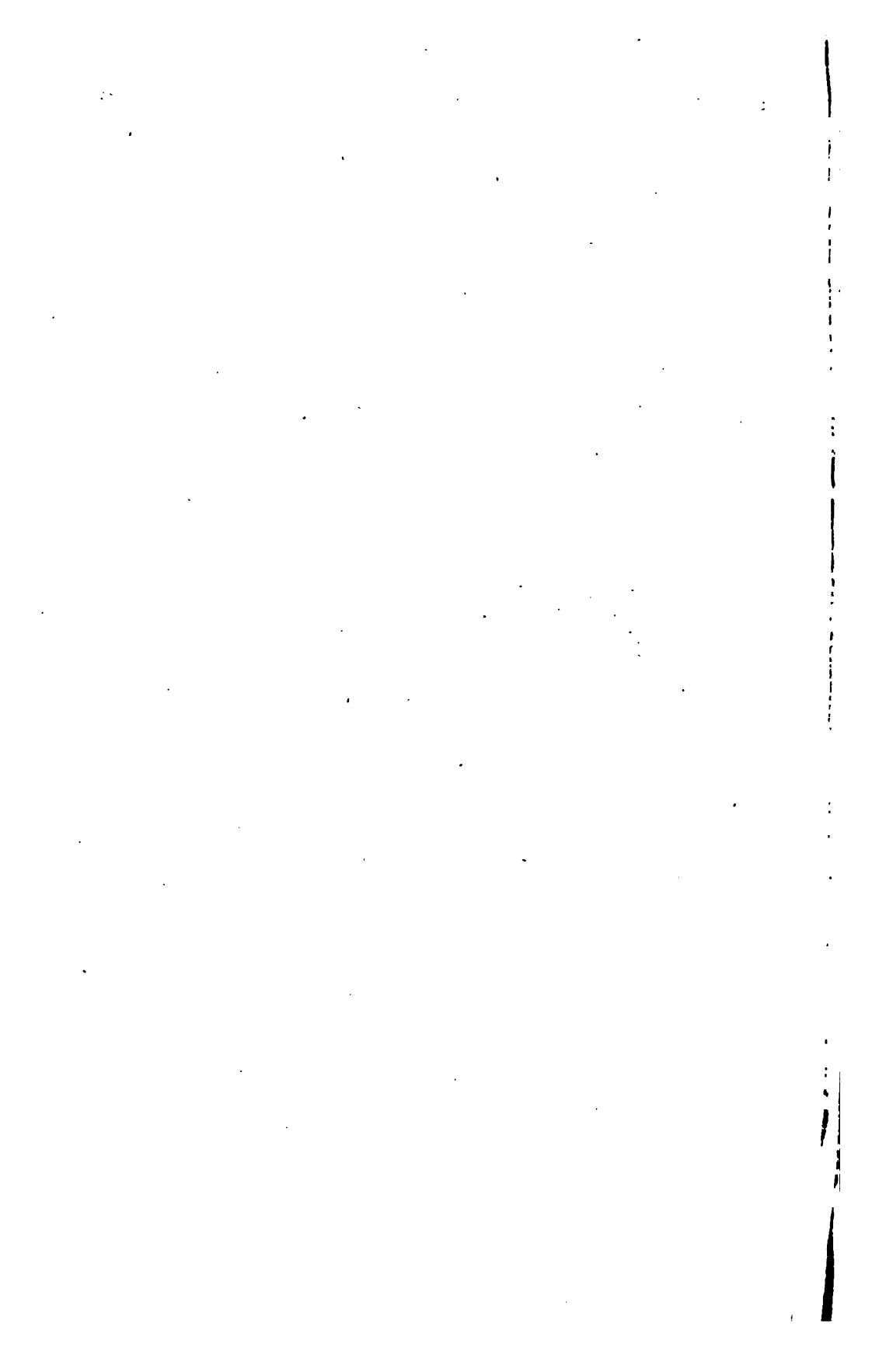

et est pars.

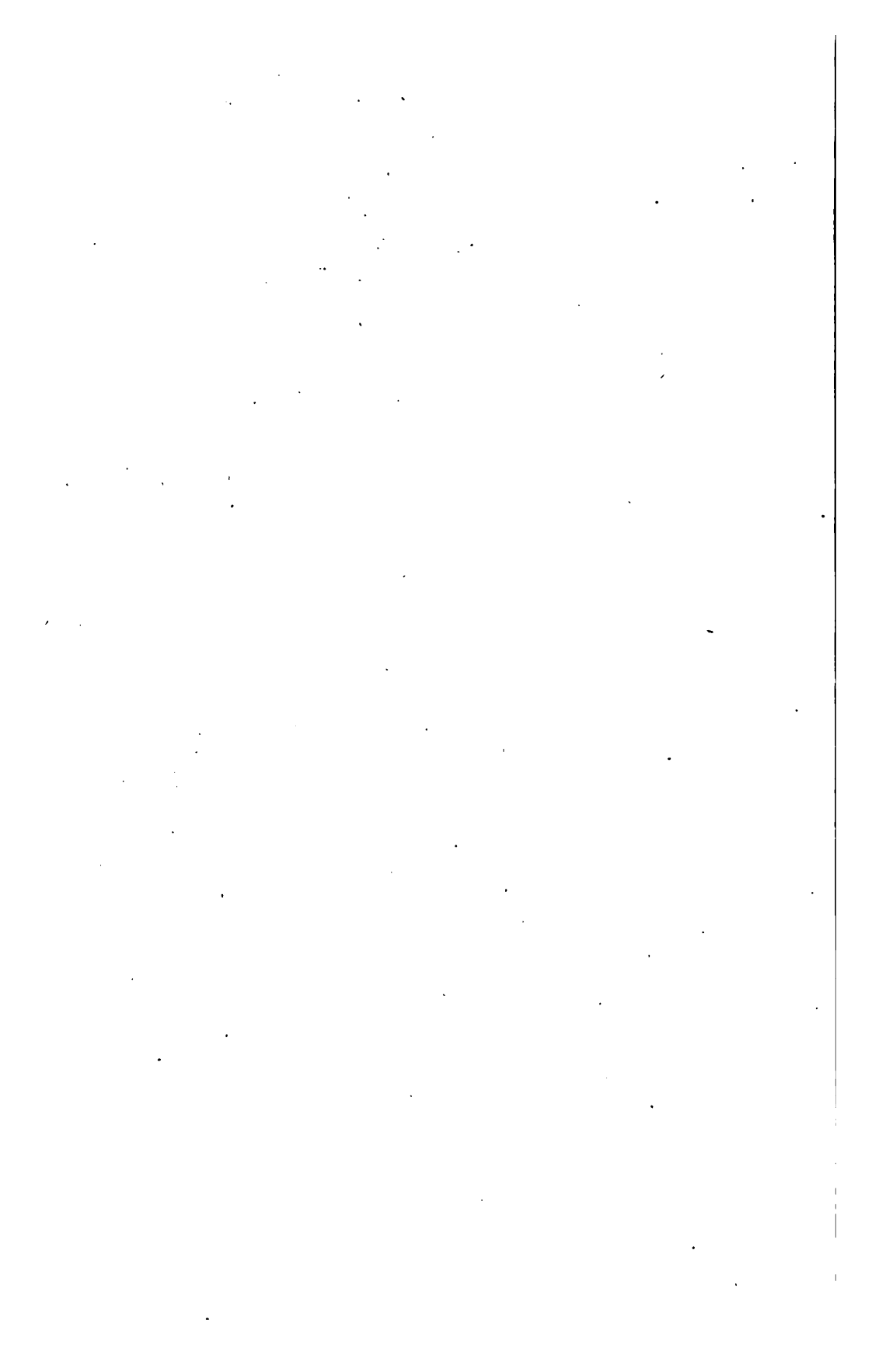

HIVATALA.

A MAGYAROK EREDETE ✓

ETHNOLOGIAI TANULMÁNY.

IRTA

VÁMBÉRY ÁRMIN ✓

JELSZÓ: „Audiatur et altera pars.”

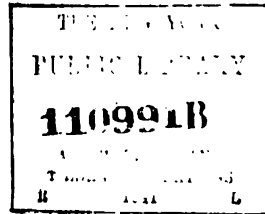
BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

1882.

EX 17

ELŐSZÓ.

Az érdeklődés, mely a magyarok eredetének történetéhez fűződik, épen olyan régi egész Európában, mint maga ez a nemzet. Mint az Ázsiából kiözönlő néptenger utolsó hulláma a magyarok is, a húnokhoz hasonlóan, már délkeleti Európában való első megjelenésökkal, az eredetök és származásuk iránti kíváncsiságot olyan mértékben ébresztették föl, a milyenben külsőségek, magaviseletök és harczias szellemök Pannonia és a szomszéd tartományok akkori lakóiban félelmet és borzalmat gerjesztett. Minthogy azon különböző népelemek, melyek őket megelőzték, szintén a távol keletről törtek elő, ezért megelégedtek azzal, hogy a magyarok vándorlásának kezdő pontját is oda helyezték; és mivel szokásaiknak egyes vonásaival és fizikai jellegökkel a görögöknek a skythákról s a byzancziaknak a húnokról adott silány és bizonytalan leírásai megegyeztek: ezért majd ez utóbbiakkal azonosították, majd ezek egyenes utódainak állították őket. Bővebb geo- és ethnographiai részleteket a keresztyén művelődés ama sötét korszakából nem is lehetett várnunk. Mikor pedig e jövevényeket a Duna és Tisza mellett a keresztyénség közös köteléke, társadalmi és állami tekintetben, nyugot többi népeihez csatolta; akkor az ázsiai eredetökről való tudat csak mint halvány reminiscencia maradt még fenn, mert a nemzeti egyediséggel a hit ama korszakában épen oly kevésbé törődött Európa, mint például a mai moszlim Ázsia, a hol az iszlamnak befolyása alatt, a nemzeti elkülönödés

— nyelv-, színezet- és származásbeli különbség daczára — csak alig állhat fenn, mert a hit a nemzetiség helyére lépett.

Az imént mondottak természetesen csak a középkori Európára vonatkoznak. Ellenben a magyaroknál, kik elejétől fogva nemzeti egyediségök iránti rajongó szeretet által tűntek ki, ez az eset épen nem fordult elő; sőt hogy ezek az eredet kérdése iránt nem voltak közönyösek, ezt bizonyítja azon büszkeség-érzet, a melylyel ázsiai származásukra mindenkor emlékeztek, ezt az érdeklődés, melylyel az ősi hazáról szóló, bizonyára homályos monda iránt viseltettek és bizonyos tekintetben viseltetnek ma is; ezt bizonyítja végül azon kétségtelen tény is, hogy már a XIII. és XV. században a sejtett őshazában maradt törzs-rokonok fölkeresésére kutatókat küldöttek s hogy a költészet tarka leplebe burkolt traditiókat, egészen az újkorig, megdönthetlen igazság fényében törekedtek értelmezni. A meddig Ázsia közeli és távoli részei a Nyugot előtt rejtve voltak — mert hiszen a középkori utazók tudósításai csak a legközelebbi multban találtak méltánylásra — addig önként érthetőleg, a nemzeti ábrándokon az őstörténelmi kutatás terén semmi sem ejtett csorbát; csak azon mértékben, a mint geo- és ethnographiai ismereteink köre tágult, nyomult előtérbe a vitás kérdés lassankint újabb és biztosabb formában, és a mint egyéb tudományos problémáknál, úgy itt is nemsokára el kellett válni a képzeletnek a valóságtól. Ez azonban csak a múlt század második felében történt meg. HERBERSTEIN és PALLAS utazásai, DESGUIGNES, KLAPROTH és mások munkái, különösen pedig az arab geographusok lassankénti megismerése meglehetősen eloszlatták azt a sűrű ködöt, mely Ázsia északi részét és lakóit beburkolta; ugyanis az ural-altaji ethnographia terén való kutatás a gyorsan fejlődött nyelvészet, történelem és archaeologia segélyével biztosabb támaszpontot nyert; és ha mindennek daczára a magyarok eredetének kérdése annyira különbözőleg volt fejtegetve és mindeddig határozott eredményre nem vezetett, ennek oka először azon soha ki nem küszöbölhető

bizonytalanságban rejlik, melybe minden nép őstörténete burkolva van, *másodszor* azon eljárásban, a hogyan az új fény felcsillámló szikráit tekintetbe vették, és *harmadszor* azon elfogultságban és nemzeti előítéletben, a melylyel eddigelé e problema megoldásához kezdettek.

Ha a nem magyar tudósok, mint SCHLÖZER, ZEUSS, BÜDINGER, ROESSLER stb. e kérdéssel azon tisztán tudományos tárgyilagossággal foglalkoztak volna, melyet tőlök mint külföldiektől várni lehetett, és ha a magyar nép elleni, csak alig palástolható gyűlölet nem tűnnék ki mindenütt egyébként érdemes munkáikból: akkor az olvasó a magyarok finn-ugor eredetének általok védelmezett tanát szigorúan tudományos meggyőződés eredményeképen elfogadhatta volna. De, fájdalom, a dolog nem így áll! Mi reánk legalább az ő ide vonatkozó föltevéseik olyan hatással voltak, mintha a finn-ugor eredetnek általok védelmezett theoriáival nem annyira az azon időben még elégtelen philologico-ethnographiai bizonyítékokat kimutatni, mint inkább a magyaroknak bizonyára gyerekes ellenszenvét kirívóvá tenni igyekeztek volna. Gyerekesnek mondjuk, mert magyar részről néha még nagyobbat hibáztak, a mennyiben hiú ábrándképek követésével és minden tudományos rendszer megtagadásával arra törekedtek, hogy a magyar népet majd egyedül állónak, azaz olyannak tüntessék föl, a melynek nincs más néppel szorosabb rokonsága, majd ismét árjáktól, semitáktól, sőt hamitáktól származtassák. Ezen bábeli zűrzavarnak, e kormosötét éjben tapogatódzásnak tulajdonképen csak HUNFALVY PÁL vetett véget, a ki e század második felének kezdetén épen olyan szigorúan tudományos rendszerrel, mint valódi szaktudósi lelkesültséggel lépett föl és olyan nézetet védelmezett, melyet mi csak részben fogadhatunk el, de a melynek a külföldi és hazai kutatók eddigi nézete fölött azon lényeges előnye van, hogy minden nemzeti előítélettől és gyűlölettől menten, tisztán tudományos meggyőződésből eredt, és mint ilyen, az ellenfelek részéről is teljes méltánylást érdemel.

A mennyiben HUNFALVY PÁL úr, a magyar nyelvtudomány eddigi eredményeit, nevezetesen SAJNOVICS, GYARMATHI és RÉVAI munkáit alapúl véve és jelentékenyen bővítve, a magyar és finn-ugor nyelvek közötti rokonság tanát felállította és ebből e két ural-altaji nép szorosabb származási viszonyát is következtette: ennyiben a szigorúbb kritika szempontjából legfőlebb csak egyoldalúsággal vádolható, mert, a mint e tanulmányban ki fogjuk mutatni, a nyelv egymaga nem elégséges osztályozási eszközül, és a magyart épen nem lehet túlnyomólag finn-ugor jellegű nyelvnek mondani. Hogy ezen egyoldalú eljárásnak eleje vétessék, azaz hogy a magyar nyelvnek és magyar népnek az ural-altajiság török-tatár ágával való rokonsági viszonya is kellőleg megvilágíttassék: ezért vállaltam magamra ezen tanulmányt és csakugyan tisztelt ellenfelem nézetétől eltérő eredményre jutottam, melynek következtében a magyarban vegyülék népet látok, a melyben nem finn-ugor, hanem török-tatár elem képezi a tulajdonképeni magvat, vagyis inkább a kiváló alkatrészt. Eddigelé a bizonyítékokat túlnyomólag az ural-altaji népterület északi részén keresték, mi most e terület déli részét kutattuk át hasonló célból. Ezért választottuk jeligének: „*audiat et altera pars*”, mert azon nézetből indultunk ki, hogy a nagyobb hasonlóság kérdése következetesen csak akkor ítéltető meg és csak akkor dönthető el, ha az összehasonlítandó tárgyat a hasonlóságnak mind a két részen meglevő tényezőivel szembe állítjuk, a mi véleményünk szerint még eddig nem történt.

A magyarok és török-tatárok közötti ezen rokonsági viszony előadása tehát a cél, melyet a következő lapok elébe kitűztünk. Ha mégis a turkologia terén meglehetősen hosszú idő óta folytatott munkásságomat nem tekintve és a török népek közt közvetlenül végzett beható kutatásaim daczára jelen munkámat csak *tanulmány* cím alatt bocsátom közre: ezt nem valami erőltetett szerénységből, hanem a megoldandó problema nehézségére való tekintetből teszem, mely problémánál, mint egyéb tudományos

kérdéseknél is, sajátképen nyilatkozatunkat csak gyanítás, nem pedig csalhatatlannak tartott tudományos theoria színében szabad feltüntetnünk. A tárgyalt anyag felfogásában és megítélésében sok elődömtől eltérve, meglehet, hogy a tudvalevőleg sikamlós talajon gyakran hibúztam és tévedtem, de ez mindig és mindenütt azon szorosan tudományos meggyőződés volt, melyet követtem, nem pedig azon kicsinyes és gyerekes nemzeti hiúság, a melylyel Magyarországon hajdan a soha pontosan meg nem határozott ázsiai rokonságot a finn-ugornál többre becsülték. Azt mondom: *hajdan*, mert ma már az utóbb említett rokonságról való nézet van elterjedve igen nagy mértékben, mert valóban különös izlés kell ahhoz, hogy inkább szeressük a nomád és a culturától még távol levő török-tatárokhoz, mint a mívelt, a természettől gazdagon megadományozott és nemes finn népekhez számíttatást!

Hogy mennyire sikerült ezen lapok elébe kitzított czélt elérnem, azt a részrehajlatlan és elfogulatlan kritika fogja megítélni. Lehetnek bár az argumentumok, melyekkel a magyaroknak török-tatár eredetéről vallott nézetemet védelmezem, bármily heves megtámadásoknak kitéve, lehet a végérvényes eredményt bármily kétségesnek tartani; de egy dolog mégis bizonyos és bevégzett tény marad: az, hogy az ellenkező nézet — a mennyiben eddigelé sokkal gyengébb és kevésbbé próbaálló bizonyítékokat tudott felhozni — minden tekintetben kevésbbé szilárd alapon nyugszik és hogy ennélfogva azon eredmény, melyet az ő ide vonatkozó tanulmányaik eddig napfényre hozhattak, távolról sem érdemlik meg a rendíthetetlenség és csalhatatlanság azon jellegét, melyet neki Magyarországon és külföldön tulajdonítanak. Ilyen körülmények közt, vagyis az eddigi bizonyító anyag elégtelenségének láttára, mintegy parancsoló szükségesség gyanánt lép föl a szélesebb kutatási kör tekintetbe vétele és a rendelkezésünkre álló bizonyítékok átölelő méltatása és épen ezen utóbbi az, melyre e könyvben különös figyelmet fordítottunk. E végből munkámat négy részre osztottam; az

elsőben a történelmi bizonyítékokat, a másodikban a nyelv tanúságát, a harmadikban a művelődési mozzanatok bizonyító képességét vettem vizsgálat alá, hogy végül a napfényre hozott eredményt befejező megjegyzésben előadhassam. A negyedik részben azon, részint történelmi, részint philologiai fejtegetések foglaltatnak, a melyek nem annyira a képzett olvasóra, mint inkább a tulajdonképeni szaktudósra tartoznak — ilyenek különösen a III., IV. és V. mellékletek — s a melyeknek jegyzet alakjában a szövegben aligha lett volna helyök.

E könyv egyes részeinek kidolgozásánál szerettem volna az illető forrásokból többet felhasználni, hogyha ezt itt, az európai nagyvárosok könyvtáraitól és keleti kézirat-gyűjteményeitől távol, tehettem volna; de e kérdésben még nem az utolsó szót akartam kimondani, mert reménylem, hogy a bizonyítás egyik vagy másik mozzanatára még visszatérek.

Végül pedig őszinte köszönetemet fejezem ki derek persa nyelvtudósunk, dr. POZDER KÁROLY tanár úrnak azon szíves fáradságáért, hogy munkámhoz a tárgymutató elkészítését magára vállalta.

Budapesten, 1882 szeptember hóban.

Vámbéry Armin.

A 65. lapon említve van, hogy a mai csuvasok a finn-ugor faj
sajátságait tüntetik elő. Ez állításom hibás tudósításon alapszik, a
mennyiben újabb tanulmányaim nyomán a csuvasok török-tatár faj-
jellegei felől semmi kétségem nincsen.

102.	lap	14.	sor	felülről	zovas	helyett	lovas
104.	•	19.	•	•	kúnsági	•	pestmegyei
300.	•	15.	•	•	agašči	•	agačči
317.	•	8.	•	•	gündüz	•	gündüz
418.	•	2.	•	alulról	may	•	way
522.	•	15.	•	•	fedve	•	fekve
672.	•	9.	•	•	قرغا	•	قرغا

A MAGYAROK EREDETE.

I.

SKYTHÁK ÉS SAKÁK

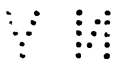
VAGY

AZ ÓKOR ÁLLÍTÓLAGOS TÖRÖKJEI.

A ki valamely folyó eredetét akarja fölfedezni, annak nem szabad visszariadnia a fáradságtól, melylyel az illető forrásvidék legkisebb zugának felkutatása jár, és a még oly csekély és jelentéktelen patakot is keletkezése pontjáig kell kísérnie. Ép úgy kell eljárunk, ha egy nép eredetével van dolgunk. Szándékunk a magyarok ősi eredetére némi világot vetni, de e szándék megvalósítása alkalmával az eddigi szokás ellenére nem csak a finn-ugor rokonság lesz irányadó, hanem egyszersmind azon genetikai viszony is, mely a magyarság és török-tatárság¹ között fennáll. E viszony tisztázása céljából kénytelenek vagyunk a Törökség legelső nyomait az ókorban fölkeresni. Soknak szemében, és nem ok nélkül, kétes eredményű feladatnak fog feltűnni ily visszapillantás egy oly nép múltjába, melyről csak nem rég lebbent föl a rejtettség fátyola. Ha még sok, az ókorban magas fokú műveltségéről híres nép eredetére nézve is a sötétben tapogatunk, és származásukról szóló elméleteinket csak hypothesisek ingadozó alapjára építhetjük, milyen lesz hát kutatásunk eredménye a törökségre nézve, melyről annyiaval kevesebb történelmi adat.

¹ E névnek szorosabb meghatározása céljából az 1. számú melléklet alatt a török-tatár népnek ethnographiai vázlatát csatoltuk ide.

annyival kevesebb irodalmi emlék áll rendelkezésünkre? Bevalljuk őszintén, hogy nem minden aggodalom nélkül fogtunk tanulmányunk e részéhez, mely az egésznek szempontjából okvetlenül szükséges, de melyről már eleve is megjegyezzük, hogy nem egy elődünk hasonló törekvéseitől abban különbözik, hogy tekintettel az alap ingó voltára és az alapul szolgáló anyag ruganyos természetére, nem kíván a tudományos gőg köpenyébe burkolt theoriák, hanem csak igénytelen hozzávetések és sejtelmek alakjában föllépni. Nem az erőszakolt szerénység, hanem a rendelkezésünkre álló forrásanyag természete bírt rá bennünket arra, hogy az imént jelzett úton haladjunk. Nem fogadhatjuk tehát el oly bizalommal, mint D'OHSSON, HAMMER-PURSTALL és mások, azon eredményeket, melyekre DEGUIGNES a Tu-kiu és Hiong-nu eredetére nézve a khinai kútforrások tanulmányozásánál jutott, mert sem az úgynevezett «északi nomádok» határozatlan definitiójában, sem a khinai krónikások által eltorzított ethnikai elnevezésekben nem látjuk azon biztosítékot, mely egy kritikai ítélet hozására elkerülhetetlenül szükséges. Az ethnologia mai állásánál meseszerű és bizonytalan adatok nem szolgálhatnak többé komoly törekvések kiinduló pontjául, és ha csak nem akarjuk önmagunkat elámitani, be kell vallanunk, hogy a törökök első nyomaira vonatkozólag az ó korban legfőlebb a keresztyén időszámítást megelőző három században keletkezett görög hagyományoktól remélhetünk némi fölvilágosítást. Ez időszakba esnek ugyanis egyrésről ama tudósítások Nagy Sándor keleti hadjáratáról és a görög-baktriai birodalomról, másrésről a történetírás atyjának a munkája; és a mint az előbbiekből értesülünk legelőször a *sakákról*, egy valószínűleg ural-altai származású népről, úgy az utóbbiban ismerkedünk meg legelőször (különösen a negyedik könyvben, *Melpomene* 1—142. §.) a skythákkal, kiket sokan, legalább részben, szintén ural-altai népnek tartanak. Az ó-világ két különböző pontján lobog fel tehát némi világosság, tudniillik keleten, illetőleg az Oxus középső folyásán és

Baktriában, továbbá nyugaton, illetőleg a Volga és Don vidékén; oly világosság, mely csekély ugyan, de teljes figyelmünkre méltó, oly világosság, mely nem világítja meg ugyan egészen a történeti nyomozás homályos vidékeit, mely azonban sokkal megbízhatóbb kalauz, mint a khinai évkönyvek csalfa fénye. Kezdjük el HERODOT művén és vizsgáljuk meg a már sokszor fölvetett kérdést, hogy *milyen nemzetiségűek* voltak a skythák.² Több mint egy százada már annak, hogy e kérdés Európa tudósait foglalkoztatja, a reá vonatkozó irodalom már tekintélyes könyvtárt is képez, de végleges megoldásához még alig közeledett, és véleményünk szerint aligha fog egyhamar közeledni, mert HERODOT magyarázóí oly szigorúan ragaszkodván a híres történetíró szövegéhez, egyrészt félreértették az egész mű szellemét és irányát, másrészt az ethnologiai kérdésekben annyira nélkülözhetetlen tágabb látkörre nem ügyeltek és azzal a reménynyel kecsegtették magokat, hogy a mint állítólag sikerült a HERODOT-nál található földrajzi elnevezéseket a pontusi tartományok folyói-, városai- és tavainak későbbi vagy mai neveivel azonosítani, ép úgy fog ez sikerülni a skythai népek nemzetiségével is. Sokkal könnyebb dolog ugyanis, oly adatok

² A skythák elnevezése alá HERODOT a következő népeket foglalja össze: A) a tulajdonképeni skythákat, úgymint 1. az Istros és Tyras között, továbbá a Gerrhos és Maeotis mellett lakó királyi törzseket, 2. a Hypanis és Borysthenes melléki törzseket, melyek földműveléssel foglalkoznak, 3) a nyugati nomád törzseket az Istros és Tyras között, a Hypakiris mellett lakó keleti nomádokat és egy a Tanais mellett tartózkodó kivándorlott törzset; B) a skythákkal rokon határos népeket, úgymint: 1. az agathyrzokat, 2. sauromátokat és 3. a budinokat; C) a hellenekkel összeelegyedett népeket ú. m.: 1. a kallipidokat és skytho-helleneket, 2. a gellonokat és budino-helleneket; D) az idegen határos népeket, ú. m.: 1. a thrákokat, 2. a tauriakat, 3. az alazonokat, 4. a neurokat, 5. a melankhlainokat, 6. az androphagokat, 7. thyssage-tákat, 8. a jyrkeket; E) távolabb lakó népeket ú. m. 1. argippaeokat (kopaszfejűek), 2. az issedonokat; F) mesés népeket ú. m.: 1. kecskelábú emberek, 2. hat hónapon át alvók, 3. arimaspuok (félszeműek), 4. hyperboreusok.

alapján, melyek távolságra, folyók torkolatára és földrajzi fekvésre vonatkoznak, a Porotát a Pruth-tal, a Tyrast a Dnjesterrel, a Hypanis-t a Bug-gal, a Borysthenest a Dnjepperrel és a Tanaist a Donnal³ azonosítani, mint az ethnikai elnevezések tömkelegében eligazodni, melyben az egyes nemzetiségek különválasztása majdnem lehetetlen. Szándékosan használtuk a tömkeleg kitételt, mert a különböző és egymással a legtöbb esetben homlokegyenest ellenkező nézetek áttekintésénél az elfogulatlan olvasó csakhamar lemond minden reményről, hogy e téren való tájékozottságot szerezzen magának. Az uralkodó nézetek után ítélve a skythákat majd arjaiaknak, azaz szlávoknak, iránoknak és germanoknak, majd pedig ural-altaiaknak, vagyis törököknek, mongoloknak és finn-ugoroknak, tehát nem kevesebb mint hat különböző nemzethez tartozóknak mondják. Az előbbi nézetet GRIMM, ZEUSS, KLAPROTH, RAWLINSON, MÜLLENHOF, BRUUN és LINDNER vallják, mely utóbbi a skythákban a kozákok őseit akarja fölismerni, azonkívül még BERGMANN, ki tőlük származtatja a Kimmerieket, míg a másik nézet mellett HAMMER-PURGSTALL, NIEBUHR, ŠAFARIK, HANSEN és NEUMANN KÁROLY (*Déli-Olaszország népei* című pályadíjas művében) kardoskodnak. Ha most azt kérdezzük, hogy mivel támogatják ez elismert tekintélyű tudósok véleményeiket, úgy ki fog tűnni, hogy egyrészt a HERODOT-nál idézett népek földrajzi fekvésének összehasonlítása az azonosított népek későbbi és mai lakhelyeivel, másrészt a földrajzi elnevezések és a szövegben előforduló istenek nevei voltak szülő okai eme sajátságos, noha jóhiszemű nézetek megalkotásának és ezek szolgáltatnak alkalmat ily elágazó elméletek fölállítására. Mi, kik az erősza-
kos és phantastikus theoretizálást legfőlebb csak időtöltéskép engedhetjük meg a tudósnak, mely időtöltés a valódi tudományt

³ V. ö. a herodoti Skythiának térképét BRUUN: *A herodoti skythiára vonatkozó elágazó nézetek kiegyeztetése* című művében. Szt-Pétervár, 1869. (oroszúl).

károsan befolyásolja, mi e fönnemlített körülmények egyikében sem találjuk azon alapot, mely megbízhatóbb combinatiók kiinduló pontjául szolgálhatna. Mennyire nem vezet célhoz például a földrajzi fekvés, melyből következtetve a budinokat, jyrkokat és thyssagetákat az urali népekkel, tehát a finn-ugorokkal azonosították, mert HERODOT lakhelyeiket a pontusi tartományok északi vidékére, illetőleg a Tanais középső folyása mellé teszi, azt könnyen megérthetjük, mivel először is HERODOT-nak szóban forgó helye világosság tekintetében sok kívánni valót hagy, és mert másodszer az irány, melyet e tudósok szerint az imént említett népek ősi hazájokból mai hazájokba való költözések alkalmával követtek, a történeti adatokon alapuló tényekkel ellenkezik. Ha pl. LINDNER⁴ KLAPROTH nyomán egy nagy utat vesz föl a Kaspió északi részén, melynek hosszában az egykori nagy finn-ugor nép szétszórt maradványai az Ural alján nyugat felé hatoltak és Lapphonig és Tobolskig szorultak, úgy ez ép oly téves nézet, mint VIVIEN DE ST. MARTIN⁵ és KUNIK⁶ véleménye, mely szerint az általuk iránoknak tartott skythák az Oxus-on túl fekvő tartományon és az északi nagy pusztán keresztül észak- és északnyugatfelé vonultak. Első sorban is a finn-ugorok nem délről, hanem keletről nyomultak mai lakhelyeikbe, még pedig oly időtájt, melyben a török-tatár ág már elvált az ural-altai törzstől és a mint e nyelvi tények alapján nem kételkedhetünk, a mongolok és tunguzok a finn-ugorokkal még együtt éltek, miből nyilván az következik, hogy az utóbbiak elválásuk után csak egy irányban t. i. északkeletről északnyugat felé érhettek mai lakhelyeikre. Másodszer az Iránoknak tartott skytháknak a Jaxartestől a Volga felé való költözése már physico-ethnikai okokból is lehetetlen; de mivel az iránságnak kiterjeszkedéséről a Jaxartesen

⁴ V. ö. *Skythien und die Skythen des Herodot* 294-ik lapját. Stuttgart 1841.

⁵ *Mémoire sur la géographie ancienne du Caucase* pag. 77.

⁶ V. ö. BRAUN idézett művében a XXXVI. lapot.

túl a legcsekélyebb t
 iránoknak tartott sk
 jegyeznünk, mily ke
 magyarázók a HEROD
 ben vélnek találhatni
 hogy a budinok egy a
 πύρρον) színtű; daczára
 szabad komolyan ver
 elbeszélést a Melank
 mégis a tudós világ c
 vörös haját, és a kék sz
 említett színek nem v
 vagy a ruházatra (vide
 az erre vonatkozó vita,
 ben a budinokat némel
 dig finneknek tartották.
 kodó vizsgálódások a si
 semminemű világosság
 nunk az úgynevezett ny
 BRUN⁷ helyesen jegyzi
 szerzőknél idézett skytha szavakat eddigelé oly módon magya
 rázták, hogy a legellentétesebb nézeteknek szolgáltak érvek gya
 nánt és az elérendő célhoz semmivel sem hoztak bennünket
 közelebb. Míg NEUMANN K. F.: *Die Völker des südlichen Russ
 lands* című pályaművében (II. kiadás 12.1.) a skolotákat törökül
 beszélő népnek mondja, addig ugyanazon tudós: *Die Hellenen
 im Skythenlande* című munkájában NII BUHR, ŠAFARIK és mások
 kal együtt a többi skythák mongol származását akarja bebizo
 nyítani, a mi ellen SCHIEFFNER: *Sprachliches Bedenken gegen das
 Mongolenthum der Skythen* (a szentpétervári akadémia értesítő
 jének XIII. kötete 205-ik lapján) című értekezésében határozot
 tan tiltakozik, és POTOCKY és KLAPROTH véleményéhez csatla

⁷ U. o. XXXV. 1.

QFV

Call number

Author or Periodical

A magyar nyelv és irodalom tanulmány

Book Title

1882

Date or Volume

Books must not be taken from the room

form #1031a

WILHELM STUDY (228W)

Shelf No. 10344

Print Name

Date

kozva, a skythák egy részének iráni származását vitatja, a mennyiben hasonlóképen mint az ugyanezen nézetet valló társai a földrajzi elnevezéseket és a tulajdonneveket a sanskrit segítségével akarja megmagyarázni. Mások e talány megfejtése kedvéért még az óbaktiai nyelvhez is fordultak; de nagyon messze vezetne bennünket, ha el akarnók sorolni mind azon erőszakolt és az összehasonlító nyelvtudomány törvényeinek mellőzésével felállított etymológiákat, melyeket eddig a vizsgálódás folyamában fegyverül felhasználtak. Alkalmunk lesz a következő fejezetben arról meggyőződni, hogy mily nagy óvatossággal kell eljárunk a görögök útján és görög nyelven reánk maradt idegen és különösen ural-altai nyelvmlékek irányában, most csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy ha THEOPHYLAKTUS, MENANDER és PORPHYROGENITUS oly népeknek és oly helyeknek a neveit torzították el annyira, mely népek és helyek közelében éltek, és melyekről szemtanúk által nyerhettek tudósításokat, méltányos-e akkor HERODOT-tól, THUKYDIDES-től, POLYBIUS-tól, STRABO-tól, MELA-tól és másoktól, kik annyi százzal éltek előbb, kik a skythák csodás népéről szóló tudósításaikba sokszor meszeszerű elemeket is fölvettek, nagyobb alaposágot várunk és remélünk?

Kitűzött célunknak talán jobban fogunk megfelelni, ha a helyett, hogy szigorúan ragaszkodnánk HERODOT és utódainak szövegéhez, egyrészt az ez iratokból könnyen fölismerhető szellemre és irányra leszünk tekintettel, másrészt meg nem tévesztjük szem elől a természet örök törvényeit, melyekből azt tanuljuk, hogy a népek életében a physikai és szellemi sajátságok a talajnak minőségével és az éghajlati viszonyokkal szoros kapcsolatban állanak és a népeknek költözködési viszonyaira nézve az ó korban minden erőszakolt combinatiót önként kizárnak. Ez iratok szellemén és irányán mindenek előtt ama töredékes vonásokat értjük a skythák életéből, melyek bár nem engedik meg egy minden tekintetben helyes és egy bizonyos művelődési fokra vonatkozó életmódnak a fölvételét, mégis a

skythák egyes részeinek társadalmi életéről meglehetősen hű képet nyújtanak. Ha fölfegyverkezve azon ismeretekkel, melyek Közép-Ázsia nomádjaira nézve, kik a nomádok eszménye gyanánt szolgálhatnak, rendelkezésünkre állanak, HERODOT adatait közelebbről szemügyre vesszük: azt fogjuk találni, hogy a történetírás atyja, úgy a mint a skythákat rajzolja, vagy teljes vagy félnomádokról beszél, mi a dolog természetében is rejlik, mert az átmenet a kóbor életmódtól a végleges letelepedéshez mindenütt és mindenkor részint az illető nemzetek egyéniségétől, részint történeti eseményektől függött. HERODOT p. o. oly kocsikról tesz említést, melyek fölé sátrak vannak kifeszítve, elbeszéli a gőzfürdő használatának szokását,⁸ elmondja, hogy a nők pipere-eszközei között nagy szerepet játszik a czédrus- és tömjénfa, melyet finomra széttörnek, mi a *Henna*-nak mai használatára emlékeztet bennünket Persiában és a Kaukasusban, megemlékszik a Hypanis és Borysthenes melléki skythákról is, kik földműveléssel foglalkoznak; de mind e vonásokat alig illeszthetjük be a valódi nomádok életképének keretébe, mert a fa használata erdős vidéken való tartózkodást tesz föl és a földműveléssel való kizárólagos foglalkozás sem vonatkozhatik egy a pusztán lakó népre. Más helyütt meg azt olvassuk HERODOT-nál (V. §. 6), hogy az idegen határos népekhez tartozó thrákoknál a tétlenséget tisztelik, a földművelést lealáznak, a háborút és rablást azonban dicséretre méltónak tartják, ép úgy mint ezt a turkomanoknál még mai nap is tapasztaljuk és mint a kirgizeknél száz év előtt még tapasztalható volt. Arról is értesülünk, hogy némely skythák kizárólag állattenyésztéssel foglalkoznak, kumisz-t isznak (§ 2), pálezzák segítségével jósolnak, — a mely szo-

⁸ PORPHYROGENITUSZ-nál arról értesülünk, hogy a nomádoknál egy *τῆσφι* nevű fürdő dívott, mely szóban, könnyen ráismerünk a török *دُش* *čer*ge = sátor szóra, a fürdő tehát egy sátorral ellátott készülék volt és nem igen lehetett nagy póznákból alkotva, a mint HERODOT beszéli, mert a pusztán lakó nomádok vajmi nehezen férhettek ilyenekhez.

kást AMMIANUS MARCELLINUS a húnoknál is észrevette és mely Közép-Ázsiában mai napság is dívik (v. ö. öb-fali a következő fejezetben) — hogy halottaikat a turko-tatár sámánok módjára temetik el (§ 79) stb. De ezek az ismertető jelek csak egy teljesen nomád népnek életmódjára illenek, a mint az előbbiek szorosán véve csak egy félig nomád társadalomra vonatkozhatnak.

Ha tehát HERODOT vázlatának különböző voltában a művelődési fok különböző voltát kell fölismernünk, akkor talán senki sem fog bennünket a túlságos merészség vádjával illetni, ha azt a hypothesisist kockáztatjuk, hogy a tulajdonképi Skythák, t. i. a három királyi skytha törzs *a)* az Istros és Tyras között, *b)* a Gerrhos mellékiek, *c)* a Mæotis mellékiek, továbbá a Hypanis és Borysthenes mellett lakó földművelést űző törzsek és talán az Agathyrsok és Sauromatak, nem voltak *ural-altai* származásúak, hanem talán *árja* népek; a rokon és idegen határos népek pedig részint többféle elemből álló vegyüléket képeztek, részint határozottan az *ural-altai* népcsaládhoz tartoztak. E hypothesisünk fölállításával ellenkezésbe jutunk BRUNN és MÜLLENHOF-val⁹ kik azt vélik, hogy a nomád életmód nem hozható föl ellenérv gyanánt a skythák iráni nemzetisége ellen, mivel szerintök más irán népeknek sem volt állandó lakhelyök és mivel az ember egyáltalában, bármily néptörzshöz tartozzék is, a lakásául szolgáló talajnak helyi sajátságaitól függ. A talaj és az azon lakó ember között fennálló szoros kapcsolatot mi is elismerjük, csak hogy más értelemben, mert azt hisszük, hogy a talaj minősége szerint alakult minden kezdetleges társadalom, és hogy ugyancsak e minőség volt indító oka a nemzeti egyéniség kifejlődésének. Nem képzelhetjük el tehát oly könnyen, hogy oly nép, mely régi időktől fogva hegyes vidéken lakott, a pusztá lakosává válhassék, ha csak nem rendkívüli átalakulások következtek. Megengedjük, hogy a nagy török néptörzs egyes apró ágai a legelőekben gazdag völgyekbe

⁹ V. ö. BRUNN idézett művét a XXXVI. lapon.

is tévedhettek, a mint ezt p. o. az Alaiban és a pamiri fensíkon lakó karakirgizeknél észlelhetjük, de a törökségnek nagy zöme, — s ezt már a török-tatárság kezdetleges műveltségéről szóló tanulmányunkban volt alkalmunk kimutatni — mindenkor szoros összefüggésben állott a kopár pusztá természetével; legkorábbi kulturfogalmai, élet- és gondolkodás-módja és vallása a pusztá természetében lelik legegyszerűbb magyarázatukat, ép úgy mint az árjai népek már régóta helyhez kötött életmódjok és a műveltséghez való nagyobb hajlamuk által tűntek ki, (mert árjai nomádokról a történet mit sem tud, legföllebb a Murgab mellett tartozkodó dsemszidi-k népét lehetne valahogyan félnomádnak nevezni). Azt véljük tehát, hogy nem érhet bennünket a túlságos merészség vádja, ha az ural-altai néptörzs délkeleti részénél, t. i. a törökségnél ily viszonyokat ha nem is évezredekkel, de legalább évszázadokkal előbb fölteszünk és azt állítjuk, hogy a HERODOT által ismert *Skythiának* azon részén, mely *Maecotis* tavától északkeleti irányban a *Volga* felé terjed, ural-altai származású népek, valószínűleg törökök laktak; a mi azonban nem zárja ki a lehetőséget, hogy e néptörzsnek, vagy az utóbb említett népnek egyes töredékei az úgynevezett pontusi skythák közé ne vegyültek legyen. Ugyane nézetet vallja A. A. KUNIK¹⁰ orosz akadémikus, ki: *A törökök Atillától Dsengizig* című munkájában a Pontus északi részén már HERODOT korában is török nomádokat gyanít.

Vegyük most szemügyre az Ázsia délnyugati részén annyira előrenyomult ural-altaiak szorosabb ethnikai viszonyát és vessük föl a kérdést, mennyiben van igazuk HERODOT magyarázóinak, kik már Dárius ideje előtt az Ural hegység lábánál lakó thysagetak-, jyrkek-, argippæiek- és issedonokban finn-ugor származású népeket akarnak fölfedezni, a mint különösen KLAPROTH

¹⁰ *A török eredetű besenyőkről és palúczokról magyar források alapján, tekintettel Attilától Dsengiz khánig élt pontusi török népekre vonatkozó legújabb kutatásokra* (oroszul).

teszi, ki annyira megy, hogy bennök a húnok elődeit látja és a világbíró Atillát is e fajból származtatja. Hogy a valóságos hún nép, legalább a nagyobb része a byzanciaktól így nevezett tarka népkeveréknek nem volt sem finn-ugor, sem mongol, hanem török származású, azt a következő fejezetben szándékozunk bebizonyítani, de a tudósok nagy része is egyetért a húnok török nemzetiségére nézve. A kérdés, mely még megoldásra vár és alkalmasint nem lesz egyhamar megoldva, csak az, hogy a hún népkeveréknek milyen töredékét képezhette a nemtörök, vagyis a finn-ugor elem, mert e mennyiségi viszonyra vonatkozó adatokból bizton vonhatnánk következtetéseket e vidéknek ethnikai viszonyaira a húnok előtti időkben, talán egészen HERODOT koráig. Mivel azonban a legcsekélyebb támaszszal sem rendelkezünk, melynek segítségével e kérdésre megfelelhetnénk, mivel bármely még oly spekulatív szellem sem hatolhat át e sűrű fátyolon: fönn jelzett módszerünkhöz hiven csak az egyes népeket jellemző ethnikai és társadalmi alakulásokat vehetjük tekintetbe és a pusztákon lakó, állattenyésztéssel foglalkozó és harczias szellemű népekben, vagyis a Kaszitó északi és a Mæotis tava keleti részén elterülő, fűben bővelkedő vidékek lakóiban csak oly mértékben szabad törököket gyanítanunk, a melyben ugyanazon természeti törvények szerint föltehetjük, hogy az északi Ural-hegység régóta mocsáros és erdős vidékei a finn-ugoroknak szolgáltak lakhelyül. E tekintetben, mint sok másban, a világ folyása alig változott. Csak ethnologiai rajongókhoz illik, kedvencz elméleteiknek rendkívüli természeti forradalmak kigondolása által valószínűséget kölcsönözni, mert az igazán oknyomozó történet egyetlen egy példát sem mutathat föl, mely azt bizonyítaná, hogy egy *κατ' ἐσχάτην* déli nép egy pár század folyamában északi néppé alakult volna át, mivel a népvándorlás mai napig megfigyelt törvényei szerint a népek költözködésének egy északról délre vezető áramlata észlelhető ugyan, de az ellenkező, délről északra tartó irány vajmi ritkán nyeri egy-egy példa által megerő-

sítését. A finnek már Tacitus idejében a bottniai tengeröböl mellékén laktak, a burtasokat vagy mordvinokat pedig már a Kr. u. VIII. században ott leljük a hol mai nap tartózkodnak. Nincs tudományos érvekkel támogatható okunk annak fölvételére, hogy a megelőző századokban, tehát HERODOT vagy Attila korában lényegesen különböző ethnikai viszonyok léteztek és hogy a finn-ugor néptörzsnek töredékei annyira délre hatoltak volna, mint ezt BRAUN a budinokra nézve akarja velünk elhittetni, kiknek lakását a Donetzről délre, néhány napi útnyira Mæotis tavától helyezi, vagy a mint mások vélik, kik KLAPROTH példája után indulva a finn-ugor népáramlatnak egy a tiszai alföld felé vezető irányát veszik föl. De e véleménynek már az a tény is ellenmond, hogy az V. században a Volga fölől nyugatnak tóduló tömegek harcziás nomádok és lovas nép voltak; mivel pedig ily nemzeti jellemvonást nem tulajdoníthatunk a halászok és vadászokból álló finn-ugoroknak, de igen is az állattenyésztő és pusztán lakó török-tatároknak, azt hisszük, hogy a Mæotis tavától északkeletre a Volga felé lakó skythák törökségét illető véleményünkkel az igazságot jobban megközelítjük mint ugyanezen skythák finn-ugor nemzetiségének védői.

Tekintetbe véve, hogy a finn-ugor theoria képviselői általában állításaik védelmére nem képesek semminemű földrajzi vagy nyelvészeti bizonyítékokkal síkra szállani, rajtunk volna talán a sor a HERODOT szövegében található folyó- és tulajdonneveket célunkra felhasználni; de ne kövessünk el hasonló hibát mint HAMMER-PURGSTALL, ki az osmán birodalom történetében HERODOT *Targitaos*-ában az ősi törököt ismeri fel, a mennyiben *Ταρχ*-ot *Turk*-val azonosítja és *ταος*-t képzőnek tartja; nincs kedvünk továbbá a HERODOT-nál előforduló *Ισχυροι*-t hibának tekinteni és azt *Τοπχοι* által helyettesíteni vagy benne a török *jürük* = vándor, szót (ez a neve mai nap az anatóliai török nomádnak) fölfedezni stb.¹¹ mert ily phantastikus etymológiák

¹¹ Mily sikamlóssá válhatik ez az eljárás a kellő nyelvi ismeretek nélkül, azt legjobban a következő példa mutatja. HERODOT azt beszéli

a tudományos kutatásnak inkább ártanak, mintsem használnak. Mivel HERODOT homályos helyeinek legtöbb magyarázata tévedéseken alapszik, oly tévedéseken, melyek a mindenünnen összegyűjtött forrásanyag daczára csak a nem avatottak imponálhatnak, előbbi állításunkat újra ismétljük, hogy t. i. HERODOT tudósítása a skythák országáról az összehasonlító földrajz szempontjából többféleképen tárgyalható és a pontusi tartományokra vonatkozó hegyi- és vízrajzi ismereteinkre nézve nagy fontossággal bír; de a skythák nemzetiségét illetőleg a történetírás atyjának a szavai nagyon csekély világosságot nyújtanak és hogy végre e kérdés sokáig fog még az ethnologiai talányok sorába tartozni, melynek megoldása még sok tudós-nak elmeélet fogja próbára tenni.

Nagyon sajátos és minden esetre jellemző, hogy a *Sakák*-ról, vagyis a Persiától keletre és északkeletre lakó skythák-ról, kiket némely tudósok a sinaiak *Jue-csi*-jeivel azonosítottak, még sokkal kevesebb megbízható adataink vannak, mint a pontuszi skythákról, pedig az illető kútforrások aránylag újabb kelttiek és egy STRABO, JUSTIN, CHARAXI ISIDOR-, és egyéb görög íróktól, kiknek élete a görög baktriai birodalom hanyatlásának korába esik, hajlandók volnánk bővebb tudósításokat várni. Már HERODOT is említi, (VII. 68) *hogy a persák az összes skythákat sakáknak nevezik*, és hogy hazájok a baktriai birodalommal határos. Ez csak úgy magyarázható, ha a pamiri fensikot és az Alai völgyeit fogadjuk el határvidéknek, hol még

(IV. 23), hogy az argippaeok egy gyümölcs-nemből bizonyos sűrű levet készítenek, melynek *ἄργυρος* a neve. Hosszas találgatás után végre azt sütötték ki, hogy a „*prunus padus*”-t kell ezen a gyümölcsön értenünk, mert ERMAN: *Reise um die Erde* (I, 427) szerint a kazakok, baskirok és kalmükkök még mai nap is e fa gyümölcséből készítik azt az italt, melyet a kazáni tatárok *ak-si*-(اقشى)-nak neveznek, a mi annyit tesz, mint savanyú, keserű. Ha már az argippaeokat minden áron törököknek akarják tartani, miért nem azonosítják az *ἄργυρος*-t a tatár *asī* v. *aš-al*, mely ételt, táplálékot jelent? Ez a fölvetel mindenesetre sokkal tetszetősebb, mint BRAUN-é, ki *ἄργυρος*-t az osset *achsir*-ral veti egybe.

ma is török nomádok tanyáznak, és hol mindenkor ugyanazon fajhoz tartozó pásztornépeknek kellett létezniök, kik a Jaxartes alsó folyásánál és az Altaí vidékén lakó és később ZEMARCHUS által meglátogatott török népnek legdélkeletibb ágát képezheték. Az ő korban ép úgy, mint mai nap, nem az Oxus hanem a Jaxartes választotta el az iránságot a törökségtől és hasonlóan a szegény és nyugtalankodó nomádokhoz, kik az utóbbi folyón átkelve, a szomszédos Sogdiába csaptak, kirabolták sőt ideiglenesen uralkodtak is fölötte, a hatalmasabb és bátrabb lovas csapatok az előbbi folyótól egészen az Indusig portyáztak, ismételt támadásaik által a görög-baktriai birodalmat alapjában megingatták és végre teljesen meghódították. Ez a történetnek alig változó folyása, mert ez események a legújabb időig ismétlődtek, a mennyiben történeti emlékezet óta mindig török származású pusztai lakosok voltak, kik becsapásokat intéztek az Oxus és Jaxartestől dél felé terjedő mívelt vidékekre és az ottani dynastiákat egymás után tönkre tették. Ugyan az a sors, mely az arabok, samanidák, ghaznevidák és ghuridák uralmát érte, ugyanaz érte utól úgy látszik a Diodot által alapított baktriai birodalmat is a sakák részéről, a mint sakák voltak azok a népek is, kik Cyrust óriási birodalmának legszélsőbb határán annyira foglalkoztatták.

De kik voltak ezek a sakák, és mely nemzethez tartoztak? Mivel tanulmányunk céljának érdekében e kérdésre helyes felelettel kell válaszolnunk, méltassuk figyelmünkre mindenek előtt az illető kútforrásokat. Már a pontusi skythákra vonatkozó tárgyalásunk alkalmával megjegyeztük, hogy a khinai adatoknak, melyek szerint Skythia a Jaxartes torkolatától az Indusig terjedt, nem tulajdoníthatunk oly nagy értéket, mint DEGUIGNES¹²,

¹² Recherches sur quelques événements qui concernent l'histoire des rois grecs de la Bactriane et particulièrement la destruction de leur royaume par les Scythes, l'établissement de ceux ci le long de l'Indus et les guerres qu'ils eurent avec les Parthes. V. ö. *Mémoire de l'Académie des inscriptions et des belles lettres*. Vol. XXV. (1759.)

KLAPROTH¹³, REMUSAT¹⁴, VIVIEN DE ST. MARTIN¹⁵, HYACINTH¹⁶ és GRIGORIEV¹⁷, mert ha meg is engedjük, hogy SI-MU-TZIAN és BAN-HU történeti művei, melyek a Kr. e. második század elején íratlak, ama, tőlünk távol fekvő idő némely eseményeinek az összefüggését megvilágítják és a görög szerzők adatait kiegészítik, mégis nagyon bajos dolog volna a khinai történetírók nomenclaturáját felhasználni és tudósításaikból ama népek nemzetiségre következtetéseket vonni. Czélunknak sokkal jobban megfelelnek a görög íróknak sajnos, csak nagyon gyér följegyzései a baktriai birodalomról, de különösen az azon időből származó érmek, melyeknek feliratai, noha magyarázatunkhoz még nagyon sok kétség fér, e koromfekete sötétségbe mégis némi fénysugarat vetnek. Már maga a gyűnév *Saka* (Σακα), mely a mai Persia keleti részének földrajzi nevében (Sakestan, Segistan, Sigistan, Sistan) benn foglaltatik, határozottan török hangzású és nem lehet a puszta véletlen dolga, hogy a korán észak felé szorult és törökségüket legtisztábban megőrzött *jakutok* magokat *Sakha*-knak nevezik; *sakha* pedig egy tulajdonnév, melynek töve *sak* az ó török nyelvben nagy szerepet játszik. Ép úgy áll a dolog a sakák egyes nemzetségeinek a neveivel, melyeket STRABO a sogdiai és baktriai hellen főnhatóság valódi megdöntői gyanánt említ, és melyeknek nevei Asii, Pasiani, Tokhari és Sakarauli. *Asii*- vagy a görög többes számú rag elhagyásával *as*-ban egy nagyon elterjedt török tulajdonnevet ismerünk föl, mely a turkomanoknál és kirgizeknél mai nap is elterjedt használatú nemzetségnév,

¹³ *Tableaux historiques de l'Asie*. Paris 1826 (pag. 57, 132, 136).

¹⁴ *Nouveaux mélanges asiatiques*. Paris 1829. *Mémoire de l'Institut*. Tom. VIII.

¹⁵ *Mémoire sur les Epthalites* p. 265. et sequ.

¹⁶ *Összegyűjtött adatok azon népekről, melyek az ókorban Közép-Ázsiában laktak*. Szt-Pétervár (oroszúl).

¹⁷ Lásd ez orosz tudósnek RITTER: *Erdkunde*-jének orosz fordítását, különösen a jegyzeteket *Kabulistan és Kafiristan* című részhez. E műből merítettük a forrásanyagra vonatkozó előbbi adatokat.

mely nevet azelőtt tudvalevőleg az Alanok viselték, és mely a Burhani Kati'i szerint Kipčak egy városának is a neve. *Tokhar* (v. ö. Tokharistan, egy az Oxus felső folyásánál fekvő tartomány neve), jelentése szerint napkelte, szintén török képzésű szó; végre *Sakaraul* egyrészt az *aul* képzőnél fogva, mely nomen agentis-t alkot (p. o. karaul, tokhtaul, dizeöl), másrészt *Sakar* tövéből fogva, mely a turkománoknál¹⁸ divatos nemzetség-név, ez elnevezések török jellemére nézve minden kétséget eloszlat.

A görög-baktriai korszakból származó érmekekre vonatkozólag már inkább a hypothesisek terére vagyunk utalva, mert az illető kutatások még sokáig lesznek kitéve az ellenséges bírálattámadásainak. Ez érmekekkel LASSEN az *Indische Alterthumskunde*-ban, CUNNINGHAM a *Numismatic Chronicle* VIII. kötetében, továbbá PRINCEPS *Essays*-ben és ugyancsak a *Numismatic Chronicle*-ben foglalkoztak leginkább, és a mennyiben GRIGORIEV-nek¹⁹ tárgyalásából kivehetjük, e fölíratoknak a magyarázata nagyon ingó alapon nyugszik, és a tudós ép oly kevéssé veheti hasznukat mint a pontusi skytháknál előforduló mythologiai neveknek, melyeket, a mint már említettük, a legkülönbözőbb nyelvek segítségével iparkodtak megmagyarázni. A mi az uralkodóknak állítólag török származású neveit illeti, arra nézve megjegyezzük, hogy semmi kifogásunk az ellen, ha a *Kozoulo* (Κοζουλο) elnevezést, mely Kadphis és Kadaph (egy a Kr. e. első században élt indo-skytha fejedelemnek a neve) előtt epitheton gyanánt szerepel, a török *kizil* = vörös szóval vetik egybe és megtisztelő czímnek tekintik, annál is kevesbbé, mert Anatóliában és nyugoti Persiában a helység előljárói mai nap is ugyane nevet viselik. De ha annyira túlhajtják a dolgot, hogy némelyek OOHMO-ban a sanskrit *hima* = hó vagy fehér szót akarják fölfedezni, mások meg OOKM vagy OOHK-

¹⁸ V. ö. *Középázsiai utazásomat*. 278. l.

¹⁹ V. ö. *Kabulistan és Kafiristan* 784—814. l.

ből a török *ak* = fehér szót akarják kimagyarázni, pusztán csak azért, hogy egy hasonló esetet állíthassanak a törökség ethnikai életében használatos *kizil*, *ak* és *kara* mellé, akkor már alig lehet szó tudományos komolyságról. Egy másik sokféleképen értelmezett szó, mely ezen érmeiken olvasható, KOPONAO; CUNNINGHAM szerint e szó *Kopovíc*-t vagyis göndörhajút, ABBOT szerint napimádót jelent a persa *خور* *chor* = nap szótól, GRIGORIEV²⁰ végre *χοραιο* által kívánja a fönnemlített alakot helyettesíteni és ily alakban e szó nem volna egyéb, mint a török-mongol *Kaganos* = *Khakan*. Véleményünk szerint e *χοραιο*-t talán az ó-török *kuran* = védő szóval is össze lehetne hasonlítani, de a mint már több ízben megjegyeztük, az ily meddő etymologizálás nem világítja meg az ethnologia homályos vidékeit és ha egyáltalán van valami, a mi a skythák uralmának korából fenmaradt baktriai pénzekben és érmeiken teljes figyelmünkre méltó, az minden esetre részint azon mellképek, részint a teljes alakot mutató képek, melyek a Kadphis nevű fejedelmet ábrázolják. Az arczvonásokban GRIGORIEV²¹ megjegyzése szerint a görög physiognomiának²² legcsekélyebb nyomára sem akadunk, az öltözet pedig szakasztott olyan mint a mai kirgizeké. A kaftánnak elő részén alkalmazott érczkapcsok, a hosszú alsó ruha, a czipők és a hosszú, fenn meggörbült kalap, szóval e skythának egész alakja okvetlenül feltűnik, ha a baktriai pénzekben található tisztán görög arczokkal egybevetjük és végre önkénytelenül is arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a néptörzs, melyhez e fejedelem tartozott,

²⁰ U. o. 799. l.

²¹ U. o. 800. l.

²² A korábbi, kőből faragott képek bizonyító ereje ellen netalán fölmerülő ellenvetésekkel szemben megjegyezzük, hogy a Persia déli részéből származó faragványokon, különösen a Naksi Rusztem csoportozatján Sápur arczvonásai tisztán irániak, míg Valerian a valódi római típust mutatja.

semmi esetre sem lehetett árja, de annál inkább ural-altai, illetőleg török-tatár eredetű.

A mondottakat összefoglalva, azon adatok alapján, melyeket a skythák és a sakákra vonatkozólag a görög szerzőknél találunk, nem kevesebbé azon gyér adatok alapján is, melyek a Szaszanidák korából maradtak reánk, föltehetjük, hogy ama harcziás nomádok, melyek egyrészt a Krisztus születését megelőző utolsó párszázadban a pontusi tartományokban fölléptek, másrészt pedig a Jaxartesen átkelve, Szogdiába és Baktriába becsaptak, hogy ott Nagy Sándor utódait az uralkodásban felváltsák: ural-altaiak és valószínűleg török-tatárok voltak. A nagy pusztán, mely északról az iráni területet úgyszólván átkarolja, nem igen képzelhetünk a török-tatárokon kívül más ural-altai eredetű népet, nincs is okunk arra, hogy egy más népet tartsunk ama vidék évezredes lakóinak, mint épen azt, mely még most is ugyanazon helyeken²⁸ lakik. Az előrebocsátott vizsgálódásokra támaszkodva tehát azon kérdésre, vajjon a török-tatár népek csak az araboknak Közép-Ázsiában történt föllépések után jelentek-e meg a történeti események színpadán, vagy pedig már a Krisztust megelőző néhány században gyakoroltak befolyást a keleti világ sorsára, csak ez utóbbi értelemben adhatunk választ. A kép, mely ez ethnikai viszonyokat illetőleg eléink tárul, annál élesebb körvonalokat nyer, mennél inkább fogják egy hozzánk közelebb fekvő kornak eseményei a régiebbeket megmagyarázni és mennél inkább fogják az ingadozó hypothesisek helyét megbízható adatok elfoglalni. A mit a skythák- és sakáknál csak sejthetünk, azt a húnok és avaroknál már állítás alakjában mondhatjuk ki, mert a mint arról a következő fejezetben meg fogunk győződni, a világosság a kor haladtával nőttön nő.

²⁸ SPIEGEL FR. az *Eranische Alterthumskunde*-jában hasonló nézetet vall, a mennyiben a régi *Eran*-nal határos népekről szólván, azt mondja: «Demnach mögen die Völkerverhältnisse schon damals ähnliche gewesen zu sein wie heutzutage.» (403. lap.)

II.

A HŰNOK ÉS AVAROK.

A NEHEZEBB ethnologiai föladatok közé, — melyeknek megoldását eddigelé bár sokszor megkísérlették, de alig valami eredménnyel, — tartozik első sorban az a kérdés, micsoda nemzetiségű nomád népek voltak azok, melyek az V. századtól kezdve a Fekete-tenger észak-keleti partjairól a Tisza és Duna vidék felé áramlottak, útjukban, mint ezt a dolog természete magával hozza, a félig és egészen megtelepedett népeket magok előtt hajtva, mindent pusztítva és rabolva. Egykorú byzanci íróknak, kik közül kiválólag PRISCUS RHETOR, AMMIANUS MARCELLINUS, MENANDER PROTECTOR, THEOPHYLACTUS SIMOCATTA, és a góth JORDANIS említhetők, adatai nyomán ezek hűnokok és avarok voltak, oly nevek, melyeknek mindenesetre inkább nemzetségi, mint népi vagy nemzeti jelentőség tulajdonítható, s melyekről egész máig nehezen állapítható meg, magok adták-e magoknak e nevet, vagy csak a byzanciaktól neveztettek így, mivel tudvalevőg ma is van Ázsiában sok oly nép, melyeknek általunk adott nevei előttök teljesen ismeretlenek. A persa például *iráninak* nevezi magát, az afghán *paštunak*, a kirgiz *kazaknak* és így tovább: úgy, hogy joggal vethetjük föl azt a kérdést: mikép nevezték magokat a hűnokok és avarok tulajdonképen? Természetesen, ha szerencsésen felelhetnénk erre a kérdésre, az problémánk nehézségét tüstént kevesbíténé, a

mennyiben a nemzeti név nyelvi jellege nem kevés fényt terjesztene szét a homályban. Mivel azonban ez alig várható — tekintetbe véve t. i. azt, hogy az említett népek csekély műveltségénél fogva írott emlékek által való fölvilágosításra a legkisebb reményt sem táplálhatjuk, — nem marad más hátra, mint az egykorú szerzők írott kútfont, a fönne említett történelmi forrásokat pontos vizsgálatnak alávetve, a bennök megőrzött adatokat saját céljainkra lehetőleg fölhasználni.

Azon sajnos körülménynél fogva, hogy a hajdankor úgynevezett kultur-népei a műveltségben alattok álló, nomád szomszédaik megismerésére semmi súlyt nem fektettek, sőt arra érzékek sem volt, várakozásunkat, a nyerendő fölvilágosítást illetőleg, a legalacsonyabb fokra szállítja le. Az úgynevezett skythák, barbárok, nomádok vagy *idegen ördögök* megvetésében és csekélyre becslésében a görög, iráni, arab és khinai tudományosság mindig és mindenütt egyenlő maradt. A történelmi adatok szilárd alapja helyett mindig csak mesék és regék tarka-barka szövedékére bukkanunk, és a miben a görög, iráni és arab írók khinai társaiktól legalább némiképen különböznek, az a kérdéses nemzet szokásainak, erkölceinek töredékes rajza, és a mi fő, az ethnographiai nomenclaturának hűebb átszolgáltatása — két olyan előny, melyet nem tudhatunk eléggé megbecsülni.

Bár látszólag csekély értékű, mégis mindenekelőtt azon népismeai vázlatokra kell utalnunk, melyek nevezetesen PRISCUS-nál, AMMIANUS MARCELLINUS és MENANDER-nél, bár szándéktanul, vannak mintegy csak odavetve, mégis azon állapotot teszik szemlélhetővé, mely a sivár puszták lakói, foglalkozásuk szerint leginkább baromtenyésztők, és a szomszéd megtelepedett kulturnépek között minden időben és minden tájékon fennállott, és mindenütt hasonló okozatokat hozott létre. A mi az úgynevezett «pásztorokat» Kr. e. 2300 évvel az akkor virágzó Egyiptomba való betörésre, a mi a sakákat Kr. e. 150 évvel a görög-baktriai birodalom megtámadására készítet, ugyanazon

ok volt, a mi a húnokat és avarokat a keletrómai birodalom határaitra terelte. E nevezett két nép jó lovas, a háború mesterségébe begyakorolt, az élet minden viszontagsága, az időjárás minden szeszélye ellen edzett, már a hajdani és történelem előtti időkben azon részben fűvel, részben sás- vagy bokorral benőtt pusztákon kalandoztak, melyek kevésbé szakgatva meg itt-ott köztük fekvő műveltebb tájaktól, keleti Mongoliától, helyesebben az In-Sán Khingan hegyláncztól kezdve, az Altain túl, a turáni felföld hosszában a Volga és Don partjáig, sőt a Fekete-tengerig terjedtek, s az ó-világ valódi és hamisítatlan nomádjainak, köztük az első sorban értendő török-tatár néptörzseknek, már jó korán kedves tartózkodási helyül szolgált, és kevés kivétellel szolgál ma is. Édes kevés, a mit a byzancziak e nomádok ősi hazájáról tudnak, és az is szerfölött zavart. Az ő értesítésök a *fehér* és *fekete* húnokról semmi esetre sem vonatkozhatik e nomádok borszínére, miután ma már eléggé tudva van, hogy Közép-Ázsia pusztáinak lakói egy és ugyanazon nap- és időjárás barnítottá arcszínrel bírtak. Ez inkább a származási különbséget jelölheti, miután a nemesebb törzsek magokat ma is *ak-szüngek* = fehér csontú, a nem nemesek pedig *kara-szüngek* = fekete csontú, vagy csak röviden *kara-feketének* nevezik. Azért, ha a fekete húnok tartózkodási helyét a Til, helyesebben az Itil (Volga), a fehérekét ellenben a Káspi-tenger északi partjára helyezzük, az ethnikai kapcsolatot némileg kitűnik, ha megfontoljuk, hogy ZEMARCHUS adatai nyomán, — ki 100 évvel Attila után a Káspi-tenger északkeleti vidékét beútaza, és útjában egész az Altaig török eredetű népeket talált — a törökség folytonossága az Altaitól az azovi tengerig, illetőleg a Dunáig alaposan föltehető. Minden esetre kétségen kívül áll, hogy azon idők hatalmas néptorlódásaiban a finn-ugor néptörzsek egyes töredékei a törökök compact tömegeibe itt-ott betörtek, és új, alapjában véve rokon ethnikai viszonyokat hoztak létre; de semmi sem szól a mellett, hogy a finn-ugor népelem, leginkább halászok- és erdei lakókból álló, a világtör-

nelem színpadján mint hódító, harcosz nép lépett volna föl. Ebben foglalkozásmódja és csekély száma mindig megakadályozta. Akár erőszakos, akár békés úton vegyültek a törökséggel, annak arculatát csak kevésbé változtathatták meg. A Szazadinák előtt a Jaxartes és a Káspi-tó északi vidékén lakó nomádok mint törökök jól ismertek voltak; az örmény nyelv ugyanis már időszámításunk V-ik századában török befolyás nyomait tünteti föl, péld. oëkar, töröktül koëkar = kos; (v. ö. PATKANOFF: *Russ. Revue* IX. évf. 7. köt. 87. l.); azonkívül e mellett a legfontosabb bizonyíték az a körülmény, hogy a Volga és Ural folyók földrajzi nomenclaturája, a byzancziak által hozott első hiteles versio szerint, e tisztán török elnevezésekben, *Itil* és *Jaik*, *Jajik* fordul elő, melyek közül az első töröktül folyamot¹ par excellence (v. ö. BUDAGOV I. 183. l.), míg az utóbbi *szécest*, *kiterjedettet* jelent.²

Ha tovább menve, a byzancziaknak azon adatait vizsgáljuk, melyek a húnok és avarok testalkatára vonatkoznak, úgy mindenesetre a részletekben e nomád népek idegenszerű és borzasztó külsejét illetőleg, analogiáját találjuk azon rajznak, melyet a *Sahnameh* költője az északi Irán vad hordáiról, vagy *Ibn Al Athir*, vagy a *Tarikhi Guzide* a turkománokról előnként állít. Az ethnographiai faji ismérvek általok nyújtott hű képében, daczára az aargauai kantonban talált hún fejeket ábrázoló kőszobroknak, nem bízhatunk föltétlenül, noha egyrészt a rajz, melyet AMMIANUS MARCELLINUS és 100 évvel később SIDONIUS APOLLINARIUS a nagyfejű, kisszemű nomádokról nyújtanak, kik

¹ Nemcsak a Volgát nevezik töröktül Itilnek, hanem a Kamát is e névvel jelölik: *Ak-Itil* = fehér folyó. Megjegyezhetjük még, hogy a távol keleten vagyis az Altaiban ädil és jajik azonos értelemben vették. V. ö. RADLOFF II. k. (fordítás) XII. old.

² ZEMARCHUS Oikh-nak nevez egy folyót, mielőtt ad ingentem et latam paludem ért volna, és mivel mi az utóbbi alatt az Aralt gyanítjuk, úgy Oikh alatt a török Jaik, Jajikot kell értenünk, és nem a Jaxartest, mint eddig tévesen hitték.

egész életöket az apró, vad, szélgyors paripákon töltik, kiknek gyermekeik már a leggyöngédebb korban lovagolnak stb., igen erősen emlékeztet bizonyos vonásaiban azon nomádok physikumára és szokásaira, melyek 14 századdal később ugyanazon physikai ismertető jelekkel, ugyanazon kis, vadkülsejű lovakon az Emba és Jaxartes közti pusztákat kalandozzák be, s gyermekeiket már két éves korukban a lóra kötik, melyeknél még ma is találhatók csúcsos koponyák, és a melyek csak azért vesztették el egyes faji ismertető jeleiket, mert az idegen elemekkel való keresztezésnek az eredeti képet meg kelle változtatni. Különben, ha egykorú szerzők némely leírása talál is a physikumot illetőleg, másrészt nem fektethetünk valami nagy súlyt a nomádokra ráfogott vadság- és nyerseségre, mivel a húnok és avarok, kik keletről nyugatra való útjukban a szomszédos népek kultur befolyásától nem zárhatták el magokat egészen, egy csöppel sem lehettek vadabbak és nyersebbek a gepidáknál, szlávoknál, vagy más, a keletrómaiakkal érintkezésbe jött népeknél. E véleményt, helyesebben mondva e rossz hírbe keverést illetőleg, a kulturember máig híj maradt önmagához. E sorok írója annak idejében persák- és tadsikoktól jókora bűnlajstromot hallott más, a koránhoz kevesbbé ragaszkodó török nomádok rovására, a melyről aztán a helyszínen egy nyomotsem talált, és a mint a mai oszmánok és arabok a más-hitű jezidák- és drúzokra a barbárság sok attributuma mellett még laza erkölcsöket is fognak, épúgy mondja el a jó PRISCUS a húnokról (184. l.): *Haec nobis cibaria et mulieres formosas, cum quibus amori indulgeremus (hoc enim apud Scythas honori dicitur) suspeditavit.* — Így a Justinus Minor udvaránál lévő avar követ nyelve is majdnem szóról-szóra emlékeztet egy teketturkomán főnök szavaira, a meshedi persa kormányzónál, vagy egy muntefik seikhére a bagdádi válinál. Az alaphang mindenütt a nomádok bátorságának, hatalmának ecsetelése, melyért cserében a gazdag, de békeszerető földművelő népek dús ajándékait kívánják; és hogy a nomádok akkor époly kapzsig és

kincssóvárok voltak, mint mostani társáik, azt tudjuk THEOPHYLACTUS és MENANDER műveiből, kik szerint Baján követei által gazdag ajándékot *Catenas auro-variegatas, et lectos et sericas vestes*³ kéretett és kapott is; a minthogy Attila haragját is dús ajándékokkal fegyverezték le. Hogy ilynemű egyezkedéseknél az egyszerű, de a byzanciakkal szemben becsületes nomádok, akkor úgy mint ma, a rövidebbet húzták, alig érdemes említeni. Akkor is, mint most, a persa, bokharai és khivai uralkodók, ha valamit szándékoznak a pusztai lakók ellen, először is egyik törzset a másikra uszítják, épen úgy Justinian császár is megkísérelte e manővert az utigurok feltüzélése által a kutrigurok ellen. Azonban, úgy látszik, ez eljárás nem vezetett mindig sikerre, mert a nomádok nagyon gyakran keresztül láttak a civilizált görögök csalfaságán, és igen találóan mondja a török főnök Turxanthos Valentinus byzanci követhez. *Vos estis illi Romani, qui decem quidem linguis, sed una fraude utimini*⁴ és miután tíz ujját a szájába dugta, megjegyezte: *Ut meo ori decem meos digitos nunc admoveo, ita et vos Romani pluribus et variis utimini linguis.* A mint e helyet olvastam, gondoltam magamban, ipsissima verba, a melyekkel a turkománok közti tartózkodásom alatt, a jomutok öregjei a khivai és teheráni kormányok hitszegéseit és csalásait ecsetelték. Mindenütt ugyanazon eszmemenet, ugyanazon kifejezések és metaphorák, és ha a PROCOPIUS⁵ által a kutrigur Sandilkh szájába adott, a pusztai életből ellesett jelképes nyelvet olvassuk, úgy épen egy jelenkori öreg kirgizt vagy turkománt vélünk hallani. Továbbá észre lehet venni, hogy ha a byzancziak a hünöket és avarokat, mint szószegőket és hűtleneket festik, a hogy ezt például jelenben GRIGORIEV tanár a kirgizekről állítja, abból az tűnik ki, hogy a nomádok csak saját bőrüket védelmezték, és az akkori Bos-

³ MENANDER 283. l.

⁴ Ugyanott 400. l.

⁵ PROCOPIUS: *Bell. goth.* IV. könyv, 19. fej.

porus melletti uralkodók boldogítási terveinek époly kevés hitelt adtak, mint mostani utódjaik a Jaxartes, Emba és Talasz mellett a Neva parti uralkodókkal szemben teszik. Ugyanazért ismételjük, a húnok és avarok erkölcsi nyerseségéről szóló értesítések csak cum grano salis fogadhatók el.

Bármennyire jelentéktelenek és helylyel-közzel megbízhatatlanok legyenek is a byzanci íróknak a nomádokról tett megjegyzéseik, nem szabad felejtünk, hogy ezek néha oly adatokat is tartalmaznak, melyek a húnok és avarok életviszonyainak megvilágításához lényegesen hozzájárulnak. Így a kép, melyet a fejedelmek és főnökök fényüzéséről és pompavágyáról rajzolnak, egészen szemléltetővé teszi a szomszédos iráni, helyesebben szaszanida világ kultur-befolyását, mely akkor északkeleten az Oxus és Jaxartes vidékekig, északnyugaton a Volga és Don partjáig terjedt. A hún és avar nép nagy tömegét lehet, mint »pellibus vestiti« rajzolni, a mint péld. a kirgizek és turkománok a múlt században valának, hanem úgy, mint az utóbbiak khánjai és szerdárjai már akkor, sőt századokkal azelőtt ruházat- és kényelmi cikkekben Iránt és a khánságokat utánózták, épúgy a hún és avar főnökök lakásaiban is, a fasátrakat kivéve, melyek nyugati eredetűek, leginkább Közép-Ázsiát és az akkori szaszanidák luxustárgyait találjuk. Ide tartoznak az arany edények, gazdagon ékített fegyverek, selyemruhák, (ez utóbbiak valószínűleg nem Iránból, hanem Soghdiából származnak), különféle ételek és italok, és kiváltképen az aranyos vagy máskép cifrázott nyugvóágyak, eredetileg trónok és dísz-ülöhelyek, melyek az északkeleti nomádoknál ma is *orn*, *oran* (v. ö. magyarul orom = Anhöhe) *tősek és sergek* név alatt fontos szerepet játszanak, sőt a patriarkhai méltósághoz tartoznak. Így későbbi forrásokból tudjuk, hogy a skythák fürdőt is vittek magokkal, helyesebben egy sátort, mely alatt fürödtek, és azt *τρυπα*-nak nevezték, mely szóban a keleti török *چرکه* (čerke) = egy kis hosszukás sátor, azonnal fölismerhető. Továbbá Persiából, illetőleg az ázsiai kulturvilág-

ból származik a húnok- és avaroknál föltalálható rossz szokás, a polygamia, — mindenesetre azonban csak a főbekenél, mert a nép tömege azt nem követte. Hogy a húnok még Európában való megjelenésök előtt összeköttetésben voltak a persákkal, az gyanítható a rabló hadjáratok- és harczokból, melyekre már Paiscus-nál vannak utalások. A hún főnökök erkölcsi életének tarka jellege kitűnik többek közt a különféle italokból, ha olvassuk, hogy *meth*-et (Μέθοϋς) egy szláv-germán italt, de egyúttal *kamos*-t (καμός) is, kétséggel a török-tatár kimis = savanyú kanczatej, ittak. Úgy látszik, csak az állami és társadalmi alkotmányt őrizték meg tisztán, továbbá a hadügyet, mely amaz életszabályok hű képét tükrözi vissza, melyek századokkal később a Jasao Dšengiz-den (Dšengiz törvénykönyve) és a Tüzükati Timurban (Timur rendeletei) is helyet találtak. A földmíveléstől való irtózás, a korlátlan szabadságérzet, párosulva a választott főnök iránti tisztelettel, a kalandvágy, sőt a taktikai szabályok, mind emlékeztetnek a mai török pusztai lakók szokásaira és nevezetes, hogy főbbjeiknek a török-mongol uralkodói czímet adták, t. i. *Khakan*, *Khagan*, melyből később *khan* származott; oly czím, melyet a török szultánok, persa királyok és közép-ázsiai fejedelmek török eredetök jelölésül ma is használnak. ⁶

Ezen, az életmódra vonatkozó jegyzeteken kívül megemlítendőek még azon értékes adatok, melyek kétségen kívül helyezik, hogy a húnok és avarok a samán hitnek voltak határozott követői, ama specialisan ural-altai hitnek, mely minden idegen szellemi befolyás nélkül, a mondott népek gondolatvilágából származott, és csak a pusztai lakóknál tudott ősidők óta

⁶ A khakan czím az ázsiai moszlim fejedelmeknél a mongol betörés után jött divatba, s ennek rövidítése Chan vagy khan, melyet az oszmán sultánok neveikhez függesztenek, Persiában pedig a Szefidák óta, mint tiszteletbeli czím használtatik. A nem török népek között egyedül az afghánok használják, hozzájuk pedig az országnak a törököktől átvett katonai igazgatása útján jutott.

gyökeret verni és egész a mai napig fönmaradni. Ezt látjuk először azon sok kurgánon, mely a Szajáni hegységtől kezdve délnyugoti irányban egész a Krímig elhuzódik, és melyeknek a samán hitre mutató jellegök a kő- és faszobrok, s a többi áldozatokat jelző faragványok által eléggé bizonyítva van. *Másodszor* két különböző forrásból vett adat egyezésén, melyek elhalt családtagokat ábrázoló szobrok tiszteletére vonatkoznak. E vallásos szokást ZEMARCHUS a VI. és ABULGAZI a XVII. századból említi föl. Utóbbi beszéli nevezetesen, hogy a régi törökök egy szeretett családtag elhunytával egy bábót vagy bálványt készítenek, azt házokban hosszú ideig őrzik, neki ételt adnak, gondosan tisztítják és imádják. Ennek megfelelőleg mondja ZEMARCHUS, midőn a törökök közti élelményeiről beszél: «*Postridie etiam in alio tugurio conveniunt, quod erat simili tapetum sericorum genere adornatum, in quo effigies varia forma cernebantur.*»⁷ *Harmadszor* ZEMARCHUS értesítése a jövendőlés vallásos cselekvényeiről élénken emlékeztet a mai samánok hasonló szokásaira. «*Hi (averruncos MENANDER-nél) cum ad Zemarchum accessissent, sarcinis depositis thuris folia incenderunt, Scythicaquæ lingua nescio quæ verba susurrarunt, et tintinnabulis atque tympanis resonantes folium thuris igne cum strepitu laceratum circumferebant, et furore perciti frementesque, dæmones depellere videri volebant.*»⁸ Ezt tudjuk Justinian követje nyomán, és a ki PALLAS leírását olvasta a samánok ceremóniáiról és ki a rossz szellemek, betegségek sta. eltűzésére használt szent dobok és sípok fontosságát ismeri, annak rögtön föl fog tűnni a hasonlóság a még ma is létező samán istentisztelet és az akkori törökök vallási szokásai között. A mit továbbá AMMIANUS MARCELLINUS mond a kis pálczák segélyével való jövendőlésről (nam rectiores virgas vinimeas colligentes) a húnoknál, az még ma is előfordul Közép-Ázsiában, — termé-

⁷ MENANDER 182.

⁸ Ugyanott 381.

szetesen moszlim vallási szertartásoknál — az úgynevezett *őib-fali* (pálcza-jövendölés) alakjában; ugyyszintén a jósolás az elégetett lapoczkából, melyről JORDANIS a 37. fejezetben szól, és a mai nomádok *küze-falinak* (lapoczka-jövendölés) neveztetik; mind olyan szertartások, melyeket e sorok írója turkesztáni útazása alatt maga látott. *Negyedszer* Baján esküje, melyet MENANDER így ad elő: «Ense educto sibi et avarum genti dira est imprecatus, si quid mali commisceretur in eo, quod pontem super Sao flumine facere suscepit, ut ipse et universa gens ad internecionem usque ferro periret, cœlum et alto super ipsis, et Deus, qui in cœlo est, ignem emitteret, silvæ et montes, casu et ruina illos obliterarent, et Saus fluvius inundatione eos submergeret,»⁹ ugyancsak hasonlít a mai altai samánok esküvései és átkozódásaihoz, melyekről az altai grammatica¹⁰ szerzői szólnak. Sőt mi több, a papok és jósoknak az avar időkbelől ránk maradt elnevezései tisztán török jellegűek; értem a *Bokolavr* és *Jağur* szavakat; az első, tekintve, hogy a görögök az ö és ü-t visszaadni nem tudják, böküler, böğüler (böjü = varázs)-ból származtatható, míg a másodikban, mely méltóságot jelent, könnyen észre lehet venni az eredeti jakur, jagur, jaur = jövendölni, jósolni (v. ö. *Etymol. szótáram* §. 122.) elferdítését. Továbbá maga e szó *kam*, mely ma annyit jelent, mint pap, samán, varázsló, hún tulajdonneveknél kétszer is előjön ez összetételekben: *Ata-kam* (atyapap) és *Eš-kam* (barát-pap). Fölvethetem tehát azt a kérdést, hogy nem elég tisztán és világosan szólnak-e e bizonyítékok a mellett, hogy a húnok és avarok török-nyelvű samán-imádók voltak?

⁹ MENANDER 335. l.

¹⁰ *Grammatika altaiskago jazika*. 218—220. l.

III.

A HÚN-AVAR SZEMÉLY- NEVEKRŐL.

ÖSSZEFOGLALVA immár a húnok és avarok erkölcsi életére vonatkozó eddigelé kifejtett nézeteinket, a legegyszerűbb felfogással is azon meggyőződésre jutunk, hogy a nevezett nomádok szükségképen legnagyobb részint az ural-altái népcsalád török-tatár ágához tartoztak. Előre meg kell ugyanis jegyeznünk, hogy eddig felhozott bizonyítékaink, bármily nehéz volna is erejüktől megfosztani azokat, csak másodlagos jelentőségűek, és főérvünk ama *nomenclatura* nyelvi jellején alapúl, melyben mind az előkelő egyéniségeknek, mind az egész nép nemzetségáinak tulajdonnevei foglaltatnak, és melyek majdnem egytől-egyig a legrégebb török nyelvjárások egyikéhez tartoznak. Szívesen elismerjük, hogy e nyelvi bizonyítéknak történeti adatokkal való támogatása nagyon kapóra jönne; de honnan vegyünk ilyeneket, szemben a byzanci írók sovány, zavaros és mesészerű értesítéseivel? Megengedve, hogy ha a húnok ethnikai egyedisége felől némi tekintetben tisztában volnánk is, ki adhat nekünk pontos felvilágítást az avarokra, var-khunokra, és ezeknek az utigurok-, kutigurokhoz és az «arany hegynél» lakó törökökhöz való viszonyára nézve? Egy THEOPHYLACTUS, JORDANIS stb. homályos adatai semmiesetre sem, és így egészen természetesnek fogja találni mindenki, hogy mi annál makacsabbul ragaszkodunk a nyelvemlékekhez, mint a fenforgó körülmények közt az egyedül biztos alaphoz. Teljesen méltatva azon ellenvéleményt,

mely a személyi és népi tulajdonnevek bizonyító erejét elégtelennek nyilatkoztatja, mindjárt eleve föl kell a figyelmet arra hívnunk, hogy mindazok a jelenkor népeire, különösen az európaiakra vonatkozó elméletek a hajdankor népeire és a török-tatár eredetű népekre nem alkalmazhatók. Ha a személynevek dolgában a keresztény Európára és a moszlim Ázsiára utalnak, hol a kereszténység, illetőleg az iszlám felvételével a szlávoknál, germánoknál és frankoknál latin-görög, a törököknél és persáknál ellenben arab nevek jöttek használatba, s mindamellett nem lehet pl. «Stephanus-, Teodor-, vagy Markus-ról» vagy pedig Haszan, Ahmed és Musztafáról görög-latin, illetőleg arab eredetre következtetni, akkor már a miattsem fogadhatjuk ezt el czáfolatlanul, mivel ezek először csak keresztnevek, csak egyes mozzanatai idegen vallás vagy művelődés befolyásának. Másodszor mivel az illetőknek tulajdonképi családi nevét mégis a nemzeti nyelvkincs szolgáltatta. Az a nép azonban, a melyről itt szó van, tudniillik a török-tatár, abban az időben még meglehetősen ment volt idegen vallás befolyásától, idegen nevek föl vételére tehát korántsem lehet gondolni, és azt a történelem bizonyítja leginkább, mennyire megvédték magokat a törökök az iszlám megerősödésével a semita betolakodók ellenében. A törökök, moszlim hitvallásuk és testőrszerpök daczára az első khalifák mellett, az abbaszidák udvaránál megőrizték eredeti török neveiket. A *Tarikhi Baihaki*-, a *Tabakati Naszirib* és a *Tarikhi Guzide*ben, hol a török dynastiákról a Seldsukidák-, Sandšaridák-, Kharezmidák- és Ghaznevidákról van szó, a törökök rendkívül ritkán szerepelnek arab-persa, de annál többször török nevekkal, mint: Sevük-tigin (a kedves), Alp-tigin (a hős), Tugan (karvaly), Arslan (oroszlán), Tograul (a szétvagdaló), Sandšar (az átdöfő), Ilik (első), Bektogdi (fejfedelmi sarj), Kutulmiš (boldog), Tekiš (ütközet), Tutaš (markolat), Bughra (hím teve), Berkjaruk (nagyon ragyogó), Baibarz (fejfedelmi oroszlán), Kilidsarslán (arszlán-kard), Jolduz (csillag), Ildeköz (a kinek a szeme a népen nyugszik), Kizil Arslan

(vörös oroszlán), Šonkar (sólyom), Atsiz (névtelen) stb. még pedig azon korban, midőn a persák a semitizmus ellen vítt harczot már abbahagyták és a hajdani Firuzok, Behramok és Šapurok arab neveken tetszelegtek maguknak. Lephet-e meg valakit tehát, ha mi azt állítjuk, hogy a törököknek már az iszlám előtti korszakban törökös neveik voltak, és e nevek viselőit, akár mint húnokat, avarokat, uturgurokat, vagy ultzagurokat mutassák be őket a byzancziak, egészen egyszerűen törököknek mondjuk?

Magától értetik, hogy még kevesbbé merülhet föl kétség a nemzetiségi nomenclaturának, t. i. az egyes nemzetségek, törzsek és családok neveinek eredeti voltát illetőleg. A szakadatlan átalakulást feltüntető nemzetségi viszonyok közepett itt-ott megesett ugyan, hogy a török nép egyes ágai vagy családjai az iszlám fölvétele óta arab-persa nevekkal ruházkodtak fel, pl. Khodšalar, Šeikhlar, Sufian, Karnaz stb. a turkomanok és kazakoknál — azonban már a régen névvel bíró nagyobb töredékekre nézve e föltevés minden körülmény között ki van zárva. Egészen máskép alakul a kérdés e nomenclatura belső értékét illetőleg, mivel e pontban mindenekelőtt ama sajnos tájékoztatanságra kell rámutatnunk, mely e tekintetben még ma is uralkodó az európai és ázsiai tudós világban. Századokon át tekintették egyes nemzeteknek az uigurokat, özbegeket, kipčakokat, kazakokat és kara-kirgizeket, jöllehet ezek valamint jelenleg, úgy ezelőtt is a közös török (szó szerinti értelemben *ember*) névvel éltek; és így cseppet sem kell csodálkoznunk, ha egy PRISCUS, JORDANIS, vagy PORPHYROGENITUS a húnok-, avarok-, kotzagurok-, patzinakiták- és khazarokban önálló nemzeteket lát? Ezért nem is habozunk egy pillanatig sem azt állítani, hogy ez és egyéb tulajdonnevek csak egyes törzseit és nemzetségeit jelentik ama népnek, mely magát töröknek hívta, és a mely, mint egyes egyedül összetartó ethnikai elem, Khina északnyugoti határaitól a Duna-lapályokig húzódott, mert a mint rögtön szemébe ötlük a török nyelvjárások ismerőjének a

hun-avar személynevek törökös jellege, ép így állt a dolog az úgynevezett ethnikai tulajdonnevekkel, melyek legnagyobbrészt minden nehézség nélkül visszaállíthatók eredeti alakjukba. Ebben központosúl, tudvalevőleg, nézetünk főérve, és hogy ennek lehetőleg eleget tegyünk, első sorban is ama köntöst vegyük szemügyre, a melyben a kérdéses török szavak ránk jutottak, és csak azután fogjunk megmagyarázásukhoz.

Hogy a török nyelvemlékek, az átírások idegen köntöse miatt, a melyben hozzánk jutának, igen sokat szenvedtek, sőt gyakran az érthetetlenségig el voltak ferdtve, — azt bizonyára alig szükséges mondani. Szerfölött sajnálatra méltó tény ugyanis, hogy azon krónikások, kik az ó-korban a török néppel foglalkoztak, többnyire oly nemzetiséghez tartoztak, melyeknek nyelve a török-tatár nyelvjárások hangtani sajáttságainak visszadására természeténél fogva képtelen volt; sőt leggyakrabban oly írók voltak, kikről nyilván való, hogy a török nyelv tudását nélkülözték. Az arab alphabeta gyámoltalanságáról török szavak átírásában, és ama gonosz bánásmódról, melyben az arab történet- és földrajz-írók a török neveket részesítették, ne is tegyünk szót e helyütt. Azonban még rosszabbúl áll a dolog a görögre vonatkozólag. Míg az arabban csupán az *ö, ő, ü, ű*, és *i* kettős magán- és *ž* és *č* kettős mássalhangzók hiányzanak, addig a görög azonfölül még az *š* és *ž*-nek is híjával van, sőt általában az éles sziszegő hangzóknak; és még ma is, közel 700 éves együttélés után a törökkel, a görök pl. «dortundzi gun gotsedzek»-et mond «dördünnži gün göcezek» helyett — épen mint a francziául beszélő hellén «Zul viendra zodi pro-szen-t» mond «Jules viendra jeudi prochain» helyett. Ily hangszegény nyelvekkel természetesen a phonetikai tekintetben oly gazdag és annyira kifejtett török csak nehezen volt visszaadható, és ama hibáikat, melyekbe egy PACHIMERES, CHALCONDYLAS stb. estek török szók átírásánál, a modern görög írók is elkövetik, és kétségkívül egy PRISCUS, THEOPHANES stb. még annál inkább elkövették hun-avar tulajdonnevek átírásánál.

A görög alphabeta elégtelenségén és a szerzők nyelv-nem-tudásán kívül a hiba jórészét még a másolóknak kell betudni, sőt talán a bonni szövegek kiadóinak is, kik az idegen szókinész körül nem a megillető kritikával jártak el. Jelentékeny nehézséget képez azonkívül annak megkülönböztetése, mennyiben olvadt össze vagy sem a görög *ας, ες* és *ος* nominativusi végzet az eredeti török szóval, mert míg egyrészről *Μουνδιουχος*, *Κουριδαχος*, *Βερυχος*, *Σαλος*, *Χαγανος* Mundiukh-, Kuridakh-, Szal-, és Khagannak felel meg, addig másrészről meg *Ερναχ*, *Δεγγιζιχ* és *Βασιχ*-ot találunk Ernakh, Dengizikh és Baszikh nevekre, tehát *ος*, *ας* és *ες* nélkül. A vocalis kihangzásoknál sem lehet a görög *ς*-t szabályúl elfogadni, és e tekintetben a szerzők és másolók részéről eléggé nem sajnálható önkényt tapasztalunk.

Szerencsére még is uralkodik a fő magán- és mássalhangzók átírásában bizonyos összhangzat, miről a következőket kell megjegyezni:

a = gör. α; és csak néhányszor van o-nal helyettesítve pl. *Χαροβοή* = Kharabaj; *Τζοπον* = Tsapan (PORPHYROGENITUS-nál), a mi talán inkább a másolók hanyagságának rovandó fel.

b = β pl. *Βαταν* (Bajan) *Βουλγαρ* (Bulgar), *Βασιχ* (Baszikh) stb. E mellett azonban *v* jelentésében is előfordul így *Διζαβουλ* (Dizavul), *Αβαρ* (Avar) stb.

č + ž = Τζ és δι, Pl. *Τζεργα* (čerge: sátor PORPHYROGENITUS-nál *Κοτζαγερ* = Kačagur, *Μουνδιουχ* = Mundžuk. Világos, hogy a görög Τζ-α török č és ž szoros megkülönböztetését alig engedi; de még rosszabbul áll a dolog az éles š-sel, a melyre a görögben úgyszólván semmi megfelelőt sem találtunk, ha csak az *Εσκam*-beli (Eskam, helyesebben Eškam) *ς*-t ilyenek nem veszszük.

g = γ pl. *Ακαγα* (Akaga) *Ονηγγισιος* (Onigiz.)

i = ι és ῖ néha η is, pl. *Ατῆλλας* (Attila), *Βλήδας* (Blida), *Εδῆκον* (Edikon).

k = κ pl. *Κερκα* (Kerka) *Κανδιχ* (Kandikh).

Tekintetbe véve a keménység nagy változatú fokait, melyeken ma is még a török nyelvterület minden vidékén a κ -hangzót kiejtik, könnyen megmagyarázható, hogy az illető szók görög átírása $\kappa = k$ -t, majd meg $\chi = kh$ -t használt. Csak mint kihangzást találjuk majdnem mindenütt a görög $\chi = kh$ -t. Pl. Ερναχ (Ernakh), Κανδ:χ (Kandikh), Τουλδ:χ (Tuldikh) stb. és ez igen helyes fölfogásra mutat, mivel a keleti szójárásokban a kihangzó k -t mindenütt erősen aspirálva ejtik ki.

j = ι pl. Βα:ιαν (Bajan). Mint kezdőbetűt, a későbbi szerzők a j-t Ι'-vel jelölik, pl. Γιασι = Jazi, Γιαου-κατι = Jau-kati, Ι'λα — Jila (PORPHYROGENITUS-nál).

o = o és ω. Kivételképen egyetlen egyszer ö is fordul elő ευ átírásában, így Σπαρζευγονν = Szparzögen.

s = σ, ς és ζ is. Pl. Εσλας (Eslas), Σαλ (Sal).

u = ου pl. ούνοι (Hunnoi).

Más, az átírásnál előforduló sajátságokra, a hátul található névsor illető szavainál fogunk visszatérni. Itt csak anyit említünk, hogy az összes byzanci írók között aránylag Priscus adja vissza leghívebben a török szókincs eredeti szövegét, míg a rákövetkező utódoknak, így a latinul író JORDANISNAK, a legnagyobb elferdítések esnek a rovására.

Akárminth álljon is a dolog, a személy- és nemzetiség-nevek kéznél levő anyaga elegendő bizonyítékot szolgáltat a húnok és avarok török nemzetiségére, mert ha az európai történetírók ama THEOPHANES-nél fönmaradt két szóból: «torna fratre» (fordúl meg testvér) Pannoniának VI. századbeli nyelvére akarnak következtetni, akkor azt hisszük, hogy az előttünk fekvő hetvennél több személy- és dolog-névből mi annál jogosabban vonhatunk le hasonló következtetéseket!? Egészben véve három részre lehet osztani a meglevő anyagot: a) Azon tulajdonnevek, melyek értelmére és török nyelvi jellegére a legcsekélyebb kétség sem forog fenn. Ilyenek a többi közt *Munzúkh* (zászló vagy zászlógömb), *Irnakh* (ifjú), *Ornigiskl* (magasrangú rabszolga), *Oibars* (oroszlán), *Basikh* (alacsony, zömök), *Atakam*

(atya-pap), *Bajan* (hatalmas), *Tagma* (bajtárs), *Solakh* (balog) stb. b) Azon tulajdonnevek, melyek magyarázata egy a végső szótagban levő és a másolóktól vagy magoktól a szerzőktől eredő hiba folytán, a nélkül, hogy kétség forogna fenn, mégis részben kombináczió alapúl. Így pl. *Maniakh* (nemes), *Sandilkh* (rajongó), *Tarniakh* (köröm), *Donat* (ékes) stb. c) Azon tulajdonnevek, melyeket mint teljesen elferdítetteket, először megfejtetni, s azután megmagyarázni kell. Ilyenek *Skotta*, *Khelkhal*, *Irnas*, *Saragur* stb. Értelmökre nézve vagy erős állatokat jelentvén, vagy egyéb bátorságra vonatkozó fogalmakat fejezvé ki, e személynevek török nyelvi jellegéről ép oly biztossággal következtethetni viselőik török nemzetiségére, mint pl. mi az *Achiulf*, *Ataulfus*, *Burvista*, *Evermud*, *Fridigern*, *Hermannrich*, *Suanihilda*, *Thorismund* nevek viselőiben góth eredetű férfiakat vagy nőket látunk, mivel a kölcsönzött nevek tömeges fölvétele a fennebb kifejtett okoknál fogva lehetetlen.

Hasonló természetűek a törzs-, nemzetség- és családnevek. Hogy e nevek faji meghatározásába bocsátkozni, azaz eldönteni, vajjon húnok, avarok, akatzirok, utigurok stb. nemzeteket, népeket, vagy csupán azoknak egyes törzseit és nemzetségeit képviselik-e — nagyon nehéz, sőt vakmerőség, arról előbb tetünk említést. Mi az utóbbit sokkal valóbbszínűnek tartjuk, és alkalmilag megjegyezzük, hogy mindenesetre nem a vak véletlen műve, ha hét törzsnév, ú. m. *Biturgur*, *Kuturgur*, *Kotzagur*, *Saragur*, *Ultziagur*, *Unnugur* és *Uturgur* *gur* melléknévi képzővel fordul elő, melylyel a török törzsnevek legrégbbike, t. i. *Utgur* vagy *Uigur* képezve van. Nem csekély érdekű az a körülmény sem, hogy a húnoknak vagy avaroknak adott nemzetségi vagy családnevek közt olyanok is akadnak, melyek *RAŠID-ED-DIN-TABIDI*-nak hét századdal később keletkezett történeti művében, mely tudvalevőleg mongol-török hagyományon nyugszik, benfoglaltatnak; így pl. *Sabir* (v. ö. *سبیر* *Sibir*, Türk mesebeli őznek fia), *Unnugur*, *THEOPHYLACTUS* (v. ö. *اون اويغور* *On Uigur*) és még mások.

Egyébiránt a mily kevéssé engedik meg a byzancziak szűk adatai a húnok, avarok és más törzsek kölcsönös ethnikai viszonyainak pontos meghatározását, épen oly nehéz az utóbbiak rokonsági fokát a távol keleten, illetőleg Ázsia északkeleti részén hatamaradt testvéreikhez meghatározni. A kérdés, vajjon a húnok és avarok a mongolokhoz vagy törökökhöz számítandók-e, mint fölösleges, már csak azért is felelet nélkül hagyható, mivel a mongolok abban az időben még az elrejtettség zugolyában éltek, míg a törökök már akkor, és még előbb a legkülönfélébb nevek alatt tették magokat ismeretessékké. Sokkal érdekesebbnek látszik előttünk az a kérdés, vajjon a földrajzilag oly annyira elterjedt török nép mely részéhez számítandók a húnok és avarok; — és erre nézve az előttünk fekvő emlékek hang- és nyelvtani jellege nagyon csekély ugyan, de még sem megvetendő felvilágosítást nyújt. Az világlik ugyan is ki, hogy valamint a nyelvkincs, úgy magok az alakok is azon török szójárásokhoz közelednek, melyek még ma is határfalat képeznek a török és mongol nyelvterület között; tehát azon török tájszólásokhoz, melyek az idegen iráni és sémi befolyást legkevesebbé érezték, és így őstypusukat legépebben őrzék meg. E mellett szól a kiválólag altái-kirgiz melléknévi suffixum *tik* ezekben: Kandik, Tuldik stb.; *ta* ige-névi rag, ebben okta = löni, az inkább elterjedt *la* (okla) helyett, és a mi a szókincset illeti, e szók: Baján, Atakam, Dokhia stb. A húnok és avarok legközelebbi rokonaiúl tehát, a földologra nézve, a mai kirgizek és altáiakat, a hajdani uigurokat, szóval az Irtis és Jeniszei folyamvidékének törökjeit és a Thien-San északi részén tartózkodó hajdani uigurokat lehetne megjelölni, mint oly törököket, kik a samán hitnek legtovább hívei maradtak, és méltán megérdemlik, hogy *хт' ётоχγ'н* törököknek hívassanak.

Azt hiszszük, hogy e részint ethnographiai, részint nyelvi bizonyítékokkal a húnok és avarok török eredetét eléggé meggyőzőleg kimutattuk. Nem nyaka-tekert, erőszakolt etymolo-

giakkal, sem egyéb, a levegőből kapott elméletekkel nem lépünk fel, hanem legnagyobb részt oly tényekkel, melyeket a mai török nomád világ belső életének ismerője, de különösen minden, a turkologia mai állásával ismerős, buvár elfogadhat. Ha munkánk végeredményére e mező oly sok tudós kutatójától eltérünk, ezt semmi különös önteltségnek, sem semmi elfogultságnak nem kell betudni az ural-altái népek egyike vagy másika iránt, hanem egyes-egyedül azon nyelvtanulmányoknak, melyeknek e sorok írója, mint szakmájának, évtizedeket szentelt. Azt semmi esetre sem lehet szemünkre hányni, hogy oly számos becses előmunkálatokról szándékosan nem akartunk volna tudni, mivel a DEQUIGNES-től HUNFALVY-ig terjedő előmunkálatok kritikai czáfolata először ez értekezést haszon nélkül meghosszabbította volna, másodszor mivel a tudós buvárok többségének ama forrás, melyből mi első sorban merítettünk, nem is állott rendelkezésükre. Hiszen maga HUNFALVY mondja, a ki mindenesetre a legilletékesebb az újabbak közt: «A húnok nemzetisége tehát sem az egyetemes történelemből, sem a magyarok történelméből meg nem határozható. Az egyedül helyes útmutatót és hiteles tanút pedig, a nyelvet, teljesen nélkülözzük». ² És a minek egy HUNFALVY híjával volt, az, nem is szólva a régebbi történetírókról, ROFSSLER-ben, JIRECEK-ben, ŠAFARIK-ban, THIERRY-ban és minden más modern tudósban még inkább hiányzott. A nagy és jelentékeny hiba, melyet itt elkövettek, az, hogy a török nyelvkincs fölhasználásánál a legrosszabb forrásokhoz pl. az oszmánhoz, tehát oly nyelvhez fordultak, mely már nyugoti Ázsiában feltűntekor persa-arab kölcsön vett szókkal eredeti jellegéből kiforgatva, a kutatónak nagyon ritkán volt képes segédkezet nyújtani. Példa gyanánt csak kettőt akarok ama rejtvényyszerű, az ó-bulgárból fenmaradt szavak közül felhozni, melyeket, eddigelé sokféleképen értelmezgettek, a nélkül, hogy helyes megfejtéseket eltalálták volna. Az egyik az

² *Magyarország ethnographiája.* 253. l.

IBN-FOZLÁNTÓL átvett *südsü*, helyesebben *südsü*: méhsör, melyet tévesen szláv eredetűnek tartottak, határozottan török; de természetesen oszman szótárban sem található; de annál könnyebben keleti törökben, hol *südsü* bort (lásd: KHULASZEI ABBASZI) és *dest* (lásd: BUDAGOW I. 641) jelent. Egy másik szó, pl. a PORPHYROGENITUS-tól használt Βολιας az az Volias-Tarkhan = magas állás a régi bulgároknál. E szó megfejtethető ugyan az oszmán nyelvből, de előbb helyesen olvasandó, mivel Βολι nem egyéb, mint az arab والي, *Vali* = helyettes, helytartó, mely méltóságnévet a bulgárok épen úgy Bagdadból vették kölcsön, mint a már korábban átvett *emir* címet.

Bár mekkora philologiai jártassága legyen is a kutatónak, ennek csak akkor veheti hasznát, ha beható, és mondjuk ki ke-
reken, lehetőleg teljes jártasság áll rendelkezésére az összehasonlítható nyelvanyag körül, és mivel a turkologia csak a közel múltban talált buzgóbb ápolásra, de eddig még nem vált a tudományos világ közkincsévé, ennél fogva az újkor ethnológusának a keleti török nyelv kellő figyelmen kívül hagyását még nem számíthatjuk be és az ebből eredő tévedések miatt, nem igen vonhatjuk kérdőre. Ázsia mind inkább megnyílik előttünk; nyelveinek és erkölceinek pontos ismerete mindinkább gyarapszik, és mennél erősebb fény derül föl jelenlegi viszonyai fölött, annál gyorsabban fog szétfoszlani ama sűrű köd is, mely múltját eddig még eltakarta előlünk.

IV.

HÚN-AVAR SZÓ- ÉS NÉV- LAJSTROM.

Akkaga (Ακκαγα) egy, a tauriai hegyek keleti oldalán levő tartománynak, valamint az azon uralkodó fejedelemnének a neve. Ak-aga = fehér úr vagy fejedelem, s úgy látszik, hogy a fejedelemné méltóságát jelöli. V. ö. ak-baslik = nő; szóról-szóra: fehér fejű, továbbá a magy. fehér személy = nő személy; végre pedig MENANDER-nél előforduló *Anaga*, az utigurok egy másik fejedelemnéjének a neve, szószerinti jelentése szerint: úrnő, parancsolónő, ebből hogy *Ana* = anya, nő és *aga* = úr. (MEN. 399.)

Akatzir (Ακατζίρ) neve egy hún törzs vagy nemzetségnek és különféle szerzők Akatir, Akatzri, Agazir stb.-nek nevezik. Valószínűleg az első változat a helyes, mely PRISCUS-nál is előkerül és belőle tisztán kitétnik a török *ak-kačir* = fehér phönix. Kačir azon mesés madár török elnevezése, mely 1000 évig él el és a halhatatlanságra törekvőket a felső régiókba viszi. (V. ö. BUDAPOV oroszul megjelent török-tatár szótárát II. S. 7.) Ezen névnek a később előkerülő Khazárral való azonosítása nyelvészeti szempontból merő lehetetlenség. (PR. 158.)

Akum előkelő húnnek neve a byzancziak szolgálatában, talán azonosítható vele a török ak-kum = fehér homok, esetleg akin, akim = betörés, száguldó csapat.

Anaga (Αναγα) az utigurok egyik fejedelemnéjének a neve. Lásd. *Akkaga*. (MEN. 498.)

Attakam (Αττακάμ) előkelő húnna-
k a neve, kit a byzan-
ciai Attilának szökevény gyanánt szolgáltatnak vissza. Helyeseb-
ben Ata-kam s jelent atya-pap, ata = atya, s kam = samán
pap, varázsló. E nemű összetételek ma is gyakoriak a moszlim
törököknél; pl. Baba-akhond = atya-tanító, vagy Daji-mollah
= testvér-molla. Ata-kam mindenesetre a hún kor figyelemre
legméltóbb nyelvemlékei közé tartozik. (Pr. 168.)

Attila (Αττῖλας) a híres hún király neve. A görögös vég *ας*
elhagyásával, tulajdonképen Attil vagy Atil fogadható el névnek,
de még ez alakjában is ellenkezik a török hangtan phonetikai
törvényeivel; hitelesebbnek látszik az ó-német Etzel vagy a
magyar Etel már azért is, mert az ó-török Etil, Itil általában
annyi, mint: nagy folyam (v. ö. BUDAGOV *Sravnitelni, Slovar*
I. k. 18.) s egyúttal a Volga nevét is jelenti. THIERRY véleménye
csak annyiban fogadható el, a mennyiben a hún király neve
jelentésileg a «nagy folyó» fogalmát és így nem kizárólag a
Volgáét tartalmazza, s viselőjének is bizonyosan, mint Dsengiz-
nél, csak később adatott, valószínűleg gyors és hatalmas pálya-
futásának jellemzéséül.

Bajan (Βαϊανος). Az avarok khagánjának, azaz fejedel-
mének neve; a keleti török nomádoknál és a mongoloknál még
ma is használt tulajdon név, *gazdag, hatalmas, nemes* jelen-
téssel. Nagy valószínűséggel Baján itt inkább czímmek, mint
tulajdon névnek veendő, történetesen mint a Közép-Ázsiában
ma is használatos ar. Badevlet = boldog, nemes, mely fejedelmi
czím a nép szájában gyakran tulajdonnév gyanánt használtatik.

Barez, THEOPHANES szerint egy hún-sabir asszonynak
neve, ki egy hadsereg élén a kelet-rómaiakhoz csatlakozott; e
török szótól: *بارس* bars = párducz, leopard, mely gyakran
fordul elő mint tulajdonnév.

Basikh (Βασίχ) az úgynevezett királyi skythák egy vezé-
rének neve, ki a Médek földére tett betörése által ismeretes.
Basikh török melléknév e jelentéssel: alacsony, zömök; *bas*
(nyomni, lenyomni) gyökszótól. (Pr. 200.)

Berikh (Βερίχος) előkelő húnna neve. Vagy a *ber* (adni) törzsszótagból vezethető le, vagy ebből: *bar* (bírní, birtokolni), és az ó-török *ikh* képző hozzáadásával jelent első esetben: adomány, ajándékot, — második esetben: birtok, kormányozás. V. ö. osz.-barik (háztartás) értelemben vehető. Pr. 203.)

Bittugor, **Biturgur**, egy hún törzs neve, melyet Bitgornak is (Βίτρορ) neveznek. Utóbbi változat leghelyesebbnek látszik előttünk, de bármelyik legyen is az, mindenkor könnyen fölismerhető a török bitgür = növekedő, vagy bitürgür = a kiirtó szóból. (Jor. 182.)

Bleda (Βληδας) Attilának egyik testvére és Munzuk fia. — A görög átírás és az *ας* névszó képző tekintetbe vételével akár *Vlid*-nek akár *Blid*-nek hangozhatott, de sohasem *Bléd*-nek, még kevesebbé pedig *Bledá*-nak. De nem tekintve a belső és véghangokat, két mássalhangzóból álló kezdő hang kezdetleges szóban nem alakulhat, mivel ezek kiejtése török-tatárnak merő lehetetlenség. Tehát az ural-altái nyelvek természetéből folyólag, azt hisszük, hogy legközelebb áll a lehetőséghez, ha Attila testvérének nevét *Blidre*, helyesebben *Bülüt* = felhőre vezetjük vissza. (Jor. 128.)

Bokolavra (Βοκολαβρα) jelentése THEOPHYLACTUS szerint: sacerdos magnus, főpap, varázsló: és utóbbi értelmében meg is magyarázható, ha felhozzuk, hogy *böqü* vagy *böjü* lekötés, varázs, bögüler (mit a görög csak bogolar, bogolaur által fejezhet ki), vagy böjüler pedig varázsló papot vagy a varázslás szertartását jelenti. (THEOPHYL. 47.)

Dengizikh (Δενγίτζιχ), Attila egyik fiának neve. E szó első pillanatra a török dengiz-zel = tenger, lehetne összefüggésbe hozni; mégis a végszótag *ikh* nem görög eredetű, hanem azon eredeti szóhoz tartozik, melyben a keleti török *ting-kizik* = igen tüzes, igen heves; *ting* = igen, nagyon, és *kizik* = tüzes, heves, — rossz átírását vehetjük észre. Kézszelfoghatólag, és bizonyára hangzásra is Ding-kizig a Temudsin későbbi nevéhez t. i. Čing-giz = igen heves, áll legközelebb. (Pr. 5—8.)

Dizabul (Διζαβουλ) Dizavul és Dizaul, a törökök királya, kihez Justinus követül ZEMARCHOS-t küldte. Helyesebben Dizeöl, Dizevülnek kell nevezni; a szó jelentése: rendelő, intéző. ettől: *tiz, diz* = rendelni, intézni és a névszóképző: *eul, eöl, aul*. (MEN. 296.)

Dokhia (δοχία) MENANDER szerint a halotti tor hún-avar neve. Határozottan téves értelmezés a byzancziak részéről, mert ha a halotti tort illető szokások felől kérdezősködve, az avarok vagy húnok feleltek is; a felelet, a mit kaptak, egyedül csak a *toka, tokha* = szokás, használat lehetett.

Donat (Δόνατος) hún főnök, ki Olympiadorushoz követ-ségbe ment volt; első részét képezi egy török szónak, melynek alapszava ez igetörzs: *donat, tonat* = ékesít, diszesít, tisztít. (MEN. 455.)

Edekhon (Εδριχων) Attilának Theodosiushoz küldött kö-vete. Mindenek előtt meg kellene állapítani, hogy az *ων* végszó-tag görög eredetű-e, vagy a szóhoz tartozó. Ez utóbbi sokkal valószínűbbnek látszik, először mert az *e* nemű görög ragaszté-kok csak ritkán, és ha előkerülnek is *o*-val, de soha se *ω*-val fordulnak elő. Ez esetben Edekhont, helyesebben Edikhont *edik kün* = szerencsés nappal kell helyettesíteni. Edik, Etig ugyanis az ujjur etkü, edkü = szerencsés, üdvös, jó legrégebb alakja *kün* pedig napot jelent. (PH. 146.)

Ellák Attilának egyik fia, a kit a Gepidák öltek meg. Az *e* kezdő hang és az *a* belső hang, a török euphonia szabálya szerint, nem állhatnak meg egymás mellett. Azért tehát úgy látszik, hogy *e* szó helyesebb változata, *illak*, jobban *jillak* = a fénylő, a sugárzó. Egyébiránt nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy *Ellák*-ban a török középkorban gyakran előkerülő *Ilík, Ilík* elferdítését ne lássuk, mely több fejedelem neve és jelentése: herczeg, legelső. *Ilík Chan* neve egy kelet-turkesz-tani híres fejedelemnek. (JÖR. 174.)

Emendzur Attila egyik fiának a neve. A sok változat között, a melyeket JORDANIS közöl (177. l.), a fönnbbi látszik

legközelebb állónak az eredeti szóhoz. Emnedzur, helyesebben *emenedur* szó szerint *fáradozót* jelent, a ki valamiben fáradozik és aoristosa az *emenmek* = fáradozni, vesződni igének. (Jor. 177.)

Eskam (Ἐσκαμ) egy húnnek neve, kinek leányát Attila nőül vette, és nem a leánynak magának a neve, mint ezt Szabó K. Priscus részleteinek magyarra fordításában elfogadja, bár épen a bonni kiadásban, még pedig a tárgymutatóban ez áll: „Escam, Hunnus, pater puellæ ab Attila in matrimonium ductæ”. E szó, épen úgy mint Ata-kam (lásd ezt), össze van téve ezekből: *es*, helyesebben *es* = barát, társ, és *kam* = pap, s a mint Ata-kam = atya-pap, úgy jelent *Es-kam* barát-papot. (Pr. 183.)

Giesm (THEOPHANES szerint Γέσμος) Attila egyik fiának neve. Mint az átírás alapelveiből kitűnik, a gamma i előtt általában j-nek olvasandó. *Giesmet* tehát helyesebben *Jesm*, vagy *Jism*-nek kell olvasni, melyben én a török *Jisim*-et = villám, veszem észre; itt ez tulajdonnév, hasonló Jildirimhez = villám, mely egy oszman szultánnak neve.

Húnok, görög és latin szerzők Χοννοί, Χοννοι, Ὀννοί, *Hunni*, *chunni* néven nevezték és azon népet vagy néptörzset értették rajta, mely az V. században az Ural és Volga mindkét partján elterülő hazájából keleti Európába tört. Mindenek előtt azt véljük, hogy a magyar *kún*, melyen Kumania tatár népét értik, szóról-szóra azonos a Hun vagy Khunnal, és minthogy az *ú* középhangzó határozottan nyújtott alakú, igen valószínű, hogy *kún* vagy *chún* a régiebb *kogun*, illetőleg *korum*, *koumból* van összevonva, mely jelent sereget, csoportot, melyet az ellenség üldözésére küldenek. Annyival is inkább, mert a belső hangbeli gutturalisok beolvadása néhány nyelvjárásban, különösen az altaiban még ma is szabály. V. ö. júr és jakur (igazat mond), júk és jakuk = közel, um és ogum, ovum = liszt stb. A nélkül, hogy a húnok és kúnok közt e helyen történelmi

összeköttetést akarnánk keresni, mindkét név azonossága mi előttünk kétségtelen.

Hunnivar, a hely, hová a húnoknak, Valemir által legyőzve, visszahúzódniok kelle. Ez a hely JORDANIS-nál annyiban alapszik tévedésen, mivel a nevezett szót, bár helyrajzi megjelölését bírjuk, inkább az azon vidéken lakó töredék hún népeknek, és ugyan a Var-húnok avagy Varchonitáknak szokott nevétől fogadják el, mint az egyes részek elhelyezéséből kitűnik. A magyar történészek theoriái, melyek a végszótag *var*-ból a magyar vár-at (ismeretes persa eredetű بار *bar* = fal, vár) akarják kimagyarázni, és Hunnivart így fordítják: Húnok vára, már azért is üres föltevésekkel vannak megterhelve, mert JORDANIS (180. l.) Húnivar alatt semmiféle erősséget, hanem csupán csak egy vidéket ért, a mennyiben ezt mondja: *eas partes Scythiae .. quas Danapri amnis fluenta prætermeant, quæ (t. i. partes) lingua sua Hnnnivar appellant.* (Jor. 180.)

Irnakh, Ernakh (Ἐρνάχ) Attila egyik fiának neve. Török összetétel: *ir, er* = férfi és *inak* = ifjabb fivér. *Irnakh, Ir-inak* ifjonzot jelent, tehát épen úgy mint a fönnebbi némileg ellentett *kir-inak, kirnak* ifjú leányt, mai használata szerint szeretőt, ágyasnőt jelent. A mongoloknál is kisasszonynak nevezik az ágyasnőt. Érdekes továbbá tudni, hogy mint *ir-inak* és *kir-inak* a mindkét nemű ifjabb korra vonatkozik, úgy alakult az idősebb kori fokozatjelölésére is hasonló compositum, még pedig *ir-aka* = idősebb férfi, és *kir-aka* = idősebb asszony, melyek közül az első még ma is használatos, az utóbbi ellenben Kerka (Κερκα-Creca) tulajdonnévben, a mint PRISCUS Attila egyik nejét nevezi, maradt fel számunkra. (Pr. 161.)

Irnasz, Ernasz (Ἐρνάς) Attila fegifjabb fiának neve; a görögös *ac* végszótag tekintetbe vételével fölcserélésnek látszik előttünk a már említett Irnak tulajdonnévvel.

Jugur, jagur méltóság neve az avaroknál; jelentése: jövendölő, pap, és látszólag elferdítése a *jagur, jakur-nak* = jö-

vendölni, jósolni melynek újabb alakja a gutturális belső hangzónak beolvadásából áll; *ja-ur* vagy *jauré-i* = jós.

Kamos, és nem *kam*, mint *Priscus* latin fordítása mutatja, mert az *accusativus* a görög szövegben — κάμων οἱ βάρβαροι κάλουνσιν αὐτὸ — egy *ος*-ra végződő nominativust hagy föltételezni. **Kamosz**, önmagától érthetőleg a török-tatár *kīmīs komus*-sal = kanczatejből készült ital — azonos (lásd: *Primitive Kultur des turko-tartarischen Volkes* 96. l.) (Pr. 183.)

Kan, vagy **Kani** azon avar követ neve, ki 811-ben Aachenben, Nagy Károlynál beszélt: úgy látszik, a török *kan* = vér vagy *kam*-pap azonos vele.

Kandikh (Κανδύχ) az avarok egy részétől Justinianhoz küldött követnek neve. Török szó, e jelentéssel: véres; *kan* = vér, és *dik*, melléknévképző, mely utóbbi még csak néhány, keleten és északkeleten élő nomád törzs sajátja, délen és délnyugaton még *lik*, *lik* alakban is előkerül. (MEN. 282.)

Kerka, Attila egyik nejének neve. (Lásd: Irnak.) (Pr. 197.)

Khakan (Χακανός) az összes törököknél és mongoloknál még ma is használatos fejedelmi czím, melyből a későbbi *kaan* (قان) és *chan* (چان) eredtek. E szó gyanítható eredetére nézve lásd: *Primitive Kultur des Turko-tartarischen Volkes* (135. l.) Vonatkozással a **Khakan** és **Kaan** közt levő viszonyra, a hol a belső torokhangok összeolvadása altai eredetre vezethető vissza, jegyezzük meg, hogy tévedésen alapúl, hogy a *khan* czím már az Avaroknál vagy éppen a húnoknál alkalmazásban volt, a mint azt *Thierry Atilla történetében* teszi, mert a *khan* czím csak a mongoloknak Nyugot-Ázsiában történt föllépte után állott elő. (MEN. 284.)

Khelkhal (Χελχάλ) előkelő húnok neve. A török euphonia törvényeibe ütköző hangviszony, *e* és *a* egy és ugyanazon szóban megtanít bennünket arra is, hogy a görög átírás a török szóban *khalkhal*-, helyesebben *kalkal*, *kalkaul*-ra változik, és e szónak jelentése = a fölemelkedő, *kalk* igitörzsből, és *aul* névképzőből. (Pr. 163.)

Kharaton (Χάρατον) egy hún főnök, kit ajándékokkal Byzancz megingatott; török szó, összetéve ebből: *kara* = fekete, és *ton* = szín, ruha, és innen fekete színűt, vagy fekete ruhást jelent. (OLYMPIODORUS 455.)

Khinialkh (Χινιάλχος és Χινιάλ), az utigurok követének neve Justinianusnál. A két változat közül az első helyesebbnek látszik, még pedig egy összetétellel van dolgunk, t. i. ezzel: *kini-alik* vagy *alak* = valaki, ki bosszút áll; *kin* = bosszú, gyűlölség, és *al* = megvesz, megkap.

Kotzager (Κοτζαγερ) egy néptörzs neve a varkhunok között; eredetileg; *katsagur* (a futó) vagy *kozagur* (a vénülő), esetleg *kötskü* is lehetett, = nomád, ide oda hurezolkodó. (THEOPHYL. 286.)

Kokh (Κόχ), Baján követe PRISCUS-hoz, a byzancziak hadvezéréhez. Úgy látszik, hogy a görög *κόχ*, *kok*-ból, helyesebben *kök*-ből = zöld, kék, ered; melléknév, mely gyakorta használatik tulajdonnév gyanánt. (THEOPHYL. 285.)

Kunaxolan (Κουναζολά) egyike a török Khagán három szövetségeseinek. Az *n* a latin átírásban szükségtelen, s az összetétel e szóban könnyen felismerhető; *konak-sala*, helyesebben *konak-salar* = a ki szállást csinál, szállásmester. (THEOPHYL. 285.)

Kunkha (Κουγχά), PRISCUS szerint (220. o.) azon hún hadvezérnek neve, kit Firuz persa királylyal békét kötni küldtek ki. Tekintettel azon körülményre, hogy az *a* vagy *kha* végsozótag a régibb és keleti török tájbeszédben lehetetlen volt, mivel itt csak *ak* vagy *khak* gondolható; azt hisszük e szóban a régi *äg. kung kunk*-ot = holló, sötétszürke, fedezhető föl. (PR. 220.)

Kuridakh, az akatzirok fejedelmének neve. A török *kurudakh* = puszta hegy, elferdítésének látszik. (PR. 181.)

Kursikh (Κουρσίχ) azon hún vezérnek a neve, ki Persiába betört. Első sorban e szó alatt a török *kurszak* vagy *kurszakh* érthető, melynek jelentése: az emberi test belseje és elvont értelemben az uigurban *eredet, születés*. (PR. 202.)

Kuturgur, egy hún néptörzs neve, mint uturgur, e törzsszóból *kut*, illetve a *kutur* igéből, mely = nőni, boldog- avagy szerencsésnek lenni, és szószerint, — a melléknév képző: *gur*-ral — oly valakit jelent, ki nőhet, vagy boldog lehet. (MEN. 344.)

Mama (Μαμα) azon előkelő hún neve, kit mint szökevényt a byzancziak Attilának kiszolgáltattak; a középkorban a törökök és mongoloknál előforduló tulajdonnév. V. ö. Mamai szultán = az arany csorda egy fejedelme. (PR. 168.)

Maniakh (Μαβιχ), szamarkandi török fejedelem Justinianus idejében; könnyen azonosítható a kara-kirgizeknél még ma is használt Manap, Manakh = fejedelem, nemessel. Meg kell jegyeznünk, hogy a ma csak a kara-kirgizeknél használt Manap, tulajdonképen összetétel, még pedig ebből: man (a fogalom alapszava = magas, kiváló) és ap apa (atya); épen úgy, mint Manak ered ebből: man és aka. (MEN. 296.)

Mundo Attila egyik unokájának neve; némelyek Mundzuk diminutivumának tartják; e látszat azonban téves, mert *mundo*, helyesebben *mundu*, *mündü* régi török-tatár szó: kopja, lándzsa, értelemmel. (V. ö. Čag. nyelvtanulmányokhoz mellékelt szótárom, továbbá BUDAPOV II. 268. o.) (Jor. 200.)

Mundzuk (Μονδζουκος) Attila atyja, a mint őt PRISCUS jelentéktelen változatokkal a többi byzanczi írókkal egyetemben nevezi. Mundzuk, helyesebben Mundzuk, Mondzuk, tiszta török szó, zászló, tulajdonképen zászlófej, kláris, almanemű gömbölyűség jelentésében, melybe a lófark, a török nép kezdetleges lobogója erősítettett, és mely után később az egész katonai jelvény e nevet tartá meg. Mundzuk legrégibb szó e jelentésben, egyszersmind jelvénye a saman istentiszteletnek; a többi elnevezés, mint *bajrak* és *sandšak* (lásd tölem: *Primitive Cultur des türk-tatarischen Volkes* 138. l.) mind alsóbbrendű katonai jelvény, és későbbi eredetű. (PR. 150.)

Oibarsz (Οιβαρσιος) Attila egyik bátyjának neve; össze van téve *oi* = erdő, völgy-, és *bars* = párducz szóból, hasonló a rokon *jol-bars*-hoz, melynek mindegyike az oroszlán vagy

párducz egy fajtát jelent. Mindkét állat zoologiai különbsége felől nem vagyok tisztában, s ép oly kevéssé a Jolbars elnevezésre vonatkozólag, melynek szójelentése úti-párducz? (Pr. 208.)

Oktar, Mundzuk fivére, és Attila elődje a húnok fölötti uralomban. A szó jelentése: *radász*, ettől: ok = lövészer, nyíl. Itt a régi igealak van meg; okta (ág. és oszm. okla) = löni, nyilazni, még pedig a praesens indicativus harmadik személyében, mely tudvalevőleg a törökben mint nomen verbale használatos. (Jor. 128.)

Oneges, helyesebben Onigis, mint a görög átírás, Ὀνιγισος mutatja, Attila első miniszterének azaz tanácsadójának neve. A görög hangzású ὀνιγισος = vezér, és az illető férfi görög eredete következtében, sokan e szót görögnek tartották, és hún vezér-nek fordíták. Mi semmikép sem osztozkodhatunk e nézetben, sőt inkább török szónak tartjuk Onigis-t, összetéve ebből: oni-igis = valaki, kinek hangja, azaz beszéde magas, tehát hatalmas avagy nagy szavú (Pr. 170.)

Ornigiskl (Ὀρνιγισκλον), Dengizik fia. E török tulajdonnév a következő három szóból áll, orn = méltóság, állás; igis = magas, és kul = rabszolga. Ornigiskl, helyesebben orni-igis-kul = magas állású rabszolga, minden valószínűség szerint vonatkozik előbb alacsony, később magas állására jutott rabszolgára; mely nemű állásemelkedés, a török-tatár népek társadalmi viszonyainál fogva, nem tartozik a ritkaságok közé.

Sabir, Savir, (Σαβειρος) hún néptörzs egy név, mely némi változattal a törökök eredete felől irt legrégibb történeti művekben, az arab-persa átírásban, mint سبى szebir, szibir, fordul elő. A byzanci szerzők után előttünk fekvő alak a helyesebb, melyben szabir, szabár, szapar = bevágni, beütni, jelentéssel bír, e törzsszóból: szap. (P. 158. MEN. 284.)

Sadag, egy hún nemzetség neve; (JORDANIS szerint 182. o.) egészen sértetlen maradt török szó, e jelentésben: tegez.

Sal (Σαλος) egy hún törzs; vagy a török sal = tutaj, vagy sal igével = vet, amire vetemedik, megragad, azonosítható.

Utóbbi a még ma is létező Salar, avagy Salor (Turkoman) törzsnek nevében föllelhető. Meg kell jegyezni, hogy a Salorok e nevet már az arab foglalás idejében Transoxaniában viselték. (MEN. 284.)

Sandilkh (Σανδῖλχ) az utigurok vezére, helyesebben Sandilak = ábrándozó, csapongó, ki képzelet avagy képzelő tehetőségben gazdag, ettől sangi vagy sandi = tévelygés, képzelgés; igealakja: sandilamak. Mi itt Sandilikh-ot fogadjuk el, bár egy másik változata a szónak Sandil-nak hangzik, de ez, tekintve a jelentést, igen kevés különbséget tesz. Vonatkozva a hangzásra, Sandilk, khinialkh-hoz csatlakozik. (Lásd: ezt.) (MEN. 345.)

Saragur (Σαραγούροι) hún néptörzs, mely az akatzirokkal hadakozott Persiában. Valószínű összetétel ebből: sari uigur = sárga uigurok: megjegyzendő, hogy *uigur* jöllehet mint tulajdonnév ismeretes, gyűjtőnévvel társaság, egyesület jelentésében fogadható el. Nincs kizárva a lehetőség, hogy Saragurban egy igenév fedezhető fel, ettől *sar* = csavar, fordít, és az ismeretes képző *gur*. (PR. 158.)

Savender (Σαβενδερ) a varchunoknak északi Persiában visszamaradt törzse, az eredeti Sevindir = magát kedvessé tenni, elferdítésének látszik, és itt nomen, illetve nomen proprium gyanánt használatos. Különös módon a Sevindir még ma is megvan mint nemzetségnév a Tekke turkomanoknál. (THEOPHYL. 286.)

Skottas (Σκοττας) előkelő húnnek neve, ki Maximius görög követnek elébe ment. Az *α*ς végszótag kétségkívül görög ragasztéknak tekinthető, bár az ilykép származó szó, kettős mássalhangzós előhanggal, épen nem jelölhető töröknek, és csak egy *o* vagy *u* becsúsztatása után lehet itt *sokot*, helyesebben *sukat*, a keleti török: sukat, sugat = ajándékozás, ajándék szókat gyanítani. (?) (PR. 177.)

Solakh (Σολαχ) avar követ neve; jelentése: balga ügyetlen, és ilyen értelemben e szó még ma is mint tulajdonnév használatos. Az oszmanoknál is használták ez előtt e szót.

V. ö. Solak-zade = Solak fia, egy ismert oszman történetírónak neve. (MEN. 338.)

Sparzeugun (Σπαρζευγών) a khakannak három szövet-ségeseinek egyike. Mint a két mássalhangzós kezdőhang mutatja, egy hangzó esett ki, és a szó eredetileg csak így hangozhatott: sapar-szőken, azaz nyélkihúzó, ettől: sapar, és sap = nyél, és sők = kihúz, kiránt. (?) (THEOPHYL. 285.)

Tagma (Ταγμα) Dizabulnak ZEMARCHUS-sal Byzanczba visszatérő követe, kiről kapcsolatban megjegyzik, hogy állásánál fogva Tarkhan volt, és ezért Tagma-Takhan-nak neveztetik. Tagma, helyesebben Takma = az egybefoglalt, hozzáadott; ebből *tak* = hozzáad, hozzátesz, nyelvtani alakja szerint nomen verbale. Igen jellemzőnek látszik előttünk a török nyelvszellem szerint divó cím-hátratevés, egészen úgy, mint ma ebben: Baki-Tarkhan, Oraz-Tarkhan stb. Mint e szóból látható, szokás vala az elmenő vagy visszatérő követekhez társat adni, nemcsak Attilánál, kinek sokan ezt kiváló cselnek tudják be, hanem a többi törököknél is; noha ez egész az újkorig Közép-Ázsiában is általános szokás volt. (MEN. 384.)

Taizan (Ταϊζαν) Taugasti fejedelem neve, jelentése: isten fia (ἰὸς θεοῦ, THEOPHYLAKTUS-nál 286. l.). Noha az északkeleti törököknél a Taisi név a kondai Taiézi-ban föltalálható, mégis e szónak mongol-kalmuk eredete kérdésen kívül áll. *Taisi* épen úgy mint *bakhši* jós, jövődölő értelmében használtatik és így a görög író által adott fordítás, t. i. ἰὸς θεοῦ = isten fia-féle értelemhez közel áll. (THEOPHYL. 286.)

Tardu (Ταρδον) Turxanthos fejedelem egyik rokonának neve, helyesebben *tarti* = ajándék, adomány, e török igetörzstől: *tart* = előhúz, ajándékoz. (MEN. 404.)

Targit, Targiti (Ταργίτις) Baján követe a byzanczi udvarnál; jelentése = elszélesztő, szétverő, a *targit*, *tarkit* = szétszórni, széthányini igéből. (MEN. 310.)

Tarniakhi (Ταρνιάχι) egy néptörzs neve, mely valószínűleg az Uar-khunokhoz vagy varkhunokhoz tartozott; — nyilván e

török szóval azonos: tirnak, ternak = köröm, és mint ez gyakran megesik, testrészekre vonatkozólag, mint eredeti tulajdonnév használtatott. (THEOPHYL. 286.)

Tudun, egy méltóság neve az avaroknál; úgy látszik előttünk, hogy jelentése: *tudó, figyelő*, — helyesebben ugyan tudan-nak kellene nevezni e törzsszótól: *tud, tuj, duj* = tudni, figyelni. Egyébiránt *توبون tujun* ma is papot jelent. BUDAGOV, I. 411. l.

Tuldikh (Τουλδίχ) egyike a török khakan három szövetségésének. Egy, majdnem egészen elferdítetlenül maradt török szó, e jelentésben: gyászoló, gyászban lévő. *Tul* gyászt jelent és *dik* vagy *lik* az adjectivképző. (THEOPHYL. 285.)

Turum (Τουρουμ) a khakan rokona és avar vezér. Azonosnak látszik a török-tatár *turum*-mal = két éves tevé, mely szó ép úgy, mint Boghra = hímtevé, és Buga = bika, vagy hasonló ilyes állatnevek, gyakran fordul elő mint tulajdonnév. (THEOPHYL. 285.)

Turxanthos (Τουρξανθος) egy török fejedelem neve, kihez követül, a byzancziak részéről, Valentinus ment. A törökben idegen x betű már egy rossz elferdítésre mutat, az oc, valamint a thos (θος) végszótag is idegenszerűleg hangzik, és minden valószínűség szerint, itt tulajdonnévvel van dolgunk, melynek első részében *Turk*, helyesebben *Türk* van meg. (MEN. 399.)

Uldesz, hún főnök, ki Thrácziaába tört be; e név könnyen fölismerhető a juldus és jildiz, juldúz = csillag, szóban.

Ultziagir *Altziagur*, töredék, valószínűleg egy hún törzs. Oly szóval van dolgunk, melyben az első szótag *ultz* vagy *altz*, a török-mongol oldás, alc = áld, fölmagasztal, dicsőít: végszótagja pedig a már gyakran megemlített, *gur* adjectivképző (v. ö. Utur-gur, Kutur-gur, Bitur-gur), és ez mint melléknév, illetve mint eredeti elnevezés áldót, dicsőítőt jelent. (JOB. 29.)

Unnugur (Οὐννογούρ) török néptörzs Szogdia keleti részén, tehát a mai keleti Turkesztánban, hol a hasonló nevű törzs,

nevének jelentése szerint, *tiz uigur*, a *toguzgurokkal* (*toguz uigur* = kilencz uigur) együtt, még a középkorban föltalálható volt. (Pr. 158.)

Urog (Ὀρροι) egyike azon hún törzseknek, kik a kelet-római birodalomba követséget küldtek. *Urog*, helyesebben *urug*, *uruk*, törökül: néptörzset, nemet, családot jelent, s így tulajdonnévnek nem fogadható el, hanem sokkal inkább egy olyanak a töredékétül. (Pr. 158.)

Utigur, *Utrigur* és *Uturgur* egy hún törzs neve (hunnica gens) JORDANIS, MENANDER és mások szerint. Hogy melyik a három közül a helyes alak, igen nehéz volna eldönteni, s bár valamennyi az aránylag kevesebbé rontott török szókhöz tartozik, mégis *utigur* tartá meg a leghelyesebb és legkönnyebb kiejtésű alakot. *Utigur* szószerint: az összhangzó, az egyesült, *uti*, újabban *uji*, *ui* = összhangzani, és az adjektivképző: *gur*-ból. Utigur tehát az inkább ismert törzsnévvel: uigur ral azonos, és a török népnek utóbb nevezett törzse e nevet, az ő sajátos hangtana következtében, soha másképp nem is használhatta. (V. ö. *Uigurische Sprachmonumente* 1. l.) (MEN. 284.)

Zabergan (Ζαβεργάν) a Kutrigurok vezére. A latin fordításban e szó Zaberganisnek hangzik, de még ettől is eltekintve, az *an* végrag, mivel ilyen mint görög rag sohasem kerül elő, az eredeti szóhoz tartozónak tekinthető. E szóban a török *Sáh-bergen* = regi-datus tulajdonnevet gyanítom, melyben a persa *Sah* = rex név a Kutriguroknak a persa elemmel a Sassanidák tartományának északi részében történt érintkezésére mutat. Hasonló módon keletkezett az újkorban (a XVII. század közepén) a *Sáh sevend* tulajdonnév (kiket a *sáh* szeret), az iráni törökök azon töredéke elnevezésére, kik a Kaukazuson túl laknak. Hogy pedig a *gan* végszótagban nem kereshető a török *Khan*, *Chan* czím, onnan is kitűnik, mert, mint már említettük, a *Chan*-nak *Chakan*ból való rövidítése csak a XIII. században lép föl. (MEN. 344.)

Zauk vagy **Zauki** azon követnek a neve, ki 811-ben

Aachenben Nagy-Károlylyal beszélt; úgy látszik, hogy a török *sauk* = hideg, fagy azonos vele.

Ziligdés és *Ziligbi* egy hún király neve Derbendtől északra, kihez Justinus követeket küldött. Utóbbi változat, t. i. *Ziligbi*, tulajdonnév, melyben a török *silig* = tiszta, világos, és a cím *bi* = vezér fölismerhető.

A BOLGÁROK.

A HÍ'NOKKAL szoros rokonságban álló ural-altáji népek között második helyen már korán a bolgárokat említették. JORDANIS jelentése szerint ugyanis az akacziroktól északra, a pontusi tenger felső részén terülnek el a bolgárok lakóhelyei; ¹ e meglehetősen tág földrajzi meghatározásnak azonban ép oly kevéssé vehetnők hasznát, mint egyéb byzanczi írók helyrajzi adatainak, ha azon arabok útleírásai, kik több századdal később léptek föl e vidékeken, e tekintetben bővebb fölvilágosítást nem nyújtanának. IBN FOZLAN, mint a törökök, vagy FODHLAN, mint az arabok mondják, 921. évben Kr. u., vagyis négy századdal később, mintsem e népnek egy része a Dunán átkelven Moesiába nyomult be, meglátogató a bolgárok fővárosát, és e földről valamint népéről egyes, bár a kor szelleméhez képest regékkel átszótt tudósításokat közölt. Ez író anynyiban mindenesetre kiegészíti a gót JORDANIS adatait, mennyiben a régi bolgárok hazája egész határozottsággal a középső Volga vidékére tehető, közel ama ponthoz, hol az említett folyó a Kamaval (azaz: a fehér Volgával) egyesül. Ennyire kétségtelenül hasznát vehetjük IBN FOZLAN és a reá hivatkozó arab

¹ *Ultra quos (Akatziri) distenduntur supra mare Ponticum Bulgarum sedes*, 28. l.

geographusok adatainak, de ez arab írónak az északi fény csodáira vonatkozó nyilatkozatai, melyet állítólag a mai Kazan közelében szemlélt volna, nem annyira rendkívüli telluricus változásoknak tulajdonítandók, mint FRAEHN² és YULE³ gyanítják, hanem sokkal inkább ama természetfölötti dolgok iránti hajlamnak, mely az első arab utazókat és földrajzírókat jellemzi, a nélkül azonban, hogy ez által egyéb állításaik hitelessége csorbítottatnék. Ha IBN FOZLAN bolgárországi utazásán az Aurora borealist szemlélte (vagy talán csak hírét hallotta), és ha IBN BATUTA 1334-ben arról tesz említést, hogy ott az emberek ebek által vont szánokban utaznak Jugriába, úgy e tények csak a bolgár birodalomnak észak felé rendkívül messzeterjedő határaitól tesznek bizonyosságot, de nem vonatkozhatnak magára a bolgár fővárosra,⁴ minthogy kilencz, illetőleg négy század ily hatalmas égalji forradalom előidézésére korántsem elegendő, és minthogy másrészt tudjuk, hogy valamely ország fővárosának neve néha az egész országgal föl szokott cseréltetni, miután a بلد szót majd város majd pedig ország értelemben használják. De akármiképp álljon a dolog, annyi kétségbevonhatatlan tény, hogy a bolgároknak, kik megkülönböztetésül déli testvéreiktől Volga-bolgároknak neveztetnek, főszékhelye az 54° 54' szélességi fok körül létezett — IBN BATUTA legalább azt jelenti, hogy Szaraiból 10 nap alatt érkezett oda⁵ —, és hogy az ural-altaji nép e töredéke különböző harczok és háborúk után, melyeken hún-avar törzsrokonainak hadjáratai alkalmával részt vett, a 310. évben (922. Kr. u.) hivatalosan áttért az iszlámra, miután e vallás az arabok kalmárszelleménél

² Die ältesten Nachrichten über die Volga-Bulgaren, 532. l.

³ Travels of Marco Polo, I. 7. l.

⁴ Hajlandó vagyok ugyanis مدينة البلغار-n a várost és بلغار-n az országot érteni.

⁵ IBN BATUTA. II. 399. l.; tíz napnyi út körülbelül fölér 50 földrajzi mérfölddel, a mi a régi Bolgár-nak fekvésével teljesen összevág.

fogva Azerbaizán és Derbend útján hihetőleg már korábbi időben terjedt el a Volga vidékein és az ottani ethnikai viszonyokat némileg állandósítani kezdé; legalább ezt gyaníthatjuk azon körülményből, hogy Miklós pápának 866. évben kelt oklevelében a bolgároknál alkalmazásban levő szaraczen könyvekről történik említés. A bolgárok országa, mint az iszlámnak észak felé legszélsőbb határöre, az azt körülfogláló szlávok és finnugorok túlnyomó hatalma által megbénítva, kiváló lendületnek soha sem indulhatott és a mongolok betörő árjában északi Ázsia többi moszlim államaival együtt, szükségkép enyészést lelé.

A Volga-bolgároknak rendkívül hézagos és ezenfölül még mély homály leplébe burkolt története, mely az illető szaktudósok beható kutatásainak képezi tárgyát, ránk nézve természetesen csak másodrangú fontossággal bírhat, minthogy első sorban azt a kérdést kell megoldanunk, hogy a bolgárok tulajdonképen mely nemzetiséghez tartoztak; miután pedig e kérdést különböző tudósok különböző módon döntötték el, szükséges azt osztatlan figyelemmel szemügyre vennünk. Tekintve azon körülményt, hogy az előző fejezetben határozottan a húnok és avarok török-tatár nemzetisége mellett keltünk síkra, és tekintve az e téren legkitünőbb kutatók egybevágó ítéletét, melynek alapján a bolgárok az imént említett népségekkel szoros rokonságban állottak, fölösleges a bolgárok törökségéről itt külön szólnunk. De ha valahol, úgy e helyen láthatjuk fényes bizonyosságát e mondat igazságának: *si duo faciunt idem, non est idem*, mert míg a nevezett népcsoportoknak szoros rokonságát illetőleg elődeinkkel tökéletesen megegyezünk, a főkérdés tekintetében egészen eltérő nézetet kell vallanunk. FRAFFEN,⁶ e téren a legrégebb tekintély, a bolgárokból három, t. i. a török, szláv és finn fajnak egygyeolvadását látja, és az utóbbiban akarja fölismerni az eredeti alkatrészt. E nézetet

⁶ Előbb említett munkájának 549. lapján.

követi ROSSLI⁷ is annyiban, hogy a bolgár nyelv ugor jellegét minden kétségen felül állónak tartván, azt az osztják-szamojedhez legközelebbi rokonságban álló szójárásnak tekinti. Hasonlóan cselekszik HUNFALVY,⁸ ki a bolgárokat oly ugor népnek állítja, mely a török és szláv elem behatásának már korán vala kitéve, nemkülönben HOWORTH⁹ is, ki a bolgárokból eltörökösödött cseremiszeket lát, s őket a csuvasok elődei-nek állítja, míg végül JIREČEK¹⁰ ŠAFARIK nézetét követve, szintén a bolgárok csud vagy finn származásának elmélete mellett száll síkra. Az említetteken kívül természetesen még nagyszámú tudós vett részt e vitás kérdésben, többek között KUNIK, ki a bolgárokból a legnyomorúságosabb törököket, és SBOJEW,¹¹ ki bennök az arab geographusok burtaszait akarja fölsírní; mi azonban nyugodt lélekkel mellőzhetjük a pro et contra fölhozott egyes nézeteket és áttérünk azon érvek taglalására, melyek a fönnemlített tudósok kutatásainak alapjául szolgáltak. A bolgárok nemzetiiségi kérdésének megoldásánál FRAEHN és elvtársainak szükségkép vagy egykorú írók állításaira, vagy a reánk jutott nyelvemlékekre kellett támaszkodniok, azonban látni fogjuk, hogy a nevezett tekintélyek mindkét esetben részint önkényesen értelmezvén az illető adatokat, részint pedig a kritikai magyarázatra korántsem bírván elég nyelvismerettel, csak azon törekvés által vezérelteték magokat, hogy az ugor rokonság iránti előszeretetöknek mindenütt és mindenben háborítlanul hódolhassanak. Így azt tartjuk, hogy FRAEHN¹² MOHAMMED ŠEMSEDDIN, damaszkusi származású arab írónak e

⁷ *Römische Studien*, 259. l.

⁸ *Magyarország ethnographiája*, 393. l.

⁹ *The Khazars were they Ugrians or Turks*. V. ö. *Travaux de la troisième section du congrès international des Orientalistes*. St.-Petersbourg, 1870. 147. l.

¹⁰ *Geschichte der Bulgaren*, 136. l.

¹¹ *Zamjetki o čuvšach*, Kazan (külön lenyomat a kazani hivatalos közlöny 1845—1850-iki évfolyamaiból).

¹² *Die ältesten Nachrichten über die Volga-Bulgaren*, 550. l.

mondatát *قوم متولدون بين الترك و الصقالبه* helytelenül értelmezi, midőn azt ekkép fordítja: «egy nép, mely törökök és szlávok vegyülékéből származott», minthogy e kifejezésben: *قوم متولدون بين الترك و الصقالبه* nem látunk vegyüléket, hanem egyszerűen célzást a földrajzi viszonyra, mely mutatja, hogy a bolgárok egy a törökök és szlávok között fekvő országban születtek; míg néhány sorral alább FRAEHN maga is azon nézetet vallja, hogy ama levél, melyet a bolgárok királya Muktedir khalifához intézett, török nyelven vala szerkesztve. E tekintetben még sokkal többet lehetne ROESSLER-nek szemére lobbantani! Míg ugyanis egyrésről IBN FOZLAN állítására a khazar nyelv teljes különállásáról, súlyt nem fektet, addig IBN HAUKAI és ISZTAKHRI a khazar és bolgár nyelv azonosságára vonatkozó nyilatkozatainak oly fontosságot tulajdonít, melyet ez arab írók nyelvészeti criteriuma épen nem érdemel, mintán eléggé ismeretes, hogy az arab és byzanci írók a szomszéd barbárok nyelveit illetőleg itt-ott mily zavart eszméknek és mily vastag tudatlanságnak adták tanújeleit. A legvégzetesebb tévedés természetesen a khazar nyelv ugor jellegének elfogadásában rejlik, minek kétségbevonását ROESSLER egyenesen *kárbavesztett munkának* tartja,¹⁸ oly tévedés, melylyel a következő fejezetben behatóbban fogunk foglalkozni és mely szülőke volt annak, hogy az illető kutatók a priori téves föltevésből a helytelen következtetés hibájába estek.

Valóban csak a CHWOLSON által *Izvjestija o Chazarach, Burtasach, Bolgarach, Madjarach, Slarjanach i Russach* Abu Ali Ahmeda ben Omar Ibn Dastu című munkájának 80—90. lapjain gonddal és szakismerettel egybeállított azon adatokat kell beható vizsgálat tárgyává tennünk, melyek az IBN FOZLAN-tól HADSI KHALFA-ig föllépett moszlim geographusoknak a bolgárokról közölt tudósításait tartalmazzák, hogy belássuk, mikép az említett írók részint egymást másolgatták, részint

¹⁸ F. e. m. 251. l.

pedig az egyes eltéréseket minden kritikai magyarázatot nélkülöző bővítésekkel gyarapították, s hogy tehát a hiábavaló elemenczkedések és az eltérő helyek magyarázgatása helyett sokkal czélszerűbb lenne, inkább ama pozitív adatokat értékesíteni, melyek a régi bolgárok népeletére és nyelvére vonatkoznak, mint ezt az előző fejezetben a húnok és avarok tekintetében tettük. Mindenekelőtt tehát áttérünk a részünkről kitűzött kérdésnek, tudniillik a bolgárok nemzetiségi kérdésének fejtegetésére s iparkodni fogunk már előrebecsátott állításunkat, e nép határozottan török-tatár nemzeti jellegére vonatkozólag, a rendelkezésünkre álló silány ethnographiai és nyelvészeti érvekkel indokolni. Azonban tekintve azt, hogy mind a Volga-bolgárok, mind pedig testvéreik Moesiában már csekély számerejőknél fogva is inkább ki valának téve az idegen culturhatásoknak, mint a húnok, — a rendelkezésünkre álló adatok nem bírnak oly meggyőző bizonyító erővel, mint pl. PRISCUS vagy AMMIANUS MARCELLINUS tudósításai a húnokról. A szláv, finn-ugor és moszlim népeknek tözsomszédsága folytán a bolgárok erkölcsi életének nem egy értékes mozzanata szenvedett változást vagy teljesen el is mosódott, és így csak egyes vonások azok, melyek az összehasonlító ethnographia tanulmányát elősegíteni képesek. Határozottan török eredetűnek kell állítanunk az IBN FOZLAN-tól említett asztali szertartást, mely szerint a háziúr veszi az első falatot a húsételből, mint ezt pl. az özbégeknel és kirgizeknel még jelenleg is tapasztaljuk; továbbá, hogy minden egyes vendég elé külön asztalt terítettek, melyhez hasonló szertartásról PRISCUS¹⁴ is tesz említést Attila udvari életének ismertetésében. Hasonlóan a bal oldal volt a megtisztelés helye, mint a törököknel is; hogy a lóhús és a köles (tarik = kása a *Kudatku Bilik*-ben is mint nemzeti étel fordul elő) főeledel gyanánt szerepeltek, szintén török nemzetiségre mutat, minthogy a lóhúst kizárólag a törökök használták eledelfül, nemkülönben a süzü nevű

¹⁴ PRISCUS: a bonni kiadás 204. és 205. lapján.

ital (l. a szójegyzéket) is török eredetű. Török származásra emlékeztet továbbá az a szokás, hogy fejükön egy hajcsomót szoktak hagyni, a mongolok és törökök ez ismeretes megkülönböztető jele egyéb népségektől, mely szokást a Mandsu Khinába ültetvén át, nálunk helytelenül khinai eredetűnek tartják; továbbá a letérdelés a tisztelet jeléül, töröktől يوكونه jükünme;¹⁵ az esküvés a mezitelen kardra, mint ezt az előző fejezetben Bajanra vonatkozólag láttuk (lásd 28. lapon); a lófarknak zászló gyanánt való használata és kiválólag az a körülmény, hogy a régi bolgárok illetményeiket lovak- és lóbbőrökben szolgáltatatták be s hogy IBN DASTA lovasnépnek állítja őket, mi már azért is ellenkezik a vélelmezett finn-ugor jelleggel, minthogy AHLQUIST¹⁶ jelentése szerint a régi finnek a lovat nem ismerték s az annak megfelelő kifejezést az indogermánból vették át. Általában nem szabad felednünk, hogy ama fölötté silány adatok, melyek a bolgárok erkölcsi életéről reánk jutottak, két különböző korszakból valók. A Duna-bolgárokra vonatkozó régibb adatok, melyek a byzanci íróknál lelhetők, tisztán nomád népről szólnak, míg az újabb írók, tudniillik IBN FOZLAN, IBN DASTA és ezeknek másolói a Volga-bolgárokat csakis félnomádok gyanánt említik, azaz oly társadalom gyanánt, mely egyrészt a fából épült házakat már ismerte, mi nyugati kulturbehatásoknak tulajdonítandó, másrészt pedig nyár idején lakóhelyeit megváltoztatta, mint ezt más félnomádok még jelenleg is tenni szokták. Ebből kitetszik, hogy a bolgár nép két töredékének megoszlása után következett három század folyamán a Volga partjain élő bolgárok ép oly kevéssé valának képesek az orosz-finn-ugor befolyásnak ellentállani, mint a Balkán-félszigeten lakó testvéreik, s hogy tehát az ethnographiai adatok nem foglalhatnak magukban oly bizonyító erőt, mint a

¹⁵ Hivatalok- és méltóságokba való beavatásoknál ez a szokás Közép-Ázsiában még ma is élők. V. ö. BABERNAME, 486. l.

¹⁶ AHLQUIST: *Kulturwörter der Westfinnischen Sprachen*, 9. l.

minő a nyelvemlékekben, a múlt idők ez örökké szóló tanúiban, rejlik.

Hogy mit értünk az említett nyelvemlékek alatt, azt az előző fejezetben a hún-avar nyelvemlékekre vonatkozólag tett megjegyzéseink után fölösleges e helyen külön hangsúlyozni. Mint az előbbi esetben, úgy itt is részint oly szavakkal van dolgunk, melyek tárgyi fogalmakat jelölnek, részint pedig igen jelentékeny számú személy-, város- és törzsnevekkel, melyek bár két különböző forrásból erednek és daczára a csaknem két évezredet tevő időbeli különbségnek, a közös török nemzeti jelleget kétségtelenné teszik. E két különböző forrás alatt értjük *először* is szövegét a csak nemrég fölfedezett belföldi, szláv nyelven szerkesztett jelentésnek a Duna-bolgárok őstörténetéről, megérkezésöktől kezdve a 765. évig, egyetemben ama silány adatokkal, melyek NIKEPHOROS († 815) konstantinápolyi patriarka krónikájában foglalvák, mely két tudósítás között, tekintve több tulajdonnév megegyezését, bizonyára nagyobb összhangzás létezik, mint JIREČEK gyanítja.¹⁷ *Másodszor* pedig ama tulajdon- és tárgyneveket, melyeket NESTOR krónikájában idéz és az arab utazók s geographusok is említenek, és melyek, különösen a mi az arab írásban reánk jutott nyelvemlékeket illeti, gyakran a fölismerhetetlenségig eltorzítvák és mégis jelentékeny segédeszközül szolgálnak. Azonban az előbb említett belföldi jelentés tekintetében, melyet egy orosz tudós fölhevült képzelete a magyar nyelvből akart magyarázni, legmélyebb sajnálatunkra eddigelé csak néhány személynév földerítése sikerült és nem kevés talány még megfejtését várja. A kérdéses szövegben, mely tudvalevőleg fejedelmek lajstroma, első helyen a név szerepel. erre következik az idő, melyben a fejedelem élt, erre a törzs, melyből származott s végre e szavak kíséretében «a lét jemu» vagy «a lét», azaz «és éve», egy teljesen ismeretlen nyelvű idézet. Így pl.

¹⁷ *Geschichte der Bulgaren*, 127. l.

«Avitochol žil lēt 300 rod jemu Dulo a lēt jemu dilom tvirem», azaz: «Avitochol élt 300 évet, nemzetsége volt Dulo és éve dilom tvirem». Azt hiszem, hogy nem csalódom, ha a lēt (év) szónak második előfordulásában a születési évet gyanítom, még pedig valamely őstörök cyclus szerint, mert a mint a mai kirgiz vagy özbég mondja: «A disznóban, juhban (azaz tongguz-jili, koj-jili) stb. születtem», úgy történhetett ez hajdan is. E föltevés mellett szól különösen egyes adatok ismétlődése, így pl. dilom, tvirem, altem večem több ízben fordul elő, de vajjon ezek eredetileg török szók-e, melyek a fölismerhetlenségig torzultak el, vagy pedig teljesen ismeretlen nyelv maradványainak tekintendők-e, azt fájdalom eddigelé eldönteni nem sikerült. E nyelvemlékeknek a mai csuvasok szójárásához való hasonlóságáról, mint JIREČEK kazani orientalisták állításai nyomán fölteszi, épen nem lehet szó, mert először azokban j kezdőhanggal bíró szó is fordul elő (Jermi), mi a csuvas nyelvben lehetetlen, hol e hang mindig *sie*, *sje*-vé idomul s másodsor e török szójárás, bár testvérei között a legeltorzítottabb, sem alakjaiban sem szókinésében oly eltéréseket nem mutat föl, hogy a mai török nyelvészeknek teljesen érthetetlen és megfejtethetetlen anyagot nyújthatna. Végre is csak az egyetlen *tv* hang az, mely csuvas jelleget árul el, még pedig a több ízben előforduló *tvirem* szóban (v. ö. törökül tört, csuv. *tvat* = négy), de mely mindazonáltal a csuvas nyelvből nem magyarázható meg.

Ezzel szemben azonban a török nyelv jellege a két forrásban foglalt személy- és czímneveknél annál kirívóbban lép előtérbe; pl. Khakan, Tarkhan, Bajan, Kara-Khazar, Orghan, Toktu, Ulumus stb. szókban, de különösen SCHOTT-nak¹⁶ a

¹⁶ V. ö. SCHOTT: *Altaische Studien*, a berlini akadémia kiadványai között, 1866. 147. l. Hogy ROESSLER, ki e helyet szintén idézi, miként írhatott *تکیر* tangrir-t *تکری* tangri helyett, azt sehogy sem értjük. Lehetőséges különben, hogy csak sajtóhibával van dolgunk.

berlini akadémia egy török kéziratából vett idézetében, melyből azt látjuk, hogy Istent a bolgárok nyelvén tangri-nak تنگری nevezik, mely szó az egész török nyelvterületen «Isten» értelmében még maiglan is előfordul. Kitűnik továbbá a török nyelvvelleg egyes földrajzi elnevezésekből, mint *Itil* (Volga), *Csalmata*, *Ašli*, sőt a mi a legdöntőbb bizonyító erejű, magából a *bulgar* ethnica elnevezésből, mely, mint a szójegyzékben látható, kétségtelenül török eredetű. Egyes kutatóknak, mint pl. ROESSLER-nek¹⁹ azon állítása, hogy e hívatál- és személynevek a khazar vagy avar culturbehatás szüleményei s így tehát ugor eredetűek, itt már azért sem bírhat érvénnyel, minthogy a bolgárok nyelvemlékeiben az állítólagos ugor jellegnek legcsekélyebb nyoma sem lelhető, míg a törökség feltűnő módon van képviselve. ROESSLER ugyan, hogy a bolgárok ugor jellegének elméletét föntarthassa, nagy kerülő úton akart a dolgon segíteni, t. i. az által, hogy bizonyos, a román nyelvben létező és az ősbolgár behatásnak tulajdonított szavakat vett vizsgálat alá, — azonban erre vonatkozó etymológiái, vagyis az úgynevezett megmagyarázhatatlan román szók és a jurák-szamojedosztják nyelvek között tett összehasonlításai annyira értelem- és tartalom nélküliek, hogy e különben érdemes kutatónak minden tisztelője csak sajnálattal fogja ROESSLER nevét e rettenetes comicummal összefüggésben látni.²⁰ Nem sokkal jobban áll a dolog a khazar ugarságtól való származtatás elméletével,

¹⁹ V. ö. SCHOTT: *Altaische Studien*, 251. l.

²⁰ A sok hasznavehetetlen etymologia közül példaképen a következőt hozhatjuk föl. A most teljesen érthetetlen (?) *siktir* szitkozódásra szolgáló kifejezés ROESSLER szerint az urali népek közt támadt. R. egybe is veti e szót az urali népek rossz szellemével, siktir vagy csitkir-rel. Pedig siktir az egész török keleten ismeretes szitkozódó kifejezés, mely török eredetű és nem egyéb mint a سیکس sikmek — coire cum femina — igének, illetőleg annak szenvedő alakjának siktirmek-nek a parancsoló módja, mely «hordd el magad» vagy «eredj innen» értelemben használatos és a román nyelvbe meg az egykori európai Törökország egyéb tartományainak a nyelvébe átment.

mert először a khazarok korántsem valának finn-ugorok, mint ezt később be fogjuk bizonyítani, és másodszer az említett esetben a bolgár nyelv rokonsága a khazarral, melyet IBN FOZLAN, IBN HAUKAL, ISTAKHRI és mások hangsúlyoznak, határozottan föltevésünk mellett szól.

Midőn azonban a bolgárok ugor eredetere vonatkozó állítást épen nem helyeseljük, másrésről nem tagadhatjuk e nép vegyes jellegét. E kérdést illetőleg a népisme e terén előttünk föllépett kutatók nézetétől csak azon korszakra vonatkozólag térünk el, melyben ama egygyéolvadás végbement. Azt tartjuk ugyanis, hogy a bolgárok nyelvi és physikai ősjellegökből csak akkor vetkőztek ki, midőn az ötödik század vége felé két részre szakadva, az intensiv idegen behatás iránt fogékonyabbakká lőnek, és valamint a dél felé vonult töredék elszlávosodott, úgy az a rész, melyet a khazarok túlnyomó hatalma 650-ben északi vidékekre szorított fel, az ottani finn-ugorokkal, valószínűleg a cseremiszekkel való élénk közlekedés folytán teljesen elveszíté és nemzeti jellegének phisicai ismérveit és az általa használt török nyelv ama szójárás alakját ölté fel, melyet ma a csuvas nyelv néven ismerünk. Ebből magyarázható a csuvasok finn-ugor jellegű külalakja, és ez értelemben és csakis ennyiben fogadható el a mai csuvasok azonossága a régi Volga-bolgárokkal, miből természetyszerűleg következik, hogy a csuvas nyelv a töröknek aránylag új, a VII. és VIII. századok folyamán keletkezett szójárás elágazása és ennél fogva a Duna-bolgárok régi nyelvéhez köze nem volt és nem is lehetett. Ezt bizonyítja első sorban a fejedelmi lajstromban foglalt szók nyelvi jellege, bizonyítják továbbá a byzanciaknál előforduló többi nevek, nemkülönben a csuvas nyelv hangtani és grammatikai sajátosságai és végül egy szomszéd nép nyelvénél észlelhető hasonló jelenség, tudniillik a magyar nyelvénél, melyről ki van derítve, hogy valamely régi török szójárásnak a finn-ugor nyelvvel való vegyülékéből keletkezett, de azon különbséggel, hogy a magyarok nyelve nagyobbfoku befolyásnak lévén kitéve, az általa-

kulás folyamatából már szembeötlőbb finn-ugor jellegű alak- és szókincsessel vált ki, míg az előbbi csak a hangokban és alakjaiban szenvedvén változást, bár elfajult, de mégis kiválólag török szójárás maradt. Az előbb említett moszlim szerzőknek állítása a bolgár nyelvnek a khazarral való azonosságáról szintén csak ez értelemben vehető, mennyiben mindkettőnek nyelvét töröknek tekintjük. A már fönnebb említett nézet, hogy a régi bolgár nyelv csuvas jellegű, tehát csak a Volga-bolgárookra vonatkozhatik, nem pedig a Duna-bolgárokra, mint-hogy, mint már fönnebb jeleztük, e szójárás csakis a két főtörédék megoszlása után képződhetett. A mi különben a Volga-bolgárok vegyes jellegét illeti, meg kell jegyeznünk, hogy az sokkal inkább észlelhető nyelvészeti szempontból, mint az összehasonlító népismeret terén, minthogy a mai csuvasok alakjokban, bőr- és hajszínökben nem a török, hanem a finn-ugor faj sajátosságait tüntetik föl. A mai csuvas szójárás átídomulásának korszakát tekintve, a régi Bulgarban előforduló és 1226 (623)-ból származó sírföliíratok annyiban nyújtanak némi fölvilágosítást, a mennyiben azokon az évszám 700, *dšiatī-dšūr*-rel van átírva, a mi csuvas eredetre mutat és úgyszólván az átmeneti pontot jelzi a modern csuvas *sjüčče-sjür* (= 700)-re. Ez olvasásmódot MOLLA HUSZEIN FEIZ khán ajánlotta az *Izvjestija Archeology. Obščestva* IV. kötetében s ez által ILMINSKI urat arra indította, hogy az említett folyóirat V. kötetében közelebbről nyilatkozzék ama hangtani viszony felől, mely a csuvas és török nyelv között fenforog.²¹ Sajnálattunkra ez íratot közelebbről nem ismerjük, de e fölfedezés fontossága tekintetében

²¹ V. ö. ŠPILEVSKIJ: *Drevnije Goroda i drugije bulgarsko tatarskije pamjatniki o kazanski Gubernije* című művét. Kazan, 1877 (a kazani gubernium régi városairól és egyéb bolgár-tatár emlékekről). E szorgalmasan dolgozott munka különösen a régi bolgár városokra nézve becses anyagot tartalmaz, de történeti adatokat, kivált olyanokat, melyek a régi bolgárok nemzetiségére fényt derítenek, nem igen találunk benne.

teljesen megegyezünk a nevezett tudóssal. A régi népélet reánk maradt rajzában csak egyes vonások azok, melyek határozottan szláv-keresztény eredetre vallanak, így pl. a kalapemelés a köszöntésnél. Mi ellenben egyes szóknek, mint pl. a Vlatavaz és Vassilko szónak szláv jellegét illeti, ez még nem áll minden kétségen felül, mint ezt szójegyzékünk illető helyén ki fogjuk mutatni.

VI.

BOLGÁR SZÓ- ÉS NÉV- LAJSTROM.

Almuš (IBN FOZLAN-nál **المس** és IBN DASTA-nál **المش**) a bulgárok pogány királyának neve, mely szóról egészen helyesen jegyzi meg CHWOLSON (91. l.), hogy kiejtésénél még sok kétség forog fenn. Eddig e nevet, a magyarok Álmos-ával való analogia következtében, a ki egyébiránt PORPHYROGENITUS-nál Salmutzés-nek (Σαλμουτζίς) van nevezve, — határozottan Almuš-, vagy Almus-nak olvasták és mint említénk, „álmos“ jelentéssel azonosították. Ezt mi semmi esetre sem fogadhatjuk el, a mennyiben **المش**-ban a tatár Alamiš, újabban Ulumuš = a nagy, emelkedett, szót fedezzük föl az *aluma*, *ulumak* = nőni, emelkedni, igétől (A magyar Álmosra vonatkozólag még később szó lesz). E kérdéses személynév kiigazítását egy más oldalú nyelvbeli bizonyíték is igazolja, ha egyebek közt megemlítjük, hogy az altaiban *alas* = áldás és *alasta* = áldani s a tőszótag nem *ul-*, hanem még *al-*-nak hangzik. (V. ö. *Török-tatár nyelvek etymologiai szótára* cz. munkám 11. §.)

Alogobatur, mely régi bulgár személynév, mindenesetre az eredeti *Alug-*, helyesebben *Ulug-batur* elferdítése s a törökben azt jelenti: *nagy hős*.

Altzik (Αλτζιχ) egy bulgár vezér neve, melyben a török, illetőleg kazáni *alcik* (الحقيق) BUDAQOV, I. 82.) = fáradt, törődött, szót ismerjük föl.

Asparukh, hatodik név a fejedelmi névlajstromban, melynél, mint Kurt-nál, a görög verciónak adunk előnyt a lajstrom Isperrich-je ellenére, mert Asparukhban könnyen fölismerhetjük a török *az barukh* = szegény, kevés vagyoni, szót.

Ašli egy bulgár város neve a Káma mellett; a szó jelentése = a húsos, ettől: *as* = hús, főzelék, éték.

Aul ZONARAS szerint Kurum király udvarának a neve, melyben nemcsak a török *aul* = udvar, szállás, bizonyos számú sátrak, szót ismerhetjük fel, hanem ez egyszersmind némi útmutatást ad a bolgár dialectus hová-tartozására, mert ebből azt látjuk, hogy ez utóbbi inkább a közép és nyugoti, mintsem a keleti törökséghez tartozott, mert különben *agul*-nak, vagy *uul*-nak kellett volna hangzania.

Avitochol? *Aba-tochol*, azaz *Aba* = atya és *tochol*, *tokol* = fiú, született, tehát = atya gyermeke; a bulgár fejedelmek lajstromának élén álló fejedelem neve, minden valószínűség szerint olyan mythicus elnevezés, mint sok egyéb a török nép régi genealogiájában.

Baba, a mely tatár tudósítások szerint (mint FRAEHN, 534. l.) a bulgár regens-ek czíme, török szó atya, nagyatya, ip stb. jelentéssel, általában tiszteleti czim, vagy gyöngéd megszólítás. Így *baba žan* = drága, vagy kedves lelkem. V. ö. magy. babám.

Balgitzes (Βαλγίτζης) a byzanci tudósítások szerint (THEOPHYLACTUS és ZONARAS) a bosporusi bulgar arkhon neve, melyben a török *balgitçi* = buzogánynyal fölfegyverkezett, azaz: buzogányvető, szót ismerhetjük fel.

Boghor egy bulgár fejedelem neve, a ki Mihály császár (856—867) alatt a 859. évben áttért a keresztyén vallásra. Boghor szó szerinti jelentésben: bizonyos állatoknak, leginkább őzek és szarvasok himje; sokáig kedvelt tulajdonnév volt a törököknél. V. ö. Bogor-khán és Bogra-khán: uigur fejedelmek keleti Turkesztánban.

Batbai, Kovrat elsőszülött fiának neve, ez alakban a kirg. s alt. bat-bai (öag. s oszm. batmaj és batmaz) = nem sülyedő, a ki alá nem száll, szóval azonosítható; de ilyen jelentésű tulajdonnév idegenszerűnek látszik előttünk, ezért a *batubai* = a magas fejedelem, alakot és jelentést valószínűnek tartjuk.

Bulgar (بلغار | بلغار és بلگار) ethnikai elnevezése egy, az V. századtól a mongolok betöréseig a közép Volgánál élő török népnek, melyből egy rész a Dunától délre lakó szlávokba olvadt, a másik pedig a mai čuvašokban él tovább. Maga a *bulgar* szó azt jelenti: *zendülő, lázadó, zuvargó* és aoristusa a *bulgamak* = felizgatni, felkavarni, feltűrni igének, mely aoristus a törökben gyakran adverbiumnak használtatik. Hogy vajjon ez elnevezést összefüggésbe lehet-e hozni e törzsnek a törökök őstörténetébe eső elválásával, nehéz lenne meghatározni, ám-bár másrésről nagyon feltűnőnek látszik előttünk, hogy hasonló eszmemenet más, részint azon időben létező, részint még ma is élő török törzsek elnevezésénél is alapúl szolgált. Így pl. *kabar* (kabarak) a török *kabar-mak* = felvájni, fölkeverni, föl-emelkedni stb. igével függ össze; mely szóból, a kezdő gutturalis elesése után, a mi a törökben nem ritka eset, az *abar* vagy *arar* nemzetségnév származott; továbbá ilyenek a *khazár* és *khazák* tulajdonnevek, melyek a közös *kaz* = bolyongani, kóborogni, tőszótagból (l. *Tör.-tat. etymol. szótárom* 23. §.) származván, csak annyiban különböznek egymástól, hogy az első aoristus, a második pedig igenév gyanánt használtatik, de mindkettő a *bolyongó, kószuló, nomád* alap gondolatát fejezi ki. Ez eszmemenet hasonmását megtaláljuk még egy más török törzs — vagy ha jobban tetszik — nép nevében, nevezetesen a *kirgiz* szóban, mely határozottan *kir* = mező és *giz* = körüljáráskáló, részekből van összetéve (*giz* — oszm. *gez* = sétálni, barangolni, csak gyöngye hangú alakja az eredeti *kaz*-nak) és épen úgy, mint *kazak* és a régibb *kazar*, azt jelenti, hogy: nomád, kóborló. Kirgiz-, vagy kirgez-ből származott még a *čerkes* szó, a Kau-

kazus félnomád népeire alkalmazott gyűjtőnév. — Mint a mondottakból látható, a szlávok által annyira kedvelt származtatás a bulgar szónak *bul-* és *gar-*ból s a bular, bojar szóval való összehasonlítása üres phantasián alapúl, valamint — fájdalom — sok más vitás kérdésben is e téren igen gyakran csak önkényes etymologizálással döntik el a dolgot.

Boksu, Bocsu, ó-bulgár személynév, ANONYMUS-nál a következő passusban: «Nam de terra Bular venerunt quidam nobilissimi Domini cum magna multitudine Hismahelitarum, quorum nomina fuere *Bila* et *Bocsu* . . . » tulajdonnév, mely későbbben a régi magyaroknál is előfordúl hely-, nemzetség- és személynév gyanánt Baxa, Baksa és Maksa alakban és a mongol-török *Bakhái*, *Bakhái* (pap, bölcse, írástudó) személy- és méltóságnévvel azonos (ma Bakhši = troubadour). BARNA FERDINÁND úr tehát téved, ha — azon erőködésében, hogy a mordvinok pogány hitének bizonyos vonásait a magyarok ősvallásával egyeztesse — Boksu-ban a mordvin Mokša-t (a mordvinok egy részének neve) akarja fölfedezni, a mint ezt *Ősvallásunk főistenei* cz. tanulmányában (13. l.) találjuk.

Cerig (Τζεριγ) ó-bulgár személynév, melyben, a török *ç*-re és görög *τς*-re vonatkozó megállapodott átírási szabály szerint, a török *čerik*, *čerig* = sereg szót azonnal fölismerhetjük.

Cok, a görög átírás szerint Τζοχος, tehát helyesebben *čok* — mert az *oç*-ot görög végzetnek kell tekinteni —, melyben azonnal fölismerhetjük a török *čok* = sokaság, tömeg, erő szót, az oszmanliban melléknévül használva. Cok egy bulgár fejedelem neve, a ki az uralkodásban Krum-ot (Kurum) követte.

Dukum, egy bulgár fejedelem neve, a ki egyik versio szerint (v. ö. JIREČEK, 146. l.) Cok helyén Krum utódául van megnevezve. V. ö. török *tokum* = lószerszám és különösen több részből álló szerszám.

Dulo, nemzetségnév a fejedelmi névlajstromban. V. ö. *kirg. dulai* = bárgyú, együgyű és süket is.

Irkhan, egy bulgár személynév, «férfi-fejedelem» jelentéssel s Közép-Ázsia nomád törökjeinél ma is föltalálható.

Irnik, második név a fejedelmi névlajstromban; igen könnyen azonosítani lehet a hún Irnak tulajdonnévvel s mint az illető helyen megmagyaráztuk, azt jelenti: *ifjú, fiatal ember*.

Itzboklia, ó-bulgár személynév, azt hisszük, hogy eredetileg így hangzott: ič-bokli, helyesebben iči-bokli s az ič = belső és bokli = tisztátlan, undok, részekből van összetéve. Ilyenféle tulajdonneveket a turkomanoknál is találunk, mint pl. Bokli (undok, szennyes), Sičmas (qui non cacat) stb.

Kalensuva, IBN FOZLAN-nak FRAEHN-féle szövegében ez van: يلبس القلانس = fölteszik sapkájokat, a hol قلانس a *kulansa*, de nem *kulansura* többesétől állhat, mint a *süveg* következő واقلنهم = visszateszik sapkájokat, helyből látható. Ha most a kulansa helyes olvasásmódját szemügyre vesszük és összehasonlítjuk a baskir kulančik, vagy kulansik (a fület betakaró meleg kucsma) szóval, akkor nem kell elkövetnünk azt az erőszakos etymológiát, hogy az ostj. *kalen* = irámszarvas és *sah, sau, su* = csuklyás ruha (?) szavakból származtassuk, a mint teszi ezt HUNFALVY *Ethnographiája* 390. lapján.

Kalu-tarkhan, egy magas méltóság neve a volgai bulgároknál, jelentése: *felső vagy nagy Tarkhán*. Azt hisszük, hogy kalu-ban a tarcháni méltóság egyik fokának megnevezését lehet fölfedezni és pedig tekintettel a *kal* töszótag alapjelentésére, melyet a következő szavakban ismerhetünk fel. *Kalga* = a legfelsőbb cím a nogáji és krími tatároknál (v. ö. VELIAMINOV ZERNOV: *Izsljedovanie o Kasimovskich Czarach*, II. 416. l.); *kalik* = az épület felső része (uigur); *kalkan* = pajzs, azaz a védelmül *magaara* tartott stb. (V. ö. *Etymologiai szótárom* 73. §.) A Kalu-tarkhan és ugyancsak a bulgároknál előforduló Bolias-tarkhan, helyesebben Vali-tarkhan (lásd 38. l.) közötti rangkülönbséget, az adatok hiányossága miatt, nehezen lehetne

kideríteni. Egyébiránt megjegyezzük, hogy ez a *Kal* PORPHYROGENITUS-nál mint magyar tulajdonnév fordul elő, kinél Καλῆς, azaz: *Kal*, a *Karkhas* a *Bulcsú* atyjának van megnevezve.

Kara khazar, ó-bulgár személynév; mint első pillanatra is látjuk, határozottan török eredetű és „*fekete khazár*“-t jelent.

Kardam azon bulgár fejedelem neve, a ki a 780. év körül trónra lépett; úgy látszik, hogy *kara-dam*, vagy *kara-tam* = fekete ház, fekete épület, szónak összevonásából állott elő. *Tam* eredeti jelentése: szilárd, azaz kő-épület és ebből származott az oszm. *dam* = fedél, tető.

Kotragos, *Kovrat* második fiának neve. A görög *ος* végzet elhagyása után a *kotrag*, helyesebben *kutrag*, *kutrak* török szót kapjuk „*boldog*“ jelentéssel, mely igenév a *kotur*, *kutur* = boldogulni igéből származott *ak* képzővel.

Krakras, és a görög végzet nélkül *Krakra*, egy ó-bulgár személynév, szlávósított kiejtése az eredeti török *Kirkara* = szurok-fekete, szónak, mely a *kir* = szurok és *kara* = fekete, részek összetétele.

Krum, az ismeretes bulgár fejedelem neve, a ki a IX. század elején lépett trónra. Tekintve, hogy az ural-altaji nyelvekben lehetetlen a kezdő kettős consonans, e szót mindenekelőtt *korum*-, vagy *kurum*-ra kell visszaállítanunk, mely alakban azonnal fölismerhetjük a török *korum* = védelem, uralom szót.

Kunartikin, helyesebben *Kumartikin*, tévesen tartatik a volgai bulgárok valamely méltóságának nevéül, mert ha a byzanci követ a bulgár khán udvarában előbb ez utóbbinak és a *Bolias-tárchánnak*, azután a *Kumartikin* egészségéről kérdezősködött, akkor ez utóbbi alatt csak egy, akkor magas állású személy tulajdonnevét érthetjük. Ez a szó ugyanis később a *seldsukidák* és *ghaznevidák* történetében is előfordul s összetétel a *kumar* كمار = amulett és *tigin* تگین = nevezett, részekből.

Hasonló összetételre vonatkozólag v. ö. Sebüktikin, Alptikin stb.

Kurmisos és a görög *α;* végzet elhagyása után **Kurmis**, a kilenczedik név a fejedelmi lajstromban; nehézség nélkül a török **Kurmis**, **kurmuş** = főlegyesített, fölemelt, fölállított, szóval lehet azonosítani.

Kurt, negyedik név a fejedelmi névlajstromban, mely előtt **Gostun** csak mint **namestnik** (helytartó) van megnevezve; a byzanci krónikások **Kuvrat**-, **Kovrat**-nak is nevezik. Mindkét esetben tiszta török szóval van dolgunk, mert **kurt** = farkas és **féreg**; **kovrat** = fakó ló. Mi ez utóbbi variációt tartjuk a helyesnek, mert hasonló összetétel máshol is fordul elő tulajdonnév gyanánt. Pl. **Kungrat**, egy özbég törzs neve. (V. ö. *Agataische Sprachstudien* cz. művem 360. l.)

Kuvrat, lásd **Kurt**-nál.

Omortag; **THEOPHYLACTUS**-nál **Ombritag**, de a **DASKALOW** által 1858-ban Trnovo-ban fölfedezett fölíraton **Omortag**-nak hangzik; mi ez utóbbi versiót tartjuk helyesebbnek, melyet a keleti török **Omortka** = tojás, szóval lehet egybevetni. Egyébiránt nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy ez a szó összetétel a kirg. **omor** = függélyes, fölemelkedett és **tag** = hegy, szóból; mi mellett megjegyezzük, hogy *om* = elől, fenn (a *čuva*-ban névutóul használtatik) a kirg. **omrau** = kebel, öl és **oszm. omuz** = váll szóknak alapul szolgál.

Organ, **Organas**, bulgár személynév, az ó-török **Or-chán**, helyesebben **Ur-khán** = úr fejedelem elferdítése (**ur** = úr **khán** = fejedelem). Az itt előforduló **ur** (v. ö. **Our**) későbbben „védelem, védelmező” jelentésben használtatott, de eredeti jelentése amaz. Itt **ur** egy tulajdonnév minőségében szerepel.

Sabakula, egy **Káma** melletti hely neve, valószínűleg **Sabah-kala** = reggeli vár, vagy **Sefa-kala** = öröm-vár helyett áll; de mindenesetre **compositum**, melynek utolsó része az arab **كالا** = **kal'a** (vár, erősség) szóval azonos.

Sabin, helyesebben *Savin*, Kurmiš vejének a neve, a ki Teletzes utóda volt a bulgár trónon. Azt hisszük, hogy a kirg. s alt. *savin* = ünnep, lakoma, ünnepiesség, szóval azonos.

Sevar, nyolczadik név a fejedelmek lajstromában; helyesen így hangzik: Sever vagy Siver s az uigurban «barát, szerető» a jelentése.

Süžü (السجور). FRAEHN *sīzu*-nak olvassa, a nélkül, hogy erre az arab szövegben levő pontos átírás által fel volna jogosítva. Én inkább a süžü olvasás-módot ajánlom; mert e szó alatt, az «édes» alapjelentésnél fogva, a törökség még ma is egy részegítő édes italt ért. V. ö. KHULASSAI ABBASI-nál: سوجوک = édes, továbbá BUDAGOV-nál, I. 641. l. سوجو süžü = édes, kellemes, a mely melléknév tulajdonképen arra az italra értendő. Hogy a süžü-t ennél fogva hogyan lehetne a szláv *sizovka* = méhsör, szóval azonosítani és szláv eredetűnek tartani, nem látom át; minden esetre az ellenkező eset áll. Nincs kizárva az a fölvétel sem, hogy سجو-ben egy előbbi su-ži, vagy su-žik = vizecske, kedvelt ital, vañ meg. (V. ö. szláv voda = víz, vodka = vizecske, azaz pálinka.)

Tarkhan, egy a volgai bulgároknál már használt cím; tudvalevőleg ős török-mongol eredetű, mely utóbbi népnél azt jelenti: *kovács*- és *mester* általában. Tarkhan alatt régebben adótól mentes nemest értettek, a kinek kilenczszer minden bűnét megbocsátották s a kiról ez a méltóság kilencz nemzedékre átszármazott. E szó etymológiájára vonatkozólag azt hisszük, hogy a *tor*, *ter*, *tar* = gyűjteni, összevonni, gyök szolgál alapjául, mely szerint e szó „gyűjtőt, sereg-gyűjtőt” jelent és ez értelemben a nemesnek, szabad embernek méltóságára alkalmazták. Meg van jegyezve, hogy a Tarkhan név először a dunai és volgai bulgároknál lép föl s valóban a mai čuvašoknál és kazáni tatároknál leginkább használatos. V. ö. ZOLOTNITZKI: *Čuvaško-Ruski Slovar*, 272. l.

Telec (Телетц) ó-bulgár személynév, melyből az *i* véghang elesett, mert eredetileg így kellett hangzania: teleci, helye-

sebben: teleči, vagy talači = dülő, rabló, a *tal* vagy *tel* = rabolni, zsákmányolni főszótagból.

Tervel vagy Terbel, hetedik név a fejedelmek névlajstromában s az egyetlen szó, melyben čuvaš dialecticus jellemet találhatunk, a mennyiben Terbel, čuvaš Tirbelj a «rendező, rendezni» fogalmat fejezi ki. Tervel tehát az ó-török Dizeöl névvel (lásd ezt!) azonos jelentésű.

Tokto, de: Toktu is, azon bulgár fejedelem neve, a ki 765 körül uralkodott. A szó jelentése: megálló, megállapodó, tokta-ból = feltartóztatni, megállani.

Csausiar, ó-bulgár személynév. Lehet, hogy az eredeti čauslar = előőrsl kiküldött katonák, megcsonkított átírása, mely két részből áll, t. i. čauš چاوش, az oszmánoknál és krími tatároknál őr, felvigyázó jelentésben ismert szó (v. ö. magy. csősz) és a *lar* pluralis-rag.

Tšelmat, egy, Káma melletti város neve; úgy látszik, hogy čelim, čelim = szilárd, egyesített, összekötött és at = atya, vagy talán ata = sziget, szóból származott. E minden esetre török, de nagyon eltorzított szót igen nehéz positive meghatározni.

Vlatavaz, a mint FRAEHN az IBN FOZLAN-nál előforduló بطوار szót olvassa. Elfogadva, hogy a végző , betűről elmaradt a pont, tehát eredetileg , (zal) volt; de azt nem értjük, hogy egy arab — mert az volt IBN FOZLAN — a kezdő labialist hogyan írhatta át ب-vel, nem pedig , vav-val, a mi sokkal könnyebb lett volna neki, mert a labialisok ilyen fölcserélését inkább görögről, sem mint arabról lehet föltennünk. Ha elfogadjuk is a بطوار Blatavar azonosságát a szláv Vladavaz (uralkodó) szóval, nagyon valószínűtlennek tartjuk, hogy a bulgár fejedelem így nevezte magát, hanem inkább úgy áll a dolog, hogy az arab követség e címet a szlávoktól hallotta; mert a bulgár fejedelem *khakán*, később pedig *emir* címet viselt. Hasonló viszonyt találunk az oszmanli engürüs = magyar, szóban, melyet a Dunához előnyomuló törökök legelőször

a görögöktől (Ὀγγαρος) hallottak s melyet az irodalmi nyelvben a magyarok nemzeti nevéül megtartottak. Épen ilyen bizonytalannak tartjuk a kézirat شلقو šilku, vagy šalku szavának egyeztetését a szlávnak tartott Vassilko-val, mert az átíró arabnak könnyebbségére volt az arabúl hasonlóan hangzó وصل, vagy واصل, vasl, vagy vasil? Különben nem hagyhatjuk megemlítés nélkül, hogy a بلطور szót némely tudós, így JERNEY is, talán nem jogtalanúl, a بلغار írásbeli eltorzításának tartja.

Ur vagy Our, a dunai bulgároknál, előbbi uraiktól rájuk maradt szó, *úr*, *parancsoló* jelentéssel, mely értelemben mi magyarok is használjuk. Az *ur* szót MIKLOŠICH, ROESSLER és HUNFALVY ugor eredetűnek tartják, s ez utóbbi az ostják ourt = úr szóval egyezteti. Ez analogia ellen nem akarunk semmi kifogást tenni, csak azt jegyezzük meg, hogy a kérdéses szót könnyebben lehet azonosítani a török our = védelem, védelmezővel (v. ö. oszm. Allah — our — ola = Isten legyen oltalmazód) és így hangtanilag sokkal közelebb állana a törökhöz, mint az ugorhoz; továbbá a ma csak összetétben előforduló Ur-khan (اورخان) személynévvel. V. ö. Orghan.

VII.

A K H A Z A R O K.

Ki az ural-altáji népek, különösen a pontusi törökök legregibb történetét tanulmányozza, annak föl fog tűnni, hogy azon arányban, melyben a fölvirágzó mohammedán kulturvilág felé közeledünk, a turáni néptenger fölkorbácsolt hullámai lassankint lecsillapúlnak Európa délkeleti részén, a történelmi bizonyítékok száma szemlátomást szaporodik és az egyes népfajok eredete és nemzetiségére vonatkozó vitának a tere mindinkább tágasabb lesz. Egy népről sem áll ez annyira, mint a khazarokról. A húnok és avarok eredetének tárgyalásánál csak byzanci kútforrások álltak rendelkezésünkre, a bolgároknál a görög írókon kívül hivatkozhattunk még arabok- és szlávokra a khazaroknál azonban az előbbiekhöz még persa, örmény és héber történetírók tanúvallomása is járul; mind e kútforrások az itt-ott ellentétes adatok daczára is kutatásainknak egy aránylag biztosabb alapot nyújtanak és azok eredményeinek nagyobb valószínűséget kölcsönöznek. Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy míg a bolgárok birodalmáról a mongolok föllépte előtt csak alig tudunk valamit, a Džengizidák hatalmának megerősödése után pedig épen semmit — mert a Kama-bolgárok, kik ellen Timur harczolt, csak nagyon csekély töredékét képezték az egykori hatalmas bolgár népnek, — addig a Khazar név a Gazaria elnevezésben (Krim félszigetének a

neve) a XVI. és XVII. századig fönntartotta magát és déli Oroszország, továbbá Magyarország földrajzi nomenclaturájában még mai nap is található. E körülményt egyrészt e nép nagyobb számának, másrészt meg ama tekintélynek kell tulajdonítanunk, melynek a khazarok állama örvendett, kik úgy látszik nem követvén északi és északkeleti rokonaiknak a példáját, a pusztán divó kóbor életmóddal fölhagytak és részben legalább földmíveléssel foglalkoztak, a miért is csak félnomádoknak tekinthetjük őket. E nézet helyességéről egyrészt az arab utazók értesítései tanúskodnak, kik, miután az Iszlám létezésének első századában a Kaukázuson át Derbend felé terjedt, a volgamelléki khazar birodalommal már korán érintkeztek és ott oly álladalmi és társadalmi állapotokat találtak elő, a melyeneket bolgároknál, besenyőknél, magyarok- és kúnok-(gúzok)-nál hiába keresnénk; de bizonyítják az említett nézet helyességét másrészt a Sassanidák, különösen a Kobad és Nusirvan¹ korából származó történeti hagyományok is, a melyekben a Fekete-tenger és a Kaspi-tótól északra tanyázó törökök mindig a khazarok fővezérsege alatt szerepelnek, a kiknek khakanjai ellen volt a Sassanidák legtöbb hadjárata intézve.

A mi a khazarok birodalmának határait illeti, azokra nézve Ibn Dasta és József khazar király Ibn Šapruthoz intézett levelének meglehetősen megegyező adataiból annyit vehetünk ki, hogy délre, mélyen be a Kaukázusba, Derbend kapujáig és a Rhion partjaig, északon a bolgárokig, kik adófizetői voltak a khazaroknak, nyugaton a Dnjeperig és Krim félszigetéig bezárólag, keleten pedig a magyarok és besenyők országáig, tehát

¹ NÖLDECKE: *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*. Kétségbe vonja TABARI adatát Behram királynak a török khakán ellen viselt háborújáról, mert azt tartja, hogy akkor törökökről még szó sem lehet. Szerintünk e kétely nem alapos, mivel a Kaukázustól északra lakó barbár népek, melyek azon időtájban már a khazarok fönhatósága alatt állottak, csak török nemzetiségűek lehettek; török khazarokról ugyanis már KALANKATVATSI MÓZES tesz említést 623-ban.

az Ural forrásvidékéig terjedtek és hogy, a mint már volt alkalmunk megjegyezni, a khazarok a többi török népség fölött az uralomnak bizonyos nemét gyakorolták. Ha nem is terjeszkedünk ki azon alaptalan hypothesisekre, melyeket egyrészt HARKAVY József király úgynevezett teljes levelének magyarázata alkalmával, másrészt meg CHWOLSON IBN DASTA szövegéhez csatolt jegyzeteiben fölállítanak, oly hypothesisekre, melyek nem támaszkodván sem nyelvészeti, sem földrajzi bizonyítékokra, csak szerzőik leleményességéről tesznek tanúságot: annyit mégis bizonyossággal állíthatunk, hogy a khazarok birodalma a szomszéd államoknál nagy tekintélynek örvendett, mert különben bajos volna azon élénk közlekedést megmagyaráznunk, melyet a keleti rómaiak, a Szaszan családjából származó irán fejedelmek és a bagdadi khalifák ez ural-altáji néptörzsszel fönntartottak. Egy ily nagy kiterjedésű országban az éghajlat és a talaj viszonyai nagyon különböző természetűek lehettek, mert csak így értelelmezhető a khazar királynak következő állítása: «Ez országban az esőzések nem gyakoriak ugyan, de nagy a folyók és források száma, a folyókban rendkívül sok halat fognak, a talaj kövér, mezőkben, erdőkben, szőlők- és számtalan kertekben bővelkedő, melyek a folyóktól nyerik nyirkosságukat és termékenységeket»,² és csakugyan a Volga alsó folyásától a Krimig terjedő tartomány a legkülönbözőbb termények által tűnik ki. De a szomszédos államokhoz való kereskedelmi viszonyokban is jelentékeny szerepet játszhatott a khazarok birodalma, mert ha a khazar király távol lakó hitsorsosainak azt írja: «a Mindenható segítségével őrzöm e folyó torkolatát (a Volgáét), a hajókon érkező és az izmaeliták-(moszlimok, arabok)hoz iparkodó oroszoknak elzárom a tengerhez (Kaspi-tó) vezető utat; hasonlókép bánok el az ellenségekkel, kik az országban tartózkodnak vagy a kapuhoz (Derbend v. Bab ul Ebvab) jönnek», ebből nyilván azt következtethetjük,

² *Russische Revue*. IV. kötet 87—88. 1.

hogy az északot a déllel összekötő fontosabb közlekedési erek a khazarok hatalmában voltak, miért is könnyen vezethették a kereskedelmet saját területökön keresztül. A *Középkori keleti kereskedés történeté*-nek tudós szerzője tehát helyes úton jár, ha a khazar birodalom átviteli kereskedelmének nagy fontosságot tulajdonít,³ de a műveltség ez elvitázhatatlan jelei sem jogosítanak föl bennünket arra, hogy a khazar területen annyi várost fogadjunk el, a mennyit a tudósok a khazar királynak Khasdai-hoz intézett írata nagyon kétes nomenclaturájából következtetni akartak. Ellenkezik a tudományos komolysággal és legfőlebb csak ártatlan időtöltésnek járja meg, ha az *LEN DASTA* szövegében található هب نلع (hab nal'a)-ból Khanbalik-(királyi város)t akarnak csinálni, mint ezt GRIGORIEV⁴ tanácsára CHWOLSON teszi, vagy ha az eltorzított لوغر (lugar)-t کرغز (kirkiz)-zel akarják helyettesíteni.⁵ A műveltségnek egy bizonyos foka daczára is a khazarok birodalmában csak csekély számú várossal találkozunk, mely városoknak a nevei: Itil, Kamlik, Bulunzar és Sarkel (v. ö. a szólajstromot); a földrajz-íróknál előforduló سمندر Semender, a mai Tarkhu a Kaspi-tó és Derbend között,⁶ persa eredetű, mert Semender persául paripát, Salamandert jelent. A khazarok tehát, hasonlóan a mai özbegekhez, félnomádok voltak, kik az Irán-ból és Kharezm-

³ Dr. W. HEYD: *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter* I. 54.

⁴ CHWOLSON az előbb idézett mű 61. l. Hogy GRIGORIEV a mongol Khanbalik-t, mely csak a XIII. században fordul elő, a török khazarokra akarja alkalmazni, annak semmi értelme sincs.

⁵ U. o. 53. l.

⁶ MUKADASSI-nál azt olvassuk:

و سمندر بلد كبير عند البحيرة بين بحر الخزر وباب الابواب
Szemender egy nagy város a Kaspi-tó mellett a Volga és Derbend városa között. EL BELKHI is hasonlóan nyilatkozik:

والخزر مدينة تسمى سمندر فيا بينها وبين اتل و باب الابواب
a khazaroknak van egy Szemender nevű városuk, mely a Volga és Derbend között fekszik.

ből származó parszi kultúra befolyása alatt részben letelepedtek, részben a szomszédos pusztákon a megszokott nomád életmódhoz hívek maradtak. A téli és nyári lakáscsere, melyről Ibn DASTA és József király, öszhangzóan tudósítanak minket, alkalmasint a félnomád khazarokra vonatkozik. Hogy mit kelljen e lakáscserén tulajdonkép értenünk, azt könnyen átlátjuk, ha eszünkbe juttatjuk a *jajlak* (nyári lakás) és *kišlak* (téli lakás) török szokását.

A mi e népnél figyelmünket leginkább leköti, az először alkotmánya, másodsor a valláskülönbség sajátos viszonya és az ebből következő, ama sötét kornak becsületére váló vallási türelem. A mit a hozzánk jutott tudósításokban egy tényleges és egy névleges uralkodóról olvasunk, abban egy ősrégi uraltai intézményt kell felismernünk, mely szerint az avar *Khakan* viszonyát a *Tudun*-hoz, a magyar *Khakan*-ét a *Kendé*-hez, a bolgár *Khakan*-ét a *Boliás-Tarkhan*-hoz méltán állíthatjuk ama viszony mellé, mely a khazar *Khakan* és *Iše* között fönnállott, melyre nézve a japani *Tai-kun* és *Mikadó*-ban is analogiára akadunk, és mely viszony, ha nem csalódunk, a Szaszanidák alkotmányában is megvolt, mert itt is két uralkodói címmel találkozunk t. i. شاه sah = király, fejedelem, és پادشاه padi šah = a trón fejedelme, a tényleg uralkodó fejedelem címével. E két uralkodó személyiség jogkörének a körülírása nem ismeretes előttünk, de azt hisszük, hogy nem tévedünk nagyot, ha a bolgár *Boliás*-ban, a magyar *Kendé*-ben és a khazar *Iše*-ben nem annyira egy kormánytársat, mint inkább egy segédet gyanítunk, melyhez a későbbi moszlim *vezir*-nek a méltósága legközelebb áll, mert *vezir* szószerint segédet vagy terherhordót jelent. A mi pedig a khazaroknak annyszor megvitattott és oly sokféleképp magyarázott vallását illeti, részünkről ép oly kevéssé ütközünk meg a zsidó valláshoz való áttérésökön mint azon, hogy az uigur törökök nestorianus hittérítők által keresztényekké lettek, vagy azon, hogy az első Däengizidák nagy hajlamot tanusítottak Krisztus tana iránt. A khazarok

áttérésére vonatkozó tudósítások között legvalószínűbb a MAS'UDI-é,⁷ ki azt beszéli, hogy az I. Romanus és fivére PORPHYROGENITUS által elkergetett és a moszlim országokból kiűzött zsidók tömegesen menekültek a Kaukazuson át a Volga alsó folyása mellett elterülő országba, melynek egyszerű, a vallási rajongástól még el nem kápatott lakosai szívesen fogadták őket. A harczias nomádok egyáltalán mindenkor lovagiasabb gondolkodásúak voltak a letelepedett félig civilizált népeknél és így történt, hogy a khazarok, kik a menekültek sorsa iránt érdeklődtek, nem sokára megkedvelték vendégeik vallását, és az ország főbbjei, élükön a *Bulan* nevű király, Harum al Rasid khalifa idejében (786—809 Kr. u.) a zsidó vallást fölvtették.

- A mit József Khasdai-hoz intézett levelében, továbbá Ma'sudi, El Bekri és mások egy rabbi, egy püspök és egy moszlim tudós közötti vallásos vitáról elbeszélnek, az nem egyéb mint ama theosophicus okoskodásokban gyönyörködő kornak a koholmánya, mely ép oly kevéssé tetszhetett a khazarok egyszerű észjárásának, mint a vallási türelmetlenség, melylyel a diadalmas Iszlám a kafirt, és a félig bolond keletrómai theologusok minden más vallását üldöztek. Hogy mennyire terjedt el a khazarok között a zsidó vallás, arra nézve az egyes szerzőknél a legkülönbözőbb adatokat találjuk; némelyek szerint csak az ország főbbjei és a népességnek egy kis töredéke voltak zsidók, mások meg a többséget mondják zsidó vallásúnak, de abban valamennyien megegyeznek, hogy a zsidók uralkodó osztálya mellett még pogányok, t. i. keresztények és Mohamedánok is léteztek, mely utóbbiak a nagyobb városokban sok mecsetet bírtak⁸, a mi világosan arról tanúskodik, hogy e különböző, másutt ellenséges viszonyban élő vallások, itt békésen megfértek egymás mellett és az országnak zsidó vallású kormányától

⁷ MAÇOUDI: *Prairies d'or*. II. 8—9.

⁸ V. Ö. MUKADDASI-t (CHWOLSON-nál idézve) és EL BELKHI-t, kik Szemender leírása alkalmával sok mecsetről مساجد كثيره emlékeznek meg.

vallási szabadságukban nem gátoltattak. Érdekes volna megtudni, hogy mit kell azon *pogány khazarokon* értenünk, kikről IBN DASTA azt mondja *البقية منهم على دين شبيه دين الاثراك*, t. i. *a többiek egy oly vallásnak a hívei, mely a törökök vallásához hasonló*, míg IBN FOZLAN ugyanezen *pogány khazarokat* bálványimádóknak tartja.⁹ De talán össze lehetne egyeztetni e két különböző adatot, ha a török vallásban, melyről IBN DASTA szól, és a bálványimádásban, melyről IBN FOZLAN beszél, a samán vallásra való utalást ismerünk fel, a mint ezt már a húnok és avaroknál, helyesebben a ZEMARCHUS által meglátogatott és *arany hegyről* nevezett törököknél láttuk, és így tehát a *pogány khazarokat* a samán vallás híveinek tartjuk.

Kapcsolatban IBN DASTA-nak a khazarok *török vallására* vonatkozó homályos helyével, áttérhetünk tanulmányunk tulajdonképi céljára, a khazarok nemzetiségének kérdésére, melyre eddig az ujonnan fölfedezett kútforrások szerint a legkülönbözőbb feleleteket adták, mely azonban korán sincs még megoldva. A régibb szerzők meglehetősen egyetértettek a khazarok török nemzetiségére nézve, és e nézeteket IBN HAUKAL-nak, illetőleg Istakhrinak következő helye *لسان البلغار و زبان بلغار و خزر هر دو یک است* t. i. *a bolgárok nyelve hasonló a khazarokéhoz, e két nyelv egy és ugyanaz*, mindenesetre igazolta volna, ha nem indulnak ki azon hamis föltevésből, hogy a Volga bolgárok a mai cseremiszek ősei, ennek következtében tehát finn-ugor származásúak voltak. Nagyobb lett a zavar midőn Fræhn kiadta IBN FOZLAN szövegét, és mert ez utóbbi azt állítja *لسان الخزر غير لسان الترك* hogy a khazarok nyelve a török és perzsa nyelvtől különbözik és, hogy a khazarok éppen nem hasonlóak a törökökhöz, a vita csakhamar a kedvelté és divatossá vált finn-ugor elmélet javára fordult és az egyetlen egy PORPHYROGENITUS-nál megőrzött *Sarkel* szó, mely egy városnak a neve és *σαρκελ*

⁹ FRÆHN: *De Chazaris*. 584—590. l.

δοπίτιον vagy λευκὸν οἶκον = fehér várat jelent, elégséges volt arra, hogy a finn-ugorság zászlóját fennen lobogtassák. Eltekintve attól, hogy a PORPHYROGENITUS-nál előforduló *Sarkel*-t ép oly helyesen magyarázhatjuk a török *sara* = tiszta, világos (v. ö. Čagataj nyelvtanulmányaimat és BUDAÖV I. 624 l.) és az arab nyelvből kölcsön vett *kil'a* = vár¹⁰ szavakból, nem értjük mikép lehetett még szó a khazarok finn-ugor voltáról, miután maga az ellenfél is elismerte a fönnemlített szónak a csuvas *šora kilaval* való azonosságát. Daczára annak, hogy a csuvas nyelv tagadhatatlanul török, mégis egy szó még nem szolgáltat elegendő philologiai bizonyítékot, különösen oly szó nem, mely görög átírás útján jutott hozzánk, mert jól tudjuk mennyire torzítottatott el sokszor a török szöveg ez átírás által; de ha a khazarok rokonsága a Volga melléki bolgárokkal döntő érv gyanánt szolgál is az előbbiek töröksége mellett, még sem vonhatunk egyelőre ily következtetést, mert a khazarokat törököknek tartjuk ugyan, de nem csuvas törököknek.

De nem is szükséges ily messzevezető combinációkba bocsátkoznunk, mivel József khazar királynak Khasdai ben Šapruthoz intézett levele, melynek hitelessége különösen a Harkavy által eszközölt legújabb kiadás után semmi kétséget nem szenved, oly hatalmas bizonyíték a khazarok töröksége mellett, mely a legcsekélyebb megtámadásnak sem lehet többé kitéve. József király levelének erre vonatkozólag legnagyobb fontosságú helye következőképen hangzik: „Te azt kérdezed leveledben — mely népnek, mely nemzetségnek és mely törzsnek a fia vagy? — tudd meg tehát, hogy Japhet fiától és Thogarma nemzetségéből származom. Őseim genealogiai irataiban azt olvasom, hogy Thogarmának tíz fia született, kiknek következő neveik voltak:

¹⁰ A Sarkel v. Sarkil nevű khazar várat Petronus görög építész tervezte 839-ban; v. ö. PORPHYROGENITUS: *De administrando imperio*. Cap. 42, 177. l.

1. a legidősebb Ujur,
2. a második Tauris,
3. a harmadik Avaz,
4. a negyedik Uguz,
5. az ötödik Bizal,
6. a hatodik Tarma,
7. a hetedik Khazar,
8. a nyolczadik Jamur,
9. a kilenczedik Bulgar,
10. a tizedik Savir,

Jó magam Khazartól, Thogarma hetedik fiától származom. Ez 960-ban írt és 1577 AKRIS Izsák által a *Kol Mebaszerben* (hirdető szózat) legelőször közzé tett fontos okmány nehezen érthető helyeinek a magyarázatában már csak azért sem követjük elődeink példáját, mert a másolók a héber nyelven írt eredetit, különösen a tulajdonneveket illetőleg, bizonyára nagyon eltorzították, úgy, hogy a szónyomozás sikamlós útján legföllebb csak erőszakolt és merész hypothesiseket volnánk képesek teremteni, a mitől azonban HARKAVY kísérlete ¹¹ visszariaszt bennünket. Véleményünk szerint nem is szükséges e levél teljes magyarázatára törekednünk, mivel az a mi benne kétségtelenül világos és megbízható, amúgy is elégséges, hogy a Khazarok török származására nézve minden kételyt eloszlasson. Erről a legalkalmasabb módon győződhetünk meg, ha a khazar király geneologiai adatait egybevetjük RAŠID-ED-DEN TABIBI vagy ALA ED-DIN DŠUVEINI, vagyis két oly moszlim írónak a följegyzéseivel, kik a XIII. század második felében éltek, kiket tehát több mint három század választ el a Khasdaihoz intézett levélnek keletkezési idejétől. Legelőször is abban egyeznek még a különböző kútforrások, hogy Thogarmát Japhettől származtatják, de a török nép is «Turk, Japhet fia»-nak nevezi magát. A törökök nemzeti mondája azt regéli, hogy Oguz v. Uguz اوغوز

¹¹ *Russische Revue.* IV. köt. 81. l.

volt a török népnek tulajdonképi ősatyja, hogy Uigur egyike a legrégibb nemzetségeveknek, hogy Khazar, Japhet-nek egyik fia, már korán telepedett le az Itil (Volga) partjain; Bolgar és Sevir vagy Sibir (a byzanci írónál Σαβειρ) részint mint hely-, — részint mint személynév a két moszlim szerzőnél és a törökök genealogiájának későbbi történetíróinál egyaránt szerepel. Mivel csak nagy nehezen tehető föl, hogy DŠUVEINI és VASSAF moszlim történetírók a József-féle levelet ismerték és így az abban foglalt genealogiai adatokat felhasználhatták volna, mivel azonkívül be van bizonyítva, hogy RAŠID-ED-DIN TAHIPI genealogiájánál török és mongol aggastyánok szóbeli hagyományai szolgáltak kútforrásúl: nem lehet azon kételkednünk, hogy a khazar király levelében elsorolt nevek, mint *Uigur, Oguz, Khazar, Bolgár és Savir*, hasonlóképen a későbbi moszlim szerzőknél előkerülő nevek közösen egy ősrégi török népmondából erednek és hogy a khazarok az ural-altai néptörzsnek nem finn-ugor, hanem török-tatár ágához tartoztak, a mit különben THEOPHANES megjegyzése is bizonyít: τοὺς Τοῦρκους ἀπὸ τῆς ἐως Χαζάρους ὀνομάζουσιν = a keleti törököket khazaroknak is nevezik, mely helynek az értelme úgy hiszszük eléggé világos.

Alig vagyunk képesek tehát megérteni, mi oknál fogva tartották a korábbi tudósok, különösen a KLAPROTH és FRAEHN, pusztán csak a *sarkel* szóra hivatkozván, mely kétségtelenül török eredetű, a khazarokat finn-ugoroknak, és miért nem méltattak figyelmökre a khazar fejedelem szavait, ki magát nyíltan töröknek vallja és e nemzetségi viszonyát még meg is magyarázza. Vannak azonban más momentumok is, melyek a khazarok nemzetiségére vonatkozó véleményünk helyességét még jobban bizonyítják. Utalhatunk TABARI megjegyzésére is, továbbá a DERBENDNAME-ra, melyben a Pontus és a Kaspi-tótól északra lakó nomádok, és különösen a khazarok mindig törö-

¹² THEOPHANES (bonni kiadás I. 485. l.).

¹³ CHWOLSON 71. l.

kök gyanánt szerepelnek ; hivatkozhatunk még IBN DASTA-nak néhány a khazarok szokásaira vonatkozó adatára, arra p. o. hogy a lovagló Iša előtt egy féldobalakú napernyőt hordanak *هي بين يديه مثل شمسية على صنع الدف* t. i. ő (a lovas) egy napernyő féle eszközt tart kezében, mely féldobhoz hasonló. CAWOLSON ellenében itt meg kell jegyeznünk, hogy ez nem volt valami zászlóféle jelvény „*bil pokhoš na buncuk*“, a mint az orosz tudós mondja, hanem egy kupolaszerűen idomított valószínű ernyő (a *دف* Duff = féldob is hasonló módon van szerkesztve), mely a legmagasabb méltóságot jelképezte, a későbbi törököknél a *==* ceter elnevezést nyerte és *atug* = zászlóval, *küng* = dobbal, *ajak* = kehelyvel és *tamga* = pecséttel együtt a fejedelem és a legmagasabb tisztviselők hatalmi jelvénye gyanánt szolgált, a mit a *Kudatku Bilik* szövegéből is világosan megérthetünk.¹⁴ Mivel mind az öt jelvény csak a fejedelmet illette meg, föltehetjük, hogy e jelvények egyike, t. i. a napernyő az Iša vagyis az uralkodó helyettesének a rangját jelölte.

A mit a khazarokról eddigelé tudunk és a mit nemzetiségüket illetőleg itt elmondottunk, azt nagyobbára csak arab és persa földrajzírók és utazók tudósításainak köszönhetjük ; nagyon feltűnő dolog, hogy a görögök oly keveset vagy épen semmit sem szólnak e politikai tekintetben legfontosabb uralkodó népről, melylyel Byzancz már oly korán közlekedett, sőt melylyel a keletrómai uralkodó család még rokonsági viszonyba is lépett. Míg p. o. a biborban született történetíró a besenyők, úzok, magyarok földjéről és népéről oly kimerítően értekezik és róluk annyi érdekes adatot közöl, addig a khazarok hatalmas birodalmára vonatkozólag beéri néhány kevesebbé történeti és ethnikai mint inkább csak földrajzi megjegyzéssel p. o. a 10.,

¹⁴ A *Kudatku Bilik* szerint *tamga* és *ajak* (pecsét és kehely) a vezírné jelvényei, míg a *küng* = dob, *tug* = zászló és *ceter* = napernyő a khakant illetik.

11., 12. és 13. fejezetben, hol néhány rövid mondatból arról értesülünk, hogy mennyiben képesek az úzok, alanok és bolgárok, kikről már tudjuk, hogy országaik a khazarok birodalmával határosak, ez utóbbiakkal háborút viselni, mintha bizony ez a lehetőség nem folyna már magából a földrajzi és politikai helyzetből; végre még a 42. fejezetben emlékszük meg róluk, a hol a Don melléki Szarkel nevű város fölépítéséről szól. Nagyon homályos- és zavarosnak tartjuk PORPHYROGENITUS-nak a 39. fejezetben előforduló, a khazarok és kabarok elválására vonatkozó helyét, melyet oly különféleképen magyaráztak eddig. Mivel a történetíró a khazarok nemzetiségére nézve nem világosít fel bennünket, a kabaroknak a magyarokba való beolvadását, mely körülmény pedig kutatásunknak nagy szolgálatot tehetne, sem ethnikai, sem történeti szempontból nem aknázhathatjuk ki. Visszatérünk még később e fontos helyre, de már eleve is meg kell jegyeznünk, hogy az, a mit Konstantin e mondatban Ὅθεν καὶ τῶν Χαζάρων γλῶσσαν ἀποτοῖς τοῖς Τούρκοις ἐδίδασκαν t. i. a miért is a törököket megtanították a khazarok nyelvére, a magyarok és a khazaroktól elvált kabarok között történt nyelvcsere nézve mond, korán sem képes a fönjelzett homályt eloszlatni. Hogy a magyarok a khazarokkal érintkeztek és, hogy ez utóbbiak a mai Magyarország elfoglalásánál közreműködtek, az eléggé kitűnik egyes, hazánkban mai nap létező helynevekből mint p. o. Kozár és Kozárd Nógrád megyében, Nagy Kozár, Kis Kozár és Rác Kozár Baranyamegyében; ¹⁵ de nagy merészség volna ebből ama kölcsönös hatásra következtetni, melyet a két nép nyelvi és ethnikai tekintetben egymásra gyakorolt. Mindenekelőtt az iránt kellene bizonyosságot szereznünk, vajjon a kabarok a khazaroknak *politikai* vagy *nemzeti* részét képezték-e, mert kétséget sem szenved, hogy a khazarok hatalmas birodalma sok velök rokon, de nem azonos elemekből állott. HUNFALVY ¹⁶ *Magyarország Ethnographia-*

¹⁵ SZABÓ KÁROLY: *Magyar Akadémiai Értesítő*. I. 132. l.

¹⁶ Lásd 266. és 396. l.

jában azon helytelen előzményből indulva ki, hogy a khazarok a mai csuvasokkal egy és ugyanazon nép, épen a kabarokat tartja ama népnek, melynek közvetítése folytán kerültek a török elemek a magyar nyelvbe. Már csak azért sem osztozhatunk e véleményben, mert a kabarok Konstantin császár tanúsága szerint a *nyolcz törzsnek* csak egyikét, tehát az összes régi magyarságnak csak *nyolczadát* képezték, és mert egy ily kis töredéknek nem tulajdoníthatjuk azon nagy nyelvi hatást a török elem részéről, mely a magyar nyelvben mutatkozik és melyet a finn-ugor theoria bajnokai eddigelé nem méltattak eléggé figyelmökre. A mit HUNFALVY nézetének támogatására a *z* és *r* közötti hangtani viszonyról mond, annak hibás voltáról későbbben fogunk szólni, most csak azt emeljük ki, hogy ha azon hatással akarunk foglalkozni, melyet a kabarok a magyarokra gyakoroltak, akkor első sorban is a kabarok nemzetiségi kérdését kell tisztáznunk, vagyis tudnunk kell, vajjon valódi khazarok voltak-e avagy csak adófizető rokonaikhoz tartoztak. PORPHYROGENITUS rövidre szabott tudósítása a kabarok elválásáról és a magyarokhoz való csatlakozásáról nem enged meg e tekintetben semminemű fölvetelt.

A mit az adott körülmények között a khazarok nemzeti és politikai viszonyairól meg lehetős nagy valószínűséggel állíthatunk, az nem vonatkozik egyébre, mint ama vezérszerepre, melyet ők mint törökök keleti és nyugati rokonaikkal szemben majdnem az iszlám föllépése idejéig, a világtörténeti események színpadán játszottak. Egy korlátlan hatalomról nem lehet ugyan szó, mert ilyen hatalmi állás a török nomádoknál csak nagy ritkán vagy sohasem tehető fel, de mégis az uzok, besenyők, kama-bolgárok, alanok és magyarok egy oly szövetségi viszonyban állottak a khazarokhoz, mely azon esetre, ha az előbb megnevezett népek vagy egy más hatalom által szorult helyzetbe jutottak vagy egymás közt czivakodtak, megengedte nekik a khazarokhoz tanácsért és segélyért folyamodni. E viszony létezése nélkül bajos volna megmagyarázni, hogy mehetett a

magyarok fejedelme a khazar királyhozés mikép tûrhatték a magyarok, hogy a khazarok khakanja uralkodót ajánljon nekik, mert nomádokról legkevesebb és a magyarokról épen nem tehetjük fel, hogy ily fontos állami ügyekben egy idegen fejedelem parancsainak engedelmeskedtek volna. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a khazarok török vérû rokonaikat nem csak anyagi, hanem műveltségi tekintetben is messze fölûlmúlták. Bizonyítja ezt az élénk közlekedés a keletrómaiakkal egyrészt és a Sassanidákkal másrészt; mert a mint a Sassanidák műveltsége az Oxuson túl lakó törökökre és a khinaiaké az uigurokra nem maradhatott befolyás nélkül, ép úgy hatott a keletrómaiak és az iraniak kultúrája a khazarokra is. E szellemi fensőség tette őket alkalmassá a törökök közt a vezérszerepre és ennek köszönhettek ama hatalmat is, melynél fogva bátran kelhettek viadalra az elöb említett államokkal, oly viadalra, melyben a DERBENDNAME tanúsága szerint csak az első khalifák rendkívüli erőlködései törték meg erejüket. Byzancz és a sassanida uralom alatt álló Iran nem voltak képesek a khazar hatalmat tönkre tenni.

VIII.

KHAZAR SZÓ- ÉS NÉV- LAJSTROM.

Bek, a byzancezi írónknál *Βεκ*, az araboknál *باک* *bak*, khazar méltóságnév, mely a török *beg*, *bek*, *bej*, vagy *bi* = főnök, fejedelem, herceg-nek felel meg. A *bak*, *bag*, *baj* tőszótag — melyről *bek*, *beg*, *bej* és *bij* variációk származtak — a *magas*, *emelkedett* *gazdag*, *hatalmas* stb. fogalmat fejezi ki és már régóta úr, fejedelem, főnök, herceg cím gyanánt szerepel. (V. ö. *Tör. tat*, *Etymol. Szótárom* 205.)

Bulžan a georgiai krónikások által 731-ből említett khazár hadvezér neve.

Bulunžar, egy khazár város neve, a mely azon vereség után, melyet a khazarok az araboktól szenvedtek, az utóbbiakra szállott. Ezen, az arab és persa geographusok által *بلنجر*-nak írott szót *Belendszer*-nek, vagy *Bolanžar* nak olvasták, melynek ellenébe én a „Bulundsar” olvasást ajánlom a mennyiben e szót török compositumnak tartom, *rét-hegy* jelentéssel, nevezetesen e két szóból: *bulun* = rét, legelőhely (V. ö. *BUDAPOV* I. 293) és *žar* = lejtő, hegyoldal. *Bulun* épen úgy, mint *žar* részint a kazáni, részint a mešterjaki török dialectushoz tartozik, a mely tény — tekintve a török nyelvterület geographiai helyzetét — a fölvetelt még valóbbszínűvé teszi.

Busiros Gliabáros (*Βουσίρος Γλιαβάρος*) a khazar Khakán neve, a kinek nővérét Justinianus Rhinotmetes vette

nőül 702-ben. Mindenekelőtt azt kell constataálnunk, hogy e szónak a fennebbi általánosan elfogadott latin átírása határozottan téves, mert először azt *Vusir*-os-nak kell olvasni és így az török persa Vezér **وزیر** (és nem pers. buzar = fűszer, mint HARKAVY fölveszi) szóval azonos. A mi pedig a második, tulajdonképi khazar szót illeti, a kezdő kettős consonans határozottan az eredeti szó elferdítésére utal, a mennyiben én a Gliubar-, helyesebben Gliavar-ban összetételt gyanítok, még pedig a kölcsönzött persa Gulaver = virágot termő, virágos szóból.

Chamlik v. **Khamlik**, egy khazar város neve, a mely különböző variatiók alatt fordul elő, mint: **خليج** (*Jakutnál és Mukaddasinál*), **حنلج** (IBN DASTÁ-nál, melyben GRIGORIEV tévesen a később származott **خنبلج** khanbalik = fejedelmi város, szótakarja felismerni) és **حنلج** (DEFRENERY szerint Hatslog?). A *khamlik* olvasást azért tartjuk legvalóbbszínűnek, mert a szót ezen formájában legkönnyebben megfejtethjük, a mennyiben szerintünk a. m. a török kham-lik = papság, vagyis a khamokat = papokat illető, vagy ezekhez tartozó hely. Hogy vajjon ez a Khamlik a főváros egy részét jelenti-e, vagy egy külön helyet; erre nézve a vad hypothesisek már meglevő számát nem akarjuk nevelni.

Dšabuskan, **Dsabusakan**, **Uchtaues** örmény történetíró által említett khazar személynév, melyet igen könnyen azonosíthatunk. a török jabuskan, kazáni zabuskan = a ki magát hozzá ragasztja, a ki csatlakozik valakihez, szóval.

Ilk, vagy **Ilk**, IBN FOZLAN szerint a khazar khagán czíme; ez nem lehet egyéb, mint az ismeretes török ilk = első és uig. ilik = fejedelem. E szó Keleti-Turkesztán fejedelmeiél is előfordul személynév gyanánt (V. ö. *Eldak*: a *kün-avar szölaj-stronban*).

Iša (**ایشا**) esetleg Iše. E-e is. IBN FOZLAN és IBN DASTA szerint a khazar khakanhoz legközelebb álló személy neve,

melyről az mondatik, hogy nem személynév, hanem egyszerűen méltóságot jelent, t. i. alkirály-, segítő- vagy társ-félét az uralkodásban, a mi a szó jelentésében is eléggé ki van fejezve, mert a török *es, is* társat, barátot, valakihez legközelebb állót stb. jelent. (V. ö. BUDAGOV I. 196.)

Kender-Khakan (کندر خاقان) IBN FOZLAN szerint első méltóságviselő a khazaroknál a khakan után; vagyis a főnőkök, vezérek beg-je. Mindenekelőtt úgy látjuk, — hogy kender azonos a magyaroknál levő Kende (کند) fejedelmi czímmel, mint IBN DASTA írja; — s hogy a végső s gondatlan másolás következtében ر-ré változott. Tehát az orthographice hibás کندر helyett کند-nek kell helyes verzió gyanánt állani és e szerint nem is kendenek, hanem kündü-nek olvasandó; a mi mellett nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy az IBN DASTA-nál levő végző ر eredetileg و (vav) volt. A mi pedig kündü jelentését illeti, azonnal fölismerhetjük benne az alt. kündi, kündü = tisztelet, tekintély (mongol kundu = figyelem, tisztelet) és az alt. kündü-le = tisztelni, szavakat és így azon meggyőződéshez jutunk, hogy a kündü — khakan a «tiszteletbeli fejedelem» jelentést foglalja magában, tehát helytartó-, tiszteletbeli fejedelem-félét jelent, a mint ez IBN FOZLAN előadásával valóban meg is egyezik. Hogy a magyarokat illetőleg határozottan téved IBN DASTA, mikor a fejedelmet و سة ملكهم کند-nek nevezi (mint a szöveg mondja), ebben egyet értek CHWOLSON-nal (l. *Izvjestija o Chazarach* etc. 115. l.), mert کند éppen úgy, mint GYLAS és KHARKAS, a melyről alább szólunk, csak a tulajdonképeni fejedelemhez legközelebb álló méltóságviselők voltak.

Khazar (خزر vagy خزار) ethnikai tulajdonnév szóbeli jelentése szerint *koborló, barangoló, nomád* (lásd Bolgár 69. l.).

Khatun, vagy Chatun, mely név alatt a georgiai krónikások egy khazar hercegnőt említenek, a kit egyik örményországi arab helytartó vett nőül. *Khatun* magától érthetőleg nem személynév, hanem egyszerűen a török khatun, chatun = nő, asszony, melynek jelentésére vonatkozólag lásd Tör.-tat Etymo-

logiai Szótárom 88. §-át és a melylyel a Tarikhi Naršakhiban Transoxania török fejedelelemnője is neveztetik. Hogy Khatunnak alapjelentése csakugyan *társ*, az az alt. *naj*, *nej* = társ és a finn-ugor *nē*, *ni*, *nō* = nő közötti viszonyból legjobban látható.

Kundajžik, a Jakut geographiai szótárában (I. 793.) említett bulgár személynév, mely helyesebben Kündejžik-nek hangzik és diminitív forma azon Kende-, helyesebben *Kündü* szóból, melyet IBN DASTA magyar méltóságnévül említ (l. Kender-t). Érdekes tudni, hogy a *Kündü* cím nemcsak a magyaroknál, hanem a khazaroknál is megvolt.

Papatzes (Παπατζης), ZONARAS és THEOPHANES tudósítása szerint Phanagoria khazar kormányzójának a neve. Azt hisszük, hogy a görög írók átírási szabálya szerint azonos a török babači, helyesebben babačik = atyácska, családnévvel, hasonlóan az anačik = anyácska, szóhoz.

Sarkel (Σαρκελ), melyet Konstantinus ἄσπρον ὄσπερον = fehér ház-zal fordít, tulajdonképen erősség, vár volt. Mi — mint már érintettük — sokkal valóbbszínűnk tartjuk a török sara = fehér és arab kila (de kal'a, kel'a-nak is mondják), mintsem az eddig gyanított csuvas šora = fehér és kila = ház, szóból való származtatását. KLAPROTH egyeztetésének a vogullal, már azért sem tulajdoníthatunk semmi fontosságot, mert šora, sara, šara nem csak a finn-ugor, hanem az összes ural-altaji nyelvekben *fehéret* jelent és kil — mint már említők — a kil'a rövidítésének látszik. A Sara-kil'a e magyarázatához csatoltan meg kell jegyeznünk, hogy az IBN DASTA említette شارعش szóban az eredeti سرعشهر azaz fehér város szót látjuk, mely esetben az ó-török sara = fehér, nem a kil- vagy kil'a-hoz (ház vagy erőd), hanem a šehr = város szóhoz járult.

Tšaušgar (جاوشغر) a mint IBN FOZLAN a harmadik rangú khazar méltóságviselőt nevezi, a ki a Kender-Khakan után következik. FRAEHN és utána mások is e szót persa-török összetételnek tartják *čauš* és *karb*ól, de ez téves fölvétel, mert Tšaušgar magában véve helyes török szó és azt jelenti: hírnök,

kikiáltó, ebből, hogy: čau = hang, kiáltás, čaus = kikiáltani, melyhez a *gar*, vagy más alakjában *gur*, képző járulván, *nomen agentis* származott. V. ö *čap-gur* = beütő, becsapó, öt-kür = áthaladó, stb. nincs kizárva annak a lehetősége sem, hogy *čausgar*-ban a persa *časnigir* (چاشنیگیر) = pohárnok, ismeretes udvari tisztséget ismerjük fef, melyet a Sassanidáktól a khazarok is átvettek.

Tzulos (Τζουλος) azon khazár fejedelem neve, a kit állítólag Mongos byzancezi hadvezér az 1016. évben elfogott. Az átírásnak általunk elfogadott szabálya szerint (l. 33. lapot) e szónak eredetileg *čol*, vagy *žol*nak kellett hangzania, mely formájában a török-tatár *چول* čöl = sik, pusztaság, esetleg a kirg. žol = út szót ismerhetjük föl benne.

Triveg (CHORONEI Mozes orosz fordítása szerint: тривег) egy khazár vezér neve, a kit a Khakán segédcsapatokkal ipához Iustinián Rhinotmethes-hez küldött. HARKAVY (*Russ. Revue* X. k. 321. l.) e szót a bulgár Terbeles névvel akarja egyeztetni, a mit mi semmi körülmények közt nem látunk helyesnek, hanem inkább azt hisszük, hogy abban az eredeti *Terebeg*, helyesebben Töre-beg = úr fejedelem, felvigyázó, főparancsnok, szót lehet feltalálni.

Zihebil (Ζηζεβιλ és Ζηζεβηλ) egy előkelő khazár, a ki népe második méltóságának viselője volt. A fennebbi, általánosan elfogadott olvasásmód határozottan hibás, mert sokkal inkább *Sivil*-, vagy *Seril*nek hangozhatott, melynek tőszótagja *siv* vagy *sev* = szeretni s e név jelentése minden valószínűség szerint azon szerelmi viszonyra czéloz, mely az említett khazár és Eudokia, Heraklius leánya között volt, mely utóbbi később nejévé is lőn. *Sivil* vagy *Sevil* mindenesetre csak egy része az eredeti török névnek.

A B E S E N Y Ő K.

LASSANKINT immár a magyarok ősi lakhelyeihez közeledünk és szerencsés véletlennek tarthatjuk, hogy a besenyőkről, a magyarok térszomszédjairól, aránylag több és inkább megbízható történeti adatokkal rendelkezünk, mint ama kor uraltaji néptörzsének többi ágait illetőleg. Mindenekelőtt azon fontos körülményre kell utalnunk, hogy a besenyők ősi hazájára és legkorábbi vándorlásaira vonatkozólag két egyidejű, de teljesen különböző, a közös eredet gyanúját egészen kizáró forrásból meríthetjük tudósításainkat, a mi vizsgálódásaink eredményeinek nagyobb hitelességet kölcsönöz. Az első forrásban PORPHYROGENITUS 37. fejezetében a besenyők-, vagy a mint ő maga nevezi, *Putzinakiták*-ról szóló elbeszélést értjük, a másikon pedig a különböző arab földrajzírók- és utazóknál, u. m.: IBN DASTA, IBN KHORDADBEH, ABU DOLEF, ABU ZAID EL BELKHI, MAS'UDI, EL VARDI és EDRISI-nél található följegyzéseket. PORPHYROGENITUS adatai nagyobb terjedelműek és a nagyobb valószínűség bélyegét hordják magokon, a miért is ezeken kezdjük, hogy őket később a moszlim szerzők jegyzeteivel egybevegyessük.

«Tudni kell», úgy szól PORPHYROGENITUS,¹ (SZABÓ KÁROLY

¹ A bonni kiadás 164. lapján.

a *Magy. Akad. Értesítő* I. kötetében megjelent fordítása nyomán), «hogy a patzinakiták elejétől fogva az Atil (Volga), valamint a Gyeikh (Jeik Jajk-Ural) folyó mellett laktak, határosa levén velök a mazarok és az úgynevezett úzok. S ezelőtt ötven esztendővel a mondott úzok a khazarokkal egyetértvén és hadat indítván a patzinakiták ellen, erőt vőnek rajtok és kiűzék őket tulajdon országukból, s azt mai napig az említett úzok bírják. S a patzinakiták bujdosva járanak, kelének, keresvén helyet, melyen megtelepedjenek. S elérvén a mai nap általok birt földet s azon a turkokat találván lakosokúl, őket háborúban legyőzvéen és kivervén, kiűzék és megtelepedének benne, s urai azon földnek, mint mondám, mai napig ötvenöt esztendeje.

«Tudni kell, hogy az egész Patzinakia nyolcz tartományra van osztva, s ugyanannyi nagyfejedelme van. A tartományok ezek: az első tartomány neve Ertem, a másodiké Súr, a harmadiké Gyula, a negyediké Kulpeé, az ötödiké Kharovoé, a hatodiké Talmat, a hetediké Khopon, a nyolczadiké Csopon. S ezen alkalommal, midőn a patzinakiták saját lakhelyeikből kiűzettek, fejedelmeik valának: Ertem tartományban Maisa, Súrban Kuel, Gyulában Kurkut, Kulpeében Ipa, Kharovoében Kaidum, Talmat tartományban Koszta, Khoponban Gyász, Csopon tartományában pedig Vata. S azok halála után a fejedelemségben unokatestvéreik következének. Mert közöttük törvény és régi megöröködött szokás, hogy ne legyen szabad gyermekeikre vagy testvéreikre szállítani a méltóságokat, hanem hogy a kik azokat viselik, elégedjenek meg, hogy éltek fogytaig uralkodnak, haláluk után pedig vagy unokatestvérök, vagy unokatestvéreik fiai léptessenek elő, nehogy folyvást a nemzetség egy részén szálljon végig a méltóság, hanem az oldalágiak is részesüljenek és következzenek a tisztségben. Idegen nemzetségből azonban senki be nem csúszik s nem lesz fejedelemmé. S a nyolcz tartomány negyven részre van osztva s vannak kisebb fejedelmeik is.

«S tudni kell, hogy a patzinakiták négy nemzetsége, t. i.

Kuárcsi Súr tartománya, Szüru Kulpeé tartománya, Boro Talmat tartománya és Bula Csoszon tartománya túl fekszik a Danaprisz folyón, a keletibb és északibb részek: Úzia, Khazaria, Alania, Kherszon és a többi tartomány felé. A másik négy nemzetség pedig innen fekszik a Danaprisz folyón, a nyugatibb és északibb részek felé, tudniillik: Gyászi Khopon tartománya szomszéd Bulgáriával, Alsó Gyula tartománya szomszéd Turkiával, Kharovoé tartománya szomszéd Rószíával, Jabdi Ertim tartománya szomszéd a Rószia országnak adózó tartományokkal az Ultinokkal, a Derbleninokkal, a Lenzeninokkal és a többi szlávokkal. S Patzinakia Úziától s Khazariától öt napi, Alaniától hat napi, Mordiatól (azaz a mordvinok földétől) tíz napi, Rósziatól egy napi, Turkiától négy napi, Bulgáriától fél napi távolságra esik; Kherzonnal tőszomszédos és a Boszporuszhoz is közel van.

«Tudni kell, hogy azon alkalommal, midőn a patzinakiták saját országukból kiűzettek, közülük némelyek akarva és önszántukból ott maradának és a mondott úzokkal együtt lakának, és mai napig is közöttük vannak, s oly jeleket viselnek, hogy meg lehet őket azoktól különböztetni és megtudhatni, miként történt feleiktől elszakasztatásuk. Mert öltönyeik térdig érő rövidke s azoknak ujjai el vannak vágva, mintegy ez által mutatván ki, hogy feleiktől és rokonaiktól el vannak vágva.

«Tudni kell, hogy a Danaprisz folyón innen, a Bulgária felé néző részen ugyanezen folyó réveinél pusztá váarak vannak. Az első várat a patzinakiták *fejér*-nek nevezik, minthogy kövei fejrénnek, a második vár *Tungatai*, a harmadik vár *Kraknakatai*, a negyedik vár *Szalmakatai*, az ötödik vár *Szakakatai*, a hatodik vár *Gyaiúkatai*. E régi váarak épületei közt találtnak némi egyházak nyomai és homokköbe metszett keresztiek. A honnan némelyeknél azon hagyomány létezik, hogy ott valaha rómaiak lakoztak.

«Tudni kell», így végzi a császár a besenyőkről szóló tudósítását, «hogy *Kangar*-nak neveztetnek a patzinakiták, de nem

mind, hanem csak a három tartomány, a Jabdi Erti, a Kuárcsi Súr és a Havasi Gyula (?) népe, mint a többieknel vitézbbek és nemesebbek: mert ezt jelenti a *kangar* nevezet.*

Ezek a bíborban született történetírónak minden tekintetben nagyfontosságú adatai. A mi már most a moszlim szerzőket illeti, CHWOLSON² orosz tudósnak összeállítását felhasználva, első sorban IBN KHORDADBEH-ről emlékszünk meg, ki a tagazgar-okat (tulajdonkép tagazgar, helyesebben toguz-uigur = kilencz uigur, a mint GRIGORIEV állítja RITTER *Ostturkestan*-jának fordításában), kitaioakat, tibetieket és a *besenyőket* említi, mint a turkok szomszédjait; minthogy KHORDADBEH 855 és 874 között írhatta munkáját, az ő besenyőin csak azokat értethjük, kik a régi lakhelyeiken, vagyis a Volga és az Ural között éltek, mert azon időtájt még nem történhetett meg az elszakadás. A második moszlim szerző, ki a besenyőkről szól, ABU DOLEF, ki útazása alkalmával, mely őt Bokharából különféle török tartományokon keresztül, Urgendsen és a Kaspi-tótól északra terjedő pusztaságon át vezette, a besenyőkhöz is eljutott, kikről elmondja, hogy hosszú szakállt és bajuszt növesztenek, mely szokásukat még sok századon át megőrizték, mert BONFINIUS, kinek idejében még az ősi szokásoknak hódoltak, szintén hosszú szakálluk- és bajuszokról emlékszik meg.³ ABU DOLEF továbbá azt is kiemeli, hogy egymás közt háborúskodnak, nagyobbára kölessel táplálkoznak, nejeikkel nyilvánosan közöszlnek, senkinek adót nem fizetnek stb.; mindebből azt látjuk, hogy szerzőnk csak a keleti besenyőket látogatta meg, és hogy ezek nagyobb számmal maradtak régi hazájokban, mintsem PORPHYROGENITUS tudósításából gyanítanunk lehet, mert ABU DOLEF szerint hazájok 12 napi útnyira, vagyis 60 mérföldre terjed a szlávok országától. ABU ZAID EL BELKHI már határozottabb híreket hallott a

* *Izvestija o Khasarach*, 47—51. l.

² Illis mos est demissas ferre barbas et labri vel maxillae superioris nutrire pilos etc. (Dec. II. Liber IV.)

besenyők elköltözéséről, nála ugyanis azt olvassuk: « وقد انقطع طائفة من الأتراك عن بلادهم فضا روا فيما بين الحزر و الروم يقال لهم البجناكية و ليس موضعهم بديار لهم على قديم الأيام و إنما انتابوا بها فغلبوا عليها t. i. a törököknek egy törzse elvált hazájától és a khazarok és rómaiak földje között telepedett le. Ez országnak a neve *Bedsenekie*, mely azonban nem ősi időktől fogva hazájok, mert csak azután telepedtek le ide, miután ez országot haddal elfoglalták». ⁴ MAS'UDI, a negyedik arab kútforrás, a besenyőknek a byzancziak ellen 935-ben viselt hadjáratát beszéli el; ezen besenyőkön a nyugatiakat kell értenünk, kik a khazarok birodalmától nyugatra laktak; ezeket tartja MAS'UDI az összes török népek közt a legbátrabbaknak és legharczasabbaknak, és hogy mily nagy lehetett befolyásuk ama vidéken, az abból is kitűnik, hogy MAS'UDI-nál a Fekete-tenger a «Besenyők tengere» بحر بجناك nevet viseli. EL BEKRI, ki a XI. század második felében írt, a besenyőket nomádoknak rajzolja, kiknek pusztához hasonló hazája sem hegyekkel, sem erődítvényekkel nem bír és 30 napi útnyira vagy 150 mérföldre terjed, keleten a gúzokkal, délen a khazarokkal, északon a kipčakokkal és nyugaton a szlávokkal határos. ⁵ Ezeket a besenyőkön csak a keletieket érthetjük, és nem egyszersmind a nyugatiakat is, a mint CHWOLSON véli, mert különben az arab szerző meg nem feledkezett volna a byzancziak szomszédságáról. Az eddigi adatokkal ellenkezik EDRISZI (XII. század) följegyzései; ő ugyan törököknek nevezi és a byzancziak szomszédjaiként említi a besenyőket, mivel csak a nyugatiakat ismerte, de másrészt meg azt mondja, hogy

⁴ Lásd a berlini SPRENGER-féle kéziratot, I. o. 4. l. CHWOLSON-nál idézve.

⁵ AL BEKRI azt írja: و طول أرضهم مسيرة ثلاثين يوما في مثلها و منهم في الشمال بلاد جفجاخ و قيل قفجاخ و الجنوب بلاد الحزر و في المشرق بلاد الغزية و في المغرب بلاد الصقلب (DUFREMERY kivonata nyomán a *Journ. asiatique*, XIII. 461. l.)

erdős és hegyes vidék szolgál lakhelyök gyanánt, és néhány az oroszokéval rokon szokást tulajdonít nekik. Ez a XII. században némi tekintetben igaz is lehetett, s ezért nem kell fönnakadnunk EDRI SZI következő helyén: «a besenyők nyelve különböző az oroszok és baskiok nyelvétől». IBN SAID, az utolsó arab szerző, ki a besenyőkről írt és CHWOLSON gyanítása szerint a XIII. század közepe táján látogatta meg a keleti besenyőket, hazájokat az Ural és a Kama forrásvidékére helyezi.

Ha már most a különböző forrásokból származó adatokat egybevetjük, legelőször is az tűnik ki belőlök, hogy a besenyő népnek a zöme nem 894 táján, mint KONSTANTIN állítja, hanem sokkal előbb két ágra kezdett szakadni, mely szakadás 899-ben már annyira előrehaladt volt, hogy a nyugati ág a PORPHYROGENITUS által megjelölt határokon belül letelepedett, míg a keleti ág a különböző adatok szerint az ősi hazának különböző részein hátramaradt. A két ág mennyiségi viszonyát illetőleg az arab és byzanci források egymástól eltérnek; minthogy azonban MAS'UDI és ABU DOLEF személyes tapasztalataik alapján a Volga és az Ural közt lakó besenyőkre nézve jobban lehettek értesülve, mint KONSTANTIN,⁶ ki csak kósza hírekből merített, meglehetősen alapossággal állíthatjuk, hogy a besenyőknek kisebb része volt az, mely nyugatnak indult és később részben a magyarságba beolvadt, míg a nagyobb rész az ősi hazát el nem hagyta. Sokkal bajosabb dolog azonban a rendelkezésünkre álló adatokból a keleti és nyugati besenyők országának kiterjedéséről helyes fogalmat alkotni, mert daczára annak, hogy PORPHYROGENITUS még az egyes kerületeket (θέμα) is részletezi, a határnak megjelölése nagyon általános és határozatlan, az alkalmazott mértékegység pedig, ha mindjárt 5 földrajzi mérföldre is becsüljük az egy napi utat, annyira nem szabatos, hogy alig képes a területi ki-

⁶ Tudva való, hogy KONSTANTIN a 948. évben írta művét; mivel pedig a besenyők kivándorlására vonatkozólag «55. esztendővel azelőtt» kifejezéssel él, ezen khronologiai adat nem egészen helyesnek bizonyul.

terjedésről fogalmat nyújtani. A két ág lakhelyeinek terjedelmére nézve tehát be kell érünk megközelítő adatokkal.

Másképp áll a dolog a besenyők *nemzetiségének* meghatározásával; erre nézve ugyanis már sokkal biztosabb alapra támaszkodhatunk. Először is EL BELKHI, EL BEKRI, MAS'UDI és EDRISZI öszhangzó állításai szerint a besenyők török nép voltak, sőt mint az összes törökök legbátrabbjai említetnek; és valóban ha MAS'UDI-nál e lovas népnek ügyes taktikájáról olvasunk, melyet a byzanciakkal szemben tanúsítottak, kik ellen mint Igor orosz fejedelem szövetségesei 944-ben hadakoztak,⁷ a besenyők törökségét aligha fogjuk kétségbe vonhatni. Mellékes érdekű, de mégis figyelemre méltó KONSTANTIN és EDRISZI megegyező tudósítása a rövid ruházatról, a nomád zovas népek eme jellemző sajátosságáról, melyről a turkománoknál még mai nap is meggyőződhetünk, kik mielőtt egy rabló-hadjáratra indulnak, ujjukat és ruháikat felgyűrlik és mindig rövid ruházatban ülik meg a lovat; de a magyarokról is tudjuk, hogy a honfoglalás idejében ilyen rövid, térdig érő ruhát viseltek. Az anarchiára és azon laza kötelékre nézve, melylyel alkotmányuk még úgy a hogy összetartotta a besenyőket, hasonló példát ugyancsak a turkománok fejtelenségében találunk; ez anarchiának tulajdonítja SZABÓ KÁROLY⁸ nagyon helyesen azon körülményt is, hogy ez a vitéz nép, melylyel a magyarok a X. században még nem mérkőzhettek, aránylag oly rövid idő alatt beolvadt a magyarságba. A besenyők török eredetét mutatják még egyrészt ama tulajdonnevek, melyeket KONSTANTIN elsorol, midőn az egyes nemzetségekről, az ország felosztásáról és az elhagyott várakról szól, és melyeknek török

⁷ Nagyon valószínű, hogy az orosz kozákok már akkortájt keletkeztek. A normannok gyalogságukat, a besenyők pedig lovasságukat képezték; a kozákoknál divó elnevezések, ú. m.: *ataman* = hetman és *kos* = tábor, török eredetűek és alkalmasint már akkor mentek át az orosz nyelvbe.

⁸ *Magyar Akadémiai Értesítő*, I. k. 103. 1.

nyelvi jelleméhez semmi kétség sem fér, másrészt a besenyők ősi hazája, a palus Mæotidis vidékének földrajzi leírása a 4-2. fejezetben, hol a folyónevek és a többi helyi elnevezések könnyen fölismerhető török nevekkel vannak jelölve, mint Khorakul (Karaköl), Bal, Khader (Katir), Burlik (Borlik), Tamatarkha (Temirtarkhan), Atech (Atak), Turganirkh (Turganirik), Tzarbaga (Čarbag) stb.⁹ Végre még azon, a Magyarországon megtelepedett besenyőkre vonatkozó személy- és helynevek is, melyek a XIV. századig fölerő okmányokban maradtak reánk. Fölötte sajnálhatjuk, hogy a görög császár említette besenyők e fontos nyelvemlékeinek főrésze görög hagyomány útján jutott el hozzánk és hogy a másolók hanyagsága folytán annyira elromlott, hogy p. o. ugyanazon szó ugyanazon a lapon két-, sőt háromféle alakban fordul elő, ú. m.: Καλπέρη és Κουλπέρη, Τζοσπόν és Τζοπόν, Ἐρτίμη és Ἐρτίμη stb. stb. Az átírás módjának a különbözőségéből és ingó voltából jogosan következtethetünk az egész eredeti szöveg megromlására, mely körülmény az illető szavak helyreállítását vonja maga után, a nélkül azonban, hogy azok török nyelvi jellegén valamit változtatna. Az említett hely- és nemzetségnevekben, kivált azokban, melyek magyar kútforrásokból ismeretesek, oly nyelvemléket bírunk, melyben a legmagasabb fokú bizonyító erő rejlik. Ez egyszerű vagy összetett szavakból a besenyők nyelvének dialektikus viszonyáról is fogalmat szerezhethetünk, mert az tűnik ki belőlök, hogy ez a nép nem tartozott úgy mint a húnok a keleti törökséghez, hanem azon törökökhöz, kik a XI. és XII. században a kúnok neve alatt szerepeltek, és két századdal később mint nogaiok, kazánok és turkománok a Kaspi-tó északi részétől elterülő pusztaságtól kezdve, a Volga vidékén végig a krími félszigetig laktak. Az előbbi népek, t. i. a nogaiak, kúnok és kazániak nyelvében azóta alkalmasint a kirgiz nyelv befolyása következtében egy hangtani változás állott be, t. i. a szókezdő *j* *z*-be ment át, úgy

⁹ Lásd a besenyő szógyűjteményt.

hogy *jabdi*, *jilau* és *jau ma žabdi*, *žilau* és *žau*-nak hangzik; de a turkománoknál, kik legtovább időztek keleti lakhelyeiken, e hangváltozást nem észlelhetjük, és minthogy ez utóbbiakat helyesen azonosítják a kúnokkal vagy az orosz krónikások polovetz-jeivel és az arab szerzők úz- vagy gúz-jaival, nem habozunk a besenyőket egy oly török ágnak nyilvánítani, mely nyelvileg a kúnokkal közel rokonságban állott és csak a nemzeti felosztás által volt tőlök elválasztva, hasonlóképen a mint ezt a mai turkomán nemzetségeknél, a jomutok-, csaudoroknál és tekkéknél tapasztalhatjuk. E föltevésünket azon körülmény is bizonyítja, hogy a magyar történetírók azon besenyőket, kik a vezérek és az első királyok korában Magyarországra költöztek, kúnoknak nevezik, de különösen nagyobbítják véleményünk valószínűségét ama vidékek helynevei, a melyeken annak idején a besenyők vagy kúnok letelepedtek, mert e helynevek részben megegyeznek a PORPHYROGENITUS-nál található nevek lajstromával, részben a török szókincs segítségével könnyű szerrel magyarázhatók. Hasonlítsuk össze e célból a kúnsági *Keczel* helynevet a kúnok *Keczel* nevű vezérével és egyszersmind a keleti török *kecel* = pusztá, csupasz szóval; *Majsa* ugyancsak kúnsági helynevet a PORPHYROGENITUS-nál előforduló *Mařica* személynévvel és mindakettőt a török *majčai* = zsírfolyó, szóval; *Súr*-t több nyitramegyei helységnek a nevét a PORPHYROGENITUS-nál olvasható *Тѣор*-ral stb. stb. A magyaroknak viszonyát a besenyőkhöz különben JERNEY is tárgyalja, nagy szorgalommal készült tanulmányában, csak azt kell sajnálnunk, hogy az utóbbiak nemzetiségére nézve oly téves nézeteket vall.¹⁰ Ha tehát ROESSLER *Die Anfänge der Magyaren und der anonyme Notar*¹¹ című értekezésében azon csodálkozik, hogy a névtelen jegyző a magyarok és kúnok közt már korán fönnállott barátságról tesz említést, mert a kúnok csak 1067-ben

¹⁰ V. ö. JERNEY: *Keleti Útazás*, I. 227—270. l.

¹¹ *Römünische Studien*, 207—208. l.

szerepelnek legelőször, és ha ugyanez a német tudós a kúnok és besenyők azonosságát tagadja, ez csak azért történhetett, mert a nyelvi viszonyt nem méltatta eléggé figyelmére és mert nincs fogalma a nomád törzsek közt létező nemzeti viszonyról, mely azt mutatja, hogy egyes törzsek egészen különböző nevek alatt az idegen szemében teljesen különböző népeknek tűnnek föl, holott tényleg a testvériség, anyanyelv és a természeti sajátságok kötelékei által vannak összekapcsolva. De hogy is lehet fönnakadnunk a besenyők és kúnok azonosságán, mikor tudjuk, hogy az előbbiek a IX. század vége felé két részre szakadván, a nagyobb vagyis a keleti rész a Kaspi-tótól északra a Volga és az Ural között elterjedő vidéken, tehát épen a gúzok, úzok vagy kúnok tőszomszédságában lakott és ezekbe csak azért olvadhatott be oly könnyen, mert közötté és a kúnok között ép úgy nem volt semmi különbség, mint azon egyes török törzsek közt, melyek az események árjától ide s tova hanyatva, a legkülönbözőbb elnevezések alatt szerepeltek a világtörténet színpadján. De az orosz krónikások följegyzései is állításunk megerősítésére szolgálnak; Nestor¹² ugyanis azt beszéli, hogy a paloveczek, azaz palóczok, négy ágra oszlanak, t. i.: a besenyők, turkmenek, törökök és paloveczek, azaz: palóczok vagy kúnok ágára; hasonlóan nyilatkozik Nikon is, úgy, hogy nyelvi bizonyítékokon alapuló véleményünk a besenyők azonosságáról az európai krónikások úzjai- vagy kúnjaival és a turkománokkal, semmi kétséget sem szenved, annál kevesebbé, mert Anna Komnena is azt állítja, hogy a besenyők és kúnok egy és ugyanazon nyelvet beszélnek (ὁμόγλωττοι).¹³ Nem lehet tagadnunk, hogy a krónikások ethnikai felosztása és az elnevezéseknek látszólagos megegyezése a X., XI. és XII. században a török törzseknek azonosságára vagy közelebbi rokonságára nézve az alaptalan hypothesiseknek tág teret nyitottak és oly theoriákhoz

¹² Nestor, ed. Paris. 253—254. l.

¹³ Hunfalvy, 405. l.

vezettek, melyek a turkologia mai állásánál a bírálatot ki nem állják; de másrészt dicséretre méltó kivételek is akadnak, a milyen p. o. Howorth a *History of the Mongols* érdemes szerzője, ki a besenyők, kanglik és karakalpakok szoros rokonságát vitatja, mely utóbbiakról Nestor krónikájának negyedik folytatója *černi klubuk* (fekete sapkások = török: kara kalpak) néven emlékszik meg.¹⁴ Nem hiszszük ugyan, hogy *kangli* és a PORPHYROGENITUS-nál olvasható *kangar* között némi összefüggés volna, de teljesen jogosultnak kell tartanunk Howorthnak föltevését a besenyők és kanglik közeli rokonságáról és az oszmánokhoz való viszonyáról. Egy ily viszonyt az összehasonlító philologia terén még jobban be lehet bizonyítani, mert a mai oszmánok nyelve oly dialektus, mely a turkomán nyelvhez legközelebb áll¹⁵ és mert a turkománok, vagyis az arab írók gúzjai és a byzanci szerzők kúnjai a besenyőktől és kangliktól csak a nemzetségi felosztás által voltak elválasztva. Egyetértünk tehát KUNIK orosz akadémikussal, ki azt véli, hogy a kúnok és besenyők török eredetéhez a legcsekélyebb kétség sem férhet,¹⁶ ha meg is kell engednünk, hogy a *kún* ethnikai elnevezés Ázsiában egyáltalán nem, és a vele jelzett török népnel még kevesebbé volt ismeretes.

A török ethnológiát tanulmányunk ezen részében mellőzni kívánjuk ugyan, de lehetetlen rá nem utalnunk azon kapcsolatra, mely ezen, a történetírás által még kellően meg nem világított korban a törökök, azoknak különböző elnevezései és az általok lakott nagy terület között észlelhető. A kép, mely ama kor törökségének egybetartozását illetőleg előttünk föltárul, eléggé éles és tiszta körvonalokkal bír már magában is, nem szükséges tehát alaptalan teoriákhoz és mit sem bizonyító

¹⁴ *Geographical Magazine*. Vol. III. 46. 162. l.

¹⁵ V. ö. Makhdumkuliról szóló cikkemet a *Nyelvtudományi Közlemények* XV. kötet I. füzetében.

¹⁶ *A török besenyőkről és palócokról magyar források alapján* stb. stb. 1855. 724. l. (oroszúl).

érvekhez folyamodnunk. Látjuk ugyanis, hogy RUBRUQUIS *cangli*-jai, PLAN CARPIN *cangites*-ei, a khahrezmidák és mongolok történetíróinak *kangli*-jai, sőt még azon kanglik is, kiknek már a törökök genealogiájában jelentékeny szerep jutott, egyrészt a nyugat felé vonult oszmánokkal, másrészt az ugyanazon irányban már három századdal előbb fölkerekedett besenyőkkel együtt ugyanazon néptörzshöz, mi több, ugyanazon néptörzsnek ugyanazon ágához tartoztak és hogy ennek folytán *a Jaxartes alsó folyásától kezdve az Aral- és Kaspi-tó északi partvidékének hosszában, az Ural forrásvidékén át a Don-on Dnjeper- és Dnjeszter-entúl egészen Magyarország határáig szórványosan terjedő nagysíkságon a törökségnek egy és ugyanazon, csak a nemzeti ségi felosztás által több ágra szakadó törzse lakott. Ha a besenyőkre vonatkozólag ily eredményre jutottunk, nagyon természetesnek fog látszani, ha a bolgárok, khazarok, továbbá a húnok és avarak elnevezése alatt összefoglalt egyes néptörzsedékek rokonsági viszonyára nézve hasonló sejtelmeknek adunk helyet, és a meglevő nyelvi tények alapján hasonló theoriákat állítunk föl. Bár mily nagy is volt a történet azon sötét korában a népek tolongása, bár mily óriási mérveket is ölthetett ennek következtében az ethnikai zűrzavar, bár mennyire különböző nevek alatt is léptek föl az egyes népek részei, annyi bizonyos és meg nem dönthető, hogy az említett területen, vagyis az állattenyésztés és a nomád életre alkalmas pusztai vidékeken mindig török nyelvű és török származású emberek voltak azok, kik ottani hazájokból a nyugat sorsára oly hatalmas befolyást gyakoroltak, a mint ezt könyvünk első fejezetében és más helyen is hangsúlyoztuk.*

Mielőtt azonban befejeznők tárgyalásunkat a besenyőkről és azoknak a kúnokkal való azonosságáról, kénytelenek vagyunk figyelmünket ez utóbb említett népre fordítani, mert legújabbban a tudós világ körében a kúnok nemzetisége nyelvészeti és egyéb bizonyítékok alapján heves vita tárgyát képezte, és mert a legfurcsább érvekkel keltek az egyes kedvező theoriák védelmére.

Az orosz évkönyvek ¹⁷ szerint a palócok vagy kúnok a XI. század közepe táján jelentek meg Európában, miután Szibéria felől érkeztek e vidékre; hazájok a különböző korokban a Dnjeperig terjedt, utóvédjük pedig a Don mentében tanyázhatott. Más, ugyancsak orosz évkönyvekből merített adatok szerint a palócok országa magában foglalta a Volga és Dnjeper között elterülő tartományt, a melyből 1140-ben Msztiszlav őket kiszorította, és a Donon, Volgán, sőt még az Uralon is túl kergette. BLAU, ¹⁸ ki EDRISZI állítására támaszkodik, azt véli, hogy a kúnok országának déli határai a krími félszigetnek déli partjaiig értek. BURACSKOV nem helyesli BLAU véleményét, mert joggal támadja meg mindazt, a mit EDRISZI a kúnok élénk kereskedelméről, városairól és műveltségi fokáról mond, pedig erre alapítja BLAU nézetét, és mert szerintünk is EDRISZI épen a Pontus és a Kaspi-tó vidékeire nézve nem nagyon megbízható kútforrás, mely vidéknek általa hozott nomenclaturája teljesen hibás. A milyen bajos a kúnok által lakott vidéknek déli határait pontosabban kijelölni, ép oly bajos hitelt adnunk EDRISZI adatainak, melyek a kúnok városaira vonatkoznak; a kúnoknál ugyanis, kik tősgyökeres nomádok voltak, ép oly kevésbé lehet szó állandó lakhelyekről, mint a besenyőknél, mivel a várak, melyekről PORPHYROGENITUS megemlékszik, úgy látszik, inkább görögöktől, mintsem besenyőktől származnak, legalább ezt bizonyítják a váromladékok mellett található templomromok.

Messze vezetne bennünket, ha mindazon ellenvetéseket, melyeket BURACSKOV BLAU megjegyzéseivel szemben tesz, el akarnók sorolni. Nagyon valószínű, hogy mindakét részről túlságosan megfeszítették a kombinációk íjját, és mind a két fél figyelmen kívül hagyta azon körülményt, hogy a kúnok vagy palócok, hasonlóan a magyarokhoz, besenyőkhöz, kanglikhoz

¹⁷ V. ö. BURACSKOV: *Opit iszljedovanija o kumanach ili polovczach* (A kúnok és palócok kérdése). Cherson, 1876. 111. és 134. l.

¹⁸ *Ueber Volksthum und Sprache der Kumanen*, a *Zeitschrift der D. M. G.* 29. kötetében. Leipzig, 1876.

és karakalpakokhoz, csak ott és csak akkor törték elő a pusztából, ha vagy belső viszályok által kényszerültek erre, vagy pedig állandó lakhelyű szomszédaiknak gyöngesége szolgáltatott nekik alkalmat ily merényletre; valamely a nomád életmódra nem alkalmas területnek állandó elfoglalásáról tehát semmi körülmények közt sem lehet szó. A mi bennünket tanulmányunk szempontjából a kúnok- vagy palóczokat illetőleg leginkább érdekelhet, az először ama történeti kapocs, mely e harcias nomád népet a magyarokkal összeköti, másodsor pedig nemzetiségöknek végleges megállapítása. Az első pontra vonatkozólag a magyar tudósok már régen egyetértének abban, hogy a kún, palócz és besenyő ethnikai elnevezések azonosak. SZABÓ KÁROLY¹⁹ helyesen jegyzi meg, hogy a magyar krónikások semmi különbséget sem tesznek ez elnevezések között, mert a földet, melyen azelőtt a besenyők laktak, később «Cumania»-nak hívják és ott, a hol ANONYMUS kún telepekről tesz említést, ott ma palóczokat találunk. Ez esetben egy és ugyanazon népnek különböző elnevezéseivel van dolgunk, a mi az ethnikai nomenclaturában épen nem tartozik a ritkaságok körébe; oly eltérés ez, mely vagy az ágak-, clánok- és családokra való felosztásban gyökerezik, vagy pedig a szomszédos népek szájában keletkezett. Így a magyar ember még mai nap is az *oláh*, *román* és *múcz* néven az oláht, a *német* és *sváb* néven a németet, a *porosz* és *burkus* néven a poroszt érti, ép úgy, mint hajdan a besenyő, kún és palócz névvel ugyanazon török népnek egyes alosztályait jelölte. A magyarok e nyelvi szokása legjobban bizonyítja a besenyők, kúnok és palóczok neve alatt Európában szerepelt népek azonosságát és legvilágosabban mutatja ROESSLER²⁰ logikájának sekélységét, ki nyelv- és tárgyismeret hiányában, a kúnok és besenyők között csak olyan rokonsági viszonyt akar fölfedezni, mint a milyen az alemannok és bajo-

¹⁹ *Kiseb történelmi munkák*, II. 246.

²⁰ ROESSLER: *Römische Studien*, 208. l.

rok közt létezik, és ki a névtelen jegyzőt, azért mert azt állítja, hogy a kúnok Kiev városánál a magyarokhoz csatlakoztak, a hazugság apjának (Vater der Lüge) nevezi. A ki az ethnikai viszonyt így fogja föl, az méltán ütközik meg, ha azt olvassa, hogy a besenyők, kik KONSTANTIN szerint a magyaroknak esküdt ellenségei, az utóbbiakkal az oroszok ellen szövetségre lépnek; a mint mai nap is mindenki furcsállaná, ha arról értesülne, hogy a *turkománok* az oroszokkal szövetségbe, *turkománok* ellen harczoltak. Pedig ez csakugyan épen a jelenkorban megtörtént, csak hogy az előbbi *turkománok* a *Jomut*, az utóbbiak a *Tekke* törzshöz tartoztak; ép ily módon eshetett meg, hogy a magyarok a *besenyő* törökökkel folyton hadi lábbon állottak, míg a *kún* törökökhöz a barátság kötelékei fűzték őket. HUNFALVY, ki a kúnokról irt művében²¹ a magyarok megismerkedését e néppel csak 1086-ra teszi, vagyis 20 esztendővel Oroszországban való megjelenésök után, ugyanazt a hibát követi el, mint ROESSLER, mert kétségbe vonja a kúnok és besenyők azonosságát, noha néhány sorral alább azt állítja, hogy a *besenyő kún* appellativum alatt egy és ugyanazon nép tört be a dunamelléki Bolgárországba.

Miután e fejezetben a besenyők török voltát terjedelmesen tárgyaltuk és azoknak az úzok vagy kúnokkal való azonosságát minden kétség fölé helyeztük, talán fölösleges lesz az utóbbiak török nemzetiségéről még külön is szólnunk. Ha azonban ezt még sem mellőzzük, úgy ez azon közkeletű véleményre való tekintettel történik, mely azt tartja, hogy «Kumánia» egy földrajzi, nem pedig ethnikai fogalom, mivel déli Oroszországnak pusztja síksága a XVII. századig ugyanezt a nevet viselte, mely név csak később helyettesített a «zord mezők» és «kis tatárság» elnevezések által.²² JERNEY²³ is e felfogáshoz csatlakozik, a mennyiben PETRARCA kún (glossariu-

²¹ *A Kún- vagy Petrarca-codex és a kúnok.* Budapest, 1881. 14. l.

²² BURACSKOV fönnbbi műve, 119. l.

²³ *Keleti Útazás*, 299. l.

mát) szógyűjteményét oly törökök nyelvmaradványának tartja, kik a kúnok hajdani lakhelyein tartózkodtak, de ez utóbbiakkal, kik szerint a magyarok egy ágát képezték, össze nem tévesztendő. Minden esetre nagyon érdekes volna történeti bizonyossággal megállapítani azon török nomádok egyes törzseinek és ágainak elnevezéseit, kik a mongolok betörése előtt (1224) a déli orosz síkságon tanyáztak; de mivel a *kún* névvel az illető nép úgy sem élt, mert azt tán nem is ismerte, e névnek átruházása később ugyanott tartózkodó nomádok nyelvére legkevesebbé sem szolgálhat bizonyítékul az általunk kúnoknak nevezett népnek töröksége ellen. Voltaképen nem is más az oka a homálynak, melyben tapogatódzunk, mint az ethnikai nomenclaturának zavarossága, mely az által keletkezett, hogy mi európaiak oly neveket adunk a népeknek, a melyeknek ők magok soha még hírét sem hallották. Ne éadjuk be tehát az orosz, görög és magyar kútforrásokkal és forduljunk az arab szerzőkhöz is, kik az egykorú iszlám világtól északkeletre és északnyugatra lakó harczias nomádokat nagyobbára az *اوغوز* *oghuz* vagy *غز* *ghuz* névvel jelölik, mely néven ők nem csak azon törököket értik, kik a Fekete-tenger északi vidékeiről, Azerbaidzsanból és a Kaspi-tó keleti oldaláról becsaptak a Gáznevi Mahmud birodalmába, hanem azokat is, kik még korábban a mai Belkh környékén a Seljukida Sanžar ellen hadakoztak, és kiket nem alaptalanul a mai turkománok elődjének tartanak. *اوغوز* *oghuz*-ból egy rendes török hangváltozás szerint ²⁴ *اوز* *ouz* és *úz* keletkezett, és hogy az oszmánok a kúnok hajdani országának nomenclaturájában az *اوزی* *ouzi*, *úzi* nevet mai nap is sűrűn használják, nem lehet a pusztá véletlen dolga. Annyi bizonyos, hogy ezen *ouz*- vagy *úz*-zal a byzanci írók *Οὐζοί*-ja kétségtelenül összefügg, kiket KOMNENA ANNA a besenyőkkel egynyelvűeknek nevez; és ez a körülmény, mely szerint a Hindukus-tól egészen a

²⁴ V. ö. az oszmán *اوغری* *oghri* = óri-t, *اوغل* *oghul* = oul és ül-t, továbbá *oghuz* = ouz és úz-t stb. stb.

Dnjeszter- és Dnjeperig terjedő nagy területnek lakói már a legrégebbi korban oghuz, ouz vagy úz néven, mint török származású népek szerepelnek, magában is elégséges ok annak az elfogadására, hogy az úzok vagy kúnok, mint egy és ugyanazon nép, már a mongolok betörése előtt déli Oroszországban éltek.

A mi a Kuman vagy Coman elnevezést illeti, úgy hiszszük, nem tévedünk nagyot, ha e nevet, mely a byzanczi íróknál csak 1078-ban kerül elő,²⁵ magyar eredetűnek tartjuk, melyhez csak a latin *anus* képző járult. A magyarban tudvalevőleg *cuman*-nak *kún* felel meg, ámde a magyar szóvégi *n* rendesen egy előbbi *m*-nek helyébe lépett; azonban az a lehetőség sincs kizárva, hogy e hangváltozás csak a görögben ment véghez. Az első eset nagyobb valószínűséggel bír, mert e szó rokonságban áll a Hunni, Chounni tulajdonnévvel (lásd a hún-avar szó-tárt). Ha tehát HUNFALVY²⁶ azt állítja, hogy a magyarok csak 1086-ban ismerkedtek meg a kúnokkal, ezt már csak azért sem lehet helyeselnünk, mert e tulajdonnév *nyolcz esztendővel korábban* a byzanczi szerzőknél található és mert maga HUNFALVY másutt igen helyesen azt mondja, hogy a régi kúnok nem csak Lebediából vándoroltak be Magyarországra, hanem északkeletről is, t. i. Oroszországból, a mint ezt ugyanezen népnek egy másik magyar elnevezése a *palicz* szó is bizonyítja, mely a szláv, illetőleg orosz *palovecz*-ből²⁷ származott és a mely szóval mai nap a magyarság azon részét jelölik, melyet ANONYMUS kúnoknak nevez, a kiknek nem eredeti magyar voltáról legin-

²⁵ BURACSKOV, 112. l.

²⁶ *A Kun- vagy Petrarca-codex*, 14. l.

²⁷ Az orosz *palovecz*-et (több. *palovezi*) minden áron *parthava* vagy *pahlav*-ból akarták magyarázni és a régi parthusokat velök azonosítani; mások ismét, mint KUNIK, az orosz *palovoi*-ból = a lovak farkó színe, származtatták. Ha a *polaci* = lengyelek tulajdonnév a szláv *pole*, *pola* = mező, síkság szóból keletkezett, miért nem eredhetett volna *palovecz* is ugyanabból a töből? *palovecz* e szerint a síkságon lakó nomádot jelenti.

kább a bizonyos hangváltozások által előidézett tájszólási sajátosságok tesznek tanúságot.

A mondottakkal talán sikerült bebizonyítanunk, hogy besenyő, úz, palócz és kún a családi ági és nemzetségi viszonyt jelző különféle elnevezései ugyanazon török népnek, mely különböző korokban és a délkeleti Európa különböző helyein föllépett és melynek nyelvéből a *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum divi Marci Venetarum*²⁸ című kéziratban — daczára annak, hogy az előttünk fekvő másolat 1303. évi júliushó 11-ikéről van keltezve, daczára a hanyag másolásnak és a szerző ügyetlenségének — egy becses maradványt bírunk, egy oly török nyelvnek az emlékét, mely korántsem azonos a nogai tatárok tájszólásával, kik tudvalevőleg még a XVII. század kezdetén a Káspi-tó északkeleti partján, névszerint a Tobol és Jajik közti pusztákon laktak, — egy nyelv melyet a kúnok minden esetre már a mongolok becsapása előtt beszéltek az említett területen, a mely tehát joggal nevezhető a kúnok nyelvének. Végre az sem kerülheti el figyelmünket, hogy a Magyarországon fönmaradt kún nyelvelmékek nemcsak, hogy a török eredet bélyegét viselik magokon, hanem egyszersmind oly törökségnek a nyomait mutatják, mely, a mennyire az eltorzított alakból következtethetünk, sokkal régibb származású, mint a nogai tatárok mai dialektusa. Az imént említett nyelvelmékek

²⁸ E kéziratnak legújabb, minden esetre legjobb kiadását gróf KUUN GÉZA ritka szorgalmának és tudományának köszönhetjük. A kiadás a magyar tudományos Akadémia költségén eszközöltetett. Fölötte sajnós, hogy HUNFALVY az e kiadásról írt bírálatában, a török szavaknak az olaszok által elrontott írásmódját figyelmen kívül hagyta és az így eltorzított szavakat a finn segítségével akarja megfejteni. Így p. o. a *susug* = bél szót a finn *sieu* = velő szóval hasonlítja össze, de teljesen megfeledkezik arról, hogy *susug* csak íráshiba *suzug* = kolbász helyett. A *tege-musi* összetételnek, mely a kosnak szarvát jelenti, első részét *tege*-t finn mutató névmásnak tartja, már pedig *teke* vagy *tekke* az egész török nyelvterületen *kost*, *muz*, helyesebben *müjüz* pedig *szarvat* jelent.

hez következő, JERNEY-nél²⁹ előforduló tárgy- és személynevek tartoznak: boza (بوزا = édes ital), kurmisz, kumisz (قمیس = kumisz), Kuthen (کوتان = őrző), Edü (ایدو = jóság), köpcsek (کوپچاک = kövér, vastag), kemcseg (کیمچاک = apró mérték), törtöl (تورتول = tuskó), Csercse (چارچی = hírnök), Boyta (بایتاغ = zászló), Orbogan (ارباغان = Arbagan = mesemondó), Keldukh (کیلدوک = a megérkezett)³⁰ stb. stb. Mindezek nagyobbára XIV., XV. és XVI. századbéli kéziratokból származnak, tehát legalább is száz évvel a kúnoknak Magyarországra való letelepedésük után, midőn nyelvök már régen beleolvadt volt a magyarok nyelvébe.

Bár mily bajosan is lehetne ama kor különfélekép elnevezett török népcsaládjainak a történeti és nyelvi tényekből következő szoros rokonságát megtámadni, annyit mégis meg kell engednünk, hogy csak a mondott földrajzi területen, vagyis az Ural bal partjától a Dnjeszterig lakó törökségnek tulajdoníthatjuk azon sajátosságos és feltűnő ethnikai csoportosulásokat, melyeket a szomszédos vidékeken észlelhetünk. Nagyon könnyen érthető dolog ugyanis, hogy a töröknek, mint egyáltalán minden, a puszta természete folytán, harcziaszá és zsákmányra vágyóvá lett nomádnak kalandos hajlamai a közvetlen környezetében levő rest és békeszerető népeket nyugalmaikból fölrazták és új ethnikai csoportokat hoztak létre, szóval a volt egységnek a képét a legsajátságosabb mozaikká változtatván, ez által nem egy ethnikai talányt teremtetek, melynek megfejtésén még sokáig fog fáradozni a tudósok nyomozó szelleme. Az elmúlt évezred utolsó és a mostaninak első századaiban Oroszország déli részén határozottan a török elem volt túlsúlyban, míg egy pillantás a mai déli Oroszország ethnographiai térké-

²⁹ *Keleti Útazás*, 302—6. l.

³⁰ Egy kún tolmácsnak a neve. V. ö. *A Kún- vagy Petrarca-Codex*, 35. lap.

pére ⁸¹ szétszaggatottnak, széttépettnak és széjjelhánytnak tün-
teti föl a törökséget. Nem volna itt helyén e politikai forra-
dalmak által előidézett nagy népáramlatok okait kutatni; meg
kell elégednünk a tények konstatálásával, de azt az észrevételt
még sem kerülhetjük el, hogy az eddigi theoriák, melyek sze-
rint egyes népeknek beleolvadását és elenyészését vagy a phy-
sikai vagy az erkölcsi túlsúly és fensőbbség segítségével ma-
gyarították, a jelen esetben megtagadják a szolgálatot, mert ama-
tanok, melyeket az ethnologia az árja és sémi népekre vonat-
kozólag föllállított, csak bajosan alkalmazhatók a törökségre.
A míg p. o. történetileg be van bizonyítva, hogy a nyugati be-
senyők egy része az imént alapított Magyarország népkeveré-
kébe beolvadt, addig Klió a nyugati besenyők másik részéről,
mely nem vándorolt ki Lebediából, a legcsekélyebb adatot sem
őrizte meg, mivel senkinek sem juthat eszébe egy etymologiai
nonsens alapján a PORPHYROGENITUS-nál előforduló *Ertem*-et
a magyarok *Erdély*-ével összehasonlítani és Erdélynek mai
magyarjait a nyugati besenyők utódainak tartani, és mivel csak
nagyon élénk phantasia műve lehet CHWOLSON ⁸² nyomán az
Esegil bolgárokbán — a szó tulajdonképen أشغال *aşgal*-nak van
írva — a székelyek őseit fölfedezni. Már volt alkalmunk emli-
teni, hogy a keleti besenyők egyesülése az ókor úzjai- és
*kangláj*aival, sokkal inkább valószínű, de méltán kérdezhetjük:
hová tűnt el a khazarok hatalmas népe, mert HUNFALVY-val ⁸³
ellentétben a Gura Svijaga és a Volga közt lakó alig félmil-
liónyi csuvasokat nem khazaroknak, hanem a volgamelléki
bolgárok maradékának tekintjük, — mivé lettek a török eredetű
berendinek és végre mivé az ugor származású mériek, kik-
ben némelyek a cseremiszek elődjait fölfedezhetni vélék?

⁸¹ V. ö. a *Petermann'sche Mittheilungen* 54. számához tartozó
pótfüzet mellé csatolt RITZCH-féle térképet. Gotha, 1878.

⁸² V. ö. *Izvestija o Khazarach* stb. stb., 69. l.

⁸³ *Magyarország ethnographiája*, 396. l.

Az eddigi, sokszor egymással homlokegyenest ellenkező, nézetekből annyit mégis bizonyossággal következtethetünk, hogy a nagy török néptestnek erőszakos okok által széjjelugrasztott és nagy távolságokra elszórt egyes tagjai, különböző számuk, társadalmi és politikai viszonyaik és az újonnan választott hazának fekvése szerint vagy a túlnyomó idegen többségben elenyészve, nemzeti egyéniségüket elvesztették, vagy pedig kedvezőbb talaji viszonyok által támogatva, századokig tartó elzárkózottságban nemzeti létüket mai napig megőrizték. Az előbbi esetre nézve felhozhatjuk a kabarok és a nyugati besenyők példáját, kik a magyarság zömében eltűntek vagy az úzok és kanglik sorsát, kik nevüket elvesztvén, a törzs keretén belül maradtak; míg az utóbbi eset p. o. a *kazi-kumükek* kis népében találja legjobb magyarázatát, kik az északkeleti Kaukázus egy kis zugában korunkig tartották fenn magokat. A mondott esetekben az ethnikai talány megfejtése semmi különös nehézséggel nem jár, de milyen magyarázathoz folyamodjunk akkor, ha a nemzeti testnek egyes részei túlságos nagy távolságra lévén egymástól, hódítói föllépések és gyakran még magasabb műveltségök daczára is a legyőzött tömegek által elnyeletek, a mint ezt p. o. a Dunától délre lakó szláv bolgároknál, a khinai mandzsuknál és a Paropamisus vidékén tartózkodó mongoloknál tapasztalhatjuk, kik eredetükre nézve ugyan törökök, mandzsuk és mongolok, de nemzetiségükből a nevükön kívül egyebet nem őriztek meg, mert szlávul, khinaiul és persául beszélnek. Legnehezebben boldogulunk oly néptörödékek eredetének megfejtésével, a melyek, mint az összes nemzetnek legtávolabbi előőrsei, nagyobb számú idegen elemekkel huzamosabb ideig érintkeztek, a melyeknél a teljes fölemésztés processusát valamely esemény megzavarta, és a hol az egyes alkatrészek nem olvadtak egybe, hanem különleges jellegüket megőrizve csak összekeveredtek. Ily ethnologiai talánynyal van dolgunk a magyarok eredetének kérdésénél, azon ural-

altáji népnél, melynek ősi lakhelye meglehetősen bizonyossággal az eddig tárgyalt törökségnek legészakibb határára, tehát a dél felé terjedő finn-ugorság térszomszédságába tehető, mely nép északkeletről délnyugatra irányuló vándorlásai folyamában rokon, de mégis különböző ural-altáji elemek, végre mai hazájába való településekor még szláv és germán elemek hatásának is ki volt téve. és ennek következtében mai nyelvében oly keveréket mutat föl, a milyent csak kevés eddig tudományosan tárgyalt nyelvnél találunk.

Ez idegenszerű jelenséggel szemben könnyen érthető, hogy a nyelvészek a magyar nyelv osztályozására vonatkozólag ép oly eltérő nézeteket vallottak, mint az ethnologok a magyar nép ethnologiai hovatartozását illetőleg, és hogy mi e kérdést az eddig véglegesnek mondott megoldás daczára újra fölvetettük. Minthogy ez képezi tulajdonkép tanulmányunk magvát, a rendelkezésünkre álló teljes anyaggal akarunk a megfejtéshez hozzáfogni, hogy a kérdésnek minden oldalról való megvilágítása által az olvasó mennél tisztábban láthassa az eredményeket, melyekre jutottunk.

BESENYŐ SZÓ- ÉS NÉV- LAJSTROM.

Atekh (Ατέχ), egy sziget neve, PORPHYROGENITUS előadása szerint: νησίον μέγα χαμηλόν το λεγομενον Ατεχ. Azt hiszszük, hogy nem annyira valamely sziget neve, mint a török «sziget» szó általában, mert tudvalevőleg a kaz. atau, osm. ada = sziget, régibb alakja adag, *atak*. V. ö. BUDAÖV I. 19. PAVET DE COURTEILLE 9. Ebben PORPHYROGENITUS kétség kívül török szót tartott fenn számunkra.

Bal (Βάλ) egy, a Mæotis tavától keletre levő folyó neve (*De Adm. Imper.* 181.), melyben a török bal = méz, szó még egész sértetlenül meg van tartva. *Méz* és *édes* jelzőkkel a török tartományokban más folyókat is neveznek el.

Burat (Βουρατ, HERODOT-nál Πορατ) PORPHYROGENITUS-nál (*De Admin. Imp.* 179) a besenyők földének egyik határvidéki helye. Mindenesetre összetétel e kettőből: bur = fehéres, kréta és at = ló, tehát: bur-at = szürke ló, hasonlóan sar-at-hoz (lásd ezt). Az uigurban a szürke ló még ma is = burat (v. ö. BUDAÖV I. 274), míg a kirgizek és altaiak e fogalmat *burat*, vagy *purat* szóval fejezik ki.

Burlik (Βουρλικ) egy folyó neve a Mæotistól keletre eső tartományban. Ez is olyan szó, melyben — mint más, már idézett példákban — egészen sértetlenül megmaradt a török borlik = krétaszerű, szürke, a *bur* = kréta, szóból és a *lik* melléknév-képzőből.

Chutur olv. čutur, egy besenyő neve a Toburčuk nemzet-
ségből; JERNEY után egy, 1269-ben kelt oklevélből idézve.
E szó nem egyéb, mint egyszerűen a török چوتر čutur = pisze
orrú, a mely jelző még ma is előfordul tulajdonnév gyanánt.

Ertim (Ἐρτίμ), helyesebb: *irtim*, az első provincia (θέμα)
neve a besenyők földén, a mely szót eddig tévesen a magy.
Erdély-lyel azonosították. Látszólag több jogosultsága van az
uigur, mongol ertem = ügyesség, vitézség, erény (BUDAGOV I.
184.) és a magy. érdem szóval való egyeztetésnek; de csak
látszólag, azt mondom, mert ertim, illetőleg irtim, összetételnek
látszik előttünk a török *er*, *ir*, *jir* = föld, és *tim* = szilárd
épület, tehát erősség, erőd (v. ö. a tim szóval, *Čagataj Szótá-
romban* és BUDAGOV-nál I. 422. továbbá PAVET DE COURTEILLE:
Dictionnaire turk-oriental. 266. l.). — ERTIM tehát föld-erő-
dítményt jelentene, épen úgy, mint az újabb Toprak-kale
(Örményországban) és Jer-kale (Anatoliában); s úgy látszik,
hogy a besenyők földének e kerülete, egy benne levő föld-erő-
dítményről neveztetett el. Az Ertim-re vonatkozó e fölvé-
telünket az is igazolja, hogy ez a név PORPHYROGENITUS más
helyén a japti, helyesebben japti-ertim összetételben fordul
elő, a hol japti, «*árokkal ellátott, körülárkolt*» jelentése szerint,
(jap = árok és ti melléknévképző) egész világosan, a szónak
általunk ajánlott jelentésére utal. Jabdi-Ertim ennél fogva azt
jelenti, hogy *árokkal körülvont földerődítvány*.

Jabdi (Ιαβδί), lásd Ertim-nél!

Jazí (Γιαζί), a Kapan provincia kormányzójának a
neve; török szó «sík, síkság, lapályos, kiterjedt» jelentésben.
De az sem lehetetlen, hogy Jazi Γιαζί előbbi Jazi (Γιαθζί)
helyett áll, mely esetben, a jaiži = nyilas, íjász, szóval lenne
azonos.

Jila (Γόλα), besenyő-föld harmadik provinciájának, vagy
kerületének a neve. Mi Jila-nak, nem pedig Gila-nak olvassuk,
mert a görög átírásban a vocális, nevezetesen a *ι* előtti gamma
legtöbb esetben *j* helyett használtatik, s továbbá, hogy nem

Jula-t olvasunk, mint a magyar történetírók, annak oka azon körülményben rejlik, hogy az *u* a görög átírásban *ou*-val, nem pedig *o*-vel fejeztetik ki. A mi már most e szónak jelentését illeti, mely Γολαζ alakban is előfordul, azt hisszük, hogy a *jil* tőszótagban hosszú — melynek belhangzója — a török *jil* = gyűjteni, ígét ismerhetjük fel (a régibb *jil*ből összevonva, a mennyiben a torokhang eltűnése mindig hosszú magánhangzó által helyettesítetik) — s hogy a *Jila* nevet a *jilau*, *jilao* = *gyűjtő*, *összegyűlés*, sőt a *gyűlés helye* is, szóval azonosíthatjuk. E különönmű, az európai nyelvszellem előtt nem könnyen érthető eszmemenetre vonatkozólag *Jilának* hasonmása a török *bulçar*, a mely épen úgy összegyűjtőt és gyűléshelyet jelent.

Kaidum (Καϊδουμ) a Talmat provincia kormányzójának a neve; helyesebben *Kaitun* s azt jelenti, hogy megfordított, ellenkező a *kaitu* melléknévből (l. BUDAGOV قايتر 131. l.) és *un* határozó-képzőből.

Kankar (Καγκαρ), PORPHYROGENITUS szerint azt jelenti a a besenyők nyelvén, hogy: vitéz és nemes (ανδρειότητος κα: ευρεσιεπιστος). Teljesen ez értelemben ma már nem fordul elő e szó, hanem van még egy megközelítő, concretebb felfogása e fogalomnak, t. i. kirg. *kangir* = serény, kóborló vitéz, továbbá *kangirmak* = kóborolni, kaland után járni. (V. ö. BUDAGOV II. 19. l.) Egyébiránt az sem lehetetlen, hogy a *Kankar* összetétel, t. i. *kani-kara* = *fekete vérű*, vad.

Gat (Hung) **Kata**, vagy **Gata** (Γατα, Κατα), PORPHYROGENITUS szerint az ő korában a besenyők elhagyatott állapotban levő erődít-ményeinek neve. HUNFALVY ellenében, a ki a *kata* szót a magy. *ház*-zal, ostj. *kat*-tal és finn *koti*-val akarja egyeztetni, azt jegyezzük meg, hogy *kat* olyan mongol-török szavak tőszótagát képezi, melyek a védelem, oltalom fogalmát fejezik ki, pl. csag. *kači* = védgát, az. *kad-agan* = védelem, alt. *kad-ar* = védelmezni, — s hogy végre a fönnebbi tőszótaggal rokon *kot* *kot-an* szóban (= a nyáj számára bekerített helyiség) hasonló fogalmat fejez ki. A mi pedig a *kata*-, vagy *gata*-val található összetételeket

illeti, milyenek: *Tungakatai, Karaknakatai, Salmakatai, Sakakatai* és *Jaukatai*: szerintünk ezekben a következő török szavakat lehet fölismerni:

tung-kata nem egyéb, mint a török, illetőleg az altai *tong* = nagy, tehát: *nagy erősség*;

karakna-katai a. m. a török *karakan*, helyesebben *karag-an* = ör, kém, tehát: kémelő erődítmény;

salma-katai, a török *salma* = épített, szilárdan épített, megkülönböztetésül *tikme-től* = fölláltani, mely sátrakra alkalmazva használtatik, mint a szilárd épület ellentétére;

saka-katai a török *sak, saki* = éberség, őr (v. ö. صاى BUDAPOV-nál), következőleg — mint *Karakna-katan* — az ellenség kikémlelésére való erődítmény;

jau-katai (Γαιουκαται), a török *jau* = ellenség, ellen, tehát a. m. ellenség erődítménye.

Még azt jegyezzük meg, hogy e *kata, gata* szónak analogonja a magy. gát s hogy ez a szó mint helynév, *Gáta* és *Káta* alakban, Magyarország több részén előfordul. D'OHSSON azon törekvése (*Voyages d'Aboul Cassem* 256), hogy e szóban az ó-iráni کت *kat, ket*-et fődözzel fel, már azért is hibás, mert a *ket* specialiter házat jelent (v. ö. *ket-khuda* = házi úr) és کنت *kend*-hez = város, semmi köze sincs.

Khabuži Jila (Χαβουζιγγυλα) egyike azon három besenyő-törzsnek, melyek PORPHYROGENITUS szerint a *Kankar* jelzöt (l. ezt!) viselték. A magyar historikusok e szót Havasi Gyulának olvassák és benne geographiai elnevezést fedeznek föl, t. i. az erdélyi hegyek közelében egykor fennállott Gyula várat, mely a románok mai *Dsulesz-varával* azonos. SZABÓ KÁROLY ez olvasást azzal akarja igazolni, hogy a görög χ-t a magyar *h* átírásának tartja, megfeledezvén arról, hogy másrészt ismét a *Χαζαρ, Χιδμας* és *Χιγγυλος* neveket *Khazar, Khidmas* és *Khingülsz-nak* olvasta. E helyett mi a *Khabuži* olvasás-módot ajánljuk, mert e szóban a tör. *kapuži* = kapus, őr, szót gyanítjuk. Lehet, hogy a *Khabuži-Jila* törzs, a szó e jelentésével meg-

egyezőleg, a besenyőknek leginkább nyugot felé, vagyis Erdély határain levő őrhelyeit foglalta el és innét ered ez elnevezés.

Kharoboj (Χαρροβή) a besenyő-föld ötödik provinciájának a neve. Helyesebben: Kara-bai = a fekete herczeg; esetleg a. m. a legalsó néposztály előljárója, mely fogalom a *kara* szóban van kifejezve, melyre a *Kudatku Bilik* szövegében sok példát találunk.

Khopon (Χοπόν) a besenyő-föld hetedik provinciájának a neve. Talán helyesebben: kopan = pusztá, üres föld, vagy pedig: kapan = a megfogó, megkapó. (?)

Khoracul (Χορακουλ) egy folyó neve a Mæotistól keletre, hydrographicus elnevezés, melyben csodálatosan csaknem épen fenmaradt a tör. *Kara-kul*, helyesebben: kara-kül = fekete folyó; mert a mai nap tavat jelentő *kol*, *köl* régebben folyót jelentett. (V. ö. *Tör. tat. Etym. Szótárom* 62. §.)

Kocsovát, helyesebben *Kocsova*, a besenyő puszták egyikének neve, a mint I. Lajos által 1369. kiadott oklevélből látható. A szó török összetétel, ezekből: *koš* = pár, kettős és *ova* = mező, pusztá, síkság; tehát előbb *Košova*-nak (kettős-, v. páros-mező) kellett hangzania.

Kuarči (Κουαρτζί), a Šur provinciában élő besenyő törzs neve. A magyar történetbúvárok, mint JERNEY és SZABÓ K., a Csalóközben, a besenyők egykori lakhelyén gyakran előforduló *Karcsa*-val azonosították; de mi ezt nem helyeselhetjük, mert a görög átírás nem egészen alaptalanul lehet *Kouarci*, melyet *karča*-val semmi esetre nem lehet egyeztetni. Mint *kouél*-ben, úgy itt is egy belhang labialis eltűnését vehetjük föl s akkor *kouarban* a. tör. *kuar*, *kuvar* = elhalványodni, elsáppadni, nyomorulttá tenni (v. ö. BUDAPOV II. 67.) szót ismerhetjük fel. *Kuarči*-Šur tehát azt jelenti, hogy fakóvá lett sivatag.

Kus, egy mosonmegyei besenyő telep neve (egy, JERNEY által (I. 235) 1270-ből kiadott oklevél után), a török *kuš* = vadász-madár, szóval azonos. Egyébiránt, tekintve a leírási módot, melylyel a kemény sziszegő *s* a régi oklevélben ki van

fejezve, az sem lehetetlen, hogy e szóban a tör. kis = leány-t gyaníthassunk.

Katir, Khatir (Καθίρ) egy folyó neve a Maotis tavától kelet felé, melyet a tör. katir = öszvér szóval lehet egyeztetnünk.

Kegen egy besenyő fejedelem neve, még pedig azon besenyőké, a kik Erdély határán lakva, a XI. század közepe felé a byzancziak által meghódítottak. Kegen ó-török szó, „szép, csinos“ jelentéssel; ma az altaiaknál keen-nek hangzik, mely régebbi keken, kegen alakra utal. Ugyanezen fogalmat a mongol nyelv keke, keken szóval fejezi ki.

Kuél (Κουέλ) a Sur provincia fejedelmének a neve. Mint első pillanatra is látható, itt olyan török szóval van dolgunk, melyből a belhangi gutturalis vagy labialis elesett; a kouél, kouil, helyesebben koul, kuul szót tehát a kirgizeknél még ma is használatos Kuvul, Kuguul személynévvel azonosíthatjuk. (V. ö. *Középázsiai vázlataimmal*, 310. l.) A Kuvul, Kugul szó jelentése a. m. szökevény.

Kulpej (Κουλπην) a besenyő föld negyedik provinciájának a neve. Helyesebben Kul-peji vagy Kul-beji = a rabszolgák felügyelője vagy a hadi foglyok főnöke; némileg hasonló az ugyanezen szövegben előforduló karabaj méltóságnévvel.

Kurkut (Κορρκουτ) a Jila provincia fejedelmének a neve. Könnyen felismerhető *korkut* török melléknév „félelem gerjesztő“ jelentéssel, és ebből lett kurkut ige-igék, mely a. m. = megijeszteni, félelmet gerjeszteni.

Ladan, besenyő nemzetségnév, mely Ladány alakban még ma is gyakran előfordul mint helynév és a török (némelyek szerint persának tartott) لادن ladan = sík, vonal, szóval azonos. JERNEY (I. 236.) idézi többek közt egy 1344-ben kiadott oklevélből: „Gregorii Bisseny filii Joannis de Ladan“, stb.

Maiča (Μαίτζα) az Ertim provincia kormányzójának a neve. Valamint minden a-ra és as-ra végződő szónál, úgy itt is nagyon fontos volna eldönteni, hogy mi volt tulajdonképen a besenyő

szó eredeti véghangzója; de mivel ezt nem tehetjük, csak combinatiókhöz kell folyamodnunk. A jelen esetben lehet a szó mai-*cai* — kövér patak, másrésztől lehet mai-*ci* = kenő is.

Mog vagy Moch, egy előkelő besenyő neve, a ki egy 1192-ben kelt oklevél szerint nádor és Bácsmegye főispánja volt (l. JERNEY: *Keleti utazás* I. 263). Vajjon a *mug* vagy *much* lappang-e a szóban, vagy a török *muk* — *mug* = bogyo, s egyzersmind sok olyan szó töve, melyek a kerek, gömbölyű testek fogalmát fejezik ki (v. ö. *Etymol. Szótár*om 203. §.) — vagy pedig a mak, mag = nagy, emelkedett, dicséret, szót kell-e értenünk alatta?

Ochus egy magyarországi besenyő neve, a ki egy, 1216. évben kiadott oklevélben mint II. András kir. curialis comes-e és comes Bissenorum szerepel. A latin *us* végzet elhagyása után och marad, melyben fölismerhetjük a tör. okh, ok = nyíl, lövés, vagy talán a ág. ogh = készpénz, szót, mert ez utóbbi írásmód egy 1344-iki oklevélben (JERNEY I. 236.) is előfordul: Tengulithi Ogh Andrásfi.

Pečeneg egy török néptörzs neve, a melyet az arabok بچناک-*kel* írtak át, tehát beženek-nek ejtettek, a görögök πατζινακται = Patzinakitai-nak, az oroszok Печенѣгь-Pečenyeg-nek s végre a magyarok Besenyőnek neveztek. Ez utóbbi magyar elnevezés teljesen megegyezik azon hangtani szabállyal, a mely szerint a törökben *ek, ök, ük*-re végződő szók a magyarban átalakulnak. Így a tör. in-ek (tehén) = magy. ün-ő tör. jüz-ük — magy. gyűrű, stb., mely körülmény arra utal, hogy e szó a magyarban igen régi korszakból való. A bečenek tulajdonnév jelentése emlékeztet a nyugoti török, illetőleg az osm. s az. bažinak = sógor, szóra, mely a baži باجي = nővér és inak (اینانی) = fiatal, kicsiny szókból van összetéve; tehát eredetileg inkább női, mint férfi részről való rokonságot jelentett, annyiival inkább, mert baži, mai «nővér» jelentésén kívül, csak a turkomanoknál «nagybátya» értelemben is előfordul. Hogy már most a szónak e belső értéke, t. i. a rokonsági fok megjelölése a besenyőknek a szomszéd

török törzsekkel való rokonsági viszonyára vonatkozik-e, vagy nem, azt nehéz volna meghatározni. Említést érdemel, hogy egy rokon hangzású szó, t. i. *Pašeneg* alatt azon khazár Khakán fia ismeretes, a ki Kr. u. 722-ben az arabok ellen hadat vezetett. (V. ö. *Derbend-Name* IV. rész.)

Pock, Pok és Puk egy besenyő nemzetség s egyszersmind egy györmegyei hely neve, a hol az 1251., 1269. és 1270. diki oklevelek tanúsága szerint besenyők laktak. A török pok پوک = ganaj, szemét, szóval lehet egyeztetni, a mely szó a turkomannok genealogiájában még ma is előfordul. V. ö. *Pokli* (azaz sáros, mocskos) nemzetségnév a tekke-turkománok közt (JERNEY I. 235).

Sarat ($\Sigma\alpha\rho\alpha\tau$) PORPHYROGENITUS szerint a besenyők földének egyik határvidéki helye (*De Adm. Imp.* 179.); határozottan török szónak vehetjük, még pedig a *sari* = sárga és *at* = ló összevonásának. Sarat vagy sari-at még ma is azt jelenti, hogy sárga ló.

Talimat ($\tau\alpha\lambda\mu\acute{\alpha}\tau$) a besenyő föld hatodik provinciájának a neve. Sokféleképen lehet magyarázni, de a kínálkozó fejtegetések közül itt csak a talim-at = sok nevű és talimat, talmas = fáradhatatlan, olvasásmódot említjük fel.

Tamatarkha ($\tau\alpha\mu\acute{\alpha}\tau\alpha\rho\chi\acute{\alpha}$) a Fekete-tengerbe ömlő Burlik torkolatával szemben fekvő város neve (CONST. PORP. *De adm. Imp.* 181.), melyben a tör. Temir-tarkhan-t gyanítom, mely összetett szónak első részében a temir (vas) személy- és tárgy-nevet, a másodikban a *tarkhan* méltóságnévet ismerhetjük fel. A Temir-tarkhan-ból származott a későbbi Tmutarakhan (JERNEY *Keleti Utazás* II. 250.) és a mai Matarkha vagy Matriga. (V. ö. HEYD: *Geschichte des Lévantehandels* I. 225.)

Tengulith egy besenyő előkelő praedicátuma (JERNEY-nél: Tengulithi Ogh Andrásfi Miklós, egy 1344-ki oklevél után). Azt hisszük, hogy hibásan van írva Tengelik تنگلیک = gazdag, pénzes, helyett s hogy az Ogh is nem egyéb, mint a çag. اوغ ogh = készpénz.

Thonuz oba (*Anonymus Belae regis notarius*, 54. fejezetben) azon besenyő herceg neve, a ki Takson uralkodása alatt Magyarországra beköltözött. E szóban azonnal fölismerhetjük a tör. tomuz. v. toñuz aba = *disznó atya* ó-török személynevet s esetleg tiszteleti czímet, a mely körülmény csak azok előtt lesz idegen, a kik nem tudják, hogy a kan disznó (tonguz) a régi törököknél a bátorság, szilárdság és kitartás mintaképe gyanánt szerepel. Így az uigurban tonguz-tek = disznóhoz hasonló, azaz állhatatos, szilárd; a turkománban МАХНДУМКУЛИ-nál tonguzlaju = disznóhoz hasonlóan bátor; továbbá az osmanliban toñuz dir ha! = állhatatos, mint a disznó! V.ö. továbbá a német *Eberhard* személynevet. Végül még azt említjük meg, a mit Pzöevr történeti munkájában följegyzett, hogy egy öreg török a mohácsi csata után sátora előtt elhaladó Szuleiman szultánt disznóhoz hasonlította, a mit a szerző az ő korában már minden tekintetben durvának (oguzane) nyilvánít; de a mely metaphora még ma is él a nép száján. E hasonlítás eredete természetesen a törököknek még iszlám-előtti történetébe vihető vissza, vagyis a primitív nomád-élet azon korszakából származik, melyben a sivatagon kóborló vaddisznó mindig (még ma is) félelmes ellenség gyanánt jelent meg. A pusztaságnak minden állatja elfut az ember közeledésekor, csak a vadkan állja meg helyét s fenyegeti agyaraival a meg-támadót. V. ö. *Primitive Cultur des turko-tart. Volkes.* 200. l.

Tirak egy besenyő fejedelem neve, a ki törzsrokonát Kegent (l. ezt) legyőzte. Helyesebben Tirek s azt jelenti a törökben, hogy oszlop, központ.

Tuburchuk, olv. *tuburčuk* egy besenyő telep és nemzetség neve (Bisseni de Villa Tuburchuk, IV. Béla királynak egy 1269. kiadott oklevelében, JERNEY-nél I. 236.) A tör. toborčuk = csomó, böttyök, szóval azonos. (Lásd BUDAGOV-nál I. 384. *توبرچق*)

Tulge olv. *tülge*, egy besenyő nemzetség neve: egy 1345-ben kelt s JERNEY-nél (I. 236) felhozott oklevélben Bisseno de Tulge; mely a keleti törököknél még ma is előfordul mint nemzetségnév. V. ö. *تولگچی* *tülge-či* = egy valaki a Tülge nem-

zetségből a Kalkuttai Szótárban *جنتای قومی*-val van fordítva (BUDAGOV I. 405)

Turganirikh *Τουρρανίρχ* (PORPHYROGENITUS-nál egy sziget Zichiában. (*De Adm. Imp.* 181.) Szerintünk összetétel a török turgan = álló, fölemelkedő és irik = akarat, erő, szóból. Hogy e compositumnak mi a tulajdonképi jelentése és mily összefüggésben áll valamely hely megnevezésével: az nem egészen érthető előttem, de török nyelvi jelleme nem szenved kétséget.

Tzarbagan (*Τζαρβαγαν*) PORPHYROGENITUS-nál egy sziget Zichiában. A persából kölcsönzött török szó, melyben azonnal fölismerhetjük a még ma is nagyon használatos čarbagan, helyesebben čihar (*چار*) vagy čar-bagan (*باغان*) szót, mely azt jelenti, hogy négykert, azaz: négy (čihar) részre osztott kert (*bag* *باغ*). Nagyon figyelemre méltó, hogy ez a persa-török kölcsön szó már oly korán eljutott a török népekhez s továbbá, hogy PORPHYROGENITUS-nál aránylag hibátlanabbul fordul elő, mint mostanában.

Tzopon (*Τζοπον*) a besenyő föld nyolczadik provinciájának neve. A byzanci átíróknál gyakran előforduló *u* és *o* közötti váltakozásnál fogva a török čapan-nal lehet azonosítani, mely szónak nagy nyelvterületen a legkülönbözőbb jelentése van. Így pl. kaz. čapan = rest, lomha (Bud. I. 451.) osm. čapan = becsapó, berohonó, futó; čag. čapan = ruha, boríték, stb. A szó itteni jelentését lehetetlen közelebből meghatározni.

Tzur, Cur vagy Sur (*Τζούρ*) a besenyő föld második provinciájának neve. A helyes olvasást meghatározni, mint már említettük (l. 35. lap.) nagyon nehéz; de mivel a szónak topographiai jellege forog fenn: valószínűleg leghelyesebb megfejtése az, hogy nem egyéb mint Šur = egy pusztá, víz nélküli darab föld.

Urkund (*Anonymus Belae Regis Notarius* 57. fejezet) a besenyő Thonuz oba (lásd ezt) fia. Azt hisszük, hogy e névvel a čag. *Ūrkün* vagy *Ūrkünti* = ijedség, zűrzavar, lázadás, szót lehet azonosítani.

A MAGYAROK ARAB KÜTFŐK NYOMÁN.

A BIZONYTALANSÁGNAK s itt-ott az ellentmondásoknak is nem igen fölbátorító képe az, mely a magyarok őshonának kutatója előtt föltárul, ha egyrészt az idevágó különböző történeti forrásokat, másrészt pedig az e téren eddig fölépített íróknak egymástól lényegesen eltérő értelmezéseit egybeveti. Ha a messze távolság már magában véve is könnyen idéz elő optikai csalódásokat, mennyivel inkább tévútra juthatunk szemlélődéseinkben, ha ama távolságot ezenfölül még sűrű ködfátyol vonja el látkörünktől és ha a történeti hagyomány távcsöve, a helyett, hogy szemünket élesítené, oly gyöngye és homályos, sőt oly megbízhatatlan, mint a jelen esetben.

Mi azonban, daczára e visszás körülménynek, mégis szükségesnek tartjuk a már gyakorta idézett források ismétlésébe bocsátkozni, és a chronologiai sorrendet követve, először is a legrégibb szakembert, tudniillik IBN DASTÁ-t veendjük szemügyre. Ezen, nemzetiségére persa, de az akkori szokás szerint arab nyelven író szerző, mint CHWOLSON joggal fölteszi,¹ még 913 előtt írta meg كتاب الاعلاق النفيسة azaz: *A nemes drágaságok könyve* című munkáját. E műben, mely jó részt egy előttünk ismeretlen régibb munka után készült, következő olvasható a معجریة *mağgarija*-ról, mely szóval szerző

¹ *Izvestija o Khazarach* stb. stb., 4. l.

egyaránt jelöli a magyarok földét és a magyarságot: «A magyarok földje a besenyők és az eszkil-(eszegil)bolgárok országa között terül el. Ez Magyarországnak legszélsőbb határa. A magyarok a törökök nemzetségéhez tartoznak. Főnökük 20,000 emberből álló sereget képes kiállítani. Főnöküket كندو kundu-nak nevezik. E név különben csak királyukat illeti, mert tulajdonképi uralkodójok neve دسلا dsila-dsula, kinek parancsait minden magyar ember követi s ki egyedül határoz támadás, védelem s effélék fölött.

«Ök sátrakban élnek s a legelőkön és takarmányföldeken ide s tova kóborolnak. Országuk terjedelmes. Egy oldalról a Római-(Fekete)-tengerrel határos, melybe két folyó torkol, ezeknek egyike nagyobb a Dseihunnál (Oxus), és lakóhelyeik e két folyó közt terülnek el. A téli idő közeledtével a közelébb lakók e folyók egyikehez vonódnak, a tél tartama alatt ott maradnak és halászattal foglalkoznak, tél idején kényelmesebb levén az ott tartózkodás. A magyarok országa fákból és vizekben bővelkedik, a talaj nyirkos és ott sok szántóföld is van.

«A magyarok valamennyi szomszéd szlávok fölött uralkodnak, őket súlyos kötelességek teljesítésére kényszerítik s úgy bánnak velök, mint foglyokkal. A magyarok tűzimádók. Fegyveres támadásokat intéznek a szlávok ellen, foglyokul ejtik azokat és a tengerpart mentében a rómaiak országához tartozó Kerch nevű városba hurczolják. Azt beszélik, hogy korábbi időkben a khazarok a magyaroktól s más velök szomszéd népektől való félelmökben sánczokkal kerítették magokat. Midőn a magyarok foglyaikkal Kerchbe érkeznek, a rómaiak (görögök) eléjük vonódnak, erre a magyarok alkuba bocsátkoznak velök, foglyaikat átadják s cserébe görög szövötteket, szőnyegeket és egyéb görög árukat kapnak.»

Mindenekelőtt meg kell itt jegyeznünk, hogy sem azok, kik először hivatkoztak IBN DASTÁ-ra, sem pedig CHWOLSON, ki a szöveget első ízben adta ki, nem vették észre ama tollhibát, melyet IBN DASTA első másolója مجفريه (mažgarie)

szó tekintetében elkövettek, mert kétségtelen, hogy itt egy szükségtelenül alkalmazott diacritikus pont hamis értelmezésekre szolgáltatott okot. Keleten jártamban könnyen érthető érdekből feltűnt nekem, hogy a törökök a *madzsar*, azaz magyar szóban az első, az arabok és persák ellenben a második szótagot hangsúlyozzák. A török ugyanis mádzsart mond, az arab és persa ember ellenben madzsárt, s ennek folytán az első arabok, hogy ez utóbbi hangsúlyozást hiven kifejezhessék, e szót a *مشعر* mintájára *مجر*-al írták át, miből azután a későbbi másolók *مجفر*, illetőleg *محفر*, mażgariet csináltak. E helyesírási hiba ama többek részéről elfogadott téves etymológiára adott okot, melynek alapján eddigelé² a mażgar szót az *m* labialis kezdőhangnak *b*-vé való supponált átváltozása folytán *bażgar*, *bażgir*, *bażgird* és *başkirt* szókkal azonosították és a magyarokat egyenesen a baskiroktól származtatták. Mi már azért sem fogadhatjuk el a *madsar* és *baskir* nevek analogiáját, mert az utóbb említett szó legrégibb ismeretes alakjában, tudniillik a *baskird* alakban, mint IBN FOZLAN 922-ben írja, mai napig is fönmaradt, miután a jelenlegi moszlim világ szóban és írásban a *باشقرت* *baskirt*, helyesebben *باشقر* *baskir* kifejezést használja, mely egészen más etymológián alapul. Már a mai baskirok országának földrajzi fekvése is világosan mutatja, hogy e nép a nagy pusztának, vagy főpusztának — melynek török neve *baš-kir* — legfelsőbb szélét lakta és még jelenleg is lakja, a miért is a kirgiz a *baskirt* *üstjak* = felső vidékinek nevezi. A baskirföld localis elnevezése forog itt szóban, mely később magára a népre származott át, oly elnevezés, melynek ellentéte gyanánt *alt-kir* = alsó pusztá lehetséges, sőt az *orta-kir* = középső pusztá kifejezés még jelenleg is használatos. A *baskir*³ elnevezés alatt tehát a pusztá

¹ V. ö. CHWOLSON, 114. l.

² *Baskird* határozottan a *d*-re végződő magyar helynevekre emlé-

legfelsőbb szélén lakó törökök értendők, tulajdonképen az utolsó telivér törökök ez irányban, minthogy a tözsomszéd-ságukban élt magyarok, bár névszerint törökök valának, de finn-ugor elemekkel nagy mérvben vegyültek össze. Ezen, a magyarok eredetének kérdésére nézve fölötte fontos viszony-nyal alantabb még fogunk foglalkozni, itt csak annyit jegy-zünk meg, hogy a két török néptörzs e szomszéd-sági viszony-nya volt az, minek alapján az arab geographusok a magya-rokat és baskirokat összetévesztették és ezáltal a későbbi zavart előidézték.

Azt látjuk ugyanis, hogy a régibb arab geographusok az ős baskirok s magyarok ethnikai egyediségét tekintve, fölötte zavart fogalmakkal bírtak, e két nevet azonosnak tar-tották és egymással föl is cserélték. IBN FOZLAN-nak pl. csak az Ural melletti baskirokról van tudomása, kikkel Bolgárba tett útazásában ismerkedett meg; MAS'UDI három különböző helyen tesz rólok említést, először باغگرد *bağgird* név alatt, midőn azokat a nožaiok- és besenyőkkel kapcsolatban török származású népek gyanánt sorolja föl, melyek a Fekete-tenger körül laknak, és itt a باغگرد *bağgird* név alatt csakis a magyarok érthetők; másodsor, midőn a négy török nomádtörzsről tesz említést, mely a khazar birodalom nyugati részét lakja és a byzancziakkal háborút visel, hol باغگرد *bağgird* alatt ismét a ma-gyarokat, a byzancziakkal viselt háború alatt pedig a 934—970-ig a keletrómai birodalomba tett betöréseket kell érteni; végül harmadszor Ázsia török népeinek felsorolása alkalmá-

keztet, melyekben a *d*-nek locativusi functiója van; a mai kiejtés azon-ban csak *baskir*-nak hangzik. Ez alkalommal eszünkbe jut ugyanennek a szónak a bokharniaknál dívó phantasztikus etymológiája. Baskirt-ból ugyanis minden áron baskurt-ot akarnak csinálni és a szónak ez alak-ját azzal a legendával hozzák kapcsolatba, mely szerint néhány buzdó mohammedán hittérítő a nagy északi pusztán eltévedt és egy farkastól (*baš* t. i. fejet vagy vezért és *kurt* farkast jelent) vezetettve, az uráli he-gyek vidékén lakó pogány törökökhöz ért, kik e miatt a *baskurt* nevet vise-lik. Látnivaló, hogy nemcsak a tudósok, hanem a népmonda is etymologizál.

val, hol, mint CHWOLSON⁴ helyesen fölteszi, az értelmetlen **البجارية** szó helyébe a helyes **المجارية** al-madžarie teendő. Míg MAS'UDÍ, mint látjuk, a magyarokat keletre, a baskirokat pedig nyugatra helyezi, s meglehet, hogy az előbbiek alatt az Ázsiában visszamaradt, az utóbbiak alatt pedig a mai magyarok elődeit érti, addig IBN ZAID EL BELKHI már a **بشجرد** basdzsird két nemzetségét említi, melyek egyike a gúzok szomszédságában Bolgár közelében lakik, 2000 férfiból áll és erdők által van védve, míg a másik nemzetséget a besenyőkkel együtt a byzancziak tőszomszédjai közé sorolja; tehát ismét az egész nép kettéosztását látjuk, s itt az előbbiek alatt az Ázsiában hátramaradt, az utóbbiak alatt az Európában megtelepült magyarokat kell érteni. EDRISZI csak az Ural melletti baskirokat ismeri, s az, mit ezen író a baskirok és besenyők nyelve közt fönnálló különbségről említ, hihetőleg csak szójárásai tekintetben bír érvénnyel. JAKUT csak nyugati baskirokat ismer, s ezenkívül közli ismeretes találkozását moszlimhitű vöröshajú baskirokkal Aleppóban, kik magokat **هنگر** (Hunkar) királya alattvalóinak állították, a mi csakugyan azon föltevés mellett szól, hogy ezek tatár, vagy inkább bolgár moszlimek, izmaeliták valának, kiknek a tulajdonképi baskirokkal közük nem lehetett. Nem kevesebb zavartnak látszik KAZVINI jelentése, mely szerint a baskir nép (nyugaton) nagy számmal van képviselve, melynek többsége a keresztény vallást követi, de találkoznak közöttök moszlimek is, kik a keresztényeknek adót fizetnek. A mit KAZVINI ezenkívül a baskirokról, névszerint ama politikai viszony tekintetében említ, mely a tatárok (mongolok) betérése előtt közöttök és az ország fejedelme közt fönnállott, az, mint CHWOLSON joggal állítja, teljesen ráillik IV. Béla uralkodásának idejére, de azon különbséggel, hogy mi a baskirok említett nagyszámú népe alatt inkább a kúnokat érte-

⁴ CHWOLSON, 104. l.

nők, kik részben már azon időben, legalább színleg a kereszténység híveinek vallották magokat és a moszlim bolgárokkal, azaz az izmaelitákkal csak nyelvi rokonságban állottak. A későbbi arab geographusoknál a zavar még inkább gyarapszik. Így pl. DIMISKI szerint a magyarok (هنكر) és baskirok már elváltan élnek a Fekete-tenger partjain, míg IBN SAID már három különböző népségről, t. i. a baskirok-, magyarok- és hungarokról tesz említést.⁵

⁵ Szándékunk volt e helyen az arab földrajzírók egyes tudósításait eredetiben és fordításban mellékelni, de tekintetbe véve, hogy legnagyobb-részt csak a legrégebb forrás másolataival van dolgunk, e szándéktól egyelőre elállottunk. Hogy az olvasó e nagyobbára utánzásokból álló munkákról mégis némi fogalommal bírjon, álljon itt AL BEKRI tudósítása.

ذكر بلاد المجفريه

و هم بين بلاد البجانيه و بين بلاد اشكل من البلكرية و
المجفريه عبده اوثنان و سمه ملكهم كنده و هم قوم دو قباب
و خيام يتبعون موافق القطر و مواضع العشب و عرض بلادهم
مايه فرسخ في مثلها و حد من بلادهم يتصل ببلاد الروم
و في اخر حدهم مما يلي المغازه جبل ينزل قوم يقبل لهم
ايبين و لهم كراع و مواش و مزارع و اسفل من هذا الجبل على
ساحل البحر قوم يقال لهم اوغون و هم نصارى متاخمون لبلاد
الاسلام المنسوبه الى بلاد تفليس و هو اول حد ارمني و تمتد
هذا الجبال الى ان يسير الى ارض الباب و الابواب و يتصل
ببلاد الحضرز

A mażgarok földjéről.

Ez ország a besenyők és a Bulgariához tartozó Eşkel között van. A mażgarok bálványimádók. Királyuknak a neve *Kundu*. Ez a nép sátrak alatt tanyáz és csak nyirkos és legelőkben gazdag földet szokott fölkeresni. Országuk 100 farsakh-nyi széles és ép olyan hosszú. Földjök egyfelől Rum-mal határos, a másik határ vidékén, mely a pusztával tőszomszédos, egy hegy emelkedik, melyen a nevű nép lakik; e népnek lovai (csikói), teherhordó öszvérei és szántóföldjei vannak. E hegyen alúl a tengerparton az اوغونه oguna nevű keresztény nép

Tekintve azon körülményt, hogy a történeti múltnak e homálylepte térségeire csakis az akkori kezdetleges művelődés egyes mozzanatainak és a nyelvészeti adatoknak halvány fénye vethet némi világot, valóban nem lehet eléggé sajnálnunk, hogy ama látszólagos hasonlatosság, mely egyrésről a baskirt, baszird, baszar és másrésről a mažgar, mažar nemzetségi nevek között főnforog, annyi zavarának volt szülőke s hogy a nyugati tudósok által megkísérlett fölvilágosítások e chaost nem hogy eloszlatták volna, de még inkább fokozták. IBN DASTÁ-nak és utódainak minden esetre köszönettel tartozunk, mert ők voltak az elsők, kik a mažgarok vagy mažarok népéről említést tesznek, még pedig Ázsia ugyanazon helyén, hol a baskiroknak jelenleg már teljesen megtelepült, de a múlt század vége felé még merőben nomád életet élt török törzse mai napság is tartózkodik, mely törzsnek nyelve csak egyes hangtani eltérésekre nézve⁶ különbözik a többi török szójárásoktól, s ez hihetőleg már korábbi időkben is így volt. Ha tehát a XIII. századbeli európai utazók, mint RUBRUQUIS és PLAN CARPIN, a magyar és baskir nyelv azonosságáról szólnak, mennyiben az előbbi így nyilatkozik: «Ydioma Pascatur et Ungariorum idem est»,⁷ az utóbbi pedig azt állítja: «Bascurdos, qui sunt anti-qui Hungari»,⁸ úgy ezt már azért is téves fölfogásnak kell

lakik (talán اوغوتا *ogota* helyett*), ez határos azon moszlim tartományokkal, melyek Tiflisz főnhatóságát elismerik. Itt kezdődik Örményország és e hegység Derbend-ig terjed és a khazarok országát is érinti.

⁶ Így a baskir nyelvben az *sz*-nek helyébe *h*, a *c* (cs) helyébe *sz* és az *l* helyébe *d* szokott lépni; p. o. *hez*mek e. h. *sze*zmek (sejteni), *ussun* e. h. *ucsun* (érett, végett) és *özder* e. h. *özler* (maga). V. ö. *Turetszkaja Khrestomatija*, BEREZIN-től Kazan, 1876. 5–6. lap.

⁷ RUBRUQUIS, 274. l.

⁸ *Recueil de voyages*. T. IV.

* اوغونة *ogona*-t úgy hiszem اوغوتا *ogota*-val kell helyettesítenünk melyeken talán a góthok földjét kell értenünk, kik tudvalevőleg keresztények voltak és kiknek országa a kérdéses vidéken a mongolok becsapásáig fennállott.

tulajdonítanunk, mert a magyarok nyelve azon idő óta, hogy e nép őshazáját az Ural és Volga között odahagyta, a részint idegen, részint rokon népelemekkel való érintkezés s az azokkal folytatott élénk és szoros közlekedés következtében, az úgynevezett második átalakulási folyamaton már túlesett és mert a magyar nyelv már a XII. században ölté föl ama megállandósult alakját, melyben ma is fönnáll, mint az ezen időbeli nyelvemlékből, az úgynevezett *Halotti beszéd*-ből kitűnik. Épenséggel lehetetlen tehát, hogy a száz évvel később szláv és német kölcsönszókkal bizonyára még inkább telített magyar nyelv azonos lett legyen a baskirral, melyet, a mennyire történeti úton kideríthető, mindenkor a török nyelvhez számítottak. E nyilatkozatot tehát, épúgy mint az 1237-ben az Ázsiában hátramaradt magyarok fölkeresésére indúlt JULIAN, domokosrendbeli szerzetesnek állításait is bátran a mesék országába utasíthatjuk, melyekben a középkori utazók jelentései annyira bővelkednek, mert ha a magyarok és baskirok közötti kapcsolat általában szóba jöhet, úgy az először csak a két nép őshazájának földrajzi fekvésére vonatkozhatnak s ennek folytán másodszer az itt szóban forgó XI., XII. és XIII. századoknál sokkal korábbi korszakba kell esnie.⁹ A baskirok, hogy concretebb kifejezéssel éljünk, lehettek ugyan a második, harmadik vagy negyedik századbéli magyarok déli szomszédjai és legközelebbi rokonai, de korántsem azon magyarokéi, kikről IBN DASTA, és még sokkal kevesebbé azokéi, kikről MAS'UDI, JAKUT és RUBRUQUIS szólnak.

Ha már most az IBN DASTA-féle jelentést a magyarokról tovább fejtegetjük, úgy azt találjuk, hogy ez író őket nem ősi székhelyökön, a Volga s Ural között, hanem a mi valószínűbb, második hazájokban, a PORPHYROGENITUS említette Atelkuzuban ismerte, habár idevágó adatai sok kívánni valót

⁹ Hogy feltüntessük ez úti vázlatnak apokryph voltát, a 2. számú mellekletben a földrajzi és tárgyas adatokat megvizsgáltuk.

hagynak és eddigelé a legkülönbözőbb föltevésekre szolgáltatnak okot. Míg ugyanis egyrészt a határnak megjelölése بحر روم Római-, azaz Fekete-tenger, nemkülönb a görögökkel tűzött rabszolgakereskedés említése Kerch, Karch városánál, melyben többen a HERODOT által említett Karkinit városát a Hypakiris folyó mellett akarják fölismerni,¹⁰ a fönnebbi Atelkuzu elfogadására jogosítana, addig másrészt a földrajzi fekvés e megjelölése «két folyó közt, melyek egyike nagyobb a Dseihunnál» megzavarja föltevéseinket s így az IBN DASTA által ismert Magyarország határai kétségtelenül sokkal nyugatibb irányba teendők, mint PORPHYROGENITUS adatai megengednék. Itt természetesen a vitakérdés a nevezett folyók azonosítása körül forog, s némelyek azokban a Volgát és Dont, mások a Dont és a Dnjesztert, ismét mások majd a Dont, majd a Dnjesztert és a Dunát akarják fölismerni. Mi nézetünkkel annál inkább csatlakozunk az utóbbiakhoz, kik között CHWOLSON a legkiválóbb helyet foglalja el, minthogy először is az ezen földrajzíró által használt وفا = Vafa elnevezést, melyben némelyek وگا = Vaka = Bug (!)¹¹ nevet akartak látni, nagyon önkényesnek tartjuk, és másodszor azért, mert a magyarok IBN DASTA idejében (912 körül) mai hazájokat *részen* már birtokukba ejtették, tehát

¹⁰ HERODOT erre vonatkozó adatait sokféleképen magyarázták; legjobban győződhetünk meg erről, ha oly két magyarázóra utalunk, kik csak 28 évi időköz által vannak egymástól elválasztva. LINDNER (1841) a *Skythen des Herodot* című munkájához mellékelt térképen Karkinit-et a mai Nikolajev környékére helyezi; BRUN ellenben a *Herodotovoí Skithij i smjeznich s neju zemel* (Herodot Skythiája és a vele szomszédos országok) című művéhez csatolt térképen ugyanazt a várost a krími félsziget nyugati partjára, a mai Eupatoria helyére teszi. Ily szétágazó nézetekkel szemben IBN DASTA térképének megalkotásához hozzá sem foghatunk.

¹¹ Kiváltképen ROESSLER, ki a különbségeket fölülte kedveli, mutat hajlandóságot e phantasztikus ugrásra, a nélkül, hogy az arab szakirodalomban eléggé jártas volna. Ha tudná, hogy ŠUKRULLAH csak IBN DASTA nyomában jár, aligha csinál a nagyon is kétséges Vafa-ból Vaka-t, Baka-t és végre Bug-ot, egyetlen egy diakritikus pontra támaszkodva.

CHWOLSON föltevése, «a Don és a Duna között» a legtöbb jogsultsággal bír. A mi már most IBN DASTA egyéb adatait a magyarok nemzetisége, vallása és alkotmánya tekintetében illeti, nem lehet említés nélkül hagynunk ama kiváló jelentőséget, melyet azok az említett nép eredetének történetére nézve magokban foglalnak. Hogy ő, épúgy mint azon geographusok és utazók, kik utána a XIII. századig fölléptek, a magyarokat *törököknek* állítják, mit különben a byzanci írók is tesznek, azt a tényállásnak megfelelőleg époly természetes dolognak tartjuk, valamint másrésről nem vagyunk képesek fölfogni, mikép találkozhatnak tudósok, kik mind ennek daczára, és az arab meg byzanci kortársak nyílt és világos állításai mellőzésével a magyarok finn-ugor származása mellett szállnak síkra. Erről természetesen bővebben alantabb lesz szó, s e helyen e kérdést csak azon okból érintettük, mert az említett török nemzetiséggel IBN DASTA-nak még egyéb megjegyzései is összhangzásban vannak. Ide tartozik első sorban a **کندو** kundu vagy kündü cím, melylyel a királyt nevezték s melynek hasonmását látjuk a khazaroknál az IBN FOZLAN által ugyanazon értelemben idézett **کندو** névben ¹³ (lásd a khazar szójegyzéket), de azon különbséggel, hogy IBN FOZLAN e szóval az alkirályt, IBN DASTA ellenben az első királyt jelöli, mely körülmény azonban, tekintve azt, hogy mindketten pusztá hallomásra írtak, kiváló fontossággal nem bírhat. Továbbá a második uralkodó, vagyis a **جده** dsila neve, melynek PORPHYROGENITUS Γούλας-a teljesen megfelel s mely egyszersmind hangtani tekintetben igazolja e címnek általunk adott értelmezését (l. alantabb), minthogy az arabok és persák a kezdőhangú **د** j-t legtöbbnyire **ج** z-nek ejtik

¹³ Túlságos merész és nem épen szerencsés kombinációnak kell neveznünk CHWOLSON kísérletét, ki **کندو**-ban az eredeti **لبد** lebed-nek rossz átírását akarja fölfedezni és ezt PORPHYROGENITUS Lebedias-ával azonosítani. IBN FOZLAN **کندر**-ja IBN DASTA **کندو**-jától csak a szóvégi hangzó által különbözik, a mennyiben hanyag másolók az eredeti **د** helyébe **ج**-t tettek.

ki, így pl. יהוד jehud h. žehud (zsidó), ילאו jilau h. žilau (zabola) stb. Azon föltevésünk mellett, hogy a régi magyarok, épügy mint a mai török nomádok, baromtenyésztő nomád nép valának, igen nyomatékos érv rejlik IBN DASTA e nyilatkozatában : لهم قباب ليسيروا مع الكلا والحصيب azaz : «sátrakban laknak és legelőkön s takarmányföldeken ide s tova kóborolnak», mely nyilatkozatot EL BELKHI a következő mondattal egészíti ki : وهم قوم ذو قباب وخيام يتبعون مواقع القطر و مواضع العشب azaz : «e nép (a magyarok) sátrakkal bír és az esős vidékeket meg a fülepte térségeket keresi föl»; ez állításnak érvényét a szántóföldekre vonatkozó későbbi nyilatkozat már azért sem rontja le, mivel a nomádok mint jelenleg, úgy minden időben foglalkoztak a földműveléssel is, de természetesen csak igen csekély mértékben. Így AL BEKRI¹⁸ is következőleg nyilatkozik : وهم قوم ذو قباب يتبعون مواقع القطر و مواضع العشب azaz : «ez sátrakban lakó nép, mely csak az esős és legelődús helyeket keresi föl». A mi végre IBN DASTA ama állítását illeti, hogy a régi magyarok tűzimádók valának, erre nézve épenséggel nem vagyunk hajlandók az IBN DASTÁ-nál előforduló نيران szót a اوثان azaz : bálványok kifejezéssel helyettesíteni, mert, hogy a magyarok Magyarországra való bevándorlásuk idején persa culturbehatások folytán részben Zoroaster vallását követhették, arról alantabban bővebben fogunk szólni. IBN DASTA jelentésében még azon nyilatkozat igényli kiváló figyelmünket, hogy a magyarok valamennyi szomszéd szlávok fölött uralkodának s hogy a khazarok is a magyaroktól való félelmökben sánczokkal kerítették magokat. Azon föltevésből kiindulva, hogy a magyarok IBN DASTA idején egyrészt már Pannoniában voltak megtelepülve, a szlávok alatt természetesen nem oroszok, hanem morvák és tótok értendők és csak a khazarokat illető kérdést nem vagyunk képesek tisztázni, hacsak ez alatt a névtelen

¹⁸ V. ö. DEFRÉREY : *Extraits etc. a Journ. asiat.* XIII. kötet 460. lapján.

jegyző által említett Ménmarót kazár fejedelem nem értendő. A khazar birodalom a X. század elején ugyancsak árnyéka vala hajdani nagyságának, de minthogy a magyaroktól való félelem már földrajzi szempontból sem képzelhető, itt a khazarok alatt csak azon khazarok értendők, kik a magyarok honfoglalása előtt már Pannoniában meg voltak települve. IBN DASTÁ-nak a magyarokra vonatkozó tudósításáról, melyet sajnálatos rövid volta daczára is értékes adatnak kell tekintenünk, áttérünk most a chronologiai sorrendben hozzá legközelebb álló forrásnak, tudniillik PORPHYROGENITUS jelentésének méltatására.

XII.

A MAGYAROK BYZANCZI KÜT- FŐK NYOMÁN.

A TURKOK nemzete (vagyis a magyarok) — így szól KONSTANTIN császár¹⁴ (itt is SZABÓ KÁROLY fordítását használjuk) — «régen Khazariához közel szerzett magának lakást azon helyen, mely Lebediának neveztetett első vajdájok nevérol, mely vajdát tulajdon néven Lebediásznak neveztek, méltósága szerint pedig, miként az utána való többieket is, *vajdának* hívtak. Ezen helyen tehát, az említett Lebediában foly a *Khidmász* folyó, melyet *Khingülúsznak* is neveznek. S nem nevezék őket az akkori időben turkoknak, hanem valami okon *Szabartoiaszfalo*i vala nevők. — A turkok hét nemzetségből állottak, s fejedelmök sem belföldi, sem idegen soha nem volt, hanem bizonyos vajdák voltak közöttök, kik közül első vajda volt az elébb említett Lebediász. S együtt laktak a khazarokkal három esztendeig, szövetségeseik levén a khazaroknak minden háborúikban. S Khazária fejedelme a khagán, a turkok vitézségeért és szövetségéért Lebediász nevezetű első vajdájoknak egy nemes születésű khazar nőt adott nejül, vitézségének nagy hire és nemzetségének fénye miatt, hogy az tőle gyermekeket szülne: azonban úgy történt, hogy azon Lebediásznak ezen khazar nőtől nem született gyermeke. — S a fönnebb *kangárnak* nevezett patzinakiták (mert a kangár név nemes és vitéz voltukért ragadt rájuk) a kha-

¹⁴ *De administrando imperio.* 38. fejezet.

zarok ellen háborút indítván és meggyőzetvén, saját földjüket elhagyni s a turkok földét megszállani kénytelenítették. S háború útven ki a turkok és az akkor kángarnak nevezett patzinakiták közt, a turkok serege meggyőzetett és két részre szakadt: s egy részök keletre Perszisz felé telepedett meg, kik a turkok régi nevén mai napig is Szabartioiaszfaloi néven neveztetnek; a másik rész pedig nyugot felé telepedett meg első vajdájokkal és fővezérökkel Lebediásszal, az Atelkuzu nevezetű helyekre, mely helyeken most a patzinakiták nemzete lakik.»

•Kevés idő múltával ama khagán khazária fejedelme izene a turkoknak, hogy küldjék hozzá ladikon első vajdájokat. Lebediász tehát Khazária khagánjához elmenvén kérdezé, az okot, melyért őt magához hívatta. S a khagán mondá neki: azért hivattunk, hogy miután nemes származású, értelmes, vitéz és a turkok közt első ember vagy, téged nemzetednek fejedelmévé emeljünk, s hogy a mi szavunknak és rendeletünknek engedelmeskedjél. S ő a khagánnak válaszolva, mondá: irántam való jó indulatodat és megkülönböztetésedet nagyra veszem, és illő köszönetemet nyilvánítom előtted: de mintán tehetetlen vagyok ily fejedelemségre, nem állhatok rá, hanem van kívülöttem egy más vajda Szalmutzész (Álmos) nevezetű, kinek Arpadész (Árpád) nevű fia is van; inkább ezek közül akár Szalmutzész akár fia Arpadész legyen hát a fejedelem s függjön a ti szavaktól. Megtetszván ezen beszéd a khagánnak, embereket ada mellé s vele együtt a turkokhoz küldé, kik is a turkokkal ez iránt értekezvén, a turkok jobbnak tartották, hogy Arpadész legyen fejedelem mint atyja Szalmutzész, mint tekintélyesebb, mind észre, mind tanácsra mind vitézségre nézve igen jeles és ily fejedelemségre alkalmas férfiú; kit is a khazarok szokása és törvénye szerint fejedelmű-tettek, fölemelvén őt paizsra. Ez Arpadész előtt más fejedelmök a turkoknak soha nem volt, s ettől fogva maig is ennek nemzetségéből tétetik Turkia fejedelme.»

•Bizonyos idő múlva a patzinakiták megrohanván a turkokat, kiűzők őket fejedelmökkel Arpadésszal együtt. A turkok

tehát megfordulván és szállásul földet keresvén, Nagy-Moraviába menve, annak lakosait kiűzék és földjőkre telepedének, melyen a turkok mai napig is lakoznak; s ettől fogva a turkok nem folytattak háborút a patzinakitákkal. A turkoknak azon főnnebb említett nemzetéhez pedig, mely keletre Perszisz felé telepedett, mai napig ügyvivőket küldöznek ezen nyugot felé lakó említett turkok és meglátogatják őket és gyakran hoznak tőlök választ magokhoz. A patzinakiták lakhelye, melyben akkori alkalommal a turkok lakoztak, az ottani folyók nevére neveztetik. S a folyók ezek: első folyó az úgynevezett Barukh, második folyó az úgynevezett Kubu, harmadik folyó az úgynevezett Brutosz, ötödik folyó az úgynevezett Szeretosz.»

¹⁵ «Tudni kell, hogy az úgynevezett kabarok a khazarok nemzetségéből származtak. Ugyanis részükről valami pártütés történt kormányuk ellen s belháború támadván, előbbi kormányuk lett győztes, s egy részök leöletett, más részök kibujdosott s a turkokhoz ment s velők együtt megtelepedett a patzinakiták földére és megbarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezettek. A honnan a khazarok nyelvére is megtanították azon turkokat és maig is ugyanazon szójárást használják: de tudják ¹⁶ a turkok másik nyelvét is. S mivel a háborúban a nyolcz nemzetség erősebbjeinek és vitézebbjeinek mutatkoztak, a háborúban előljárni is nemzetségeik elsőeknek választattak. S egy fejedelem van köztök, tudniillik a kabarok három nemzetségében, ki mai napig is van.»

¹⁷ «Első nemzetség ezen a khazaroktól elszakadt, főnnebb említett kabarok nemzetsége, második a *Nyék*, harmadik *Megyer* a negyedik *Kürtgyermat* (gyarmat), ötödik a *Tarján* nemzetsége, hatodik *Gyenak* (Gyenő, Jenő), hetedik *Kara*, nyolczadik *Kaza*.

¹⁵ *De adm. imp.* 39. fejezet.

¹⁶ E helynek kétértelmősége szerintünk csak a kétszer előforduló *ők-ön* alapszik. Úgy tartjuk, hogy az első *ők* a turkokra vagyis magyarokra, a második pedig a kabarokra vonatkozik.

¹⁷ *De adm. imp.* 40. fejezet.

S egy mással így megegyezvén, a kabarok a turkokkal együtt a patzinakiták földére szállottak. S ez után a Khrisztoszt szerető dicső Leon császár által fölszólíttatva átkelének t. i. a Duna vizén), és Szümeont megtámadván, erősen megverék, s előnyomulva Preszthlabonig száguldoztak, berekesztvén őt az úgynevezett Mundraga várba és saját országukba visszatérének. Ezen alkalommal Liunti Arpadész fia, volt vezérök. Miután azonban Szümeon a rómaiak császárával újra megbékélt és bátorságban érezte magát, a patzinakitákhoz küldé és azokkal szerződött, hogy támadják és semmisítsék meg a turkokat. S midőn a turkok hadjáratra kimentek, a patzinakiták Szümeonnal a turkok ellen menének, és családjaikat tökéletesen megsemmisíték, és az országuk őrzésére hátra hagyott turkokat csúfúl kiverék. S a turkok megtérvén és országukat ily pusztának és földültnek találván, megtelepedének azon földön, melyen mai napig lakoznak, mely a szerint a mint fönnebb mondva van, a folyók nevei szerint neveztetik. Azon hely pedig, melyben a turkok előbb lakának, az ott keresztülmenő folyóvíz nevérol Etel és Kuzunak neveztetik, melyben jelenleg a patzinakiták laknak.»

Ezután a császári író a turkok által elfoglalt hon, vagyis a mai magyarföld határainak pontosabb meghatározásába bocsátkozik és végül következő észrevételeket tesz : «S első fejöek az Arpadész nemzetségéből fejedelem és két másik, a gülasz és a karkhász, kik bírói tisztet viselnek. S tudni kell, hogy gülasz és karkhász nem tulajdonnév, hanem méltóság. Tudni kell, hogy Arpadésznek, Turkia nagy fejedelmének négy fia volt, első *Tarkatzúsz*, második *Jeiekh*, harmadik *Jutotzász*, negyedik *Zaltász*. — Tudni kell, hogy Arpadész első fia Tarkatzúsz nemzette *Tebelészt*, második fia Jeiekh nemzett *Edzeléht*, harmadik fia Jutotzász nemzette *Falitziszt* a mostani fejedelmet, negyedik fia Zaltász nemzette *Taksziszt*. Tudni kell, hogy Árpád fiai mind meghaltak, hanem unokái *Fulész* és *Tuszész* és unokatestvéreök Takszisz élnek. Tudni kell, hogy meghalt Tebelész (Tevel) s van Termatzúsz nevű fia, ki minap tért vissza (t. i. Konstanti-

nápolyból) s vendégbarátunk *Bultzás*-szal (Bulcscsal) Turkia harmadik fejedelmével és karkhászval.» — «Tudni kell, hogy Bulcs, a karkhász fia, Kálésznak a karkhásznak és hogy Kálész (Kál) tulajdonnév, karkhász szó pedig méltóságnév, valamint a gülasz is, mely nagyobb a karkhásznál.»

Ha már most a görög császárnak a magyarokról szóló adatait behatóbb fejtegetés tárgyává tesszük, mindenekelőtt ama kérdés fogja lekötni figyelmünket, hogy miért használta KONSTANTIN a «törökök» nevét ethnikai elnevezés gyanánt és minő viszony lehetett az, mely ez elnevezésre okot szolgáltatott. E kérdésről már óriási sokat írtak és vitatkoztak s ha az erre vonatkozó nézeteket, bár csak dióhéjban is, föl akarnók sorolni, egész lapokat kellene velök betöltenünk. Nézetünk szerint annak, hogy KONSTANTIN és egyéb byzancziak a magyarokat «törököknek» nevezték, époly egyszerű mint természetes ok képezi alapját. Hiszen jelenleg is egészen hasonló példát láthatunk, ha fontolóra vesszük, hogy ethnographiánkban az oszmanok, azerbaijánok, turkománok, özbégek, kuramák, kirgizek, kazakok, kipszakok, teleutek, baskirok, altaiak, koibalok, jakutok stb. mind megannyi önálló népek gyanánt szerepelnek, a nélkül, hogy közös török származásuknak, mint magától értető ténynek, külön hangsúlyozása szükséges volna. E viszonynak már most ellenkező értelemben is lehet helye, ha tudniillik a törökök nemzeti egyediségét a népismeijelentőség tágabb értelmében említjük, a nélkül, hogy a törzsek és nemzetségek alosztályait külön kiemelnök, vagy legalább ezt csak ott tesszük, hol a történeti esemény a különállás fölemelését kívánná. E tanulmány folyamán kimutatni iparkodtunk, hogy a húnok, avarok, bolgárok, khazarok, besenyők, úzok és mažgarok csak egyes törzseit vagy ágait képezték volt a nagy török népnek, mely tény az egykorú írók előtt is ismeretes vala, s minthogy ez utóbbiak az ethnikai osztályozás szűkebb viszonyáról csak ama törzsek és ágaknál bírának tudomással, melyeket már korábbi időkből ismertek s melyek hozzájuk közelebb

estek — mi sem természetesebb annál, hogy emezeknél épúgy utaltak az alosztályok neveire, mint másrésről a többi csak nemrég föllépett vagy kevesebbé ismert népeknél a tágabb értelemben vett nemzeti név említésére szorítkoztak. Így történt, hogy az arab írók csaknem kivétel nélkül a khazarokat, bolgárokat, besenyőket, úzokat s magyarokat egyes, de a török nemzethez tartozó népágazatok gyanánt említik, míg a byzanziaiak a Pontus országának északkeleti meg északnyugati részein már korábbi idők óta megtelepült török népeket a khazarok, bolgárok és patzinakiták néven sorolják föl, ellenben a történet szinpadán csak újonnan föllépett magyarokat, minthogy a szorosabb ethnikai köteléket nem ismerték, a «törökök» általános nevével jelölik. E viszony legtalálóbbs illusztrációja gyanánt szolgálhat a következő példa. A XII. és XIII. században a moszlim világ Európát s lakóit csakis a *فرنگ* *frends* vagy *efrends* gyűjtőnéven ismerte, mely tudvalevőleg a Nagy Károly alatti frank birodalomra vonatkozó reminiscentiából vevé eredetét. E név a keresztes hadjáratok után még hosszú ideig marad használatban. Az újkor folyamán azonban a frank ország egyes részeivel folytatott élénkebb közlekedés folytán e gyűjtőnevet osztályozni kezdték s idővel megismerkedtek a *zenevizekkel* (genúai = olasz), *filemenkekkel* (fläm = hollandi), *frangsizzel* (Franciaország) és *ingiliz-zel* (angol) s míg a műveltebb körök e nyugati nemzeteket saját neveiken említik, a keresztény világ többi ismeretlen részeit még mindig az *Efrends* közös névvel illetik. Így állhatott a dolog KONSTANTIN és Leo idejében is a törökökre nézve s ez lehet egyedüli oka annak, hogy az akkoriban még ismeretlen magyarok az őket megillető *turk* gyűjtőnevet nyerték.

Ama föltevésünkkel megegyezőleg, hogy a magyarok Konstantin s a byzanziaiak előtt újonczok valának, csak természetesnek találhatjuk, hogy az előbbi író származások és őshonuk tekintetében igen kevés fölvilágosítást nyújthat. Csak egy, igaz fölötté fontos észrevételt hagyott hátra a BÍBORBANSZÜLETETT a magyarok őshonára vonatkozólag, tudniillik könyve 37. feje-

zetében, hol a besenyők országának határviszonyairól történik említés s hol a *mazarok* és úzok a besenyők közvetlen tőszomszédjai gyanánt említvék. Az itt előfordúl *Maζapoι* szót sokan tollhibának tartották, még pedig az eredeti *Χαζapoι* helyett, egyszerűen azon okból, mert KONSTANTIN e szót csak egy ízben használja. Mi teljességgel nem valljuk e nézetet, s ezzel szemben bátorkodunk felhozni azt, hogy itt a két csoportra még el nem vált, tehát még a Volga és az Ural között elterülő ősi székhelyökön lakó besenyők forognak szóban, mit már az *ἀπαρχῆς* kifejezés is bizonyít, és minthogy az úzoknak, vagyis a moszlim szerzők említette turkománok és kangliknak határviszonyáról s ennélfogva tehát a keleti határról van szó, épen-séggel nem látjuk be, mikép lehet az Ural vagy Jajik keleti részén khazarokat sejteni, miután ezek csakis az alsó Volga partvidékeit lakták s tudtunkkal a régi besenyők székhelyeüig, sőt az Uralon túl soha sem terjeszkedének. — *Μαζαρ*, a keleti *مازار* maζar szabályszerinti görögítése ¹⁸ tehát nem tollhiba, s hogy a BÍBORBANSZÜLETETT e nevet csak egyszer használja, annak oka ama fönnebb emelített körülményre vezetendő vissza, hogy tudniülük e nevet csak véletlenül hallotta, a magyarokat eléggé nem ismerte s az utóbbiaknak e névhez való közelebbi viszonyáról pontos tudomással nem bírhatott.

A KONSTANTIN-féle jelentés csak eme helyére vonatkozólag vállalkoztunk azon, egymástól oly messze elágazó, nézetek helyreigazítására, melyekre a császári író magyarázóinál akadunk. Azonban épen nem szándokunk ama, mondhatni már kötetekre rugó viszályba és vitatkozásba elegyedni, mely a Lebedia és Atelkuzu néven idézett vidékek azonosítása tekintében fölmerült. Kinek elegendő tehetsége és ideje, a magyarok által a távol Keletről Pannoniába való vándorlási útvonalban

¹⁸ Mig a *c* = *cs* hangot a görög átírás mindenha *τς*-vé változtatta, addig a *z* = *dzs* hangot mindig csak az egyszerű *ζ*-vel jelölték. A kiírásnak ez a módja arról tanúskodik, hogy KONSTANTIN a *Maζap* nevet csak török forrásból meríthette.

elfoglalt e két főállomásnak földrajzi fekvését **nyaktörő** etymologiák alapján kisütni, bár tegye; mi épenséggel nem **vagyunk** oly vakmerők, hogy a császár Lebediáját a névtelen jegyző Eleud-jével, a Χιγγούλους-t vagy Σιγγούλ-t az Ingul vagy a szuaneccziaiak Gangaliz¹⁹ folyójával azonosítsuk. De az Atelkuzu értelmezése tekintetében sem csatlakozhatunk a commentátorok már is igen tekintélyes seregéhez, mert először PORPHYROGENITUS idézett helye annyira zavartnak és határozatlannak látszik, hogy nézetünk szerint minden új értelmezés a pusztá combinatiók már fenlevő özönét csak hasztalanul gyarapítaná s másodszer e tanulmány, mely főczélul a magyarok eredetének kérdését tűzte ki, az utazás részleteire, vagyis a szükségképen tett állomások helyeire, csak másod sorban lehet tekintettel. Kérjük, vajjon a pusztá képzelet világában felállított elméletek mit használtak eddigelé a tudománynak; tudjuk-e, mely részei az északi Pontusvidékeknek értendők Lebedia és Atelkuzu alatt? Nem és ismét nem! Ép oly kevéssé, mint a hogy nem ismerjük a rejtélyes Szabartoiaszfalok (Σαβαρτοιασφαλοι) jelentését, melyet a különböző commentátorok rossz görögnek, persának, khaldnak, magyarnak, húnna, sőt németnek is tartottak, mennyiben egy ZEUS és ROESSLER germán buzgósága ama szóban a fekete fálokat (schwarte Fale) akarta fölismerni.²⁰

Ennélfogva sokkal biztosabban véljük kitűzött célunkat elérhetni, ha a helyett, hogy a homályban tévelyegnénk, inkább

¹⁹ V. Ö. CASSEL: *Magyarische Alterthümer*. 129. Sajátságos, hogy miután Χιγγούλους és Σιγγούλους; azonosságát vitatták, miért nem bántak el hasonló módon a (bonni kiadás) 171. lapján előforduló Βρουτ-ος és Σαρτ-ος folyónevekkel és a 179. lapon található Βουρατ és Σαρατ neveikkel is, mert látni való, hogy Brut és Szeret nem egyéb mint az imént említett Burat és Sarat.

²⁰ Legfurcsább a magyar etymologusok véleménye, kik e szóban a magyar szabados felea-t vélik fölismerhetni, észre nem vevén, hogy miután *szabad* szláv kölcsönszó (slobod, svobodu), az csak száz évvel később kerülhetett a magyar nyelvbe.

a KONSTANTIN-felé jelentés positiv adatait vesszük figyelembe s részint annak jellemző vonásait, részint pedig egyéb, t. i. arab és magyar forrásokkal való összehangzását, emeljük ki. KONSTANTIN, a mint elbeszélése fővonásaiból kitűnik, a magyarokat csak mai hazájokba való költözések idején ismerte, őshonukról ellenben csak fölötte ingatag és határozatlan tudomással bírt. Mit ezen író a hét törzsről közöl, mely szám Keleten már régi idők óta vallási jelentőséggel bírt, az különösen az ural-altai-belieknél divott hetes rendszerre emlékeztet, melynél fogva a török nomádok az *ősök* fogalmát még jelenleg is a *Jeti-atu* (azaz hét atya) kifejezéssel jelölik, innen e szólásmód: *jeti atang kim dir* = kik őseid, mi származásod, szószerint: ki a hét atyád? És hogy a többi törökök is előszeretettel viseltetének a hetes szám iránt, mutatja a magyar történészek jelentése a *hetümoger* és a *hét kún törzsről*.— A mit a görög császár ellenben a magyarok két részre szakadásáról említ, melyek egyike nyugotnak, a másik pedig keletnek, azaz Persia felé vonúlt, csak úgy magyarázható meg, hogy Persia alatt nem a tulajonképi Iránt, hanem inkább az ezen országtól függő tartományokat kell értenünk, melyek közé sorolták, mint alantabb még említendjük, nemcsak a Szaszanidák uralma alatt, hanem a khalifátus első századai-ban is, a Kaukazust és a Kaspi-tó északi partvidékeit. Mi különben magát a kettészakadás tényét illeti, arról *először* nem egyedül KONSTANTIN, hanem IBN DASTA és egyéb arab utazók is tesznek említést, a nélkül azonban, hogy ezáltal a magyaroknak Persiába, vagy inkább a Kaukazus északkeleti vidékeire vetődött részéről a legcsekélyebb fölvilágosításra is tehetnénk szert; *másodszor* pedig a történet egyéb nyugot felé vonúlt törzsekről is analog eseteket közöl. Így látjuk, hogy a bolgárok egy része a középső Volga vidékén maradt, míg másik részök a Balkánon telepedett meg; a besenyők egy része megmaradt az Ural és a Volga közötti hazában, míg a másik a Don és a Duna közötti térségen lakott. Hasonlóan állott a dolog a magyarokkal is s ugyanaz történt az oszmanoknál, kiknek elszakadása

a guzok, azaz turkománok közös törzsétől, még mai napság, tehát hét század lefolyása után is él az utóbbiak emlékében.

Másrészről meg kell vallanunk, hogy a BÍBORBANSZÜLETETTEK a magyarok, besenyők és khazarok nemzetközi viszonyára vonatkozó jelentésével nem vagyunk egészen tisztában, s hogy különösen a magyaroknak a khazarokhoz védencviszonyáról szóló állítás, mint HUNFALVY PÁL²¹ helyesen megjegyzi, világosság tekintetében sok kívánni valót hagy hátra. A khazarok és besenyők egymáshoz való viszonya, úgy látszik, barátságos soha sem vala, legalább ez tűnik ki az arabok adataiból s a khazar királynak Chasdai ben Šapruthoz intézett leveléből, s mi elképzelhetjük az akkori helyzetet ama fölötté ellenséges viszonyból, mely a turkománok és özbégek között mai napság fennáll. HUNFALVY azt kérdi: miért nem védelmezték az akkorigban még hatalmas khazarok a magyarokat, miért nem siettek segítségükre, hogy ekkép a közös ellenséget tönkre tegyék? A felelet erre igen egyszerű: mert a khazarok hatalma azon időben, midőn a magyarok Lebediában tartózkodának, ha nem is megtörve, de kétségtelenül hanyatló félben volt és a khazaroknak oly hatalmas törzsek ellenségeskedéseivel szemben, minő a besenyők és magyarok valának, semleges állást kellett elfoglalniok. A khazarok e tehetetlen állapotáról a BÍBORBANSZÜLETETT úgy látszik tudomással nem bírt, s ezen, valamint más hasonló ellentmondásokból eléggé kiviláglik, hogy a KONSTANTIN-féle szöveg európai tudós magyarázói az erre vonatkozó állításoknak kelletténél nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, s hogy a nomádoknak minden időben cél- és tervnélküli kóborlásait oly értelemben vették, mely különösen az e korszakban beállott népáramlatok és tolongásokkal szemben jogosultsággal épen nem bír. Azt kérjük, mikép képes a történeti bíráló fényt árasztani amaz idők mély homályba burkolt térségeire, midőn az ugyanazon területen négy, sőt öt századdal később

²¹ *Magyarország Ethnographiája.* 215. l.

végbement ethnikai átalakulásokról sincs biztos tudomásunk, midőn az arany és kék horda egyes alkotórészei tekintetében épúgy, mint a nogaiak, özbégek és kazakok genetical viszonyaira vonatkozólag csak hypothesisekkel, nem pedig történeti tényekkel állunk szemben?! A nomád néptársaságok fölötte laza kötelékében a legcsekélyebb rázkódtatás mindenkor a legnagyobb chaosnak, a legjelentéktelenebb mozgalom a leg-hatalmasabb átalakulásoknak volt szülő-anyja, a legkisebb esemény e népeket a szélrózsa mind négy irányába kergette széjjel, s a bős néptolongás csak akkor s ott állapodott meg, hol egy megtelepült társadalom consolidáltabb viszonyai mintegy védgátat képezének további betörések ellen. Így láttuk mikép torlódtak a turáni néptengernek időnként vadul tajtékozó hullámai délkeleten Khina, délen az iráni Oxusvidék, a Kaukasz és a keletrómai birodalom határain, míg nyugot felé a frank birodalomig csapkodtak, s később erőszakkal viasszaszorítatva, Magyarország lapályain csillapultak le. A mit tehát KONSTANTIN könyve az utóbb említett mozgalom részleteiről tartalmaz, részint oly töredékes, részint annyira zavart, hogy lehetetlen belőle bármily következtetést levonni. Csak egy mozzanat tűnik ki határozottan, hogy tudniillik besenyő törökök voltak azok, kik a bolgárok bosszúvágyától ingereltetve, okot szolgáltatnak a magyarok letelepedésére a Duna s a Tisza közötti lapályon, s ezen adatáért a császári írónak köszönettel tartozunk.

Természetesen máskép áll a dolog a biborban-született író ama adataival szemben, melyek különösen a magyarok beléletére vonatkoznak, mely adatok, bár IBN DASTA vázlatos jelentésénél is hiányosabbak, már azért is érdekel bírnak, mert bizonyos tekintetben az utóbbival megegyeznek, s tekintve e két főforrás önálló eredetét, egymást úgyszólván kölcsönösen kiegészítik. Ide tartozik, mint már említve volt, a magyarok török nemzetiségéről szóló egybevágó jelentés, de azon különbséggel mégis, hogy a moszlim szerző a مجغر mažgar törzs-

nevet ismeri, KONSTANTIN ellenben csak a tágabb értelemben vett nemzeti kötelékről bír tudomással; oly ethnographiai fölfogás, mely a byzanciaknál már régóta gyökeret vert, mennyiben, mint látjuk, a Volga és az Ural keleti és délkeleti részein tartózkodó népelemek már ZEMARCHUS küldetése idején a «török» gyűjtőnéven valának ismereteseek. Továbbá a személy- és méltóságnevek lajstroma, mely tekintve az abban foglalt nyelvemlékek már gyakorta hangsúlyozott fontosságát, jelen esetben annál becsebbnek látszik, minthogy az egyes nemzetségi és személynevek kritikai nyomozása alapján ama meggyőződésre jutottunk, hogy itt az értelmezési kísérletnél a török-tatár nyelvanyag már nem mindig elegendő, mennyiben oly hangtani sajátosságokra akadunk, melyek egy a rokon ural-altai körben képződött keveréknyelvre engednek következtetni, oly keveréknyelvre, melyben egyrésről a még kiválólag túlnyomó török, másrésről pedig a természeteten még igen csekély mérvben nyilvánuló idegen, hihetőleg finn-ugor jelleg, már alig vonható kétségbe. Erre vonatkozó föltevésünk különösen a *lebed*, *neke* és *fal* szók *l*, *n* és *f* kezdőhangjain alapúl, mely kezdőhangokat a török-tatár nyelv szerv csak nehezen, sőt néha épen nem képes kiejteni, s az illető szók a törökből tényleg ki nem magyarázhatók.²² A BÍBORBANSZÜLETETT szövegében előforduló idegen szók az írásmód rendszeres következetlensége folytán ugyan nagyobb mérvben torzulnak el, mint a többi byzanciaknál előfordulók, azonban itt az érthetlenséget nem annyira az átírás hiányos voltának, mint inkább a nyelvanyag idegenszerűségének kell terhére rónunk. Ez észrevétel mindazonáltal a tulajdonnevek fölötté csekély kisebbségére vonatkozik, mert a legtöbbször a fölteendő eltorzulás dacára mind a török nyelvjelleg, mind pedig a szó jelentménye csálhatatlanul nyilatkozik. Mi e szókat az eddig dívott utólagos szólajstrom

²² Azon magyar tudósok kísérlete, kik e nemzetségnevekben kizárólag magyar nyelvemlékeket akarnak látni, komoly szóra sem érdemes.

mellőzésével itt mindjárt a szövegbe iktatjuk s iparkodni fogunk azokat egymás után értelmezni.

Szalmutzesz (Σαλμουτζης) az első ismeretes magyar vezér neve, helytelenül lett a magyar krónisták *Almus*-ával azonosítva. E föltevésünk a következő okokon alapúl: 1. *Almus*, mint már fönnebb említettük, nem személy-, hanem méltóságnév, vagy inkább czím ily értelemben: *boldog, magasztos*, itt tehát csak melléknév gyanánt szerepel, s mellőle a tulajdonképi, előttünk ismeretlen tulajdonnév eltűnt, mint ezt még jelenleg is tapasztalhatjuk az uralkodók neveinél. 2. Hangtani körülmények is ellentmondanak ama föltevésnek. A török nyelv terén ugyan találkozunk ellenkező példáival a kezdő, sziszegő hang elenyésztének, így pl. a jakut és más török szójárások között (v. ö. jak. *u*, a török *szu* = víz szóval); azonban ez épen nem alkalmazható az *Almus* és *Szalmutzesz* szókra vonatkozólag, és pedig annál kevesbbé, mert a görög *τζη* csaknem kivétel nélkül a török *چی* = csi particulának felel meg. *Szalmutzesz* tehát nem más, mint a török *szalmacsi*, és hurokvetőt jelent, e főnévtől *szalma* = hurok (l. *صالمه* BUDAÖV I. 690. lap.) a *چی* = csi főnévi raggal; épúgy mint a kirg. *куруksi* = parittyás és a török *okcsi* = íjász. Ellenben

Arpadisz (Ἀρπαδής) a NÉVTELEN és a többi magyar történet-szek Árpádjával azonos és valószínűleg a tör. *arba*, *arbai*, *arbaj*, *arpaj* (= jósol, álmokat fejt) igetötől eredt. Ebből lett az *arpadi* vagy *arpajdi* = jósold, álmokat fejtett, az az jós álomfejtő múlt igenévi alak, mely úgy viszonyul a magy. Árpád ma névnek ismert szóhoz, mint a magy. *Ed* és *Ond* (ANONYMUS) a török *edi* és *oundi* szókhoz, melynek elseje *ur* a második a *elégedett* értelmében veendő. Árpád vagy Ἀρπαδής eredetileg tehát czímet, méltóságot, *jós*, *pap* értelmében jelentett.

Kurti germatu (Κουρτί-γερματου) a magyarok negyedik törzsének neve. SZABÓ KÁROLY e szóban a magyar *kürtgyarmat* eltorzulását akarja látni, mely föltevés nem épen elfogadhatlan, habár másrésről török értelmezés alapján e szót kurt ger-

meti-nek is lehetne olvasni, mi annyit tesz, hogy: a farkas nem nyomult be, és ez a baromtenyésztő nomádok egyik töredékeire bizonyára jobban ráillik. E szók helyes olvasásmódjával és értelmezésével, tekintve a KONSTANTIN-féle szöveg megbízhatatlanságát, és a már fönnebb említett idegenszerű, azaz nem török toldalékot, aligha fogunk tisztába jöhetni, és a pusztá föltevések és eltérő értelmezések tere még sokáig nyitva álland. Valamint a kurti *germatu* olvasásmód, úgy a Megeri, Tarjanu és Jenákh szónak a magyar Megyer, Tarján és Jenővel²³ való azonosítása is, melyet Szabó K. ajánl, épenséggel elfogadható, ellenben a Kara és Kaza olvasásmóddal Kari és Kazi helyett nem egyezhetünk meg egészen, mennyiben az utóbbiakban a *Kari* = régi és *Kazi* = lózsír, török szókat gyanítjuk.

Liuntin (Λιοντις) Árpád fiának neve. Liunt szóban a persa kultúrbehatás folytán a persa nyelvből átvett név ismerhető föl, származását tekintve tulajdonkép a لوند = *levent* = önkénytes, harczos, kalandor (v. ö. magy. *levente* = hős) vagy pedig a régi *lunt*, *luj* törzsszel azonos, mely szörnyeteget, krokodilt, vagy egy tatár cyklus szerinti év nevét is jelenti.

Gilas és *Karkhasz* (Γύλας, Καρχας) a magyarok két legfőbb méltóságának neve, PORPHYROGENITUS szerint egy neme a bírói hivatalnak; közülök a gülászt magasb rangúnak állítják. Itt mindenekelőtt az állapítandó meg, vajjon a Karkhász és gülász görögösített szók alanyesetében az *ας* utórag veendő-e föl, vagy, hogy az illető szók már eredetileg végződtek-e önhangzón s így a görög toldalék pusztá *ς*-ből állana. Szabó KÁROLY²⁴ KÁLLAY állításával szemben, ki Karkhaszt Karkhannal akarja helyettesíteni, helyesen azon nézetet vallja, hogy itt csak Karkhasz teendő fel; s az előbb említett magyar tudós tévedése

²³ Jenakh a *jen* = győzni tőtől egy ó-török participium, mely győző-t jelent. Jenakh és Jenő közt ugyanaz a hangviszony van, mint a fönnt idézett arab *bezenakh* és a magyar *besenyő* között.

²⁴ Bíborban született Konstantin munkái. *Magy. Akad. Értesítő.* I. k. 144.

egyedül abban áll, hogy KONSTANTIN Karkhaszát a székely krónika horkaz (bíró) kifejezésével azonosítja, s figyelmen kívül hagyva azon körülményt, hogy az utóbbi a görögből van átvéve, az *az* utóragot magához a szóhoz tartozónak tekinti. Ennek itt tekintettel a Szalmutzesz, Arpadesz, Tarkatzasz, Jutotzasz stb. nevek hasonló végzetére helye nem lehet, s valamint számtalan egyéb példánál, úgy itt is csak *Karkha* vagy *Karakh* fogadható el a görög császár által hallott eredeti szó gyanánt. Azonban az említett szó különböző végzete reánk nézve csak másodrangú érdekekkel bírhat, mert akár *Karakh*, akár *Karkh* lett legyen az eredeti alak, a török szójárások ismerője abban azonnal föl ismerheti a *Khar* = látni, tekinteni, nézni törzstagot, és valószínű, hogy e méltóságnév régi alakja *Kharakhao* (= a modern *Kharakaul*³¹ = felügyelő, őr) volt, mi felügyelőt, felvigyázót jelent. Meglehet, hogy daczára e szó ezen jelentésének, a *Karkhasz* talán mint a törvények felügyelője, tényleg bírói állást foglalt el, de PORPHYROGENITUS erre vonatkozó állítása egészen szószerint nem vehető. Különben egy *Khar* törzstaggal bíró szó czimnév gyanánt még később is fönmaradt, t. i. a *قارچی* = *kharcsi* = főfelügyelő, az arany horda khánjainak udvarán. (V. ö. BUDAGOV II. 44. és VELIAMINOV ZERNOV : *Izd sljedovanie o kasimovskich czarach* II. 411.)

A második szónak a *gílasz*-nak értelmezésével már könnyebben boldogulhatunk. E szóval már a császárnak a besenyőkről szóló jelentésében is találkoztunk, és azt a besenyő szólajstromba *jila* illetőleg *jilau*, *jilao* alatt iktattuk be. — Ha tehát fönnebb a *jila* szót, mely néven a besenyő birodalom harmadik tartománya van említve, összegyűjtőnek és gyülekezési helynek fordítottuk, erre vonatkozó föltesesünk itt, hol méltóságnév forog kérdésben, bizonyára még több jogo-

³¹ Hasonló végződésű szavakkal találkozunk a tisztet vagy méltóságot jelölő neveknél is, mint *jas-aul* = rendező, a régibb alakban *jasao* = törvény, rend; *čap-aul* és *čapao* (támadó csapat, támadás) bukeöl és bukeő (utóvéd) és sok egyéb szóban.

súltsággal bír, annál is inkább, mert, a mint fönnebb említettük, az IBN DASTA által idézett *جيلة dzsila* (l. 137. lap.) a KONSTANTIN Jila nevének analogonja, szintén második uralkodó gyanánt szerepel. A két egymástól oly messze álló forrásnak ez összhangzását valóban nem lehet eléggé méltányolnunk és nézünk szerint, ez a legfontosabb mozzanatok egyikét képezi a magyarok eredete történetének kutatásában, mert ez a régi magyarok politikai életének egyetlen vonása, melynek tekintetében az arab-persa szerző keleten és a görög történész nyugaton megegyező tudósításokat nyújt. Kétségtelenül érdekes volna megtudni, vajjon, mint SZABÓ K.²⁶ említi, az igaz még kérdéses, székely krónikában előforduló kis és nagy gyulák tényleg méltóságneveknek tartandók-e, mert ez által be lenne bizonyítva, hogy e méltóság a 10. és 11. században még főállott, de akárhogy álljon a dolog, a *جيلة*-nak a byzanci író Γύλας-ával való azonossága minden kétségen felül áll és mindkét méltóságnév betekintést nyújt a magyarok ősi alkotmányába. E két szónak szigorú nyelvészeti méltatása még pontosabban írja körül ama két főhivatalnok hatalmi körét. Míg a *Kharkhao* vagy *Kharkhában* felügyelőt, egy a főfelügyelettel megbízott tisztviselőt látunk, addig a *jila* vagy *jilaoban* az összegyűjtőt találjuk, azon személyt, ki a harczosok, a seregösszegyűjtésének tisztjével vala fölruházva, oly hivatalnok, kinek kötelessége a Tarkhan kötelmeinek megfelelt, mely török szó szintén eredeti jelentésében összegyűjtőnek²⁷ veendő —, és ki a harczias nomádok államéletében bizonyára jelentékeny szerepet vitt.

Tarkatzu (Ταρκατζου) Árpád első fiának neve, mely a már említett átírási rendszer szerint *tarkacsi*-nak hangzott, egy nomen agentis és egyszersmind személynév, s annyit jelent mint: a szétszóró, a szétkergető, e szóból *تارکامانی tarkamak* = szét-szórni, szétkergetni; itt természetesen az ellenség szétszórására vonatkozik.

²⁶ V. ö. i. d. 143. l.

²⁷ V. ö. *Etyimológiai szótáromat* 170. §.

Jelekh ('Ιέλεχ) Árpád második fiának neve, Jilekh-nek is olvasható s mindkét esetben könnyen azonosítható a török jelek (يلك) vagy jele (يله) szóval, melynek jelentménye: a nyíl felső végén levő toll, sörény, kócsag, vagy a fejedelem fővege is.

Jutotzasz ('Ιουτοτζας) Árpád harmadik fiának neve, épúgy mint Tarkatzu = tarkacsi, eredetileg jutotzi = jutacsi lehetett, nomen agentis e jelentménynyel: a megsemmisítő, ezen török igétől jutmak يوتماق = megsemmisíteni, elrontani.

Zaltas (Ζαλτας) Árpád negyedik fiának neve, kétségtelenül a magyar krónikások idézte Zoltán és Zsolt hibás átírása, és Zalt, Zsoltán vagy Zsolt nem lehet egyéb, mint az arab szultán = uralkodó, parancsnok, mely épúgy mint más méltóságnevek (v.ö. *emir* és *vali* neveket a Volga-bolgároknál) az arab műveltség központjából, Bagdadból már korán terjedt el a Kaukázuson át az alsó Volga vidékén lakó népekig. Szükséges itt megjegyezni, hogy *szultán* amaz időben még nem szerepelt a fejedelem címe gyanánt, hanem egy alsórendű tiszt neve gyanánt lehetett használatban, mint ezt még jelenleg is látjuk Persiában, hol pl. szultán czímmel körülbelül a hadnagyot jelölik, míg Törökországban s másutt e néven az ország fejedelmét értik. Az *s* és *z* hangcserének hasonló példája gyanánt még fölemlítjük, hogy a mai magyar nyelvben is a szultán szót سلطان, mindig zultánnak ejtik ki.

Ezelekh ('Εζέλεχ) Árpád egyik unokája neve, melyet Szabó K. helytelenül olvasott Edzeléhnek, mert először is a zárhangú *χ* nálunk mindig a *kh*-nak felel meg és másodszor a *dz* kettőshang legtöbbnyire *dz*-vel fejeztetik ki, s ritkán *z*-vel. E szó pontosabb magyarázásába mi sem bocsátkozhatunk és csak föltéveskép ajánlanók az *eszelik* vagy *eszlik* olvasásmódot, mely szó jóillatút és eszest is jelenthet.

Takszi (Ταξίς) Árpád egyik unokája neve, a magyar krónisták által Taksonnak nevezve, mely olvasásmód az eredeti hangviszonyoknak jobban is megfelel, mert abban a törököknél még a középkorban gyakran előforduló تکیش tekis, takis személyne-

vet veljük fölsismerni, azon megjegyzéssel, hogy a magyar takson kicsinyítő név gyanánt szerepel s kis, kedves Taksont:²⁸ jelent, mint ez más neveknél is (v. ö. oszmandsik = oszmanocska) előfordul.

Tasz (Τασης) Árpád dédunokája neve, valószínűleg e török szó *tas* = kő, melyet gyakran személynévül szoktak használni.

Termatzusz (Τερματζους) Árpád egyik dédunokája neve, helyesebben *termaçi* v. *tarmaçi*, vagy meglehet *tarmašçi* = az erőlködő, a fölhevülő, e szótól *termasmak* (ترماشماق) erőlködni.

Bultzu (Βουλτζους), a magyar krónistáknál *Bulcsu* vagy *Bilcsu*, a hetedik vezér, valószínűleg a belhangú önhangzók elferdítése következtében származott az eredeti *bilicsi*, *bulicsi*²⁹ szóból, mely tudót, ismerőt jelent s a magyar *bölcs* szóval azonos. E föltevésünket megerősíti a császár állítása is, ki a 40. fejezetben említi, hogy az általa személyesen ismert *Bultzu* bíró volt s harmadrangú méltóságot viselt. Jellemző a magyar krónistáknál előforduló *Vérbulcsú* elnevezés, mely hivatal más név alatt a nomádoknál még jelenleg is érvényben van, mert a vérbosszú esetei gyakran fölötte bonyolultak és a *kan bilir kiši* elnevezés, azaz oly férfiú ki a vért, vagyis a vérbosszú szabályait ismeri, még mindig becsülés tárgya.

Ha már most azon kérdést vetjük föl, hogy miben áll a fönnemlített tulajdonnevek történeti becse, s mely eredményre vezet e nyelvanyag kritikai megvilágítása, erre csak azt felelhetjük, hogy valamint a húnok, bolgárok, khazarok és besenyők nemzetiségére vonatkozó eddigi kutatásainkban a bár silány nyelvemlékek egyedüli megbízható támpontul szolgáltak, ugyan-

²⁸ A magyarban *kon*, *ken* a törökben *kina*, *kene* kicsinyítő képzők; Takson tehát alkalmasint egy régibb Takis-kon-ra vezetendő vissza.

²⁹ Az oszmán *bul* = találni a *bil* = tudni, eltalálni tövel eredetileg azonos; a «találni» fogalomra a többi török nyelvben a *tap* szó van lefoglalva. Egyébiránt a *bölcs* szót a latin és görög átírásban az *o ü* hiánya miatt, csak *bulcs*, *bulcsunak* írhatták.

ez állítható a BÍBORBANSZÜLETETT török-jeire vonatkozólag. Bármennyit vitatkozunk a törökök és magyarok azonosságáról, annyi minden kétségen felül áll, hogy azon személy- és méltóságsnevek nomenclaturája, melyekkel KONSTANTIN császár a Τούρκοι-t, azaz a magyarokat jelöli, határozottan török jellegű, s hogy tehát e személy- és méltóságsnevek hordozói csak oly nemzetnek lehettek tagjai, mely ha nem is mennyiségileg, de a mérvadó uralkodó szellemet tekintve, még amaz időben, azaz a X. században is a törökség bélyegét hordotta magán. Különböben e nyelvemléknek értékesítésénél még tovább mehetünk és belőle nemcsak a nemzeti mozzanatra, hanem az úgynevezett Τούρκοι faji alosztályára is vonhatunk következtetést, ha ugyanis e nyelvemlék hangjellemzésének egyik kirívó vonását vesszük kiindulási pontul. — Már a besenyő szójegyzékben foglalt nyelvanyag fejtegetése alkalmával utaltunk arra, hogy a kezdőhangú *j*-nek (v. ö. *jazi*, *jan* és *jabdi*) szereplése e nép nyelvében a szorosabb rokonsági viszony kérdésére jelentékeny világot vet, s hogy éppen e hangtani jelenség alapján a besenyők, úzok és turkománok között, a történeti hagyomány által is igazolt szorosabb rokonsági köteléket találunk, mint a nogaiak, kazaniak és kirgizek között, kik mai napság a Volga mellett, a Krímben s a nagy pusztán tartózkodnak, s kiknél a kezdőhangú *j* helyett mindenütt *ž* szerepel. Már pedig ez a viszony a BÍBORBANSZÜLETETT által Τούρκοι néven említett nép nyelvemlékeiben is előtérbe lép, mennyiben ott a *Jenakh*, *Jelehk* és *Jutatzi* szókban a határozottan kifejezésre jutó *j* kezdőhanggal találkozunk, s e hang *ž*-vé való átváltozásának nyomát sem leljük. De e jelenséget még tovább is követhetjük, ha tudniillik a mai baskir nyelvet vesszük szemügyre, melyben szintén még érvényben maradt a *j* kezdőhang ⁸⁰, daczára annak, hogy a török nép

⁸⁰ V.ö. *Turetskaja Khrestomatija J. BEREZIN* Kazan. 1876. l., hol a baskir szövegben «khatlarginajazib ben jibardim» = egy levelecskét irtam és küldöttem — továbbá jašli és jiglamai olvashatók.

e töredékét jobbról és balról oly törzсроkonok környeztek, kik a fönnemlített hangot ž-nek ejtik ki. Ezen, a nem-nyelvész olvasó előtt jelentéktelennek tetsző tényből már most kitűnik, hogy valamint a besenyőket az úzok, kanglik és turkománok legközelebbi rokonainak lehet tekintenünk, úgy a byzancziak említette *Τορκοί*, vagyis a magyarok is egyrésztől s a baskirok másrésztől a rokonság ugyanazon fokán állottak egymáshoz és a nevezett török törzsekhez, ennél fogva tehát olyatén köteléket képeztek a török népcsoportban, mint pl. jelenleg az özbégek, altaiak és nogaiak, a kiket méltán megilleti a *keleti törökök* neve, valamint más résztől ama nomád törökök, kik a IX. és XIII. századok között az Uraltól a Dunáig elterülő lapályokon kóboroltak, joggal viselik a *nyugati törökök* nevét. E föltevésünknek más oldalról is teljes igazolását látjuk, ha ugyanis az 1302. évből származó, úgynevezett PETRARCA-féle glossariumot vesszszük vizsgálat alá, a mint az gróf Kuun Géza által gonddal eszközölt legújabb kiadásában ⁸¹ előttünk fekszik. E vizsgálatnál ama tapasztalatra fogunk jutni, hogy itt, tudniillik a kúnok nyelvében is a *j* kezdőhang túlnyomó részben szerepel, nem pedig a *ž*, mint ama vidék mai törökjeinél (v. ö. jatatmai [17. lap.] *jaraszur* [19.], *juktuszurdum* a. h. *jük* tüssürdüm [19.] *jaydum* [25.] sat.); s hogy tehát a kúnok tényleg szoros rokonságban állottak a byzancziak említette úzokkal, valamint az arabok ghúzjaival, következésképp a jelenkor turkománaival is, kétségtelenül a nyugati törökökhöz tartoztak, és egy részök, mint már említve volt, Magyarországbán telepedvén le, beolvadt a magyarságba; míg a másik, t. i. a keleti rész a mongolok betörése által később ama vidékekre szorított törökökkel, hihetőleg déli Oroszország mai török lakóival azonosult. A nevezett török törzseknek nyelvi összetartozóságát természetesen még egyéb, az alak- és

⁸¹ *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit Comes Géza KUUN. Budapest 1880.*

szókincs terén merített példákból is ki lehet mutatni, és mi e kérdésre még visszatérünk, itt még csak annak említésére szorítkozunk, hogy a BÍBORBANSZÜLETETTEK a besenyők és magyarokról szóló jelentése nekünk becses adatul szolgált.

Szükségesnek tartjuk itt KONSTANTIN jelentésének egy e tanulmányra nézve fölötte fontos és már fönnebb érintett helyét külön kiemelni, ama helyet tudniillik, hol a khazaroktól lázadás következtében elszakadt kabaroknak ³² a magyarokkal való összevegyülése forog szóban és melyből eddigelé a legkülönbözőbb módon kísértették megfejtetni a mai magyar nyelv rejtvényét. Hogy ez a hely homályos és fölötte zavart, ebben teljesen megegyezünk SZABÓ KÁROLYVAL, ³³ de épinséggel nem oszthatjuk HUNFALVY ³⁴ nézetét, a ki a kabarokat csuvas törököknek tekinti és a csuvas-török nyelvelemeknek létezését a magyar nyelvben, épen ez összevegyülésnek tulajdonítja. — Mindenekelőtt ki kell jelentenünk, hogy H. nagy hibát követ el, ha fölteszi, hogy a magyar nyelvben kimutatható szó- és alakkincs csuvas jelleggel bír s ennél fogva csak a csuvas nyelv közvetítése folytán juthatott a magyar nyelvbe. Érdemes tudósunk e hibás föltevése még alantabb a nyelv bizonyító erejét tárgyaló II. fejezetben kimerítően fog szóba jönni. Itt még csak azt jegyezzük meg, hogy a bíborban született író e nyilatkozata csak annyiban bír értékkel, mennyiben benne látjuk első történeti hangsúlyozását a magyar nyelv kettős jellegének, mi magában véve nagy jelentőséggel bír ugyan, de a nélkül hogy PORPHYROGENITUS említett állításából a magyar nyelv akár egyik akár másik alkatrészének eredetére és természetére nézve bárminő felvilágosítást is nyerhetnénk. HUNFALVY föltevését, hogy a magyar nyelv török elemei, melyek tudvalevőleg az egész szókincsnek két harmadrészét teszik és az emberi élet

³² Kabar török szó, mely oly embert jelent a ki föllázad, pártot üt. V. ö. 69. l. található kabar szó értelmezésével.

³³ Magy. Akad. Értesítő. I. köt. 128. l.

³⁴ Magyarország Ethnographiája. 395. l.

legkezdetlegeseb kulturállapotának megfelelő fogalmakra terjednek ki — épen az úgynevezett kabarok által jutottak volna a magyar nyelvbe, semmiféle szempontból sem lehet helyeselni. Minthogy a kabarok, a khazaroktól való elszakadásuk után csakis a Lebediában, nem pedig az őshonukban tartózkodó magyarokhoz csatlakozhattak, először már az időbeli viszony is ellenkezik HUNFALVY föltevésével, miután a magyaroknak Lebediában időzése sokkal rövidebb tartamú volt, semhogy a nyelv ily rendkívüli átalakulását eredményezhette volna, s ezenkívül, mint egyes méltóság- és személynevekből következtethetjük, a magyar nyelv már a Lebediában való tartózkodás alatt nagy mérvben volt török elemektől áthatva; másodszor pedig nyelvészeti és ethnikai lehetetlenség lenne azt állítani, hogy a nép összeségének nyolczadrésze — mert ez volt a kabarok számbeli viszonya — a tudvalevőleg minden tekintetben mérvadó magyarok fölött oly nagy erkölcsi felsőbbiséggel bírt volna, hogy a többi hét nyolczadrészt saját nyelvére taníthatta, még pedig úgy, hogy a nép mindkét nyelvet egyaránt használta volna, mint ezt KONSTANTIN jelenti és HUNFALVY is elismeri. Két különálló kabar rokon, de egybe nem olvadt nyelvnek használata valamely népnél általánossá sohasem válhatik és *a je'en esetben bizonyára csak a magyar nép ama töredékére terjedhetett ki, mely a magyar-török nyelvet beszélte és a kabarok befogadása után a kabar-török nyelvet is megtanulta.* A kabarok tehát sem vogulok nem voltak, mint CASSEL KLAPPROTH⁸⁵ nyomán fölteszi, sem csuvasok, mint HUNFALVY gyanítja, hanem valószínűleg egy a khazaroknak adót fizető és az úzok szorosabb kötelékébe tartozó ága az ottani török nomádoknak, és e tekintetben SZABÓ KÁROLY-nak teljesen igaza van, midőn a NÉVTELEN jelentését a kúnok és magyaroknak Kievnél történt egyesüléséről KONSTANTIN említett helyével összhangzásba hozni iparkodik,⁸⁶ miután

⁸⁵ *Magyarische Alterthümer.* 167. l.

⁸⁶ Nem érthetünk egyet azonban másrésről SZABÓ KÁROLY és a

sem a görög császárnak, sem a NÉVTELENNEK részletes ethnikai adatai betűszerint nem vehetők. Reánk nézve a végbement összevegyülés ténye bír a legkiválóbb érdekekkel, mert abból láthatjuk, hogy épúgy, mint a magyar népvegyülék, úgy a magyar nyelv is a IX. század derekán még a fluctuatio állapotában volt, azaz még nem jegeczesedett meg, sőt talán éppen akkor létezett az átalakulás új folyamában, ama folyamban, melyen nép és nyelv már nem első ízben ment át, és mely csak most, a régi Pannoniában való letelepedés és a besenyők meg a kúnok beoladása után a vezérek korszakában érte végét.

Kutatásaink folyamán e fölötté fontos eredményre a BÍBORBANSZÜLETETT jelentése nyomán jutottunk. Egyéb lényeges mozzanatok, melyek a magyarok beléletére vonatkoznak s a homály földéítésére alkalmasak lennének, a birodalom közigazgatását tárgyaló könyv alkalmi jegyzeteiben époly kevésse foglaltatnak, mint a KONSTANTIN-t követett byzanci szerzők irataiban. Csak Bölcs Leo császár jelentése a régi magyarok hadviselési módjáról érdemli kivételkép figyelmünket, minthogy abban oly adatok foglalvák, melyek a mai török-tatárok taktikájával egybevetve, a magyarok nemzetiségéről szóló elméletünket lényegesen támogatják.

Idevágó fejtegetéseinkben azonban annyira nem mehetünk, mint SALAMON FERENCZ tudós történészünk, ily című iratában: *A magyar hadi történethez a vezérek korában*³⁷, ki egyes javaslatokból, melyeket Bölcs Leo vagy atyja Maurikios a byzanci sereg szervezése érdekében tesznek, azonnal következtetést

legtöbb magyar történetíró azon véleményével, mely a khazarok és kúnok nyelvét a magyarokéval azonosnak mondja, mert a khazarok, besenyők és kúnok tisztán török származású népek voltak, holott a magyarok már jóval azelőtt, annyival inkább tehát Levediába való költözésük idejében, egy vegyes nyelvvel bírtak.

³⁷ *A magyar hadi történethez a vezérek korában* (kútfőtanulmány a IX. századbéli byzanci taktikai művekről). Írta: SALAMON FERENCZ. Budapest 1877.

von az efféle tapasztalatok magyar vagy bolgár eredetére. Ez, nézetünk szerint, nagyon is túlhajtott speculatio, habár másrésztől nem is lehet tagadni, hogy azon megjegyzések legnagyobb része, melyekkel a két császárnál a magyarok erkölcsi életére vonatkozólag találkozunk, egyenesen a mai belsőázsiai törökök harczai életének tükre gyanánt tekinthető. Ha a magyarok seregét csaknem kizárólag könnyű lovasságból álló hadtestnek látjuk feltüntetve, úgy ezt csak természetesnek találjuk a törőlmetszett pusztafiaknál, kik a gyalogságot még a mongolok idején sem ismerték, kik az embert csak lovon ülve tekintették tökéletes lénynek és a «gyalog» fogalmat még maiglan is azonosnak tartják a «szegény, mezetlen, nyomorúttal» a ki, mint a byzanczi író, megütköznék azon, hogy a magyar ember csak ritkán vagy sohasem szállott le lováról, csak látogasson meg ma egy vásárt Középázsiában, s látni fogja, hogy a kirgizek, özbégek és turkománok lovon ülve alkusznak, társalognak, dohányzanak, isznak s alusznak. Hasonlóan a régi magyarok taktikájának főszabályai is teljesen megegyeznek a mai nomádok hadviselési módjával. Leo császár említi, hogy a magyarok nem zárt testben, hanem apróbb csapatokban (μοίρα) szokták támadásaikat intézni, hogy daczára netáni balsikeröknek, több ízben próbálnak szerencsét s az ellenség üldözésekor nem a zsákmányra, hanem az ellenség tökéletes megsemmisítésére töreksznek. Ennek megfelelőleg a mai nomádok barantai és alamanjainál a lovas csapatokat apróbb szakaszokra (bölük) látjuk szétoszolva, melyek több oldalról egyszerre rohanják meg az ellenséget s azon közmondás szerint «iki deng ücste döng» azaz: kétszer kísérted meg, harmadszor hátrálj, még vereség után is ismétlik a támadást, végleges győzelmöket e szóval jelölik *kirgin* = összebomlás és a futásnak eredést, *kacskin*, csakis hadi cselnek tekintik.

Sajátságosan megegyező ama rajz is, melylyel Leo császárnál a harczosnak béke idején folytatott életmódjára vonatkozólag találkozunk. A kép, melyet a császár a törzsek- és ágak-

ban való élésről nyújt, melyek lovaikat télen és nyáron egyaránt legeltetik, híven tükrözteti vissza a mai *ault* a pusztán; és valamint minden magyar ember, midőn háborúba indúlt, nehéz szegeket és egy holdalakú vasdarabot vitt magával lova megpatkolására, úgy a mai pusztalakó is hasonló előkészületeket tesz. A ló patkója (taka) még mindig lapos, holdalakú vasdarabból áll, melyet az állat a puszta homokos talaján nélkülöz, de melylyel idegen, netán köves földre való berohanás idején ellátják. Érdekes megtudni, mily fontos szerepet játszott ama távoli időkben a nemez, mint az emberek és lovak ruházata, mi még jelenleg is úgy van. A nemez a puszta lakóinak első iparkészítményeihez tartozik;⁸⁸ a szegényebb néposztályok még mai napság is ruházatúl használják, s a ki egy nemes turkomán mént egész testét körül fogó nemeztakarójával lát, az könnyen eshetik ugyanazon hibába, mint a byzancziak, kik e leplet paizsnek tekintették, a mi azonban épen nem volt, mert harc idején a takarót vagy egészen levetik, vagy a czombig felkötik. Az akkoriban és jelenleg divó különléle fegyverek megegyezéséről alantabb még leendő szó, s e helyen a byzanczi tudósítások ez oldalát csak azért emeltük ki, hogy a régi magyarok török-tatár nemzeti jellemére vonatkozó föltevésünket új érveléssel támogathassuk.

⁸⁸ V. ö. *Die primitive Kultur des turko-tartarischen Volkes* című művem 82. l.

XIII.

A MAGYAROK, HAZAI KRÓNIKÁK NYOMÁN.

A MAGYAROK őshonának földerítésére szolgáló harmadik forrás gyanánt a magyar krónistákat hozzuk föl, névszerint Béla király névtelen jegyzőjét és Kézai Simon mestert, ki munkáját a XIII. század második felében írta. Természetesen távolról sem juthat eszünkbe, e szerzők jelentéseit a történeti valóság megbízható alapjának tekinteni, és ennél fogva csak annyiban szándékozunk azokat értékesíteni, mennyiben általában a történetírás akkoriban uralkodott szellemirányához mérve és az említett szerzőknek rendelkezésére állott segédforrások alapján az utókor tekintetbe vételét megérdemlik. Szerény nézetünk szerint éppen az imént érintett körülményeknek nem elegendő méltányolása, azaz más, ugyanazon korba és a művelődés ugyanazon stadiumába eső munkák irányzatának, szellemének és conceptiójának tökéletes mellőzése volt oka annak, hogy a tudósok e krónikák kritikai megítélésében a kellő háttérrel túlmentek és a külső burok ábrándszerű, mesés színezete miatt egyszersmind az igazság benne rejlő, bár csekély magvát is elvetették. Kutatásaink egy másik terén még találkozni fogunk hasonló, nagy zavart okozó túlbuzgósággal, azonban szükségesnek tartjuk már e helyütt kijelenteni, hogy Anonymus nagyszámú ellenzői — mert őt tekintik fons et origo mali gyanánt s ő van a támadásoknak leginkább kitéve — vad kritikai dühöket nagy mérvben lecsillapították volna, ha azon

kor valamennyi krónistáinak megítélésénél és különösen az e korbeli moszlim történetírók hasonló munkáival szemben ugyanazon mértéket alkalmazták volna. Ezzel azonban korántsem akarjuk azt állítani, mintha az említett esetben a *Gesta Hungarorum*ban SCHLÖZER, BÜDINGER, ROESSLER, HUNFALVY és MARCZALI által eléggé feltűnővé tett másolat Reginoból, a LEO, olasz paptól ¹ származó *Continuatio* vagy a *Sándor-mondával* együtt kudarcot vallana s hogy talán ANONYMUS védelmezői, mint CASSEL, THIFFRY, SAYOUS s a legtöbb magyar történész részén lenne az igazság. Nem és ismét nem! Mi határozottan az első csoporthoz csatlakozunk, de csak annyiban, mennyiben Anonymus szövegezése, vagyis külső ruházata és compozíciója forog kérdésben, de oly messze nem mehetünk, hogy egyszerűsmind a munka magvát, vagyis ama hagyományokat és népmondákat is értéknélkülieknek és használhatlanoknak nyilvánítsuk, melyek az egésznek alapját képezték, és kellett, hogy képezzék, és melyekben ép oly értékes és fontos emlék van számunkra megőrizve, mint pl. ama hagyományokban és népmondákban, melyek alapján RASID-ED-DIN TABIBI nevű történész *Taž-et-tevarikh* (a történetek koronája) című művét szerkesztette s melylyel, daczára a mondáknak és meséknek mégis tudott egyes fényszikrákat vetni a törökök és mongolok eredete történetének koromfekete homályába. Valamint RASID-ED-DIN, ki Ghazan és Olžaitu szultánnál vezír méltóságot viselt s születése persa volt, a törökök és mongolok őstörténetéről csakis azon időtájban (1300) összegyűjtött hagyományok és népmondák alapján írhatott, s a mint ő jólértesült uigurok, kipcsakok, khinaiak, indusoktól, különösen pedig Pulad Csing Szang mongol generalissimustól szerezte és szerezhette tudósításait, úgy a mi NÉVTELENÜNK is a magyar hagyománynak az ő idejében még dús forrásából merithetett, habár papi önteltségében azt állítja, hogy

¹ V. Ö. MARCZALI: *Anonymus Belae regis notarius. — Gesta Hungarorum*ról írt czikkét.

«a parasztok csalfa regéit és a hegedűsök ostoba dalait»² hitelre nem méltatta. Valóban kár, hogy a hazafias érzelmű mester silány latinságban írott könyve helyett nem őrizte meg számkra inkább egyikét ama «csalfa regéknek és ostoba daloknak, mert azoknak jobb hasznát vehetnők egész művénél; mi azonban ne akadályozzon bennünket abban, hogy dolgozatát röviden vizsgálat alá vegyük s a benne foglalt adatokat fölhasználjuk.

Mindenekelőtt ama körülményt kell kiemelnünk, hogy a NÉVTELEN, kiről bebizonyítható, hogy a BÍBORBANSZÜLETETT könyvét teljességgel nem ismerte, csakis azon út tekintetében tér el egyéb, a valóságnak inkább megfelelő forrásoktól, melyen a magyarok keletről nyugot felé tett vándorlásukon haladtak, az őshon tekintetében pedig byzanci és arab elődeivel jobbra megyez. Daczára annak, hogy az I. fejezetben, mely valószínűleg a skythákról szóló REGINO-féle könyvnek másolata, az ábrándszerű vagy pedig a másolók által fölismerhetlenül eltorzított *Dentumoger* határait Tanaisz nyugati részére, fölötte posványos területre helyezi (v. ö. IBN DASTA jelentését), mely alatt csak KONSTANTIN Átelkuzuját lehet érteni, mégis azt találjuk a VII. fejezetben, hol Álmos útjáról történik említés, hogy: «Ők sok napon át sivatagokon vonultak keresztül, az *Etil* folyót pogány módra tömlőkön úszták át, sehol sem találának várost vagy más lakóhelyet és nem évének emberi kéz készítette ételeket a mint szokásos volt, hanem csak hússal és halakkal éltek, míg Oroszországba érkeztek, melynek neve Szuszudal (Szuzdal) volt». Ebből tehát könnyen következtethetjük, hogy a NÉVTELEN

² *Joculus*-on olyan hegedűst vagy népies költőt értünk, ki a *koboz* kísérete mellett — így nevezik e hangszert a turko-tatárok még mai nap is — a múltnak a nép emlékezetében élő fényes hadi tényeit elénekelte (recitálta). Középázsia nomád népeinél még ma is divik e szokás, ők is népszerű hőseik tetteit dicsőítik, hasonlóan a déli szlávokhoz, kik guzlaszó mellett Kraljević Marko vagy Szibinyánin Jankó viselt dolgait megéneklék.

a magyarok hazáját Attila előtt ugyan nem ismerte, de igenis ismerte a *hetumogerek*, vagyis a magyarok hét vezérének ősi székhelyét, a miben őt az ő idejében még élénk hagyomány támogathatta, mert a nagy sivatag az Etíl folyó előtt világosan az utóbbi folyó és az Ural közötti területre mutat, vagyis ama területre, melyre valamennyi kutató helyezi a magyarok őshonát. De föltéve, hogy még ez összhangzás sem léteznék s hogy a NÉVTELEN munkája vagy teljesen vagy részben a képzelet terméke vagy pedig plágium lenne, a mi azonban, tekintettel a közötté és a Biborbanszületett között fenforgó és SZABÓ KÁROLY³ által ügyesen kimutatott számos közeledési pontra, teljességgel nem képzelhető, mégis bátorkodnánk fölvetni azon szerény kérdést, vajjon honnan vette ama rossz hírben álló férfiú, kiről már annyit írtak és vitatkoztak, azon talán csak nem egyedül czifraságra szolgáló tulajdonneveket, melyek kétségtelenül valódi ázsiai, vagy jobban mondva török-tatár jelleget tüntetnek föl, s melyeket csak nem vehetett át egy DARES PHRYGIUS, egy REGINO, egy GUIDO DE COLUMPNA vagy más középkori szerzőtől, kiknek in asiaticis vastag tudatlanságát csak nem fogja valaki védelmezni. Tehát, azt fogják mondani, hogy az akkori időkben még a nép emlékében élő hagyományok, mondák- és népdalokból. Nos, ha a dolog tényleg így áll, s ha még HUNFALVY⁴ is, ki a magyar krónisták állításait oly kevésbe veszi, de az oly megvetendő anyaghalmazból mégis kiválasztja a NÉVTELEN említette *Togata* folyónevet, hogy azt könnyen érthető okokból a *Tangat*-tal (azaz a déli osztjások Irtis-ével) azonosítsa és ez utóbbiból a *Dentumogert* kimagyarázhassa, épen nem látjuk be, miért ne lehessen nekünk is hasonlóan cselekednünk, és miért ne használjuk föl saját céljainkra e legrégibb magyar krónista adatait.

³ V. ö. SZABÓ K. előbb idézett értekezésének több helyét a *Magy. Akad. Értesítő*-ben, továbbá BARTAL GYÖRGY *Comment.* I. k. 42. l.

⁴ *Magyarország Ethnographiája.*

És valóban a NÉVTELENNél és a későbbi krónistáknál nem egy adatra akadunk, mely eddigelé, daczára annak, hogy a magyarok eredete történetét fölötte érdekes színben tünteti föl; figyelembe nem vétetett. Bármit mondjanak is, határozottan keleti szellem az, mely a magyar történeti mondák hálózatát áthatja és csak az tarthatja szembeötlőnek a magyar, meg az egykorú német mondák alapfonalai között eddig földerített hasonlatosságot, a ki kellő figyelmet nem fordított az ázsiai népek mondáinak összehasonlító tanulmányára, a ki nem tudja, hogy pl. a teleutek, altaiak és kirgizek között oly mondák és mesék találkoznak, melyek, mint SCHIEFNER⁵ kimutatja, hasonló ősiráni és buddhista képzelmekek egybevonásokat tüntetnek föl s melyek, mint oly sok játék, tréfa és talány az emberiség legtávolabbi köreiben is föllelhetők. De e hasonlatosság, melyet a magyar és német középkori mondák tekintetében épen nem tagadunk, csak a ruházat, csak a külső burok, mely még teljességgel nem tételezi föl a tartalom azonosságát. Valóban nincs szükségünk különös erőlködésre, hogy a Névtelen *hetumogerje* (hét magyar) és a turkománok *jeti ata-ja*⁶ (hét atya, hét ős) között hasonlatosságot fedezzünk fel és ép oly könnyű szerrel találhatjuk *Emesu* álomképében, mely fiának Álmosnak elnevezésére adott okot, más oly anyák hypnicus tüneményeinek hasonmását, kik nagy férfiakat hoztak a világra; s minthogy a Névtelen keresztyén képzeletén néha megütköztek azért, mert pogány hőseit a keresztyén jámborság dicsfényével környezi, csak a moszlim krónisták eljárására akarunk utalni, kik *Oghuzt*, a törökök mesés törzsatyját nem átalították moszlim ember gyanánt, sőt Mohammed tanának buzgó védője gyanánt feltüntetni⁷ oly időben, melyben az arab prófétáról még szó nem

⁵ V. ö. RADLOW: *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens* című művéhez írt előszót. X. l.

⁶ Ez alkalommal rámutathatunk a magyar *hetu* és a török *jeti* = 7 közt fennálló analógiára.

⁷ V. ö. *Abulghazi Bahadur Khan*. Edition Desmaisons. St. Petersburg. 1874. 20—25. l.

lehetett. Ily értelemben kell vennünk Álmos rajzát is, ki a keresztény európai író æsthetikai fogalmaival megegyezőleg, bár mi volt légyen neve, bizonyára nem lehetet nyulánk, magas termetű, nagy fekete szemű férfiú, mert, hogy mi az Álmos szóban nem látjuk a KONSTANTIN-nál előforduló *Szulmutzész* analogiáját és azt csak egy, alapjában mesés személyiség jelzőjének tekintjük, azt a maga helyén már hangsúlyoztuk.⁸ Ha már most a régi magyaroknak a NÉVTELEN vázolta életképében tovább kutatjuk azon jellemvonásokat, melyek az ázsiaiak, és különösen a török-tatároknak a múltban és némileg még a jelenben is uralkodó életmódjára emlékeztetnek, úgy többek között az ismeretes eskümintának, tudniillik a vérivásnak (V. fej.) leírása fogja figyelmünket lekötni, mely szokás a magyar *eskü* szóban még napjainkig is fönmaradt (l. alantabb) s egy török történetíró állítása szerint hazánkban még a XVI. században dívott; s itt még a hely is megtartá a török nevet, mert *esküllö*⁹ = az eskü helye a hangtan szabályai szerint megfelel a török *ecskilik*-nek, mely az ivás helyét jelenti. Az esküvés e szokása természetsszerűleg valamennyi ural-altai népeknél közösen dívott és Afrika vad népeinél itt-ott még most is föllelhető,¹⁰ de az azon korbéli germanok és szlávok előtt ismeretlen volt s ennél fogva csakis a hagyományon vagy a NÉVTELEN idején még dívó szokáson alapúlhat. Hasonlóan nem európai, sőt ellenkezőleg valódi ázsiai jellegűnek tartjuk az Álmustól kegyelemért esdő gallicziaiak rajzát (XI. fej.), kik *mezítláb* jelennek meg, de nem egyszersmind *hajadon fővel* is, mert csak mindkettőt együttvéve lehetne a IX. századbéli keresztyén szokás szerint a bűnbánás jeléül tekinteni, míg az előbbi *egyedül* török-tatár szokásra

⁸ V. ö. Almuš a *Bolgár szölajstromban*.

⁹ In loco illo qui dicitur *Esculeu* fidem cum juramento firmanverunt (ANONYMUSNÁL). Mai napság *Esküllö* mint erdélyi helynév ismeretes.

¹⁰ V. ö. *Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes*. 252. lapján az első jegyzetet. 286. l.

mutat. Középázsiaiában az esdeklők még ma is mezítláb jelennek meg, sőt az «esdeklés» fogalmát is a mezítláb járással fejezik ki. Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemel azon adat, mely a gallicziai herczegnek *díszruhákból* álló ajándékairól szól, mert a *khalatok* (díszruhák) adományozása határozottan ázsiai szokást képezett és képez még jelenleg is.

Az említett mozzanatoknál azonban hasonlíthatatlanul bővebb adatokat nyújt nekünk a NÉVTELEN szövegében idézett hősök névsora, oly nevek lajstroma, melyek közül némelyek a mai magyarok előtt idegen hangzásúak s ezért meséseknek látszanak, míg másokról ki van mutatva, hogy teljesen idegen forrásban szintén előfordúlnak, mire nézve csak a NÉVTELEN-nek Álmos és IBN FOZLAN-nak — a mely író pedig derék NÉVTELEN-ünk bizonyára nem ismerte — Almuš neve, nemkülönben a magyar krónistáknál előforduló Árpád, Tas, Gyula, Bulcsu és Zsolt, meg a BÍBORBANSZÜLETETT idézte Arpadisz, Taszesz, Gylasz, Bultusz és Zaltasz nevek közötti azonosságra kell utalnunk. Ha az összhangzásnak e ténye már magában is hatalmas érvet képez a Névtelen egyik-másik adatának hitelessége mellett, mely érvet azonban e krónista fanaticus ellenzői erőszakkal mellőztek, úgy hiszszük, igazolva van ama kérdésünk, hogy miért kételkedjünk ép azon nevek hitelességén, melyek a byzanciaknál nem lelhetők s melyeket idegenszerű nyelvjellegöknél fogva vagy meg nem értettek vagy hibásan értelmeztek. Nos, mi nyíltan megvalljuk, hogy a Névtelen jegyző eddigi értelmezői és bírálói logikáját ép oly ferdének mint igazságtalannak tartjuk, mert a ki a főnnebbi összhangzást elismeri — és mindenkinek el kell ismernie —, és ki a mester egyik vagy másik szavát kedvencz theoriájának talpköve gyanánt használja föl, annak a hátralévő részt sem szabad ama szigorú ítélettel megbélyegeznie, hogy «hazugság». E mulasztást tehát helyreépítendő, e helyen vizsgálat alá veendjük a NÉVTELEN szövegében előforduló személy- és tárgyneveket, és a mennyire csekély ismereteinktől kitelik, utalni fogunk azok származására.

Hogy *Almus* csak melléknév, ily értelemben : *magasztos nemes, dicső* stb. azt a maga helyén a bolgár szójegyzékben már kimutattuk. Ugyanaz áll a magyarok ez első meg nem nevezett vezérének felesége tekintetében is, mert *Emesu* vagy *Emes*, mint Szabó K.¹¹ olvassa, oly feltűnő hasonlatossággal bír a török-tatár *emeke* = nagyanya, *emeci* (ana) = szoptató (anya) a mong. *eme* = asszony és végül a magy. *emse*¹² szóval stb. hogy teljesen igazolja ama föltevésünket, mely szerint itt nem személynév, hanem általában *nő*, *asszony* kifejezés forog szóban ; s hasonlóan különös erőlködés nélkül ismerhetjük fel az *Ögek*, *Ökek* névben, Álmos atyja nevében, a török-tatár *eke*¹³ (öke?) atya szót, hol e személynevek gyanánt szereplő szavakat egyszerűen *fejedelem*, *nő* és *atya* értelemben kellene venni. Ha már most, folytatjuk a hét vezér vagy fejedelem neveire vonatkozó kutatásainkat, úgy még inkább előtérbe lép az egész genealogia török-tatár jellege. E szerint *Eleud* (a magyar történetírók *Elődje*) az *Ölüt* = törzs, néptörzs szóval, *Cundu* a *Kündü* = tisztelt, becsült szóval (v. ö. *Kündü* = tisztelt, *IBN DASTÁ*-nál és *كند* a khazar szójegyzékben), *Thosz* a *tas* = kő szóval, *Ound* az *Oundi* = elégült, *Ete* az *idi*, *iti* = úr szóval,¹⁴ *Harka* a *Karga* = holló szóval hasonlítható össze, s ez alkalommal azon sajátosságos jelenséget kell kiemelnünk, hogy a NÉVTELEN a hét vezér névsorában a valódi iráni hősnevet *Töhötöm* vagy *Tuhu-*

¹¹ *Béla király névtelen jegyzőjének könyve*. Pest, 1860. 7. l.

¹² Ha a török-tatár mythosban *kaban* = vadkan mint a férfi ereje, méltósága és tekintélyének jelképe szerepel, akkor nagyon következetes eljárás volt a fejedelemnét *emse*-nek (disznó) nevezni.

¹³ V. ö. *BUDAGOV*-nál *ك* eke-t I. 70. l. El nem mulaszthatjuk itt az olvasó figyelmét *Ükek-Ugek*-(*WADDING*-nál *Uguech*)-re fölhívni, mint egy oly város nevére, melyet a középkori utazók *Madsar* mellett szoktak fölemlíteni és mely Szarai és Bolgar közt lehetett. V. ö. *YULE*-nak *Ázsia* XIV. századbéli térképét a *Cathay and the ways thither*. London 1864 első kötetében. *IBN BATUTA* Saraiból Konstantinápolyba vezető útjában *Ükek*-et is érintette.

¹⁴ V. ö. a szótárt az *Uigurische Sprachmonumente* cz. munkámban.

*tum*¹⁵ sorolja föl, ama persa szót, mely *hatalmast*, *vitézt* jelent és mint Behmen és Rusztem mellékneve csak FIRDUZI által jutott előtérbe, mely tehát a középkori Európában bizonyára ismeretlen volt és amaz iráni kultúrbehatás maradványának tekintendő, melyet a persa műveltség a magyarokra ősi hazájokban, valamint nyugot felé tett útjokban gyakorolt, és mely e lapokban még kimerítően fog szóba jönni. Még feltűnőbb a török nyelvjelleg ama hét kún vezér neveiben, kik Kievnél a magyarokhoz csatlakozának¹⁶ (X. fej.); a mi különben nagyon természetes, minthogy a kúnok török nemzetiségéhez kétség nem fér. Itt már nem költött személyiségekkel van dolgunk, mert ha el is ismerjük azt, hogy e tulajdonnevek részint a nép ajkán, részint a másolók hanyagsága folytán tetemesen eltorzultak, hogy ma már teljesen helyre nem állíthatók és *Etu*, *Edumen* szók, daczára török hangzásuknak, ma már föl nem deríthetők, úgy másrésről annál könnyebben ismerhetjük fel *Ouszad*-ban az uigur *uszad*-ot = irány, rend,¹⁷ *Bunger*-ben a török *büngüz*-t = a vénülő,¹⁸ *Boyta*-ban a török *bajtag*-ot = magas jel, zászló, *Ketel*-ben az oszm. *Kecsel*-t = kopasz, *Bocsu*-ban (későbbi alakja *Boksa*) a török *baksai*-t¹⁹ = pap, írnok, próféta és *Alup-Tolma*-ban a hamisítatlan keleti török Alip-Tolmá-t²⁰ = hős Tolma.

¹⁵ Szótárainkban és a tulajdonképi Iran-ban Tehemten-nek hangzik e név, de Irántól keletre és Középázsiában Tuhumtumnak ejtik.

¹⁶ Ha HUNFALVY, ANONYMUS ez adatának helyességét kétségbe vonván, azokat költött kúnoknak nevezi (292) akkor ő úgy látszik csak a besenyők és kúnok azonosságát nem akarja elismerni, pedig erre nézve minden kétség ki van zárva, mert már a byzanci írók is az úzokat, vagyis kúnokat a besenyőkkel azonosítják.

¹⁷ V. ö. BUDAGOV I. 130. l.

¹⁸ a بونگای buñmek, büngmek = vénülni igétől.

¹⁹ Baksa (Baxa) még a XVI. század végefelé is divatos tulajdonnév volt Magyarországon (v. ö. *Történelmi tár* 1880. II. füzet).

²⁰ V. ö. Alip البپ (BUDAGOV I.—80. l.) = hősies, jeles; később e szó *alp*-nak hangzott; az alapjelentésére nézve v. ö. a turko-tatár nyelvек etymologiai szótárát, § 11.

Bátran még tetemesen szaporíthatnók a NEVTELEN szövegében előforduló török származású szók e lajstromát, és szándékunk is azok hátralévő részét könyvünk illető helyén értékesíteni, azonban szükségesnek tartjuk itt ismételve kijelenteni, hogy e nyelvemlékek a mai hazába való vándorlásról szóló magyar hagyományt oly színben tüntetik föl, mely hivatva van az egész eredet kérdésére bizonyos mérvű határozott fényt árasztani. És ugyan ki vallhatna e névsorral szemben más nézetet, miután a török nyelvmaradványok számos bizonyítékát bírjuk, a nélkül, hogy képesek lennénk csak egyetlen *osztják, vogul vagy mordvin származású szót* is fölmutatni. Már e fontosság miatt is kíváncsós volna pontos tudomással bírni a könyv tulajdonképi keltéről, nemcsak azért, hogy a keletkezés idejéből az adatok hitelessége mellett vagy ellen hozzassunk föl bizonyító érveket, hanem azért is, hogy annak magasabb vagy alacsonyabb korából azon elevenségre vonhassunk következtetést, melyben az említett hagyomány a nép emlékében fönmaradt. Nem minél régibb, hanem minél újabb keletű ama könyv, annál meggyőzőbb előttünk annak bizonyító ereje, mert abból látjuk, mily mélyen gyökerezhetett meg ama hagyomány a nép szellemében, ha e mozzanatok még négy századdal a honfoglalás után is — föltéve, hogy a NÉVTELEN IV. Béla idején (1235—1270) élt —, daczára azon fanaticus pusztítási dühnek, melynek minden ki vala téve, mi a pogány korszakból fönmaradt, az előttünk fekvő alakban tartották fenn magokat a nép ajkán. Ha valaki a történeti néphagyomány e csodálatos képességével szemben, egyebek közt a szerb és bosnyák népnél Kobilics és Szibinjanin Jankóról (Hunyadi János) elterjedt dalokra akarna utalni, hol az efféle több századéves történeti eseményeket a *gusla* kíséretében szokták megénekelni, úgy nem volna kizárva azon feltevés, hogy itt írott krónikák voltak segélyére az emlékező tehetségnek, a mi azonban a magyar hagyomány tekintetében nem történhetett, minthogy itt ép annak ellenkezője, t. i. ily emlékek kiirtásának dühe van

constatálva. — Első sorban tehát az a kérdés, mely okoknak köszönheti a magyar hagyomány csodálatos fenmaradását, és másodsor, honnét származik annak túlnyomólag török jellege.

Hogy az első kérdésre válaszolhassunk, természetesen csak arra a forrásanyagra kell utalnunk, melyet RASID-ED-DIN a mongolok és törökök történetében fölhasznált, s látni fogjuk, hogy az eredetiség minő kiváló bélyegét tüntették föl ama hagyományok, melyeket a török-mongol harczosok a persa történetíróval közöltek, mint ugyanannyi köveket, melyekből a történész a török-mongol genealogia épületét fölhordá. Elégge ismeretes dolog, hogy a török nomádok a műveltség főkéllékének mindenkör «a hét ős» felsorolását tekintették; semmiféle más téren sem bírnak oly jártassággal, mint a faji leszármazás százágú mellékútaiban és az egyes törzsek, ágak, clanok és családok egymáshoz való viszonyaiban, s azon troubadour, ki a *koboz* (hegedű) nyifogó akkordjai mellett a pusztai hős tetteit éneкли meg, nemcsak hőse kóborlásai, szenvedései és küzdelmeinek részleteiről fog tudomással bírni, hanem még hőse lovának fej- és lábjelei tekintetében sem szabad tévednie, a nélkül, hogy a hallgatóság őt nyomban helyre ne utasítaná. És e saját-ságához a puszta lakója minden időben és minden helyen híven ragaszkodék, abban rejlik lángoló hazaszeretetének és nemzeti érzületének alapja, miben különösen az iránitól különbözik, és ez a nemzeti érzület volt az, mi a magyarokat is Európában való megjelenésökkor mintegy panacéa oltalmazta azon nagy veszély ellen, mely nemzetiségöket fenyegette, mert az ősokról való élénk megemlékezés nélkül a magyarok azon kor nép-áramlatai- és tódulásaival szemben bizonyára enyészetnek indultak volna. — A mi a második kérdést, t. i. a magyar hagyományban előforduló török személynevek származását illeti, erre annál könnyebben felelhetünk meg, minél inkább hangsúlyozzuk azon körülményt, hogy a történeti bizonyítékokra irányuló eddigi fejtegetéseink eredménye nyomán a

magyarok és törökök ethnikai elnevezését még mindig azonosnak tartjuk, és e nézetünk mellett mindaddig megmaradunk, míg netán egyéb kutatásainkból folyó későbbi eredmények benünket más nézetre nem térítenek, azaz, mindaddig, míg más, eddigelé ismeretlen történeti hagyomány legalább is ugyanannyi kétségtelenül osztják vagy vogul jellegű nevet föl nem mutat. Lehet-e tehát csodálkoznunk, ha ily körülmények között a magyar hagyomány török nyelvemlékeket őrizett meg, midőn épen ezek hiányának kellene legnagyobb mérvben föltűnőnek lennie?

A NÉVTELEN *Gesta Hungarorum*-járól mondott bírálatunk KÉZAI SIMON mester könyvére: *De originibus et gestis Hungarorum* is alkalmazható. KÉZAI-nak azon okból adtunk előnyt a későbbi krónisták fölött, mert művét, legyen az bár, mint SZABÓ K. hiszi, régibb magyar krónikák másolata vagy utánzása, — valamennyi magyar krónika²¹ alapjának tekintjük. KÉZAI könyve is magán hordja azon kor félreismerhetlen jellegét, melyben keletkezett és sajátságos, hogy nemcsak azon korbéli keresztyén-európai, hanem moszlim-ázsiai munkákkal is bizonyos tekintetben hasonlatosságot mutat föl. Valóban sajátságos és meglepő dolog, hogy ha KÉZAI-nál a JOSEPHUS, szevillai IZIDOR, GODFRIDUS és mások nyomán közlött mondát Szem, Kham és Jafetról, valamint a magyaroknak ez utóbbitól való leszármaztatását olvassuk és emlékünke idézzük, hogy RASID-ED-DIN, MIRKHOND és ABULGAZI a törökökre nézve ugyanezt teszik, sőt hogy a törökök ősatyja gyanánt valamennyi moszlim történésznél *يافت اوغلی ترک* azaz Turk Jafet fia szerepel. Ellenben a Scythiára, mint a magyarok, illetőleg a mesés Hunor és Magor őshazájára vonatkozó földrajzi adatok tekintetében szerzőnk ismét a Pontus országok és a Volga

²¹ V. ö. a PODHRADZKY-féle *Kézai-kiadás* jeligéjét, mely így hangzik: «Kézai műve, mely III. Kún László idejében készült, minden krónikának s ennek folytán minden magyar történetnek az alapját képezi».

vidékről szóló geographiai ismeretek akkori álláspontján áll, és csak sajnálnunk lehet, hogy a másolók hanyagsága azoknak más egykorú adatokkal való egybevetését megnehezíté és annyi üres teoriára szolgáltatott okot.

Mindenekelőtt a *Togara*, *Togora* folyónév, és nem *Togata* mint THURÓCZY-nál és a *Pozsonyi Codex*ben olvasható, idézett elő zavart, mert mint látjuk, HUNFALVY²² ezen helyesírási hibán alapuló névben a *tangat*-ot látja, mely néven az osztjakok az Irtist nevezik, sőt még a *Dentiát* vagy *Denciát*, melyről még alantabb lesz szó, a NÉVTELEN *Dentu* (moger) nevével azonosítja. Már az Etul és Togora folyóneveknek összekapcsolása is (azaz: «*oriuntur etiam in eodem duo magna flumina, unius nomen Etul, et alterius Togora*») mint KÉZAI írja, azon föltevésre jogosít, hogy itt csakis a Volga és az Ural foroghat szóban, mert Etul vagy Etil egyszerűen a mai törökök Itil-je, és habár a Togara és Jajik azonossága tekintetében még épen semmi bizonyítékkal nem bírunk, úgy mégis egy, KÉZAI-nál előforduló későbbi kitétel alapján, mely így hangzik: «*Togara autem fluvius discurrit de Scythia exeundo per desertas sylvas, paludes ac montes niveos ubi numquam sol lucet propter nebulas tandem intrat in Yrcaniam vergens in mare aquilonis*,» nem férhet kétség ahhoz, hogy oly folyó, mely pusztá erdőkön, mocsárokon és havasokon (?) húzódik végig és végül Hyrkánia felé kanyarodik, mely néven az ókorban Kharezm pusztáját és országát ismerték, sem az északi tengerbe nem szakadhat, sem pedig alatta az Irtist érteni nem lehet.²³ Bárhonnan származzék a Togora név, az csak az Uralt (Jajik) jelölheti, és e kifejezésben «*mare aquilonis*» hajlandók lennénk nem az Északi tengert, hanem a *Kaspi (hyrkániai) tenger északi partját* fölismereni, hová

²² Magyarország *Ethnographiája*. 286. l.

²³ Figyelemre méltó, hogy a középkorban a Tigiri, Tigira névvel a Volgát is jelölték; e szó különben a Tigris folyam nevétől származik, a mint ez a Jaxartes és egyéb folyókra vonatkozólag is megtörtént. Lehetéges tehát, hogy itt a Tigara v. Togarán a Jajik-ot értették.

tudvalevőleg az Ural és a Volga ömlik. A mi már most Skythia keleti határának további megjelölését illeti, erre nézve KÉZAI e szavai: «Scythia quoque regno de oriente jungitur regnum Jorianorum et post hæc Tarsia et tandem Mangalia ubi Európa terminatur» épen nem alkalmasak a földrajzi homályt földeríteni, miután a sorrend minden combinatiót megghiúsít. *Jorianum* alatt lehet ugyan Žoržanumot vagy Žoržaniát érteni, s hasonlóan *Tarsia* alatt érthető a Tarasz طراز vagy تلاس Talasz a Csui mellett, így legalább Taraszt az 1375-ben kelt Carta Catalanán vagy Ázsiának YULE által a XIV. század első felében készített térképén²⁴ találjuk — de mikép szerepelhet Mangalia Európa végpontja gyanánt, midőn már messze Ázsiában vagyunk? Mindazonáltal e Mangaliát nem tekinthetjük KÉZAI koholmányának, mert az NIL DOXOPATRIA archimandritának 1143-ból származó iratában is előfordúl, hol a római pápa területe forog szóban, s hol ezeket olvassuk: «Possidebat itaque Romanus Europam universam ad confinia usque mazorum et Gallorum, Hispaniæ, Franciæ et Illyrici usque ad Gadira et columnas Herculeas, oceanum qui in occasum solis vergit — — — usque ad Sclavos, Abaros et Scytas ad Danubium fluvium, ecclesiastica confinia extendit ad Mancariam.»²⁵ *Emancaria*, melyet BRUUN, kitől ez adatot átvettük, Kiev tatár nevének tart, határozottan azonos KÉZAI Mangaliajával, tehát tényleg Európa végpontját képezi s ennél fogva az előbb említett Tarszia és Jorianum nevekkal összhangzába nem hozható. A *Bessi* és *Cumani albi*-vel szomszédos nyugati határt már könnyebben felderíthetjük, mert az utóbbiak alatt tényleg azon kúnok értendők, kik a XII. században és a XIII.-ik első felében a Volga és a Don között laktak, mely két folyót KÉZAI hibásan

²⁴ V. ö. az *Extraits et notices* II. rész XIV. kötetében foglalt facsimilét.

²⁵ V. ö. *O raznich nazvanijach Kiova v prezence vremja* F. K. BRUUN-tól (Külön lenyomat az archäologiai congressus munkálataiból). Kiew 1876. 6. l.

azonosnak tartja, s ama kúnok Európával Oroszország közvetítése által ismerkedének meg.

A legkiválóbb érdekekkel, de a fejtegetésnél egyszersmind a legnagyobb nehézséggel is jár Scythiának három részre, tudniillik *Barsatiára*, *Denciára* és *Mogeriára* való felosztása, mely részek földerítése tanulmányunkra nézve rendkívüli fontossággal bír. Barsatiára vonatkozólag, mely a *Chronicon Budense*-ben Bascartia alakban szerepel, CHWOLSON a (IBN DASTÁ-nál található) Barsalia olvasásmódot ajánlja, még pedig nem alaptalanul, mert hogy itt eredetileg *l* állott, az a reá következő Denciából következtethető, melynek a Barsatia mintájára a Dentia, nem pedig a fönmaradt Dencia alakot kellene feltüntetnie. A Bascartia olvasásmóddal ugyan többre mehetnénk, miután Bascartia és Mogoria a *baskird* és *madzsar* nevek keleti összekapcsolásának felelne meg, azonban a *t* és *c* közötti fennebbi viszonyt nem szabad erőszakkal mellőznünk, és egyelőre Barsatiát Barsalia helyett kell elfogadnunk. A *Dencia* névben, melyet HUNFALVY Dent, Tangatból származtatva, hibásan az »Irtis melletti ország«-nak fordít²⁶, hajlandók lennénk vagy a hajdani *Doneciát* azaz a Donecsterületet fölismerni vagy pedig egy hajdani *Thanatiát*, *Tanaciát*, azaz a Thana országát, mi körülbelül egyre megy, s mely utóbbi néven nemcsak e híres olasz kereskedelmi várost a Don mellett, hanem egyszersmind annak messze északra nyúló területét is érthették, tehát oly földrajzi viszony foroghatott fön, mint bolgár város és ország, valamint más helyek tekintetében is. E föltevés indoklásául azt hozzuk föl, hogy valamint a CATALANI-féle térképen úgy FRA MAURO *Mappa mondo*-ján is Thanatia tényleg szerepel. Csakis *Mogoria*, a CATALANI-féle térkép *Ugria*-ja és a *Derbend-name* Ulu Mazar-ja tekintetében nem lehet kétség az iránt, hogy alatta a magyarok ősi széke értendő, és pedig annál

²⁶ *Izvestija o Khasarach* stb. 94 286. l.

²⁷ *Magyarország Ethnographiája*.

kevesebbé, mert a mažar név, mint később kimerítően be fogjuk bizonyítani, nagyon régi keletű és a vocalisatio tekintetében KÉZAI-nál sokkal helyesebben van visszaadva, mint a NÉVTELEN-nél, ki a moger magyartalan írásmódot használja. Moger vagy Mager, THEOPHANES-nél Μουαρρ, egy 528. évben élt uigur fejedelem neve²⁸ különben az olasz szerzetesek írásmódjára emlékeztet, kiknél Mager (olv. Mažer) és Majer fordul elő, legalább így találjuk e szót WALDING: *Annales minorum* című munkájának KUNSTMANN²⁹ által idézett helyén, mely szerint a ferenczrendiek 1314-ben e világrészen következő klastromokkal bírtak: «Vicariatus Tartariæ Aquiloniaris habet loca 17, Caffa ubi sunt duo loca, *Majeria*, ubi alia duo stb.» Egy másik 1400-ból való lajstromban ismét lelhető a *Mager* név, még pedig Uguech (Ükek) mellett, és habár YULE-vel egyet értünk, ki BRUUN-hoz intézett magánlevele szerint az utóbbiban a Kuma melletti Madzsart gyanítja, úgy ez még sem állhat az előbbi *Majer* vagy *Majeria* tekintetében, miután két klastrom fönnállása nem vonatkozhatik egy városra, hanem egy országra, t. i. a régi utazók említette Magna Hungariára, minthogy a XII. és XIII. században a keresztyénség az úgynevezett Tartaria aquilonarisban egészen a mai keleti Turkesztánig terjedt s ennél fogva a Magna Hungariában is kellett hivekkel bírnia és tényleg bírt is. A Mager, Majer, Magroman, Mankirman és Kiev között BRUUN állítása szerint fönnálló azonossággal itt közelebbről nem fogunk foglalkozni, minthogy e helyen csak KÉZAI-nak 1282-ből származó földrajzi nomenclaturáját a XIV. század kezdetén élt olasz szerzetesek adataival akartuk egybevetni.

Ha tehát az első magyar krónisták a magyarok Scythia nevében idézett őshazájának földrajzi fekvése tekintetében, a mennyire ama távol korszak homálya engedé, jobbra helyes

²⁸ TOMASCHEK: *Die Gothen in Taurien* cz. munkája 13. l. nyomán.

²⁹ *Historisch-politische Blätter*. 1856. II. 708. l.

úton jártak, úgy másrésről még sem lehet tagadni, hogy a bevándorlásról szóló történeti jelentések tudatlansággal, ellenmondásokkal és a képzelet legbádatrab szüleményeivel van eltelve, és minden kísérletet, mely adataiknak a valóság színében való feltüntetésére irányul, nevetségesnek kell állítanunk. Csodálkozunk ezen épen nem lehet, mert a hagyomány azon időben már sokkal elmosódottabb volt, a népdalokat s meséket pedig a keresztyén befolyás már megfosztotta utolsó zománczuktól és valóban bámulatos, hogy daczára a nemzetiség ellen négy századon át folytatott erőszakos harcznak, az eredetiségnek legalább egyes nyomai maradhattak fenn az ősmagyar és germán mondakörök tarka keverékében, melyek gyöngén pislogó szikrák gyanánt tündökölnek e végtelen chaoszban. E szikrák alatt értjük az akkoriban még a nép emlékében élő nyelvemlékeket, melyek részint helységekre, részint a kiváló hősökre, részint pedig tárgynevekre vonatkoznak s egy letűnt kulturvilág fontos adatai gyanánt figyelmünkre teljes mérvben méltók. Miután a NÉVTELEN szövegében előforduló tulajdonnevekről már megemlékeztünk, e helyen részint azokat ki fogjuk egészíteni, részint pedig ama neveket fogjuk vizsgálat alá venni, melyek későbbi krónisták által mintegy maradványai a régi szóbeli hagyománynak, a keresztyén germán befolyás által teljesen átídomított s újabb alakba öntött mondakörbe beszöve jutottak reánk.

Minthogy a tulajdonnevek bizonyító képességéről már más helyütt nyilatkoztunk, itt csak annyit jegyezzünk meg, hogy azon uralkodó szellem, mely a hún, khazar és besenyő személyneveknél kifejezésre jutott, a régi magyarok személynevei tekintetében is érvényesül, és hogy ezt sajátos módon nemcsak a IX. és X. századbéli magyarokról mutathatjuk ki, hanem még a XIV. és XV. századokig is, miután a személynevek az ezen időből származó okmányokban még igen gyakran valószínű török nyelvjelleggel árulnak el, sőt még a keresztyén keresztnévek helyét is pótolják. Annyira ugyan mi nem mehetünk, mint OPPERT J., ki azon elvet állítja föl, hogy csaknem

példátlan dolog, hogy az ókorban valamely nép tulajdonneveinek alkotására idegen nyelvet használt volna.⁸⁰ Tekintve az ó-persa kulturának a magyar nyelvre gyakorolt befolyását, e föltevés nem jogosult, habár a kölcsönvétel igen szűk mérvű volt s az arab *szultán* szónak, meg egyes persa tulajdonneveknek kivételével a nomenclatura egészen török jellegű, és csak kevés esetet leszámítva, hol a magyar-török hangok a latin átírás által mindjárt kezdetben hibásan adattak vissza és hol magok a másolók e hibás átírást még eltorzították, az e két nyelvben uralkodó hangtani szabályok alapján magyarázható meg. E szempontból akarjuk tehát a NÉVTELEN krónikáján kívül még KÉZAI munkáját és más régibb nyelvemlékeket szemügyre venni és az illető tulajdonnevek nyelvi származását kutatni.

Geicha, *Geyza* (NÉVTELEN), miből az újabb Géza keletkezett és mint a hibás kiejtés mutatja, nem szóbeli hagyomány, hanem írásbelileg jutott a mai magyarokra — SZABÓ K. szerint a valónak legmegfelelőbbben *gyeics*-nek olvasandó. Tekintve azon körülményt, hogy a kezdő *g* hang gyakran *j*-vel váltakozik (V. ö. Jula, Gula és Gyula, — gyümölcs, gimiles, törökül jimiš) és a *Geicha* név STENZEL: *Scriptores rerum silesicarum*⁸² című munkájában, valamint egyebütt is *Jesse*-nek tehát *j*-vel van írva, a régibb alakú *Jeicha* iránt kétség nem foroghat fönn. Hasonlóan, a végszótag nem *se*, *sa* vagy *za*, hanem *csa* vagy még helyesebben *cs*, *csi*-nek veendő, mely utóbbi a régibb török *ci*, *zi*-ből keletkezett. E szónak eredeti alakja tehát *jeicsi*, *jeici* és *nyilast*, *ijászt* jelent, innen: *jej*, *jaj* = *íj*, a *ci* rag hozzákapcsolásával, s ebből származott a magyar *jeics*, *gyeics*, valamint a török *seütsiböl* a magy. *szűcs* — a török *aacsesi*-ből a magy. *ács* stb.

⁸⁰ V. ö. 30. l.

⁸¹ *Il est presque sans exemple qu'un peuple de l'antiquité se soit servi d'une langue étrangère pour former ses noms propres. Inscriptions des Achéménides.* Paris 1852. 103. l.

⁸² SZALAY nyomán v. ö. *A magyarok története.* I. 41. l.

Vajk, Szent István pogány neve, melyet PRAY, KATONA és SZALAY³³ idegenszónak tartanak, nem egyéb mint az ő török *bajik* = gazdag, hatalmas, dicső, a *baj* törzstag és az *ik* névragból.

Carolta és *Sarolta*, Gyula erdélyi fejedelem két leányának neve, kik közül az utóbbi Géjza felesége és Szent István anyja lett. E neveket a latin-francia Carlotta és Charlotte nevekkel való véletlen hasonlatosságuk folytán eddig mindig európai idegen neveknek tartották. Azonban ez nem áll, mert először is kétes, vagy legalább nagyon is kérdéses, vajjon Sarolta és atyja a keresztyénséghez szitottak-e, s másodszor még ez esetben sem lehetett ezen, a latin-francia nyelvben azonos, nevet egyszerre mindkét leányra ruházni. Mi ennélfogva a NÉVTELEN Caroldu és Saroltu-ját valódi magyar, illetőleg török szónak tekintjük, még pedig az elsőben a *Karaldi* = feketés, barnás, az utóbbiban a *saraldi* = szőke, sárgás³⁴ szokat látjuk. Hogy a nomádok felfogása szerint a nők nevei gyakran színektől kölcsönöztek és kölcsönöztenek még mai napság is, említésre alig szorúl. Hasonló viszonyban állana a kisebb Gyula két fiának nevei is, t. i.

Bua és *Bucna*, helyesebben *Bucra*, mely nevek török nyelvjellegéhez kétség nem fér, s melyek török nevek gyanánt gyakran fordulnak elő. *Bua*, szójárási eltérésben *buga* annyit jelent mint *bika* vagy *szarvas* és így alakban Sari-buga, Kutlu-buga a XII. és XIII. században gyakran található török nevet képezett. *Bukra* ellenben, melynek jelentménye, hímteve, az uigoroknál volt igen szokásos. V. ö. *Bogra*, *Bokra-Khan* a *Kudatku Bilikben* híres keleti turkesztáni fejedelem neve.

Kerechet (olv. Kerecset), KÉZAI-nál «avesque Jegerfalc quæ hungarice kerechet appellantur». A mai magyarok nyelvében

³³ PRAY és HORVÁTH ISTVÁN azt a naiv etymológiát állították föl, hogy *Vajk* a cseh *Vojteck*-vel azonos.

³⁴ A mai török nyelvben *karaldi* v. *karalti* az alkonyatot és *saralti* a hajnalt jelenti.

ily nevű madár ismeretlen. Az a kérdés tehát, mely nyelvből való e szó, s nem is kell messze mennünk, hogy abban részint azonos, részint rokon madárnevekre akadassunk: a) كرجه Kereže = a fecskéhez hasonló madár, Babernél (365)⁸⁵, — b) *Karcsiga, Karcsia*, tatár nyelven *Karča* = sólyom, vadász-sólyom, a calcuttai persa magyarázatú szótárban BUDAGOV-nál (II. 9. l.) a hasonértelmű ястребъ és соколъ, azaz sólyommal van fordítva.

Kadar (KÉZAI-nál: inter se Rectorem unum nomine Kadar) csak látszólag személynév, alapjában azonban nem egyéb, mint egy méltóság kifejezése, még pedig a latin rectornak megfelelő török elnevezés, mert *Kadar* szószerinti jelentménye: az elhárító, a megtiltó, a mongol-török szótól *kat*, *kad* = megtiltani, elhárítani.

Bendeguz (Bendacuz és Bendecuz) a krónikák szerint Attila atyja neve, ki PRISCUS-nál Mundzukh, (Μουνδιουχος)⁸⁶ névvel van említve, miértis e két nevet azonosnak vagy rokonnak tartották. E nézettel korántsem lehet egyetérténünk, minthogy az utóbbiban egy ó-török szót, az előbbiben ellenben ama persa kölcsönszóknak egyikét ismerjük föl, melyek a magyar nyelvben fönmaradtak. Bende-guz, a mai átírás szerint بنده کوس (bende-i-kusz) katonai jellegű személynév ily jelentménnyel: «a dob rabszolgája», épügy mint a modern kilicskuli = a kard rabszolgája.

Béla (a *Chron. Pos*-ban és *Chron. Budense*-ben KÉZAI-nál Véla) egy mesés hún vezér neve, mely úgy látszik, hogy a névtelen jegyző említette *Bila Bela*, Bocsu társának bemutatott bolgár főnök nevével azonos. Jelentésére nézve e szó vagy egy régi *bileö* = tudó, tudósnak vehető vagy pedig az ismert *Biler Bülär* a régi Bulgária egyik városnevétől eredt. Hasonlólag áll a dolog a

⁸⁵ Nem értjük, hogy mi oknál fogva tartja BUDAGOV (I. 122. l.) e szót ind eredetűnek.

⁸⁶ V. ö. *A hún-avar nevek lajstromit.*

Buda névvel, Attila öcscsének nevével, mely szó ily értelemben a török szójárások egyikében sem szerepel, de melyben mégis a *bud*, *but* = kicsiny, fiatal, tőszótag alapértelme nyomán a tulajdonképi jelentmény fölismerhető. Így a csag. nyelvben *buta* fiút, gyermeket jelent, sajátkép a család legifjabb gyermekét, mely par excellence gyermeknek neveztetik. (V. ö. PAVET DE COURTEILLE: *Dictonnaire turque oriental*. 160. lap. továbbá BUDAGOV I. 272. lapon.) További jelentménye: kölyök, s e konkrét értelmében mai napság is használják a tevénél, melynek kölykét, csikáját *buta*-nak hívják. V. ö. továbbá *budur* = rövid, törpe, kicsiny stb. A byzancziak Budát ugyan Blédának (Βλῆδα) nevezik, mely név földerítésével az illető helyen foglalkozunk,⁸⁷ azonban e két szó között semmi rokonság sem fog föl.

Turda, határozottan török hangzású és magyar nemzetség-név, eredetileg talán *turdi* = állhatatos. V. ö. a modern turkómán nevet *Turdi beg* = Turdi úr vagy Turdi herceg.

Turul, az Attila címérpaizsán levő madár neve, (Banerium quoque regis Ethelæ quod proprio scuto gestare consueverat, similitudinem avis habebat, quæ hungarice *Turul* dicitur KÉZAI 22). Valamint a Kerechet szónál, úgy itt is meg kell jegyeznünk, hogy e szó a mai magyar nyelvben ismeretlen, és szintén csak a török-tatár szókincsből magyarázható meg. Itt találjuk ugyanis a csag.: *turgul*⁸⁸ تورغول = kis, fekete sólyom *torgaj* تورغای = seregély, továbbá alt. *turuj* = seregély (l. BUDAGOV I. 744 l.); mindebből határozottan kitűnik, hogy a két madárnév, mely a hagyomány útján reánk maradt, a török nyelvben még jelenleg is szerepel, a magyar nyelvben pedig,

⁸⁷ Lásd a hún-avar szógyűjteményt.

⁸⁸ A magyar történetbuvárok közt különösen SZABÓ K. (v. ö. Kézai fordításának 23. lapját) *turul*-t helytelen írásmódnak tartja egy eredeti *curul* helyett, mely szerinte a magyar *karvaly*, *karoly* szónak a mása volna. Előtte ismeretlen ugyanis, hogy a magyar *karvaly* v. *karvaj* a török *karga*, *kargaj* = holló szóval azonos.

mint sok más hasonló szó, csak a XIV. század után enyészhetett el. Ez érdekes jelenségre később még több ízben vissza fogunk térni.

Chab-, magyarul *Csaba*, Attila egyik fiának neve, kit a népmonda Attilának Honoria hercegnővel való házasságából származtat és egyúttal a *Csaba-monda* hőségé tesz. Azon nézetünket, hogy e monda alaptárgya, a mennyiben a húnok és a később fellépett magyarok közötti kapcsolatra vonatkozik, nem annyira a german mondakörből van átvéve, mint inkább helyenként annak utánzását képezi, azaz az elbeszélés ama mezében jutott reánk, mely azt a kort jellemzi, — mindaddig fönn fogjuk tartani, míg eredetének forrása föl nem lesz derítve s az azonosság pontosabban meg nem lesz állapítva, mint ez ideig. Mi sem fektetjük, mint már több ízben említők, a fősúlyt azon népköltemény szövegezésére, hanem inkább az abban földolgozott anyagra, mivel ez határozottan török jellegű és az illető nevek vagy valamely régi, a keresztyén-germán kulturbefolyástól nem érintett monda főszereplőinek tekinthetők, vagy pedig azon ősmagyar-török szókinszhez tartoznak, mely, mint kimutatható, a bevándorlás idején bőven vala képviselve és csak a keresztyénség fölvétele után szorított ki lassanként. — Hogy már most a Chaba (Csaba) névre visszatérjünk, úgy e szót azonosnak tartjuk a török *csapak* szóval, melynek értelme: valaki, ki berohanást intéz, a harczos, még pedig nomen agentis a *csap*, *csab* (berohanni, megtámadni) törzstagból az ó-török alaktan szerint képezve, mely különösen az uigur nyelvemlékekben találkozunk és a keleti török nyelvben *csapau*, *csapaul* alatt ismeretes. A végső torokhang elenyészése, vagyis a *csapa* és *csapak* közötti viszony a legtöbb török-magyar szóhasznalatnál szabálykép szerepel, épúgy mint hangtani tekintetben a magyar *Boyta* s a török *Bajtag*, a *Borzu* és a török *Borzuk* rokon szavak.

Aladár szintén Attila egyik, de a német Krimbildtől született fia. E szót eddigelé Ardarikh-al, a gepida király nevé-

vel szerették összehasonlítani, de természetesen minden nyelvészeti támpont nélkül; de föltéve, hogy az összehasonlító nyelvészet szabályai is igazolnák ezt, épen nem látjuk be, miért ne hasonlítsuk össze ez esetben a magyar krónisták *Aladárját* a persa-török *الایدار Alaidar* szóval, mely zászlóst, vagy ezredtulajdonost, csapattulajdonost, tehát vezért jelent.

*Cuszi*d, Köndü ötödik vezér egyik fiának neve, melyben a persa *خورشید Khursid* tulajdonnév e jelentménnyel: nap, ismerhető fel.

Cupian (КѢЗАІ) *Cupan* (ТНУРѢЦЫ), szintén Köndü fia, v. ö. a török *Kopan* = fellázadó, esetleg *kapan* = az elfogó, megragadó. Az említett személynevek számát könnyen még tetemesen szaporíthatnók. Így például *Őrs* vagy *Urs* és *Ursur* (НЕВТЕЛЕН) v. ö. a török *urus* = ütközet és *urusur* = ő harczol; *Chele*, *Csele* v. ö. a török *csala*, *csele* = közbecsapni; különösen pedig említhetjük itt a КѢЗАІ-nál előforduló 108 ősmagyar nemzetség névsorát, melynek nagyrésze valódi török hangzással s török jelentménnyel is bír. Így vesd össze; ⁸⁹

Nemzetségnév	török-tatár nyelven
1) Aba	aba = nagyatya
2) Aga	aga, aka = bátya
3) Akus	akis = betörés
4) Apuch	abuka, abukan = ősatya
7) Baroch	baruk = vagyon, birtok
9) Basztech	basztik = meglepve
12) Bikach	bikacs = ara
16) Borchot	borkut = sas
17) Bouch	bouk, boguk = megfojtó
19) Budlu	budlu, = kinek erős czombja van
20) Buken	büken = a lesben álló
28) Chor (csor?)	torzsa

⁸⁹ V. ö. КѢЗАІ 93. l.

<i>Nemzetségnév</i>	<i>török-tatár nyelven</i>
29) Cortold	kortoldi = fölfegyverezve
31) Cuplon	kaplan = tigris
47) Kán	Khan = fejedelem
48) Karun	karun = viszonzás
51) Kynisz	kymisz = kumisz
67) Opur	apur = a kicsiny
83) Tatun	tatun = békés
87) Thecule	tököl = kör, tökéletes
93) Ügud	ügüt = tanács
94) Uz	Uz = az úz (azaz: a kún)
98) Zagur	szagír = szomorú
101) Zemera	szemir = gazdag, kövér
105) Zolok	szuluk = a szép
108) Zombor	szümbür = zaj

Bátorkodunk már most azon kérdést föltenni, honnan vette KÉZAI, ki krónikáját a XIII. század vége felé írta, e kétségtelenül török nyelvjelleget feltüntető névsort, mely egy a keresztyén Európa előtt az utolsó évtizedekig ismeretlen nyelv neveit foglalja magában.

Mindenesetre jellemző, hogy nemcsak a 108 nemzetségnév nagy része, hanem sok más, régibb okmányokban előforduló tulajdonnév is határozottan a török nyelvjelleg bélyegét tünteti föl; de mi a NÉVTELEN szövegében találkozó idegen szókincsnek etymologiai fejtegetésénél gyakorolt óvatosságunkat a későbbi krónistáknál is szem előtt tartandjuk, s idevágó nézetünket a régibb magyar helységnevek magyarázatával kapcsolatban külön értekezésben csak az illető anyag kritikai rendbehozása után fogjuk kifejteni. Egyelőre a fölhozott adatok talán eléggé meggyőzték az olvasót arról, hogy először is oly számos török személy- és tárgynév szereplése, melyekkel egyetlen egy finn-ugor származású nevet sem lehet szembeállítani, sem a pusztá véletlennek nem tulajdonítható, sem pedig

idegen kulturbefolyásra nem vezethető vissza, mint azt a finn-ugor theoria képviselői hajlandók fölteni; másodszor talán azon meggyőződés is fog magának útát törhetni, hogy habár a magyar hagyományok és mondák egyes részei azon korszak keresztyén germán szellemi termékeivel rokonságot mutatnak, s talán egyes vonásokban ezek utánzásait képezik, mégis a tulajdonképi vázlatnak, t. i. a szereplő személyiségeknek ázsiai jellegét eltagadni épen nem lehet. Hasonló jelenséget észlelhetünk még mai napság is, ha a nagy pusztának dél-nyugati részén élő turkománokat és az annak északkeleti vidékeit lakó kirgizeket vesszük szemügyre. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy az utóbb említett helyen az iszlám, a samán hit ellen egy évszázadokon át folytatott küzdelme után, csak annyiban volt képes bár fölötte gyenge gyökeret verni, mennyiben a mollák moszlim vallásos tartalmú énekeket iparkodtak terjeszteni, az elbeszéléseket a kirgizek felfogásához mérve, átalakítván és e költemények egyik másik főhősének kirgiz nevet adván. Így egy mohamedán hőskölteménynek e nemzeti neve van: Bosz Dzigit, s annak főhősnője Karaszasz, azaz a fekete-hajú nevet viseli, míg más hasontartalmú költemények Altin-Basz (Aranyfej) és Kümusz ajak (ezüst láb) stb. nevű, kirgizek gyanánt feltüntetett, hőseket szerepeltetnek a vallási gyakorlatokban. — Ez eljárás lehetséges volt az importált irodalomban, de a hagyomány útján fenmaradt régi balladákat és dalokat az idegen kultúra befolyása csak ritkán idomíthatta át, mivel a kirgizek a központtól nagyon is távol estek és a sivatag pusztá veszélyeivel és nélkülözéseivel szükségkép lehütötte a bokharai és szamarkandi medreszék ifjú akhondjainak apostoli buzgalmát. De egészen más fordulatot vettek a dolgok a turkománoknál. E pusztalakókat, bár sokkal vadabbak és a zabolátlanabbak a kirgizeknél, már egy évezreden túl a moszlim kultúra vas

⁴⁰ V. Ö. RADLOW: *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens* IV. köt.

gyűrűje fogja körül, s daczára annak, hogy az arab próféta tana még itt sem tudott mély gyökeret verni, mégis a nemzeti irányra mintegy szétbontólag hatott. A hosszú és valódi népkölteményeknek, minő pl. a kirgizek *Kozy körpös-e*, nálok nyoma sem lelhető többé, ezek helyét az «Ahmed Juszuf»⁴¹ özbég hősről szóló elbeszélés, valamint a modern bardok egyéb szellemi termékei foglalják el, és csak a történeti jelentőségű s kétségtelenül ősrégi mondák, különösen pedig a mai hazába való bevándorlásról szólók, vannak oly személyiségekkel összekapcsolva, kik tisztán turkomán névvel bírnak; így pl. Szön — Khán, Eszen — Ili, Ireg — Ata, kikről utazási könyvemben⁴² tettem említést.

Visszatérve már most a magyarok míveltségi szellemére Európába való bevándorlásuk első századában, nyíltan el kell ismernünk, hogy azt inkább a mai turkománok erre vonatkozó viszonyaihoz hasonlítani, mint a kirgizekéihez, azaz hajlandók vagyunk, a keresztyénségnek a magyarokra gyakorolt befolyását hatályosabbnak és nagyobbjelentőségűnek tekinteni, mint ez a samánhit és az iszlám között fennállott hasonló viszonyra nézve történt. Csak bele kell magunkat képzelnünk a XI. XII. és XIII. század sötét vallási korszakába, csak meg kell emlékeznünk az olasz szerzeteseknek és papoknak badar boszúvágygyal és vad fanatismussal eltelt s az ős pogány világ leghalványabb emlékének kiirtására irányuló működéséről, s végül ismernünk kell a fejedelmeknek, nevezetesen Szent István, Péter⁴³ és Aba Sámuelnek erre vonatkozó közreműködését, hogy fogalmat alkothassunk azon üldözésekről, melyeknek a magyarok ősi hite, kulturája és erkölcsi élete ki vala

⁴¹ V. ö. *Csagataj nyelvtanulmányaimat.* 32. l.

⁴² *Közép-Ázsiai utasás.* Pest 1865. 294. l.

⁴³ V. ö. Péternek erre vonatkozó nyilatkozatát: «Si aliquamdiu sanus ero, Iudices, Spectabiles, Centuriones, Principes et Potestates statum Teutonicos et Latinos terramque Hungariae regni hospitibus adimplens in dominium tradam Teutonicis». Kézai 50. l.

téve. Hogy a magyar nép zöme ezen nemzetisége ellen külföldiek által vívott és a belföldi fejedelmektől előmozdított küzdelemben minő ellenállást gyakorolt, erről a szerzetesek és papok ellenséges indulatú jelentései csak halvány rajzot őriztek meg, mert az ENDLICHER-nél említett pozsonyi krónika, mely az 1047-ben történt Bata-féle lázadásról szól, alapjában fölötte gyenge képét nyújtja azon törekvéseknek, melyekben a régi magyarok harcziás, nomád élethez szokott szellemének, az előtte oly idegen keresztyén-európai világnézlettel szemben nyilvánulnia kellett. Az iráni kulturbefolyásnak — melyről még bővebben szólandunk — az akkori nyelvben fenmaradt nyomai után ítélve, a X. századbeli magyarok korántsem valának oly durvák és vadak, és épen nem állottak oly messze keresztyén tanítóik műveltségi fokának színvonala alatt, mint ezt az utóbbiak velünk elhitetni akarják. A reájok erőszakolt idegen tan iránti ellenszegülés és küzdelem tehát a nemzeti egyéniség szempontjából sokkal jogosultabb volt, mint Közép-ázsia pusztalakóinak ellenállása, mert az akkori kereszténység a parszi kultúrával, mely a pogány magyarok főnökeit áthatotta, alig állhatta ki a versenyt. De valamint a szaszanidák kultúrája a rájuk erőszakolt arab monotheismus tana, és az azzal kapcsolatos szellemvilág ellen vívott hosszadalmas küzdelem daczára, annak nem vala kepes sokáig ellenállani: úgy a magyarok is conservatív törekvéseikkel és az Ázsiából hozott kultúrához való ragaszkodásukkal csakhamar legyőzettek, és a mit abból még megmenteniök sikerült, az nagyobbrészt a régi erkölcsök és szokások halvány emlékéből állott, melyek szórványosan és titokban hosszabb ideig maradtak érvényben, mint általában fölteszik, és egyes személy- és tárgynevekből, melyek a travesztált hagyományok és mondákban maradtak reánk. Csak ily értelemben véljük értékesíthetni a múlt idők nevezett emlékeit, csakis ennyiben tekintjük azokat ama koromfekete éjben tündöklő szikrák gyanánt.

Ez álláspontból kiindulva tehát, nem érthetünk egyet

azokkal, kik a mai hazába való bevándorlásról szóló magyar népmonda hálózatának, különösen pedig a híres *Csaba-mondá-*nak minden alapfonalát idegen, t. i. keresztyén germán származásnak tulajdonítják, s ennek folytán a régi magyaroktól a nemzeti történeti hagyomány iránt minden tehetséget s minden érzéket eltagadnak. Ily föltevés ellenkezik általában a nép-psychologia tanaival és különösen oly képzeletdús keleti nép szellemirányával, minő a magyar, ellenkezik oly nép szellemirányával, mely minden időben nemzeti egyediségéhez való szívós ragaszkodása által tűnt ki, s mely nomád harczias állapotának korában bizonyára nem bírt kevesebb kedvvel és képességgel, oly fontos eseményt, a minő keletről nyugatra tett vándorlása volt, szóban s dalban megörökíteni, mint a jelenkor egyéb nomád harczias törzsei, melyek három, sőt négyszázados eseményeket tartottak emlékezetökben. Ha tehát a *Csaba-mondá-*bba a Krimhild- vagy Detrik-epizód oly módon került be, mint pl. nem egy moszlim név vagy egy arab-persa hős a kirgiz vagy turkomán nemzeti hősök mondáiba, úgy e körülmény alapján még nem lehet az egész mondát hamisnak, vagy idegen szellemi terméknek nyilvánítani. Hogy ezt tehessük, elébb pontosan ki kellene mutatni e költemény egyéb adatainak forrásait, a mi eddigelé nem történt, mert HUNFALVY kísérlete ⁴⁴ a *Nibelungéneket* a magyar krónisták adataival összehasonlítani, még sokkal töredékesebb, semhogy bennünket e két forrás azonosságáról meggyőzhessen; és végül még meg kellene magyarázni, mely úton jutott a XI. vagy XII. századbeli germán szerzetes a Scythia mögött lakó *Corozmin* népnek geographiai ismeretére, mely ismeret nem alapúl pusztá képzeleten és legkevesebbé sem fogható azon kornak ép oly fanaticus mint tudatlan szerzetesére. E földrajzi megjegyzés mögött ugyanis ethnikai mozzanat rejlik, melyet korántsem szabad figyelmen kívül hagynunk.

⁴⁴ *Die Ungern oder Magyaren.* Wien und Teschen 1881. S. 121—138. lap.

Először is meg kell jegyeznünk, hogy midőn Csaba a görög hercegnőtől való származását hangsúlyozza,⁴⁵ a valódi skythák az ilyen rokonságot inkább a nemzeti érzület megsértésének, mintsem dicsőítésének tekintik, s hogy e kérdés Csabára nézve még egyéb következményekkel is járt, mennyiben neki, mint félig idegennek a kharezmiek törzséből kellett nőt vennie, ugyanazon Kharezmi birodalomból, melynek határai közvetlenül a magyarok régi hazájáig terjedtek és mely, mint később látni fogjuk, az utóbbiakra hatalmas kulturbefolyást gyakorolt. Nem szabad ugyanis felednünk, hogy midőn Csaba a rajta elkövetett gyalázatért épen kharezmi nővel való házasságalaplése által szerez magának elégtételt, ekkép magas származásának kétszeresen tesz eleget, minthogy Kharezm vagy helyesebben Korozmin,⁴⁶ mint a magyar monda nevezi, a Szaszanidák idejében s még az arabok föllépése után is a szellemi műveltség legmagasb fokán állott, mint ezt legjobban látjuk ABU RIHANNAK SACHAU tanár által kiadott ily című művéből: *Atbar ul Bakija* (a maradandó emlékek), melyben a régi Kharezm műveltségének lendületéről valóban csodálatos dolgok említvék, még pedig oly szerzőtől, kiről RAWLINSON⁴⁷ így nyilatkozik: «az egyetlen korai arab író, ki a Kelet régiségeit a történeti bírálat hű szellemében kutatta». Ha tehát Csaba e Kharezm vagy Korozmin egyik hercegnőjét vette nőül, úgy a rege hőst hozzá teljesen méltó fénynyel környezte, s az által nem csekély részben tisztelte meg magát a magyar népet is; ez kétségtelenül a képzelet oly szüleménye, melyet nem lehet keresztyén ger-

⁴⁵ V. ö. KÉZAI 33. l.

⁴⁶ E helyen meg kell jegyeznem, hogy Kharezm etymológiájára nézve előbbi nézetemtől elállok és LERCH úr felfogásához csatlakozom. Eddigélé ugyanis azt hittem, hogy خواهرزم Kharezm خوار vágy = és زم harc szavakból van összetéve; LERCH pedig e szót خوار = alacsony és زمین = föld, talaj-ból magyarázza, a minek helyes voltát a Csaba-monda Corozmin-ja legalkalmasabban bizonyítja.

⁴⁷ *England and Russia in the East*. London, 1875. 241. l.

mán szerzetesnek, de legkevesbbé sem azon kor valamelyik szerzetesének tulajdonítani.

Egy eltűnt török-tatár kulturának ezen, a népköltészet tarka mezében reánk jutott emlékein kívül még egyéb mozzanatok is veendők itt tekintetbe, mint a hivatalok, méltóságok neve stb. melyekről a magok helyén kimerítően fogunk szólni, s melyek együttvéve arra mutatnak, *hogy a magyaroknál mai hazájokba való letelepedésük idején az álladalmi, társadalmi és vallási életben túlnyomó részben a nyelvökben leginkább kifejezésre jutó török nemzeti szellem uralkodott, és hogy mint az efféle jelenségeknél határozottan föltehető, a nép intéző és művelő részének nemcsak szellemi, hanem physikai tekintetben is török származásúnak kellett lennie.*

XIV.

Á T T E K I N T É S.

HA már most az előbbi fejezetben a magyarok ősi hazájáról földerített történeti adatokat összefoglaljuk és egybevetjük, a magyarok előtt a világtörténet színpadán megjelent ural-altáji népek eddig kétségbe vont és hevesen megvitatott nemzetiségére vonatkozó véleményünkkel, akkor az elfogulatlan vizsgáló kénytelen lesz végeredmény gyanánt elfogadni, hogy azon népelemek, melyek a keresztyén időszámítás ötödik századának közepe tájától a XI. és XII. századig a Volga és Uralon túl elterjedő pusztá mögül előrontván, Európa délkeleti részén oly rendkívüli ethnikai változásokat idéztek elő és egész földrészünk államainak csoportosulására oly nagy hatást gyakoroltak, csak *egy és ugyan-azon* török-tatár népláncz egyes szemeinek tekinthetők, melyek Ázsiának említett vidékén már a keresztyénséget megelőző korban ide s tova barangoltak és azon kor művelt népei, t. i. a görögök és rómaiak előtt a «skythák» bizonytalan elnevezése alatt ismeretesek voltak. Azt tapasztalhatjuk továbbá egyfelől, hogy mennél inkább tűnik el a távolság köde, mennél inkább közelednek e népcsoportok felénk, annál tágasabb lesz reájok vonatkozó ismereteink köre, másfelől meg a bizonytalan ethnikai nevek helyébe szigorúbban meghatározott és pontosabban körülírt törzs- és nemzetségi elnevezések lépnek. Így a skythákat húnok és avarok váltják föl, de ezek is csak gyűjtő nevek a szó tágasabb értelmében, úgyszólván csak egy képnek a keretjét képezik, mely képnek sötét alapján az akaczirok, utigurok, kutur-

gurok stb. stb. egyes zavaros vonásaiból gyaníthatjuk ugyan, de még meg nem állapíthatjuk egy nemzetségi, törzsi vagy kláni viszonyoknak körvonalait. Innen való ez ethnologiai kérdést tárgyaló nézetek roppant elágazása, és valóban csakis akkor kezd nagyobb fény derengeni, midőn a bolgár nép mint befejezett egész az előtérbe lép és midőn a byzanci kútforrások megcsonkított adatait az arabok és persák világosabb és értelmesebb tudósításai kiegészítik. A bolgárok megjelenése után, sőt még velők egyidejűleg is khazarok-, besenyők-, kúnok-, úzok-, ghúzok- és végre mažgarok-, t. i. magyarok- vagy turkokról bírnunk történeti adatokkal, úgy hogy a tudósnak, ki ez ethnikai osztályozásról helyes fogalmat kíván magának alkotni, mindenekelőtt azt kell vizsgálnia, hogy voltaképen mit tartson e fő- és alosztályokról, vajjon az illető népcsoportok el voltak-e különítve vagy pedig egy oly népcsaládnak a vezérséggel megbizott ágai és klánjai gyanánt szerepeltek-e, mely nyelvi és származási tekintetben szorosan összetartozik.

Mi azt tartjuk, hogy egy pillantás e népek utódjainak, t. i. Közép-Ázsia mai nomádjainak hasonló viszonyaira, legjobban fog bennünket eligazítani azon sötét kor ethnikai osztályozásának tömkelegében. Legelőször is meg kell figyelnünk a fő- és alosztályok keletkezésének processusát, továbbá a módot, a melyen azoknak elnevezése történik. Tudvavaló, hogy a mai nomádok következő osztályokra oszlanak: a) az *il* vagy *ulusz*-ra = nép, néptörzs, a melyen a népnek zömét értik, p. o. türkmén ili = turkománok, özbeg ili = özbégek stb.; b) *uruk*¹ szószerint = nemzetség, az osztályozásnál azonban klán értelmében használatos; hébekorba, p. o. ABULGAZI-nál *il* és *uruk* össze van tévesztve; c) *tire* szószerint = ág, tulajdonkép a nemzetségnek szűkebb köre, a szó tágabb értelmében vett család. Ez osztályok elsejét illetőleg, a mennyire ez történeti úton kimutatható, bizonyos állandóságot észlelünk, mert a törzsek népszáma

¹ A turkománok az *uruk*-okat mai napság az arab *taife* szóval jelölik.

huzamosb háborúk vagy pedig gyarmatosítások következtében csökkenhetett ugyan, de mai napság, midőn a nomád életmód már fogytán van, aligha fog még szaporodni; ugyanez áll a második osztályról is, míg a harmadik folytonos hullámozásban van, a mennyiben a *tiré*-k még néhány évtized folyamában is vagy megcsökkenhetnek vagy gyarapodhatnak. Ha p. o. az özbégeket tekintjük, azt fogjuk tapasztalni, hogy klánjaiknak lajstroma, a milyent az 1510-ben készült *Šeibaninameh* szerzőjénél találunk, néhány oly nevet is tartalmaz, melyek ma részint ismeretlenek, részint inkább keletre lakó rokon török népeknél fordulnak elő. Ugyanezt állíthatjuk a turkománokról is, ha meggondoljuk, hogy az ABULGAZI-nál² fölemlített és akkortájt a Kaspi-tótól északkeletre és keletre lakó *adakli*, *haszan ili* és *tevedsi* törzsek mai nap vagy teljesen eltűntek, vagy pedig számuk annyira leapadt, hogy most már csak mint *tiré*-k szerepelnek. A mi ez utóbbiak keletkezését illeti, az vagy a háború és egyéb erőszakos okok által, vagy a család körének természetes táglulása által szokott létre jönni, a mennyiben bizonyos számú *aul*-(udvar, telek, sátorcsoport)nak tagjai jobb legelőket keresvén, az ősi ágtól elszakadnak és egy új *tirét* alkotnak; e jelenség, a mint már említettük volt, a mai nomádoknál sincs kizárva. A fő- és alosztályok nomenclaturájára vonatkozólag azt látjuk, hogy az *il*-ek vagy *ulusz*-ok a különféle politikai viszonyok szerint részben ősrégi neveiket viselik, részben azon hősökről nyerték neveiket, kik történetök válságos korszakaiban vezérek voltak, vagy pedig bármilyen rendkívüli tett által nemzeti egyénekké emelték őket. Az előbbiekhöz a kirgizeket, kipcásakokat és uigurokat kell soroznunk, az utóbbiakhoz a szeldsukok, csagataiak, oszmánok, nogaiak és özbégek tartoznak, kiket Szeldsuk-, Csagatai-Dsengiznek egy fia-, Oszmán-, Ergtogrul fia, Nogai- és Özbégkhánról neveztek el így. Az első esetben oly nevekkel van dolgunk, melyeknek jelentése egyrészt mythikus eredetű.

² *Abulgazi*, Édition Desmaisons, 210. l.

tű, másrészt bizonyos tulajdonságnevekre vezetendő vissza, a mely nevek tehát könnyen erthetők. Uigur valószínűleg a török *uigur*-vagy *utkur*-ból származik, mi annyit jelent: egyesült, szövetkezett, engedelmes; kirgiz annyit tesz, mint a mező vándora³ = kir-gez, vagyis: nomád; karakalpak egy összetétel *kara* = fekete, és *kalpak* = kalap szavakból, mely ízről ízre megfelel az orosz évkönyvek černi klobuk-jainak stb. stb. A második esetben kizárólag személynévvel van dolgunk, melyek jelentése néha kimutatható és melyeknek ethnikai elnevezésekre való fölhasználása nem szorúl különös magyarázatra. Végre azon változásokról is meg kell emlékeznünk, melyeknek a törzs- és nemzetségségevek alá vannak vetve. Dsengiz birodalmának Dsüdsire szállott részét Kipcsák-nak hívták, mely nevet mai nap a keleti Khokandnak egy kis néptörzse viseli; így megesik többször is, hogy különböző népek alosztályainak egyes klánjainál ugyanazon elnevezésekkel találkozunk. A Kungrat, Naiman, Kipcsák, Khitai és egyéb nevek özbégeknel, kirgizeknel, kara-kalpakoknál és kara-kirgizeknel egyaránt előfordulnak.

Ha fölszerelve azon tapasztalatokkal, melyeket Közép-Ázsia mai nomádjainak ethnikai viszonyaira nézve szereztünk, elődjeik, t. i. a húnok, avarok, bolgárok, khazarok, besenyők és magyarok törzsi és kláni viszonyainak vizsgálásához fogunk, lehetetlen azon meggyőződésre nem jutnunk, hogy a természet örök törvényeinek tekintetbe vételével azon kor nomádjainak életmódja és szokásai csak nagyon keveset különbözhettek azon szokásoktól és életmódtól, melynek mai utódjaik hódolnak, és hogy ennek folytán az osztályok és azok elnevezéseire vonatkozó mai észleleteink amazokra is alkalmazhatók. Az adatok és tudósítások, melyek az illető korból származnak, föltötte zavarosak és bizalmunkra alig méltók; de ha a műveltségére oly

³ RADLOFF (*Zeitschrift für Erdkunde*, 6. köt. 305. l.) e szót kyrk = 40 és jüs žüs-ből akarja származtatni, mely utóbbi a «horda» fogalmát fejezi ki, szorosan véve azonban «egyszázat» jelent. De e magyarázatnak, úgy hiszszük, nincs jogosultsága.

büszke Európa a különfélekép elnevezett török törzsek és ágak összetartozását illetőleg még az alig elmúlt időben is a sötétben botorkált, méltányos dolog-e akkor görögök-, arabok-, frankok- és germánoktól elvárni, hogy azon távol fekvő kor embertelen lények gyanánt feltűnő pusztai lakosairól alaposabb ismeretekkel bírtak legyen, mint mi, a földrajz- és ethnológiában annyira előrehaladott XIX. század fiai? Vajjon tehát a húnok, avarok, bolgárok, khazarok, besenyők és magyarok egyes néptörzsek, nemzetségek vagy ágak voltak-e, vagy pedig e nevek ép úgy mint Szeldsuk, Csagatai, Özbég stb. csupán személyneveknek tekintendők-e, melyek a vezérséggel megbízott harczosról átszármaztak az őket követő seregekre, — szóval, hogy milyen természetű lehetett e népek kölcsönös rokonságának viszonya és köteléke: arra nézve folyamodhatunk ugyan hypothesisek fölállításához, arra nézve lehetnek alapos sejtelmeink is, de egy positiv, a valóságot legalább megközelítő végeredményre alig fogunk juthatni. Így áll a dolog az egyes nép- és törzsnevek jelentéseivel is, melyeket a megfelelő szógyűjteményekben összeállítottunk, a nélkül, hogy az elnevezések okát adhatuk volna, mert csak néhányat, úgy mint khazar-t, bolgár-t és kabar-t sikerült hasonlóan a jelenkori kirgiz-hez és kuramához etymologiai úton megmagyaráznunk, míg más idegenajkú krónikások által följegyzett és hanyag másolók által elrontott nevek jelentéséhez még nagyon is sok szó fér.

Reánk nézve, kik a magyarok eredetével foglalkozunk, a magyarok nevének származása és jelentése elsörendű érdekekkel bír, míg a többi névé csak másodsorban érdemli figyelmünket. A mi e szónak korát és azon kútforrásokat illeti, a melyekben az legelőször előfordúl, azt látjuk, hogy egyfelől a magyar krónikákban, másfelől a még régibb keltű arab földrajzi munkákban találkozunk vele első ízben. A magyar krónikások közül ANONYMUS-ra utalunk, kinek *moger*-je szerintünk a már akkor is magyar-nak hangzott szónak rossz átírása, ép úgy mint a görög Μωαγερ, egy utigur fejedelemnek a neve, kit THEOPHANESZ sze-

rint 528-ban választott e nép uralkodójává, szintén egy eredeti *muagyar*, *magyar* mellett szól, mert ANONYMUS, hasonlóan elődjeihez, más tulajdonnevek hangalakján is csorbát ejtett és mivel a *gy* = *dj* magyar kettős mássalhangzó csak bajosan írható át görög vagy latin betűkkel. Így vagyunk a későbbi krónikások *mogor*-jával is, kik bizonyára *magyar*-t akartak írni, csak-hogy nem volt módjokban, de még a XII., XIII. és XIV. századbéli egyéb okmányokban is következetesen *g* helyettesíti a *gy* hangot, p. o. Nagasu = Nagyaszu, Nagto = Nagytó, Gumulcheus = Gyümölcsös, Garmat = Gyarmat stb. stb.⁴ Moger, Mager vagy Mogor tehát nem tekinthető egyébnek, mint az eredeti *Magyar* hibás írásmódjának; ennél fogva minden etymologiai kombinációt, mely az előbbi írásmódon alapszik, még HUNFALVY-ét⁵ is, ki *moger*-t az ész-togul *mo* = föld (l. finn *maa*) és a magyar *gyer-ger* = gyermek szavakból akarja magyarázni, helytelennek kell nyilvánítanunk. A magyarok részéről tehát nevöknek eredetére és jelentésére nézve fölvilágosítást nem nyerünk, s így kénytelenek vagyunk a keleti írók adataihoz fordulni, melyek annyival is fontosabbak reánk nézve, mert egy több századdal régibb kor bélyegét viselik magokon. Legelőször IBN DASTA és IBN FOZLAN مجغر *mažgar*-jára bukkanunk, még pedig a X. század első tizedeiben, midőn a magyar honfoglalás úgyszólván csak készüléfélben volt. A legrégibb arab földrajzírók ez مجغر-ját az utánok következő szerzők és leírók csekély eltérésekkel ismétlik, de semmi sem szól annyira e szó régi alakjának általunk ajánlott helyreállítása mellett, mint az a körülmény, hogy a *Derbendnameh*-ban, mely Szemiz Girai Mohammed khán idejében, azaz a XVI. század vége felé készült,⁶ már az első Khalifák koráról való események-

⁴ V. ö. *Thesauri linguae hungaricae ex epocha Arpadianorum*, kiadta JERNY. Pest, 1854.

⁵ *Magyarország ethnographiája*, 403. l.

⁶ V. ö. *Derbendnameh*, kiadta MIRZA KAZEM bey. Szt.-Pétervár, 1851. 6. lap.

nél, tehát már a VIII. században, egy a Kaukázustól északkeletre fekvő Madsar مجار nevű tartományról van szó, mely lakóiról *van így elnevezve*, sőt még Nagy- és Kis-Magyarország létezéséről is értesülünk a mondott könyvből, azon a helyen t. i., a hol حاكم كچی و اولو مجار vagyis kis és nagy Madsar-nak kormányzójáról történik említés. Vajjon e Kis- és Nagy-Magyarországról szóló tudósítás a magyaroknak történetileg kimutatható két ágra való szakadására vonatkozik-e, mely ágak egyike nyugatnak tartott, másika pedig keletfelé, azaz a Kaukázuson túl Persia északi része felé vándoroltak, avagy rajta egyfelől az uralmelléki ősi hazát, másfelől a dunamelléki új hazát kell-e értenünk, azt egyelőre bajos volna eldönteni. Elég annyit tudnunk, hogy e fölosztás a XIII. század vége felé ABULFEDA-nál és a középkor európai útazóinál is érvényre jut, Magyarországbán pedig mindenha el volt terjedve és egy, az ősi hazáról szóló mondásban még mai napság is a nép ajkán él. A keleti forrásokban azonban csak egyszerűen egy *madsar* nevű népről van szó, melyen nem a mai Magyarországot, hanem a középkori földrajzírók «Magna Hungaria»-ját kell értenünk; ez tűnik ki legalább azon országok egymásutánjából, a melyek társaságában a «madsar»-ok tartománya meg van említve. ABULGAZI p. o., ki erre vonatkozólag RAŠID-ED-DIN nyomában jár, a mesés Kipcsák történetének elbeszélése közben a következőket mondja: *بيکيت بولغاندين سونک اوروس واولاق و ماچار و باشقرد* = miután ő (t. i. Kipcsák) fölserdült, az oroszok, ulákok, madsarok és baskirok föllázadtak;⁷ a 132. lapon meg azt olvassuk, hogy Dsüdsi Ürgends elfoglalása után *قيپچاق و روس و چرکس و بلغار و ماچار و باشقرد يورتلارنى* a kipcsákok, oroszok, cserkeszek, bolgárok, madsarok és baskirok országainak meghódításához fogott; a 180. lapon végre oly tartományok vannak felsorolva, melyekben madsarok, baskirok, oroszok, korolok⁸ (کورل) és nemiszek (németek) laknak. Az

⁷ Edition Desmaisons, 19. l.

⁸ Azt gyanítják, hogy korel, korol-on a lengyel krol = királyt

említett körülmények közt, minthogy a madsarok mindig a baskirok előtt foglalnak helyet, csak az a Magyarország foroghat szóban, melyet YULE a XIV. század első felének térképében helyesen a Volga és Ural között a baskirok országától északra helyezett, oly vidékre tehát, melyen RAŠID-ED-DIN idejében a magyarok már nem laktak, mely vidék azonban a XIII. és XIV. század folyamában mint előbbi hazájok nevét megőrizte. Európa és Ázsia sok vidékén hasonló jelenséggel van dolgunk, a hol t. i. egyes tartományok nem mostani, hanem előbbi lakóikról vannak elnevezve.

Kétséget sem szenved, hogy a *madsar* ethnikai és földrajzi név a mongolok megjelenése előtt, sőt azután is a Kaspi-tótól északkeletre fekvő országokban élénk emlékezetben volt és azon vidék török lakóinál különösen jó hangzással bírt. Valamint a szeldsukid seregből kivált oszmánok hősies magatartása és a nyugati népeken aratott diadalai Középázsia rokon nomád törzseinek az emlékezetéből még mai nap, tehát majdnem hat század után, sem haltak ki:⁹ úgy a magyarok sikeres föllépése délnyugati Európában is élénken élhetett a baskirok, úzok és kanglik tudatában. «Magyar» volt, úgy látszik, ama kor jelszava, mert különben lehetetlen volna megmagyaráznunk, mikép juthatott e szó mint tulajdonnév a Dsengizidákhoz, kik közül Šeibán fia, tehát a mongol világhódító dédunokája, köztudomás szerint a «*Madsar*» nevet viselte,¹⁰ a mi csak úgy történhetett, hogy fényes diadalok emléke fűződött e névhez. Ily értelemben és a szónak ily jelentésével megérthetjük a Kuma és Bruyma

vagyis inkább királyságot kell értenünk, melyen a mongolok a Duna felé vezető útjokban átvonultak. Magyarországot is néha *Korol*-nak nevezik, mert a magyar nyelvben a *király* ugyanabból a szóból ered.

⁹ V. ö. *Középázsiai utazásom-at*, 296. l.

¹⁰ V. ö. ABULGAZI, 182. l. A török genealogia szerzője egy olyan Madsar nevű (királyfírl) fejedelemről is megemlékszik, ki Merkit törzséből származott. Ez adatjával azonban eltér legfontosabb kútforrásától, RAŠID-ED-DIN-től, a miért is nem tulajdonítunk neki nagy fontosságot.

összefolyásánál található romoknak «Madsar» nevét is, mely a történetbúvároknak a legkülönbözőbb magyarázatokra szolgáltatott alkalmat. A míg ugyanis PALLAS, GÜLDENSTÄDT és mások e romokat egy mohammedán temetkezési hely maradványainak tartják, addig mások, nevezetesen KLAPROTH, azokat egy Madsar nevű város omladékainak tekintik, a nélkül, hogy az egyik vagy másik fél idevágó tárgyalásaival a tulajdonképi talányt megfejtené. A mi az egykori «Madsar» mivoltát illeti, határozottan PALLAS nézetében osztozunk, t. i. török-tatár nemzetiségű moszlimok a pusztán épült oly nekropoliszát és az a mellett épült várost látjuk e romokban, a milyenek egyéb helyeken is léteztek, p. o. az Aulia Ata, a Jaxartes középső folyásánál, mely Ahmed Jeszevi kirgiz szentnek földi maradványait tartalmazza és sok egyéb temetkezési hely (mezarlik) a kirgizek és turkómánok pusztá területén. «Madsar» tehát eredetileg alkalmasint oly mauzoleum volt, mely az ott eltemetett Madsar nevű hősről lett elnevezve. Hogy Madsar korábban, t. i. a mongolok becsapása előtt nem volt város, arról leginkább a KLAPROTH által fölemlített és a tatároknál még ma is dívó *kirk-madsar* elnevezés győzhet meg bennünket, mely «negyven madsar»-t jelent; már pedig tudvavaló, hogy a moszlim keleten e számot sűrűn alkalmazták a tisztelet és bámulat tárgyainak megjelölésénél; p. o. csihl-ten = negyven személy, kiket Mózes a moszlim monda szerint agyonütött és újra fölélesztett; csihl-dukhteran = negyven szűz, egy az Iszfahan és Siraz közti országúton fekvő szent sírnak a neve; csihl-szutun = negyven oszlop, Perszeopolisz romjainak a neve; kirk-er = negyven férfi, egy a krími félszigeten fekvő vár; kirk-vezir = negyven vezér; kirk-kilisa = negyven templom, Rumélia egy városa stb. stb. Kirk-madsar tehát nem jelenthet egyebet, mint negyven madsar-t vagy negyven hőst, helyesebben azon helyet, hol ezek el vannak temetve; egy hajdani várossal csak annyiban hozhatjuk e nevet kapcsolatba, a mennyiben egyes jámbor emberek e temetkezési hely közelében lakhattak és a mennyiben ott bazárok és fürdők is léteztek, a mint

ezt az ájtatos Özbég khán idejéből bizonyosan tudjuk, mert Ibn Batuta, ki 1334-ben látogatta meg Madsar-t, már fejlődő kereskedelemről és előrehaladott moszlim kulturáról tesz említést.¹¹

Szemben Klaproth nézetével, ki azt állítja,¹² hogy Madsar = طاشتان azaz köből való, ó-tatár nyelven tehát köből készült épületet jelent, sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy a szónak e magyarázata nem egyéb az orosz-német tudós más egyéb kérdésekben mutatott phantasztikus agyvelejének leleményénél, mert «Madsar» egy török-tatár nyelven, de egy ural-altáji nyelven sem, sőt az általunk ismert nyelvek egyikén sem jelent kö-épületet; de طاشتان taš-dan sem használatos ebben a specialis jelentésben, mivel az oszmánoknál كازگیر *kiaz-gir*, a csagatájoknál *tim* vagy *tam*, a turkománoknál *japi* vagy *jepü* stb. van e fogalom jelölésére lefoglalva. A mi pedig Klaproth azon megjegyzését illeti, hogy Madsar néhány tatár szóíráásban nagy négykerekű kocsit jelent, ez a jelentés csak aránylag újabb keltű lehet és alkalmasint abból a korból való, midőn a tatárok a krími fejedelmek vezetése alatt Magyarországra és Erdélybe betörvén, ott e kocsinemmel megismerkedtek és reá az országnak nevét alkalmazták, ép úgy mint az oszmánok még mai napság is a kocsinak egy nagyobb fajtát *kocsu*-(kocsi) vagy *hintor*-(hintó)nak nevezik.

Ha történeti adatok alapján a *madsar* vagy *magyar* szónak erkölcsi értékét könnyen tisztázhatjuk, még sokkal inkább érünk czélt annak szóbeli jelentésével, mert a *magyar* szóban érvényre jutott hangtani viszonyok legjobban magyarázzák e tulajdonnév nyelvi sajátságát. Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy a török-tatár és finn-ugor nyelvcsaládokon belül a *gy* = *dj* kettős mássalhangzó a legtöbb esetben egy megelőző *j*-nek, hébehóba egy *g*-nek felel meg, p. o. magy. gyűrű = tör. jüzük, magy. gyűr = tör. jour, magy. gyűlés =

¹¹ *Voyages d'Ibn Batuta*. T. II. 375—79.

¹² *Reise in den Kaukasus*. I. 421.

tör. jüilis stb.¹³ Minthogy tehát e kettős mássalhangzó nem eredeti, hanem már a nyelv egy későbbi alakulásának köszöni létét, bizonyossággal állíthatjuk, hogy e szó a nyelv legrégebb korszakában nem *magyar*-nak, hanem *majar*-nak hangzott. E tulajdonnévnek török alakja, t.i. *mažar* legjobban szól e fölvételünk helyessége mellett; köztudomású dolog ugyanis, hogy a török *ž* (= ds) majdnem kivétel nélkül egy eredetibb *j*-ből keletkezett, a mennyiben a legtöbb a kirgiz és nogáj dialektusban *ž*-vel kezdődő *tő* a többi régibb török dialektusban *j* szókezdettel bír, p. o. *jol-žol* (út), *jir-žir* (hely), *jig-žig* (sírni) stb. stb. A török alak tehát a mondottak szerint megelőző *majar*-ra utal vissza. Ennyit elég tudnunk a *magyar* és *mažar* közti hangviszonyról. Mint minden esetben, hol tulajdonnevek jelentésének a megfejtésével van dolgunk, úgy ezen, már 528. Kr. u. előforduló tulajdonnév értelmezésével már nem oly könnyen bírunk zöld ágra vergődni. Az általunk fölállított hypothesis annyiban talán mégis több hitelre tarthat számot az elődeinkénél, hogy ezeknél biztosabb alapon nyugszik, mert a hangtani viszonyhoz, melyből kiindultunk, a legcsekélyebb kétség sem férhet. Már KUNIK A. A. is hangsúlyozta értekezésében,¹⁴ hogy nem lehet a pusztá véletlennek tulajdonítani azon körülményt, hogy azon kornak nagyon sok török népnéve *ar*-ra végződik, úgymint: *avar*, *bolgar*, *khazar*, *kabar* és *mažar*. Ez *ar*, mely a törökben a jelentő mód jelen idejének egyes számú 3-ik személyét jelöli, egyszerűsmind melléknévi és főnévi képző gyanánt szerepel (v. ö. *jazar* = az író, *gelir* = jövő) és annak helyén már kimutattuk, hogy az *avar*, *khazar* és *kabar* szavak ily módon könnyen értelmezhetők. Véleményünk szerint a *magyar* vagy régibb alakjában *majar* szó is hasonló természetű képzés által jött létre, a meny-

¹³ A finn-ugor hangviszonyokra nézve, melyek *j* és *gy*-re vonatkoznak, v. ö. BUDENZ *Magyar-ugor összehasonlító szótár*-át a 177. lapon; *j* és *gy* különben a magyarban belül is váltakoznak, p. o. *jó-gyógy*, *gyón-javon*, *jön-gyön* (népies) stb. stb.

¹⁴ *Op. cit.* 728. l.

nyiben *majar*-ban egy *maj* tölalakot gyanítunk, mely egy ismeretes hangváltozás folytán *baj*-nak a mellékalakja, mely annyit jelent, mint *magas, hatalmas, főséges, gazdag*; az említett tulajdonnév, melylyel, ha föltevésünk helyesnek bizonyul, a török *bajar* = fejedelem, hatalmas, azonos, tehát így volna fordítandó: *uralkodó, hatalmas*.¹⁵ E tulajdonnév török nyelvi jellege tehát kétségbe nem vonható, és mi csak szóbeli jelentését hypothesis alakjában adjuk — a miért ugyanis a mondotakból bátran lehet következtetni, *hogy e szó egy oly török nép nevének tekintendő, mely a törökök által lakott nagy területnek mintegy legészakibb határőrségét képezte és finn-ugor elemekkel való egyesülése daczára, mint a török népcsaládnak egyik tagja lépett a világesemények színpadára.*

Ezzel rátértünk tanulmányunk voltaképi magvára és most kötelességünknek tartjuk az olvasónak lehetőleg érthetően számot adni azon okokról, melyek bennünket az imént említett hypothesis fölállítására bírtak. Vajjon a *magyar, majar* szó jelentésében az illető nép politikai, harczias vagy nemzeti tekintélyére való czélzás rejlik-e, vagy pedig e szó egy vezérnek a neve-e, mely az egész népre átszármazott, a mint ezt Szeldsuk-, Özbég-, Nogáj- és Oszmánál tapasztaltuk, azt egyhamar nem bírjuk eldönteni. A magyarokat török-tatár származású népnek tartjuk *első sorban* azért, mert azt hisszük, hogy az eddig tárgyalt történeti adatok alapján ily fölvetésre föl vagyunk jogosítva. Ha meg is engedjük, hogy a byzanci történetírók részéről használt *Τορκοί* elnevezés általános és határozatlan természetű, melyen esetleg talán más, a török-tatárokkal szorosabban rokon ural-altáji népeket is érthetünk, de az arab és persa szer-

¹⁵ Hogy *Moger* azelőtt «fejedelem, vezér» értelemben volt használatos, arról a *Hetu Moger* név győzhet meg bennünket, mely hét vezért vagy magyart jelent. A *mongol* név is hasonló etymológián alapszik, SCHMIDT (*Sanang Setzen*, 38. l.) és SCHOTT (*Aelteste Nachrichten von Mongolen und Tataren*) legalább a *mong* = bátor, merész szóból származtatják.

zók adataira vonatkozólag, kik az ethnikai viszonyokban nagyobb tájékozottsággal bírtak és a magyarokat mégis turkoknak nevezik, minden kétséget vissza kell utasítanunk. Ha a moszlim írók azon népek nemzetiségével, melyekkel útazásaik közben megismerkedni alkalmok volt, minden kritika nélkül bántak volna el, miért nem nevezték az általok kevesebbé ismert *برداس* vagy *برطاس* (burtászokat), kikben némelyek a mordvinokat, mások ismét, mint SBOJEV,¹⁶ a csuvasokat akarják fölismerni, szintén törököknek? az egyes arab szerzők ugyanis következőképen szólnak róluk: AL BELKHI szerint *لسان بلغار مثل* و *لسان الخزر و لبرطاس لسان اخر* a bolgárok nyelve hasonló a khazarok nyelvéhez, de a burtászok más nyelven beszélnek; JAKUT-nál azt olvassuk: *لاهل برطاس لسان مفرد ليس بتركي*: a burtászok nyelve a töröktől különbözik; KAZVINI meg azt állítja, hogy *لهم لغات مغاير لجميع اللغات* nekik (t. i. a burtászoknak) oly nyelvök van, mely minden egyéb nyelvtől elüt.¹⁷ Nem tehető föl, hogy az imént idézett források épen a magyarokról ítélték volna tévesen és, hogy ez a nép, melynek diadalmas föllépése délnyugati Európában semmi esetre sem került el az egykorú iszlám világ figyelmét, épen az arab földrajzírók előtt ismeretlen lett volna. Másodszor vannak ethnikai és társadalmi indító okok, melyek nemesak, hogy a magyarok török-tatár eredete mellett szólnak, hanem egyszersmind a finn-ugor származást vitató ellenkező véleményt a kombinációk köréből teljesen kirekesztik. Az ethnologia mai állásánál nem szükséges különösen kiemelnünk, hogy az ember ép úgy mint az állat és növény az anyaország bélyegét hordja magán, továbbá csak oly életmódot folytathat és csak oly foglalkozásra adhatja magát, a történetben csak azt a szerepet játszhatja, mely physikumával, t. i. azon talaj és éghajlat természetével, a melyen ésmely alatt

¹⁶ SBOJEV: *Izsljedovanija ob inorodzach kazanskoji Gubernij.* Kazan, I. rész.

¹⁷ CHWOLSON nyomán idézve az *Izvestija* stb. stb. 67—76. lapjain közölt kivonatokból.

született és fölserdült, teljes összhangzásban áll. Az erdők és hegyek zord lakója szellemi tulajdonságai által vagyis politikai és társadalmi tekintetben nem kevesebbé különbözik a pusztasíkság fiától mint testalkatára nézve. A természet e soha sem változó törvényei szerint a végtelen kiterjedésű kopár pusztán lakó ember mindenkor kalandos hajlamai, harczias jelleme és zsákmányolásra való kedve által tűnt ki; a pusztá nomádja mindig arra törekedett, hogy a vele szembeszálló ellenséget, mely a sík területen semmi rejtkehelyre nem számíthatott, mennél könnyebb szerrel tönkre tehesse, a mit csak úgy érhetett el, ha már korán ütze a lótenyésztést és korán tett szert nagy ügyességre a ló hátán. Csak így történhetett, hogy az uralaltáji pusztai lakók már az ó-korban *χα' ἔθνη* harczias nép voltak, hogy byzancziak és germánok egyaránt rettegettek hadi erényeiktől, és hogy nyugati Ázsia iráni és sémi népeinek hadi zsoldjában állottak. Mai napság tehát már meglehetősen bizonyossággal állíthatjuk, hogy a skythák, parthusok, húnok, avarok, bolgárok és khazarok, szóval mindazon nomádok, melyek a görög, római, byzanczi, középkori európai hadseregek, sőt még az arab sivatag beduinjai ellen is harczra szállottak, az uralaltáji nagy fajnak nem finn-ugor, hanem török-tatár ágához tartoztak. Ellenkező esetben a történeti hagyomány, bár mily gyérek és hiányosak is legyenek adatai, nem mulasztotta volna el az ugor ágat jobban az előtérbe tolni, mert a finn-ugor theoria legbuzgóbb hívének is meg kell engednie, hogy míg Klió azon harczias népek török-tatár eredetét oly számos bizonyítékkal támogatja, addig a finn-ugorokról csak nagyon szórványos és jelentéktelen följegyzéseket hagyott reánk. Méltán kérdezhetjük, hogy a mondottak után akadhat-e még valaki, ki azt állítja, hogy a magyarok népe, mely a vitézségre hozzá hasonló besenyőkkel vívott nem egy harcz után azon kornak néptolongsága között a Volgától egészen a Dunáig képes volt magának utat törni, melynek egy új haza alapítása céljából Pannonia tarkabarka népcsoportjait előbb le kellett győznie,

mely végre déli és nyugati rablóhadjáratai következtében az akkori Európa előtt félelem és remegés tárgya volt, hogy ez a magyar nép a békeszerető, halászat- és menyétvadászattal foglalkozó ugoroknak egy ágról szakadt édes testvére? Meg nem foghatjuk, mikép volt lehetséges szem elöl téveszteni, hogy az az államalkotó és harczias szellem, melynek a magyarok sikerüket köszönhetik, mely fönmaradásukat az őket környező idegen népelemek közt biztosította, csak oly intézmények, erkölcsök és szokások kifolyása lehet, melyek egy kóbor életmódot folytató, állattenyésztő és a pusztán lakó társadalomban gyökereznek, nem pedig egy oly társadalomban, mely patriarkhális elzárkozottságában folyói és erdői határain belül megmaradván, soha egy nagyszabású, hősies világtörténeti tette magát el nem szánta.

Az ázsiai társadalom mely rétegeiből alakultak azon hatalmas seregek, melyek történeti emlékezet óta mint a sajátképi világbírók és hódítók a nagy politikai átalakulások okozóivá lettek? Beduinok, és nem a városokban lakó arabok segítették Mohammed vallását három földrész fölötti diadalára; mongolok és törökök, nem pedig tadsikok vagy persák közreműködésével alapították Dsengiz, Timur és Nadir óriási birodalmaikat. Ez ismeretes és kétségsbe nem vont tényekből a múltra következtetvén, bátran azt mondhatjuk, hogy Árpád serege csak oly nomád elemekből állhatott, melyek hasonlóan a mai turkománokhoz és kirgizekhez, már a társadalmi alkotmányukat éltető szellem által voltak képesítve azon föladatra, melyet oly fényesen megoldottak. A mint a szárazföld belsejében lakó emberből csak ritkán válik jó hajós, valamint a síkság lakója nem igen alkalmas a hegymászásra, ép oly kevéssé nőhet ki magát a finn-ugor származású ember sajátos életmódjával harczossá és világhódítóvá. A történetben legalább nem lelünk ilyen saltus-t in natura, ép azért kellett a Pannoniát meghódító magyarok zömének egy nomád török-tatár törzshöz tartoznia.

Harmadszor: azon maradványok a magyarok kultúréletéből,

melyek a végleges megtelepedés korából és a közvetlenül utána következő időből reánk jutottak, félreismerhetlenül a török-tatár eredet nyomait viselik magokon. Azt tartjuk, hogy eddig elé sikerült bebizonyítanunk, hogy nemcsak a byzanci és moszlim szerzőknél előforduló személyt, méltóságot vagy hivatalt jelölő nevek vannak a törökség bélyegével ellátva, hogy nemcsak taktikájok, alkotmányuk és harcias szellemök által emlékeztetnek bennünket a történetben később föllépő turáni népekre, hanem azt is, hogy erkölcsi életök és szokásaik számos mozzanata, daczára annak, hogy a nyugati keresztyén kultúra ezeket céljaihoz képest erőszakosan átalakította és idomította, még sokáig megőrizte eredeti török-tatár jellemét, sőt azt még mai napság sem tagadhatja meg végleg. Ez érdekes jelenségnek van szánva könyvünk utolsó fejezete; de már most sem állhatjuk meg abbeli nézetünket kifejezni, hogy e kultur mozzanatok az ellenfél kritikájának erőlködéseivel szemben is az általunk védett teoriát teljesen igazolják, mely theoria csak azért nem örvendett eddig nagyobb keletnek, mert azok, kik eddig részben mellette kardoskodtak, a török nyelvészet és ethnologia terén sokkal csekélyebb tájékozottsággal bírtak, semhogy a mai törökajkú nomádok életmódjáról kilencz század előtt élt rokonaik életmódjára nézve következtetéseket vonhattak volna, és mert az ellenfél kritikásai oly fegyverekkel jelentek meg a tudományos vita terén, melyeknek anyagát hiányos vizsgálat folytán félreismerték és melyeknek hasznavehetőségét a kellőnél túlbecsülték. Az olvasó csakhamar meg fogja érteni, hogy az utóbbi alatt a magyar nyelv mai állapotára való hivatkozást értjük, melynek segítségével szokták volt egy füst alatt a magyarok nemzetiségkérdését is eldönteni. Tanulmányunk első részének, mely a történeti érvekkel foglalkozik, immár végére jártunk és így áttérhetünk a másodikra, mely a nyelv tanúságát tárgyalja.

A NYELV TANÚSÁGA.

A NYELV MINT OSZTÁLYOZÁSI ESZKÖZ.

A NYELVRE, mint az ethnographia osztályozási eszközére vonatkozólag, a következőket jegyzi meg a *Magyarország Ethnographiájának* ¹ tudós szerzője: «A nyelv tehát a nemzetnek lelke; a nyelv történetei a nemzet lelkének történetei. A nyelv egyszersmind a nemzet hovátartozását, rokonságát, tehát más nemzetek közti helyét mutatja meg csalhatatlanul. A testi tulajdonságok csak az egyes embert jellemezhetik mint állatot, de már az embert mint állati falkát sem jellemezhetik jól, mert testre nagyon különböző emberek tartozhatnak egy nemzethez, minthogy annak lelke, a nyelv, az ő lelkök is, s annak erkölcsi és társadalmi sajátságai, melyek a nyelvvel járnak, s melyek a nemzetet az állati falkától megkülönböztetik, az ő tulajdonaik is». — Ha közelebbről szemügyre vesszük ez állítást, úgy találjuk, hogy ezt sok oldalról megtámadták, az ethnographia terén ismeretes tekintélyek megczáfolták, s hogy a tényállás behatóbb vizsgálata után valóban nem is lehet a népek régi múltjára célzó kutatásainkban axioma gyanánt felállítani. Az ellenkező nézetűek iskolájából mindenek előtt PESCHEL-nek sokat nyomó szavait akarjuk idézni, a ki *Völkerkundejában* ² következőleg nyilatkozik: «Hogy a sokféle jelen-

¹ 221. lap.

² 133. lap.

ségeket az emberi nem körén belül elkülönítsük és csoportokba oszszuk, szükségünk volna állandó, tartós jegyekre. — Ha tehát a nyelvek folytonosan változnak, nem csak bizonyos hangcsoport értelme változik el a lehető legrövidebb idő alatt, hanem maga a nyelvalkat is mássá lehet és így nagyon alászáll azon reményünk, hogy a nyelv az osztályozás eszközeül szolgálhatna. Hiszen tudjuk, hogy Franciaország lakói a római uralom előtt a kelta nyelvet beszélték, de ezt új-latinnal cserélték föl; Németország lakosai az Elbetől keletre, mintegy évezreddel ezelőtt szláv családhoz tartoztak; megfordítva: Iszland és Norvégia lakói még nyolcz századdal előbb is egy és ugyanazon nyelvet beszélték. Iszlandban csaknem változatlanul megmaradt, Norvégiában a dán nyelv fejlődött belőle, stb.* Hasonló nézetben vannak mostanában az ethnologia csaknem összes bűvárai, s hogy megmutassuk, hogy a természettudósok hogyan fogják föl e kérdést physikai álláspontonról: AGASSIZ-nak egy erre vonatkozó nyilatkozatát idézzük, a ki GLIDDON és NOTT *Indigenous Races* című művéhez írt előszavában a következőket mondja:⁸ »Ha megfigyeljük a térképen a medvék, macskák, üresszarvú kérődzők, tyúkneműek, lúdfélék s egyéb családok geographiai eloszlását, azt találjuk, — összhangzásban egy, az emberi nyelvre alkalmazott philologiai evidenciával — hogy Kamcsatka medvéinek mormogása a Tibet, Keletindia, Szundaszigetek, Nepal, Szyria, Európa, Szibéria, az Egyesült-Államok, a Rocky Mountains és az Andesek mormogó medvéjével közeli rokon, sőt egy és ugyanaz; daczára, hogy mindezen medvéket külön fajhoz tartozóknak tekintik, hangjokat épen oly kevésbé kölcsönözhetnék egymástól, mint a különböző emberi fajok. Ugyanezt lehet mondani az európai, ázsiai, afrikai s amerikai macskák morgásáról és nyávogásáról s a bivalyok bögéséről, melyeknek fajai csaknem az egész földön el vannak terjedve. Ugyanez áll a tyúkok kodácsolásáról, a réczék sápgóságáról,

* CH. L. BRACE: *The Races of the old World*. London 1863. 3. 1.

valamint a rigók énekéről is, melyek mindnyájan az ő vidám és harmonicus nótáikat tiszta és független beszélési módon hangoztatják, a nélkül, hogy egymástól örökölték, vagy eltanulták volna.

E tényeket meg kellene fontolnunk a philologusoknak, át kellene látniok, hogy azon állatok, melyek az intonatio ily szorosan rokon systemáját nyilvánítják, mennyire elvannak választva egymástól; és ha szándékosan vakok nem akarnának lenni a természetben jelentkező analogia intése iránt, akkor magoknak kellene kérdésül felállítani a nyelvészeti evidencia biztosságát a genetikai származtatásnál.»

Valóban el kell ismernünk, hogy a mennyire terjed ide vonatkozó tapasztalatunk négy világrészben levő népterületen, a meglevő példákból mindinkább és inkább meg kell győződünk arról, hogy gyakran mily csalfa természetű és mennyire nem biztos a nyelvhasonlóság a népek eredetének kérdésében. Szembetűnő azon afrikai benszülöttek száma, melyek Amerikába vitetvén, ma angolul és spanyolul beszélnek, míg az előbbi világrésznek egész északi és északkeleti részén az arabiai félsziget nyelve van elterjedve, mely nyelv ott 1300 előtt még alig volt ismeretes. Spanyol-, Francia-, Angol- és északi Olaszország népei ma olyan nyelvet beszélnek, mely eldödeik előtt teljesen ismeretlen volt; ugyan ez az eset áll egész keleti Németországra, hol még néhány századdal előbb szláv nyelvet beszélő lakosok voltak, de ma már csaknem egészen germanizálva vannak.

Magyarországban, déli Oroszországban s az európai és ázsiai Törökbirodalomban nem kevesebbé különös átalakulást idézett elő a nyelv-vegyülék. Egyes, a sors által kegyelt harcziás hordák, részint saját nyelvöket erőszakolták az általuk legyőzött népekre, mint ezt Anatóliában látjuk, részint — mint urak és hódítók — a meghódított és uraló nép nyelvét fogadták el, mint a bolgárok, e részben elszlávósodott ural-altáji nép példája mutatja. A Fekete-tenger és Kaspi-tó északi részén, a Búg,

Prúth, Dnjeper, Dnjeszter és Volga alsó folyásánál, hol ma a szláv elem az uralkodó, régebben török nyelvű nomádok laktak t. i. khazárok, besenyők és kúnok, kik azon vidékekről csaknem nyomtalanul eltűntek; és nem lehet valami nagyon feltűnő, ha a mai oroszokat a török, finn-ugor, skandinávi és szláv elemek szoros vegyülékének gyanítjuk. Persia északi részében a török népek áramlása sok iráni törzsrre rányomta a török nyelv bélyegét, ép így a déli partvidék lakóinak nyelvét erős arabvegyület érte; míg a tulajdonképi persa nép saját nyelvét annyira megváltoztatta, hogy ma többé nincs olyan iráni, a ki a zendet és pazendet, ez ország két régi nyelvét megértene; ép oly kevéssé igazodnának el Hindosztán mai lakói a szanszkritban commentár nélkül. Közép-Ázsiának ethnikai eleme saját nemzeti eredetének minden sajátosságából annyira ki van vetköztetve, hogy bámulatos zűr-zavarrá változott. — Fölhasított, ferde szemű, lapos orrú, tompa állú emberek a valódi mongol-mandsu faj vérrokonságú képviselői, persaül, még pedig Keleti-Khoraszán persa nyelvén beszélnek; míg a Jaxartes mellékének fekete hajú és gazdag szakállú, karcsú testalkatú, keskeny és hosszú arcú lakosai a tiszta iráni typust képviselik, csakhogy csupán töröktől beszélnek és a Szamarkand hegyeiben lakó galtsa-kon kívül, iráni származásukat régen elfeledték. Hasonló természetűek észrevételeink keleti Turkesztánra nézve, melynek benlakói az árja eredet leghívebb bélyegét viselik magokon és évszázadok óta töröktől beszélnek, sőt a kulturája miatt legrégebb idő óta ismert török népen, t. i. a uiguron is ezen ó-iráni néppel való erős vegyülés mutatkozik. A nemzeti átalakulás szabálya alól a szorosan conservatív khinai társadalom sem vonhatta ki magát, a mennyiben mandsu hódítóit magába olvasztotta, a kiktől legfőlebb hajfonat-szokását kölcsönözte, a melyért jutalmul a khinai nyelvet adta nekik.

Azt hiszem, nem nehéz meggyőződni arról, hogy sokkal nagyobb az olyan kulturnépek száma, melyek történeti fejlő-

désök folyamában nyelvöket vagy egészen megváltoztatták, vagy idegen szókincscsel gazdagították, mint az olyanok száma, melyek historiai bizonyossággal kimutatható régi nemzeti nyelvek használatához hívek maradtak. Az erre vonatkozó kutatásainkban azon, minden tekintetben bizarnak látszó eredményhez fogunk jutni, hogy stabilis életmód fölvétele mellett, valamely, előbb nomád népnek épen úgy egész erkölcsi élete, mint nyelve legtöbb esetben ki volt téve a külső befolyások által okozott elváltozásnak; ez oly eset, melyet a már régóta letelepült népeknél, bármily csekély legyen is számuk, már nem lehet oly könnyen fölvenni. A nomád nép társadalmát nem a makacsság, hanem lakóhelyének nem állandó volta, vagyis az örökös ide-odavándorlás, az idegen elemekkel való hosszasabb és intensivebb érintkezéstől inkább visszatartja, mint a letelepült és földművelő népet, melynek nyelve az idegen kultúra befolyása által lassú változásnak, esetleg egész átalakulásnak van alávetve. E körülményt legjobban bizonyítja egyfelől oly sok mai kultur-nép nyelvének elegyedett volta, másfelől számos nomád nép nyelvének változatlansága és conservatív jelleme. Így például a törökök, mint megtestesült nomádok — csekély, jelentéktelen töredék kivételével, melyről alább lesz szó — nyelvök alaktanát és szó-kincsét oly kevésbé változtatták meg, hogy — daczára az általok elfoglalt egész terület óriási kiterjedésének a Thien-Shantól Adriáig és a Lénától Szyriáig — az egyes csoportokat nem testvér-nyelvekül, hanem dialektusokul, még pedig egy közös nyelvnek (idioma) egymástól kevésbé eltérő dialektusaiul lehet tekinteni. Azt találjuk továbbá, hogy az egyes török törzsek azon mértékben, a melyben stabilis életmódot folytattak, nyelvöket idegen szókincscsel gazdagították, a mennyiben pl. a 400 éves oszmán nyelvemlékek még nem mutatják föl azon számtalan arab-persa szavakat, melyekkel ma bővölködik. Távolabbi bizonyosságul szolgálnak e fölvételre a Paropamisus hegységben élő hezarek, a Dsengiz által hátrahagyott mongol harczosok egy csapata, a

kik Baber koráig még a mongol nyelvet beszélték, de ma azon jelentéktelen töredék kivételével, mely Heratnak kevesebb hozzáférhető hegyei közt él mint szénégető, már egészen iranízálnak. De nemcsak a török, hanem a persa nyelv terén is hasonlót vehetünk észre, ha a Murgab melléki nomád dsemsidiket tekintjük, a kiknek dialectusa — Heratnak, a kultura e régi gyűpontjának közvetlen közelsége mellett is — alaktanában és szó-kincsében valódiabb iráni, mint Khoraszán nyelve, és ez csupán azért van, mert a dsemsidik úgy szólván az egyetlen iráni származású nomádok.

Ha tehát, mint az előre becsátottakból kitűnik, eléggé be van bizonyítva, hogy a nyelv változékonysága, t. i. a primitív stádiumból az előbbre haladott kultúra stádiumába lépő embernél, inkább állandó szabályul, mint kivételül tekinthető: valóban nem kell csodálkoznunk, ha nem csupán a physiologusok, hanem az újkornak elismert nyelvbúvárai⁴ is minden habozás nélkül azon véleményöknek adnak kifejezést, — hogy a nyelv magában az emberek osztályozási kérdésében *csak egy egyes*

⁴ Így RAWLINSON erre vonatkozólag Sistanról írt értekezése végén így szól (*Journal of the Roy. Geogr. Society.* 43. köt. 291. lap): Mégis e körülmény (hogy tudniillik a mongol hezarék persául beszélnek) igen bonyolult és legkiválóbb érdeke azon figyelmeztetésben rejlik, melyet az ethnographusoknak tesz, hogy a nyelvnek ne tulajdonítsanak nagyobb jelentőséget, mint azon elemek *egyikének*, melyek valamely törzs vagy nép ethnikai viszonyának megállapítására szolgálnak. — Hasonlóan OPPERT is ily című munkája *Le peuple et la langue des Médes* 3. lapján, hol a Scythes kifejezés Médés általi helyettesítéséről van szó, következőleg nyilatkozik: «Azon időben (1852) osztottam az akkoriban a tudós világban, különösen pedig az összehasonlító nyelvészet képviselőinél elterjedt azon nézetet, hogy tudniillik: a nyelv mindenkor a faj kriteriuma, és hogy a nemzetek általában vagy indo-európaiak, vagy sémiak vagy turániak. Ez idő óta a nyelvészet haladása nyilvánvalóvá tette ez elmélet helytelenségét, és én egyike voltam az elsőeknek, ki előadásaim kezdetén tett nyilatkozataimban kiemelttem, hogy a nyelv valamely nemzet ethnographiai viszonyaiban csak *egy* elemet képvisel, a nélkül, hogy egyszersmind azon faj kérdését is eldöntené, melyhez a népnek tartoznia kell.

mozzanat *gyanánt* tekintendő, — s hogy mi ennél fogva nem vagyunk feljogosítva valamely nép *mai* nyelvének tanúságából annak *őskora* avagy *nemzeti eredetére* következtetni! És ezen-túl megütközhetik-e valaki azon, ha ez alaptételből kiindulva, a mai magyar nyelv csak kis részben finn-ugor jellemében nem találunk kielégítő bizonyítékot e népnek finn-ugor nemzetiségű eredetére nézve? Véleményem szerint a nyelv — a mint e fölött egy előbbi munkámban⁵ már nyilatkoztam — minden tekintetben nagyon fontos tényező valamely nép történelmi phasisainak nyomozásában; a nyelv az, mely kétségkívül a nemzeti egyéniség fogalmával legszorosabb összefüggésben áll, a nyelv mutatja meg mindenkor a nemzeti viszony nemét és fokát idegen népelemekhez, a nyelv szolgáltatja úgy szólván a legjobb tanúságot bizonyos útra nézve, melyen valamely nép történelmi pályáján haladt; de a nyelv semmi esetre nem mondható azon tükörnek, melyből a nemzeti élet legkorábbi kezdetét megláthatnók; szóval: a nyelv nem az a fáklya, a melynek fénye *egymaga* képes volna valamely nép származási történetének homályát eloszlatni.

Ha ez így van, lehet-e rossz néven venni tőlünk, ha mi a mondottak alapján és tekintettel a történelem felsorolt bizonyítékaira, a magyarokat eredetükre nézve nem tekintjük finn-ugor népnek? — Ezt annál kevesbbé tehetjük, mert mi a mai magyar nyelvben távolról sem ismerjük el azt a szorosnak nevezett finn-ugor jellemet, melyet annak a philologusok több mint egy század óta tulajdonítanak, a mennyiben e kérdés beható vizsgálata után az e téren működött elődeink ítéletétől meglehetősen eltérő eredményhez jutottunk. Egy, már oly mélyen meggyökeredzett nézet elleni küzdelem nehézsége teljes tudatában, nem riadunk vissza a jelentékeny tekintélyek nevezetes száma ellen indítandó harctól és mind a két nyelv

⁵ Lásd: *Die primitive Kultur des turko-tartarischen Volkes.* 6—11. lap.

anyagának beható vizsgálata által gyűjtött érveinknek támasztásra bocsátásától. A tudomány eddigelé a magyarok nyelvét az ural-altáji nyelvek finn-ugor, azaz észak-nyugoti csoportjához sorozta, ellentétéül a török-tatár, vagyis a délnyugoti csoportnak, és a mennyiben ezt tette, föl volt állítva a tétel, hogy a magyar nép épen úgy nyelvi, mint physikai tekintetben azon emberfaj kiegészítő részéül tekintendő, mely a történelem előtti idők valamelyik. sűrű homályba takart szakában a déli és délkeleti testvér-népek közös törzsétől elszakadt és észak lakhatatlan régióira szoríttatott. Mindenek előtt azt kérdezzük, — hogy mi alapon nyugszik ez az osztályozás? hogy e nézet valóban olyan tudományos nyilvánvalóság kifolyása, melyet ma már többé nem szabad volna s nem lehetne megengatni és így megdönthetetlen igazságnak kellene tartani? Azt hisszük, hogy erre határozott nemmel felelhetünk és pedig a következő okoknál fogva.

Először a tekintetbe veendő két nyelvcsoporthoz, t. i. a török-tatár és finn-ugor nyelvek organicus mivoltának egyenlőtlensége az, a mi a rendszeres összehasonlítást egy harmadik tárggyal jelentékenyen megnehezíti, sőt sok esetben kétségesse teszi. Ugyanis eléggé ismeretes, a mit már kiemeltünk, — hogy míg a török-tatár nyelvcsoporthoz egymástól annyira elkülönítve létező részei is, a közösségnek alaktanban és nyelvkincsben erősen kidomborodott vonása által tűnnek ki, addig a finn-ugor ágak nyelvei távolról sincsenek határozott egység által megjelölve, — s hogy továbbá, eltekintve azon hangtani, grammatikai és szótári különbségtől, mely a szuómiakat, észteket, karjalanokat, vépszeket és liveket egymástól elválasztja, mind ezek ismét az ugorok egyes ágaitól, t. i. a zürjének-, votjákok, osztjákok, cseremiszek, mordvinok és voguloktól szembetünőbb módon különböznek, mint egymás közt egyfelől a jakutok, koibalok, altaiak és uigurok, másfelől a közép-ázsiaiak, turkómánok és nyugoti törökök. Ilyen egyenlőtlen organicus minőség mellett mindig nehéz lesz az egyeztetendő harmadik tárgynak,

t. i. a magyarnak, a hozzá hangtani és grammatikai rokonság alapján illő helyet kijelölni a finn-ugor csoportban, míg másfelől a törökhöz való közeledési fokozata mindig könnyebben meghatározható. Ha vesszük például a magy. *száll* tőszótagot, azt találjuk, hogy BUDENZ ⁶ ezt a finn *saa* (venire) észt *sü* (valahova jutni), mordvin *saje* (jönni), cseremisiz *šu* (pervenire), votj. *šot* (adni), zürjén *set* (adni) és ostják *sogopt* (fizetni) szavakkal egyeztetvén, az illető rokonsági fokozatot távolról sem tette oly beláthatóvá, mintha a magyar *száll* szót a török-tatár *sal* (kivetni, letenni, mozdítani stb.)-val állította volna szembe, a mely tőszótag az egész török nyelv-területen változatlanul megmaradt. És a mi a *száll* gyökről áll, azt más példák végtelen számára is lehet alkalmazni; mert mindenütt észre fogjuk venni, hogy mily bizonytalanul és ingatagon alakulnak a magyar és finn-ugor nyelvek között felállított párhuzamok épen a mondott különbözőség következtében, és ebben rejlik annak is fő oka, hogy a magyar nyelv finn-ugor jellemének leghevesebb védelmezői még nem adhattak határozott ítéletet a magyar nyelvnek az ugor család egyes tagjaihoz való szorosabb csatlakozását illetőleg; mert míg a szókincs és alaktan egyes részei közeli rokonokul mutatkoznak a vogulhoz és ostjákhöz, addig a benső rokonság más oldalú fokozatát a legészakabbra lakó lappok nyelvével, alig lehet tagadnunk. Ez oly körülmény, melyen még jobban megütközünk, ha megfontoljuk, hogy az osztályozás kérdése a finn-ugor nyelvek terén még koránt sincs megoldva, a mint ezt a BUDENZ és DONNER közt folyó polemiából láthatjuk.⁷

Másodszor a magyar nyelvnek az ugor csoportba sorozását már azért is megtámadhatónak tartjuk, mert ilyen eljárásnál a két összehasonlítandó fő csoport lényege nem volt és nem is

⁶ Magyar-ugor összehasonlító szótár. 272. lap.

⁷ V. ö. *Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen* von O. DONNER. (Lenyomat az *Acta. Soc. Scient. Fennicae*. XI. k.) Helsingfors 1879 — és BUDENZ a *Nyelvtudományi Közlemények* XVI., első füzetében.

lehetett méltatva olyan mértékben, a minőben e kérdés fontossága követelné. Bár a nyelvtudomány napjainkig mindkét téren sok és fontos dolgot derített föl, a philologusok és missionáriusok munkássága által a finn-ugor csoportnak már meglehetősen ismeretéhez jutottunk, vannak grammatikáink, szótáraink és olvasmányaink bőségesen; de a török nyelv tanulmányozásában nem vagyunk még ennyire előre haladva, s névszerint rejtve van még a kirgizek, kara-kirgizek, baskirok és egyéb nomádok tájnyelveinek alaktana és szókincse és még sok egyéb, a mik arra vannak hivatva, hogy összehasonlító nyelvtanulmányainkban jelentékeny hézagot pótoljanak. Az évszázadok óta mivelt oszmán nyelv a mi ide tartozó működésünkre csekély fontosságú, erre vonatkozó fáradozásainknak valódi kincsbánya pedig — a mi, én szerintem, a Közép-Ázsia északi és északkeleti részén levő törökség — dr. RADLOFF V. ILMINSZKI és BUDAGOV nagybecsű működései daczára sem tekinthető teljesen föltárt gyanánt. Ez kevesbbé tartozik az alaktanra, mint a szókincsre; és mielőtt az utóbbi teljesen összegyűjtve és megrostálva nem áll előttünk, mielőtt az egyes szavak fő- és mellék-jelentését tökéletesen nem ismerjük: semmi esetre sem vagyunk felfogositva, hogy végleges ítélet mondjunk, olyan ítéletet, a melynek csak az egész anyag áttekintésén lehet és kell alapulnia.

Harmadszor, nem kellene elfelednünk, hogy épen az utóbb említett esetben, kutatásaink eredménye a sok tekintetben kérdéses etymologia által levén megvilágositva, mindig az ellenséges kritika támadásainak lesz kitéve —, s hogy az emberi ismeret egy téren sem lehet több kétséget támasztani, mint épen az etymológiában. CURTIUS a *Grundzüge der griechischen Etymologie* című munkája bevezetésében ezt írja: «Az emberi kutató tehetségnek mindenütt csak annyi van megengedve, hogy bizonyos pontig haladhasson. Az első lét, a tulajdonképeni eredete annak, a mit az gazdag változatosságban lát maga előtt, a mit képes elkülöníteni, rendezni és későbbi

folyamatában felfogni: az rejtve van előtte. Azt csak többé-kevésbé valószínű hypothesisekkel közelíti meg, melyek — bár oly nélkülözhetetlenek a tudományokhoz — *nem a szigorú vizsgálódás korlátai között levén alkotva*, épen ezért hamar vezetnek könnyelmű consequentiákhoz.» Nyíltan bevalljuk, hogy ily őszinte önismeret az ural-altáji nyelvek etymologiai bűvárlataiban annál inkább helyén van, mert az itteni összehasonlítandó anyag, egész mostanáig nyersen és műveletlenül levő formájában, a kutatónak használati kedvét sokkal inkább ingerli és ösztönzi, de jobban is kiteszi a ballépés veszélyének, mint pl. az indo-germán nyelvek terén, a hol a legszorgalmasabb és legtehetségesebb munkások már hosszú idő óta fáradoznak, a hol napjainkig már oly sok intőjelet tűztek ki s a hol, mindezt figyelmen kívül hagyva, oly gyakran botlottak és oly nagyon hibáztak s végre a hol — csak egy példát hozunk föl — egy Porr-nak theoriáit, melyek előbb nagy tekintélynek örvendeztek, ma már sokan kinevetik! Szememre hányhatnák, hogy ennyire elfajúlt skepticismussal saját nézetem alól is kirántom a szilárd alapot, és saját törekvésemet már előre kétesnek bélyegzem. Én azt hiszem, hogy a tisztán tudományos lelkesültségnek nem lehet kárára, ha nem engedjük túlsúlyra jutni az önfejűséget és saját csálhatatlanságunk hitét; és, hogy nem lehet hibánkúl felróvni, ha mi — azon veszélyekre, azon sok szirtre és gázlóra való tekintettel, melyek az ural-altáji nyelvek vizeit jellemzik — az eddigelé napfényre hozott eredményeket nem tekintjük még sziklához hasonló megdönthetetlen principiumoknak és az utóbbiak alapján épült ethnikai osztályozásokat még nem fogadjuk el föltétlenül.

II.

HANGTAN, ALAK- ÉS SZÓKINCS.

Ez a mi nézetünk általánosságban a magyar és finn-ugor hasonlító nyelvészet mai állására vonatkozólag. De, mivel specialis tanulmányt írunk a magyar nép eredetéről, azért e rokonsági viszonynak tüzetesebb kutatása parancsolólag lép elénk vagyis az ide vonatkozó nyomozások lehető legkisebb részleteibe is be kell bocsátkoznunk, hogy láthassuk: vajjon az említett analogia, az illető nyelvek mely részeire és azokon mennyire terjed, — mert csak így lehetséges az olvasónak a teljes kép áttekintését megadni, és őt az egyes hasonlósági vonások bizonyító képességéről meggyőzni. — E végből az illető nyelvek hangtani, grammatikai és szótári viszonyait rövid vizsgálat alá vesszük és — a nélkül, hogy e három résznek többé vagy kevesebb érvényes bizonyítékait itt tárgyalnánk, azonnal az elsőnek előadásába kezdünk.

a) A hangtani viszony.

BUDENZ J. — a ki kétségtelenül legnagyobb tekintély a finn-ugor nyelvek terén — eddigi munkáiban ¹ a következő alphabetet állította föl, mely a magyar és török hangok hozzáadásával következő módon alakul:

¹ Lásd többi közt *Ugrische Sprachstudien*. Dr. BUDENZ JÓZSEF-től. Pest 1869. 3. lap.

<i>finn-ugor</i>	a ä e i i o ö u, ü; k g γ χ ñ; ċ c
<i>magyar</i>	a á e é i i o ó ö ű, ü; k g — — —; cs cz
<i>török</i>	a a ² e i i o ö u ü; k g — kh — ñ; ċ tz
<i>finn-ugor</i>	ǵ z š ž; t d δ s z n p b f v m
<i>magyar</i>	ds dz s zs; t d — sz z n p b f v m
<i>török</i>	ž — š ǵ; t d — s z n p b f v m
<i>finn-ugor</i>	r l λ; ń I t đ
<i>magyar</i>	r l — —; ny ly ty gy
<i>török</i>	r l — — ń — t đ

Habár rendszeres és szigorúan tudományos összehasonlítás a fönnebbi nyelvcsoportok hangviszonyai között, ismereteink mai álláspontján még nem egészen eszközölhető — a mi egyéb-iránt e nem specialiter nyelvészeti munkában nem is volna helyén —; mégsem fogja elkerülni a felületesen vizsgáló figyelmét sem, hogy a magyar nyelv hangjainak viszonya néhány pontban a finn-ugor nyelvekéhez közeledik, míg a török, a mi a hangtani különbséget illeti, mindkettőtől bizonyos mértékben elkülönített állást foglal el. S ezt nem annyira a vocálisokra, mint inkább a consonansokra lehet alkalmazni, mely utóbbiak közül a jésített hangok, t. i. ń = ny, I = ly, t = ty és đ = gy a törökben — ha a koibal-karagasz és jakut nyelvjárást nem tekintjük — csaknem egészen hiányzanak; míg a magyarban és a finn-ugorban jelentékeny hatáskörük van. Még prägnansabb ilyen viszony van a *v*, *n*, *r* és *l* mássalhangzóknál, melyek közül a labialis *f* és *v* kezdő hangokul az összes török nyelvek terén — csak a keleti turkesztáni, a karagasz és az oszmánliban fordul elő a kezdő *n* a koibal — karagasz kivételével, legfőlebb kétszer-háromszor; az *l* és *r* pedig, a keleti kirgiz kivételével, kezdőhangokul csak ritkán használatnak; mert

* Mindkét török *a* hang különbsége meglehetősen hasonló a magyarhoz. A hosszú *á* a törökben mindenütt előfordul, míg a rövid *a* leginkább a kirgizben található. RADLOFF (IV. kötet, XVI. l.) az angol *a* (all-ban) hanggal egyezteteti és *oa* kiejtéssel igyekszik meghatározni.

ott, a hol idegen nyelvből vétettek át a törökbe, ott vocalist tettek elébök, ⁸ mert a török nyelvszokásra nézve kiejtethetlen kezdő hangok. Így pl. limun (czitrom) helyett ilimun; liman (kikötő) htt. iliman; rus (orosz) htt. urusz; ruze (bőjtöltni) htt. uruz, stb. Egyáltalában nem szenved kétséget, hogy magában a magyarban is az *r* és *l* betűvel kezdődő tőszavak csekélyebb számúak, mint a többi hangokon kezdődők; de mindketten nagyon fontos szerepet játszanak a magyar szókinsben és mivel a kezdő *l* és *r* — mint Budenz⁴ helyesen megjegyzi — specialis ugor jellemet fejeznek ki; ezért ez egyetlen momentum elegendő arra, hogy a magyar hangviszonynak pragnans módon kifejezésre jutott finn-ugor jellemet vindicálhasson. Ha a szókins a nyelvnek testét, a grammatika pedig annak lelkét képviseli: akkor a hangtani föltételek nagy fontosságának a nyelvlényegében még kevesebb szabad figyelmen kívül maradnia és így a magyar nyelv erre vonatkozó rokonságának az összes finn-ugor nyelvjárásokkal különösen ki kell emeltetnie.

Ha mi most a mondottak szerint a kezdő *l* és *r* meglételét a magyarban, specialis finn-ugor hangsajátságnak bélyegezzük és ez oldalról a magyar hangrendszernek a finn-ugor csoporttal való rokonságát támogatjuk: akkor másrésről ismét egy eléggé fontos momentumra akadunk, mely által a mi erre vonatkozó fölvételünk jelentékenyen módosul, sőt bizonyos mértékben megingattatik. E mozzanatot először az önhangzó-illeszkedés (vocalharmonia) tanában ismerhetjük föl, mely a magyar és török-tatár nyelvekben következetesen keresztül van véve, míg a finn-ugor csoport nyelveiben nem található föl ily mértékben. Hogy az önhangzó-illeszkedés, vagyis, azon szabály, mely szerint alhangú tőszók csak alhangú particulákkal

⁸ Kivételt képez e szabály alól a kirgiz a tobolszki kormányzóságban, a mely dialectus előszeretettel *r*-t használ ott, a hol a többiekben vocalis előhang van. V. ö. rak, irak (messze) helyett; ruk, uruk (törzs, család) helyett stb.

⁴ *Magyar-Ugor összehasonlító Szótár.* 640 l.

és végzetekkel, felhangúak ismét csak felhangú ragokkal láthatók el, mennyire meg van tartva a törökben és magyarban, míg a finn-ugorban hiányzik, — a következő példákból legjobban meg lehet látni:

*Vogul.*⁵

Egvai ojkai olej. Numi Tárom ážen, Tárom jägen aln
sitpe siting ápel táretauesi, kér kuali tálatit jole johtsi.

*Osztyák.*⁶

Iški turpi turing vuat,
meleh turpi turing vuat
Iom pahlep pahling entep enteptelä
anzi pahlep pahling entep jersetelä, stb.

Finn.

Mieleni minun tekevi
Aivoni ajattelevi
lähteäni laulamahan
saa'ani sanelemahan.

Ennek ellenébe mi néhány példát hozunk föl a török-tatár-
ból és a magyarból. Így pl.

*Altai.*⁷

Joldoñda čikpa tädi
Jolgo da kirbä tädi
Attu da kälbä tädi
Adi jok ta kälbä tädi.

⁵ HUNFALVI PÁL-nak: *Reguly Antal hagyományai I. Vogul föld és nép munkájából* 119. lap.

⁶ HUNFALVI P.: *Magyarország ethnographiája*. 257. lap.

⁷ RADLOFF-nak: *Proben der Volksliteratur der türk. Stämme Süd-sibiriens* (Szt. Pétervár 1866) művéből, I. 59. l.

*Kirgis.*⁸

Turnalain töslü kul!
 tülkülöin köslü kul!
 sirkirägän sirkätz kul!
 anda ni isiñ par? tidi

*Baskir.*⁹

Kurutdung tenimde kanımni
 Muhtala kilma žanımni
 Kaškanaing kara kış kübik
 Közkenejing tutu kuş kübik.

Oszman.

Kismetin dir gezdiren jer jer seni
 Göke ciksañ akıbet jer jer seni
 Hem anın üçün dahi derler aña jer,
 Adami ol kendi besler, kendi jer.

*Magyar.*¹⁰

Musa! te ki nem rothadó zöld laurusból
 Viseled koszorúdat, nem gyöngé ágból,
 Hanem fényes mennyei szent csilagokból
 Van kötve koronád, holdból és szép napból.

A magyarban és törökben tehát az önhangzó-illeszkedés törvénye, kivéve az árja vagy sémi nyelvekből kölcsönzött néhány idegen szót, meg van tartva, a mit a finn-ugorból idézett példákön alig lehet észrevenni; és mi nem foghatjuk föl, hogy, ezt nem tekintve, DONNER O.¹¹ hogyan állíthatja azt, hogy

⁸ Ugyanott. IV. 32. l.

⁹ *Berezin turetzkaja Chrestomatija*. Kazán 1876. 12. l.

¹⁰ A *Zrinyiász* első énekéből.

¹¹ Lásd: DONNER idézett művét. 9. l.

az önhangzó-illeszkedés a finnben, karjalaiban és a dorpáti vagy viró-észtnben következetesen keresztül van vize.

Azon törekvés ellen, hogy a magyar hangrendszer kizárólag a finn-ugor nyelvekéhez csatoltassék szorosabban, második, nem kevesebb fontos momentum gyanánt jelölhetnők meg a kettős mássalhangzóknak kezdőkül való előfordulását a finn-ugor nyelvek némelyikénél; mert ez oly jelenség, mely a török és magyar nyelvek terén hallatlan, sőt egyáltalában lehetetlen. Olyan szavakat, mint: *krandas, tran, pran, klänc, psi, skam, slun, kšni* és *škakj*, melyeket BUDENZ, mordvin közleményeiben¹² főlemlít, a török, vagy magyar nem tud kimondani, mert kettős consonanssal kezdődő szavak az utóbb említett népek nyelvében sohasem fordulnak elő¹³ és ha a magyar, vagy török így alkotott szavakat kölcsönzött idegen nyelvekből, mindig egy önhangzót illesztett a két consonans elébe, vagy közé; pl. stakos helyett mondja a török: istakos (rák); skele, scala htt. iskelle (kikötőhely); flamur htt. iflamur (hársfa); — épen így a magyar: Kreuzer htt. karajczár, gromada htt. gar-mada, Stall htt. istálló, stug htt. asztag, stb. — Szóvégzőűl kettős mássalhangzót jobban megtűr ugyan a magyar, mint a török nyelv; de három, vagy négy consonans összetalálkozása — mint pl. a vogul *luptankv* (megítéltetik), *choltv* (megjelen-tetik), mordvin *jovks* (mese) és *jovkst* (mesék) — a magyarban vagy törökben a lehetetlenségek közé tartozik.¹⁴

Továbbá főlemlíthetnők még itt a magyar és török hangrendszer azon sajátosságát, hogy az alhangú tőszótagok hajlandók felhangúakra változni, mint ez a magy. csal — csel, sarkant —

¹² L. *Mordvin közlések* a «Nyelvtudományi Közlemények» V. kötetében (116. és 119. l.).

¹³ Kivételt csak az oszm. *brak* (hagyni) képez, a mely egyébiránt Anatóliában barak-nak hangzik s minden valószínűség szerint eredeti ural-altáji *rak*-ból származott (v. ö. magy. *rak*).

¹⁴ Taraczk, palaczk stb. a szlávból kölcsönzött szavak s ma még mindig nehézkesen hangzanak a nép száján.

serkent, vagy a török bakiži — beksi, ajt — ejt, alma — elma, kaz — gez stt. példákból látható; s ez olyan sajáttság, mely a finn-ugor nyelvekben nincs oly teljesen kifejezve. Lehetne még más példákat is fölhozni a magyar és finn-ugor hangrendszer különbözőségére; de ez túlmenne tanulmányunk határán s nézetünk szerint az előre bocsátott észrevételekkel eléggé be van bizonyítva, hogy a hangtani viszonyra nézve a magyar nyelvet épen oly kevésbé lehet a finn-ugor, mint a török-tatár nyelvcsoportba sorozni, — hogy nem lehet olyannak tekinteni, melynek hangtani jelleme inkább a finn-ugor, mint a török-tatár rokonság prægiansabb vonásaira mutat s — hogy a kölcsönös nyelvhasonlításnak már ez első része a magyar nyelv kettős jelleméről győzi meg a részrehajlatlan olvasót; vagyis át fogjuk látni: *hogy olyan nyelvvel van dolgunk, a mely egyrészről a finn-ugor, más részről pedig a török-tatár nyelvjárások felé hajlik, de szigorúan véve mind a két főcsoport kiegészítő részét tekintendő s szorosabb rokonsági fok szempontjából sem az egyik sem a másik csoportba nem sorozható.* Már a nyelvhasonlítás ez első részéből láthatjuk, hogy a finn-ugor theoria követői a magyar nyelvet olyan nyelvcsoporttal akarják szorosabb összeköttetésbe hozni, melynek hangtani sajátosságai bizonyos tekintetben a magyarok beszédszervére nézve egyenesen fizikai lehetetlenségek és — a mint a természet törvényeiből következik — minden időben is lehetetlenségek voltak. A mily kevésbé várhatjuk, hogy a macska gágogni, vagy a bagoly nyávogni fog; épen oly kevésbé lehet az, hogy egy meghatározott ethnographiai osztályhoz tartozó ember — a kinek sajátja egy bizonyos hangrendszer — az emberi nem valamely más szakaszának hangjait övéi gyanánt tekintse és használja, és mivel a magyar hangrendszer az ural-altáji faj két különböző csoportját képviseli, *azért tartjuk mi a magyar nyelvet mind a két csoport-hoz tartozónak, következőleg vegyes nyelvnek.*

b) A grammatikai viszony.

A magyar és finn-ugor nyelvek hangtani viszonyaira vonatkozó észrevételeink az illető nyelvtani formák kölcsönös összehasonlításánál is be fognak bizonyodni. Tekintetbe véve azon körülményt, hogy a kérdés alatt levő nyelvcsoportok finn-ugor része, alaktanára nézve, nem képez határozott egységet, a rendszeres összehasonlításra való törekvés semmiesetre sem eszközölhet olyan eredményt, a melyre a kérdéses nyelvek minden részét átölelő theoriát lehetne fölállítani, a mint ezt pl. a török nyelvek szorosan egységes jelleménél tehetjük; és mivel olyan eljárás vagyis a magyar alaktannak a finn-ugor csoport minden egyes nyelveivel való összehasonlítása, itt lehetetlen, az illető szaktudósok eddig nem is kísérelték meg, következőleg tőlünk nem is várható; — azért a párhuzamra vonatkozólag egyelőre leginkább a vogulhoz alkalmazkodtunk, mely az osztjakkal együtt, a többi nyelv-testvérei és unokatestvérei között, több pontban legközelebb áll a magyarhoz ¹⁵ és a melyet a tudós nyelvbúvár HUNFALVY PÁL-nak egy épen oly jeles, mint tüzetes munkája ¹⁶ mindenkinek hozzáférhetővé tett. Mi itt csak néhány prægiansabb vonásra szorítkozunk önállólag és a főnévvel fogjuk kezdeni. — A mi itt legelőször föltűnik, az a, vogul névszó hármasszáma, t. i. a singularis, dualis és pluralis mint a görögben és arabban, de egészen eltérőleg a magyar és török nyelvektől, melyekben csak singularis és pluralis van. A többes számnak *t* és *et*-tel való képzésére nézve a vogul bizonyos mértékben közeledik a magyar pluralis-képző *k*-hoz,

¹⁵ Legalább így nyilatkozik HUNFALVY: *Reguly Antal Hagymáiban* 325. l., a hol így szól: «A nyelvek vallomásai azt tanúsítják, hogy a magyar nyelv, minden most ismeretes rokon nyelvek közül, leginkább hasonlít a vogul nyelvhez».

¹⁶ Ennek címe: *A kondai vogul nyelv* a Porov S. fordításának alapján s a «Nyelvtudományi Közlemények» IX. kötetében jelent meg.

de még inkább a mongol-mandsuhoz, mely a többes számot szintén *t*-vel képezi; míg a magyar ragozás ismét jobban hajlik a török, mint a vogul felé; pl.

<i>magyar</i>	<i>vogul</i>	<i>török</i>
sör	sar	sıra,
sör-nek	sar-ag	sıra-ning,
sör-nek, sör-ré	sar-i	sıra-ga,
sör-t	sar-me	sıra-nı.

Ebből észre lehet venni, hogy a magyar *nak*, *nek* ¹⁷ dativusi rag a török *ning*, *nunk* és *niñ*-hez igen közeli rokon és hogy a magyar locativusig *a* — *e* és *va*, *ve* a török *a*, *e*, *ga*, *ge*, dativusi raghoz igen közel áll. — Ha most a főnévről a *számnevekre* megyünk át, azt találjuk, hogy itt a magyar és vogul közötti rokonság sokkal nagyobb, mint az első és a török közt mint a következő összeállításból kitűnik:

¹⁷ Ha BUDENZ a *nak-nek* ragban, a magy. *neki menne*-re való tekintettel, az eredeti finn-ugor *nek*, lapp *neik* tőszót, tehát az orr, előrészt alapfogalmát gyanítja: egészen figyelmen kívül hagyja az ó-török *neng*, *nenk* = tulajdon, birtok, szót. Ez a *nenk* ma már csak az uigurban fordul elő, a mely, mint már SHAW gyanította (*Grammar of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan*. Lahore 1875. 11. l.) a magyar *nak-nek* és tör. *ning-nung* ragnak alapúl szolgál. Épen így az uig. *mening*, osm. *menim* = enyim a *men*- és *ning*-ből származott s ennél fogva enyim az «én birtokom» helyett, *sening* pedig *seniñ* helyett s *aning* az *aniñ* helyett áll és a magyar birtokos-névmás csak annyiban különbözik a töröktől, hogy a személyragokat nem elébe, hanem utána veszi föl, a mennyiben azt mondjuk: *nek-em*, *nek-ed* és *nek-i*, vagy *nek-ie* melyeknek megfelelői az ó-török *nenkem* (birtokom), *nenkeñ* (birtokod), *nenki* (birtoka). A magyarban csak nyomaték kedviért tétetik ki elől és hátul a személyrag; pl. *én-nek-em*, *te-nek-ed*, *ő-nek-i*. — A mi a magy. *a*, *e*, *vá*, *vé* allativusi rag (világ-gá,) rokonságát illeti a török *a*, *e*, és *ga*, *ge* dativus-szal: ez annyira világos, hogy bővebb magyarázatra nem szorúl. — A mi az accusativust illeti, a vogul *me* alak szembetűnőleg közel áll a tör. *ni* raghoz, mely utóbbinak jelentése *tárgy*, *valami*.

<i>északi vog.</i>	<i>déli vog.</i>	<i>magyar</i>	<i>török (altai)</i>
1. äkve	aku	egy	pir
2. kit	kit	két, kettő	eki
3. kórom	churum	három	üč
4. nile	nile	négy	tört
5. ät	at	öt	peš
6. kat	chot	hat	altı
7. sät	sat	hét	jetti
8. nóllov	nólolu	nyolcz	segiz
9. antallu	ontolav	kilencz	tokuz
10. lou	lov	tíz	on
20. kus	kus	húsz	jijirmi
30. vät	vat	harmincz	ottuz
40. nelimen	nelimen	negyven	törttön
50. ätpen	ätpen	ötven	pešön
60. katpen	chotpen	hatvan	alton
70. satlau	satlov	hetven	jettön
80. nól-sat	—	nyolczvan	segizön
90. antel-sat	ontolšat	kilenczven	toguzon
100. sat	šat	száz	jüs
1000. sater	šöter	ezer	müing

A számnevek e kölcsönös összehasonlításakor mindennek előtt észreveszszük, hogy a magy. nyelv tőszámnevei szembe-
tűnő hasonlóságot mutatnak a voguléival, sőt majdnem azono-
sak, a mi mindenesetre nagyon fontos bizonyítékul szolgál a
magyar nyelvnek az ugor csoport egy bizonyos töredékéhez
való rokonságára; noha itt a török-tatár ág némely tagjaival
való érintkezést sem lehet figyelem nélkül hagynunk. Így
például a török *altı* és *jetti*¹⁸ tőszámok a magy. *hat*, *hét* és *hetü*-
hez közelednek; továbbá észreveszszük, hogy a vogul és magyar
tizes-számokhoz járuló *ran*, *ven*, *men*, *pen* a török *on*-ban (tíz)

¹⁸ A *Khulasai Abbasi* török szótárban — melyből én és QUERRY
AMADÉ úr Teheránban másolatot készítettünk s a melyet a legteljesebb
és 300 évvel ezelőtt készített persa-török szótárnak lehet tekinteni — a
نیلو *nilau* szó چهارم = negyedik-kel van fordítva, melyben az ugor
nile (4) számnevet ismerhetjük föl.

még önállólag fordul elő, melyet az altaiak, eltérőleg a többi törökségtől, még következetesen használnak, — és végül látjuk, hogy — míg a finnben a nem melléknévi használatú tőszámneveknek nincs önálló alakjuk — a keleti törökök a magyar *két* és *kettő* s a vogul *kit* és *kiti* közötti különbséget teljesen kifejtették; pl. *pireü* (egy), *ikeü* (kettő), *üceü* (három stb. A finnugorban bebizonyítható primitív hetes-számrendszer a *čagataj*-ban is meg van, a hol «iki kem on» = 2-vel kevesebb (mint) 10 a *nyolcz*-nak és *bir kem on* = 1-el kevesebb (mint) 10 a *kilencz*-nek kifejezésére használtatik; sőt a török *sekiz* = 8 és *tokuz* = 9 számnevekben is ilyen összetételt gyaníthatunk: *sekiz* = *eki*¹⁹ és *siz*, azaz: *kettő* és nélkül, vagyis: 2-vel kevesebb (mint) 10; *tek*²⁰-*siz* = egygyel kevesebb (mint) 10. A magyar 100 és 1000 számnevekről máshol lesz szó. Itt még csak azt akarjuk megjegyezni, hogy — míg a magyar rendszámnevek inkább a vogullal egyeznek — a számnevek egyéb alakjai észrevehetőleg ismét a törökhöz közelednek. Így a magyar *szor*, *szer* képzőt azonosnak tartom a török *sira* = sor, rend szóval; épen így a magy. *hatan*, *heten* az ó-török *altın*, *jetin*-nel közös képzésnek mutatkozik.

Sokkal feltűnőbb lesz a magyar és török közötti rokonság, ha a kérdéses három nyelv *névmásait* egymás mellé állítjuk. A személy-névmások a következők:

<i>magyar</i>	<i>török</i>	<i>vogul</i>
én	men	ám
te, ten ²¹	sen	náng
ő	o	täu
mi	miz	man
ti, tın	siz	nán
ők	olar	tán

¹⁹ A kezdő *sibillans* eltűnésére ma csak a jakutban találunk példát.

²⁰ Tek (esetleg régebben: *tok*) a törökben azt jelenti: egyes, egyszerű.

²¹ Ma csak nyomaték kedvéért, vagy megkülönböztetésül használjuk, pl. *ten-magad*.

A többi névmások közül még csak a rokonság következő példáira utalunk:

<i>magyar</i>	<i>török</i>	<i>vogul</i>
magam	makam, bojum ²¹	amk
ki ?	kim, ki	chon
mi ?	ni, ne	nar, ne
ez	iš-bu, ²² bu,	ti, tit
az	os, oš-ol, ol	to, ton

A mi végre a *birtokragokat* illeti, bár BUDENZ arra utalt, ²⁴ hogy ezek, néhánynak kivételével, egészen a törökhöz és nem a finnhez közelednek; de ez az észrevétel nem alkalmazható az ugorra, mert a mint a következő példákból látható, itt a birtokragok rokonsága prægnanter sem az egyik, sem a másik nyelvcsoporthoz nem tulajdonítható; csak, hogy a magyarban és törökben a birtokos és birtok egyes és többes számának minden esete eléggé meg van jelölve; míg ellenben a vogulban több esetre egy és ugyanazon particula használtatik, természetesen az értelem világosságának nagy hátrányára.

<i>magyar</i>	<i>török</i>	<i>vogul</i>
kés-em	keser-im	käsäj-em
kés-ed	keser-ing	käsäj-en
kés-e	keser-i	käsäj-ä
kés-eim	keserler-im	käsäj-änen
kés-eid	keserler-ing	käsäjün
kés-ci	keser-leri	käsäj-änl
kés-ünk	keser-imiz	käsäj-u
kés-etek	keser-ingiz	käsäj-än
kés-ök	keser-leri	käsäj-nl.
kés-eink	keserler-imiz	käsäj-änu
kés-eitek	keserler-ingiz	käsäj-än
kés-eik	keserler-i	käsäj-änl.

²¹ Ide tartozik még az alt. maka = maga, egyedül, de a mely visszaható névmáskép itt csak feltételesen használtatott.

²² Oš, eš, os = ez, önállóan csak a kirgizben fordul elő, a többi dialectusokban bu vagy ol elébe tétetik nyomatékoság kedvéért.

²⁴ Magyar Akadémiai Értesítő. II. k. 182. l.

De szorosan török jellemet árul el a magyar genitivus képzése, hogyha az csak harmadik személyű birtokos-névmással együtt fordul elő; pl. *ataniñ evi*, atyának háza; azonban a genitivus ragja elmaradván, atya háza — *ata evi* is mondható.

A *névutókra* vonatkozólag is azt jegyezzük meg, hogy a magyar nyelv e tekintetben is közelebb áll a törökhöz, mint a vogulhoz, a minek igazolására ilyen párhuzamot vonhatunk:

<i>magyar</i>	<i>török</i>	<i>vogul</i>
alá, alatt	alt,	jole
elé, előtt	eli, eldi	ele
-hoz, -hez	kaş, kat	pochne
-val, -vel	bele, bile, ile	jot
-tól, -től	tin, dan	—
-ig	deg, dig	—
gyanánt	janiñda (= módjára, <i>jan</i> = mód-tól)	—
-ért, érett	jirde, irde (helyén, jer, er = hely-től)	—
óia, öte	öte (túl, mulva)	—
far	beri (mulva)	pär
tő	tüb	tüve
fél	pöl, böl (osztani)	pal, puole
köz	kat	koot', stb.

Melyek ellenében más névutók a törökkel semmi hasonlóságot nem mutatnak; ilyenek pl.

<i>magyar</i>	<i>vogul</i>
fölé	palu
ki, kü	koon

Az igére vonatkozólag megjegyezzük, hogy a magyar infinitivusi végzet *-ni* (*kap-ni*, *jár-ni*) sokkal közelebb áll a török *mak*, *mek*, *ma*, *me*²⁵ (*kap-mak*, *kel-mek*), mint a vogul *chr*

²⁵ Ma-me az uigurban fordul elő s megfelel az újabb *mak-mek* infinitivusnak.

infinitívusi képzőhöz (čorita-chv = rágalmazni, čargu-chv = szomorkodni), mely utóbbi hangot a török és magy. beszéd-szerv épen nem tudja kiejteni. A mi az ige különböző módjainak képzését illeti, nehéz lenne az analogia kisebb vagy nagyobb fokát az egyik vagy másik összehasonlítható nyelvcsoporthoz vindicalni, mivel a finn-ugor nyelvek mód-képzése nincsen annyira kifejtve, mint a magyaré vagy épen a töröké. Itt tehát csak a két utóbbi nyelv ide vonatkozó egyezéseire szorítkozván, a következő példákat hozzuk föl. A transitív ige a magyarban és törökben egy *t* betű hozzáadása által képeztetik, pl. magy. és tör. kap — kap-at (erhaschen, vagy fangen lassen); tör. çap, magy. csap — çap-at (schlagen lassen). A passiv-reflexiv *l*-nek, mely a finnben BUDENZ szerint egészen ismeretlen, a magyarban és törökben jelentékeny szerepe van; v. ö. magy. szól (szótól), körmöl (köröm-től), karol (kar-tól) és tör. söyler (sau, seü-től), tirmala (tirimak-tól), öpkele (öpke-től, stb).

A frequentativumot a magyar nyelv *kal—gal, kel—gel, a* keleti török pedig *gala—gele* szótaggal képezi; pl. magy. jár-kál; tör. bargala (ide-oda megy). — A reciprocitást (kölesönös cselekvés) mindkét nyelvben az *s* és *z* hangok fejezik ki; míg ellenben a magyar ige egy sajátosságát t. i. a *határozott és határozatlan* alak használatát az ugorban, név szerint a vogulban, következésetesen kifejtve találjuk, addig a török nyelvekben, különösen az oszmanliban csak halvány nyomait ismerhetjük föl.²⁶

Az ige-hajlításnál mindenkéltől föltűnik, hogy míg a vogul és más ugor nyelveknek dualisok van, a magyarban és törökben ennek semmi nyomát nem találjuk, és míg a többes számú első személy ragja a vogulban *or*-nak hangzik, a magyar-

²⁶ Ilyen nyom az oszmanliban a praesens és imperfectum: *seve-jor-um, seve-jor-dum*, mint a *sev-er-im* és *sev-dim* ellentéte. Grammatikusaink az első alakot «most szeretek» kifejezéssel fordítják, de nem egészen helyesen, s KAZEMBERG jobban megközelíti az igazságot, midőn *determinativumnak* tartja. (L. KAZEMBERG: *Grammatik der turk.-tatar. Sprache*. Ford. ZENKER. 84. l.)

ban mindig, a törökben, különösen az altaiban, nagyon gyakran *k*-val képeztetik; pl.

<i>altai</i> :	tur-um = állók	tur-uk = állunk,
	jür-üm = megyek	jür-ük = megyünk,
	jad-ım = fekszem	jad-ik = fekszünk,
<i>azerbajzani</i> :	am = vagyok	ik = vagyunk,
	gelir-em = jövők	gelir-ik = jövőnk,
	sevejim = szeretnem kell	sevej-ik = szeretnünk kell ;

míg az oszmanliban a *k* pluralis-végzetűl csak a jelentő mód múlt idejében és a föltételes mód jelen idejében fordul elő; pl. var-di-*k* (mentünk), var-sa-*k* (ha megyünk). A magyar és török ige-hajlítás feltűnő egyezésének bizonyítékául kiemeljük még, — hogy a *praeteritumot* a magyar és török nyelv *t*-vel, a vogul pedig *š*-sel képezi; pl.

<i>magyar</i>	<i>török</i>	<i>vogul</i>
vol- <i>t</i> -am	bol- <i>d</i> -um	ol- <i>š</i> -em
vol- <i>t</i> -unk	bol- <i>d</i> -uk	ol- <i>š</i> -ov;

hogy továbbá az *imperativus* egyebek közt az azerbajzániban, valamint a magyarban, *j*-vel alakúl, pl.

<i>magyar</i>	<i>azerbajzani</i>
tanul-j	tani-j (ismerj !)
tanul-j-unk	tani-j-ik (ismerjünk !)

s hogy végre a magyar *gerundium*: *ván, vén* a csag. *ban, ben*-nel egyezik, (v. ö. jár-ván — csag. jori-ban, tűz-vén — csag. tizi-ben); valamint a magy. *participium* jelen-idői — *ó — ő* végzetének régibb és teljesebb alakja az uigur *ak, uk, ük*-ben ismerhető föl; így: magy. jár-ó, uig. jor-ik (járó), magy. kel-ő — uig. kel-ik, stb.

Végül még a szóképzés néhány mozzanatára utalunk, nevezetesen azon képzőkre, melyeknek a magyarban és törökben egészen hasonló értékek van. Ilyenek: *at, et, it, öt, ut, üt*, pl.

járat (Gang, jár-tól), men-et (Gang, men-től), tör. keč-it (átmenet, keč-től), ög-üt (tanács, ög-től); — *am, em*: pl. foly-am (*foly*-tól), kell-em (*kell*-tól), tör. tut-am (fogás, *tut*-tól). jar-lm (fél, *jar*-tól), öl-üm (halál, *öl*-tól); — *aš, eš*, pl. jár-ás (*jár*-tól), ir-ás (*ir*-tól), tör. jor-iš (futás, *jor*-tól), gel-iš (jövés, *gel*-tól); végre *mány, mény, mán, mén*, pl. ered-mény (*ered*-ből), süte-mény (*süt*-ből), tör. alak-man (lovasság, rablócsapat, *alak*-ból), kara-man (népesedés, kara = nép-ből), stb.

Teljesen meg vagyunk győződve arról, hogy az összehasonlítható nyelvek alaktanára vonatkozó e futólagos észrevételek által érvényes eredmény nem érhető el. Ilyen nemű, a részletességre csak némileg igényt tartó munkáról, tanulmányunk szűk határain belül, alig lehet szó és az előrebocsátott észrevételek csak annak bebizonyítására szolgálhatnak, hogy valamint a hangtani viszony, úgy a szókincs is azt mutatja, hogy a magyarnak a finn-ugor nyelvcsoportha való kategoricus sorozása nem egészen helyes és, hogy az összes idevonatkozó ellenvélemények csak olyan elveken alapulnak, melyeket egy még nem kész és meg nem alapított theoria iránti elfogultság következtében s az összehasonlító nyelvtudomány nagyon elasticus természete mellett nehézség nélkül föl lehetett ugyan állítani, de a melyek a kivívott eredménynek még eddig nem adhatták meg azt a soliditást és ama minden kétséget kizáró bizonyosságot, a mely egyedül lehet irányadó az ethnikai és nyelvi osztályozás fontos problémájánál, és mely nélkül az előttünk fekvő ethnologiai talány megfejtésében aligha fogjuk a várt sikert elérhetni.

c) A szókincs.

Eltérőleg a nyelvhasználatosság eddig említett két tényezőjétől, a magyar nyelv szókincse annál szilárdabb támaszpontul kínálkozik az előttünk levő ethnologiai problema megoldására, minthogy a meglevő anyag a hangtani törvények szerint, köny-

nyen két különböző részre választható, olyan részekre, melyek közül az egyik épen a teljesen kifejezett finn-ugor jelleg következtében a mondott nyelvcsoportba, a másik ellenben a török-tatár eredet félreismerhetetlen nyománál fogva csak a török-tatár nyelvekhez sorozható. A magyar nyelvnek szókincsében kifejezett vegyüléki jelleme első pillanatra is oly nyilvánosan szembetűnő, hogy tulajdonképen csak e két rész mennyisége és eredeti forrása fölött lehetne vitatkozni, — ha a finn-ugor theoria követői egy a philologiai vitakérdésben könnyen érthető előítélet által félre nem vezettettek, — ha talán a török-tatár szókincs nem elegendő tekintetbe-vétele következtében is, egyáltalában megfoghatatlan makacssággal a tények teljes méltatását eddig nem kerülték és ha e kérdés lényegének megítélésében oly hamarkodók nem lettek volna. Ha azon időtől fogva, mikor SAJNOVICS 1770-ben a *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* című művét, vagy helyesebben : a mióta GYARMATHI 1790-ben az ő *Affinitas linguae hungaricae cum linguis finnicae originis* munkáját közzé tette, — egészen napjainkig a finn-ugor nyelvhasznításnak már meglehetősen gazdag irodalmát közelebből szemügyre vesszük : mindenek előtt föltűnik, hogy az eddigi hasonlításoknál a finn-ugor szókincset sokkal több figyelemre méltatták, mint a török-tatárt. Ez mindenesetre igazolható némileg azzal, hogy az idegen elemektől kevesebb befolyásolt keleti török nyelv csak mostanában lett ismeretessé BUDAGOV : *A török-tatár nyelvek összehasonlító szótára*, valamint PAVET DE COURTEILLE : *Dictionnaire turk-oriental*-ja ; továbbá RADLOFF : *Proben der Volksliteratur der türk. Stämme Südsibiriens* című munkája, — az orosz missionáriusok által készített altáji grammatika és szótár, — BÖTHLINGK jakut műve, SHAW keleti-török grammatikája — s végre saját igénytelen csagataj és uigur munkáim által ; míg a finn nyelv már régóta beható tanulmányozás tárgya, valamint az ugor népek is — bár később — orosz főnhatóság alá tartozásuk következtében, a kutatóknak hozzáférhetőbbek voltak,

mint az Ázsia belsejében élő, részint vad, részint fanaticus törökök. De eltekintve az összehasonlítandó anyag ez egyenlőtlen méltatásától, egy e kérdésre vonatkozó elhamarkodott és egyoldalú ítélet képzéséhez nem kevesebb járult azon körülmény, hogy a magyar és finn-ugor hang- és alaktan hasonlósági vonásainak egyes mozzanatait által tévútra vezetettve, ilyen viszonyt — úgy szólván erőszakosan, — a szótári részre is akartak alkalmazni és hangtani tekintetben lehetséges, de fogalmilag semmi esetre nem igazolható theoria föllállításával, a magyar nyelvkincsnek éppen azon részeit akarták a finn-ugor csoportnak vindicálni, melyeknek török-tatár eredete minden kétségen kívül áll és ilyen módon az összehasonlító nyelvtudományt kedvencz theoriájoknak mintegy erőszakos emeltűjévé tették.

Ez a vád sokak előtt nagyon keménynek és jogtalannak látszhatik, de a ki a magyar-finn-ugor nyelvhasonlítás eddigi munkálatainak részrehajlatlan áttekintésére adja magát és az egyik vagy másik nyelvcsoport iránti különös előszeretettel nélkül az eddig nyert eredményeket pontosan meg akarja vizsgálni: az a mi ítéletünket semmi esetre sem vádolhatja túlságos szigorúsággal. Hogy a magyar és finn-ugor nyelvhasonlítás áttekintését lehetővé tegyük, az ezen szakhoz tartozó fő művel t. i. BUDENZ J.-nek nem rég megjelent *Magyar-Ugor összehasonlító Szótár*-ával akarunk foglalkozni, a mennyiben tanulmányunk keretébe illik. BUDENZ nemcsak érdeme szerint elismert legnagyobb tekintély a finn-ugor nyelvek terén — mint már említettük, — hanem alapos készségű tudós és első rendű philologus. Mindezt el kell ismernünk a törekvő és buzgó tudósról, ámbár másrésről nem szabadulhatunk meg azon benyomástól, hogy ha e tétel «sok a jóból» valahol alkalmazható: úgy bizonyára az az eset forog fenn az etymologiai specialitásoknál s azon fölül olyan téren, a milyen a magyar nyelv. BUDENZ úr ugyanis azt a feladatot vállalta magára, hogy a magyar nyelv szókincsét a finn-ugor nyelvek szókincsé-

vel összehasonlítsa és az említett nyelvek jelenlegi rokonságából a magyar nyelvnek oly sok, eddig ismeretlen etymonját megfejtse. E végből a finn, észt, liv, lap, cseremis, mordvin, osztják, vogul, votják és zürjén nyelvek szótári készletét fölhasználta, annyira behatólag, a hogyan előtte még senki sem tette és — munkájának tuladonképi lényegére nézve ugyan érthetőleg — a török-tatár nyelvkincset egészen mellőzte. Ha BUDENZ úrnak csakugyan sikerült volna a munkájában fejtegetett 996 magyar tőszónak megfelelő finn-ugor analogiákat szembe állítani és annyi etymologiai homályosságot eloszlatni, a mint ő ezt hiszi és a mit, tudományos alaposságát tekintve, lehetett is várnunk: akkor — tekintetbe véve, hogy CURTIUS a *Grundzüge der griechischen Etymologie* című művében az összehasonlítandó görög szókincset kevesebb mint 700 thesissre teszi — a BUDENZ munkáját már azért is elfogadnók érvényes eredményül, mert a bebizonyított 996 analógia viszonya a magyar tőszóknak 2400-ra menő összegéhez ²⁷ eléggé bizonyító volna. Ámde nekünk úgy látszik, hogy a BUDENZ által vitatott 996 magyar — finn-ugor analógiához még szigorú kritika fér, a mi által a bebizonyítottak tartott tények mennyisége jelentékenyen alászáll és a leolvadt szám-arány következtében az analógiák kívánt eredménye lényegében megingattatik. Hogy ez állításunkat nyilvánvalóvá tehessük, elkerülhetlenül szükségesnek találtuk, hogy tudós nyelvbúvárunk említett művét beható vizsgálat alá vegyük, a mennyiben könyvének legtöbb cikkét és tételét, sőt mindazokat, melyek — függetlenül a csoportosításnak általa felállított theoriáitól — önálló analógiáknak tarthatók, előhoztuk és a megfelelőeknek, vagy legalább szerintünk megfelelőeknek vélt török-tatár szókincset állítottunk szembe. Azon kísérletünket, hogy a magyar szókincset mindkét részről, t. i. finn-ugor és török-tatár szókincscsel egyeztessük,

²⁷ Lásd: *A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szögyezések*. Előterjeszti dr. BUDENZ JÓZSEF. Pesten 1868. 154. l.

alább a III. melléklet alatt mutatjuk be, itt csak az arra vonatkozó reflexióinkat iktatjuk tanulmányunkba, hogy olvasóinkat úgy szólván dióhéjba foglalt észrevételekkel meggyőzzük, hogy mennyire megbízhatatlanok s mennyi kétségnak vannak kitéve azon argumentumok, melyeket a finn-ugor theoria legjártasabb és legtapasztaltabb képviselője állításai alapjainak tekint. — Az eredmény, melyhez ilyenemű kettős összehasonlítás által jutottunk, a következőkben foglalható össze:

Szerény és igénytelen véleményünk szerint a BUDENZ úr által vont szóegyeztési párhuzam a következő négy kategóriára vagy csoportra osztható.

a) Olyan szó-egyeztések, melyek mind a finn-ugor mind a török-tatár nyelvekben az összes ural-altáji nyelvkincsben levő közösségi szellemnél fogva helyeselhetők, vagyis olyan szavak, melyekben a hangtani, vagy fogalmi tekintetben közelebbi vagy távolabbi rokonsági fok meghatározása nem könnyű dolog, de a hol mind a két rész felé hajló rokonság tényét alig lehet kétségbe vonni. Örömet elismerjük, hogy a közbeszédben forgó tétel szerint: «philologi certant» — s egyébiránt: az emberi ismeret bármely ágában is kizárhat-e valaha minden kétséget valamely föltétlen positivitás? — a szó-egyeztetésnek eme részénél az etymologiai elmésséggel és szörszálhasogatással felállított ellenvetésekkel még korántsem végeztünk; de azt hiszem, hogy maga a laikus is egyezni fog véleményemmel, ha a következő példákban ítéletét kérjük.

Ha BUDENZ úr p. o. a magyar *gyomor* szót a finn-ugor *numir* (kerek) és *numr* (ovum)-mal egyeztetí; nem lehet-e épen ilyen joggal a török-tatár *jumur*, *jumru* (kerekség, kerek, ököl) szót is figyelemre méltatni? mert a fogalmi rokonság ugyanaz s a hangtani rokonság is bizonyára nem sokkal nagyobb és szembetűnőbb. *gy* és *n* —, mint *gy* és *j* között. — Hasonló viszony van a következő szavak között is:

<i>magyar</i>	<i>finn-ugor</i>	<i>török-tatár</i>
boka	pahka (tuber in arboribus)	bogun (bötyök)
búj	puge (csúszni-mászni)	buk (bújni)
bő	pyyleä (solito major)	bol (tágas, gazdag)
csend	tänänt (csendesesen lenni)	tinč (csöndes)
csillog	čolguž (splendore)	žilla (csillogni)
csuk	tukhi (bedugni)	tik, tuk (dugni)
dorgál	dor (kovácsolni)	dört (taszítani, döngetni)
föd	pänt (fedni)	böt (födni)
féreg	perik (férgek)	pürge (bolha)
főz	pöš (forró)	püş (főzni, stb.)

Egyszóval: ilyen viszonyt találtunk 217 példában, melyeket a mellékletben soroltunk föl s melyeket az olvasó figyelmébe ajánlunk.

b) Olyan szó-egyezések, melyek specialis finn-ugor hangtani viszony következtében a török nyelvekben nem találhatók, vagy — ha meg vannak is a törökben — a finn-ugor rokonság erősebb és prægiansabb jelei miatt azonnal föltűnnek. Ilyenek először az *f*, *v*, *l*, *n*, és *r*-rel kezdődő szók, mely hangok közül az első a rokon *p*, *b*, és *j*-vel való váltakozásban szórványosan, az utolsók, pedig csak nagyon ritkán találhatók föl. A magyar nyelvnek ezen *l*, *n*, és *r*-rel kezdődő szavai képviselik tehát a tulajdonképi és specialis finn-ugor eredetű szókincset, melyek a nyelvphysicum természeti törvényeinél fogva a török-tatárban nagyon ritkán vagy épen nem találhatók és a melyeknek megfelelő analógiákat egyedül a finn-ugor nyelvhasonlítás tanulmányának, de különösen BUDENZ úr munkásságának köszönhetjük. Ilyenek pl. a következők:

<i>magyar</i>	<i>finn-ugor</i>
lélek	lili, lil (lélek)
lép	lop (lép)
lependék	libindī (papilio)
levél	libet (falevél)
lő	li, lij (jcaulari)
lök	lökkö (taszítani)

<i>magyar</i>	<i>finn-ugor</i>
napa	anoppi (socrus)
nedv	neite nedvesség)
név	nem (név)
nő	ne, nen (nő)
reszket	räsg (rezeg)
ró	ru (rov, rovátkol)
rüh	rehnehe (scabies), stb.

Másodszor: e kategóriába tartozóknak tekintjük a magyar nyelv azon tőszavait, melyek — a nélkül, hogy specialis finn-ugor hangjellegét árulnának el — inkább ez utóbbi nyelvekhez tartoznak; előbb ugyan a török-tatárban is érvényben lehettek, de ma már vagy semmi, vagy nagyon kevés hasonlóságot mutatnak. Ilyenek:

<i>magyar</i>	<i>finn-ugor</i>
bir (vermőgen, könnyen)	vermi (könnyen)
fa	pu (Holz, Baum)
fal (verschlingen)	pol (auffressen)
falu	paul (Dorf)
fej (melken)	peda (melken)
fél (timere)	pil, pel (timere)
felhő	pilve (Wolke)
fen (wetzen)	pen (Schleifstein)
fog (Zahn)	pank (Zahn)
gőz	kvaz (Luft)
háj	koja (Fett)
hág	kang (steigen)
hal	kal (Fisch)
hó (mensis)	kun (luna)
lúd	lunt (Gans), stb.

Harmadszor a szó-egyeztetési párhuzam ugyanezen kategóriájába soroztuk még azon tőszókat, melyeknek rokonsági foka — bár a fogalmi analogiára nézve mindkét nyelvcsoportban kimutatható, — mégis a finn-ugorban sokkal szembetűnőbb

és valószínűbb, mint a törökben ; ezért az előbbi nyelvcsoporthoz tartozóknak kellett megjelölnünk. Ilyenek :

<i>magyar</i>	<i>finn-ugor</i>	<i>török</i>
far (Hintere)	pari (vissza, hátra)	peri (múlva, hátra)
fiú	pi (fiú)	pala (gyermek) pil-ič (csibe)
halad	kulke (progređi)	kalk (felállni)
kerék	kör (Kreis)	gürting (kör, társaság)
máj	majt (máj)	hajir (máj)
mély	mil (mély), melkea (gazdag)	mol (bő, gazdag)
mony (ovum)	muna (ovum)	monžuk (gömb, kerekesség)
pödör	vüdel (involvere)	bögre, pügür (görbiteni)
só	sa (só)	šor (sós)
szeg	sagge (clavus)	čigi (szeg)
szív	sim (szív)	süj, süv (szeretni)
tolvaj	tolma (tolvaj)	tala (rabolni)
vet	vide (vetni)	at (vetni)
csip	čepled	čimda (csípní), stb.

c) Olyan szó-egyeztetések, melyek épen úgy a hangtani, mint a fogalmi viszony kellő méltatása mellett, a finn-ugorban részint nehézkeseknek, részint erőszakoltaknak és helyteleneknek mutatkoznak, ellenben a török-tatárban sokkal jobban kielégítik a részrehajlatlan ítélet. Örömet elismerjük, hogy a szó-egyeztetés a kategoriájára vonatkozó kritikai észrevételeinknél sem küszöbölhető ki a philologiai, helyesebben : etymologiai versengés, és hogy mi oly sok ellennézetünk mellett — a meny-nyiben itt nem csak philologiai, hanem nép-psychologiai tényeket is tárgyalunk — távolról sem lépünk föl a csálhatatlanság igényével ; de azt, hogy BUDENZ az említett szó-egyeztetéseiben nagyot és sokat hibázott, sőt hogy — az ural-altáji nép-elemekben levő szellemi és erkölcsi életet egészen figyelmen kívül hagyva és az árja nyelvhasonlóság szerencsétlen vezér-fonalába erősen megkapaszkodva — a fogalmi és hangtani viszonyok elferdítése által néha etymologiai monstrumokat teremtett : e tényt, fáradhatatlan szorgalmára és mély tudományosságára

való figyelmünk mellett, nem hagyhatjuk említés nélkül. — A *Magyar-ugor Szó-egyeztések* tisztelt szerzőjének philologiai jártasságába vetett erős bizalmunk mellett is nehéz, sőt egyáltalában lehetetlen meggyőződünk arról, hogy a magy. *köldök* közelebb áll a finn-ugor *kiele* (nyelv) vagy *käldok* (chorda, fides), mint a tör. *köndök* vagy *köndük* (köldök) szóhoz, — a magy. *nyak* közelebb a finn-ugor *nov* (moveri), *üogom* (futni)-hoz, mint a tör. *jaka* (nyak, felső rész)-hez s végül, hogy a magy. *bíz(ni)* rokonabb a finn-ugor *maksi* (adni), mint a tör. *büt* (hinni, bízni) szóval? Hasonlóan kétséges az e kategoriába sorolt csaknem összes (208) szó-egyeztetés, melyek közül néhányat itt felsorolunk:

<i>magyar</i>	<i>finn-ugor</i>	<i>török</i>
beteg	vika (vitium)	bitik, bötük (elfogyó)
bog (Knoten)	pung (kiemelkedő)	bogun (bőtyök, bog)
bogyó	marja (bacca)	bug, mük (Beere)
bölcs	miele (ész, elme)	biliži (bölcs)
burok	pur (intrare)	bor, boru (borítani)
csap	čuoppe (caedere)	čap (csapni, vágni)
csík (Streifen)	tû, te (út)	{ čik (határvonal) čige (egyenes, vonal)
csün (siechen)	čün (vesztesség)	sün (szűnni)
derű	lert (ismert)	{ tere (nyílt, tárt) sere (tisztá, világos)
díj	toj ²⁸ (nászajándék)	dej (értékes lenni)
domb	tomp (rög, göröngy)	dombak (domb)
gyalog	jalka (láb)	jajag (gyalog)
gyors	jar (erő)	joriš, jürtiš (futás)
hajt (treiben)	kujt (impellere)	haita (hajtani)
hárs	kuore (fakéreg)	arča (hárs)
haszon	kasvaime (accretio)	kazanč (nyeremény)
kajla (gebogen)	ksg ²⁹ (hajlani)	kajıl (hajolni)
kisért (begleiten)	kiskera (csipni)	kečirt (kísérni)
kosz (Brand)	košk (vastag kéreg)	koz (eleven szén)
kor (Alter)	korkaa (magas)	kor (kor)

²⁸ Inkább tatár kölcsönszó a toj = lakoma-ból.

²⁹ Caupán fölvett szó.

<i>magyar</i>	<i>finn-ugor</i>	<i>török</i>
köldök, ködök	kialdok (chorda)	köndök (köldök)
küld	kylvä (serere)	kiltür (jövetni, hozni)
maga (selbst, allein)	mugor (test)	maka (maga, egyedül)
nagy	modde (sok)	naj (nagy, erős, sok)
nyak	ńov (moveri)	jaka (nyak hátsó része)
szín (Farbe, Oberfläche)	tsg (látszani)	sin (szín, külszín)
szó	suj (hang)	sau (szó), stb.

Ez a szóhasonlításnak olyan kategóriája, melynél a részrehajlatlan olvasó minden különösebb philológiai szakavatottság nélkül azonnal meggyőződhetik, hogy ezek egyeztetésénél sokkal inkább egy, elhamarkodva fölállított principium iránti elfogultság, mint a meglevő tények teljes méltatására alapított erős meggyőződés működött közre.

d) Olyan szó-egyezések, melyek sem a BUDENZ által fölhozott finn-ugor példákban, sem a török-tatár nyelvek terén analógiák által nem igazolhatók és a melyeket legtöbb esetben — a legszelidebb kifejezéssel akarunk élni — csak fölhevült etymologiai phantasia productumaiul (sit venia verbo!) kell tekintenünk. Az e kategóriába eső szó-egyezések száma, szerencsére, nem igen nagy; de hogy olyan kitűnő tudós, mint BUDENZ, hogyan tudott annyira tévedni, hogy pl. a magy. *kíván* szót a finn *kaipua*-val (sentio aliquid deesse) egyeztesse, mert *fölvétele szerint: hívjuk magunkhoz, a mit kívánunk, vagy a mi hiányzik s hogy ennélfogva a kívánni, hívni és érezni között fogalmi rokonság van: az mi előttünk egészen megfoghatatlan!* — Épen ilyen talányosnak látszik előttünk a magyar *merni* (audere) szónak a finn-ugor *mürge* (mondani), *māert* (sürgetve kívánni) szavakhoz való sorozása azon ürügy alatt, hogy a *méréselni fogalomban a saját erőnek és szilárd akaratnak öntudata rejlik*, a mely szóban és parancsban is kifejezésre jut. Nagyon érthetetlen a magy. *kéj* és ostják *kit* (hajtani, üzni) olyan szín alatti rokonsága is, hogy a *kéj és hajtás a futással és szabad futással összeköttetésbe hozható*, stb. stb.

Egyszóval: kiderül a tudós szerző e megfejthetetlen eljárásából, hogy mennyire igazat mond CURTIUS az »etymologiai szirtekre és zátonyokra» vonatkozó, már idézett czélzásával s hogy mennyire igaz a tatár közmondás: »hosszú lábakkal hamarább és nagyobb botlik az ember».

A mennyiben a BUDENZ által vont szó-egyeztési párhuzamokra vonatkozólag az említett módon ítélünk; minden tekintetben el vagyunk rá készülve, hogy azon szigorúan tudományos módszer bizonyára el nem maradó válaszában vagy ellenbírálataiban hallani fogunk olyant, mely a finn-ugor nyelvek hangtani törvényéből származott s a mely itt zsinórmértékül és irányadó tényezőül szolgált.

Ennek ellenében most egyszer mindenkorra megjegyezzük, hogy módszer nélkül egyáltalában senki sem fog a nyelvhasznításhoz, és hogy másodszor ha a tudományos módszerek olyan módon alakulnának, mint az, a melylyel BUDENZ a maga theoriáit megalapítani igyekszik: akkor aggódnunk kellene a szellemi törekvés terén kivívott eredményekért; mert BUDENZ-nek a szó-egyeztetési harmadik és negyedik kategóriához csatolt fejtegetései részint a legmerészebb és ingadozó hypothesisek által támogatott combinatiókon alapulnak, részint pedig — ugyanis a mi a fogalmi rokonságot illeti — annyira erőszakoltak s kényszerítettek, hogy minden elfogulatlan, a finn-ugor előítélet által el nem vakított olvasó a mi erre vonatkozó ítéletünknek fog hitelt adni. E czélból néhány példát említünk föl, melyekből BUDENZ úgy nevezett tudományos módszerének természete és mivolta legjobban megismerhető.

A 47. cikkben (*összehasonlító szótára* 37. lapján) BUDENZ a magy. *kor-t* (ætas) és *kora-t* a finn *korkea* (magas), lp. *korad* (acclivis, čer. *kuruk* (hegy), mord. *kirhka* (profundus), zürj. *kir* (hegy) és ostj. kereš (magas) szókkal egyezteteti, s a következő megjegyzéssel kíséri: »A magy. *koru*-ban még elég tisztán kivethető a »magasság» fogalma: »jó-korára fölnevekedtek» = jó magasra. Igen természetes észjárás szerint pedig, melyet sok

nyelven lehet tapasztalni, az életkort, ætast, azaz valamely élő állatnak növekedő-idejét ugyanennek szemlélhető magasságáról ítéljük meg s nevezzük meg, úgy, hogy ætas csakugyan «magasság» jelentő szóval fejeztetik ki. Ez észjárás közönséges voltát hirdeti p. o. «öreg, nagy» és «kis» szónak «alt» és «jung» értelemben széltiben való használtatása. Magának az absolut és relativ ætas-nak is találjuk «megnőtt, magas»-féle etymológiáját: jelesen a germán *altha*, *alda* «alt» = lat. *altus* (al = nőni igétől, v. ö. ad-ultus) stb. S hogy ezt még jobban igazolhassa BUDENZ úr, fölemlíti a tör. *çag* szót, melynek hibásan a «quantitas» mellékjelentést s egyszersmind az «idő» kifejezését tulajdonítja, pedig az csak «rész»-t és «töredék»-et jelent.³⁰

Azt kérdelem most: ilyen körülmények közt a magy. *kor*-nak a tör. *kor*, *kur*-(ætas)-hoz való sorozása nem sokkal elfogadhatóbb-e; először, mert a hangtani analogia így sokkal szembe-tünőbb, másodszor a tör. *koron* (korán, idejében), *o-kor* (akkor), *kari* (koros), *korçak* (nagyon érett, élemedett), *korçal* (nőni) stb. származékok fogalomköre a magy. *korán*, *koros*, *orcs* (überreif, entartet) stb. szókhoz sokkal közelebb áll?

Az 55. cikkben a magy. *köldök*, *ködök*-öt a lp. kiáldak (chorda, nervus), finn. *kiele* (lingua), mordv. *käl* (lingua) stb. szókkal találjuk összehasonlítva; de mivel maga BUDENZ is furcsának tartja ennyire különböző fogalmak egyeztetését, azzal igazolja módszerét, hogy a *nyelv*-ben (Zunge) «fityegő vékony test»-et fedez föl s ugyanezt a köldöknek épen így lefityegő vékony testével egyezteti (!) Mily könnyen kitérhetett volna BUDENZ úr e képtelenség elől, ha a finn-ugor caprice-ok helyett a *çsag*, *köndük*, *kündük* (Nabel) szóra gondol és *çzt* egyezteti a magy. *köldök*-kel!

A 226. cikkben (218. lap) a magy. *tíl*, *tílt* szót a finn *sulke* (claudere), mord. *solgi* (zárni) szókkal egyezteti és e minden

³⁰ Csak ugyanis azt jelenti vágni, ütni, elvágni; olyan igető, mely — mint ez a törökben gyakori eset — név gyanánt is szerepel — «töredék, rész, elvágott» jelentésben. (V. ö. t. t. *űj* = idő, *űje* = tag, rész.)

tekintetben merész fogalmi analogiát következőleg indokolja. Miután a régi magy. *til* azonosságát az ujjabb *tilt* alakkal bebizonyította; a «prohibere, arcere, vetare es claudere» fogalmak analogiájára utal (tehát ismét az árja példákra való természetellenes és végzetes hivatkozás!): a mennyiben *arceo, arca* (láda, elzárás) és *arx* (vár, erőd) között párhuzamot von, sőt a német «abschliessen» (elzárni — eltítani) és «verschliessen»-hez folyamodik. De hát, kérdezhetjük, miért kell olyan messzire mennünk? miért kell az analogiákat, úgyszólván, hajoknál fogva előhurcolnunk, holott pedig a magy. *til, tilt* szóval a tör. *tij, tit* szót állíthatjuk szembe, a mely szintén felhangú és épen azt jelenti: *tiltani, visszatartani, prohibere, arcere*?

Az 584. cikkben (556. lap) BUDENZ a magy. *vágy* (appetere, aspirare) szót a hangtanilag alig egyeztethető finn *vaanti* (exposcere) és vog. *nuoil* (kívánni)-val hasonlítja össze és ez egyeztetését azon fölvétellel indokolja: hogy a ki nem mondott *kívánság*-nak egyik alkalmas kifejezője «vocare, clamare» féle íge, és hogy a finn-ugor példák alaprészében a *vou, vov, vog* (hívni) igező ismerhető föl. Ha ez utóbbi fogalmi rokonságot mi is elismernők: nem volna-e lehetségesebb és könnyebb a magy. *vágy* szót az uig. *bak* (vág), *bakar* (akarni, vágyni), jak. *baga* (kedv), *bagar* (akarni), csag. *begen* (tetszeni) szókkal egyeztetni?

Tehát a mit általánosságban a tudós szerző szó-egyeztetéseiben hibáztattunk, az legtöbbször olyan fogalmak rokonítására is vonatkozik, melyek gyakran egészen különbözök, sőt néha homlok-egyenest ellenkeznek s ép ezért semmi módon³¹ nem egyeztethetők, mint pl. szél, vég (margó) és mell (326. §.); lebukni és szökni (314); finom és szegény (286); szárny és evező (281); futni és nyak (430); parancsolni és köszönni (62); tojás és kutya-kölyök (56); köldök és nyelv (55); kéreg és égés, hő (49); falu és kívül (41); hótól mentt hely és fű (574); nyáj

³¹ A zárjelbe tett számok BUDENZ könyvének illető cikkeire vonatkoznak.

és hús (428) stb.; stb. egy szóval: olyan monstrumok a nyelv-hasonlítás terén, melyeket csak a priori megalkotott nézet kedvéért lehetett fölállítani és a melyek nem csupán a nyelv-hasonlóság törvényeinek, hanem magának a logikai gondolkodásmódnak is ellent mondanak.

E csalhatatlan jelei az etymologiai erőszakoskodásnak az említett két szó-egyeztetési kategóriában csaknem mindenütt mutatkoznak és semmi esetre nem lehet bennünket túlságosan szigorú kritikával és szándékos skepticismussal vádolni, ha azt kérdezzük: megérdemli-e föltételen bizalmunkat egy olyan etymologiai módszer, a mely ilyen szabálytalanságokat enged meg? és lehet-e az ilyen ingadozó alapon szerzett eredményeket olyan fényforrásnak tekintenünk, mely valamely ethnologiai probléma homályát földeríthetné? Bizonyára nem! Hogy a BUDENZ által követett etymologiai rendszer helyessége ellen nagyobb nyomatékkal léphessünk föl, — először az összes török-tatár szókincset össze kell hasonlitanunk a magyarral s ez olyan munka, mely remélhetőleg nem sokáig fog késni, de a melyről egyelőre itt annyit jegyezhetünk meg, hogy először: sokkal több szabályszerűséget mutat föl a két nyelv hangváltozásaiban, mint eddigelé föltettük; másodsor: a magyar és török-tatárszókincs rokonsági viszonyának földerítéséhez számossabb és — a fogalmi összefüggést illetőleg — sokkal világosabb bizonyítékokkal fog járulni, mint ez a finn-ugor nyelvek terén az eddigi törekvésekben történt; mert nem tekintve az olyan tőszókat, melyek specialis finn-ugor hangjellemet árulnak el, minők a *h, v, l, n* és *r* hangokkal kezdődők: a *magy. szókincsnek körülbelül két-harmada szoros összeköttetésben áll a török szókincscsel s csak ennek segélyével lehet azt etymologice elemezni és fölvilágosítani; és e szerint félre ismerhetetlenül azt bizonyítja, hogy a magyar szókincs közelebbi és nagyobb rokonságban van a török-tatár, mint a finn-ugor szókincscsel.*

De hogy rövidlátóságal és részrehajlással ne vádoltassunk, kiemeljük, hogy ez észrevételeink egyelőre inkább a rokonság

quantitativ, mint qualitativ fokára vonatkoznak. Erre nézve nem akarunk előre végérvényes ítéletet mondani; mert azon szavak, melyek az emberi test egyes részeit nevezik meg és a melyek a primitiv életmódra vonatkozó fogalmakat jelölik, eredetükre nézve, úgyszólván, csaknem egyenlő mértékben vannak megoszolva a török-tatár és finn-ugor nyelvcsoporthoz; és így a rokonság azon fokához is, melyet HUNFALVY PÁL⁸² igyekszik bebizonyítani, a hol a török példák hiányoznak és a hol a fölhozott finn-ugor szó-egyeztetésekhez még nagyon szigorú kritika fér. A magyar—finn-ugor rokonság ez érdekes és nyomós mozzanatáról tanulmányunk harmadik részében még részletesebben fogunk szólni és — hogy a magyar és török-tatár szókincs nagyobb és intensivebb rokonságára vonatkozó észrevételeinkre visszatérjünk — nem mulaszthatjuk el különösen megjegyezni: hogy ilyen nemű fölvételre a magyar—finn-ugor szóegyeztetések negatív eredménye által legjobban följogosítva érezzük magunkat. Ha ugyanis a III. mellékletben fölhozott magyar tőszók számát közelebbről szemügyre vesszük, ki fog tűnni: — hogy az általunk idézett 663 példa közül a második kategóriába, melyhez *csupán* a finn-ugor nyelvek terén bebizonyítható analógiákat számítjuk, csak 210, — az elsőbe és harmadikba, melyek a részint kérdéses, részint határozottan hibás analógiákat tartalmazzák 415, — a negyedikbe; vagyis a phantasticus etymológiák rovatába, 28 tőszó tartozik és e szerint a 210 magyar—finn-ugor szó-egyeztetés *positiv* számával, 453 részint kétes, részint határozottan téves analogon van szembe állítva.

Ha tehát, mint ebből kitetszik, a 2400 magyar tőszó összegében a BUDENZ által bebizonyítottak tartott 996 analogia helyett alig harmadrésze igazolható, miután a túlnyomó szám török eredetre mutat: milyen viszony alakulhat, ha a magyar-ugor analógiák kisebbségét a magyar-török analógiák nagyobb szá-

⁸² Magyarország Ethnographiája 224—232. lap.

mával összehasonlítjuk? Jól tudom, hogy ez állításunk hallatára, ismeretes philologusi önhittségéből, szikla szilárdságúnak hitt theoriái egész apparatusával, ingerülten fog ellenünk támadni; de először: e csálhatatlanságot az említett okoknál fogva semmiképen el nem hihetjük; másodszor: teljesen jogosnak hisszük, ha tudós ellenfeleinknek szívére kötjük ez intézésrevételt: először fordítsanak ugyanakkora figyelmet a török-tatár nyelvekre, vizsgálják és kutassák itt is a hangtani és fogalmi viszony szellemét, — és ha ilyenemű szakértő és részrehajlatlan működéssel végrehajtott tanulmány után is még mindig nagyobb és szembetünőbb hasonlóság bizonyul be a magyar és finn-ugor nyelvcsoporthoz: akkor szívesen kész vagyok az ellenkező nézet ítéletéhez csatlakozni, — de előbb nem!

III.

A MAGYAR-TÖRÖK NYELVVISZONYRÓL ÁLTALÁBAN.

EZEK után nem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy a finn-ugor theoria követői a török-tatár elem meglétét a magyar nyelvben, egyáltalában nem vonják kétségbe. Azt is megengedik, hogy a török nyelv a magyarra jelentékeny befolyást gyakorolt; — csakhogy először: ők e befolyást a magyar alakokban *nem akarják elismerni*; másodsor: a magyarban létező török szókincset részint csak olyan *kölcsönzőkül* tekintik, melyek a hosszasabb együttélés és ilyen esetekben elmaradhatatlan művelődési hatás következtében, a törökből a magyarba átvettek, részint pedig *ős-rokonnak*, vagyis olyan nyelvanyagnak tartják, mely még azon időből ered, melyben az emberi nem ural-altáji faja még együtt élt, s melyben — a ma ismert főcsaládok — a mongol-mandsü, török-tatár és finn-ugor népek még nem voltak elkülönülve. Minthogy ilyenemű állítás a mai magyar nyelv és nép vegyüléki jellemére vonatkozó fölvételünkkel homlok-egyenest ellenkezik; ezért az ezt illető ellenvetést vizsgálat alá kell vennünk, hogy ennek megczáfolásával — a mennyire ez képességünknel fogva és tekintettel a kérdésnek mindig sokféle combinatiók alá eső mivoltára, lehetséges — az általok képviselt nézetnek lehetőleg szilárd alapot kölcsönözzünk. — Hogy a magyar hangtani viszonynyal és alaktanal kezdjük: azt hisszük, még behizonyítottuk gyöngé és hiányos

idézeteinkkel is, hogy a magyar nyelv illető részeinek kizárólag finn-ugor jelleméről szóló tan semmi körülmények közt nem engedhető meg. Hogyha a *h*, *l*, *n* és *r* kezdőhangok meglételének, a számnevek egyezésének és az ige határozott és határozatlan formája használatának egyiránt megadjuk a legteljesebb méltatást: bizonyára nem lehet és nem szabad észre nem vennünk azt, hogy épen e kiválónak látszó finn-ugor jellemvonások közé olyan specialis török sajátságok vannak vegyülve mint egyes tőszámok (hat = alti, hetü = jetü) és a tízesszámok végzete: *-an*; *-en* (hat-van = alt-on, het-ven = jett-ön); — nem lehet és nem szabad ignorálnunk az annyira szembetűnő és semmi philologiai ügyességgel meg nem czáfolható egyezést a casus-végzetekben, névmásokban, melléknevekben, az ige időképzésében stb. Azt a kifogást teszük majd ellenem, hogy az én felületes és nem eléggé szakértő fejtegetéseim bizonyító ereje, az ellenséges iskolának nagyobb apparatussal létesített evidenciái mellett, sokkal gyöngébb hatályosságú. Erre már egyszer feleltem és itt csak azt ismétlem: hogy e nagyra tartott etymologiai fejtegetések — mert nagyon mesterkéltek és erőszakoltak — reám és talán sok részrehajlatlan olvasóra is eddigelé nem bírtak meggyőzőleg hatni. Továbbá tekintetbe kell venni, hogy, a mennyiben a finn-ugor nyelvtudósok, a finn-ugor nyelvek egységes voltának abszolút hiánya miatt, a bizonyító anyagot az említett nyelvterület széltében-hosszában gyűjtötték össze, vagyis: egyik formához az osztjácoknál, voguloknál és mordvinoknál, — másikhoz a finneknél és zürjéneknél, — harmadikhoz ismét a lappoknál találtak analogiákat: ennyiben, alapjában véve, azon föltevésnek adtak helyet, hogy a magyar nyelv azon ős időből ered, melyben a finnek elválása az ugoroktól, sőt ez egyes nyelvdialectusokra oszlása még nem történt meg. Ilyen módon tehát a magyar nyelvet, úgyszólván, az egész finn-ugor csoport törzs- és anya-nyelvének kellene tartanunk, — ez pedig olyan körülmény, melyet nem csupán ethnico-politikai, hanem nyelvtörténeti tekintetből is lehetet-

lennek találunk, mert először: valamely ethnikai elemnek egy évezredig tartó stabilitásáról való hypothesis teljes lehetetlenség, s mert másodszer: magának a szanszkritnak — nagy régisége daczára — sem lehet ilyen jelleget tulajdonítani az árja nyelvek terén, a mennyiben — mint ismeretes — alaktana nem mutatja, hogy régibb volna, mint pl. a lett nyelv. A magyar alaktanban uralkodó szellem kérdése fölött már vitalkoztak s még sokat lehet vitatkozni; és ha én részemről szívesen elismerem, hogy a magyar nyelv alaktana bizonyos részben félreismerhetetlen finn-ugor jelleget hord magán; de azon benyomástól sem szabadulhatok meg, — hogy ugyanabban a török grammatika is jelentékeny nyomokat hagyott és hogy itt is fölismerhető a vegyüléki jellem, de természetesen nem oly mértékben, mint a szókincsnél.

A mi pedig a finn-ugor elmélet fölvétele szerint, a historiai fejlődés közben, kölcsönszók gyanánt a magyarba jutott török szókincset illeti: az e téren elismert tekintélyek abban egyeznek meg, hogy az nem directe, hanem indirecte vagy közvetve, azaz a csuvasok, egy oly sokat vitatott, ma már teljesen törökké lett finn-ugor néptörzs nyelve által jutott a magyarba. E fölvétel bebizonyítására BUDENZ¹ a következő argumentumokat hozza föl. Először azon sajátságos hangváltakozást, mely szerint a többi török nyelvjárásokban *z*-vel végződő szótagok a csuvasban *r*-rel végződve találhatók; pl.

<i>csuvas</i>	<i>török</i>
tu χ ur	tokuz (kilencz),
χ ir	kiz (leány, hajadon),
pur	buz (jég),
kür	köz (ősz),
sjür	jüz (arcz),
χ or	kaz (lúd)
tuvar	tuz (só)
sir	siz (nélkül, -talan) stb.

¹ *Nyelvtudományi Közlemények*. X. k. 132—136. l.

s mivel hasonló hangtani viszonyt néhány magyar és török-tatár szó közt is találunk. Másodszer azon jelenséget mindkét nyelv hangtanában, mely szerint bizonyos, a törökben *ak, ek, ik, uk*, *ük*-re végződő szavak a csuvasban a végző gutturalist elvesztették és egyszerűen önhangzóval végződnek, pl.

<i>török</i>	<i>csuvas</i>
balık	pola (hal)
tuprak	tupra (föld, hely)
tajak	taja (bot),
šeprek	šüpre (seprő)
javruk	sjuro (madárfi) stb.

s e sajátsgot BUDENZ úr az általa kölcsönzöttékül kijelölt magyar-török szavaknak a tulajdonképi török szókinsccsel való összehasonlításánál is föl akarja fődözni; így pl.

<i>magyar</i>	<i>török</i>
borsó	burčak (borsó)
gyűrű	jüzük (gyűrű)
hajó	kajuk (hajó)
kancsó	kolčak (kancsó)
karó	kazuk (karó)
gyarló	jarluk (gyarló), stb.

Ámde nekünk úgy látszik, hogy a BUDENZ, sőt részben HUNFALVY által fölhozott bizonyítékok semmi esetre nem állják ki a tűzpróbát; mert először ki kell emelnünk, hogy a csuvasnak török dialectussá alakulása — a mint a történelmi adatok alapján^a gyaníthatjuk — aránylag későbbi eredetű, a mely a XIII. században még nem volt befejezve és a VIII. század vége felé s a IX-iknek elején, vagyis azon időben, mikor a HUNFALVY állította vegyülés a török szókinsz közvetítőinek tartott kabarokkal megtörtént, még koránsem lehetett meg az az egész török nyelvszerkezettől annyira eltérő szójárasi különbsége,

^a Lásd 64. l.

melyet ma ismerünk benne.³ Ha tehát a történelmi kapcsolat útjában áll az említett fölvetésnek; akkor a csuvas nyelv hangtani és grammatikai viszonyaira való futólagos pillantás még inkább meggyőz bennünket e theoria elégtelenségéről. E célból csak a BUDENZ készítette dolgozatot⁴ a csuvas-török hangviszonyokról kell elővennünk, és látni fogjuk először, hogy a hangtani különbség a csuvas és török közt nem csak az *r* és *z* hangoknál, hanem sok más esetben is előfordul. Így pl. a török kezdő *j*-nek a csuvasban *sj* (v. ö. csuv. *sjimarda* = tör. *jumurta*: tojás; csuv. *sjuv* = tör. *jag*: zsír), a kezdő *k*-nak csuv. *j* felel meg (v. ö. tör. *kar* [hó] = csuv. *jor*; tör. *kan* [vér] = csuv. *jon*). — A török *a* a csuvasban gyakran *o*-vá, néha *u*-vá változik, pl.

<i>csuvas</i>	<i>török</i>
osra	asra (örzeni)
oź	ač (nyitni, tárni)
ud	at (vetni, dobni)
ut	at (ló)
tuv	tag (hegy) stb.

Azt találjuk továbbá, — hogy a török *g* a csuvasban mindig *r*-re, a tör. *k* mindig *h*-ra változik; — hogy a szó-végző török *j*-nek a csuvasban, valamint a jakutban és uigurban mindig *t* felel meg, — s hogy végre vocalissal kezdődő sok török szó elébe a csuvasban *v* járul, pl.

<i>csuvas</i>	<i>török</i>
vil	öl (megölni, halni)
vır	ora (aratni)
viź	uč (repülni)
vat	üd (epe),
vot	ot (tűz), stb.

³ Lásd 65. l.

⁴ I. *Nyelvtudományi Közlemények*. III. k. 234—248. l.

Ha tehát a hangváltozás ezen és sok egyéb szabálya a csuvas dialectust elkülöníti a többi török-tatár nyelvjárásoktól: lehet-e az *r* és *z* közötti viszonyt *egyetlen csuvas hangsajátságul* tekinteni és szabad-e a magyarban levő török szókinsnek — ez *egyetlen* hasonló jelenség alapján, hogy a magyar nyelv is a nála nem idegen finn-ugor hangrendszerénél fogva éppen ilyen előszeretettel *r*-rel cseréli föl a *z*-t — szabad-e csuvas eredetet tulajdonítani? Ezt bizonyára egész szelídséggel a legnagyobb philologiai képtelenségnek lehetne nevezni! Nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül: *először*, hogy a magyar nyelv jelentékeny számú, török eredetű *s*-j-vel vagy *gy*-vel kezdődő szót mutat föl, pl.

magyar	török
jut	jit (érkezik)
jár	jori
gyül	jiil
gyümölcs	jimiš
gyűrű	jüzük, stb.

melyek nem *sj*-vel kezdődnek, mint a csuvasban; sőt e jésített sziszegőhang a magyarban teljesen ismeretlen; *másodszor*, hogy az *o* és *a*, *a* és *e* vagy *o* közötti, fönnebb említett váltakozás, valamint a csuvas hangtan egyéb mozzanata a magyarban nem fordul elő, mert itt a török szavak csaknem általában megtartották eredeti hangjellegöket, vagyis hangtanilag távolról sincsenek annyira elferdítve, mint a csuvasban. — *Harmadszor* tekintve, hogy a *z* és *r* közti viszony magában a csuvasban sincs egészen szigorúan keresztül víve (v. ö. török. tűz (túrni) — csuv. tűz, nem pedig *tür*; tör. boz (ront) — csuv. puz, nem pedig *pur*; tör. sez (érezni) — csuv. siz, nem pedig *sir*; tör. tengiz (tenger) — csuv. tiniz, nem pedig (*tinir*), ezen *z* és *r* közti viszony a törökben sem egészen idegen, ha megemlítjük, — hogy pl. a csag. tűz (túrni) = uigur tür; öre (fölfelő) = öze (föl); üzek = jürek (szív); uig. bor = tör. boza; csag. söpse = osm. söprü; — hogy a *z* és *s* tagadó képző (gel-me-z vagy kil-me-z-ben) az

azerbajzániban *r*-vé változott, tehát: gelme-*z*-em helyett: gelme-*r*-em (nem jövök); -- s hogy a köz (szem) és kör (látni), a tűzük és töre (törvény) stb. közötti kölcsönös viszonyban e gyengülés hasonlóan észrevehető. *Negyedszer*, hogy a magyar nyelv egyrésztől számos olyan török szót mutat föl, melyekben a *z* megmaradt, következőleg csuvas közvetítésről egyáltalában nem lehet szó; így pl. magy. *iz* (ízibe) — tör. *iz* (nyom) — csuv. *jir* (nyom); magy. *tűzni* — tör. *tiz*, *tigiz* (*tig* = dugni), másrésztől olyan, kétségtelenül török eredetű szavakat tartalmaz, melyeknek a csuvasban épen nem találhatók, sőt olyan szavakat is, melyekről teljes határozottsággal be lehet bizonyítani, hogy azon török törzsek nyelvjárásaival közösek, melyek már oly időben is megvoltak, mikor a csuvas még épen nem létezett, — a mint ezt a művelődési mozzanatoknál be fogjuk bizonyítani.

A végző gutturalisnak BUDENZ által felhozott eltűnési mozzanatát még kevesebbé lehet megengedni olyan theoria gyanánt, mely bebizonyítaná, — hogy a török szókincs csuvas közvetítés útján jutott a magyarba. Itt a tudós nyelvész egészen elfeledte, hogy a végző gutturalis eltűnése olyan sajátság, a mely nem csupán a csuvasnak és magyarnak a többi török dialectusokkal, — hanem általában a keleti és nyugoti törökségnek egymással való összehasonlításakor is szembetűnik, — és hogy pl. az osmanli az eredeti *k*-t egy rá következő vocalis előtt szereti *g*-re, vagy *j*-re változtatni, pl. köpek, köpe-j-im, köpe-j-i, stb.; a szó végén pedig egészen kihagyta, pl.

<i>keleti török</i>	<i>osmanli</i>	<i>kazáni</i>
kuruk	kuru	koro (száraz)
sarık	sarı	sarı (sárga)
turuk	doru	turi (világos)
uluk	ulu	olo (nagy)
karak	kara (szemgolyó)	—
javruk	javru (kölyök)	—

A mondottakból, azt hiszem, eléggé kitűnik, hogy mennyire nem szilárd a csuvas deductio theoriája. Csak még a magyar-török szókincsnek *ős-rokon* jelleméről alkotott nézetre vonatkozólag teszünk megjegyzéseket, — olyan nézetre, melyet — szelíd kifejezéssel — a legmerészebb phantasia szüleményének kell mondanunk. Ha mi az *ős-rokonság* fölvételét egyes gyökökre, vagy gyökszókra kiterjesztjük, az nagyon természetes eljárás, mert az ural-altáji nyelvek egységes jelleménél fogva a gyökök s néha a töszótagok közössége is önként érthető. De ha a rokonság fogalmát *képzők alapján létrejött szavakra*, tehát olyan beszédrészekre terjesztjük ki, melyek csak specialis alaktan törvényei szerint állottak elő; ez esetben egészen másképp alakul a rokonsági viszony, mert ezzel már túlléptünk azon időpontra, melyben a mai ural-altáji faj főbb népei még *egy* testet képezve, *egy közös* nyelvet beszéltek. Azt kérdezem én most: vajjon nem nagyon fölhevült képzelődés szüleménye-e az, ha olyan népelemnél, a milyen az ural-altáji, az *ős létezésnek* homályos terére akarunk visszamenni, miután más, a tiszteletreméltó kulturájok miatt ismeretes árja és sémi fajú népek nyelvének történetében hasonló lépést még senki sem mert tenni? A mi tehát egy kutatónak sem sikerült az árja és sémi nyelvek terén; annak sikerülnie kell az ural-altáji nyelveknél, mivel az *ős-rokonok*úl megjelölt szavakban semmi egyebet nem találhatunk, mint nagy fontosságú mozzanatokat a nyelvek elkülönülését megelőző *ősidőből*? Hogy a nagyon régi *őskornak* eme tiszteletreméltó maradványai milyenek lehettek; azt maga BUDENZ úr sem tudná nekünk megmondani; de, hogy ezek azon történelem-előtti időben, mikor a nyelvkülönülés még nem történt meg, a török, finn-ugor, vagy mongol-mandsu specialitásnak semmi pragnans jelét nem viselték és nem is viselhették: azt a priori el kell ismernünk. Ámde itt nem ezzel az esettel van dolgunk; mert ha BUDENZ-nek a *Magyar-török szögyezéseimről* írt jelentésében *ős-rokonok* gyanánt felhozott példákat közelebbről megvizsgáljuk: ki fog tűnni, hogy azok már a *törökségnek* szem-

mel látható és félreismerhetetlen *bélyegét* viselik magokon és így a nyelvek elkülönülése *utáni* időből erednek, következőleg az «ősrokon» jelzöt nem igen érdemlik meg. Ilyenek pl.

agg (Greis): abstract fogalma a concrét török *ak* (fehér, ősz) szónak, melynek régibb alakjai, t. i.: *aj* (világos, tiszta), *ač*, *aj* (nyitni) stb. e tőszótagnak ősalakját csak sejteni, de meghatározni nem engedik.

ál (Trug), *áltat* (täuschen). Az *ál* tőszótag mellékformája az eredeti török *jal*-nak (hamis, fénylő), v. ö. *jalgan* = hamis; *jaldiz* = fény, stb.; másodszer: a tőhez ragasztott *da* igeképzésre szolgáló specialis török particula (v. ö. *ök* — *ök-te*, ang — ang-da), a *t* pedig a transitív ige-alakot jelöli. A magy. *ál-ta-t* e szerint a török *al-da-t* (csalni)-val hangtanilag és fogalmilag azonos és így semmi esetre nem tekinthető ural-altáji őstrokon-ságnak.

ártani, uig. *arta*. Ős-rokon csak az *úr* tőszótag lehet (a mely mellék-alakja a primitív *kár*-nak); de az *arta* szó már török képzés, ennelfogva ez alakban már nem mondhatjuk őstrokonnak.

ázni (nass werden) mellék-alakja az eredeti tör. *jaš*, *jas* (nedves) szónak és őstrokon gyanánt csak a tör. *iz*, *is* (nedves); magy. *víz*, vogul *vit* (víz), *vitin* (vizes) tekinthető.

bosszú (Groll), *bosszankodni* (sich ärgern). A *bosz*, tör. *boš*, *bos* tőszótagnak eredeti és concrét jelentése: főzni, forrni, buzogni, melyből az abstract: haragudni, bosszankodni stb. származott; minél ez szintén specialis török, nem pedig ural-altáji.

cselekedni (handeln, thun) szintén a török *čal*, *čališ* (fáradozni) szóval rokon; és a csag. *čalik* (serény), *čalka* (sietni) a concrét jelentésű *čal* (mozgatni, érinteni, ütni) abstract fogalmai.

emő (säugend) a török *emük* (szopó, *em* = szopni töből) szóval azonos az *ük* particula végző gutturalisának szabályos elhagyása után; tehát ez is határozottan török és nem ural-altáji.

ért (für, wegen) a tör. *jerde*, *jeride* = helyében szóval

azonos (ezekből: *jer* = hely, *de* : locatívusi rag) és szintén határozottan török.

gyül (sich versammeln) a törökben : *jig-il* és *ji-il* a *jig*, *ji* = tömeg, tömegesülni, többől és — mint a török ige-alakból látható — török, nem pedig ural-altáji szó.

gyerck (Kind), tör. *jauruk* = a madarak, vagy az emberek kicsinyje, fia. E török szó eredeti jelentése : *közelálló*, *rokon* (ebből, hogy *jakuk*, *javuk*, *jauk*, illetőleg : *javur*, *jaur* = közeledni), tehát fogalmilag épen úgy, mint hangtanilag specialis török képződés, nem annyira ural-altáji eredetű.

haszon (Nutzen), megfelel a tör. *kazanc* = nyeremény, haszon szónak. De ez utóbbi a *kaz* gyökből ered, melyből a *kaz-an* = elsajátítani reflexiv ige képeztetett; tehát alapjában ez is határozottan török, stb.

A mennyiben az idézett példákban — mert hiszen hasonló mértéket lehet használni a BUDENZ összes 122 «ős-rokon» párhuzamánál — az ősrokonság nyomának fölvételét helytelennek állítjuk; nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül, hogy azon megkülönböztetéssel sem vagyunk egészen tisztában, melyet BUDENZ az «ős-rokon» és «kölsönzött szó» között tesz; miután a tudós szerző e kérdésre vonatkozólag elhamarkodva ítélt és semmi esetre sem használt *olyan* kriteriumot, mely az ilyenemű distinctiót igazolhatná. Hogy válaszfalat vonhassunk a magyarban levő *ősrokon* és *kölsönzött* török szókinsz között, — először azon *kölsönös viszonyt* kell vizsgálni és megismertetni, mely az ural-altáji faj három fő-családjának, t. i. a mongol-mandsu, török-tatar és finn-ugor ágak nyelve között van. De ettől még nagyon távol vagyunk; és így egy ural-altáji ősnyelv fölvételét még nagyon koránvalónak s még sokáig a legmerészebb hypothesisnek kell tartanunk !

Végül még azon körülményre akarunk utalni, hogy az összehasonlító nyelvtudomány elvei szerint valamely nyelv a másiktól leginkább fő- és mellékneveket, határozókat és számneveket kölsönöz, de ígéket soha sem; míg ellenben a magyar

szókincs nem csak néhány, hanem nagyon jelentékeny számú olyan igéket mutat föl, melyeknek a törökkel való rokonsága minden kétségen kívül áll. Ilyen magyar-török igék először: egyszerű egyértelmű igei jellemű töszótagok, mint pl.

<i>magyar</i>	<i>török</i>
ás	aş, eş
áz	az, ez
csap	çap
em	em (szopni)
ér	er (értékes, tiszta)
foly	buol
hagy	koj (letesz)
hál	kal (marad)
ír	şjir (írni)
jut	jit (elérkezik), stb.

Másodszor, olyan igék, melyeknél az illető töszótagok mellett a magyar és török ige különböző módjainak hasonló értéket kölcsönző particulák vannak, melyek — mint már említettük — a két nyelv szorosabb viszonya mellett bizonyítanak. Ilyen igék pl.

<i>magyar</i>	<i>török</i>
csikar	çikar (kiragad)
söpör	söpür
csökken	çökün (alászáll, esik)
dörzsöl	dörstüle
fül	boul, buul
kisér	keçir
gyúr	jaur, jnur
gyúl	jül
koslat	koşlat (párosít)
nyargal	jorgala, stb.

A két kategóriából csak 20 példát említettünk, de mivel jelentékenyen emelkednék ezek száma, azt kérdezzük: hogyan

lehet föntartani a magyarban levő török szók kölcsönzési jelleméről alkotott nézetet a fönnebb említett törvény ellenére?

De ideje már — nehogy a nem szorosan philologiai képzettségű olvasó türelme elfogyjon — ideje, hogy philologiai vitatkozásunk vége felé közeledjünk és eddigi fejtegetésünk eredményét összefoglaljuk. A mennyiben kiemeltük — sőt a mennyire e tanulmány szűk határai között lehetséges volt, — azt hisszük: be is bizonyítottuk —, hogy a magyar nyelv *hangrendszere* és *aluktana* túlnyomólag sem finn-ugor sem török-tatár nyelvjellem nyomait nem viseli, — ellenben a *szókincs* a rokonság nagyobb fokozatával a török nyelv felé hajlik: a magyar nyelv kettős vagy vegyüléki jellemét annyiban kétségtelenné tettük, hogy — bár az egyes részek kvalitására és quantitására vonatkozó vitatásoknak korán sincs vége szakítva — e kérdés fő lényege fölött nem lehet polemizálni. Olyan hibákat, milyenbe CASSEL és több magyar nyelvész és történetbúvár is esett, a mennyiben a magyar nyelvtől majd megtagadtak minden közösséget a többi nyelvekkel, majd ismét a legmerészebb hypothesisekhez folyamodtak, — ilyen nagy hibákat ma már nem lehet elkövetni. — A miről első sorban szó lehet, az azon kérdés: vajjon általában a nyelvtörténetben fordul-e elő és hol, analog eset a kettős-nyelvűségre? s továbbá: hogyan viszonylik e jelenség az összehasonlító nyelvtudományban «uralkodó principiumokul» ismert teoriákhoz? Vajjon az az alaptétel: hogy ha a szókincs még annyira vegyült is, de az alaktannak mindig határozott egységes nyelvjellem bélyegét kell viselnie, a magyarra nézve is megdönthetetlenül áll-e; e fölött még sokáig és sokat lehetne vitatkozni, mert nincs kizárva az a lehetőség, hogy a mostan magyarnak ismert nyelv-conglomerat keletkezésével olyan kivétel állt ellő, mely a sok tekintetben megbízhatatlan nyelvbúvárlat teoriáiba nem könnyen illeszkedik, és — miután már egyszer oly hæreticusokká lettünk — hogy a nyelvészeti teoriák csálhatatlanságában nem tudunk és nem akarunk hinni, ezért nem lehet tőlünk rosz néven

venni, hogyha a magyar-ugor nyelvtudósok theoriáival szemben is még erős kételyünk van. E kételkedésre egyrészt a magyar és finn-ugor nyelvek eddigi összehasonlításának negatív eredménye csábított bennünket; másrészt az a körülmény, hogy vannak hasonló minőségű vegyülék-nyelvek, melyről egy futólagos körültekinvés azonnal meggyőzhet. Ha e czélból Európai mai nyelvei közt szemlét tartunk, leghajlandóbbak volnának az angolban felfödözni a nyelvegyülék analog esetét; de ez nem lenne találó példa, mert az angolban — nem tekintve a latin és francia nagyon jelentékeny befolyását — az alaktan tisztán germán maradt, a népnyelv csak kevésbé érezte meg az idegen hatást s a tulajdonképi vegyülés inkább az elvont fogalmak körében és az irodalmi nyelvben tapasztalható. Hasonló eset van más vegyüléknyelveknél is, pl. az oszmanliban; mert — néhány idegen kultur-szón és abstract fogalmon kívül — a grammatika, sőt a népnyelv is még mindig török és csak az irodalom van elárasztva arab és persa kölcsönszavakkal.⁵ A vegyüléki jellem bonyolodott példájául szolgál már a máltai nyelv, melyre — sémi eredete daczára — a görög és olasz annyira hatott, hogy grammatikáját sem őrizhette meg épen s a szókincs is, könnyen érthető módon, a legbámulatosabb vegyületet képviseli. Ugyanez állítható a Koli és Palas kerületekben található *dardui* nyelvről, mely részint az afghán és török, részint pedig a tibeti és burmai nyelveknek vegyüléke (lásd: *A Sketch of the modern languages of the East-Indies*, by R. M. Cust, London 1878. 34. l.) — szóval egy körülmény, melyet sok más nyelvnél is észlelhetünk.

Magától érthetőleg a nyelv-conglomerat konkrét esetei ott fordulnak elő leggyakrabban, a hol két, bár eredetileg rokon, de már nagyon korán megtörtént szakadás következtében egy-

⁵ Egyébiránt egyes kivételek már itt is mutatkoznak. Így találjuk az osmán irodalmi nyelvben: çiftlik چفتلیک = mezei birtokok, a tör. çiftlik az arab ات többesraggal; sebzevat سبزوآت = zöltség, a persa سبزه zöld = az arab ات többesraggal.

mástól elkülönülve élő része egy és ugyanazon fajnak — közvetlen szomszédságban él vagy történelmi forrongás által, úgy szólván, erőszakosan egymásba ékeltetett. Hasonló motívum szolgál alapjául az Afrika bensejében levő sok vegyülék-nyelv létezésének; és így innen van az, hogy a török-tatár és finn-ugor népek ethnikai határán, vagyis az Ural hegység mentén, körülbelül az 55. szélességi foktól a 65-ikig, már eleitől fogva ethnikai és nyelvi vegyületek nem hiányoztak.

Hogy azok minő állapotban lehettek azon vidéken a történelem előtti időben és a történelmi ó-kor kezdetén, — ehhez legcsekélyebb támaszpontunk sincs; de hogy még ma is találhatók ott vegyülék-nyelvek, legjobban kitűnik a mordvinnak s főleg a cseremisznak példájából. Különösen az ugor csoportnak ez utóbbi nyelve az, mely alaktanának és szókincsének vegyüléki jellemére nézve ⁶ a magyarhoz föltünőleg hasonlít s ezért különösen megérdemli figyelmünket A cseremiszeknek, a Volga bal partján Kazántól Vjatkáig elterülő egy negyed milliónyi népnek nyelve, hangtanában egyrészről az ugor jellem prægiansabb kifejezését nyilvánítja, de másrészről a grammatikája oly gazdag tiszta török formákban s főleg szókincse annyira meg van terhelve tiszta török szavakkal, hogy mi BUDENZ-nek, *cseremisiz tanulmányaiban* ⁷ e formák s e szavak közül legtöbbnek csuvas eredetéről vallott nézetét nem fogadhatjuk el föltétlenül. Hogy sok, még pedig nagyon sok cseremisiz alak és szó ered a szomszéd csuvas nyelvből, az kétségtelen; de itt is, mint a magyarban és csuvasban föllépő *z* és *r* váltakozásnál, fölmerül az a kérdés: vajjon a cseremisiz is, a mennyiben török

⁶ BUDENZ által a *Nyelvtudományi Közlemények* III. kötetében közölt cseremisiz szótárban a számennyiségnek több, mint fele része (στ)-vel, vagyis csuvas-török eredetűnek vagy közösnek van kijelölve; de még nagyon sok szót találunk ott, a melyeknek török eredete kétségtelen és a melyet BUDENZ nem jelölt meg (στ)-vel.

⁷ Cseremisiz tanulmányok a *Nyelvtudományi Közlemények*. III. k. 397—470. és IV. k. 48—105. l.

szókincset vett föl, a finn-ugor hangszükségnek megfelelő parancsnak hódolva, nem követte-e a hangváltozás ugyanazon rendszerét? Erre maga BUDENZ a legjobb feleletet adja, a mennyiben közvetlenül a csuvas kölcsönszókúl megjelölt 170 példa után 99 olyan szót sorol föl, melyekhez talál ugyan csuvas analogiákat, a nélkül azonban, hogy mindkét osztályt a keleti törökhöz lehetne sorozni. Eltekintve azon körülménytől, hogy BUDENZ-nek most említett nézete nem egészen helyes; mert cser. tagan — csuv. tagai (pata); cser. orem — csuv. oram (útca), cser. osal — csuv. ozal (rút), cser. čap (hír kiáltás),⁸ stb. a keleti törökben így hangzanak: taka, oram, usal, és čav, — a rokonoknak tartott nyelvek következetes leszármaztatásának lehetetlensége nem szól-e a cseremisiz és votják nyelvek föltűnő vegyüléki jelleme mellett? és nem épen e vegyüléki jellem következménye volt-e, hogy a cseremiszt illetőleg épen úgy különböző véleményben voltak, mint a magyart illetőleg, a mennyiben némely nyelvtudósok a finn-ugorhoz, mások ellenben a török-tatárhoz számították.

Ott, a hol valamely nyelv vegyüléki jelleme ilyen intensív, tehát meglepő természetű, ott az alaprész pontos meghatározása, a nyelvállomány egyes részeinek helyes származtatása, valamint a szigorúbb hova-sorozás is mindig nehézséggel jár. A magyarban és cseremisizben levő török alaktan és szókincs kölcsönös összehasonlításánál azonnal kitűnik, hogy az előbbi vegyülék-nyelvben a török nyelvanyag idegenszerűnek, sőt újabb kölcsönzésnek mutatkozik: míg az utóbbiban nem csupán ősi valódi formái által tűnik ki, hanem sok esetben eredetiségét is megőrizte, mely a turkologia tanulmányára nézve a legnagyobb jelentőségű, mert *a magyar nyelv ismerete nélkül a törököt épen nem lehet alaposan fölvilágosítani*. Az ellentétes iskola természetesen a finn-ugor rokonságot illető hasonló nézetnek hódol, és mivel a vélemények annyira eltérnek, az

⁸ Az előbb említett dolgozat 418. lapján azt írja BUDENZ e szóról: «de nincs a keleti törökben».

ideiglenes bűvárlat eredményéhez mindig fog tapadni bizonyos fokú kétség és bizonytalanság és hogy végleges érvényű megoldásra itt csak kevés remény van, — bizonyítja egyebek közt *először* azon eredmények lényeges különbsége, melyekhez a *Magyar-ugor összehasonlító szótár* megbirálásakor jutottunk, oly különbség, melyet az ellenséges kritika⁹ ugyan megingathat, de soha többé tökéletesen el nem törölhet;

másodszor, hogy mai nap a finn-ugor theoria legszorgalmasabb, sőt néha-néha legszenvedélyesebb védőjeül ismert tudós, név szerint BUDENZ J. úr volt az; a ki előbb a magyar és török nyelvek rokonsági viszonya mellett olyan argumentumokkal lépett föl,¹⁰ melyek épen e kérdésre vonatkozó nézeteivel homlokegyenest ellenkeznek és mai theoriáinak alapját mindenestre erősen megingatják. De azóta körülbelől húsz év telt el; s a tudós finn-ugor nyelvész ismeretköre oly mértékben tágult és újabb argumentumainak anyaga annyira megszapordott, hogy e más irányba térése és korábbi állításainak visszavonása, nála bona fide, sőt tudományos meggyőződés alapján történt meg. A tudós nyelvész maga hangsúlyozza,¹¹ hogy ő e tételt: *mutavi sententiam in meliorem* gyakran változtatta és jövőre is követni fogja, — továbbá, hogy ő maga megengedi a lehetőséget, hogy *kutatásainak csak harmad-, vagy épen tized-részt tekintsek megtartandónak*. Az etymologia terrain-jének sikamlóságát tekintve, nagyon természetesnek találjuk az ilyen vallomást s ez más tudományos bűvárlatok terén sem tartozik a ritkaságok közé.¹² Mindamellett bátorkodom kérdezni: hogy lehetne-e

⁹ Hogy az olvasó az ilyenemű kritika eljárásáról, különösen pedig tarthatóságáról fogalmat szerezhessen magának, BUDENZ jelentését az én török-magyar szógyejeimről, a IV számú melléklet alatt rövid ellenkritika alá vettük.

¹⁰ L. *Török-magyar nyelvhasonlítás és hasonlító magyar-altaji hanglanról*. Szétfoglaló, tartatott a Magy. Tud. Akadémiában 1862. jan. 13. s megjelent a *Magy. Akadémiai Értesítő* II. k. 158—190. l.

¹¹ *A Magy. Tud. Akadémia Értesítője* XIV. évfolyam 8. sz. 145. l.

¹² Itt alkalmilag helyre kell igazítanom tizenkét év előtt tett nyi-

például még oly futólagos pillantás után is, az angol nyelvet olyannak jellemezni, mely nem a germán, hanem a román nyelvcsoporthoz tartoznék és az a körülmény, hogy a magyar nyelv osztályozásánál a fölfogás olyan különbözősége volt és lesz is lehetséges, — nem szolgáltatja-e a legfényesebb bizonyítékot a megoldandó problémának teljesen soha ki nem küszöbölhető kétséges-voltára vonatkozó fölvételünk mellett? Már előbb kiemeltük, hogy a finn-ugor theoria követőinek nem sikerült eddig a magyar nyelvnek az ugor csoport — a finnról soha sem lehet szó — egyik, vagy másik ágához való szorosabb rokonságú sorozása; láttuk, — hogy mily erőszakos eszközökkel történt a szókincs összehasonlítása, — hogy mily merészek, bizonytalanok, tarthatatlanok és phantasticusok a motívumok, — s ha mind ennek daczára vannak nyelvészek, a kik az eddig napfényre hozott eredményeik alapján a magyar nyelvnek kiválólag, sőt kizárólag finn-ugor jellemeért jót állanak: úgy ez a tény olyan tudományos-subjectiv meggyőződés, melyhez mi *soha sem* csatlakozhatunk s egyszersmind olyan tudományos eredmény, mely egyáltalában nem termett arra, hogy valamiképen az előttünk levő ethnologiai talány sikeres megoldásához járuljon.

Ha tehát hajlandók volnánk is a nyelvet az ethnológiában osztályozási eszközül elfogadni — a mi e tudomány mai állása mellett senkinek sem jut többé eszébe — : a magyar nyelvet illetőleg határozottan kivételt kellene tennünk, azaz: olyan nyelvnek, melynek a testvérnelvekhez való közelebbi rokonsági foka fölött olyan sűrű köd lebeg, melyet semmiféle finom okoskodás egészen soha el nem tud oszlatni, — olyan nyelvnek nem lehet és nem szabad az illető nép osztályozásához szüksé-

latkozatomat. Akkor ugyanis azon nézetben voltam, hogy a finn-ugor elemek qualitative és quantitative erősebbek a magyarban, s hogy a török hatás csak későbbi érintkezésből eredt a történelmi átalakulás alatt. De e nézetemet megczáfolták későbbi tanulmányaim, különösen pedig BUDENZ összehasonlító szótárának negatív eredménye.

gelt föltétlen bizonyító képességet tulajdonítani. Hogyha a magyarok *physicuma* olyan félreismerhetetlen nyomait viselné a finn-ugor typusnak, mint a cseremiszeké, kikről jogosan állítja RITTICH,¹⁸ hogy a déli-finn és északi török határvidék közt mesgyét képeznek: akkor a nyelvészeti problémát könnyebben meg lehetne oldani. A magyar nyelvtől azonban e tekintetben semmi eldöntő ítéletet nem lehet várni; — terjeszt ugyan némi fényt ezen ural-altáji nomád nép geneticus történetének egyes phasisaira, de nem képezi a nép lelkét, a hogyan a *Magyarország Ethnographiájá*-nak tudós szerzője állítja.

A világosság, melyet az említett fény áraszt, vagyis az eddigi kutatások egyetlen positiv eredménye a következőkből látható:

A magyar nyelvből egy, valamint qualitativ, épen úgy quantitativ tekintetben, csak nehezen meghatározható rész tartozik ugyan az ugor csoporthoz, még pedig e csoport olyan részéhez, mely az ugor nyelvterület legdélibb határán még pedig a testvéryelvek létrejövele előtt élt; de a melynek pontos rokonsági viszonya a mai testvéryelvekhez már azért sem határozható meg, mert egyrésről ez utóbbiak azon idő óta lényeges átalakulásnak voltak alávetve, s mert másrésről maga a magyar is — a sokféle és intensiv külső befolyás következtében, melyeknek az ősi hon elhagyása óta a mai hazában való állandó letelepedésig tartó vándorlás alatt ki volt téve — korábbi képének oly sok vonását elvesztette és a finn-ugor alkatrészt tekintve, nem mutatja a benső rokonság azon fokát, a mely például a vogul, osztják és cseremiszk között észrevehető. — A mi ellenben a törökkel való rokonsági viszonyát illeti: két különböző phasisnak, következőleg két különböző dialecticus sajátásgnak félreismerhetetlen nyomait viseli, melyek azonnal szembe tűnnek, ha a magyar-török szókinceset egyrésről a többi ugor nyelvekben található török elemekkel,

¹⁸ *Materiali dlja Etnografii Rossii.* Kazanskaja Gubernija II. 130.

névszerint az erősen törökösített cseremis-szel, — másrésről a török-tatár nyelvek ma ismert főbb töredékeivel összehasonlítjuk. Az előbbi esetre vonatkozólag a következő példákat hozzuk föl, az olvasónak arról való meggyőződése végett: hogy a török szókincs mennyivel tisztábban és hamisítatlanabbul maradt meg a magyarban, mint a cseremisben, mindamellett, hogy a csere-miszek közelébb vannak a tulajdonképi török nyelvterülethez, mint a magyarok. Ilyen példák tehát:

<i>török</i>	<i>magyar</i>	<i>cseremis</i>
çok	sok	şuko
kajta	hajt	tajem
tani	tanul	tüneman
čerig	sereg	sar
kečki	kecske	kaze
kantar	kantár	kandra
sunak	szunyog	şenga (légy)
tarak (fésű)	taraj (Kamm der Vögel)	kekerek
kendir	kender	keñe
vur	ver	kerem
kur	húr	kel
kim, ki	ki	kö
şıra (sör)	sör	jerge
ong	hang	juk
şeren	serény	čer
şor (só)	só	şomak
şık	szűk	şögör stb.

Az utóbb említett esetre vonatkozólag a részrehajlatlan kutató figyelmét nem kerülheti el az, hogy a hangsúlyozott dialecticus különbség kiváltkép a két fő töredékre, t. i. a *keleti* és *nyugoti* törökre terjed ki, a mennyiben a magyarban levő török elemek — a túlnyomó szám miatt — inkább a keleti török felé hajlanak és ennek segélyével sokkal könnyebben megmagyarázhatók és analizálhatók, mint a nyugoti törökkel, a melynek befolyása aránylag újabbnak nevezhető s a melyet

minden valószínűség szerint a nyugatra vonúlt magyaroknak a hozzájuk csatlakozott khazarok, kabarok, besenyők és kúnokkal való összevegyülésének lehet tulajdonítani. Az erre vonatkozó példák:

<i>magyar</i>	<i>keleti török</i>
csikó	čikin
csomó	čomak
egész	egis
ész	es
gyarló	jarlik (szegény, nyomorult)
gyeplő	jeplik
hát	kat
hur	kur
hurok	kuruk (lazzo)
maga	maka
nagy	naj
kar	kar
szin	sin

és egész sora olyan szóknak, melyek ma kizárólag az altaiban, uigurban és kirgizben találhatók, — de a nyugoti törökben nem csak ma nincsenek meg, hanem már 600 évvel előbb is teljesen hiányoztak. E minden tekintetben nagyon fontos mozzanatot a magyar nyelv eredetének kérdésében, első sorban a török-magyar szókincsnek és az általában vett keleti török nyelvnek már említett szembetűnő analogiája bizonyítja, — a mely analogia olyan igénynyel lép föl, hogy a török-magyar szókincsnek csaknem kétharmadrészét csupán a csagataj, uigur és altai segélyével lehet etymologice fejtegetnünk és megértenünk. — Nem lehet elmellőznünk a végső gutturalisok (*k* vagy *g*) meglételét sem néhány olyan szóban, melyek az oszmanli, turkomán, kún és bizonyos mértékben a kazáni nyelvjárásokban is már eltűntek, míg a magyarban megmaradtak. Ilyen szavak pl.

<i>keleti török</i>	<i>magyar</i>	<i>osmanli</i>
jauruk (madárfi és gyermek)	gyerek	jauru
čerik (sereg)	sereg	čeri
kírag (margó)	kéreg	—
irik (nagy)	öreg	iri
alcík	agyag	alci

és még jelentékeny száma egyéb hangsajátságoknak, szóval: olyan mozzanatok, melyek mind arra utalnak, hogy a magyar nyelvben levő török elem nem — mint HUNFALVY gyanítja — a kabarokkal való elegyedésből, hanem részint már nagyon régen elmúlt őskorból ered, vagyis *őstulajdon*-nak tekintendő, részint pedig a történelmi érintkezés későbbi korából maradt fenn; mely szerint a magyar olyan nyelvet képvisel, a mely — eltérőleg más vegyülék-nyelvektől — hosszasan tartó átalakulási processuson ment át, — olyan processuson, mely csak a magyarországi végleges megtelepedés *után* érte el teljes befejezését. Ha a nyelvalakulás terén hasonló jelenséget keresünk, azt találjuk, hogy pl. a bolgárok török nyelveket szláv alattvalóikkal már annál is könnyebben és gyorsabban fölcserélhették, mert a compact árja elemek által való körülvétel következtében a közlekedés a rokon ural-altájiakkal csekélyebbé az elszigetelés pedig nagyobbá lett, — de ez a körülmény sem a magyaroknál, az Ural-vidék elhagyása óta, sem a cseremiszeknél és mordvinoknál nem fordult elő. A mondottakból tehát az következik, hogy a magyarnak a két főcsoport rokon nyelveivel történő összehasonlítása által, e nép történeti fejlődésének csak egyes phasisait, nem pedig keletkezésének mozzanatait, vagyis eredetét, lehet felvilágosítani; mert, ha a nyelv bizonyosságát — mint már tanulmányunk e részének kezdetén bebizonyítottuk — nem lehet elfogadni az ethnologia első és legfontosabb osztályozási eszközéül: akkor annyival kevesbbé lehet ez az eset olyan nyelv-nél, mely vegyüléki jelleme miatt épen úgy sorozható a finn-ugor, mint a török-tatár nyelvcsoportha, — olyan nyelv-nél, melynek hova-sorozása fölött eddig már sokat vitatkoztak és bizonyára még

jövőben is fognak vitatkozni; — mert csupán a hét tőszám meg-
egyezését és a tárgyas és alanyi igehajlítás nagyobb rokonságát
még nem tartjuk elég erős evidentiának és olyan döntő argumen-
tumnak, mely a rokonság közelebbi fokát csalhatatlanul megbizo-
nyíthatná. Ezek éppen csak tudományos theorémák, melyeket —
mint sok mást — korántsem tarthatunk a csalhatatlanság bélyegé-
nek s még sokáig nem lesznek képesek arra, hogy az előttünk levő
vítás kérdésben határozott ítéletet hozzanak. Természetesen mos-
tanáig csak a magyar és finn-ugor nyelvek anyagi összehasonlítás
képe áll előttünk bevégezett egészül; de — a mint a mellékletben fel-
hozott, meglehetősen részletes kritikánkból látható — az összehason-
lításban alkalmazott módszer telve van nem csak a legborzasztóbb
erőszakoskodással, hanem — a mi a fogalmi összefüggést illeti —
a legkirtóbb logikai visszássággal; — úgy, hogy ha az alaktan
összehasonlításánál is e módszert kellene alkalmazni: akkor mi
sem gátolhatná meg, hogy az elért eredményt már előre is elkár-
hoztassuk és minden arra irányuló törekvést, hogy a magyart szo-
rosan a finn-ugorhoz sorozzuk, — már eleve meddőnek és hiába-
valónak bélyegezzünk.

Hogy tehát a tanulmányunk által elérendő célhoz köze-
lébb jussunk, forduljunk még egy harmadik eszközhöz, t. i. a
művelődési mozzanatokhoz.

MŰVELŐDÉSI MOZZANATOK.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000

A MŰVELŐDÉS MOZZANATAI.

BEVEZETÉS.

Hogy a homályt, melybe a magyarok eredetének története burkolva van, lehetőleg eloszlassuk, eddig, az igaz, hogy csak gyér történeti adatot és a nyelvnek csak nagyon problematicus tanúságát használtuk fáklyakép. Ámde e segítő eszközökkel mindaz, a mi rendelkezésünkre van, nincs teljesen kimerítve, minthogy még harmadik mozzanat is marad, tudniillik: a magyar nép kezdetleges műveltségének mozzanatai, azaz erkölcsi és szokásai, egyszóval azon műveltség képének vonásai, melylyel ez az ázsiai nép Európában megjelent és a melyet részint nyelve, részint az egykorú írók följegyzései számkra megőriztek. Azt a kérdést, hogy mily fokú bizonyító erőt lehet általában műveltségi mozzanatoknak tulajdonítani és mennyire lehet az ural-altáji népek homályos múltját ezekkel megvilágítani, itt már csak azért sem kell behatóbban fejtegetnünk, mert erre vonatkozó nézeteinket már korábbi műveink egyikeben ¹ nyilvánítottuk és mivel mostani megjegyzéseinkkel legfőlebb csak azt a különbséget kell megvilágítanunk, a mely összességében vett fajnak kezdetleges állapota és ugyanazon fajnak egy törzse vagy ága közt létezhetik, és végre mivel ma már mindenütt

¹ Lásd: *Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes* (Lipscse, 1879.) című könyvem bevezetését.

győzött az a nézet, hogy ethnologiai föladatok megfejtésénél a műveltségi mozzanatok összehasonlító tanulmányozása van legalább is oly fontosságú, mint a történet és nyelvtudomány terén tett kutatások. Előbb említett művünkben azt a czélt tűztük magunk elé, hogy a társadalmi élet ama képét tegyük szemlélhetővé, a mely a török-tatár nyelvek kristálytiszta üvegében visszatükröződik, tehát a török nép erkölcsi életét még a nyelvjárások képződése előtt levő korból; ellenben itt a most említett nép olyan ágával lesz dolgunk, a melyről épen azt kell bizonyítanunk, hogy ámbár már korán kivált a közös törzs kötelekéből és ámbár régen összekeveredett más rokon családdal, mégis oly erősen jellemző műveltségi mozzanatok mutat föl még mindig, hogy török-tatár eredete ezek alapján kétségen kívül bizonyos.

Igaz, hogy e kísérletünkkel szemben azt a kifogást tehetni, hogy ha a nyelvet osztályozó eszköznek el nem fogadnók föltétlenül, az ugyancsak szóokban fönmaradt műveltségi mozzanatokra vonatkozólag annál kevesbbé fogadhatjuk el, mivel a népek szokásainak képére még inkább hathat idegen befolyás, mint nyelvekre, sőt hogy épen az erkölcsök és szokások szokták a nemzeti nyelv változására a legnagyobb befolyást gyakorolni és mint a tapasztalás bizonyítja, ezek is szerepeltek mindenütt a nyelvkölcsönzés fő közvetítőikép. Azt sem akarjuk egyáltalán tagadni, hogy valamint a nyelv szó- és alakkincsénél a kölcsönzés vagy az ősi birtok kérdését különfélekép lehet magyarázni és, mint a magyarnál és cseremisznél látjuk, különböző elméletek kiinduló pontjává tenni, ép úgy a nemzeti vagy idegen műveltség vizsgálásánál szinten néha sikamlós talajon mozgunk és ha netalán túlbuzgók vagyunk, bizony szintén nem vagyunk egészen mentek a botlás veszélyétől. Azonban szerencsére vannak törvények, a melyek a kutatónak az első és utolsó esetben egyaránt a szükséges védelmet nyújtják. Valamint az összehasonlító nyelvtudományban az alakok analogiája és a hangok változásának szabályai az irányadók,

úgy az egyes műveltségi képek összehasonlításánál a népek psychológiája a döntő, azaz valamely nép szokásai képében csak azt a vonást lehet és szabad igaznak és ősi birtoknak tartanunk, a mely állítólagos ősi hazája talajának minőségével és éghajlati viszonyaival folytonosan összehangzásba hozható és a társadalmi állapotokból, melyek szintén talajhoz és éghajlat-hoz képest alakultak, megmagyarázható. Valamint például a törökök és magyarok nyelvében kettős mássalhangzón kezdődő szokat idegeneknek kell tartanunk, úgy a műveltség azon vonásait, melyek a középpázsiai világ pusztái övénél akár magasabb, akár alacsonyabb szélességi fokra vallanak, csak kölcsön vett jószágnak szabad tekintenünk. A török-tatárban mindazok az állatok és növények, melyek a régi iráni országokból az Oxuson és Jaxartesen át a pusztá hazájába kerültek, még ma is idegen iráni nevek alatt ismeretesek; különben viszont az oroszban és persában, meg részben a hindusztániban is, a török-tatár műveltség befolyása által teremtett újítások még mindig nem vetették le a török nyelv köntösét. Mivel pedig valamely műveltség befolyásának mértéke, azaz idegen műveltség fogalmainak elfogadása az ember és a talaj különböző természeti minőségétől, mint föltételtől függ és bizonyos határokhoz van kötve, azért valamely nép tökéletes kulturalis átváltozásáról csak ott és akkor lehet szó, a hol azonfölül, hogy a nép ősi fészket rég más hazával cserélte föl, az új hon természeti tulajdonságai ily átváltozást lehetővé tettek, azaz egykori hegylakó nép szellemi életében a pusztán élő nép műveltsége fogalmai csak akkor nyerhetnek polgárjogot, ha az előbbi már több emberöltő előtt vonult honi hegyeiből a síkra. Mindezekből azt láthatni, hogy nyelvcseré vagy nyelvelegyedés esetében a nyelvi átalakulás legelőször is oly szavakon vehető észre, melyek az új éghajlati jelenségek vagy az új társadalmi létnek körébe vágó szokások és erkölcsök fogalmait magyarázzák, és hogy ennélfogva a népek primitív műveltségére vonatkozó szók nem csak az általok lakott régi hazának ég- és talaj-viszonyait tük-

röztetik vissza, hanem egyszersmind az ethnikai, sok esetben még a faji kötelékről is tesznek tanúságot. Ott a hol az egyik népnek a másik által történt beolvadási processusa mint bevégzett tény áll előttünk, ott az egész nyelv, tehát a primitív kultúra fogalmai is elenyésztek. De nem ilyen a viszony ott, a hol csak nép-elegyedésről van szó, mert ily esetben a művelődési mozzanatok árnyalatai a népek származása vagy későbbi fejlődése történeti időszakaival szoros összefüggésben állnak, a mennyiben az egyes kulturszók a két népelem kezdetleges művelődésének ugyanannyi emlékeit tüntetik elénk, és eredeti alkatrésznek csak azt mondhatjuk, hol ez emlékek nagyobb számmal és az őskor művelődési mozzanatait hatályosabban képviselik.

Tehát ily szempontból kiindulva járunk el, mikor valamely nép primitív műveltsége mozzanatainak nagyfokú fontosságot tulajdonítunk és azokat a nép eredetének történetében megbízható tanúknak tekintjük. Különösen a mi vizsgálódásunk tárgyára vonatkozik, hogy a műveltség mozzanataiban oly fáklyát bírunk, a mely a kérdéses terület legtávolabbi zugát sokszor jobban világítja meg, mint az összehasonlító philologia, mivel a szó csak a külső, a szokás azonban a lényeges. Az általunk ecsetelt képen tehát az olvasó rögtön tisztában lesz azzal, hogy a régi magyar műveltségi élet egyes vonásai honnan erednek; és míg egyrészt bizonyos tények eredményéből a primitív magyar műveltség és nyelv keverék-volta kiviláglik, addig másrészt a bizonvító okok tekintélyes száma szembeszökön török-tatár jelleméről fog tanúságot tenni; minthogy végre arra a meggyőződésre jutunk, hogy, mint már előbb is hangsúlyoztuk, a műveltségi fogalmak a magyarba nem kerülhettek kölcsön útján, hanem mint eredetiek és ősi sajátosságai oly néptörzsből fakadtak, melylyel épen ezek az erkölcsök és szokások alapjukban össze vannak kötve. Ez talál, mint említettük, a műveltségi fogalmak nagy többségére; azonban tekintve már említett keverék-jellemöket, az osztályozást nem lehet elkerülni, és ha ebbe bocsátkozunk, azt találjuk, hogy a magyar ősi mű-

veltség mozzanataiban a török-tatár elem mellett első sorban az ugor van erősen képviselve, hogy későbbi fejlődésében az iráni műveltség világa a szászánidák korából szintén hagyott benne mély nyomot és hogy továbbhaladtában pedig egyes korszakokban a germánok, szlávok és byzancziak ideig-óráig ható kulturszellemé nagy befolyást gyakorolt e művelődésre. Itt természetesen csak az első részről, azaz csak az ősi művelődésről lehet szó, és mivel, mint már mindenki előtt be van bizonyítva, pusztán lakó nomád néppel van dolgunk, azért az állatvilágon, mint a műveltség első fokán álló ember életének fő tényezőjén, akarjuk kezdeni.

1. Állatok.

A *házi állat, marha* általános fogalmának kifejezésére a magyar, mint sok más nyelv, a *vagyon*, *birtok* és *jószág* körülíró szókkal él, azaz a *barom* vagy *jószág* szót használja. A törökben is vehetni észre hasonló eszme-menetet, minthogy ott a barmot az ó-török *barum* és *mal* szóval jelölik. Ez az utóbbi *ﻻ* szó, azaz *vagyon*, az arabból kölcsön vett szó, azonban mindamellett még messze a mongolok közt is elterjedt használata, míg az előbbi, melynek alapjelentése *birtok* (*bar* : bírni ; *barum* : birtok), ma már csak a kirgizben e különös jelentéssel : *marha* fordul elő, miből *barumta* :² *marharabláson járni*, *portyázni* és *barumtau*, *baranta* : *rablómenet*, *portyázás*, tulajdonkép *marharablás*. Ezenkívül a nyelvnek még más szava is van, tudniillik *állat*, melynek eredeti és régibb jelentése *állás*, *állapot*,³ tulajdonkép a *marhaállomány* fogalmára vonatkozik ; épen úgy mint *baromtenyésztők* még mai nap is az *állás* szó alatt a *marhaállományt*, a *marhát* általában értik. Egyébiránt jellemző, a mit már más helyen

² V. ö. BUDAHOV I. 224. lapját.

³ Lásd az *állat* szót a *Magyar nyelv szótárában*, I. 270. l.

hangsúlyoztunk,⁴ hogy a primitív ember nyelve gyűjtőnevek jelölésére sokkal kevesebbé képes, mint egyes tárgyak megnevezésére, a mely körülményt a kutatásnak előttünk elterülő mezején többször észre fogjuk venni.

Ha már most azt kutatjuk, hogy a régi magyarok mely házi állatot ismerték legelőször és melyiket használták először életök föntartására, akkor a pusztán lakók életének mai szokása alapján bizonyára hamar arra a meggyőződésre jutunk, hogy a *juh* volt az az állat, mely a régi baza földrajzi és éghajlati viszonyai közt legjobban tenyésztett és ott még ma is tenyészik és, hogy ennek termékenysége az embernek a táplálék és ruházat dús forrását biztosítja; ezt az állatot, a mennyire Középázsia puszta vidékein kimutathatni, az *argali* vagy *kočkar* fajából szelidítette és tenyésztette először. A juh fogalmára a magyarban két szó van, tudniillik *birka* és *juh*, a melyek csak dialectice különböznek egymástól és a melyek közül az előbbi eredeti és etymologiai úton megfejtethető, az utóbbi azonban nem egész biztosan magyarázható meg. Valamint *barom*, a török *barum* a marhát általában jelöli és vagyont jelent, épen úgy a *birka* szóban ugyanezen fogalom tolmácsolását vehetjük észre, csakhogy a kicsinyítő alakban, mert e szóban a *bir*, török *bar* töszótagot, mely birtokot, vagyont jelent, és a kicsinyítő *ka* képzőt fedezhetjük föl; *birka* tehát a kis birtokot, a kis barmot jelenti megkülönböztetésül *barom*-tól, mely a nagy marhának, házi állatnak gyűjtőneve általában. A juh szót illetőleg van kiinduló pontunk egészen idegen nyelv területén, tudniillik az újpersa *čuban*, *žuban*: juhász szó, a mely چو *ču*, *žu*: juh és بان *ban*: őrizni, védeni részekből van összetéve; mivel azonban *ču*, *žu* a legrégebbi persa nyelvemlékekben juh jelentéssel nem fordul elő, jogos az a föltevésünk, hogy ez a szó úgy, mint más, mely a puszta faunájának birodalmából

⁴ Lásd a *Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes* 50. és 61. lapjait.

a persába került, török forrásból fakad, hajdan žu- vagy ju-nak hangzott és ily alakban analog a magyar juh-val. A juh nemének és különféle korának megjelölésében már több meg-egyező pontot találunk a mai török és a magyar közt. A *hím* magyarul kos és törökül koč, koš; a *herélt* magyarul ürü, törökül (turkom.) ürü; az *esztendő*s *bárány* magyarul toklyó, törökül tokli. Hasonló viszonyt lehet a *gyapjat* jelentő szónál észrevenni: a magyar gyapjú, v. ö. gyapot, a törökben japu, japuk, szó szerint burok, takaró; épen úgy a *juhistállót* jelentő szónál, mely a magyarban akol, a törökben agul, aul és itt nem annyira istállót, mint inkább udvarfélet, bekerített helyet tesz. Ha már most azt vesszük észre, hogy a török nomádoknak a többi hasznos állatok különböző korának megjelölésére is szabatosan meghatározott nomenclaturájok van és, hogy a magyar nyelv csak a juhnak és némileg a szarvasmarhának megnevezésénél is felmutatja ezt a sajátyságot, akkor nem lesz nehéz arról meggyőződünk, hogy az említett állatfajok voltak azok, melyeknek különös gondját viselte a magyar nomád és, hogy épen ennek következtében a gazdagabb névsor, jöllehet a nemzeti élet szerföltött tarka viszontagságokat szenvedett, megmaradhatott. A juh után tehát ezennel a szarvasmarhával akarunk foglalkozni. A *szarvas házi állatoknak* a magyarban marha a gyűjtőneve; ez a szó szláv eredetű és úgy, mint az előbb említett barom és birka, ma általában barmot jelent, hajdan azonban *birtokot*, *jóságot* tett és természetesen aránylag újabb használatú.⁵ Nagyobb eredetiségre vall e házi állatok nemi különbségének és különböző korának megnevezése. A magyar bika a törökben buka, buga; a magyar ökör a törökben öküz, ököz; a *fiatal ökör* a magyarban tinó, a törökben

⁵ VERBÓCZY a res depositae-t így fordítja: letett marha, továbbá res mobiles-t így: ingó marha stb. V. ö. a *Magyar nyelv szótára*-t, IV. 110. l.

tana (borjú); a *fiatal tehén* magyarul üñő, üñé, törököül ünek, inek, tehén átalában; így ez utóbb említett fogalom magyar synonymja, tudniillik üsző, üszőke (*tehenborjú*) a török ösük (a felnövő) alakban találja magyarázatát; végre a *fiatal szarvasmarha* átalában magyarul borjú, törököül puru, bozau és bozagu. Az említett állatoktól származó táplálék megnevezésének mind hangbeli, mind fogalombeli analogiája szintén érdekes és azért hadd álljon itt. A mi a hús-ételt illeti, megemlíthetjük azt a hasonlóságot, a mely a magyar *tokány*, azaz apróra vagdalt és pörkölt juh- vagy marhahús, és a kirgiz *talkan*, széttördelt és szétdörzsölt tészta közt van; ez utóbbi töve *tal* és *talka*: szétdarabolni. A magyar tokány elnevezés tehát nem az étel anyagát, hanem alakját fejezi ki és nyilván valamely régente használt húsporra, azaz porrá tört szárított húsról vonatkozik; hogy ilyen volt a régi magyaroknál használatban, az történetileg bebizonyítható. A magyar tej a törökben süt, mely szónak ősrégi alakjául el lehet fogadni a következőt: süj, azon szabály alapján, hogy *t* rendszeren átváltozik *j*-vé; és hogy ilyen tőszótag tényleg létezett, azt a tör. *saj*: fejni és *sajın*:⁶ fejős juh szók bizonyítják, alapjuk a *saj* tőszótag levén; ennek ősi értelme: kivenni, nyerni (v. ö. *sair*, *saur*: kihúzni), a tej fogalmát tehát mint valami *nyerttet*, *kivetttet* tünneti föl. Ellenben más, tejből készült ételek lényegesen meg-egyeznek egymással. Így a *sajtot* jelentő magyar *turó*, török *turag*, melyet szláv nyelvbüvárok tévesen a szláv *tvorit* (létre hozni) igéből származtattak, holott épen az ellenkező a való, mert ez az oroszba származott török kölcsönszó;⁷ továbbá a magyar vaj a törökben *maj* (zsir); a magyar *tró* a törökben *airan*. Igazán különösnek kell a magyar hús szót tartanunk,

⁶ A *sajın* és a föltett *saj*, *süj* (tej) közt levő viszony a magyar *tej* és *tején*, tehén kölcsönös viszonyában is megvan. *Tején*, tehén helyett, Csallóköz nyelvjárásában szokásos és oly hangváltozást mutat, a milyen *fejér* és *fehér* közt van.

⁷ V. ö. *Primitive Cultur des turko-tatar. Volkes*, 94. lapját.

a mely arról nevezetes, hogy a persából, és pedig török közvetítés útján jutott a magyarba, mint keleti Turkistan, az uigurok ősi hazája török nyelvéből megtudjuk, melyben a húst mint élelmi szert mai nap is *guš* (újpersa *gušt*) szóval nevezik.

Némileg különösnek tetszhetik, ha a magyarok ősi műveltségének korszakából való házi és hasznos állatok közt csak harmadik helyen említjük a *lovat* és olyan házi állatkép tüntetjük föl, melynek tenyésztése nem régibb a juhénál és marháénál. Ez osztályozás alapja egész egyszerűen abban a körülményben van, hogy a pusztúnak e gyors lábú lakóját, melynek ősi állapotban levő testvére, a kulan (onagre, közép faj számár és ló közt) Középázsia sivatagjain található, eredetileg csak locomobilnak használták és a török-tatár nyalánkságok sorába csak később vették föl. Ezt az állat illető nevéből tudjuk meg, a mely a magyarban *ló*, az ugorban *lu* és a törökben *lau*⁸ és *ulau*, *ulak*. *Ulau*, miből a kirgiz *lau*⁹ származott, szószerint járómű, vivő eszköz, locomobil (v. ö. *ula*: kocsit hajtani, nyargalni; *ulakman*: lovasság), egyúttal teherhordó állat is és következőleg nemcsak szorosán véve a *lovat* jelenti, hanem más teherhordó és megülhető állatot is, tudniillik a számarat, melyre Középázsiaiban ezt a nevet mint megtisztelő címet adják, az azerbajzsaniban pedig egyenesen e néven hívják. *Ulak*, *ulau* mellett a török nyelvben az *at* szó is jelent *lovat*; tulajdonképeni értelme csődör; van belőle régibb alak is: *atkir*, *ajgir* (a mai nyelvhasználatban: szörnyű állat, csuda, a persáknál *ghuli-bijaban*, غول بیابان). Inkább megfelelők a *monyast* jelentő magyar *szók*, tudniillik csődör, v. ö. török *čaudur*: fiatal *monyas*, tulajdonképen a *nyerítő* ebből: *čau*, a kiáltás, és mén vagy *ménló*, miben a török *min*, *men*: hágni, ágas-

⁸ Hogy az *l*-n és *r*-n kezdődő török szók elejére hangzó járul, arra már (a 228. lapon) utaltunk. *Lu ulau*-hoz úgy viszonylik, mint a magyar *rok(on)* a török *uruk*-hoz (rokon), a kirgiz *rak* a török *irak*-hoz (tágas), a magyar *rüh* a török *ürü* (bőrkiütés) szóhoz.

⁹ *Lauči*, előlovas, csatlós, lovas, a khánságokban is ismeretes.

kodni, igető ismerhető föl. Ménló, azaz a hágóló tehát a ló nemi ténykedésére vonatkozik és a nyelv e tisztaságával szemben valóban meglepő, hogy a magyar a *kancza* megjelölésére kétes eredetű szóval él, tudniillik a *kancza* szóval, melyet egyrésről a szláv *kunica*, másrésről azonban a kirgiz *konači*: harmadfű kancza, szóval hasonlíthatni össze. A magyar *csikó* a törökben *čigin*, *čikin*¹⁰ (Abuska), a szó értelme szerint a *nemzett*, *kijött*, a *čik* igeimből (v. ö. kaz. *čiku*: fölkelés, születés). Hogy a régi magyarok a ló húsát és tejét táplálékul használták, a mellett több történeti bizonyíték szól; azonban a nyelv erre vonatkozólag semmi emléket nem juttatott ránk, minthogy e szokást a kereszténység behozatala után súlyosan fenytették és a régi pogány életmódra emlékeztető egyéb mozzanathoz hasonlóan erőszakkal kiirtották és a régi szokásokkal együtt a rájuk vonatkozó szónak is el kellett veszniök. A sivatag természetével még a lónál is szorosabban egybeforrt állat, tudniillik a teve, töröktől töve, tüve, minek etymológiájáról már egyebütt szóltunk,¹¹ a magyarban régi eredeti nevét megtartotta, tehát nem tulajdonítható az újabb török, azaz oszmán műveltség befolyásának. Valamint az állatok elnevezései többnyire török nyelv jellemét viselik magokon, úgy van ez a *nyájat* jelentő gyűjtőnévvel is. Ezt a fogalmat a magyarban a *gulya*: marhák csapatja, szó jelenti, a melyben én a magyar *gy* és *g* hangok váltakozásának szabályánál fogva¹² eredeti *gyulya*, *gyula*, illetőleg *júla* alakot sejtek, melynek megnyújtott tőszótagjában, *jú-ban*, az alt. *juu*: összegyűjteni, fölhalmozni, *tő* fölismerhető. *Juu-ból juul*, összegyűlni, száрма-

¹⁰ A *čikin*, *čiku* alaknak úgy hang mint fogalom tekintetében analogja a török-tatár *čaka*, kölyök, gyermek, mely magában nem áll, hanem mint *bala* (gyermek) synonymja, a csagatáj *bala-čaka*, gyermekek, szópárban.

¹¹ V. ö. *Primitive Cultur des türk.-tat. Volkes*, 191. l.

¹² Nevezetesen a palócz nyelvjárásban *genge* van *gyenge* helyett, *göl* *gyöl* helyett stb.

zott és a magyar gulya egy eredeti juulak: gyülekezet helyébe lépett.

Ha par excellence nomád pásztornép életének mozzanatait kutatjuk, magától érthető, hogy az első hasznos állatokkal kapcsolatban a *kutyáról* is megemlékezzünk, a mely, mint a pásztorok hű kísérője, már korán vergődhetett nevezetességre. Ez állat különféle fajainak neveinél azt vehetjük észre, hogy a nyelv egyrészt a finn-ugorral, másrészt a török-tatárral való közösséget mutat föl, mivel a magyar eb az ugor amp, ämp és a török et, a magyar kutya azonban az ugor kuťa és a török küçük (kölyökkutya) alakkal hasonlítható össze, a minél szembeszökő, hogy a magyar inkább közeledik a finn-ugor felé, holott kiválóan török területen csak a magyar kopó: *vadászkutya* egyezik meg az oszmán kopoş: vadászkutya és köpek: nagy kutya alakokkal;¹³ továbbá a magyar *agár* a török (kirg.) igär szóval. Ez a körülmény arra mutat, hogy a kutya csak azután emelkedett fontosságra, miután a magyarok és az ugor népek már együtt éltek, minthogy először ez az állat az utóbb említett, kiválóan vadászattal foglalkozó néptörzsnél nagyobb tiszteletben állott, mint a nomád törököknél, kik a kutyát ugyan bizonyára régóta ismerték, de mindig a gyalázat és megvetés tárgyának tekintették (v. ö. ezt a szójárást: itdin alćak, hitványabb a kutyánál; továbbá a növények elnevezésében az összetételeket, melyek közül a hasznavehetetlen, ártalmas növényeket jelentők mindig it-tel¹⁴ vannak összetéve); oly körülmény ez, melyet AHLQUIST-nak ezt az állatot illető megjegyzései¹⁵ nyomán a finn-ugor népeknél nem mutathatni

¹³ A kopoş, vadászkutya, szót AHMED VEFİK EFENDI *Lehcei Osmanî* című műve 933. lapján, mint a tör. zagar (agár) szóval egyet jelentőt, említi meg.

¹⁴ It, et régi szó, melynek jelentménye: alsó rész, alúl; v. ö. *eten, eden* a sátorban való legalsóbb ülés, és *etek* szegély.

¹⁵ Lásd: *Die Culturwörter der Westfinnischen Sprachen*. Helsingfors, 1875.

ki. Épen úgy áll a dolog a *macskával*, melynek neve, macska, ugyan hasonlóan hangzik, mint a csagatáj mőšük, mőške (macska), azonban mind a kettő úgy látszik árja nyelvterületről van kölcsönözve, minthogy erre az állatra, mint AHLQUIST helyesen megjegyzi,¹⁶ a vadásznak és nomádnak nincs szüksége és valóban magam is ritkán láttam ezt az állatot kirgizeknél és turkománoknál. Hasonlót jegyezhetni meg a *kecskéről* is, a melynek magyar kecske neve a törökben keçi, ečki és kečki és a mely mint délen és sziklás vidékeken honos állat csak árja népek közvetítésével juthatott a magyarokhoz és törökökhöz. V. ö. a német Kitz, svéd kidde, szláv kiza alakot stb., mint az egyébkép a kecskebak magyar elnevezéséből, bak: Bock, világos is. Végtére nem szabad felednünk, hogy valamint a kecske inkább déli vidékeken és sziklás tájakon levén otthonos, a pusztá hazájában a létezés fő feltételeitől meg volt fosztva, úgy a macska is szilárd lakóhelyekhez levén kötve, az örökké járó-kelő nomádok körében soha sem érezhette magát honosnak.

E rövid és igénytelen vázlatról, mely a házi és tenyésztésre való állatokról szól, áttérünk a *vadlra*, azaz vad állatokra. Ha a házi állatokat különösen jelentő név a magyar nyelvben általában hiányzott, nem csodálkozhatunk, ha a vad fogalmát illetőleg hasonló szegénységet tapasztalunk. Az erre vonatkozó szó, vad, határozottan idegen, azaz persa eredetű¹⁷ és pedig e nyelv régibb korából, a mi föltevésünket még inkább igazolja, úmbár másrészt annak lehetősége sincs kizárva, hogy a régi magyaroknak e fogalom számára külön kifejezések volt. Már egybeüttl¹⁸ utaltunk arra, hogy a puszták lakójára az ijedelem első és leghatalmasabb benyomását a *vaddisznónak* kellett gyakorolnia, mint olyan állatnak, mely Középázsia lapályain a mocsarak és nádasok partjain nagy csapatokban tanyáz, erejé-

¹⁶ Lásd e. m. a 22. lapot.

¹⁷ Lásd a függelékot.

¹⁸ L. *Primitive Cultur d. türk.-tat. Volkes* 199. lapját.

vel és azon nagy számmal, melyben meg szokott jelenni, imponál, és mint a Görgen partjain magam is meggyőződhettem, valóban a pusztasívár természet ölében élő ember legborzasztóbb csapásának tekinthető. Erre vonatkoznak a török képes kifejezések tongguz-lajin és kaban-dik: vad bátorságú és kitartó, szószerint a disznóhoz hasonló; sőt ezzel függ össze az a körülmény is, hogy a legfőbb cím a régi törököknél, tudniillik kha-kan, khaan és khan, a disznót, kandisznót jelentő mongol-török szóval közös töből fakad, hogy Toñuz (disznó) gyakran mint személynév is előfordul (l. Thonuzobát a besenyő szólagjstromban) és végre, hogy még mai nap is a magyar kan szó alatt a vaddisznó, a disznó híme és egyszersmind más négy lábú állat híme is értetik. V. ö. kan-kutya: hím kutya, kan-macska: kandur stb. A magyar kan és török kaban alatt régen a disznót általában értették; ezt bizonyítja először is a kan-ász: disznópásztor, szó, mely olyan, mint juh-ász: juhász, másodszer a mostani vad-kan szó, mely szószerint vad disznót jelent, és mivel a manap használt disznó (házi sertés) szó csak a csuvas sisna, cseremis sasna alakkal függ össze első sorban és mivel a kevesbbé használt damasz, domosz: disznó, szóról, mely a török toñus, oszmán domus, doñuz alakra vall, még nincs eldöntve, vajjon nem kell-e újabb oszmán befolyásnak tulajdonítani; alig lehet kételkedni, hogy a disznó mint hasznos házi állat tenyésztésével a magyarok csak később, azaz ugor elemekkel való összekeveredésük után ismerkedtek meg és hogy ez az állat ősi műveltségök korában ép oly kevesse tartozott házi állataikhoz, mint a többi török népekéihez, melyek ez állat tenyésztésével még az iszlámot megelőző korban sem foglalkoztak. Legalább ezt sejteti HERODOT is *Skythia leírásában* (IV. 63.), mikor azt mondja, hogy a skythák disznókat nem áldoznak és azok tenyésztésével sem foglalkoznak. Más, ez állat neveit illető, megegyezés a magyar emse: *nöstény disznó*, török emiçi, emiši: a szoptató és a magyar csörhe, török cörpe: *malacz*, szók között fedezhető föl.

A nomádok minden időben a *farkastól* kevesebbé rettegtek ugyan, mint a vadkantól, azonban tolvaj természete miatt mégis félték e minden állattenyésztőre, de különösen a juhászokra nézve kártékony vendégtől, melynek magyar farkas nevében ennek az állatnak a testi ismertető jele, tudniillik farka hosszabb volta, mi által a kutytól különbözik, nyert kifejezést. A kölcsönös viszonyt, melyben a farkas és fark szó a magyarban van, többi között ez állatnak csuvas elnevezésében, *vurun chüre*: farkas, szószerint *hosszú-farkú*, lehet legjobban fölismeri, valamint a magyarban más állat neve is ilyen módon támadt, tudniillik a *szarvas* szó ebből: *szarv*; más török nyelvjárásokban a farkas bőre színe után van elnevezve. A mi azonban a pusztá többi ragadozó állatait illeti, észre fogjuk venni, hogy a *tigrist* és az *oroszlánt* Középázsia régi nomádjai ismerték, minthogy ennek van eredeti neve, a tigrist jelentő török szó, *kap-lan*, szószerint a ragadozó állatot és az oroszlánt jelentő *ars-lan*, szószerint az erős állatot jelentvén.¹⁹ A magyarok mai nyelvében az utóbbi állat neve szintén *arszlány*, a tigris eredeti neve azonban elveszett és csak egy hely és nemzetség nevében maradt meg.²⁰ A mi azonban a *párducot* illeti, melynek magyar neve *párducz*, török *pars*, *bars*, meg kell jegyeznünk, hogy délről származik, mit leginkább a persa *bars*, *بارس* idegen szó bizonyít.

Ha jobban körültekintünk a pusztá faunájának birodalmában, észre fogjuk venni, hogy például a *medve*, mely az ugor népek életében annyira fontos szerepet játszott, hogy a nagy tiszteletre mutató *atya*, *atyuska* nevet kapta, a magyarban csupán a szlávból kölcsönzött medve (az oroszban medvjéd) szó alatt ismeretes, tehát a magyarok szeme elé ősi hazájokban nem valami gyakran kerülhetett; holott más álla-

¹⁹ L. *Primitive Cultur d. türk.-tat. Volkes* 204. lapját.

²⁰ V. ö. a Koplon szót JERNY *Thesaurus linguae Hungaricae* (Pest, 1854.) czímű művében.

tok nevei, mint a magyar borz és a török borsuk, a magyar hiúz és a török as és jüz,²¹ a magyar hód és a török kond-uz, kunduz, alt. kamdu, a magyar cziczakány és a török sičkan (egér), a magyar ürge és a török (k. k.) űrkä (mormota), a magyar béka és a török бага, a magyar görény és a török girin²² stb. a török és magyar nyelv területén használt alakjaikban tökéletesen megegyeznek. Nagyon érdekes, hogy valamint a puszták madárvilága csak nagyon kevés fajtából áll, mivel a levegőég tollas lakói a homokos tájakon a megélhetésökhöz szükséges lombos fákat csak gyéren találják, úgy a madarak elnevezésének egész sora a magyarban is túlnyomóan idegen jellemű és csak ott mutatja honi eredet nyomait, a hol oly madarokról van szó, melyek vagy ragadozásból élnek, vagy kiválóan szeretnek a pusztán vijjogva keresztül-kasúl szállani. Így a magyarok mesés madara, melylyel állítólag Attila pajzsát díszítette, tudniillik a *turul* a török turgaul, turaul, kicsiny fekete sólyom nevében fölismerhető, a mit a ma már nem használt *kerecset*: vadászsólyom, törökül kereče (l. a 183. lapon) szóról is állíthatni. A magyar daru a törökben turna, a magyar tűzok a törökben tūdak; a magyar gólya a törökben gulau, a magyar sólyom a törökben čojlu,²³ čajlak²⁴ és čajlau, a *héjja*, *ölyv* a magyarban kerra, a törökben kere, a magyar karoly (karvaly is) a törökben karkara (harkály) és kirkaul (fácán), a magyar csóka a törökben kaz.) čauka, čaga, a magyar kánya a törökben kanja, ragadozó madár, melyet BABER India vadászmadarainak leírásánál említ; holott ezzel szemben más a telet kedvelő és főnnebb eszaken lakó madarak neve, mint a magyar holló és varjú,

²¹ Ebből származik az ismert ak-as, hölgymenyét (szószerint: fehér hiúz).

²² Lásd: *Lehcei Osmani* II. köt. 1083. lapját.

²³ L. BUDAPOV-nál I. 466. l. így fordítva: sokol lucšej porodu, azaz: jobb fajta sólyom.

²⁴ Lásd a szöveg 364—365. lapjait.

inkább az ugor nyelvszokást mutatja, az előbbi az ugor kulla, az utóbbi az észt *varņaj* szóban bírván hasonlóját. Ha nem csalódunk, a magasabb szélességi fok alatt honos madarak és különösen a vízi szárnyasok elnevezésénél hasonló eset fordul elő. Így például a magyar lúd és a vogul és osztják lunt, a cseremisiz ludo, valamint a magyar liba (*pullus anserinus*) és a finn *lapse* hasonlósága határozottan finn-ugor eredetre mutat; erre mutat a *hal* elnevezése is, a magyar hal, a mordvin kal, finn kala e fogalmat jelentő török szótól (balik) jó messze állván; ellenben másrészt az inkább déli éghajlat alatt honos *tyúk*, magyar nevén tik vagy tyúk, törökül tauk, megint kétségtelenül török analogiára vall.

Mint a fősorolt példákból világos, az állatország névsora nem egy értékes útmutatást ad a magyarok kulturális életének első koraira nézve, és ha tanulmányunk e szakaszának végén az egyes szikrákat egy világító sugárba egyesítjük, az olvasó meg fog győződni, hogy ily módon készült fáklyával a sötét múltat legalább is oly jól lehet megvilágítani, mint a történet és összehasonlító nyelvtudomány szolgáltatja adatokkal.

2. A növényország.

Ha az előbbi szakaszban sikerült kimutatnunk azt a jellemző hasonlóságot, mely a magyar és török állatnevek közt található, és pedig ott, hol a pusztá faunájáról van szó, egészen természetesnek fogjuk találni, hogy a flóra országában tett kutatásainkat illetőleg hasonló lesz a viszony. Minthogy a pusztá termékenysége kisebb és a nomád társadalom soha sem oglalkozott a föld művelésével különösen buzgón, kutatásunknak ebben az irányban csekélyebb lesz ugyan az eredménye, de nem kevesebb érdekes. A magyarok művelődési életük első korában, jóllehet kiválóan harczias szelleműek és leginkább baromtenyésztők voltak, legalább is oly mértékben foglalkoztak a földműveléssel, a mily mértékben az újkor más török no-

mádjai, például a kirgizek és turkománok, szoktak. A földművelő élet kezdete, ámbár a legszűkebb korlátok közé volt szorítva és a legszükségesebbre leszállítva, mégis az eredetiség egyes jeleit mutatja föl; hiszen az első táplálékul szolgáló vetemények és gyümölcsök nevei épen oly hasonlóak a pusztán még ma is termelt gabonafélék elnevezéséhez, valamint a később előforduló és szláv meg germán eredetű nevek arra mutatnak, hogy a magyarok később új talajjal meg új éghajlattal és előrehaladott földművelés eszközeivel ismerkedtek meg. A gabonaneműek közül például különösen három fajtát ismert a török-tatár nép már őskorában; e háromnak neve a magyarral teljesen megegyezik. E gabonafajok a következők: először a búza, törökül búdaj vagy bugdaj; másodszer az árpa, törökül arpa, és harmadszer a dara, törökül tari, ámbár a mai nyelv szokás a magyarban, a külső alakból indulva ki, a megdarált gabonát (v. ö. a német Gries és Grütze szót) nevezi így. A fa *gyümölcsét* jelentő magyar szó, tudniillik *gyümölcs*, *gyimics*, a török jemiş és jimiş, egyenesen megtartotta ősi török képzését és szószerint eledelt, etelt jelent; az egyes gyümölcsfajok közül pedig az *almának* és *körtének* még mai nap is mind a két nyelven azonos a neve, a magyar alma a törökben alma és a magyar körtve a törökben kertme (*Petrarca-codex*, 125. l.) levén. Igaz ugyan, hogy az említett gyümölcsfajok közül, a mennyire én tudom, csak az almának a hazája az általunk meghatározott földrajzi terület, ellenben a körte neve mostanában a legtöbb török népnél a persából kölcsönzött emrud, amrud szó és e gyümölcs délibb szélességi fok terméke, úgy, hogy a kertme, körtme szót csak olyannak lehet tekinteni, melyet később is csak a nyugati törökök használtak. Ép úgy van a dolog a *borral*, melyet, jóllehet déli vidékről származik, a törökök és magyarok bizonyára már régen ismertek, a mit leginkább a közös bor név, mely a törökben is bort és szőlővesszőt jelent (v. ö. uig. bor (vinum), továbbá a borla, borlak, szőlőskert, szót), bizonyít. A bor élvezetét te-

hát a törökök és magyarok semmi esetre sem tanúlták el idege-
nektől, épen oly kevéssé a *sörét*, melynek magyar sör, ser neve
a törökben *sıra* és *sera*. Különösen érdekes megfigyelnünk,
hogy a pusztá természetével különösen összefüggő természetű
növényeknek, a homokos talaj és a mocsaras vidékek növényei-
nek a magyarban és törökben hasonló a nevök. Így a *nádnak*
és egyes fajainak, melyekre vonatkozólag a következő megegyező
alakokat találjuk. A *szittyó* magyarul gyékény (a mi egy-
szersmind a belőle készült fonadékot is jelenti), törökül jeken,
žeken; a magyar nád²⁵ az újpersában naj; a magyar sás
a törökben (oszmánban) saž; a magyar káka a törökben
koga²⁶ (esetleg kauka), és végre a *fedőnád* a magyarban
kalagány, a törökben kalagaj: a crassulaceák családjába
tartozó húsos növény. A sást illetőleg meg kell jegyeznünk,
hogy saž, az alt. sas tulajdonképen a mocsár sarát jelenti (v. ö.
a magyar sár szót), következőleg csak valamely helyre vonatko-
zik és az oszmánban valamint a magyarban az azon termő nö-
vény megjelölésére is használták. A puszták flórájának már
említett szegénysége mellett egyebek közt még a következő
példákkal találkozunk. A pusztá szélén és fővenyében is tenyé-
sző kökény a törökben (kirg.) köken (a kök, kék, tőszó-
tagból), az *üröm* (artemisia tenacetifolia) törökül irün
és a még ma is ott mindenfelé vetett borsó a magyarban
borsó, a törökben burčak, bursuk és pursa; a magyar
kender törökül kender, mely eredeti elnevezésből látszik,
hogy már korán termesztették, úgy a *hagymát* is, mely ma-
gyarul hagyma, hajma, törökül (alt.) sogono, sojno.

²⁵ Naj vagy nej, nád, úgy viszonylik a najza, nejze, lándsa, tulaj-
donkép nádbot, alakhoz, mint a török-tatár žijde, žide, eleagnus angusti-
folia ehhez: žida, lándsa, dsida, minthogy ezt a fegyvert nagyon való-
színűen először ebből a fanemből készítették. Ez a viszony maga elég
arra, hogy az előbb említett és *persáinak* tartott naj szóban a törökből
kölsön vettet lássunk.

²⁶ I. BUDAGOV-nál (II. 85.) így fordítva: rod kamiša, egy fajta
nád (typha).

Ellenben a *fának*, a művelt föld szálás növényének, mely a vízben szegény pusztán csak ritkán fordul elő és sohasem tenyészik valami különösen, magyar neve, *fa*, finn-ugor eredetű (v. ö. a finn *pu*, cseremis *pu*: arbor, alakot); ezt a szót ezek a kiválóan erdőkben tanyázó népek honosították meg a magyarban, mert hogy milyen kevéssé terjeszkedett ki a nyelv hajdanában az egyes fanemekre, a többi közt az bizonyítja, hogy a törökben az *erdő* fogalma részint az *orman*²⁷ szóval, mely tulajdonkép sokaságot jelent, részint a *tugaj* szóval (voltakép: csalit valamely folyó által képezett ideiglenes szigeten) van körülírva, tehát nem mutat föl eredeti szót, továbbá, hogy a *hársfa* és *kőrisfa* kivételével, mely magyarul *hárs*, törökül *arça*, illetőleg magyarul *kőris* és törökül (csuv.) *kavris*, a többi faj mutat ugyan föl eredeti, de csak később alakult. szóképzéseket.²⁸ A mondottakon kívül még a következők említhetők: a *cserjét* jelentő magyar *csalit* szó, mely a törökben *čali*; továbbá a magyar *csalán*, törökül *čalan* és *čalğan*; a magyar *komló*, törökül *kumlak*, *kumdak*, valamint a *fű* átalában, melynek magyar nevében, *fű*, a török-tatár *boj*, *büj*, *püj*, *nöni*, tőszótagot, tehát a növény alapfogalmát fedezhetjük föl. De itt, hol kell, hogy concret tényekről legyen szó, az etymologia terére nem akarunk lépni és tekintettel a puszták flórájának szegényes voltára, figyelmünket az ősi műveltség más ágára akarjuk fordítani.

3. Lakás, ruha és házi eszközök.

Más helyt²⁹ kifejtettük a philologiai okokat, melyek alapján a föltevés, mintha a magyar ház (domus) szó eredetének

²⁷ Orman a magyarban is előfordul, de csak mint helynév.

²⁸ BUDENZ tanár a többi közt a magyar nyírfa vagy nyír szót is a finn-ugorból próbálja megfejteni; de mint a legtöbb, úgy ez a képzelte hasonlóság is igen merész. (Lásd nyír-t a III. mellékletben.)

²⁹ Lásd ház-at a III. mellékletben.

tekintethetnék és a német Haus szóhoz csak véletlenül hasonlítana, semmiképen sem állhatja meg a sarat. Még kevesebbé lehet művelődéstörténeti szempontból analogiát elfogadni a magyar ház és a finn-ugor kota, kotí közt, mivel megcsontosodott nomádok, milyenek a magyarok és törökök voltak, házzal vagy állandó lakással csak későn és csak szerfölött nehezen barátkozhattak meg.³⁰ A török még most is mindenütt szívesebben lakik szellős sátorban, mint nehézkes és komorságra hangoló köépületben, melyet Középázsiában még mindig házi állattai számára emel; és hogy milyen fáradtságba került, míg az árja népek közt letelepült magyart állandó lakóhelyhez lehetett szoktatni, arról a magyarok első keresztyén királyának civilizáló harcrai teszik a legnyomatekesebb tanúságot. Azt az állítást tehát, hogy a magyarok a házat már ősi hazájokban ismerték és ház szavakat magokkal hozták Európába, egyenesen képtelenségnek kell tekintenünk. A mit a nyelv erre vonatkozólag megőrzött, abból láthatjuk, hogy a lakást jelentő közös szó eredetileg a barlang fogalmát minden mellékjelentésével: lyuk, mélyedés, állatok búvóhelye, fejezte ki és csak később használtatott az ember lakóhelyének jelölésére. Így a magyar odu annyi mint *barlang*, az alt. odu *istálló*, a csuvas *odar juhok menedékhelye*, a csagatáj *otak szoba*, az oszmán oda szoba, mely szók mind az ot, od, újabb alakban oj, ázni, kiázni, tőszótagból származnak; az utóbbi alakból a csagatáj *öj* és oszmán *er*, ház, szót is kell származtatni. Hogy a ház, lakás és szoba fogalma a pusztaság török-tatár lakóinál csak a *barlang, állatok búvóhelye* fogalmával lehetett egy és ugyanaz, az kell, hogy azonfölül e népek nyugtalan, örökké jobb legelők miatt ide s tova bolyongó élete módjából derüljön ki leginkább: hiszen az a lakás, mely az embernek csak ideig-óráig tartó me-

³⁰ AHLQUIST, a tudós finn nyelvtudós, sok tekintetben kevesebbé finn hangulatú, mint szakbeli társai Magyarországon, és a többi közt a magyar ház szót az olasz casa-val akarja összehasonlítani.

nedéket nyújtott, az ősi műveltség fokán egyesegyedül a szét-szedhető és könnyen tovaszállítható sátor lehetett, a *sátor*, mely a török nomádoknál a tökéletesség legmagasabb fokát érte el és Ázsia többi népeinek mintául szolgált. Egyébiránt ennek az ősrégi lakásnak a természete és lényege a rá használt szóban leginkább találóan nyert kifejezést: sátor ugyanis törökül *čatma* és *čatır*, *čator*, *šator*⁸¹ a *čat*, *šat* tőszótagból, mely azt jelenti, hogy *összehajtani*, *összejönni*, *összeilleszteni*, tehát nomen verbale, mely azt jelenti, hogy *összehajtható*, ellentétben a török *tim*, *tam* szóval, mely *szilárd épületet*, *kéházat* jelent. A sátor fontossága a magyarok műveltségi életében e még mai nap is a magyarban szokásos kifejezésből világlik ki: fölszedni a sátorfát, azaz elindulni, elvonulni valahonnan; továbbá épen úgy látszik meg a sátorhoz hasonló és mintájára alkotott építményekből, melyek mostanság csárda és szín neve alatt ismeretesek és ha a nyelv anyaga után ítélünk, úgy látszik, már az ősi hazában dívtak. Mind a két szó a *kunyhó*, *védőtető*, *félszer* fogalmát fejezi ki és csak annyiban különbözik egymástól, hogy csárda, mely eredetére nézve a persából kölcsön vett szó, ma pusztai korcsma értelmében használtatik, szín pedig (félszerféle) kocsik és más eszközök helyét jelenti és egy többlől hajtott a török-tatár *sigin* (alt. *siin*), meghúzódni, menedéket vagy védelmet találni (v. ö. tör. *sigin* = vár) szóval. Azonban, úgy látszik, nem mindig ezt jelentett szín, mert hogy hajdan emberek kunyhóját, sátrát vagy lakóhelyét is jelentette, a mellett bizonyít a *Színhalom*, azaz sátrak dombja név, mely azt a helyet jelenti, melyen Árpád főhadiszállása volt, midőn Eger alatt táborba szállt. A mi már most a csárda szót illeti, ennek persa eredetéhez kétség nem fér, mert ebből

⁸¹ Ez a szoros hangi és fogalmi összefüggés arra bír, hogy előbbi állításomat a persának tartott *čadir čatma* szó genuin eredetéről továbbra is helyesnek tartsam. Lehet, hogy a persa *čadir* ebből származik: چادر *čihar* dur, négy oszlop, valamint *čartag*, چارتاب; azonban a török *čatır*, *čatur* inkább a *čatma* szó mellé sorozható.

származik: čihar, چهار, négy, és tag, dag, تاغ, داغ, oszlop, rúd, és čartag, čardag meg čarda alakban még ma is négy rúdra feszített ponyvát, ernyőt vagy hasonló készítményt jelölnek vele és pedig nemcsak Persiában, hanem a szomszéd Kurdistanban, a Kaukázusban, déli Oroszországban, Törökországban és Rumániában is, a mi az iráni műveltség északra és nyugatra ható befolyásának kétségkívül igen érdekes példája, a melyre csak némileg emlékeztet hasonló, a magyarból kölcsönzött szó messze elterjedése, tudniillik a magyar szállás szó, melyet az oroszok és kirgizek csekély hangváltozással, tudniillik šallaš alakban, kocsiszín és félszer értelmében használnak. Általában a most említett készítmények annyiban különböznek a sántortól, hogy ennél nem takaró vagy nemez, hanem fa szolgáltatta a főanyagot, a miért is a magyar ács szóban összevonást sejtünk e török alakból: agašči, aačči,⁸² a fás ember, a famüres, a gerendás ember (ebből: agač, aač élő és kivágott fa, gerenda), miből az is látható, hogy ilyenféle építmények emelése a fában szűkölködő puszták lakójának művészetét túlhaladta és már régen az ipar egy ágát képezte.

Ha most a ruházkodás és az egyes ruhadarabok fogalmára áttérünk, ki fog tűnni, hogy az ide tartozó szók közül *ruha* és *gunya* a szlávból kölcsönzött szó és csak *visolet* a *visel* igéből eredeti; ez különben az oszmánról is áll, mert ott *ruha* jelölésére a szintén idegen *uruba* (*ruha*, olasz *roba*) és a török *gijim* szót használják. Nem kevesebb gyöngék támasztópontjaink a részleteket illetőleg, ámbar a belső-ázsiai pusztaság népéletének ma már eléggé ismert képe akárhány téves nézettől megóvhat. Az egymástól különböző, sőt egymással homlokegyenest ellenkező leírások, melyekben a magyarok külsejét Európába való megérkeztökkor festik, ma már kellő mértékre szállíthatók le;

⁸² Hasonló alakulás van a török *temirzi*, *kovács*, szóban, ebből: *temir*, *vas*.

mert ha REGINO³⁸ a régi magyarokat egyenesen félvadakkép írja le, ellenben a magyar történettudósok rájuk fogják, hogy nemzeti viseletök volt, sőt hogy a fényűzés és pompa bizonyos foka is föl volt náluk található, akkor a valóságot tulajdonkép a középszerben kell keresnünk, azaz Középázsia és déli Oroszország nomádjainak életképét a középkor előtti időkben magunk elé kell képzelnünk, hogy fogalmat alkothassunk magunknak arról, hogyan öltözködtek a magyarok a IX. és X. században és melyek lehettek nemzeti egyéniségek jellemző sajátságai. Ha arra a körülményre gondolunk, hogy abban az időben, midőn a régi magyarok a Volga mellékén levő telepeikből mai hazájok felé útra keltek, a Kaspi- és Fekete-tenger partvidékeit a persa műveltség szelleme hatotta át, a miről még bővebben is lesz szó, és rajtok bizonyára a byzanci művelt világ is nyomot hagyott: egészen természetesnek fogjuk találni, hogy a művelődés tulajdonképi szelleme a társadalmi rendek és a vagyonviszonyok szerint különbözött és hogy a nép maga épen oly szívesen ragaszkodott nemzeti erkölceihez és szokásaihoz, mint a hogy a társadalom tulajdonképi kiváló tagjai a délen lakó művelt népek finomodott élete módját és fényűzését utánózták, mint az még ma is meg minden időben is észrevehető ott, a hol nomád társadalom letelepült művelt emberrel érintkezik. A fölkelő nap először a hegy tetejét világítja meg és csak azután a tövét; így az új világnézet fölkelő napja is először a vezéreknek, előkelőknek és fejedelmeknek világít és csak azután a közönséges népnek. Tehát a szónak csak említett értelmében lehet megmagyarázni, ha néhány kor-

³⁸ REGINO így ír: «Lanae his usus ac vestium ignotus, et quamquam continuis frigoribus afficiantur, pellibus tantum ferinis ac marinis induuntur». Hasonló viszonyra céloznak a bajor püspökök, kik a magyarokkal való titkos szövetségről vádoltatva, a következő szavakkal mentegetőznek: «Donavimus illis nullius pretiosae pecuniam substantiae, sed tantum nostra linea vestimenta, quatenus eorum feritatem aliquatenus molliremus». (FÉJÉR: *Cod. dipl.* I. 233.)

társok a régi magyarokat állatok bőreibe öltözött félvadaknak, más ellenben arannyal és ezüsttel ékesített és drága kelmékbe öltözött harczosoknak írja le és ezzel az ellenmondásával a valóság kiderítését megakadályozza. Szerencsére itt van épen a műveltség mozzanatainak nyelvi köntöse, mely a szükséges fölvilágosítást megadja, mert valamint a művelt nyugaton még manap is némely ruhadarab eredete nevének nyelvi jelleméből derül ki, úgy van es volt ez mindig és mindenütt. A chemise, camisia és camisol szóból láthatjuk, hogy a francziák és az olaszok az ing használatát az araboktól (قميص) tanulták el, valamint ezek az utóbbiak a náluk divatos nadrágot és felső kabátot *pantalun*-nak és *szetri*-nek (a surtout szóból) nevezik, tehát ama nép nyelve szerint, melytől e ruhákat átvették. *Dolmány* és *csákó* az egész nyugaton megtartotta eredeti magyar nevét, valamint a könnyű lovasság huszár és uhlan⁸⁴ neve is megmaradt; az előbbi Magyarországból, az utóbbi a tatároktól származott.

Ha tehát a nyelv útmutatását követjük, meglehetősen biztossággal végére fogunk járhatni, hogy mely kelméket és ruhadarabokat hozták a magyarok régi hazájokból magokkal, melyeket fogadtak el a persáktól és byzancziaktól és végre melyeket a germánoktól és szlávoktól. Minden előtt a *szövés*, *szövet* fogalmát akarjuk vizsgálni és azt találjuk, hogy ezt a magyarban *szó*, *szöv*, a törökben *sok*, *sou* (alt.), a finn-ugorban *sev* (fonni) és *säg* fejezi ki; a törökben azonban alapjelentése dugni, bedugni, holott más szó, tudniillik a török *toku*, *szöni*, mely a szlávba is átment, a magyarban csak mint főnév, *takács*, töröktől *tokuči*: *takács*, maradt meg. Igaz ugyan, hogy a takácsmesterségben való jártasság már előrehaladott

⁸⁴ Huszár a magyarba talán az olaszból került, tudniillik a *corsaro*, *corsar* szóból, holott uhlan, a törökben eredetileg *oglan*, *ólan*, ifjú, hős, lengyel közbenjárás útján jutott Európába, hasonlóan azon viszonyhoz, mely az orosz kozak és a török kazak, azaz kirgiz vagy irregularis lovas, közt van.

műveltségre mutat; mert az eredetibb ide vonatkozó iparág a régi törököknél csak a nemez készítését foglalta magában; oly kelme ez, melynek jelölésére sem a magyarnak, sem az oszmánoknak most már nincs eredeti szava.³⁵ Hogy azonban a régi magyarok mindamellett már Ázsiában ismerték a vászon gyártását, az a rostos növény és a belőle készült kelme eredeti nevével bizonyítható be;³⁶ nem kevesebb azonban azon körülménnyel, hogy némely a fonál gyártásához szükséges eszköz, mint a magyar tiló, a török (csuv.) tila, a magyar orsó, a török určuk, a két nyelvben azonos és eredeti szóval van elnevezve. Mint már említettük, kender, kendir a magyaroknál és minden török-tatár népnél a kender (*cannabis*) közös neve. Így van a dolog a *vásznat* jelentő szóval is, mely a magyarban vászon, a törökben bös, pöz, bez, biaz (mint a törökből kölcsön vett szó megvan az oroszban is: *hjaz*), melyben eredetinek a *bör, pör, csavarni, fonni, alakot* és következőleg alapfogalomnak ezt tartom: a szőtt. Azon tudósok véleménye, kik a bez, böz (altáji), pös alakot arab szónak tartják, tehát épen úgy tökéletesen téves, mint az említett középkori krónikairók állítása, kik a magyarokra fogták, hogy ezt a kelmét egyáltalán nem ismerték; mert kender (kender) és bez (vászon) nemcsak eredeti török szó, hanem mint ilyen a persába és az arabba is átment. A nemez és a vászon után első sorban részint nyers, részint cserzett állatbőrök játszottak fontos szerepet a régi magyarok ruhakelméi közt (v. ö. ezeket: magyar bőr, török baru: állat bőre szőröstül; tör. bőrük: magy. burok), különösen a nép alsóbb osztályainál, a mi Középázsia nomádjainál még a legújabb időkben is így volt. A kirgiz még ma is szereti a csikó fényes-szőrű bőrét ruha gyanánt használni, sőt még az állat farkát is

³⁵ A magyar nemez a persa nemed szóval azonos, és a török uralom alatt került a magyarba.

³⁶ Ezt a föltevést AMMIANUS MARCELLINUS is támogatja, a ki (c. XXXI.) a húnokról azt mondja, hogy „Indumentis operiuntur linteis”.

rajta hagyja czifraságnak; és ha a mai magyar párduczos őseiről beszél, csak arra a középázsiai szokásra kell gondolnunk, mely szerint a tiszteletet követelő szentek és dervisek még ma is tarka párduczbőrt vetnek vállaikra, valamint a *Šeibani* költője is hőseit az özbeg hódítók előtt mindenféle ragadozó állatok bőreivel diszítve lépteti el. A mindennapi ruházaton kívül a bőrt valami pánczélféle készítésére is használták; e *pánczél* a törökben *saut*, *sagit*, *seüt*, szószerint a védő, valamint a magyar *vért* szó is a tör. *börti*, *pürti* = takaró, fedő szóval összefügg; a kézműves neve pedig, a ki ezeket a bőrpánczélokot⁸⁷ készítette, *sautči*, *seütči* volt, mi a magyar *szűcs* szóban még fölismerhető. Ha e véleményünkkel szemben talán arra mutat valaki, hogy *LEO SAPIENS* a hadi tudományról szóló művében a magyar harczosok és lovaik aczél vértzetéről ír, azt felelhetjük, hogy az a megjegyzése legfőlebb a fővezérekre vonatkozhatott, kik ilyen féle pánczéldarabokat a Kaukázusból és Persiából, a hol ez az iparág már akkor is virágzott, szerezhettek; szélesebb körben ugyan alig terjedhettek el ezek a czikkek a magyar könnyű lovasságnál, legkevesebbé pedig lehet szó a lovak ércz pánczéljairól, minthogy a pusztán született és nevelt állat ezt a terhet hordani képtelen lett volna; ily nézetre talán csak az birta az író, hogy a ló nemezruhája a pusztán még manap is olyan alakú, mintha ércz köntös volna. Továbbá tekintetbe kell vennünk, hogy a törökök a bőr gyártásában mindig kitűntek és hogy a magyarok az ipar ez ágában semmi esetre sem maradtak tőlök el. Így látjuk, hogy a magyar a *Leder* és *Haut* fogalmát egy s ugyanazon szóval, tudniillik a bőr, török *baru* szónalakkal fejezi ki, a bőr fajtái közül pedig a magyar *ırha* szónak

⁸⁷ MATTEO VILLANI *Croniche* (Triest, 1857.) című műve 202. lapján a magyarok bőr pánczéljairól a következőt mondja: «Portano generalmente farcelli di cordovano, i quali continevano per loro vestimenti; e com' è bene unto v' aggiungono il nuovo, e poi l' altro è appresso l' altro, e pèr questo modo gli fanno forti e assai defendevoli». (MÁRCZALI tanár szíves közlése nyomán.)

a török jarguk, jirgak, a magyar *szattyán*-nak a persa-török *sachtian* és a délszláv révén jött *bagariá*-nak az oszmán *bolgari* az analogiája. (Irha és jarguk hangtani viszonyára nézve v. ö. a magy. irgalom és jorgalom szókat.)

Mielőtt azonban a ruházat részletezésére térve, a főveg különféle fajairól beszélnénk, minden előtt ki kell jelentenünk, hogy a magyarok az ókor többi törökjeihez hasonlóan hosszan leomló hajat viseltek, ezt esetleg befonták és csak fejük előrészt halántékukig borotválták. Ezt a történeti adatokkal⁸⁸ többszörösen bebizonyított szokást leginkább a török nyelv támogatja, melyen a haj neve *sač* vagy *čač*, alapértelmében annyi mint *szórni*, *hullámozni* (v. ö. ezeket: *sač*-ak, *rojť*, *matring*, *pászma* és *sačl*, az elszórt holmi), holott másrészt a haj fogalmára két konkrét szó van, tudniillik *kıl*, haj és *tük*, szőr. Valamint a *sačak* szó alatt *rojťot*, *czérnát* vagy *bőrfonadékot* kell érteni, úgy *sač ősi* jelentményének *hajfonatot* vagy *varkocsot* kell tartani; mert, hogy ezt a magyarok még Magyarországon való letelepülésök után is szokták volt hordani, az kitetszik egy, Vátáról, a pogány hitre visszatért magyarok vezéréről szóló leírásból, mely szerint ez a kereszténységet megtagadván, fejét leborotváltatta és pogány szokás szerint három varkocsot viselt. A varkocsviselésnek e divatja, mely Magyarország némely vidékén még most is szokásos, határozottan török-tatár eredetre vihethő vissza.⁸⁹ Az oszmánoknál még a XVI. és XVII. században dívott, hogy fejüket megborotválták, tetején pedig kis varkocsot hagytak; Persia török lakóinál és a turkománoknál még ma is dívik, hogy fejük előrészt szintén borotválják, és csak fülök mögött növesztenek egy-egy hosszú varkocsot, mit ők *bürt*-ek vagy *bürč*-ek-(v. ö. magy. *fürt*)nek neveznek; hogy pedig a

⁸⁸ Lásd: *Procopii Historia arcana*, c. 7. — *Theophanii chronogr.*, I. 359. — PERTZ: *Monumenta*, I. 599. — *Luitprandi legatio*, in *Leonis Diaconi historia*, 251. (KERÉNGYÁRTÓ után idézve.)

⁸⁹ A varkocs viselését a régi oroszoknak is tulajdonítják; legalább arról tudósít IBN HAUKAL.

XIII. században szintén ismeretes volt a varkocs mint különös török fejdísz, azt bizonyítja a történeti tény, hogy a szamar-kandi kangli-törökök, miután Dsengiz e várost elfoglalta, egy éjjel mindnyájan levágták hajokat, hogy a mongoloknak tessenek, ⁴⁰ sőt hogy másrészt meg a mandsu hódítók honosították meg Khinában a varkocsviselés divatját. Az egyes adatokból kitetszik, hogy, mint a mongoloknál láttuk, egyes osztályok hajokat nem így viselték, a miből megmagyarázható, hogy a névtelen jegyző ⁴¹ a kúnokat teljesen borotvált fejűeknek mondja. Hasonló lehetett a dolog a bajusz és szakáll viseletével is. A magyar *szakáll* a törökben *sakal* és a magyar *bajusz* a törökben *bijik* és *burut* (esetleg *bujut*); e viselet a törökök és más ázsiai népek szokásai közt minden időben fontos szerepet játszott és habár a férfiú arcának e dísze a puszta mai török-mongol lakóinál gyér növéssel tűnik ki is, már csak azért sem tehetjük föl, hogy a régi magyarok is szűkölködtek szakállban, mivel kiválóan keverékfajjal van dolgunk, mely hajnövésben és más kiváló testi tulajdonságokban is kitűnt, mint ezt hasonló ethnikus viszonyok között turkománoknál, özbegeknél és karakalpakoknál még ma is észrevehetjük és mivel még ókori török törzsek is, például a besenyők, mint arab földrajzírók (ABU DOLEF) elbeszélnek, dús hajokkal és szakállal tűntek ki. Ha tehát a byzanci írók azt mondják, hogy a magyarok borotvált képűek voltak, az csak szakállukra vonatkozhatik, a hogy még most is szokásban van az oszmánoknál, hogy az ifju csak akkor növeszti meg szakállát, ha önállóvá lesz, de nem bajszukra, melyet a törökök mint a férfias érettség jelét mindig nagy tiszteletben tartottak, ápoltak és kentek, a hogy a kurgánok köképein látható, kik közül némelyiknek pödrött bajszával olyan a képe, mint valami hegyke huszáré. ⁴²

⁴⁰ Lásd DŰVEINI *Tarikhi dšihankušaj* című művét.

⁴¹ Lásd ANONYMUS: *Belae regis notarius*, caput VIII.

⁴² Lásd a II. könyomatú táblát JERNEY-nél és a mellékleteket SPASSKI-nak *Szibéria régiségeiről* szóló cikkéhez az 1857-dik évi *Zapiski*-ban.

Visszatérve most a fővegre, a *kulpak*, kolkpak vagy kilpak szóban e ruhadarab legrégibb alakjára ismerünk, mint etymológiájából: *kıl*, haj és *bak*, *pak*, kötelék, szalag, látható. A kalpagnak, melyből a szláv klobuk származott és mely más európai és ázsiai nyelvekbe is átment, eredetileg csúcsba végződő félgömb volt az alakja (v. ö. az előbb említett táblákon levő rajzokat); tulajdonkép süveg helyét pótolta, mint a kirgizeknél ma is szokás,⁴³ melyre a valóságos kalapot mint a fej felső takaróját tették. Vajjon így volt-e a magyaroknál is, szóval mily viszonyban voltak a fővegek különböző nevei a magyarban, úgymint *sög* vagy *süveg*, *kucsma*, *csákó* stb., e fogalom török elnevezéseivel, azt egyelőre, ámbár van néhány támasztó pont, már csak azért sem lehet biztosan kimutatni,⁴⁴ mert a ruházat e része, mely idegen műveltség hatásának leginkább ki van téve, újra meg újra idomult, mialatt az Ázsiából Európába nyomult nomádok műveltsége különféle korszakán átment. A ruházat vizsgálása között az *ing* fogalmánál oly szót találunk, melyet régi korba vezethetünk vissza; ha ugyanis a magyar ümög vagy ing, üng szót a török-tatár küjnek, gümlek, ing, szóval hasonlítjuk össze, melynek szókezdő torokhangja a magyarban elveszett és mely alapjában ruhát általában, öltözetet jelent (a *kij*, *gij*, felöltetni, magára venni, tőszótagból; v. ö. ezt: *kijim*, *kijimlik*, öltözet). E szó alatt nem annyira a mai ing fogalmát, mint inkább ruhát vagy ruházatot kell érteni, valamint az *övet* jelentő magyar *öv*, török *jüb* szót is kötelék, szalag alapjelentésében kell venni. A felső ruhák között a magyar *suba*, melynek a törökben *čubba*, *žübbe* felel meg, régi közös névre és eredetre mutat, mivel a *žub* tőszótag a hozzá hasonló *žab*,

⁴³ Lásd BUDAPOV II. 21. lapját.

⁴⁴ Valamint a magyar *sög*, *kalap*, a török *söğür*, napernyő szóhoz, úgy viszonylik a magyar *csákó* is a török *čaurki*, *čagutki*, ellenző, védőtető, alakhoz. A *čalma* (turbán) szó újabb keltű kölcsönvétel.

jap,⁴⁵ befödni, beburkolni, töre emlékeztet és a szó alapértelmét meglehetősen világossá teszi; továbbá a ködmön, azaz kikészített bőrből és pedig leginkább juh bőréből csinált, derékig érő *bunda*, melynek elsejében az uigur *ketim* (esetleg *ketmen*), ruházat⁴⁶ fölismerhető; épen így emlékeztet az ősi magyar *kaczagány*, azaz párducz vagy tigris bőréből való mente, a tatár *kužagan* szóra, mely befoglalót, becsavarót jelent; a magyar *köpeny*, *köpenyeg* pedig a török (csag.) *kipeng*, *kipeg*, *kepeng*,⁴⁷ a magyar guba a kirgiz *köppö* vagy az újpersa *kaba*, felső kabát, a magyar *zubbony* a török *zübün* és *zipun* (csuv.) szóval hasonlítható össze. Végre még a kiválóan magyar öltözekekről, a *dolmány*-ról, azaz derékig érő rövid kabátról akarunk megemlékezni, összehasonlítva azt az oszmán *dholaman*⁴⁸ szóval, melyet BIANCHI így fordít: *habit de dessous fait en drap*. A lábbelit illetőleg még a *czipőt* jelentő szót akarjuk említeni, mely a magyarban *saru*, a törökben *čaruk*, *šaruk*, meg a *csizmát*, mely magyarul *csizma*, törökül *čezme*, *čegme*.⁴⁹ Eljárásunk, hogy a legtöbb magyar öltözekeknak részint ősi eredeti voltát kimutatjuk, részint persai eredetét valószínűnek tartjuk,⁵⁰ csak annak tetszhetik vissza, a ki

⁴⁵ Žap-, jap-ból azonfölül žapin és žapinzak, köpönyeg, is származik.

⁴⁶ V. ö. továbbá a csuvas *kismen*, felső ruha, alakot.

⁴⁷ Ezt már BABER is mint esőköpenyeget említi *Emlékiratai* 294. lapján.

⁴⁸ Dolaman a jancsároknak egy béke idején viselt ruhája volt; a név értelme szószerint: a beburkoló, becsavaró, a dolamnak, körülcsavarni, igéből. V. ö. a német *Wickler*, egy e század elején viselt női öltöny nevével.

⁴⁹ A čegme alak átváltozását čezme alakra, úgy látszik, a čejme alak előzte meg, mivel k csak ritkán, j azonban gyakrabban válik sziszegővé (v. ö. e török alakokat: jaj és jaz, tīj és tiz stb.). Szószerint čizme, čezme, čegme aunyi mint: a mit föl lehet húzni, a ček, húzni igéből; hasonlóképp a csagutáj öttük, csizma is az öt, ráhúzni, átmenni, igéből származik.

⁵⁰ Persán itt batározottan az újpersát értjük, melyre a művelődés

REGINO, LUITPRAND s más effélék ízetlen es nevetséges leírásainak hitelt adva, azt képzei, hogy a régi magyarok Európában való megjelenésökkor félmeztelen vad emberek voltak; a ki erővel szemet hűny azon való igazság előtt, hogy tekintve az iráni műveltségnek nemcsak beható, hanem kiható áramlatát is, mely a Kaspi-tenger és a Pontus országainak északi vidékeire is messze elterjedt, az ott kóborló nomádoknál a Szászánidák művelt világának nem egy szikrája szóródhatott el és hogy a magyarok ezért, mint a khazarok, besenyők és kúnok, alig voltak nyersebbek és vadabbak Pannonia és a német keleti határtartományok lakóinál; hogy az akkori ázsiai művelt világ némely mozzanatát magokkal hozták, sőt hogy szomszédjaikat új hazájokban némely dologban oktatták és hogy csak ott vették kölcsön idegen műveltség fogalmait, a hol a mezőgazdaságról, iparról és oly életföltételekről volt szó, melyek elfogadását a talaj, az éghajlat és a társadalmi viszonyok rájuk erőszakolták. E mellett bizonyít a többi közt az, hogy eredeti szokat találunk ékszerek jelölésére, melyeket a magyarok már mostani hazájokban való letelepülésök előtt ismertek és melyek csak a Volga vidékének nomádjaihoz részint Kharezmből, részint a Kaukázusból jutottak, hol már akkor is el volt terjedve az arany és az ötvösmesterség. Ide tartozik minden előtt a magyar gyűrű, töröktől jüzük és csuvasúl sjürü; a magyar csat, *agraffe*, töröktől *čati*, szalag (tulajdonkép az összekötő); a magyar kapocs a tör. *kapači* = bezáró szóból; a magyar boglár töröktől *bag*, szalag, *bagla*, kötni; a magyar gyöngy töröktől *jünži*, *jinži*, *inči* és végre az *aigrette*, magyarul kótyag és kócsag, melyben a török *kotag*, lófark, szót véljük fölismerhetni; ez volt a törökök kezdetleges disze, azért zászlónak is használták. Sőt a tükör is, töröktől (csuv.) *tügürt*, tükör és csagatáj nyelven *tökür*, kerekség, eredeti elnevezése után ítélve, régtől fogva volt

dolgaiban a török nagyobb hatást gyakorolt, mint általánosán hinni szokták.

ismeretes és kerek alakú csiszolt ércdarabból állott, mint neve mutatja és azon tükrökből látható, melyeket a hajdani Nagy-Bolgárország romjaiban találhatni és melyek, mint LICHAČEV A. T., orosz régiségtudós megjegyzi,⁵¹ $3\frac{3}{4}$ versok átmérőjűek és *mindenütt kerek alakúak* (forma vseгда kruglaja).

Ezt a megjegyzést előre bocsátottuk, hogy egyrészt az olvasót arra előkészítsük, hogy a házi eszközök nagy része, melyekről most szó lesz, összefüggésben az állandó lakással vagy rendezett életmóddal, mint a dolog természete magával hozza, a magyarok mai nyelvében szláv vagy germán kölcsönszók alatt fordul ugyan elő, hogy azonban másrészt a magyarok nyelve nem csekély számmal őrzött meg oly műveltségi fogalmat jelentő szókat is, melyekben a nép előbbi nomád életmódja visszatükröződik és melyek ennél fogva a mai török nomádok hasonló nevű fogalmaival rokonok vagy azonosak. Érdekes megtudnunk, hogy, ha ily irányban összehasonlítjuk a finnben levő hasonló viszonyt, mint az AHLQUIST *Culturwörter*-jeiből kitetszik, észreveszszük, hogy a magyarok egy sokkal nagyobb számú műveltségi fogalmat jelentő szót hoztak át előbbi nomád életök korából mai lakóhelyeikbe, mint a finnek, és hogy nem fogadtak el idegen műveltség fogalmaival idegen szókat, mint a hogy testvéreik ott fenn északon egy csomó svéd, német és orosz szót átvettek, hanem hogy ellenkezőleg szláv és német oktatóiktól csak műveltségök világában addig ismeretlen tárgyakat nevökkel együtt csak későbbben vettek át nyelvökbe. Magától érthető, hogy ide vonatkozó szemléletünkben nem annyira a ház, azaz állandó lakás, mint inkább a sátor eszközeire kell figyelmünket fordítanunk; ezek természetesen a nomád ember élete viszonyaihoz képest a legszükségesebbre szorítkoznak. A nomád háztartás legfontosabb tárgya az *üst*, magyarul *kazán*, törökül *kazan*, és ezzel egy sorban a kicsi

⁵¹ Lásd ŠPILJEVIČ: *Drevnije Goroda i drugije bulgarsko-tatarskije pamjatniki*, a 272. lapon.

fazék, magyarul bögre, törökül böğür, fazék, a kidudorodó rész, miben természetesen csak a fogalmak hasonlósága van kifejezve; a vizes edények közül például a magyar tömlő (melynek régibb alakja tulboj⁵²) a török tulum, tömlő, tömlük, fölfújt, čömlek, csésze, tulup, bőrzsák szókhöz hasonló; a magyar korsó szót pedig az alt. kurčuk,⁵³ zsák, szem vagy mag számára való edény és a magyar kulacs szót, azaz bőrrel bevont faedényt, a tatár kulas, fából való vizes edény és csónak, szóval lehet összehasonlítani. Végre megemlítjük a magyar bádóg szót, mely ma ugyan érzilemezt jelent, de eredetileg nem az edény anyagát, hanem szükségkép az edényt magát jelentette, minek bebizonyítására a török bardag, serleg, biztos támasztó pontot szolgáltat; az *edény* fogalma általában, magyarul edény, törökül ediş, edény, cserépedény (szószerint eszköz, szer, szerszám) megegyez a két nyelv elnevezésében, a gazdasághoz tartozó eszközök közül pedig a *söprű*, magyarul söprű, törökül söprü, meg a *táska* egy faja, magyarul tarsoly, tarsó, törökül tursuk, bőrzsák, a két nyelvben majdnem azonos.

4. Háború és fegyver.

Midőn a török-tatár nép ősi műveltségének fejtegetése közben⁵⁴ a háború és béke fogalmát taglaltuk, kiemeltük azt, hogy a törökök a társas élet e viszonyainak úgy adtak kifejezést, hogy a háborút jelentő szóban a *szétszórás*, a *közösségi kötelekek szétbomlása* állapotát, a békét jelentő szóban pedig az *összekötés*, *egyesülés* állapotát tolmácsolták. Az eszmék e szép és mélyértelmű menete a magyarban csak részben nyert kifejezést, mivel a magyar háború szó, alapértelmében *csődület*,

⁵² Lásd ANONYMUS: *Belae regis notarius*, cap. VII.

⁵³ A szláv krčak, korsó, a törökből van kölcsönözve és nem megfordítva, mint MIKLOŠICH gondolja.

⁵⁴ Lásd a 121. lapot.

zavargás, összehasonlítható ugyan a török *kabaruk*, *kaburti*, csődület és *kabar*, dagadni alakokkal, azonban a fogalmak ősi egyezése csak a *békét* jelentő szóban mutatkozik, mely magyarul *béke* és csak a török *bek*, szilárd, egyesített és *bekik*, megkötött, szó segítségével fejthető meg. A háború ügyeire vonatkozó műveltségi mozzanatoknak, melyek a magyar nyelvben megvannak, már csak azért is nagyobb figyelmet fogunk szentelni, mert ez a vonás a pusztaság ural-tájai lakóinak életében a legfontosabbak egyikének látszik és mert a benne foglalt közeledési pontok az egyes töredékek közt bizonyára a legnagyobb ékesszólással tesznek tanúságot azon viszonyról, mely a régi magyarok és a többi török népek közt volt. A benső összefüggés, melyet a háború és béke fogalmánál a magyar és török közt kimutattunk, a magyar *sereg*, török *čerig*, *šerik* szókban még világosabban mutatkozik; ennek a szónak a concret jelentése *fölhalmozás*, *összegyűjtés* és töve a *čer*, *ter* (gyűjteni) tőszótag, valamint a török *koşum*, hadsereg szóé a *koş*, összeállítani, tő. Erre vonatkozik az *újonczozást* jelentő magyar *toboroz* is, mely etymologicus érteke szerint annyi mint *összegyűjteni*, *csapatba gyűjteni* (v. ö. a csag. *topar* és *toparla*,⁵⁵ *gyűjteni* és az alt. *topor*, összekötni, szókat), mivel a hadseregek, jóllehet a török-tatár nomádok kiválóan harczias jelleműek voltak, még mostanában is, valamint valószínűleg már hajdan is, csak nemzeti fölkelésből alakultak és mint a török *čarži-nak* (kikiáltónak) hajdan kivont karddal kellett az egyes aulokon átvonulnia, úgy Magyarországon is szokás volt, hogy a nemzeti fölkelést hirdető vitéz véres karddal járja be az országot. A sereg szón kívül a magyarban még

⁵⁵ Az említett ige töve *tobar*, *topar*, egyesíteni, és ezzel nagyon kétségessé válik, vajjon a magyar-oszmán *tábor* szó csakugyan szláv eredetű-e, a hogy általánosan hiszik. Az már csak nagyon különös volna, ha a harczias törökök és magyarok háború dolgában a földműveléssel foglalkozó szlávoktól vettek volna át katonai műkifejezéseket! Sokkal valóbbszínű talán, hogy fordítva történt a dolog, minthogy *tabur* a *Khulaszai Abbassi*-ban is előfordúl.

más is van harcosok csapatának jelölésére, tudniillik had, mely a mi nézetünk szerint eredetileg csak harcosok egy sorát jelentette és a tör. kat = sorral azonos,⁵⁶ mint a csapat szó, mely *sereg osztályát* jelenti és a török čapau-, čapar-kép nem annyira a testületre, mint inkább szolgálatára vonatkozik, a mennyiben az említett szók közös alapját a magyar csap, török čap, belevágni, rárontani, tőszótag képezi. Az olvasó tehát az említett pár vonásból láthatja, hogy a magyarok és törökök a hadi ügyek elemeinek alapfogalmait illetőleg egymástól nem nagyon tértek el; ez az egyformán fejlődött eszmemenet, sőt e sok esetben nemcsak fogalmi, hanem hangbeli analogia is, mely az ide tartozó műveltségi mozzanatok közt van, a két nép szokásainak összehasonlító tanulmányában legnagyobb érdekű lesz. A *csatát* vagyis két egymással ellenségesen szemben álló test *összezapásának* vagy *összeütközésének* cselekvényét (v. ö. a német Treffen vagy a francia combat szót) egész következetesen a magyarban csata, a törökben čatı, čatış, az összeütközés, fejezi ki, mely a čat⁵⁷ töből származik; az ezzel rokonértelmű tusa szót, melynek eredeti jelentése az egymással szemben állás, a török tuş, átellenben és tüşle, tüşte, egymással szemben állni, szóval lehet összehasonlítani; v. ö. a magyar ütközni és ütközet alakot; a harcolás valóságos fogalmában pedig, tudniillik a magyar harcz, a török karga, az oszmán kauga szóban a *viszátkodás*, *veszekedés* alapjelentése rejlik. V. ö. a tatár kargaşa, viszátkodás, szót. A mi a katonai dolgok más műkifejezéseit illeti, azt tartjuk, hogy az *őrt* jelentő magyar szóban, tudniillik Őr-ben vagy ewr-ben⁵⁸ (régí írásmód szerint), melyet régibb okiratok speculator-nak

⁵⁶ Lásd a III. mellékletben az illető szót.

⁵⁷ Így a törökben čatış annyi mint egymáshoz ütközni, összeütközni; kajuk kemige čattı, a csónak a hajóval összeütközött.

⁵⁸ «Custodes exercituum, qui vulg. eur dicuntur», egy az 1246. évben kelt oklevélben; «Certi speculatores vulgariter eur vocati», 1392. JERNEY Magyar nyelvkincsek az Árpádok korszakából (Pest, 1854.) című művében.

fordítanak, nem annyira az örökösnek, mint inkább a tábor vagy az ellenséges mozdulatok megfigyelésére való *járás-kelésnek, körüljárásnak* alapgondolatát lehet találni, minthogy az *ör*, *ewr* szót a török *Öür*, körben mozogni, kerengeni, alakkal hasonlítjuk össze, és pedig annál inkább, mert mint Közép-Ázsia nomádjainak hadviselésében tett személyes tapasztalataink bizonyítják, az őrszemek nem egy ponton állnak folyton, hanem kötelességöket a felügyelésben, helyesebben körültekintésben az által teljesítik, hogy a hadtestet folyton *megkerülik*. Ha a hadseregben levő egyes rangfokozatok nevét vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a magyar és török nyelv szokás akárhány pontban érintkezik; sőt meg fogunk győződni, hogy az ide vonatkozó elnevezéseket a magyarban csak úgy lehet szétbontani és megfejteti, hogy a török szókincset segítségül vesszük. A katonai méltóságok közül, sőt általában a méltóságok közül, mert a politikai alkotmány szigorúan katonai volt, először a magyar *vezérről* akarunk szólni; e szó az arab eredetűnek tartott török *وزیر* vezir szóval csak történetesen egyezik meg hangbeli és fogalmi tekintetben, azonban már csak azért sem lehet ezzel azonos, mert a török és a magyar nyelv az említett tőszótagból még a *bözüt*, *büsüt*, *vezet*, *vezérel* alakot származtatta és mert a vezér szó a török hódoltság előtt már régen ismeretes volt. Az említett okból az sem volna helyén, ha a magyar vezért a persa *گزیر* gezir, vezér, szóból származtatnók; hogy azonban az utóbb említett szó az arabnak tartott vezir alapja-e, mint HOFFMANN S.⁵⁹ gyanítja, azt itt nem akarjuk feszegetni. Bizony nagyon is költői, ha a vezirt (*وزیر*) tehertől származtatva) teherhordónak magyarazzuk. Ezután a *hadnagy* és *jóbágy* szó érdemli meg leginkább figyelmünket, mivel mind a kettő a *hadvezér*, *kapitány*, *előkelő* fogalmát fejezi ki. A hadnagy szóban⁶⁰ igen könnyen fölismerhetni az összetételt, mely had

⁵⁹ *Syrische Akten persischer Märtyrer*. Leipzig, 1880.

⁶⁰ Hodnogy 1214, hodunogio, hudunogio 1216, hodnogy 1217, JERNEY id. szótára után.

és nagy elemből áll, tehát értelme *csapat felügyelője*, a mi fogalmi tekintetben a török bölük-başı, szakasz feje, szóhoz hasonló. Ennek megfelelőleg a jóbágy (jobagi, jobbági, joubagi) szó, mely ma subditus értelmében használtatik, hajdan határozottan főbbrangú vezért, vagy mint HUNFALVY⁶¹ találóan megjegyzi, «a királyság legfőbb méltóságait» jelentette; helyébe később a nyugat-európai «barones regni» kifejezés lépett. Hogy ez az állítás valóban helyes, ez eredetére nézve tiszta török szó belső értékéből kiviláglik, mert első tekintetre fölismerhetni benne a török jou, jau, háború és bag, baj, fő, fejedelem, hadvezér szót, tehát belső értékére és összetételére nézve a hadnagy szóhoz hasonló alakot. Itt alkalmilag meg kell jegyeznünk, hogy a byzancziaknál és araboknál dívó بك, Παχ írásmódot, kiknél ez a szó mint khazár cím fordul elő, a mai bej, bij, bi, fejedelem, fő, régibb és eredeti alakjának kell tekinteni, mivel az a változat a valóságos tőszótaggal, mely baj,⁶² magas, fön, előkelő, hangra és fogalomra nézve jobban összefügg; HUNFALVY nem is megy nagyon messze, mikor ezt a szót akarja a magyar Oro-bágy, Horto-bágy és Tor-bágy helynevekben fölismerni. Tehát mindent összefoglalva, azt látjuk, hogy a magyaroknak a felsőbb katonai méltóságok jelölésére két megegyező képződésen alapuló szavak volt, melyet ázsiai hazájokból magokkal hoztak; így a *bírói* vagy *hadbírói* méltóságot jelölő szót is, melyet egy az 1222-ik évben kelt okiratban biloch-nak, bilok-nak írnak és melyet a török *bil*, tudni többől származó bilizi, bileözi, tudó, szóval hasonlíthatni össze; azonban azt az alakot a még most is használt bölcs, régen belcs szó rossz írásának is kell tartanunk. Ily műveltségi mozzanatok természetesen csak a magyarok régi alkotmányos életére vonatkozhatnak, mert a germán-szláv forrásból eredő intézmé-

⁶¹ Lásd: *Magyarország Ethnographiája* 347. lapját.

⁶² A baj, bej főnév mai jelentménye főnök, vezér; van azonban nyomós bizonyítékunk arra, hogy eredeti concret jelentése fej (caput) volt. Lásd a III. mellékletben fej, fő szót.

nyek idegen nevöket a legtöbb esetben magokkal hozták. V. ö. a következőket: magyarul ispán, németül Gespan, szlávul župan; magyarul poroszló, kikiáltó, hírvivő, latinul pristaldus; magyarul tárnok, latinul tavernicus; magyarul nádor, palatinus, szlávul nadvor stb. Még egyet akarunk említeni, mely nem annyira a méltóságok, mint inkább a katonai diszítő czímek közé való, tudniillik a magyar hős szót, mely törökül kočak, hős, koča, hatalmas, nagy; meg aztán a persából kölcsön vett *levente* (لوند levend, önkénytes) szót, mely nem oszmán közbenjáróktól, hanem egyenesen Ázsiából származik.

Menjünk most tovább a hadügy területén, a mint elkezd-tük és foglalkozunk a *fegyverrel*, azaz a támadás eszkö-zével, meg a védelmi szerrel. Az ide vonatkozó magyar szó, tudni-illik *fegyver*, eredetére nézve még mindig nem vagyunk tisztában; mert a fed és ver igéből való hypothetikus magyarázás, mely szerint tehát vágó és védő eszközt jelentene, már csak azért is minden tudományos alap nélkül való, mert a hasonló fogalmat jelentő szó rokon és nem rokon nyelvekben oly kép-zésen alapszik, mely egészen más észjárásra vall. A törökben fegyver jarak vagy jat-u-jarak (szószertint készülék) vagy alt. jepsel (ebből: jep, elkészíteni); a latinban arma és a szanszkrit ara-m⁶³ (illő), a finnben ase, fegyver és asetan,⁶⁴ rendbeállítani, és a szlávban oružie, fegyver és orudie, eszköz egymáshoz legközelebb áll; valóban rendkívüli hangváltozásnak is kell tulajdonítani, hogy a magyar fegyver szó etymologikus rejtett szóvá lett.⁶⁵

Az egyes fegyverek részletezésénél ellenben már sokkal biztosabb talajon vagyunk, minthogy a vágó és szűrő fegyverek

⁶³ V. ö. CURTIUS 304. lapját.

⁶⁴ V. ö. AHLQUIST: *Culturwörter* 238. lapját.

⁶⁵ A magyar fegyver szó hozzávető etymológiájának talán a követ-kezőt lehetne fölemlíteni: fej-ver, azaz fej-verő, a mi olyan összetétel volna, mint a franczia casse-tête vagy az angol head-knocker. Azonban, mint már mondtuk, ez csak afféle kombinatio.

meg egyéb védelmi eszközök nevei közt csak kevés olyan akad, melyet eredeti jelentésére vissza ne lehetne vinni. Ha azon kérdés vizsgálásához akarunk fogni, hogy mi volt a műveltség kezdetleges állapotában levő magyarok első fegyvere, akkor, tekintve a pusztai ember helyi viszonyait és első szükségleteit, melyek következtében az érzekkel csak később ismerkedett meg (l. a következőben) be fogjuk látni, hogy első fegyvere csak az a kötelék vagy fonadék lehetett, melylyel a táplálkozáshoz szükséges vadat behálózhatta és megfoghatta. Ide tartozik a magyar tör, mely a törökben tor és tör, madarak és halak megfogására való háló (v. ö. a törle,⁶⁶ behálózni, alakot), valamint a *lazzo*, magyarul hurok, törökül kuruk (ebből: kur, kor, szalag, tehát kötelék), melylyel a pusztán kóválygó állatokat megfogták és megfékezték; oly eszköz ez, melyet a magyar csikós még mai nap is használ, valamint a kirgiz is a középszerű pusztán. A tört vagy a hálót ugyanis nemcsak a halászat-hoz és madarászathoz szükséges eszköznek kell tartanunk, hanem úgy, hogy a kirgizek hajdan is meg némileg ma is az alsó Jaxartes nádasaiban tartózkodó párduczok és oroszlánok elejtésére szokták használni; a hálóba bonyolódott vadat ugyanis elmés készülék működése következtében rácsapódó balta öli meg. Azonban nevezetes, hogy csak a madarak és emlősök elejtésére való háló és tör nevében van a magyar és török alak közt analogia, holott a halászat-hoz szükséges eszköz, magyarul háló, ugor eredetre vall, minthogy az osztják *χολίπ* és a vogul *külup* (háló) rokona. A parittyá, e más ősi népeknél divott fegyver, már csak azért sem lehetett a pusztán honos, mert, mint PESCHEL⁶⁷ helyesen megjegyzi, a parittyát csak ott lehetett föltalálni, a hol kő van, már pedig ebben szütkölködik a homokos pusztá, úgy, hogy a törökök nyelvében e fogalomra nincs is külön szó, mert a kő jelölésére használt *taş* szó szerint dobás, lövedék. A parittyá szó csak-

⁶⁶ BUDAGOV I. 387. l.

⁶⁷ PESCHEL: *Völkerkunde*, 197. l.

ugyan idegen is a magyarban; későbbi, valószínűleg szláv eredetű.⁶⁸

Az említetthez legközelebb mint tulajdonkép támadó fegyvert a nyilat és az íjat kell helyoznunk, és pedig mint olyan eszközt, melylyel a kezdetleges műveltség fokán álló ember a nélkül, hogy az érzekkel megismerkedett volna, minden időben élt, és mely a török-tatár népek kezében már a történeti kor kezdetén félelmes fegyver volt. A mit e tekintetben HERODOT a skythákról és a rómaiak a parthusokról elmondanak, azt LEO császárnak a régi magyarokról szóló iratában ismételve találjuk, hol így szól: «A törökök (azaz magyarok) összes bizalmokat, hogy győznek, a nyilazásba vetik. Futás közben nagyon szeretik íjokat használni és nyargaltokban is kiváló ügyességet tanúsítanak a nyilazásban».⁶⁹ Már előbb a törőről szólva, láttuk, hogy a puszták lakója a rugalmasság erejét alkalmazta; a megfeszített íjban bizonyára még sokkal inkább szemébe tűnt és hasznára vált; és ha van mozzanat, melyből első fegyverei török eredete kiderül, az kétségkívül az *íj*, melynek magyar neve, íj, és török neve, jaj, jej, oly töből hajtott, melynek jelentése a törökben *hajlítani*, tudniillik ij-ből és ej-ből,⁷⁰ és mely a német *biegen*, hajlítani és *Bogen*, íj, a szláv *luka*, görbültség és *luk*, íj, a persa *کمر* *kemer*, görbülés és *کمان* *keman*, íj stb. közt levő viszonyt kifejezi. Ellenben a mi a magyar nyil szót illeti, ehhez ugyan egyrészről az ugor *nuol*, *nól* (sagitta) áll legközelebb, azonban másrészről nem szabad felejtenuünk, hogy a török *il*, *jil* tőszótag⁷¹ annyit tesz, mint fölpattanni, száguldani és hogy ennél fogva e közt meg a magyar nyil közt hasonló viszony mutatkozik ahhoz, mely a török *ok*, *nyil*, tulajdonkép lövedék,

⁶⁸ Lehet, hogy ez a szó a persa *پریدن* *periden*, repülni, igével függ össze.

⁶⁹ Caput 34.

⁷⁰ E tőszótag mélyhangú alakja (aj) a török *ajıl*, öv, heveder, görbület, alakban fordul elő.

⁷¹ V. ö. a török *jilga*, gyorsan lovagolni, *ilgar*, gyors követ, hírvivő, alakot.

dobás, meg a török ok, okla, dobni, hajítani, löni, tőszótag közt van. A *puzdra*, magyarul tegez, törökül tegeş⁷² megtartotta ősi török nevét; ez a szó ugyanis a tig, összedugni, össze-, tenni, többől származik, tehát nyilak bedugására vagy tartására való tokot jelent.

Csak a műveltségi fogalmak természetes fejlődésének megfelelően járunk el, ha azt tartjuk, hogy a török-tatár faj népei a különféle vágó, metsző és szűrő fegyvereket sokkal előbb használták, mint az Európában vagy épen világrészünk nyugati részén lakó ember. Ha tekintjük az árja és khinai műveltségi világ ősrégi voltát, meg azt, hogy egyrészt az említett két műveltség fáklyája, mint ez a dolgok örökké változhatatlan folyásából következik, sugarait észak felé vetette, holott másrészt a kopár pusztaság lakói folyton jobb életföltételekre törekedve, dél felé nyomultak: alig lehet kétséges, hogy az északi pusztaság nomádjai, járatlanok lévén abban a mesterségben, hogyan kell érczből fegyvereket készíteni, sokat vettek át délről; innen van, hogy a kard, mivel Persiából vették át a régi magyarok, ópersa *كارد* kard⁷³ nevét megtartotta. A kard vagy ghurd szó ugyan a mai persában kést jelent, a kardot jelentő különös szó pedig šemsir; ebből látható, hogy ez a fegyver először mint metsző és szűrő eszköz jutott a keleti Kaukázusból⁷⁴ a khazarok közbenjárásával a Volga vidékére és hogy a magyarok már jóval azután kezdték használni, hogy a törökség kötelékéből kiváltak. Különben a törököknek sincs külön szavok a kard jelölésére, mert a mostanában erre használt killē szó szerint

⁷² RADLOFF III. köt. 1. l.

⁷³ Lásd JOHNSON: *A Persian, Arabic and English dictionary* 989. lapját.

⁷⁴ MAS'UDI és a többi arab földrajzíró valamely tartományt, Serir mellett, Derbendtől északnyugatra, a zirehgeran, azaz vértcsinálók országának nevez; e szó a persa *زیر* vért szóból származik. Azon ország lakosai különösen vérték gyártásában tűntek ki. Derbend azon korban a fegyverrel való kereskedésnek úgyszólván főpiacza volt, és a Kaukázus még ma is acél- és ezüstműveivel tűnik ki.

metaszt jelent, a kil vagy kij, metszeni tőből, tehát régebben killi-ci-nak hangzott. Metsző eszköz, melynek a magyarban ősi neve van, a kés, törökül keser, fűrés, faragókés, a török kes, kis, metszeni tőszótagból, és a *zsebkés*, magyarul bicsak, törökül biçak a török biç, metszeni tőszótagból, valamint a magyar balta, törökül balta, baltu,⁷⁵ régi kiválóan török nemzeti fegyver, melyet a hősiség kitüntető jeleként az uralkodó ház tisztjeinek adtak. V. ö. ezt: baltaži, udvari apród, tulajdonkép a baltás. A balta különféle fajtái közül följegyezzük a következőket: az aj-balta nevűt, mely sarló alakú vasból és hosszú nyélből álló alabárd; a kölük-balta nevűt, melyen min a magyar fokoson, a balta élének megfelelően a nyél másik oldalán kalapács alakú vas van; a mi a kölük vagy kölünk szót illeti, az *tuskót* jelent, melyet a magyarban szintén kölýű-nek hívnak. Ezzel az utóbbival rokon fegyver a magyar buzogány, törökül buzdogan, helyesebben bozdurgan, azaz az irtó, a megsemmisítő, a buz, boz, elpusztítani tőszótagból, tehát oly fegyver, melyet csak véres összecsapáskor egészen közel az ellenséghez ultima ratióképp használtak; végre a fegyverek ez osztályába még a magyar csákány, török čakán tartozik, mely a kirgizeknél hosszúnyelű balta; töve čak, vágni, metszeni, melyből a török čaku, kés is származott. Végre mint oly fegyvert, mely Leo császár leírása szerint a régi magyaroknál fontos szerepet játszott, megemlítjük még a *lándsát*, mely magyarul dsida, törökül és mongolul žida; e szó, melynek török eredetét már bebizonyítottuk (l. a 25. jegyzetet a 296. laphoz), a szlávba is átment. Előbb említettük, hogy a törökök és magyarok az érzekkel csak a déli irániak és az északon lakó ugor népek által ismerkedtek meg, hogy ennél fogva a kőkorszak náluk igen hosszú ideig tartott, a bronzkorszak ellenben tetemesen rövidebb volt és helyébe a csakhamar bekövetkezett vaskorszak lépett. Ezt látjuk ugyanis a régi Nagy-

⁷⁵ Balta hangra nézve rokona a török balga, buzogány, szónak.

Bolgárorszáiban, a magyarok ősi fészkeinek szomszédságában tett præhistoricus kutatások eredményéből; minden ásatás mellett csak az derült ki, hogy bronz fegyvereket és eszközöket, úgymint szekerczéket, késeket, töröket, kardokat, nyilak és lándsák hegyét, a régi Bolgárország romjai közt eddig még nem sikerült találni, ámbár a permi kormányzóságban és az Uralban nagyon sokra akadnak. Így nyilatkozik LICHACEV A. T., orosz régiségtudós a II. archaeologiai congressus dolgozataiban.⁷⁶

Könnyen megmagyarázható, hogy a magyarok mostani hazájokban való letelepülésök után más, akkor nyugaton használt fegyvernemekkel is megismerkedtek és, hogy azokat idegen neveikkel együtt magok közt meghonosították; ilyenek pl. lándsa (Lanze), szablya (Säbel) bárd (Barte), balista (Baliste) stb. Azonban előre bocsátott fejtegetésünk valószínűleg elég lesz arra, hogy az olvasót meggyőzze arról, hogy a fegyverek nagyobb száma, melyekkel a magyarok Európában való letelepülésök előtt éltek, ősi török nevek után ítélve, csak török eredetű néptől származhattak és hogy a kölcsönzött szókkal jelölt fegyverek közül egyedül a kardot, mint fejlettebb ipar termékét, vették át a déli iráni műveltség világából. Úgy áll a dolog a *várral* is, melyet a pusztának mindenféle közműves munkában járatlan lakói csak a tőlük délre élő művelt népeknél láttak és ennek következtében nyelvökbe persa neve alatt vették át; mert hát a magyar vár (arx) szó kétségen kívül a persa بار bar,⁷⁷ vár, vármű, szóval azonos. Valamint a khazarok, mint előbb láttuk, a byzanciaktól kértek férfiakat, hogy Sarkel várát fölépíthessék, minthogy a görög műveltség akkor a pontusi országokban uralkodó befolyásnak örvendett: épen úgy az inkább keleten lakó magyaroknál a keleti Kaukázus felől iráni műveltség befolyása terjedt el, a mely némely, a persa műveltségből kölcsönzött

⁷⁶ Lásd ŠPILEVSKIJ: *Drevnie Goroda i drugije bulgarsko-tatarskije pamjatniki* (Kazan, 1877.) 288. lapját.

⁷⁷ Bar, — arx, ebben az összetételben is fordul elő: — — bar-u-divar azaz vár és fal. JOHNSON a 204. lapon így fordítja: Walls and bulwarks

újítással, mint még gyakrabban fogjuk látni, a magyarban a persa nyelv nyomait hagyta hátra. Ezzel természetesen nem azt akarjuk állítani, hogy a régi magyarok bizonyos, a védelemhez tartozó földműveket nem ismertek; a földhányás vagy gát, meg az árok is bizonyára régtől fogva arra szolgált, hogy vele a nyílt pusztán tanyázó nyájakat megvédjék és azután valószínűleg a hadi tábor megvédésére is használták. A nyelv itt legalább biztos támasztékot nyújt, mert a *földhányás* vagy *töltés* magyarul gát, törökül kači (gát), meg a besenyők nyelvéből ismeretes kata, gata, vár és e szó mind eredeti és a kat, réteg, tőszótagon alapszik, valamint eredeti a magyar árok, török arik szó is, mely mással összetéve akárhány magyar helynevet alkot. Ilyen például Árok-szállás (azaz árok-tábor), Árok-alja, Árok-tő (borsod-mégyei helység) stb. A régi magyar tábor erősítéséről levén szó, meg nem állhatjuk, hogy a magyar történetírók nézetéről, mely szerint a győr szóban, mely ma helynevet jelent (például Diós-Győr, Nagy-Győr, Szolga-Győr), a magyar gyűrűnek megfelelője lappang és mely szerint e szó eredetileg várat jelent, megemlékezve, azt ne mondjuk, hogy ezt egyáltalán nem lehet az alaptalan hypothesisek közé sorozni. Hogy vajjon ez a magyar győr vagy gyűrű az avarok hring-jeivel vagy ring-jeivel, melyekről Nagy-Károly történetírói megemlékeznek, összefügg-e vagy nem, azt itt nem akarjuk fejtegetni; hogy azonban győr valóban úgy tekinthető, hogy eredetileg gyűrűt, kört, kerítést jelentett, arra vannak nyelvi bizonyítékaink, ha tudniillik ezt a győr-t nem gyűrűvel, hanem a török kür, gür, küren, güren, كورن tábor, gyűrű, hadosztály, társaság⁷⁸ szócsoporthal hasonlítjuk össze. Visszatérve a vár fogalmára, megjegyezhetjük, hogy a törököknek erre még ma is van eredeti szavok, tudniillik kurgan a kur, fölállítani, állítani, többől; ez a szó a mesterségesen emelt sírdombok jelölésére is használtatik és a magyarban is még

⁷⁸ Lásd: BUDAÖV II. 124.

ez utolsó értelmében, a korgány, kurgány alakban ismeretes.

Azután, a mit a régi magyarokkal egykorú írók ezek lovasságáról följegyeztek, meg Leo császár nyilatkozata után: «A törökök (azaz magyarok) lovasok és már csak azért sem szállhatnak le lovaikról, mert mintegy lóháton növen föl, gyalog a harcban meg nem állhatnak,» figyelmünket okvetetlenül a hadügygyel szoros kapcsolatban levő lovasságra kell fordítanunk. Hogy törökök és magyarok egyaránt a harczost, sőt a férfit általában csak lovasnak képzeltek, az leginkább a nyelvszokásból derül ki, mely a gyalog, közönséges, alacsony és megvetés fogalmát oly szókkal fejezi ki, melyek ugyanazon töből származnak; v. ö. a magyar *gyalog*, török *jajag*, *gyalog* és a magyar *gyaláz*, török *jalang*, *hiú*, *üres*, *meztelen*, *méltatlan*, egymáshoz való viszonyát. Mennyire elválaszthatatlan a ló még manap is Közép-Ázsia pusztaságának lakójától, azt számos, e népeket jellemző, vonás bizonyítja. Mindamellett sem töröknek sem magyarnak nincs külön szava a *lovaglás* fogalmának kifejezésére, mert mind a kettő egyformán körülírja, a magyar lóra ülni, a török min, vagy atka min (lóra fölmenni) szavaival; e sajátságot a nyelv már említett hiányának kell tulajdonítani, hogy nem tudja az általános fogalmakat megjelölni; más részt azonban a lószerszám egyes részeinek vizsgálásánál több pont megegyező volta szembeszökő. A magyar *nyereg*, török *ejger*, *jeger*, *jeker* és *eger* szókban nyilván hangeltolódás van *r* és *g* között; e gyanításunkat igazolja először az ide vonatkozó ugor szók összehasonlítása, így a vogul *nair*, a votják *eñer* és a cseremis *örtñer* alak; másodsor az, hogy a török a szókezdő, sőt még szótagkezdő *r* hangot is örömetst elkerüli.⁷⁹ A mi e szó alapértelmét illeti, az *ej*, *jej*, *jeg*, hajlítani, meghajlítani, tőszótag azt bizonyítja, hogy eredetileg a *hajlás*, *behaj-*

⁷⁹ Így a török *bar-jam*-ot ejt *baj-ram* (ünnepe) helyett, *bar-jak*-ot *baj-rak* (zászló) helyett stb.

tás fogalmát jelentette; v. ö. a német Sattel és Sattel eines Berges, Einsattlung közt levő viszonyt; a lószerszám e fő alkotórészét tehát külső alakja után nevezték el. Ugyanez áll a *kengyelre* nézve is, mely magyarul *kengyel*, vagy *kengyel-vas*; a lószerszám e részét, melyet a rómaiak és görögök nem ismertek, Európában ural-altáji nép honosította meg, mint a magyarországi avar leletekből látható; magyar nevét tehát csak a török nyelvkincs segítségével lehet megmagyarázni. Abban ugyanis megvan (alt.) *kangaj*, esetleg *kengej*, *hóczipő* vas vagy fa talp, melynek segítségével a havon járni lehet; ezt a szót, mely a *kaj*, hajlítani tőszótagból származik, később a *hóczipő* és a régi *kengyel* hasonló alakja miatt az utóbbira alkalmazták.⁸⁰ A többi ide tartozó részletből hadd álljon itt a következő.

A *lószerszám* általában magyarul *hám*, a török *kám*, kötni, tőszótag közel rokona és a szó tágabb értelmében vett köteléket jelent; így vagyunk a magyar *gyeplő* szóval is, mely a törökben *jeplik*, *jeplük*, *kötél*, *kötő szerszám*, tehát kötelék általában, a török *jip*, *jöp*, kötel szalag, tőszótagból. Ugyanilyen eredetű a *zabolát* jelentő magyar *kantár*, török *kantar* (kírg.) *kangtar*, szó is; töve ugyanis *kan*, *kang*, a *kam*, kötni, tőszótag mellékalakja. *Hám* vagy *gyeplő* tehát a szó legszorosabb értelmében köteléket jelent, sőt az említett tőszótag még más ide való szó képződésében is fölfedezhető, tudniillik az *ostort* vagy *korbácsot* jelentő magyar *kan-csuka* szóban, melynek a törökben *kančuga*, a mongolban *ganziga* felel meg; ez utóbbi két nyelvben azonban nem *ostort* vagy *korbácsot*, hanem olyan vékony szíjat vagy szalagot jelent, melylyel a lovas mögött a nyeregre könnyű holmit szoktak kötni. Egyébiránt az *ostort* jelentő különös török szó tudniillik *kamči*, mind fogalom, mind hang tekintetében az

⁸⁰ Kangal, eredetileg kaingal, kajingal oly képzés, mint a sujurgal, tutkal stb. szóké.

előbbi rokona. Mindent összefoglalva, tehát azt látjuk, hogy a lószerszám részeinek meghatározásában a török és a magyar egyaránt a kötés alapfogalmából indult ki; ez az eszmemenet más, *zabolyát, állazót, ajazót* jelentő magyar szóban is, tudniillik fék-ben, ki van fejezve, ha ugyanis ezt a szót a török *pek, bag, pak*, kötelék alakkal egyrészről, meg a magyar *békó* vagy *béklyó*, ló lábára alkalmazott *bilincs* és a török *bek, pek*, kemény, szilárd és *baglik* vagy *peklik*, megkötött, alakkal másrészről összehasonlítjuk.⁸¹

Csak hozzávetőleg akarjuk itt kapcsolatban a lószerszám elnevezésének taglalásával a kocsit is említeni. Tekintve régebben kifejezett nézetünket,⁸² hogy a kocsit csak erdős vidék lakói találhatták föl, a járomű feltalálását általában vagy további korszakba kell helyeznünk, vagy a török nép oly töredékének kell tulajdonítanunk, mely erdős vidékre szorult. Ennek elhívására leginkább a magyar szók csábítanak, ha tudniillik a *kocsi* szót, mely könnyű jároművet jelent, ellentétben a *szeke*-rel, melynek értelme: nehéz, terhes járomű, tekintjük és az előbbit a török *koşişi*, futó, szóval, mely a *koş*, futni, tőből való, az utóbbit pedig a török *čeker*, húz, von és *čeki*, teher szóval kötjük össze. Ezt csak mint pusztá sejtelmet említjük; egyébiránt hogy még nyugati Európában is a német *Kutsche*, a francia *coche*, az angol *coach* alak divik, az ép oly kevésbé tenné lehetetlenné, hogy a törökből származott legyen ez a szó,

⁸¹ BUDENZ tanár úr, a ki mindazt, a mi finn-ugor nádparipájával meg nem egyez, módszer nélkül valónak és hibásnak mond, a magyar fék szót a finn *paitse*, *capistrum equorum*, alakkal veti össze, és azt hiszi, hogy a fék szó alapfogolata tulajdonkép fej (finnül *pää*), és e pontnál az *Akadémia szótára*-ra utal, melynek szövejtéseit egyéb dolgokban minden kritikán alúl állóknak tartja. Tudós ellenfelem föltevésének alaptalansága az itt közölt összeállításból eléggé kiderül, és hogy fék nemcsak annyit tesz, mint a német *Halfter*, azt e szó további használata a magyarban mutatja, tudniillik a fékez ige, mely annyi mint legyőz, megzaboláz, tulajdonkép köt.

⁸² *Primit. Cultur d. türk.-tat. Volkes*, 128. lap.

mint a mily kevéssé lehetetlen a Schabrake (lótakaró) szó török eredete azért, mert e szó szintén csak Európában van elterjedve, holott pedig határozottan a török-tatár žaparak, takaró, szóból származik. Végre még az a körülmény is bátorít arra, hogy ezt higgyük, hogy a kocsi fő alkotórészét, tudniillik tengelyét, mely töröktől dengil, tingil, tüngül, e nyelvekben analog és eredeti szó jelöli, minthogy az ókor kezdetleges járóműveinél és még ma is Középázsiaiban a tengely képezi a kocsinak tulajdonképen forgó részét, mit a ding, ting, teng, fordulni, forogni, tőszótag ki is fejez.

Ezt a háborúról és fegyverekről szóló szakaszt rövid megjegyzéssel zárjuk be, a mely néhány, a hadügyhöz tartozó, jelképpel és kifejezéssel foglalkozik. A *zászló*, a háborúban oly nagy fontosságú jelkép fogalmának jelölésére úgy látszik sem a törököknek, sem a régi magyaroknak nem volt, soha eredeti szavok. A magyarban használt zászló szó szláv eredetű és zasztavából származik, a másik ugyanazt jelentő szó, lobogó, voltaképen csak a zászló lengő, lobogó voltára vonatkozik. A törököknek is két szavok van a zászló fogalmára, tudniillik sanžak, mely alapjelentése szerint dárda és melyből, miután a végébe gömböt (munžuk) tettek és lófarkat kötöttek, a *tug* azaz a zászló lett; és másodszor bajrak, helyesebben bajdag, mely a baj, fejedelem és dag, jel szóból van összetéve, tehát fejedelem és legfőbb hadvezér jelképe; ez előtt szokták még ma is menet közben a zászlót vinni és ennek sátra előtt tűzik a földbe, ha táborba szállnak. A török bajdag, zászló, a magyarban csak mint tulajdonnév maradt meg; a névtelen jegyző szerint ugyanis kún vezér neve (Boyta.) A hangszerek közt természetesen a kürtöt tekintették legkiválóbbnak. Ez a szó a magyarok mai nyelvében csak annyiban magyarázható meg, hogy még más vele rokon szó is van, tudniillik kürtő, azaz cső, kémény; megfejteti azonban csak a török nyelvkincs segítségével lehet. Ebben ugyanis van kev, keü és küü, odvas, üres, tőszótag, melyből különféle, üres testeket jelölő szók származtak, pél-

dául kevek, küvek, odvas, kevürge, nagy dob, köpür, köbür, mély út, híd, és küü, hang, úgy, hogy meglehetősen bizonyossággal föltehetjük, hogy a magyar kürt, kürtő szóban régibb kevürtü, küürtü vagy köbürtü alak rejlik, mely a kevür, küür vagy köbür causatívumból származik és *kirájtat* vagy *hangzót* jelent. A magyar dob, a török *dömbek*, *féldob*, és *top*, *golyó*,⁸⁸ *gombolyag*, szó, mint eredeti volta bizonyítja, Ázsiából származik, min nem lehet csudálkoznunk, ha azt a fontosságot tekintjük, melylyel ez a hangszer a *sálmán* hit szertartásaiban bírt; de a háborúban csak annyiban volt nevezetes, hogy mikép a zászlót, inkább fejedelmek jelképeül használták és talán inkább vallási szertartásoknál, mint a hadvezérlés parancsainak osztásánál alkalmazták. Végre hadd említsük itt még a következő fogalmakat, melyek az imént fejtegetett tárgygyal összefüggnek. A magyar bátor, a török *batır* szót sokan a persa بهادر behadir, bahadur (bátor) szóval kötik össze és perzsa eredetű szónak tartják. Ezt a véleményöket azzal támogatják, hogy ez a fogalom mongol nyelven még ma is

بغداد

baghadur-nak hangzik, és hogy ugyane baghadur-nak etymonja a szanszkritban megtalálható. E kérdésben döntő ítéletet mondani egyelőre nehéz volna; nekünk érdekes tudnunk, hogy ez a szó a magyarok révén jutott Európába, tehát a Volga vidékén már a VIII. és IX. században okvetetlenül ismeretes volt. A bátorral homlokegyenest ellenkezőben a magyar *gyáva* szóban még némileg fölismerhető a török *jaba*, *java*; ellenben a *győzés* fogalmát, a magyar *győz* igét csak a török *jej*, *jobb*, szóval és *jejüz*, *jegüz*, *jobbnak lenni*, képzelt igetővével lehet megmagyarázni.

⁸⁸ A dob kezdetleges alakja gömb- vagy félgömbszerű, mely utóbbit Európában üstdobnak neveznek és Középázsiaiban még mai nap is a nyereg kápájának két oldalán megkötve visznek magokkal.

5. A család.

Ha a magyar nyelvnek eddig felsorolt műveltségi mozzanataiból azt láttuk, hogy a törökkel határozottan megegyeznek, már azoknál a példákánál, melyeket e szakaszban fogunk megbeszélni, az analógiák mértékének nyelvecskéje már feltűnőleg az ugor nyelvek csoportja felé fog billenni; ezt a jelenséget tanulmányunk e részének utolsó fejezetében még behatóan meg fogjuk vizsgálni. Mielőtt azonban a rokonsági összeköttetések neveit taglaljuk, elkerülhetetlenül szükséges, hogy az emberrel, nevezetesen az emberi test egyes tagjaival foglalkozzunk, és pedig annál inkább, mivel eddig közönségesen elterjedt hit szerint az ezekre vonatkozó szokat kizárólagosan finn-ugor eredetűeknek tartották és ebben természetesen annak döntő bizonyítékát látták, hogy a magyar nyelv kiváló finn-ugor bélyeget hord magán. Igaz, nem lehet tagadni, mint már említettük, hogy az ide vonatkozó elnevezéseken a finn-ugor nyelvek uralkodó hatása meglátszik; azonban másrészt azt tartjuk, hogy az összehasonlításban, mely eddigelé ezen a területen történt, nem jártak el eléggé tárgyiasan, nevezetesen nem vizsgálták az illető szókinccset egész terjedelmében; mert ha ezt megtették volna, a hasonló alakok számviszonya nem mutatna oly tetemes különbséget, a milyent HUNFALVY és BUDENZ⁸⁴ eddig megejtett kísérleteiben találunk. Hogy állításunk igazvoltát mindenki átláthassa, az egyes testrészek következő sorát magyar, finn-ugor és török-tatár nyelven ide iktatjuk, a második nyelvcsoporthoz BUDENZ művére támaszkodva.

⁸⁴ Lásd HUNFALVY: *Reguly Antal hagyományai*, I. 283. és *Ethnographie von Ungarn*, 147. l. Továbbá BUDENZ J.: *Nyelvtudományi közlemények* XVI. köt. 145—153. lapját.

Magyarúl	Finn-ugor nyelven	Török-tatár nyelven
1. Fej	pää, päñ	bej, (avult)
2. láb	lajl	ajak
3. ujj	tul'e, tul'	ölü, elü, barmak
4. váll	olka	egin, ejin és omuz, onuz ⁸⁵
5. térd, tírd,	polve	tiz, čir
6. mell	majl	kögüs, omrau ⁸⁶ <i>imel, mel</i>
7. hát	selkö	kat ⁸⁷
8. csont	takte	söng-ek (esetleg song-ak) ⁸⁸
9. velő	vēlm	bejin, mejin, jilik
10. szem	säm	köz
11. fül	päl'	kulak
12. orr	ńol	bor—un, burun
13. száj	sũu, sop, tuos	agiz, avuz, sjuvar
14. fog	päng, pong	tiš
15. nyelv	nelm	til, tēl
16. torok	turr, tur	bugaz, boguz
17. szív	sim, šim	jürek
18. máj	majt	bagır, baır
19. tüdő	šodo, täty	öpke ⁸⁹
20. vér	vere, ver	kan
21. kar	—	kar, kol
22. köldök	—	köndük
23. bőr	—	baru
24. bajusz	—	bıjık, bujut ⁹⁰
25. nyak	—	jaka (nyak hátsó része)

Das
⁸⁵ BUDENZ vállra csak a csagatáj egin, ejin szót idézi, a mely azonban csak a keleti törökre nézve helyes, mert a nyugati törökben arka, hát, és omuz, váll.

⁸⁶ Omrau kirgiz szó és szószerint előrészt jelent.

⁸⁷ Kat uigur szó és hátat meg nyugatot jelent, ellentéte öng, elül és kelet; az *in* határozóképzővel lett az előbbiből katin, hátra. (BUDA-
 GOV I. 650.)

⁸⁸ BUDAGOV így írja: sũnük, azonban Középázsiaiban e szó süjek és söngeknek hangzik.

⁸⁹ Öpke, öfke a tüdőnek nem sajátképi elnevezése, a szó igazi jelentése harag, epe. Az oszmánban ak-žiger a tüdő, tulajdonkép: fehér máj, és kara-žiger a máj.

⁹⁰ Bıjık mellett még burut, bujut is annyi mint bajusz.

sin

<i>Magyarul</i>	<i>Finn-ugor nyelven</i>	<i>Török-tatár-nyelven</i>
26. boka	—	bogun ⁹¹
27. talp	—	tapan, taban
28. gerincz	—	geri ⁹²
29. homlok	—	kamak ⁹³
30. derék	—	tirek, terek ⁹⁴
31. köröm	—	tírmak, tírnak
32. szakáll	—	sakal

Ha tehát a testrészek itt felsorolt 32 magyar nevét a megfelelő finn-ugor és török-tatár szókkal összehasonlítjuk, kiderül, hogy körülbelül 16 föltűnő analógiát mutat a finn-ugor nevekhez, 16 pedig ugyanolyan fokú hasonlóságot török-tatár példákhoz; mind a két oldal felé a szoros etymologicus kapcsolat kétségen kívül áll, úgy, hogy sem az egyik sem a másik részszel való átalános vagy túlnyomó rokonságról szó sem lehet, és hogy e szerint a testrészek elnevezése a magyarban nem e nyelv finn-ugor eredetét, hanem meg e kezdetleges fogalmakban is nyilvánuló keverék voltát bizonyítja. ⁹⁵

E kitérés után fejtegetésünk sajátképi tárgyára visszatérve, mindenelőtt meg akarjuk jegyezni, hogy az imént említett analogia viszonya, mely a testrészek egyes nevei között van, a

⁹¹ Bogun vagy bogum synonymjai bugao, bug és buu — csomó, bog, böttyök.

⁹² V. ö. ezt: tauk gerisi, a tyúk hátrésze (BUDAGOV II. 175.). Lásd továbbá AHMED VEFIK *Lehcei Osmani*-ja II. rész. 1082.

⁹³ Koibal-karagasz nyelven; BUDENZ föltevése ellenében határozottan a kom, kam, domb, dombszerű emelkedés, tőszótagon nyugazik és esetleges komluk, pars protrudens, alakkal hasonlítható össze. V. ö. ezeket: persától pišane, homlok, és piš, elöl; és az angolban van forehead.

⁹⁴ *Tirek* különösen középdarabot, támasztékot, oslopot jelent; innen tire, tere, türe, támogatni, támasztani. A magyar derék meg a török tirek, direk viszonyát a német Lehne és Lende közt is meg lehet találni.

⁹⁵ Hogy a testrészek elnevezése egybeült sem menekülhetett meg idegen nyelv befolyásától, arra a kurdban, tadšikban és oszmánban elég példa van.

két nyelv területén a rokonsági fokozatok jelölésére használt szókban is szembeszökő; azonban a különbség, a kettő közt az, hogy itt a pontos meghatározás már azért is nehéz, mert gyakran ugyanazt az elnevezést ugyanabban a nyelvjárásban különféleképp használták. Tekintsük például az *atya* szót; azt találjuk, hogy a magyar *atya*, a török *ata*, az osztyák *at'a* az említett fogalomnak átalában megfelel; másrészt azonban ugyanez a szó, *ata*, a kirgizek nyelvén nemzedéket, gyámot, baskir nyelven bátyát, a mordvinban öreg embert és a finnben *ati* ipát jelent. Hasonlóképen *anyát* a magyar *anya*, a török *ana*, az ugor *anaj*; holott ugyanezt az *ana* vagy *ene* szót másutt néne, sógorné vagy átalában nő, nőnemű helyett használják. Ha tehát az ide tartozó névsort összehasonlítjuk, okoskodásunknak tág tér nyílik és a mi ilyen esetben elő szokott fordulni, a tévedés veszélye annál nagyobb. Az *ember* fogalmát jelentő szót, a magyar *ember*-t, illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy etymologiai értéke még mindig ismeretlen és minden erre vonatkozó magyarázat határozatlan okoskodáson alapszik;⁹⁶ a nem megjelölése ellenben élesebb vonásokban mutatja a finn-ugor nyelvekkel való megegyezést, ha a magyar *fér*, *férj* szót a cseremis *pörgö* és a török *er*, *erk* (ebben: *erk-ek*) alakkal, a magyar *nő*, *né* szót pedig a vogul *ne*, *aszszony* és a török *naj*, társ szóval összehasonlítjuk, vagy ha a magyar *hím* szót az ugor *kum* és a mongol *kümön*, *férfi*, *ember*, alakkal összeállítjuk. A *gyermek* általános fogalma, a magyar *gyerek* a török *jauruk* esetleg *jeürük* kölyök, *gyermek*, szóhoz, a magyar *fi*, *fiú* ellenben az ugor *pi*, *pojka* szóhoz áll közelebb. A *férfi*- és *nőtestvért* jelentő szók vizsgálásánál azt találjuk, hogy a magyar bátyát hibásan származtatják a szlávból, minthogy a töröknek ehhez hasonló szava van, tudniillik *baža*, *sógor* és *baži*, *nőtestvér*; mind a kettőt ismerik Közép-Ázsiában, de a szlávoktól semmi esetre sem kölcsönözhatték.

⁹⁶ Lásd a III. melléklet illető helyét.

Így a következők is összehasonlíthatók: a magyar *öcs* és a csagatáj *eči, eži*,⁹⁷ fitestvér, bátya; a magyar *húg* és a csagatáj *uka, űke, húg*⁹⁸; a magyar *ángy, sógorné* és a török *jenge, sógorné*; a magyar *déd, dédapa* és a török *dede, nagyatya*; a magyar *néne, nagynéne* és a török *nene, anyóka, nagynéne* stb.; holott viszont a következők is megfelelnek egymásnak: a magyar *ipa* és az ugor *up, appi* meg a török *übe, űpe* (az uig. *übeke* alakban ebből: *übe* és *eke*); a magyar *napa* és az ugor *anip*; a magyar *vő* és az ugor *väng, vävy* a magyar *meny* és az ugor *män*. Egyébiránt jellemző, hogy a rokonsági viszonyok eredeti elnevezéseiben való gazdagság, melyet a törökben különösen kiemeltünk⁹⁹ és melyet AHLQUIST a finnben is nevezetesnek talál,¹⁰⁰ a magyar nyelvben már nem található; ez mutatja, mily erőszakos forradalmaknak volt a magyar nép nyelve és műveltsége szelleme az által kitéve, hogy magát már korán szláv és germán elemek közé úgyszólván beékelte és, hogy a nyugati műveltség hatását még belső, családi életétől sem tarthatta távol. Tekintve ezt a körülményt, haszontalan fáradság is volna, ha a mai magyarban a régi időben fennállott törzsek és clanok viszonyainak nyomát keresnők: pedig ez a viszony Középázsia nomádjainak társadalmi életében nagyon fontos volt és a magyaroknál még sokáig a kereszténység és a nyugati műveltség elterjedése után is bizonyos szerepet játszott; ezért tették a vitézek nevéhez a szokásos «*de genere...*» kifejezést és ebből származott a Hetu Moger hét törzséről¹⁰¹ szóló hagyomány is, mint a névtelen jegyző elmondja, meg a 108 nemzetségről, melyről KÉZAI krónikájában még a XIII. század vége felé is ír felsorolva egy csomó tulajdonnevet, melynek legtöbbjéről azt találtuk, hogy

⁹⁷ BUDAGOV I. 13.

⁹⁸ BUDAGOV I. 146. szerint öke az öcs.

⁹⁹ Lásd: *Primitive Cultur d. turko-tatar. Volkes*, 68. l.

¹⁰⁰ Lásd: *Culturwörter* 203. lapját.

¹⁰¹ V. ö. ezt a török kifejezést: *jeti-ata, ősök*, szó szerint a hét atya.

a török nyelv körébe tartozik. Tehát a népeletre vonatkozó elnevezések közül eredetinek csak a magyar törzs, török tire és töre szót tarthatjuk; ez a magyar *tör* tövével függ össze és így tulajdonképen *töredéket* jelent; ellenben a másik ide tartozó fogalom, tudniillik a *nemességé*, mely a magyarban *nemes*, a *nem* szóból, tehát olyant jelent, kinek neme, nemzetsége vagy családja van — csak a török *man* szóban, melylyel a *man-ap*, *man-apa*, *nemesség*, tulajdonképen *ös*, alakot lehet összehasonlítani, ismerhető föl. Az itt említett összefüggést, mely *nemesség* (*nem*) és *nemes* (a kinek neme, nemzetsége van) közt van, az újpersában is megtaláljuk, a hol *khanedan*, *nemes*, szó szerint családját ismerőt jelent. A magyar *ös* szót csak alapjelentésében: öreg, régi, kell vennünk és a török *ozo*, előbbi kor meg a finn *isä*, *atya* alakkal összehasonlítani.

Az előbbi szakaszokban láttuk, hogy a legtöbb méltóságot jelentő név, mint a kiváló módon kitetsző török műveltség szelleme magával hozza, félreismerhetetlenül a török nyelv bélyegét viseli magán; ezt a családi életben használt megtisztelő neveknél is láthatjuk, ha az *urat* és *asszonyt* jelentő szókat közelebbről tekintjük. A magyar *úr* szót eddig a finn-ugor *uroh*, *uros* és *jor*, férj, férfi szóval szokták összehasonlítani; v. ö. a török *er*, férfi, hős, alakot; a finn-ugor szót pedig AHLQUIST¹⁰¹ a litván *vyras*, lett *vīrs* és latin *vir* alakkal kapcsolja össze. Azonban mi azt tartjuk, hogy itt a fogalmak egymásnak teljesen meg nem felelnek, mert a magyar *úr* szó első sorban *dominus*-t, *uraságot* jelent (v. ö. ezt: urország, ország, voltaképen uraság, birtok) és a szó ez értelmében, azaz a *magister*, *patronus* alap gondolatából kiindulva, a török *our*, alt. *uur*, védelem, védő¹⁰² vagy *ur*, *űr*, magasan fönn, sejtethető.

¹⁰¹ Lásd: *Culturwörter* 204. lapját.

¹⁰² *Our* az arab átírás szerint *أوغور* *ogur*, a szótárakban nagyobbára *véletlen*-nek van fordítva. Ez határozottan tévedés, mert *our* annyi mint védelem, őrizet. Így: Allah *our* ola, isten veled! Uraz annyi, mint sze-

A magyar asszony, akhsun, ohszun szóról már egyebütt (l. a III. mellékletet) kimutattuk, hogy török eredete kétségen kívül bizonyos és, hogy nem annyira az *úr*ő, mint inkább általában a *nő* alapgondolatát fejezi ki.

A családi és társadalmi élet fejtegetésében az *úr* és asszony fogalmáról a szolga és rabszolga nevére térünk át. Természetes, hogy nem tekinthetjük pusztá véletlennek, hogy a magyarnak e fogalmak jelölésére nincs eredeti szava és, hogy a szolga nevét a szláv *sluga*, a *rabszolgáét* pedig a germán Raub szóból vette. Épen így tesz a török, a szolga jelölésére az arab-persa *khidmetkiar* és a rabszolgáéra a persa *bende* vagy az arab *jesir* szóval élven. Mindamellett nincs jogunk hinni, hogy a régi magyarok, kiket velök egykorú írók legiszonyúbb emberrablóknak írnak le, a szolga és rab fogalmát nem ismerték. Bizony ismerték; azonban nagy okunk van arra, hogy amaz idő korlátolt elméjű krónikásainak igazságszereteten kételkedjünk; mert abból a körülményből, hogy a magyarok a *szolga* és *rab* fogalmának kifejezésére csak Európában kölcsönöztek szót, kiderül az, hogy, mint a törökök műveltségi mozzanataiban a hasonló fogalmak tárgyalásánál kiemeltük,¹⁰⁴ a szolga és rab viszonya a társadalmi élet szigorúan patriarchális alakjában egyáltalán nem volt olyan, a milyen a római kényuraság és uralomra való vágy következtében elfajult nyugat társadalmában. Valamint a törököknek szolga és rab jelölésére csak egyetlen eredeti szavok van, tudniillik *kul*, mely szó belértéke szerint a hallgatásra és engedelmességre vonatkozik, úgy a magyarban is csak egy eredeti szó szolgál erre, tudniillik *inas*, alapértelmében a kicsi, a fiatal, tehát némileg tanuló, apród (v. ö. e török alakokat: *ini*, kicsi, *inag*, kicsi fejdelem, trónörökös); maga az *apród* szó is *apró*-ból származik. Ethnicus, de

renesés, és kirgiz nyelven örös legelő, oly hely a sátor közelében, melyen a marha őrzet mellett legelhet. (BUDAGOV I. 128.)

¹⁰⁴ *Primitive Cultur des turko-tart. Volkes.* 126. l.

egyszersmind historicus érdekű is az, hogy a *barát, társ* fogalmának jelölésére a magyarban török szó használtatik; a sokat taglalt magyar pajtás török bejtaš szót értem, melynek jelentése szó szerint fejtárs, vagyis olyan a barátságra vonatkozó összetett szó, a milyen a daš vagy dar szótagból és testrészt jelentő szóból a törökben több is alakult, például kafa-dar (koponyatárs), arka-daš (háttárs), kojun-daš (kebeltárs), karin-daš (hastárs); ez valamennyi barátot jelent, kivéve az utolsót, melynek értelme testvér. Ezt a török bejtaš vagy bajtaš alakot, mely az ótörök baj, bej, fej szóval van összetéve, a mai oszmánban hibásan begtaš-nak ejtik; nagyon nevezetes, hogy már Persiában is elterjedt, a hol ugyanis a paje-daš (kinek valamiben része van) szóval azonosnak tartották, valamint a magyar is a baj, nyomor és társ összetételének nézi és a «bajban való társat» magyaráz ki belőle.

Végre még néhány a születésre és halálra vonatkozó fogalmat is, mint ide tartozót, föl akarunk sorolni. A *születést* és *szülést* jelentő szokat a magyarban szül, a törökben tul vagy töl¹⁰⁶ fejezi ki (v. ö. a következő: alt. töl, születés, nem, és töldő, megkölykezni; magyar szülni és születni); a magyar *hal* pedig a finn-ugorban kal, xal, a törökben öl, vıl, ellenben a magyar öl a törökben öl-gür vagy öl-dür. Így még néhány az utóbb említett fogalommal összefüggő szónak szembeszökő török jelleme van; ezt mindenki rögtön be fogja látni, ha megemlítjük, hogy a magyar *sír* a török čigir, čir, vagy siri, verem, barázda, továbbá a magyar *verem* a török oro, ora, orom, árok, szó rokona, meg hogy a magyar koporsó, a török koburžak, láda, katulya szóval egyenesen azonos.

¹⁰⁶ Tul vagy töl tulajdonkép a ma már nem használt *togul, toul*, születni, összevonásából lett; ennek alapja a tug, támadni, születni szótag.

6. Az alkotmány.

Ha magyar történetírók azon könnyen megfogható kegyelet érzelmeitől indítva, melylyel nemzetök múltja iránt viselkednek, a régi magyar alkotmány eredetéről, szelleméről és történeti fejlődéséről beható tanulmányokba bocsátkoztak: ilyen fajta okoskodásaik természetesen csak a vezérek korára vonatkozhatnak, nem pedig arra az időre, melyben a magyarok régi hazájokból Pannoniába vándoroltak. A magyarok alkotmánya régi hazájokban egy cseppet sem volt külön b társadalmi élet ama föltételeinél, melyek alatt Középázsia és a Pontus vidékének török nomádjai a mongolok beütése előtt éltek és melyek alatt a kirgizek és turkománok még a múlt század közepe táján is voltak. Annak a vén turkománnak a mondásában, ki így szólt hozzám: „*Bibaş khalk bolamiz içimizde her kes padşah boladır*“ — Fejetlen nép vagyunk, nálunk mindenki fejedelem — a régi magyarok meg a pusztá többi török ajkú lakói alkotmányának valóságos alapgondolata rejlik; ettől csak ott és csak akkor tértek el, ha valamely nomád népet közönséges életének rendes menetében történeti esemény vagy másféle indító ok megzavart és rendkívüli tett elkövetésére kényszerített. Valamint a karluk törzset a mai Közép-Ázsia északkeleti vidékén, a kanglit északnyugaton és a turkománok törzsét délen csak Dsengiz és mongoljai föllépte szorította a pásztornépek nyugalmas életéből a világot megrázó események terére és kényszerítette arra, hogy ideig—óráig egy vezérnek meghódoljon és ennek parancsára meginduljon: épen úgy a magyarok hét vagy nyolcz törzse is csak akkor vetette magát alá Árpád fővezérletének, mikor a besenyők az akkori népáramlatban részben kényszerítették, hogy új hazát keressen és mikor mindegyiknek be kellett látnia, hogy idegen országokba való költöztében és idegen népfajok ellen vívott harczában legjobb lesz, ha egy ember vezérlő felsőbbbségét elismeri. A mit KONSTANTIN császár a khazarok fejedelmének ide vonatkozó

tanácsáról elbeszél, az valószínűleg csak annyiban helyes, a mennyiben a magyarok a khazarokat, mint oly török népet, mely abban az időben az állami tekintélyt, a hatalmat és a műveltséget illetőleg bizonyos fokú jó hírben állott, mintául vették; éppen így történt ez hasonló körülmények közt az özbégeknel és kazakoknál, kik teljesen nomád társadalmuknak félnomáddá való átalakításában és állami életök megalapításában a szomszéd török országok már megállapodott kormányformáit elfogadták. E föltevésből kiindulva, egészen természetesnek kell találnunk, hogy például a kettős kormány, melyről KONSTANTIN, IBN DASZTA és IBN FOZLAN a bolgárok és khazarok leírásánál megemlékezik, a magyaroknál is meghonosult; valamint a nevezett országok khakanjai az uralkodásban a helytartók vagy majordomusok egy nemével osztozkodtak, úgy a magyarok fejedelme oldalán is karkhas és gülas állt, kinek hatása szabatos köréről igaz, hogy nem leszünk soha teljesen tisztában, de az nyilvánvaló, hogy nagyobb vagy kisebb hatalmi befolyása oly mértékben függött a valódi fejedelem egyéni képességétől, a milyenben például valami vezir, kušbegi vagy inak állása a középkori Ázsiában khanja vagy emirje egyéniségétől függött.

Könnyen átlátható tehát, hogy törekvésünk hiú, ha a magyarok östörténetére vonatkozó gyér adatok szó szerint való értelméből a legfőbb fejedelem hatalmi köréről és a törzsek többi fejének hozzá való viszonyáról messze terjedő okoskodásokba és találgatásokba akarunk bocsátkozni. Kinek efféle elmélkedésre ideje és kedve van, ám találgasson; nem akarjuk mulatságában zavarni. Meg nem állhatjuk, hogy akkor, mikor a magyaroktól a IX. században használt kormányformáról ítélünk, a törökök és mongolok hasonló viszonyaira ne támaszkodjunk; azt hisszük tehát, hogy a magyar fejedelmek tekintélye Árpádtól kezdve oly mértékben növekedett, a milyenben a magyar nép a nomád élettől elfordult és állandó lakóhelyekben kezdett élni, és hogy az európaiasodás e fokunkint haladó folyamáva kapcsolatban a törzsfőknek önállóságra való vágya is lassan-

lassan elmúlt. Úgy látszik, így volt a dolog a törzsek és nemzetségek fölosztásával is, mely a bevándorlás korában még teljes erejében állott és a társadalom nomád életének ugyan megfelelt, de az állami egység eszméjének káros volt; ezért hatalmát meg is kellett törni.¹⁰⁶ Nem lesz érdektelen, ha ezt a magyarok állami életében mutatkozó jelenséget más török népek hasonló állapotával összehasonlítjuk, mert azt fogjuk észrevenni, hogy a magyarok még a XII. század közepén II. Béla¹⁰⁷ idejében is, tehát majdnem teljes háromszáz évvel azután, hogy a pusztaság ősi honát elhagyták, vas következetességgel ragaszkodtak a clan-systemához; holott a krimi és volga-melléki tatároknál már abban az időben, melyben az oroszok Kazant elfoglalták, az előbbi törzsek és nemzetségek viszonyainak már csak kevés nyoma volt meg, — legalább a kasi-midák történetében¹⁰⁸ ily nyomra csak nagyon gyéren akadunk, — és az oszmánoknál alig száz évvel azután, hogy a szeldsukoktól elváltak, előbbi törzsekre és nemzetségekre való föloszlásuk emléke teljesen elveszett.

A legfőbb fejedelem hatalmi köréről való véleményünket a kormányformáról föltehető kérdésre is lehet alkalmazni. Autokratikus a magyar kormányforma csak István király idejében lehetett, mikor a germán-római műveltség szelleme egyrésztől a népnél az Ázsiából magával hozott nézeteket tetemesen módosította és másrésztől a hierarchicus hatás alatt álló Istvánban vágyat támasztott, hogy korlátlanul uralkodjék. Addig azonban úgy látszik a török nomádok régi patriarchalis kormányformája teljes mértékben megmaradt, azaz szövetség systemája, melyben a hatalom a törzsfők közt megoszlott és ezek az ország fejének csak akkor voltak alárendelve, mikor nagyobb közös veszély

¹⁰⁶ V. ö. KERÉNGYÁRTÓ: *Magyarország művelődési története.* (Pest, 1860.) 236. lapját.

¹⁰⁷ HORVÁTH MIHÁLY: *Magyarok története.* I.

¹⁰⁸ *Iszljedovanie o Kasimovskich Czarach i czarevitschach*, írta W. W. WELJAMINOV-ZERNOV, Szent-Pétervár 1863.

beálltával szorosabban kellett szövetkezniök. A régi magyarok különféle és számos beütését Németországba, Franciaországba, Olaszországba és a keleti római birodalomba a vezérek uralkodása alatt, — ha itt az uralkodás szót használnunk szabad — a törzsfők vagy talán csak bizonyos csapatvezérek (hadnagyok) egészen saját szakállokra intézték, valamint a turkománok és özbégek némely szerdarja vagy batirja a khan tudta nélkül századokon keresztül messze be déli Persiába csapott, mely kalandozásai alkalmával vagy döntő csatában megverték és megsemmisítették, a mi a magyarokkal 955-ben Augsburgnál történt, vagy ő győzvén, zsákmánynyal gazdagon megrakodva haza tért; ebben az esetben kalandjaik gyümölcsében osztozkodtak és még most is osztozkodnak, épen úgy mint a X. század magyarjai is bizonyára szoktak, ha rablóhadjárataikból szerencsésen haza tértek. Hogy a régi magyarok e harcziás mozgalmainak valami messzevágó politikai indító okot, mint határaik kibővítését, a németiség ellen már akkor érzett ellenséges indulatot vagy kíváncsiságot¹⁰⁹ tulajdonítanak, azt egyenesen nevetségesnek találjuk, minthogy ama mozgalmakban helyi és ethnicus viszonyok egészen természetes kifolyását látjuk. Az ázsiai pusztaságból letelepült, germánok, szlávok, olaszok és görögök közvetlen szomszédságába került magyar-török nomádok természetesen addig működtek és táplálták kalandhajhászó vágyokat, mohóságukat, melylyel kincseket és letelepült emberek szorgalmának termékeit megkivánták, míg ezek magokat összeszedték, jószáguk védelmére keltek és a betolakodók útját elvágták. Ezt látjuk mindenkor és mindenütt, valahányszor nomád társadalom a letelepülttel közvetlenül érintkezik; és valamint a legtöbb esetben az utóbbi az előbbit megfékezi, sőt néha magába is olvasztja, úgy történt a dolog a régi magyarokkal is, kiket részint szomszédjaik fokunkint erős-

¹⁰⁹ V. ö. az ide vonatkozó különböző nézetek összeállítását KERÉKGYÁRTÓ: *Magyarország művelődésének története*. 344—345. lapján.

bülő ellenállása, részint a keresztyén germán műveltség, mely hazájokban csendben működött, megfékezett és megpuhított és kik alig 100 év múlva¹¹⁰ e valamennyi nomád vérévé vált szokást elhagyták és az új életföltételekhez, természetesen a legnagyobb mértékben kelletlenül, alkalmazkodtak. Ha már történeti vizsgálódások mellékútjára tértünk, hát tekintsük ez alkalommal a különféle számadatokat is, melyeket krónikások és történetírók mind a magyarok összességéről Európában való megjelenésökkor, mind a nyugat ellen intézett portyázásaik részletezésénél följegyeztek. Az előbbi számadatot illetőleg a régi krónikások, mint KÉZAI, THURÓCZI és mások, leginkább 216,000 harczosról beszélnek, vagy a család, szolga és egyéb kíséret hozzászámításával 870,000 emberről, mit KERÉKGYÁRTÓ¹¹¹ vagy egy millióról, mit SCHWARTNER,¹¹² SZALAY¹¹³ és több más író elfogad; egyes magyar portyázó hadjáratok számadatait illetőleg pedig a többi közt német krónikások írataiban 60300, sőt 90,000 magyar lovasról olvasunk, kiről azt mondják, hogy 955-ben a Lech mezején német vitézség tette tönkre. Nem tekintve azt, hogy ezek a számadatok, meg ilyenfélék a régi görögök hazug tudósításaira emlékeztetnek, melyek persák millióiról szólnak, az ázsiai török népek történetének, múltjának és jelenének ismerője csakhamar be fogja látni, hogy e dologban mind az egyik, mind a másik részről a képzelő erőnek és hazafiságnak több része volt, mint a tudományos meggyőződésnek, és hogy e számokat rendkívülien le kell szállítanunk, ha az igazságot meg akarjuk közelíteni. Mily hatalmasan nagyították Európában is Ázsiában is a «nomád seregeknek» vagy az úgynevezett török-mongol harczosok csapatainak számát, leginkább

¹¹⁰ A nyugati és déli országokba való magyar betörések sorára nézve v. ö. ROESSLER: *Rumünische Studien* 168—183. l. és KERÉKGYÁRTÓ id. m. 344—362. l.

¹¹¹ L. id. m. 28. l.

¹¹² *Statistik des Königreichs Ungarn*. I. 2.

¹¹³ *Magyarország története*. I. 11.

amaz óriási számokból világlik ki, melyeket a középkor arab-persa történetírói Dsengiz-Khan csapatairól följegyeztek; pedig hát most már történetileg be van bizonyítva, hogy, mint GREGORIEV ¹¹⁴ helyesen megjegyzi, az a hadtest, melyet Dsengiz Szamarkandból Ala-eddin üldözése végett kiküldött, mely három esztendő múlva a Volga mellől Mongolországba visszatért, miután ez idő alatt Khorasant, Persia északi részét, Azerbaid-sant, Grusiát, Örményországot, Kaukaszus országait, Krimiót és a Volga mellékét elpusztította, száz meg száz várost elfoglalt és a csatamezőn néhányszor a georgiaiak, lezgiek, cserkeszek, palóczok nagy seregeit, meg a Kalka mellett az orosz fejedelmek egyesült haderőit megverte, — *hogy az a sereg összevéve két tumanból, azaz 20,000 harcosból állott.* Hasonlóképen a byzanciak 800,000 besenyőről és 600,000 úzról beszélnek, kik a Volga mellől a Dunához vonultak, ámbár eléggé ismeretes, hogy a Volga vidékéről elmenekült avarok számát, kik keleti és nyugati Romát elpusztították és hosszú ideig egész Közép-Európán uralkodtak, az őket visszakövetelő török khakan csak 20,000 családra azaz legfőlebb 100,000 főre teszi. Jól mondják, hogy a félelem sokat lát, és ha az ural-altáji népek szokatlan megjelenésétől megrémült nyugati ember százazrekről beszél ott, a hol talán csak tízezer volt, hát ezzel a lelki állapottal számot kell vetnünk és alig szabad valaha számadataiban megbíznunk. A középázsiai pusztaság népessége soha sem volt sokkal nagyobb, mint a mekkora ma, és mivel a rajok, melyeket időnkint magából kibocsátott, szintén nem lehettek sokkal nagyobbak ama lovas csapatoknál, melyek Dsengiz vagy Timur seregéhez csatlakoztak: egyenesen képtelenség, ha valaki a Volga mellől Pannoniába beütött magyarokat egy millióra becsüli vagy azokat, kik közülök egy-egy portyázásban részt vettek, 60,000-nek tartja, holott még azon felül, ha az akkori műveltségi viszonyokat tekintjük, nem is érthetjük, hogyan láthattak volna el ilyen

¹¹⁴ Lásd a *Russische Revue* VI. köt. 336. lapját.

óriási seregek ama gyéren művelt vidékeken embert és állatot. Igaz, hogy az Ázsiából Európába nyomúlt magyarok száma tanulmányunkra nézve nagy fontosságú; azonban, fájdalom, csekély reményünk van, hogy itt pozitív adatokkal fölléphetünk; különben e kérdésre még visszatérünk.

Tehát kutatásunk igazi tárgyára visszatérve, meg akarjuk jegyezni, hogy valamint a számviszonyt illetőleg, úgy más dolgokban is, ha a régi magyarok belső állapotait vizsgáljuk, bizvást támaszkodhatunk a középázsiai nomádok mai vagy nem régen elmúlt életére; következőleg a régi magyar kormányforma rajzát az említett népek mai szokásaiban kell keresnünk. Azt a kérdést tehát, vajjon a kormányforma Árpád alatt monarchicus vagy szigorúan despoticus volt-e, már azért is hiábavalónak kell tartanunk, mert nomádoknál, ha a társadalom alapfeltételeiből ítélünk, mint egyetlen kormányforma csak a szövetség systemája lehetséges, de csakis abban az esetben, ha az érdekek közössége elég erős arra, hogy a nomád ember természetében rejlő féktelen akaratszabadságot legalább egy időre elnyomhassa. Ily esetekben, melyeket a történetben szerencsés és tehetséges hadvezérek megjelenése teremtett, a győzelmes hős vezetése alatt közösen tanácskoztak is arról, hogy mily lépéseket kell valamely ügyben megtenniök; ez tehát *népgyűlés* vagy *gyűlés* volt, magyarul gyűlés törökül jililîş, jigilîş (ebből: jîlg, jîj, gyűjteni, jîll, gyűlni, tehát jigilîş vagy jililîş gyűlés), vagy *tanácskozás*, magyarul tanács, törökül tanîş, tanácskozás, a mit Dsengiz alatt a mongolok a kuriltai-okban tettek, vagy a törökök a küren-ekben. Ez a szó, melynek mai jelentése társaság, gyülekezet, régebben azonban csapatosztály, ezred is volt,¹¹⁵ a török nyelv területének némely vidékén a beszélgetés,¹¹⁶ tanácskozás fogalmát is fejezi ki. Kétségen kívül na-

¹¹⁵ „Il ve ulus mogulistan Kurenha kerde“, a mongol földet és népet csapatokra vagy kerületekre osztotta, így ír ŠEREFEDDIN Zafernameh-ja 128. lapján.

¹¹⁶ Lásd 329. az én *Čagataische Sprachstudien* című művemben.

gyon is merész föltevés volna, ha e gyülekezetekben a törvényhozó testületek egy fajtát akarnók fölfedezni, a hogy a magyar történetírók eddig tettek, kik többnyire azt a nagy hibát követték el, hogy annak a kornak és társadalomnak a szelleméről, melyben éltek, ázsiai népnek állapotára, mely a hajdankorban élt, következtetni akartak. A *törvény* az ural-altáji népeknél, mint más, a műveltség hasonló fokán álló társadalmaknál, csak szokás szentesítette törvény volt; mert a magyarban és törökben ennek jelölésére szolgáló szó, tudniillik a magyar *törvény* (melyben *vény*-t gyűjtőnév képzőjének kell tekinteni), a török *töre*, értelme tulajdonkép a fölkerekedett, fölkapott; így a *töre*-vel a törökben rokonértelmű *toka*¹¹⁷ szó szerint annyi mint *szokás* (v. ö. a magyar *szokás* szót) és a *tok*, fölkelni, fölkerekedni töből származik; a *jog*, dexter és jus fogalma pedig, mely magyarul *jog*, a török *ong*, dexter és jó, *jog*-alakban talál hasonlójára.

Ha más ide vonatkozó fogalmak magyar nevét tekintjük, azt találjuk, hogy a *bíró* (melynek töve *bira*, a mi e ragozott alakokból kitetszik: *birá*-ja, *birá*-k) meg a *bírság* szó, mely valakire büntetésképp vetett pénzösszeget, tulajdonképen *bírói ítéletet*¹¹⁸ jelent, figyelmünkre érdemes, mint olyan szó, mely kétségekívül őseredeti és melyet már Ázsiából hoztak Európába; a török *bairi*, az öreg, vagy a mi még valószínűbb egy régi török *burau*, *borau*, *buraul* = előljáró a *bur*, *bor* = előre-

¹¹⁷ *Töre ve toka* توره و توكه (magyarul *tör-vény* és *szok-ás*), a régi törökben a *törvényt* jelentő szokásos kifejezés; különösen az uigurban fordul elő. BUDAPOV téved, midőn az utóbbi szót (I. 400. lapj.) a calcuttai szótár hibás adata nyomán főnöknek (glava) fordítja.

¹¹⁸ Már a *Halotti beszéd*ben is van *bírságnap* e helyett, hogy végső ítélet; továbbá előfordúl ez a szó 1239-ben kelt oklevélben: «X marcas pro birsagio solvat», meg aztán más, 1316-ból származó oklevélben a következő összefüggésben: «Dominus Rex Karulus Praelatorum et regni sui baronum salubri usus consilio super facto exactionis iudiciorum seu birsagiorum tale statutum fecit». JERNBY: *Thesaurus linguae Hungaricae*, 16. lapján.

menni, élére állni fogalmat kifejező tőszótagból, melyből hasonló hangváltozással keletkezett a török bir = *első* és *egy*.

Továbbá a *tanít* jelentő magyar tanú, török tanuk, a tanı, ismerni, tudni, igető nomen agentise, tehát tudót, beavattottat jelent; ezt a szót valószínűleg mind a ket nyelv a persából (dániden) vette kölcsön.

Végre ide iktatjuk, mint ebbe a rovatba tartozót, a *rendet, rendelkezést, törvényt* jelentő régi magyar szót, tudniillik szer-t; ¹¹⁹ ez törökül sira, sor, rend, rendelkezés.

7. A világ és a mindennapi élet.

Ennek a címűl irt két fogalomnak az értelme nagyon tág; mi azonban kutatásunk e részében csak azokról a műveltségi mozzanatokról akarunk szólni, melyeket az előbbi szakaszokban meg nem említettünk, melyek tárgyalására azonban szükség van, hogy a régi magyarok műveltségének képe kiegészüljön. Ez tehát mind csak töredékes vázlat, melyet ide beillesztünk; e vázlatok sorát a természet tüneményeivel kezdjük meg, mint oly tárgyakkal, melyeknek a pusztas egyszerű lakója olyan nevet adott, mely e külső tüneményektől vele éreztetett hatással összevág. Az *ég* fogalmának kifejezésére, a magyarnak két különböző szava van, tudniillik *ég* és *menny*; az első, hogy úgy mondjam, a materialis vagy megtestesült, a második ellenben a szellemi eget jelenti. Ezt a kezdetleges műveltségű ember eszejárásához képest nagyon mély értelmű fölfogást legjobban megmagyarázhatjuk, ha minden előtt a magyar *ég* (cælum) főnevet meg a magyar *ég* (ardere) igét összehasonlítjuk és ezzel a török *jang*, *égni* és *tang*, ¹²⁰ hajnalpir szót,

¹¹⁹ „Et locum illum, ubi haec omnia fuerunt ordinata, Hungari secundum suum idioma nominaverunt *scerii*“, így szól a névtelen jegyző a XL. szakaszban; innen van a Pusztaszer helynek, mely Csongrád és Szeged közt van, a neve, mert állítólag ott tartották az első magyar nemzeti gyűlést az új hazában.

¹²⁰ A *j* és *t* hang váltakozása a törökben egészen rendes.

melyből tangri, az ég, származott, összevetjük; ebből az az igazság derül ki, hogy az igazi ég tulajdonképen a *világító test vagy világos tér alapfogalmát fejezi ki*, mint a török tengri, tangri.¹²¹ Ellenben a menny szó, mely a régi magyarban mönhivagy munhi (v. ö. e török alakot: möng, meng, örökkévalóság) a *földfelettit* jelenti, mint a jakut möngge, menny, szó szerint fenn-t, magasság-ot jelent, tehát a *magasságra és a földfelettiségre vonatkozik*; és valóban a magyarban ezt a kifejezést «himmlischer Vater» nem égi atyának, hanem mennyei atyának kell fordítani, a hogy az ujjgurban is mengki ata, isten, mennyei atya, van; továbbá az imádság is azt mondja: «Mi atyánk, ki vagy *mennyekben*» és nem azt: „*egekben*,”¹²² meg aztán *égi* háborút (szó szerint ég zaját) mondanak, nem *mennyei* háborút. Tehát az ég *egyik* elnevezésében, tudniillik ég-ben, bízvást a világos tér, világosság és fény concret jelentését láthatjuk; ez az eszmemenet a *világ* fogalmának jelölésében is visszatükröződik; a magyar világ¹²³ ugyanis fényt is jelent, a török ačun, világ, tulajdonkép a tiszta, nyílt, az ač, nyílt, tiszta tövéből; végre a szláv swjet, világ és világosság szóban hasonló viszony látható. Aztán még a világ, világosság és villog kölcsönös viszonya is szembe-szökő, viszony, mely a török žolduz, jolduz¹²⁴ csillag, žaldız, csillogás és čil, čal csillogó, szók képződéséből is kitetszik, mert mind e fogalmakban a természet embere a világos és ragyogó égi testek hatásának engedve, nyelvél csak ezt a hatást fejezte ki.

Ott, hol idegen műveltség erre a kezdetleges eszmemenetre

¹²¹ Lásd: *Primitive Cultur des turko-tart. Volkes.* 150. lapját.

¹²² Azaz: «Mi atyánk, ki vagy a mennyben».

¹²³ Hang tekintetében a magyar *világ* egyrészt a finn valkea, lucidus, vogul vol'g, ragyogni, alak, másrészt a török jıl, jol, jal, ragyogni, tündökölni, világosnak lenni, tőszótag rokona.

¹²⁴ Az oszmán jıld'z, csillag, a jıl, zıl, ragyogni, tőszótagból, melyből az ak, ag melléknévképzővel jıllag, zıllag, ragyogó, alak képezhető, mely a magyar csillag képződéséhez hasonló.

nem hatott, olyan nagy mértékben, p. o. a törököknél, ott ez az eszmemenet annyira következetesen haladt, mind végig, hogy a világ, világosság, nyilvánosság fogalmának ellentétékép még az alvilág jelölésére is eredeti szó, mely a *sötétséget, zártságot* írja körül, található, tudniillik a török *tamuk, pokol, alvilág*; e fogalom kifejezésére a magyarnak ma már csak a szláv-ból kölcsön vett *pokol* szava van, holott régen, mint később majd meglátjuk, eredeti szava is volt.

Mint a nyelvnek kivált némely kezdetleges fogalmakban erősen nyilvánuló keverék voltából önként következik, a *napot* és *holdat* jelentő magyar elnevezéseknek a török nyelvek területén kevesebbé akad hasonlójak, mint a finn-ugorban; ám-bár itt is inkább a fogalom mint a hang hasonlóságának szempontjából lehet a rokonságot megállapítani. A magyar *nap*, sol szót illetőleg BUDENZ tanárnak tökéletesen igaza van, hogy ezzel az osztják *noví*. *Iux* és *nova*, *albus* alakot nem meri egyszerűen összekötni, és hogy e helyett inkább *splendere, ardere* alapjelentéssel bíró *tsb, nxb* töszótagot fogad el alapjául;¹²⁵ ezt a föltevését a török *kuj, küj, égni és kujaš, küješ, nap (sol)*¹²⁶ között levő hasonló viszony még inkább igazolja; azonban mindamellet csak föltevés, mely még korántsem elégséges, hogy segítségével *nap* számára concret hasonló alakot találjunk. A magyar *hó*, *mensis* és *hold*, *hód* *luna* meg *hugy*, *stella* szóval már jobban boldogulunk, a mennyiben mindehhez a finn *kuu*, a mordvinkov, *kou*, *luna*, *mensis* és a zürjén *kožul*, meg az osztják *χūs* *stella* életen kifejezett hasonlóságot mutat. Eszónak valamennyinek alapjelentése *ragyogni, sugározni, megvilágítani* stb., valamint a török *aj*, *holdnak* is;¹²⁷ e szónál azonban a magyarnak a finn-ugor nyelvcsoprothoz való szoro-

¹²⁵ Lásd: *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. 391. lapját.

¹²⁶ *Küješ*-ből az oszmán *güneš*, eredetileg *günješ*, *sol*, származott, és nem a *gün*, *dies*, alakból, a hogy általánosan hiszik; mert az utóbbi eredetileg *küjün* (égető, világító) volt.

¹²⁷ V. ö. *Etym. szótárom*. 5. §-át.

sabb kapcsolódása minden kétségen kívül van. Az imént tárgyalt szók alkalmazásáról meg kell jegyeznünk, hogy a magyar a nap szót, mint a török a *kün-t*, *sol és dies* jelölésére használja; holott azonban a törökben *aj* holdat és hónapot jelent, a magyar nyelv szokás *luna* jelölésére a hold szót és *mensis* kifejezésére a hó, hónap alakot fogadta el; másrészt e magyar kifejezés: éjjel-nappal eltérőleg az európai *Tag und Nacht jour et nuit* alakjától teljesen megfelel a török *geze-gündüz* szólásmódnak, mely szintén ebben a rendben adja a szókat: éjnek és napnak idején.

Lássuk már most a *csillagokat* vagy a csillagképeket. Magyar tudósok, nevezetesen IPOLYI és LUGOSSY¹²⁸ megpróbálták, hogy a csillagok neveit, milyenek gönczöl szekere (*ursa major*), téj-út, szalma-út, ország-út vagy hadak útja, kaszások (*Orion*), fiastyúk (*Plejádák*) stb., megmagyarázzák és a nemzeti *mythus*ra és babonára vonatkozó értékét kiderítsék. Ezeknek a dolgozatoknak ethnographiai szempontból tekintve, a mennyiben a magyar nemzeti *mythus*ra vonatkozó adatokat szolgáltatnak, kétségkívül olyan értékek van, melyet nem szabad csekélyre becsülnünk; mindamellett nyíltan meg kell vallanom, hogy csak gyöngye támaszpontot adnak, ha a csillagképek magyar elnevezéseiben nyilvánuló észjárást a török-tatár népeknek vagy általában az ural-altájiaknak idevonatkozó fölfogásával és nézeteivel össze akarjuk hasonlítani. A csillagképek magyar elnevezése leginkább oly motivumokon nyugszik, a melyek már nem a műveltség első korszakából, azaz a nomád élet korából származnak, mint más idáig megbeszélt műveltségi mozzanatok hanem inkább a már állandó lakóhelyhez kötött élet szakát mutatják; minthogy a fiastyúk, kaszások stb. oly kép, mely csak a letelepült és gazdasággal foglalkozó ember előtt lebeghetett. E nevek nem a nomád élet korára vallanak, mint a pusztá

¹²⁸ Az előbbi *Magyar mythológiája* 266—275. lapján, az utóbbi az *Uj magyar múzeum* V. évfolyama 1. kötetében.

lakóitól használt szók; ezek az éjszaki sarkcsillagban *vas czöveket* (tehát sátorhoz szükséges eszközt), a kicsiny és nagy medvében *hét rablót, ki pompás fehér lovat üz, láttak*.¹²⁹ A mi némileg keleti, különösen török-tatár gondolkodásmódra mutat, az legfőlebb a *hadak útja* és *szalma-út* elnevezésére vonatkozik. Az előbbire nézve nem lehetetlen, hogy benne az Ázsiából Európába északkeletről délnyugat felé vonuló magyarok hadára való emlékeztetést találjunk, minthogy a tejút is ugyanabban az irányban vonul végig az égen; különösen mivel a tejút török neveinek alapját is hasonló eszmemenet képezi, tudniillik ezeknek: *kuš-joli* (szó szerint a madarak útja)¹³⁰ és *hažilar-joli* (szó szerint a zarándokok útja. Ellenben a *szalma-út* vagy *szalmahullató út*, a hogy Lugossy¹³¹ följegyezte, a nyugati török *saman ogrisi* (szó szerint a szalmatolvaj) és a persa *kahkešan* (szó szerint szalmahúzó) alakra emlékeztet; e szerint ez az égi kép olyan úttal van összehasonlítva, melyen szalmát szállítottak és melyen az itt-ott elhullott szalmaszálak nyomot hagytak.¹³² A csillagképek elnevezései közt egyéb megegyező mozzanatok, mint már említettük, nem igen lehetne találni; nem marad más hátra, mint azt vizsgálni, vajjon a magyaroknak nem volt-e régi hazájokban e fogalmak jelölésére az odavaló természeti és életviszonyoknak megfelelő eredeti elnevezése, és ha volt, mi az oka annak, hogy e neveket más, az új életföltételekkel összefüggő kifejezések váltották föl. E pontról az ethnologia más területén tett hasonló észrevételek fognak leginkább felvilágosítani. Csak a törzsükre és nyelvükre nézve rokon kirgizeket és özbégeket kell ugyanis említenünk, és azonnal meglátjuk, hogy míg az előbbieket a csillagképek és

¹²⁹ Erre vonatkozólag lásd: *Primitive Cultur des turko-tartarischen Volkes* című művem 154. lapját.

¹³⁰ A tejút neve a finneknél is linnunrata, azaz madárút.

¹³¹ V. ö. Lugossy id. m. 128. lapját.

¹³² V. ö. *Primitive Cultur des turko-tartar. Volkes* című művem. 156. lapját.

az időfelosztás megnevezésében a mereven a pusztaság éghajlati viszonyaihoz és a nomád élethez alkalmazkodva, az ősrégi eredeti kifejezéseket megtartották, addig az utóbbiak az iráni műveltség hatalmas befolyása alatt, már rövid idő múlva elhagyták a nemzeti elnevezéseket. Föltehető, hogy a régi magyarokkal hasonló történt; az iszlám a pusztaságon ugyanis soha sem lépett föl azzal az átható erővel, melylyel a keresztyénség a mindenünnen heterogen elemektől körülvelt magyarokat megragadta; azért ázsiai világnézetöket csakhamar átváltoztatta és a mennyire csak lehetett mindazt, a mi csak legkisebb mértékben is emlékeztetett a pogány korra, kiirtani törekedett.

Az *időről* és az *égi tüneményekről* megjegyezzük, hogy bizonyos kifejezések, ha a hangot illetőleg nem is, de a fogalmat illetőleg a törökben és a magyarban összeválnak. Így a *dörgés* magyarul menny-dörgés, azaz a menny zaja, és nem ég-dörgés, mi által tehát a dörgés mythykus és vallási jellege ki van emelve; törökül kök körülű mennydörgés, azaz a menny zaja. A *villám* magyar nevének, villám-nak, alap-gondolata a *ragyogás, tündöklés* (v. ö. ezeket: villog, villan, világ); ugyanezt mondhatni a török jıldırım és işim, villám, szóról, ha az egyiket a jilla, ragyogni, jaldiz, ragyogás, aranyozás, a másikat pedig az işik, világosság és işna, világítani szóval összehasonlítjuk. Az *eső* fogalmát a magyarban eső esik fejezi ki, a mit szó szerint kell érteni: a leeső esik; így a török jagmur jagar is szó szerint azt jelenti, hogy a leeső esik. A magyar jégeső kifejezésnek a török tonglu jagmur, azaz megfagyott eső, felel meg.

Ha ellenben a csillagképektől és az időjárástól az *időfelosztásra* térünk, azt találjuk, hogy ezen a téren, melyen a gyakrabban előforduló használat következtében az egyes fogalmak inkább megszilárdultak és melyen a pusztítás műve már nem volt olyan könnyű, aránylag több eredeti kifejezés, több az ősi életmódra emlékeztető szó is maradt meg. Az *idő*, magyarul üdö, idő, törökül üd, üt, mongolul üdor, a szó belső

értéke szerint töredék, rész alapfogalmát jelenti; azért e szó alatt tulajdonkép az *összesség*, azaz *örökkévalóság egy részét* kell értenünk, a mi a török *csak*, szétvágni, szétdarabolni és *csak, csak* idő, kölcsönös viszonyából világos.¹⁸³ Az idő kifejezésére a magyarban még más szó is van, tudniillik *kor*, a törökben szintén *kor*; ez azonban inkább az előre haladott időre, a *vén-ségre* vonatkozik; v. ö. egymással a magyar *késő kor* és a török *keč-kor*, a *késő idő*, *szavát*.¹⁸⁴ A törököknél még mai nap is divó nagyobb időmértéknek, például a tizenkét évi cyclusnak, a magyarban inár azért sem található semmi nyoma, mert ez a szokás, mely tulajdonkép Khinából származott, a törököknél csak később terjedt el; a *Petrarca-codex* szótárában, mely 1305-ben íratott, még nincs róla szó. A legnagyobb időmérték, tudniillik az *esztendő* fogalmának megnevezésében a magyar szakasztott olyan eszmemenetet mutat, a milyent másutt, midőn az illető török szót magyaráztuk,¹⁸⁵ kiemeltünk; ezt találjuk tudniillik, ha a magyar *év* szót e czélból a magyar *ív* szóval összekötjük és ezzel a török *ijl, il, jil, esztendő* és *ijil, forogni, hajolni*, továbbá a latin *annus* és *annulus* meg a héber *šana, esztendő* és *mišna*, ismétlés közt levő viszonyt összehasonlítjuk. Az évet jelentő magyar szóban tehát az *ív* vagy *kör* alapgon-dolata rejlik, mely alatt természetesen nem a föld mozgását, — mert ennek felfogására a kezdetleges műveltségű ember egyszerű értelme nem elégséges, — hanem a különböző évszakok ismétlődését kell érteni. A mi ez utóbbiakat illeti, meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelv fogalmok és hangjok tekintetében is az ugorhoz és a törökhöz való félreismerhetetlen hasonlóságot mutat és hogy az illető szók oly eszmemeneten alapulnak, a mely egyrészt még a nomádelet korából származik,

¹⁸³ V. ö. ezeket: *csagatáj* tje, *idő* és *tag*, meg *altáj* tjele, *szét-darabolni*, *felosztani*.

¹⁸⁴ Az ebből származó alakokat lásd a III. mellékleten vagy etymologiai szótárom 74. §-ét.

¹⁸⁵ V. ö. *Primitive Cultur des turko-tart. Volkes.* 163. lapját.

másrészt azonban a magyar nyelv keverék voltáról is szembe-
szökő tanúságot tesz. Egyrésztől ugyanis a *tél* és *tavas*
fogalma, magyarul tél, ugor nyelvekben tele, teli és magya-
rúl tavasz, ugor nyelvekben toví, toja, az éjszaki nyelvté-
rülettel való rokonságot bizonyítja; másrésztől a *nyár* és *ősz*
elnevezése, a magyar nyár, a törökben jaz, jaj, sjor, meg a
magyar ősz, a törökben kös, göz, a törökkel való atyafiságra
vall. A fogalmi összefüggés annyival is inkább mutat a nomád
életmódra, mivel a jaz, jaj alakban a kiterjeszkedés, elterü-
lés¹⁸⁶ alapjelentése van, mert ebben az évszakban jut a télen
át ugyancsak szűk körre szoruló marhatenyésztő ismét abba a
helyzetbe, hogy csordáját a pusztán elszélesztheti; és mivel a
törökben kös, ősz, kösü, a vágás vagy nyírás ideje (tulajdon-
képen koj-kösü, a juhok nyírása), a kös, kes, metszeni,
többől származik. Közép-Ázsia nomádjainál ugyan egész a mai
napig maradt meg a nomád élettel összefüggő régi időszámí-
tás,¹⁸⁷ de p. o. a kúnoknál már nem maradt meg; a hónapok
névének sora ugyanis a *Petrarca-codex*ben¹⁸⁸ már erős mosz-
lim arab befolyásra mutat; az Oxus vidékének és nyugati Ázsiá-
nak török lakóinál pedig a régi hónapoknak minden nyoma
már elveszett. A többi ide tartozó névről még megjegyezzük, hogy
a *dies* és *sol* fogalmának jelölésére a magyarban ép úgy, mint
a törökben, ugyan azt a szót használják, a magyarban nap-ot
a törökben a күн, azaz dies és sol szót; hogy a *reg* fogalma
a *kora*, *koraidei* alapeszméjén nyugszik, v. ö. ezeket a magyar
reg, mané és régi (vetus) meg rege alakot a török írte, mane

¹⁸⁶ A *kiterjedésnek* ez alapjelentése a magyar nyáj szónak alapját
is képezi; én ugyanis e szóban a legelőn elszéledt nyáj elnevezését gya-
nítom, BUDENZ tanár állításával ellenkezőleg, a kinek az a sajátos
ötlete támadt, hogy a magyar nyáj szót az ugor nogo, hús, alakkal ha-
sonlítsa össze, mert hús, valamint nyáj is, a bőség, vastagság, tömeg (!)
fogalmát foglalja magában. Lásd BUDENZ: *Magyar-ugor összehasonlító*
szótár. 403. lapját.

¹⁸⁷ Lásd: *Primitive Cultur des turko-tart. Volkes*. 161. lapján.

¹⁸⁸ Lásd a KUUN gróf kiadása 81. lapját.

és irteki, rege szóval; ennek alapján a hajdani török ireg, kora idő, alakot el lehet fogadnunk, melyből aztán a magyar reg, mane, szó származott.¹³⁹ A *delet* jelentő szó, a magyar dél, díl, mely *délszakot* mint világtájat is jelent, a török žilli, meleg, szóra emlékeztet; az *estét* tevő magyar szó, est, a régi magyarban eset, a nap leáldozásával, lemenésével vagy leesésével függ össze, mint a török bati, *nyugat*, a bat, leszállani, többől; végre a magyar éj a vogul et és a lapp ija, nox, mellé sorakozik, a mi megint a nyelv keverék voltának föltettség nyoma, melyre egyébiránt még gyakran fogunk bukkanni.

Miután az ég és az égi testek felső régióival foglalkoztunk, a *földön* akarunk kissé körültekinteni és minden előtt azt a megjegyzést előre bocsátani, hogy a magyar föld a német Feld átalakítása levén, tehát csak kölcsön vett szó, a fogalmat idegen névvel jelöli meg. A nyelv e feltűnő szegénysége másutt is észrevehető, ha megemlítjük, hogy a szántóföldet jelentő finn szó, tudniillik peldo (észt pöld, lapp pöldo) szintén a német Feld szóból lett és hogy az ide vonatkozó török elnevezés alatt, t. i. a jer, jir, föld, szó alatt, az ür, tér (a magyar ür) alapjelentését kell érteni. Ha a föld külső alakját megjelölő neveket tekintjük, azt látjuk, hogy a *hegy* fogalma, a magyar hegy szó, a finn kärke, cuspis, apex, alakban csak nagyon kétséges hasonlóságra talál; ¹⁴⁰ ellenben más ide tartozó fogalmak, mint a magyar *domb* és *halom*, a török dumb-ak és kol; mélyenfekvő *lapos vidék*, magyarul aszó, ¹⁴¹ törökül aşak, alacsony; *síkság*, magyarul sík, törökül čig, ¹⁴² egye-

¹³⁹ BUDENZ tanár erőszakolt etymológiával összehasonlítja a magyar reg szót az osztják riñim, homály, köd, alakkal; tehát a világosság és homály fogalmát analognak akarja feltüntetni!

¹⁴⁰ V. ö. BUDENZ: *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. 96. l.

¹⁴¹ Néhány helynévben fordul elő, mint ezekben: Hosszú-aszó, Aszó-fő, Szik-szó stb.

¹⁴² Čig csak a kazaniban (BUDAGOV I. 478.) fordul elő az in határozóképzővel így: čigın, holott sıj, síma, a dam képzővel sıjdam alakjában található.

nes, sík és šíj, lapos; aztán *völgy*, magyarul völgy, régibb alakjában *vuelge*, *velghe*,¹⁴⁸ mely a fossatum alapértelméből kiindulva, eredetileg *árkot*, *mélyedést* tesz és a török *balga*, *belge*, ásni, kivájni, alakkal rokon, mind észrevehetőleg közelednek a török nyelv területe felé. A felé közeledik még más, ebbe a körbe tartozó fogalom szava, mint a magyar *homok*, törökül *kumak*, homokos domb és *kum*, homok; az *agya-gos talaj*, a magyar *agyag*, törökül *alčík*; továbbá néhány a pusztá talajával és művelésével összefüggő fogalom neve, mint a magyar *kút*, törökül *kutuk*; az *árok*, törökül *arík*; végre *a fátlan pusztá tüzelőszere*, tudniillik a magyar *tőzeg*, törökül *tezek*, a *tőz*, *tez* tőszótagból, melynek alapjelentése *tűz*, és mely oly kölcsönös viszonyt mutat, mint a török *ot*, *tűz* és *otun* tüzelőfa.

Körülbelül ugyanolyan természetű lesz észrevételünk, ha figyelmünket a vizekre vonatkozó szókra fordítjuk. A magyar *folyó* szóhoz, mely szó szerint valami folyó testet jelent, a *jak*. *buol*=*fiessen*, *lefolyni*, *elfolyni*, kivételével sehol sem találunk hasonlót; mert BUDENZ tanár ide vonatkozó okoskodása, hogy ugor *p.g* (*currere*) és *p.g-l*, tőszótagot lehet alapjául venni, nagyon is merész és meg nem állhat; ellenben a *tengert* jelentő magyar szó, *tenger*, mely a törökben *tengiz*, *tingiz*, épen olyan határozottan török, a mily bizonyosan az éjszaki nyelvterülethez tartozik a *tavat* jelentő magyar *tó*, *tav*, az ugorban *tuu*, *tsu*, *tūr*. Végre hadd említsük még meg, hogy a magyar *sziget* szóban a török *sig*, sekély vizű hely, zátony ismerhető fel; meg hogy a *hajó* fogalmát kifejező magyar *hajó* és török *kajuk*, tulajdonképen a *tova* sikló, a *kaj*, *siklani*, *igetből*, határozottan mutatja a magyarnak a törökkel való meggyezését.

Mint e szakasz elején már említettük, a magyarban meglevő műveltségi mozzanatok között csak azokat a példákat

¹⁴⁸ Lásd JERNEY: *Thesaurus linguae Hungaricae*. 157. l.

akarjuk vizsgálni, melyek alkalmasak arra, hogy számot tegyenek abban a képben, melyet e népnek régebbi műveltsége korában mutatott eszejárásáról és törekvéséről vázoltunk; e példák közt hadd foglalja el az első helyet a *kereskedelem*. Áttérve e tárgyra, minden előtt vizsgálnunk kell, vajjon kivel kereskedtek a magyarok régi hazájokban, minthogy mindamellett, hogy nomád életet éltek, ilyféle műveletekbe már korán kellett bocsátkozniok. Ezekre vonatkozólag a nyelv ide tartozó műveltségi mozzanatai bizony nem egyszer értékes útbaigazítást nyújtanak, minthogy a kereskedelemre vonatkozó szók alapjelentése arról győz meg bennünket, *hogy a magyarok a legrégibb időben török ajkú népekkel kereskedelmi viszonyban voltak, hogy csak később érintkeztek a részint Kharezmából, részint a Kaukazuson és Kaspi tengeren át Iránból hozzájuk jutott persa kereskedőkkel, a mi a dolog természetéből önként következik, és hogy kereskedelmi összeköttetésök éjszaki szomszédjaikkal, azaz az ugor népekkel, csak olyan szűcsárúkra és ércneműekre szorítkozott, melyek mint ama vidékek különös termékei és készítményei megtalálták az utat dél felé*. Kutatásaink ilyen eredményéhez nem a képzelődés vagy merész okoskodás útján jutottunk, hanem egész egyszerűen a nyelvből merített igazságok biztos vezetése alatt, melyek minden időben és így mai nap is döntenek; mert valamint például némely a német nyelvben előforduló kereskedelmi kifejezés, mint Bank, Conto, Scala, Bankerott, Strazza stb., azt bizonyítja, hogy ez a nép először olaszokkal lépett kereskedelmi összeköttetésbe és ezektől nem egy kereskedelmi műkifejezést fogadott el, vagy mint némely Európában elterjedt fűszer arab neve, mint Ingwer, gyömbér, (arabul žinžiber, olaszul zenzever), Kampher, kámfor (arabul kafur, olaszul camfora), Pfeffer (arabul biber), Safran, sáfrány (arabul zafran), Zucker, cukor (arabul és persául šeker) stb., azt mutatja, hogy ezek a fűszerek arab kalmárok révén jutottak hozzánk: úgy a kereskedelemre vonatkozó magyar szókincs csálhatatlanul fölvilágosít bennünket arról, hogy honnan eredt és mily irányban haladt a ma-

gyar nép kereskedelmi mozgalma a történelmet megelőző korszakban.

A *kereskedelem*, *kereskedés* fogalmát a magyarban *keresked* — származékjai fejezik ki; ez a szó a keres, a török karaš, körültekinteni, ige tövén alapszik, tehát a magyar-török keres, karaš¹⁴⁴ gyakorító igének visszaható alakjában van és a szó belső értéke szerint magyarázva a folytonos, haszonra irányuló járás-keles vagy keresgélés cselekvését fejezi ki. Ezt az eszmemenetet a szomszédos nyelv országának ide vonatkozó szava is kifejezi: Közép-Ázsiában ugyanis a kereskedőt a persa saudakar szóval jelölik, mely tulajdonképen melancholicust, azaz mindenfelé bolyongót jelent; és valóban a pusztán élő régi ember az adás-vevés és haszon okáért járó-kelő embert nem is képzelhette másnak. A nyugati török a kereskedelem fogalmát már jobban írta körül, ezt az ikerszót használván: ališ-veriš, azaz vásárlás-eladás, adás-vevés (szó szerint adás-vevés); azonban a keleti török és a közép-ázsiai nomád ezt a kifejezést nem ismeri, csak a vevés, vásárlás fogalma jól ismeretes előtte és ennek jelölésére szolgál neki ez a szó: alu, uigur alku, vevés, vásárlás; ez a szó még meg van a magyar alku alakjában; a török szóból aluči, alkuči, vásárló, a magyarból alkusz lett. Azt találjuk tehát, hogy az eszmék itt meglepően összevágtnak; ezek szerint a kereskedés alapfogalma nem annyira az eladásban, mint inkább a vásárlásban áll, minthogy ebből állott a nomád valódi óhajtása, kívánsága, vágya; ezt bizonyítja az is, hogy az eladás fogalmát a törökben a vir, adni (a magyarban is ad, elad) igeen kívül még sat azaz eldobálni, elvesztegetni is kifejezi, miből a nomen agentis satiči, satkuči, az eladó, magyarul szatócs, a kiskereskedő.

¹⁴⁴ BUDENZ tanár a magyar keres igét kér-ből származtatja, mint-hogy a magyarban azt mondják: megkeresni, azaz kérni, és mivel ugyanilyen fogalmi összefüggés van a zürjén korš, kérni és keresni, igében is. Azt tartom, a körültekintés és keresés fogalma közelebb rokon, mint a kérés és keresés fogalma.

Hogy ennek a nyelvben kifejezést nyert felfogásnak az alapján azt látjuk, hogy a kereskedés először csereberélés volt, az a dolog mivoltából egész természetesen következik; nem is lephet meg, ha azt találjuk, hogy a *csere*, *cserélés* fogalma a törökben *dejiş*, *tegiş*, *tijiş*, szóval, mely tulajdonkép azt teszi, hogy *egymással fölélni*, a magyarban pedig a *csere* szóval van kifejezve; ez utóbbi szóban azért sejtem a vásárlás fogalmát, mert a vele képzett *csere-bere* ikerszó meg a *cse-reberél* ige a hasonló török *alu-beri* (*alış-beriş*) ikerszóra emlékeztet; az anyagilag ismeretlen magyar *csere* ugyanis a török *alu-nak*, a magyar *bere* pedig a török *beri*, *bér*, szónak, mely a *ber*, adni, eladni, tövéből származik, felel meg; mihez még hozzávesszük, hogy a magyar *bér* szó a török *beri*, *biri*, *bér*, *adó*, alakkal azonos. Az *ár* fogalmát a magyar két szóval fejezheti ki, *ár*-ral és *díj*-jal; AHLQUIST¹⁴⁵ és BUDENZ szerint az előbbi a finn *arvo*, *ár* szóhoz hasonló, mely hasonlósághoz azonban én még a török *aar*, *aır*, értékes, alakot is vonom; az utóbbi pedig a magyar *díj*, határozottan a legszorosabb összeköttetésben van a török *dej*, valamit érni, valamivel egyenlőknek lenni, igével (melyből a *concret dejer*, érték, származik). A *pénz* fogalmát a magyar a szlávból kölcsön vett szóval, *pénz*-zel (a szlávban: *penjaz*) jelöli; volt azonban ennek megnevezésére török szava is, tudniillik a régi *akcsa*,¹⁴⁶ a török *akçe*, ezüst és pénz. Végre az *úrut*, *holmit* jelentő magyar gyűjtőnév, *áru*, a török *aaruk*, *agruk*, poggyász, holmi, vagyon, szóval azonos.

Ha kutatjuk, mennyire hatott a műveltségi mozzanatok e részére a persa nyelv, minden előtt a magyar vásár, persául bazar, بازار köti le figyelmünket, mint olyan szó, melyet a ma-

¹⁴⁵ *Culturwörter* 186. l.

¹⁴⁶ *Akcsa* a legrégibb bibliafordításban fordul elő, így: „Nem jösz ki innen, míg nem megadod az utolsó *akcsát*“, HUNFALVY: *A kün vagy Petrarca-Codex* című értekezés 45. lapja nyomán idézve.

gyarok már mostani hazájokban való letelepülésök előtt ismeretek, mit leginkább az bizonyít, hogy a hét egy napjának neve tudniillik *vasárnap*, szószerint *vásár napja*, van e szóból összetéve; és mivel az oszmánok a hét ugyane napját szintén *bazar-güni*, azaz *vasárnap* vagy *vásárnap* szóval jelelik, nagyon valószínű, hogy ez elnevezésnek a két néptörzsszel közös szokásra kell vonatkoznia. Ez a megegyezés a hét ugyanazon napjának megnevezésében, a *vásárnap* szavában, csak a magyaroknál és oszmánoknál található, mely utóbbiak, mint tudva van a IX., X. és XI. században a Kaspi-tenger éjszakeleti vidékén élő ghúzok vagy kanglik egy töredéke; ellenben sem dél felé vonult rokonaiknál, sem a kúnoknál a XIII. század vége felé már nem található; ¹⁴⁷ kell, hogy e népek szokásainak oly közös sajátosságára vonatkozzék, melyről egyelőre semmiféle föltevésbe nem akarunk bocsátkozni. A *vásár* neve után a *kincs* fogalmát is a persa kereskedelem befolyásának kell tulajdonítani, minthogy a magyar *gencs*, *kéncs*, *kincs* a persa *genž*, گنج; továbbá a következő számneveket: *száz*, mely a persában *sad*, meg *ezer*, mely persául *hezar*, e szokat az iráni műveltség befolyása nemcsak a magyarokhoz és más ugor népekhez juttatta, — mert *száz* még a mordvinban is *sada*, a vogulban *sat* és az osztjákban *sót* — hanem még a Krimban lakó gothoknál is meghonosította, kiknek nyelvéről Busbeck a Szulejman udvarában élő ismeretes követ, szógyűjteményt tett közzé, mely szerint *száz* gothúl *sada* és *ezer* *hazer*. Ez hasonló szókölcsonzésre emlékeztet, tudniillik a déli szlávok *hiljada* szavára, mely ezret jelent és a délen lakó görögöktől, tudniillik a χιλιάδα alakból van véve.

Hasonlóképen került ez a szó: *tömény*, *nagyon sok*, számtalan, a magyarba; ebben az uigur *tömen*,¹⁴⁸ számtalan,

¹⁴⁷ Mind a középpázsiai törökök, mind a kúnok nyelve erre a persa *jeksembe* یکشنبه (*Codex Cum. je sembe*) szót használta.

¹⁴⁸ V. ö: a tőlem kiadott uigur nyelvemlékek glossariumát.

ismerhető fel; lehet azonban, hogy a magyarban csakugyan meglevő eredeti régi török szók közé tartozik.

Arra a kérdésre, hogy az iparnak mely ágait jelölték eredeti szókkal és melyekről lehet azt tartani, hogy a magyarok már régi hazájokban is foglalkoztak velők, az előbbi lapokon már azt feleltük, hogy kétségen kívül bizonyos, hogy a *szücsök*, *ácsok* és *takácsok* mestersége igen régtől fogva megvan; e tárgyról szóló megjegyzéseink kiegészítésekép hadd említsük még a következőt, hogy az *írást* is már korán kellett ismerniök, mivel az erre vonatkozó fogalmaknak eredeti nevök van. Ezekből megtudjuk, hogy voltaképen az írásnak kétféle faja volt, tudniillik először a festékekkel való írás, melyet a magyarban az ír, a törökben (csuv.) sjír, jaz és (jak.) surui szóval neveztek a szó alapjelentése tulajdonkép *mázolni*, *kenni*, *festeni*; innen meg; van az oszmán sürme, kenőcs, vonal, az altáji sür, rajzolni, mázolni, kép, a magyar ír ige és ír, tulajdonkép *kenőcs*, meg sok más, etymologiai szótáram 159. pontjában foglalt, hasonló fogalom közös etymonja. Másodszor már régtől fogva olyan írásfaj is volt, melyet úgy *vágtak*, *véstek* vagy *metszettek* valami szilárd tárgyba; ezt a föltevésünket a török bit, bet, pič, peč, írni, betik, piči, írás, a magyar betű, igazolja, minthogy ez a töszótag, bit vagy bet, alapjában metszést jelent (v. ö. ezt az újabb alakot: bič, metszeni) és minthogy a két igető ezen alapjelentésével megegyezőleg az ábrázat arcz, alak és kép fogalmát a török nyelv határain belül hol az egyik, hol a másik említett töszótag fejezi ki (v. ö. a jakut sįrai, arcz, a csagatáj čiraj, arczszín, alakot a török bet vagy pet, arcz, szóval); és végtére, minthogy az előbb említett altáji pič, peč, írni, rajzolni, még a magyar fest (fest-t) igében fölismerhető. A magyarok mai nyelvében még meg van más régi és kezdetleges írásmód emléke is, tudniillik a *rovásé*, melyet a magyarban ró, rov, a finn-ugorban ru, vágni, a törökben ur, vágni, ásni, fejez ki; a közönséges nép számok följegyzésére még most is használja. Ebben oly eszmemenetre találunk, mely

egyrésztől más nyelvekben is kifejezésre jutott,¹⁴⁹ másrésztől azonban a régibb török emlékeken levő feliratok és rajzok által, például a különféle eddig megnyitott kurgánokban, be van bizonyítva, minthogy azokban, ha SPASSKI¹⁵⁰ kutatásai nyomán ítélünk, részint színes rajzok, részint vésetek láthatók; innen van, hogy a *kép* fogalma, mely magyarul *kép*, törökül *keb*, *kep* (jak.) *kiäb*, magyarok és törökök nyelvében ugyanazzal a szóval van kifejezve.

Mivel éppen írásról és rajzról beszélünk, röviden meg akarjuk említeni a különféle *színek* elnevezését, melynek tekintetében a magyar nyelv már többször kiemelt keverék voltát kitünteti. A magyar *szín* szó a törökben (alt.) *sin*. A magyar sárga törökül *sarıg*, *sarı* és a magyar kék törökül *kök*; ezek tehát tagadhatlanul török eredetűek, de már a magyar fekete, mely az osztjákban *pegde* és az uigurban *peg*, mind a két nyelv területe felé hajlik; az utóbbi török szóval a magyar *pej*, *barna* (ló színéről mondva) is összefügg; végre a magyar fehér-, fejr-ben, melynek a lapp *päjes* és török *bor*, *kréta* és *penészszerű* felel meg, éppen annyira túlnyomó a finn-ugor befolyás, a mennyire nehéz volna meghatározni, vajjon a magyar szürke a török *suru*, *soro* vagy a lapp *čuorkok*, *čuorre*, az osztják *sur* és a zürjén *žor* alaknak közelebb vagy távolabb rokona-e.

Az írás és a színek neve után még a *zenét* és a *hangszereket* akarjuk megemlíteni, minthogy az ezekre vonatkozó szók a török-tatárokkal való ősrégi összeköttetésre vallanak. A magyar *cseng*, *zeng*, a török *čengi*, *zenélő*, *zene-alak* rokona; éppen így emlékeztet az altáji *jatık*, *jatigan*,¹⁵¹ mely nyolczhúrú *zeneeszközt* jelent, a magyar játék szóra; a magyar ko-

¹⁴⁹ V. ö. a görög γράφω, a gothi graba, a német Grube alakokat.

¹⁵⁰ V. ö. az orosz császári társaság 1857-iki *Zapiszki*-jében megjelent dolgozatát.

¹⁵¹ Lásd: *Narodi Rossij* (St. Petersburg 1880.) 276. lapját, melyen *jatigan* mint hangszer van említve.

boz, *hegedű*, pedig a török-tatár kobuz, kéthúrú hegedű, szóval egyenesen azonos. Más játékok közül a magyaroknál már csak a Közép-Ázsia nomádjaitól kedvelt *csontocskák-kal való játék* (ašik ojunu ¹⁵⁹) nyoma fedezhető föl; azonban csodálatosan csak a koczka szóban, mely szláv eredetű és a kostka, csontocska szóból lett. Nem lehet tehát kétséges, hogy valamint a kirgizek manapság juhok kulcsontjával való játszásban gyönyörködnek, a magyarok is hajdanában hasonlóképp játszottak; így az egyszerű csontocskáról átvették az elnevezést az európai középkori kockajátékra.

Mint már említettük, leginkább ott vehetjük észre, hogy a legkezdetlegesebb fogalmak elnevezése keverék jellemét mutatja, a hol olyan fogalmakról van szó, melyek a család és a társasélet alakulásának legeslegelejére vonatkoznak, mint a külső természet dolgaiéra és tüneményeire; ez esetekben semmi szín alatt sem lehet arról szó, hogy akár a finn-ugor, akár a török-tatár analogiának van abszolút túlnyomó súlya. Ha még tovább is ide vonatkozó példák fejtegetésébe bocsátkoznánk, az épen annyi volna, mintha magyar-finn-ugor és török-tatár összehasonlító szótár szerkesztésébe fognánk; már pedig e vállalatnak csakugyan szűk volna tanulmányunk tere, meg aztán voltunk is rá némi tekintettel a III. mellékletben, a mi a finn-ugor nyelvek területét illeti. E szempontból indulva ki, a HUNFALVY PÁL-tól *Magyarország ethnographiájá*-ban (a 228—233. lapon) idézett példákat részint elégteleneknek, részint egyoldalúaknak tartjuk, minthogy ama jegyzékben épen olyan, a kezdetleges élethez tartozó, műveltségi mozzanatok nincsenek meg, melyeknek határozottan föltetsző török jelleméhez semmi kétség nem fér. Nem akarunk hát most ide vágó munkával foglalkozni, hanem figyelmünket a régi magyarok szokásai képének már csak egy, igaz, hogy szerfölött fontos vonására fordítjuk és pedig valásukra.

¹⁵⁹ Az ašik ojunu-ra vonatkozólag lásd: *Vázlatok Középiáziából* 93. lapját.

8. A vallás.

Semmi sem természetesebb, mint az, hogy a régi magyarok vallása vagyis pogány hite, melylyel mai hazájokban megjelentek, e nép korábbi történelmével foglalkozó tudósok érdeklődését a legnagyobb mértékben fölkelte, meg hogy e tárgyról igen sokat írtak, találgattak és vitatkoztak, és természetesen e kérdés fejtegetésében a legtöbbször tévedtek is. Theosophiai és theogoniai speculatiók minden időben kelet és nyugat tudósainak kedvelt themáját képezték, mert ezekben a szellem magasabb régiók határtalan terében mozog, a képzelő erő szabadon megeresztheti a kantár szarát és mivel a minden kétséget lehetetlenné tevő objectivitással való érintkezéstől kevesbbé kell tartani, már akárhány kutató a legvakmerőbb elméletek és legmerészebb okoskodások tarka-barka szövevényével tünt fel. Eszünk ágában sincs, hogy e helyen a tudománynak még pályáiban levő legfiatalabb gyermekéről, az összehasonlító mythológia tanulmányáról, bírálatot mondjunk; de még kevesbbé van kedvünk, hogy megvizsgáljuk, vajjon mennyire szabad a természet emberének vallás dolgában nyilvánuló egyszerű eszemenetét arra használni, hogy a theosophia bizonyos systemáinak fölépítésére anyagúl szolgáljon, mivel nem mondhatunk le arról a meggyőződésről, hogy a szellemi műveltség legalsóbb fokán álló ember a kosmogoniára vonatkozólag kifejezett eszméiben igen gyakran nem abban az irányban haladt, nagyon sokszor ama nagyfontosságú mozzanatokra nem is gondolt, meg nem is gondolhatott, melyeket az újkor bölseleti speculációkban gyakorlott kutatója róla föltesz. Lehet, hogy néhány árja vagy sémi eredetű népnél, tekintve műveltsége világa nagy korát, az ide vágó okoskodások találhatnak és hogy a vallások mezején, az emberi gondolkodás és küzködés e birodalmában meg-ejtett összehasonlítások segítségével nem egy rejtélyt fognak megoldani és nem egy igazságot napfényre deríteni; azonban mégis azt tartjuk, nagyon kockáztatott vállalatba fognánk, ha

a sok ezer éves árják vallási szemlélődéseit a kezdetleges műveltség korszakából csak nem rég kilépett ural-altáji népekeivel össze akarnók hasonlítani; és még kevesbbé lehetne helyeselni, ha valaki az árja vagy sémi népeknél elért eredményekből a török-tatár vagy finn-ugor népek legelső vallási viszonyaira következtetni akarna; mert a mennyire az India forró ege alatt levő hegyek és völgyek természeti tulajdonságait a középázsiai pusztaság éghajlatától és talajától, vagy a napbarnította szikár hinduei a kirgiz és turkomán természetétől és külsejétől különböznek, éppen annyira térnek el egymástól e más-más égöv alatt lakó emberek theogoniai és kosmogoniai nézetei, és annyi-ban különböznek aztán egymástól az egyes ethnikai területeken támadt vallások.

Mivel ez a mi meggyőződésünk, azért CSENGERY ANTAL-lal teljesen egyetértünk, a ki *A magyarok régi hitéről* szóló szellemes esszejében ¹⁵³ azokat hibáztatja, kik e téren tett kutatásaikban hol sémi, hol indogermán párhuzamokba bocsátkoztak. Szívesen elismerjük, hogy ENGEL KERESZTÉLY ide vonatkozó művét, ¹⁵⁴ mely SAJNOVICS, WÖLDIK és FISCHER kutatásaira támaszkodva, vagyis helyesebben mondva a magyar és a finn-ugor nyelvek bensőbb rokonságából kiindulva, a régi magyar vallásra finn-ugor bélyeget akar sütni, a háladás határozott jelének kell tekinteni. Mindamellett bátorkodunk még egy lépést tovább haladni, azaz nemcsak tág területen az árják és ural-altájaiak közt megtenni az égöv okozta és anthropologiai különbséget, hanem az utóbbiak szűkebb körében is, tudniillik a magyarok és finn-ugor népek közt is, és pedig abból az egészen egyszerű okból, hogy a földrajzi távolság, mely az árjákat az ural-altájaktól elválasztja, nem sokkal nagyobb annál, mely az utóbb említett emberfaj egyes tagjai közé esik és a mennyire nyelvi bizonyíté-

¹⁵³ V. ö. *Történeli tanulmányok* CSENGERY ANTAL-tól. I. k. 71. lapját.

¹⁵⁴ DANIELIS CORNIDES etc. *Commentatio de religione veterum Hungarorum edidit suamque de origine Hungaricae gentis dissertationem adjecit.* CHRISTIANUS ENGEL. Viennae 1791.

kok alapján föltehető, már ősrégi időben is esett. Ha kutatásaink eredménye, melyet az előbbi lapokon kifejtettünk, nem juttatott volna arra a meggyőződésre, hogy, jóllehet keverék a magyar nyelv, a történelmi nexusnak és a műveltségi mozzanatok fontos bizonyítékának értelmében mégis azt kell mondanunk, hogy a magyarok régi hazája csak a török népek területének éjszaki határán, nem pedig messzebb fönn a távoli éjszakon, azaz a finn-ugor népek valódi székhelyén volt: egy perczig sem késve, a vallás főbb vonásait is, mint az ethnikai élet annyi más jellemzőjét, *csupán* a finn-ugor népeknél kerestük volna. De ki tudna és akarna azon kételkedni, hogy az adott körülmények között, azaz ott, hol a műveltség legtöbb mozzanata félreismerhetetlenül török eredetre vall, a vallással összefüggő fogalmakat is hasonló forrásból kell eredtetni, vagy világosabban szólva: ki merné azt állítani, hogy ázsiai társadalom, mely állami alkotmányában, hadügyében és minden erkölcsében és szokásában a tiszta török népszellemet fejezte ki, épen vallási nézeteiben, melyek keleten minden időben a közönséges élet legbensőbb mozgalmával forrtak össze, követte volna finn-ugor nép eszejárását?

Ki kell ugyanis emelnünk, hogy abban a nézetben, hogy az ókor azon népei, melyeket a történelem a skythák, húnok, avarok stb. néven említ és melyeket mi az ural-altáji faj gyűjtőneve alatt finn-ugor és török-tatár népekre osztunk, nemcsak alapjában, hanem még egyes árnyéklataiban is közös hitet vallottak, egyáltalában nem osztozunk és talán csak kevesen osztozhatnak; minthogy az ethnografia mai állapota szerint valóigaz, hogy az ember nemcsak physikumát, hanem szellemi individualitását illetőleg is a töle lakott talaj territorialis és éghajlati viszonyaival a legbensőbb összeköttetésben van, és hogy ennél fogva, tekintve ama szélességi fokok lényeges különbségét, melyek a középázsiai pusztaság és az ugor népek, de még inkább a finnek történelmileg kimutatható hazája közt vannak, nemcsak e népek testi külsejének és szokásainak, hanem szel-

lemi irányának, mythoszainak, népies babonájának, a természetnek rájuk gyakorolt külső benyomásainak, következőleg vallási felfogásuknak is különbözöknek kellett lenni, és hogy végre ennél fogva, ha az ural-altájiak vallását a samanizmus közös nevével jelöljük, mindenesetre külön finn-ugor és külön török-tatár samanizmus is volt. Ezt a megkülönböztetést, nézetünk szerint, már azért sem lehet elmellőzni, mert először a dolog természetéből önként következik, és másodszor, mert az ide vonatkozó igaz, hogy csak nagyon gyér, de annál nevezetesebb emlékek, melyek az avarok papi méltóságainak nevében, milyen Tudun, Bokolavr és Taisan,¹⁵⁵ ránk maradtak, a nyelvi jellem következtében e címek török származását kétségen kívül megállapították; ez alapon aztán be is bizonyítva, hogy külön török-tatár színezetű samanság volt.

Miután ezeket a megjegyzéseket előre bocsátottuk, különösen arra a helytelen eljárásra akarunk mutatni, melylyel a magyarok eredete kérdésének legújabb fejtegetői élve, mikor a régi magyar vallást taglalták, majd mindig azt remélték, hogy a finnek mondáiból és mythoszaiból fölvilágosítást merithetnek, és e miatt nem kevesebbé egyoldalúaknak és elfogultaknak mutatkoztak, mint a milyen akárhány megelőzőjök volt, a ki a tárgy minden ismerete és minden szakértelem nélkül, képzelődése valamely csábító alkotása kedvéért a magyarok ősi vallását a *Védák*-ból, a *Zendavesztá*-ból, a bibliából és tudja isten még miféle másból akarta kimagyarázni. Valóban, HUNFALVY-t, CSENGERY-t és BARNÁ-t épen oly kevéssé lehet menteni, mint CORNIDES-t, KÁLLAY-t, JERNEY-t és IPOLYI-t; egyrésztől úgy mint a másiktól helytelen szempontból indultak ki, nem csoda tehát, ha mind a két részen egyformán tévedtek. Könnyen meg-

¹⁵⁵ Tudun-ban, a hogy az avaroktól Nagy Károly udvarába küldött követet hitták, a török (alt.) tujun, pap, szót ismerhetni föl. Bocholavr (lásd a hún-avar szólajstromot) böktüler-rel, bűbájossal azonos, Taisan pedig, mit THEOPHYLACTUS vöc; δαιμόν-*nak* fordít, a török taiši, pap, írástudó, szó görögösítése.

fogható tehát, hogy mi okulva e példákon, e tárgyra vonatkozó kutatásainkban a legnagyobb vigyázatra és a legszigorúbb tárgyiasságra fogunk törekedni; hogy minden előtt, minden theosophiai speculatiót kerülve, e kérdés taglalásába: vajjon a régi magyarok monotheisták vagy polytheisták voltak és vajjon egyedül a samanistust vagy a parszi-hitet vallották-e, egyáltalában külön nem is fogunk bocsátkozni, és a helyett, hogy merész hypothesisek légi alkotásával foglalkoznánk, inkább csak azokat a műveltségi mozzanatokat akarjuk följegyezni és vizsgálni, melyek a régi hit világának ragyogó csillagaiként a magyarok mai nyelvében még meg vannak, és melyeknek egy-egy szava, úgy tetszik, néha sokkal ékeesebben szól, mint az eddig közé tett, erőszakos szómagyarázgatáson és pusztá képzelődésen alapuló vastag értekezések.

Az *isten* fogalmán, a magyar isten szón kezdjük kutatásunkat. Ezt a szót minden eddigelé nyilvánított ellenkező nézet mellett is a persából kölcsönzöttnek, vagyis a parszi-vallás *ایزدان, izdan, jezdan* szavával azonosnak tartjuk.

A mit e szó megfejtése végett eddig összehordtak, majdnem megtölthetne egy kis kötetet; és a részint elégtelen szakismeretektől, részint makacs elfogultságból is eredő elméletek a tudósok szántszándékos elvakultságából származó tévedések szomorú bizonyítékát szolgáltatják. Míg HUNFALVY például ezt a szót azelőtt a finn *isä*, atya, öreg, szóból és valami török *ten*, *teng*, *ég* (?) alakból származtatta, újabban ¹⁵⁶ azonban megint annak a gyanításának ad helyet, hogy e szó mégis csak a persa *jezdan*, mely a török útján a magyarba került: addig BUDENZ e szóban erőszakos etymológiával a finn *isä*, *pa-ter* szóra és a magyar kicsinyítő *ken* képzőre, melyből állítása szerint *ten* lett (!), akar ismerni, és az isten fogalmát e szerint atyácskára magyarázza. Ez etymologicus képtelenséget illető kifogásunkat már egyebütt ¹⁵⁷ kifejtettük és a philológiában nem

¹⁵⁶ *Ethnographie von Ungarn*. 176. lapja.

¹⁵⁷ V. ö. III. mellékletet.

jártas olvasó tájékoztatása végett itt csak azt akarjuk megjegyezni, hogy isten fogalmát jelentő persa szó nemcsak a töröktatároknál, kik még ma is ize¹⁵⁸ alakot (hajdani izde, izden helyett) ismernek, mely istent jelent, hanem más nem persa népeknél is, melyek árja eredetűek, szerfölött nagy mértékben elterjedt: a khudaj, khuda, isten, szó ugyanis keletfelé egész Jasinig és Barogilig jutott, a hol a sijah-pus-kafirok istenségöket khudaji-val jelelik,¹⁵⁹ éjszak felé pedig vagyis az ural-altájiak, között egész Szibiriába, a hol az altájiak, teleutok és kaibalok a Szajan mellett és a Jeniszei forrásvidékén a legfőbb istenség nevének egyedül a persa kudaj szót ismerik.

Az utat és módot, melyen ez a szó az iráni műveltség középpontjából ilyen nagy távolságban elterjedhetett, nézetünk szerint igen könnyen meg lehet magyarázni, ha tudniillik megfontoljuk, hogy az iráni műveltség világa részint még a parsismus köntöseben Turánba messze behatott (v. ö. ezzel Ebu RIHAN ALBIRUNI leírását a régi Kharezmről), részint pedig az iszlám korszakában a Jaxartestől éjszakra lakó törökök közt a művelődésnek úgy szólva egyetlen factora lett; oda vitték a persául beszélő molláh-k az iszlám tanításával együtt a moszlim istenség nevét is, nem az arab allah nevet, melyet a kirgizek még ma is alda-nak ejtenek, hanem a persa khudaj, török kudaj szót. A mi különösen Dél-Szibéria tatárjait illeti, történelmileg be van bizonyítva, hogy Köcsüm khán uralkodása alatt (1556—1600), a ki az iszlámot köztük erőszakkal terjesztette, bokharai tadsik mollah-k hittérítő útjokat egész a Jeniszei forrásvidékére terjesztették ki; ebből nyilván könnyen lehet a khudaj szónak az altájiban való használatát megmagyarázni.

Ugyanazon módon tehát, a hogy ezt a khudaj, kudaj

¹⁵⁸ V. ö. BUDAGOV I. 181. lapját.

¹⁵⁹ Lásd: *Notes on the Chigani and neighbouring tribes of Kaferistan*, a *Proceedings of the Royal Geographical Society* III. köt. 292. lapján.

szót moszlim irániak olyan messze a mongol elem végső határáig elvitték és a hogy e szóval együtt az egy isten fogalma is elterjedt a török-tatárok közt, ugyanígy kell a dolognak az izdan szóval is állania, mindamellett azzal a különbséggel, hogy e szó századokkal azelőtt még a Szaszanidák alatt ama műveltségi befolyás következtében terjedt el, mely nemcsak a jezdán szót, hanem az iráni műveltségnek még más mozzanatait is, melyeket már az előbbi szakaszokban megemlítettünk és még ezentúl is meg fogunk említeni, a Pontus és a Kaspi-tenger éjszaki vidékén nomád életet élő törökök közt meghonosította. Az izdan szónak nemcsak a magyaroknál, hanem a besenyőknél és részben a khazaroknál is el kellett terjednie; mert hogy az úzok és kúnok, kiknek nyelve egy volt, használták, az a *Petrarca-codex*-ből be van bizonyítva, mely szerint jezdä még a XIII. században is kún nyelven isten jelentett, a mi a következőből kitetszik: «keldi friste iesdä (a helyett, hogy iezdán)»¹⁶⁰ ayti kutöuöigä», azaz: «Jött az isten angyala és szólt a pásztornak». Ha azt tekintjük, hogy többesraggal van ellátva az izdan vagy jezdán szó, melynek különben egyes száma is, izid, ايزد, istent jelent, talán könnyen helyesnek találhatnók azt az okoskodást, hogy amaz alatt az istenek fogalmát fejezi ki, és hogy ennél fogva a legnyomósabb okot szolgáltatja ama föltevés bebizonyítására, hogy a régi magyarok polytheismusban éltek. Azonban, mint már említettük, nem akarjuk elődeink hibáit elkövetni, kik, mint például KÁLLAY¹⁶¹ a névtelen jegyző és THEOPHYLACTUS némely helyéből a magyarok egy istenben való hitét be akarják bizonyítani, hogy e népet a polytheismus gyalázatától megtisztítsák; annál kevesebb akarjuk mi ezt tenni, minthogy a mi nézetünk szerint abból, hogy ez a persából kölcsönzött szó a magyar nyelvben meg van, már

¹⁶⁰ Friste iesdän nem török, hanem persa kifejezés, a latin angelus Domini után. Valamint iesdän úgy friste, helyesebben ferishte, angyal, is persa szó. (Lásd a *Codex Cumanicus*-t, KUUN gróf kiadása, 129. lapján.)

¹⁶¹ A pogány magyarok vallása, írta KÁLLAY F. (Pest 1861.) a 19. l.

azért sem lehet még azt bebizonyítani, hogy a parszi-hit a magyarok közt el volt terjedve, mert a mint még épen mai napság is látjuk, az altájiak és eleuthok legfőbb istenségeket szintén a persa kudaj szóval jelelik és hitvallásukra nézve mégis a samanismus hívei maradtak; meg aztán Kafiristan hegyi lakói is khudaji-nak nevezik pogány istenségeket. A mily kevéssé tehát a persa izdan szó elfogadása a magyarok parsismussát fölteszi, ép oly kevéssé lehet az istenség más oldalról vett elnevezéséből, tudni illik a magyar teremtő szóból, a régi magyar mythológiára következtetni, a hogy HUNFALVY,¹⁶² mikor az említett szót a vogul tarom, ég, szóval akarja összekötni és a két nép vallási tanításai közt hasonlóságot akar kimutatni. Már másutt¹⁶³ kiemeltük, hogy az ugor népek tarom-ja a török tañrim, tarim, istenem, egem, alak összevonásából keletkezett, és hogy ennélfogva a teremtő és teremtet fogalmához semmi köze. De ha már erre nézve is okoskodásba akarunk bocsátkozni, a török nyelv kincse bizonyára alkalmasabb alapot szolgáltat; ott ugyanis a töre, töret, teremteni, nemzeni, ige töve a magyar teremt és a törölt (létrehoz) igékhez sokkal közelebb áll és a *Kudatku Bilik*-ben ez az állandó kifejezés található: töretilmiş töretkeni, magyarul a teremtés teremtője, azaz isten.¹⁶⁴

Akkor sem járnánk jobban, ha az isten és ég fogalmára vonatkozólag, mely a törökben synonym, mert tengri, tangri, tingri hol istent, hol eget jelent, messze terjedő föltevésekbe akarnánk bocsátkozni; mert ilyenféle kosmogoniai nézet a természet emberének általában sajátsága, kit, mint CSENGERY¹⁶⁵ helyesen megjegyzi, semmi sem ejt annyira bámulatba, mint az ég a ragyogó égi testekkel, melyen az ijesztő dörgés felhangzik és melyből a cikázó villám lesujt, mely verőfényt és esőt, jég-

¹⁶² *Magyarország Ethnographiája* 242. lapján.

¹⁶³ *Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes* 153. lapján.

¹⁶⁴ V. ö. *Uigurische Sprachmonumente* 61. lapját.

¹⁶⁵ Lásd: *Tanulmányok*. 76. lapját.

esőt és zivatart, egy szóval annyi áldást és annyi bajt ad. Az ég tehát mindenkor a legnagyobb félelem és csodálat tárgya volt, es ezzel az eszmemenettel megegyezőleg a török a *csodálás* fogalmát oly szóval fejezte ki, melynek tőszótagja az *eget* és *istent* jelentő szó alapját is képezi; tang ugyanis annyi, mint *csodálni, megbámulni*, és egyúttal *világosság, hajnalpír*, meg aztán *ég vagy isten* is, a mit már előbb kimutattunk.¹⁶⁶ Nem volna tehát egészen megbízható eljárás, ha abból a módból, melyen ezt a félelmes vagy tisztelt hatalmat megszemélyesítették és elnevezték, mythologiai hasonlóságukra akarnánk következtetni; mert például azt látjuk, hogy az altájaiak kudaj-on kívül még mennyben lakó főbb istent, *abiaš-t*¹⁶⁷ is ismernek, és hogy az uigurok tangri-n kívül a legfőbb istenséget még *okan*,¹⁶⁸ csag. *ogan*. szóval is jelölik. HUNFALVY tehát hasztalanul fáradott azon, hogy a kétséges¹⁶⁹ magyar *ukkon* szót a finn *ukko* gazda szóval, mely előbb istenség neve volt, összehasonlítva; az épen most említett török *okan*-nal többre ment volna. Tehát csak olyan mythologicus hasonlóságokra szabad tekintettel lennünk, melyeknél az oda vonatkozó műveltségi mozzanatok nyelvi jellemén kívül az illető népek erkölcsi életének egyformasága is biztos támasztópontot nyújt; különben abban a veszélyben forgunk, hogy nagyban keresve a hasonlóságokat, az ethnographiai és földrajzi határokon túl idegen területen eltévedünk, a mi eddigelé, fájdalom, sok emberen meg is történt.

Ha a régi magyarok vallási viszonyainak vizsgálatát magunk elé célunkul kitűzzük, minden előtt kell, hogy szemünk

¹⁶⁶ Lásd a 344. lapot.

¹⁶⁷ Ebből: *aba, atya*, és talán régiebb *aš, eš*, régi magyar *ös*, alakból?

¹⁶⁸ A török *okan*, *ukan* az *ok*, *uk*, érteni, tudni, tőszótagból származik és szó szerint annyi mint a mindentudó.

¹⁶⁹ Azt mondom: Kétséges, mert a HUNFALVY mythologiai eredetűnek tartott *ukkon* (v. ö. *Magyarország Ethnographiája* 243. lapját) szót más magyar tudós *uecon-nak*, vagyis a latin *usu capionis* szó rövidítésének tekinti.

előtt az a vallás ügyeiben való közönbösség lebegjen, mely a pusztá ural-altáji lakóját minden időben jellemezte és némileg még mai nap is tulajdonsága. Valamint a khazarok hatalmok korában a különböző vallásformákat nemcsak megtűrték, hanem egyformán figyelmökre is méltatták és tisztelték, mint IBN HAUKAL és más arab utazók tanúságából tudjuk: épen úgy Közép-Ázsia mai nomádja is, jöllehet a mai mollah-k már ezer esztendeje hogy megtérítésén fáradoznak, Mohammed tanításának még mindig lanyha követője és még mindig szívesebben hódol a pogány habona emlékezetének, mint a Korán rendeleteinek. Turkománok, ghúzok és özbégek nem vonakodtak soká, hogy az iszlámra térjenek; épen oly kevéssé, mint a besenyők az ókorban, kiket AL-BEKRI szerint ¹⁷⁰ már a 400. évben (1009—1010) fogolykép hozzájuk vetődött moszlim ember, ki egyúttal törvénytudós is volt, megtéríthetett; de hogy meddig és mily mértékben voltak az iszlám hívei, az, ha a nomádok mai vallásos buzgalma után ítélünk, nagyon is kérdéses. Ama kor nomádjainak moszlim hitvallásáról levén szó, meg akarjuk jegyezni, hogy az a vallás a magyarok előtt sem volt ismeretlen, a mit az bizonyít, hogy a magyarok a mohammedánoknak e nevet adták: bösörmény; ¹⁷¹ és mivel a kirgizek még ma is busurman-t ejtenek ¹⁷² muszulman helyett, a mi a *b* meg *m* és *l* meg *r* fölcserélődése szerint egészen rendesnek tetszik: talán kockáztathatjuk azt a föltevésünket, hogy ez azonos elnevezés még abból az időből való, a melyben a magyarok a pusztaság török lakóival közelebből érintkeztek.

¹⁷⁰ Lásd: DEFREMERY kivonatait a *Journal asiatique* IV. série, tome XIII. 467. lapján.

¹⁷¹ A Bösörmény szót mint helynevet Magyarország lapályainak azon vidékén találjuk, a hol előbb az izmaeliták (mohammedánok) laktak, és Réthynek igaza van, ha *Magyar penzverő izmaeliták és Bess-arabia* című műve 21. lapján azt állítja, hogy a magyar Bösörmény és muszulmán azonos.

¹⁷² BUDAGOV I. 322. l.

Tehát nem végképen lehetetlen, hogy a magyarok közt, mikor Európában megjelentek, olyanok is voltak, kik az iszlámot vallották, és hogy egyesek csakhamar a keresztyénség felé is hajoltak; azért az említettük közömbösség, melyet HORVÁTH is *A keresztyénség első százada Magyarországon* című művében¹⁷³ kiemel, minden kétségen kívül áll.

A hol tehát így áll a dolog, ott a nemzet összességét átölelő vallásügyről alig lehet szó; csak oly kevéssé, a mily kevéssé szabad magunkat azzal a reménnyel áztatni, hogy a műveltségi mozzanatok egyes szikráival olyan fáklyát gyűjthetünk, mely a régi magyarok vallása viszonyaira az elfogulatlan bírálatot kielégítő fényt derítetne. Nem akarunk tehát fejtegetésünkben semmiféle elméletet felállítani, semmiféle régi vallássystemát kifejteni; hanem az egybevágás illető vonásait akarjuk összeállítani és ebből a szempontból kiindulva, a régi magyarok *bálványimádásának* és *tűztiszteletének* kérdését megvizsgálni. Hogy vajjon imádtak-e bálványokat a régi magyarok, az különösen a jámbor keresztyén kutatóknak nagyon sok gondot ad; épen úgy mint ABULGAZI, a jámbor moszlim történetíró is felháborodik azon, hogy elődjei megemlékezve családjuk elhunyt tagjairól és valószínűleg híres hőseikről is, azok sírjára kő- vagy faszobrokat állítottak, ezeket nagy becsületben részesítették és néha, mikor gyöngédségök szerfözlött nagy volt, még sátraikban is tartogatták, étellel megkinálták, tisztelték stb.¹⁷⁴ Ezen, a török történetírótól följegyzett halálos bűn tárgyaiban azokat a szobrokat kell látnunk, melyeket az altáji hegység határától fogva a Jeniszei forrásvidékén, a nogáji pusztán a Dnjeper és az Azovi tenger partjain mint a kurganokhoz tartozókat találhatni, melyeket a tudósok PALLAS és SPASSEK óta behatóan megvizsgáltak, és melyeket az ural-altájiak csak annyiban imádtak, a mennyi-

¹⁷³ HORVÁTH MIHÁLY: *A keresztyénség első százada Magyarországon*. 36. l.

¹⁷⁴ ABULGAZI, Desmaisons kiadásában a szöveg 11. lapján.

ben a keresztyének a keresztet, mint Krisztus kinszenvedéseinek jelképét, még mai nap is tisztelik. Ez emlékkövek tisztelete, melyek a kurgánokkal, vagyis inkább a kurgánokban eltemetett családtagokkal összefüggnek, nem tekinthető tehát a fetisztisztelettel azonos bálványimádásnak, hanem csak az elhunyt iránt táplált kegyeletes érzületnek; oly cultus ez, a mely a szigorúan patriarchalis török-tatár társadalomban még ma is kifejezést nyer. Ott ugyanis az iszlám elterjedése óta a kő- és faképek a kurgánok vagy joszákák előtt, a hogy a hyrkani pusztán hívják, egészen eltűntek, a tisztelet azonban, melylyel e sírdombok iránt viseltetnek, még ma is meg van; e sorok írójával is akarhányszor megtörtént, hogy a turkomán pusztán való vándorlása közben úti társaival együtt lováról le kellett szállania, mihelyt a tágas síkságon ilyen joszka látszott.

Ez volt a bálványimádás kezdete az ural-altájiaknál, és ugyanolyan értelemben kell ezt a cultust a régi magyaroknál is felfognunk; nyomai az említett emberfaj minden töredékénél kimutathatók és kivált a magyaroknál még Magyarországon való letelepülésök után is meglátszottak, ha ama kor króniká-kásainak hitelt adhatunk. Így ALALDUS az 1046. évben következőleg ír: «Andreas et Leventa ad idololatriam proni regnum a suis similibus capiunt» és PÁRIZ PÁPAI azt mondja, hogy «Hungaris veteribus fuit in more, ut sponsus suæ dilectæ idolum alicujus dei argenteum donaret in signum contracti matrimonii».¹⁷⁵ vagy mint ebből a még ma is szokásos szólásmódból is kiderül: a faképnél hagyni, azaz elhagyni.

A mi már most a *bálványok* nevét illeti, meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelvnek erre két szava van, tudniillik az általános bálvány szó és bábu, faragott kép. Mind a kettőt rendesen a szlávból, illetőleg az oroszból kölcsön vett szónak tartják; ez azonban úgy látszik nekünk, nem egészen helyes, mert az orosz bolvan maga is kölcsön vett szó és a

¹⁷⁵ KÁLLAY 30—31. lapja nyomán idézve.

persa پهلوان pehlivan, pahlivan szóból való, mely szó a török szájában még ma is pahlivan-, palvan-nak hangzik és tulajdonkép hőst, szentet, athlétát jelent. Palvan vagy pehlivan a pahlav, پهلو, szó többes száma, tehát oly viszonyban van egymással, mint ized és izdan, isten és istenek, és úgy használtatik, mint az iszlámban manap használt evlia, szent ember, tulajdonkép a szentek; e szót tehát abban az értelemben, hogy szent, az ural-altáji népek a tiszteletben álló szobrok megjelölésére bizonyára csak később használták. Épen oly kevéssé mondhatjuk bábut az oroszból kölcsönzött szónak; mert ez a szó először a legkülönbözőbb nyelvekben egyaránt megvan és másodszor a magyarban (v. ö. ezt: babám, azaz kedvesem) és a törökben, a baba, atyácska alakjában, mint becsülést, szeretetet és tiszteletet jelentő megszólítás előfordul; tehát nem kellett előbb idegen nyelv kincséből kölcsönözni. Valamint a bálványt jelentő magyar szóban az erős, nagy és hatalmas alapeszméje van kifejezve, — mert palvan, pahlivan értelme: athleta — úgy a magyar mythosz más alakjának neve is hasonló felfogáson alapszik. Ez az alak az *óriás*, magyar nevén óriás, ki a regékben és mondákban kiváló szerepet játszik és a szó eredete nyomán ítélve még abból az ősrégi időből származik, melyben a magyarok és a törökök egy közös törzset képeztek. Az óriás szó ugyanis kettőből van összetéve, mint az altáji abiaš (isten és dédöe), és ebből áll: ori, töröktől uri, ori, üri, fenn, magas, nagy, és aš, aša, atya, és valamint abiaš, úgy óriás is, töröktől uri-aš vagy ori-ača, nagyatya jelentésében vehető.

Úgy tetszik nekünk, hogy a magyarok sokszor emlegetett *tűztisztelésénél* hasonló viszony uralkodik. Az, a mit erre vonatkozólag tudunk, nagyobbára arab, helyesebben mondva moszlim utazók, mint IBN DASTA, IBN FOZLAN, MA'SUDI, AL-BEKRI és mások leírásán alapszik; ezek följegyzését azonban már azért sem kell szó szerint vennünk, mert az akkori felfogás szerint mindenkit, a ki nem volt mohammedán, a parszi-valláshoz tartozónak, tehát tűzimádónak, gebr-nek vagy mežusinak

tartottak, és mert a moszlim ember általában még mai nap sem jár el valami különös pontossággal, mikor más hiten levőket osztályoz és a többi közt például a hindut is *mežusi-nak*, tűz-imádónak nevezi. Bizonyára minden kétségen kívül van, hogy a természet tüneményei a régi ember egyszerű lelkét bámulatra ragadták, de leginkább a tűzimádóét; innen van, hogy a tűz tiszteletének nyomai a föld valamennyi népénél kimutathatók.

A mi különösen az ural-altájiakat illeti, még ma is Közép-Ázsiában, nevezetesen Khivában a tűztisztítás szokását találjuk; ez a Noruz-ünnep (tavaszi éj és nap egyenlősége) alatt játszott játék, mely abból áll, hogy a fiatalság rizsszalmával rakott tüzet átugrál vagy a körül tánczol. Így továbbá különösen a nomádoknál nagy bűnnek tartják, ha valaki mécset elfúj vagy forró ételt megfúj, de még nagyobbnak, ha valaki a tűzbe köp; a tüzet általában nem vízzel, hanem csak rá hányt földdel szabad eloltani; végre semmi sem jellemzi ezt a régi szokást annyira, mint az a határtalan tisztelet, melylyel a törökök minden időben és bármely törzsbe való is a *tűzhely* iránt viseltettek és még ma is viseltetnek. *Ožagim jikti*, lerombolta tűzhelyemet, ez a kifejezés annyit tesz, mint: *elpusztította házamat és egész gazdaságomat*; az oszmánoknál *ožak*, *tűzhely*, volt a jancsárok csapatának a neve, és Közép-Ázsia nomádjai sértésnek tartják, ha valaki a sátorban hátat fordítva a tűzhelynek, szólítja meg a gazdát.

A tűz tiszteletét a régi magyaroknál bizonyára még az is öregbítette, hogy holtjaikat el szokták égetni; erről mint ama vidék minden török népénél uralkodó szokásról az arab utazók ismételve emlékeznek meg és a magyarok mai nyelve is e szólásmóddal: *se híre se hamva* (ha tudniillik valami eltűnt emberről van szó) most is tanúskodik. A sz.-galleni barát is leírja, hogy a magyarok e kolostornál két holttestet elégettek; és mégis tekintve azt az ó-török szokást, hogy holtjaikat a földre

temették, a holttestek elégetése csak részben lehetett használatban ¹⁷⁶ és talán csak a parszi cultusból volt kölcsönözve.

Ha tehát figyelembe veszi az elsorolt tényeket, nem ütközhetik meg senki azon, hogy a régi magyarok bálványairól és tűztiszteletéről szóló híreknek nem valami nagy fontosságot tulajdonítunk és a régi magyar vallást olyannak képzeljük, a milyennek egyes vonásait abban a képben lehet megtalálni, a melyet a byzancziak a húnok és avarok samanismusáról, a melyet PALLAS Dél-Szibéria népeiről vázolt és a mely némi tekintetben még a mai altájiaknál is meg van. A mi az utóbbiakat illeti, a legfőbb istenen, kudaj-on kívül van még ez az istenség neve is: kairakan ¹⁷⁷ (ebből: kair, jószívűnek lenni, és kan, jelenidejű igenév), melyre még a magyar karakán, pajkosság, jó kedv, emlékeztet; másrészt az altájiaknál még nagyszámú alsóbbrangú isten vagy védőszellem, patronus van, kit az ايا, ايا, ee, eje, ege, úr-isten neve alatt ismerünk és ki az altájiak mythusában fontos szerepet játszik. Van ugyanis tu-eezi, hegyi szellem, jîš-eezi, erdei szellem, su-eezi, vízi szellem stb., kit meghatározott helyen tisztelnek; ezt a régi magyarok még sz. László idejében szintén így tettek, mert erre vonatkozik a (Decret. I. c. 22. foglalt) tilalom: «Quicumque ritu gentilium juxta puteos sacrificaverint, vel ad arbores et fontes et lapides obtulerint, reatum suum bove luunt». Az altájiaknál van még eelő. kiži is, a mi dæmonoktól megszállt embert jelent, a kiről azonban nem mindig kell előre föltennünk, hogy a gonosz lélek megszemélyesítése; a gonoszság vagy gonosz szellem neve ugyanis kara (szó szerint fekete), és üj-karazi az a gonosz szellem, a ki a házban ember halála után visszamaradt, míg gazdag ajándékokkal, áldozatokkal vagy bűvös

¹⁷⁶ Hasonlóképp szól AL BEKRI a burtászokról (mordvinokról):

و طایفه منهم تخرق قتلاها , اخر تدفنها

azaz: E nép egy része elégeti halottjait, más része eltemeti. DEFREMERY a *Journal asiat.* XIII. köt. 464. lapján.

¹⁷⁷ Lásd: *Grammatika altaiskago jazika* 185. lapját.

mondásokkal el nem riasztják. Ezek a vallási szokások Kazvini leírására (IBN FOZLAN után) emlékeztetnek, mely szerint a törököknök a persa kosmographus bámulatára nyári istenök, téli istenök, esőistenök, marhaistenök, stb. volt.

Az említett szellemek elnevezése, tudniillik a török eje, ege, uigur ete, ite, még a magyarban is meg van és pedig ebben az összetételben: egy-ház, templom, isten háza, ebből: egy, isten, és ház. Hogy egy valóban az *isten, szent* fogalmával azonos, a mellett helyrajzi emlék szól, t. i. a Sopron-megyében levő Hegy-kő,¹⁷⁸ mely 1366-ból származó oklevélben Egy-kü-nek van írva; ez németül Heiligenstein, miben heilig a magyar egy fordítása. Hogy a régi magyar egy épen úgy, mint a mai török ege, eje, istent vagy urat jelentett, az kétségen kívül igaz; és nemcsak a magyaroknál jelentett azt, hanem még a kúnoknál is, kiknek ránk maradt nyelvemlékében, tudni illik a *Codex cumanicus*-ban, két helyen¹⁷⁹ ezt olvassuk: jieh-ov, e helyett: ige-öv, és azt látjuk, hogy ez *templum*-nak, tehát isten házának vagy úr házának van fordítva. Azt hiszem, a mai sámánok ez ege, ige szellemeivel összehangzásban kell felfogni és megmagyarázni THEOPHYLACTUS e helyét: «Turcæ (azaz a magyarok) admodum stolidè ignem colunt aëremque et aquam venerantur»; és ha a párhuzamot, melyre rámutattunk, tovább vonjuk, azt találjuk, hogy a gonosz istenségeire vagy az alvilág isteneire vonatkozólag is lényeges megegyezés fedezhető föl. Már említettük, hogy a régi török mythusban *pokol*, *tamuk* (alapértelmében az *elzárt, a setét*)¹⁸⁰ és annak ellentétéül *paradicsom*, *uőmak* (az uő többől, melynek alapjelentése: fenn felszállni) van; csak azt akarjuk még hozzá tenni, hogy az alvilág legfőbb istenségének neve erteng, mely szóban a magyar ördög, ürdüng megfelelőjét látjuk és mely a mi igényte-

¹⁷⁸ Magyarország Ethnographiája. 250. lap.

¹⁷⁹ V. ö. Codex Cumanicus ed. Kuun, 158. és 198. lapját.

¹⁸⁰ Lásd a 177. cikket az én Török-tatár etymologiai szótáromban

len nézetünk szerint eredetileg bizonyosan örtök-nek hangzott, és titkosat, elrejtettet jelentett (az ört, beburkolni, elrejtetni, elfedni, tövéből); valamint ezt a gondolatot az altáji körmös, körümes, ördög, tisztátalan lélek, szóban is megtaláljuk, melynek értelme szószerint: *a láthatatlan*.¹⁸¹ Az altájiak más földalatti istenének nevében, tudniillik a töröngői, töröng szóban meg a magyar tereng, töröng alakot sejtjük, mely utóbbi ma ugyan már magában nem fordul elő, hanem csak ez összetételben terengette (mely a harag és bámulat felkiáltása), és a mi nézetünk szerint épen úgy, mint ördög-adta, eb-adta, stb., eredetileg nyilván ez volt: tereng-adta.¹⁸² Valamint ördög alapgondolata: titkos, elrejtett; úgy tereng töröktől anny mint mély. Az altájiak szellemvilágával együtt azt az érdekes tüneményt akarjuk megemlíteni, hogy ennél a népnél a lélek kettős voltában való hit uralkodik, mely szerint az emberben tün és süne, esetleg süne, sünej van. Az előbbi az *állati* életet jelenti, melynek elmúltával a testi létezés megszűnik, az utóbbi ellenben a *szellemi* életet; innen van, hogy a gonosz lelkek a tün-t elvehetik a nélkül, hogy az ember holta után szellemileg élni megszűnnék, mert a süne halhatatlan. Az *Altajski Grammatika* kiadói¹⁸³ ezt a süne szót oroszra így fordítják: *svoistvennaja duša*, azaz tulajdonképen való lélek, következőleg: a megszemélyesített élet; és mi azt hisszük, hogy nem tévedünk, ha ebben a süne szóban a magyar személy-t, melynek régibb alakja zömel, esetleg zömej és melyet ma *személynek, individualitásnak* fordítanak, találjuk; ennél úgy látszik, csak rokon fogalmakat cseréltek föl. E szóban min-

¹⁸¹ SCHIEFFNER származtatása, ki e szót a persák chorinuzd-jából eredtetni, úgy tetszik, nyelvi és tárgyi tekintetben általában nem állja meg a sarat.

¹⁸² Az Akadémia nagy szótára terengette-ben a teremtetten való alakját akarja látni, a mi oly föltevés, melylyel az elmondott okok miatt egyet nem érthetünk.

¹⁸³ Lásd a 253. lapot.

denesetre fontos adalékot kapunk az ural-altáji nép vallási életéhez.

A dolog természetéből következik, hogy bármilyen kezdetleges is valamely vallás, követői mégis a benne előforduló jó es rossz szellemekhez, hogy kegyőket megnyerjék vagy haragjokat magokról elhárítsák, imádsággal, adományokkal és áldozatokkal fordulnak és az ember meg a titkos félelmes hatalom közt való közbenjárásra bizonyára már korán papi osztálythasználtak. Most tehát az ide vonatkozó fogalmak elnevezéseit akarjuk a magyarban és törökben megvizsgálni, illetőleg egymással összehasonlítani.

Az *imádkozás* fogalmára sem a magyarnak, sem a töröknek nincs eredeti szava; mert valamint az altáji *mürgü*, imádkozni, imádság, a mongolból van kölcsönözve, melyben *murgun* annyi mint tisztelet: épen úgy a magyar *vimád*, imád, nem látszik nekünk másnak, mint a szláv *vimodl*-it, végig imádkozni, imádságot elmondani, mely szláv hittérítők közbenjárásával a magyarba került; jöllehet BUDENZ, a ki soha sincs zavarban, ha származtató systemát kell keresni, a *vim*(!) tőszótagban ugor, vogul *vou*, hini, kérni, tövet fedez föl, melyből talán supponált *vogim*, *vajm* keletkezett;¹⁸⁴ és jöllehet HUNFALVY *Magyarország ethnográphiájá*-ban¹⁸⁵ ezt a szót a cseremis *jumo*, isten és ult kérni szóból származtatja: a mivel természetesen BUDENZ sem ért egyet. Én a magam részéről itt csak hypothesis-szel merek föllépni; azonban tudós ellenfeleim nézete talán szintén nem érdemel más minősítést, és a legjobb esetben a magyar *vimád*, imádkozni, eredetét kétségesnek kell tartanunk. Ebből természetesen nem szabad azt következtetnünk, hogy a magyarok előtt az imádkozás fogalma ismeretlen volt; az ilyen föltevésnek ellene mond az, hogy a mai sámánoknál számos imádság van meg, sőt némelyik meg is érdemli, hogy

¹⁸⁴ BUDENZ: *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. 815. lapján.

¹⁸⁵ A 242. lapon.

szépnek nevezzük; ¹⁸⁶ meg aztán nem kevesebbÉ EKKHARD tudósítása, ¹⁸⁷ melyben a st.-galleni kolostorba betört magyarokról ezt olvassuk: «Horridissime diis suis omnes vociferantur, clericus autem linguæ eorum bene sciolus (propter quod cum etiam vitæ servaverant) cum eis valenter clamabat». Ha az imádkozás fogalmával nem is jövünk tisztába, már az *áldozatokkal* és az azokkal összekötött szertartásokkal sokkal jobban járunk. Ezt a fogalmat a magyarban áldoz fejezi ki, a mi áld ige tövéből származik, mely tő azt jelenti, hogy *áldani, dicsőíteni*, tehát már ez a szóbeli összefüggés is azt mutatja, hogy azt áldozás cselekvésében a dicsőítés is ki van fejezve és hogy áldani, dicsérni és áldozni azonos fogalom, a mit a rokon nyelvek területén tett összehasonlítás még szembeszököbbé tesz. A török nyelv területén van ugyanis ez a törszótag: *alg*, *alk*, melynek jelentése áldani, dicsérni; innen van ez az ige: *alga*, áldani, *algaiş*, *algiş*, az áldás, magyarul áldás, és a jakut *algačči*, áldó; továbbá *and*, *ant*, eskü, ünnepies ígélet, végre ez az ige: *olža*, *ölže*, tisztelni, nagyra becsülni, mely mind a magyar áld alakkal való határozottabb rokonságot mutat, mint a vogul *jolt*, teremteni, *jalt*, okozni és *jolent*, kérni, melylyel BUDENZ, nem gondolva a nagy különbségre, mely e szók közt fogalmi tekintetben van, a kérdéses magyar szót összehasonlítja.

Ha e magyar és török szók kölcsönös viszonyát közelebből tekintjük, a magyar példák szóbeli összefüggéséből észrevesz-

¹⁸⁶ V. Ö. RADLOFF: *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens* I, 217., hol sámán-imádság van, melyből itt a következő helyet idézzük:

„Te Abias, te fejedelmi menny, ott fenn!
 Ki a földön a fiút növesztetted,
 Ki a fán a leveleket fakasztottad,
 Ki a láb ikráját hússal ruházod,
 Ki a fejen haját növesztesz,
 Te a teremtettek teremője,
 Te a létező égi istene!
 Isten, ki a csillagokat teremtetted;
 Ti, hetven fejedelem, kik az atyát magasztaltjátok,
 Te nagy fejedelem, ki az anyát magasztaltad!.” stb.

¹⁸⁷ PERTZ: *Monum.* 2, 105.

szük, hogy itt az isten dicsőítése és áldozatok bemutatása minden időben egészen azonos fogalom volt, és hogy e vallási szertartásokra való emlékezés a magyarok nyelvében sokkal jobban maradt meg, mint például ama török népeknél, melyeknek nyelvében az áldozás fogalma már csak körülírt elnevezésben fordul elő, ha tudniillik az uigurt tekintjük, melyben ezt a kifejezést: juk-etti, áldozott, szószerint: megsemmisített gyakran használják. Így:

•juk etti atasika aš sub ögüş
öikaika üledi köb altun kömtüş.¹⁸⁸

azaz: áldozott megholt atyjának sok ételt és italt és a szegények közt sok aranyat és ezüstöt osztott ki.¹⁸⁹ De, mint már említettük, csak a nyelv maradt a magyaroknál az ide vonatkozó mozzanatokban következetesebb; mert a mi az áldozás actusát magát illeti, az Közép-Ázsia nomádjainak emlékében még ma is él; a ló vagy juh zsírja olvasztásánál ugyanis az első kanál zsírt a tűzbe öntik, azzal áldozva a tűznek, valamint Magyarországon még ma is szokás, hogy ha vizet merítenek, a teli korsóból néhány cseppet visszaöntenek a kútba, hogy a kút szellemének szintén áldozatot mutassanak be.¹⁹⁰ Közép-Ázsia nomádjai továbbá az elköltözöttek szellemének *vendégségek* alakjában, melyek török neve toj, magyar tor, áldozatot szoktak bemutatni, melynél különösen a szentelt étel, ljis, altáji ljlj, csuvas jirich¹⁹¹ nagy szerepet játszik; a kirgizeknél még e század első évtizedeiben szokás volt, hogy a megholt tiszteletére kedvelt paripáját megölték, megfőzték és megették, miután csontjait gazdája sirján elégették.¹⁹² A magyaroknál az áldozás

¹⁸⁸ Lásd: *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*, 109. lapja 17. versét.

¹⁸⁹ Ez ajándékozás halotti tornál ma is dívik.

¹⁹⁰ V. ö. Szabó Károly kisebb történelmi munkái I. köt. 329. lapját.

¹⁹¹ Lásd ZOLOTNITZKI: *Karnevoi čuvaško russkij szlovar* 150.

¹⁹² Lásd LEVŠCHINE: *Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks*, 365. lapját.

szokása, mint magától érthető, mindjárt azután, hogy a keresztény vallásra tértek, eltűnt; hogy azonban azelőtt meg volt, a mellett bizonyít Theophylactus följegyzése, mely szerint a törökök (Τούρκοι, azaz a magyarok) először lovakat áldoznak, meg aztán a névtelen jegyzőnek a pogány módon levágott kövér lóról szóló tudósítása, meg sok más hely, mely erre a vallási szokásra mutat.

Az áldozás régi szokásával még Közép-Ázsia nomádjainak mai szokása is összefügg, hogy a rizsszel telt tálból néhány szemet, vagy a tejes csészéből pár cseppet magok mögé vetnek, mielőtt az étel és ital élvezéséhez fognak; ez a babona a *sačik*, elszórás, helyesebben libatio neve alatt ismeretes és annyiban ment át a régi hitről a mai életbe, a mennyiben bizonyos adományokat, melyeket ünnepies alkalmakkor ki szoktak osztani, *sačik*-nak hívnak. Továbbá az áldozás szokásával még a serleg vagy csésze szentsége is összefügg. A serleg, melynek neve a törököknél *ajak*, mint a *Kudatku Bilik* több helyéből kitetszik, oly jelkép, mely a zászlóval, pecséttel és dobbal együtt a legfőbb fejedelmi méltóságot jelentette. A serleg szentségével így áll a dolog. Véres áldozatok alkalmával, mint tudjuk, az áldozati állatok húsát mindenütt és mindig vagy a hívők vagy a papok ették meg és a legtöbb esetben az illető isteneknek vagy szellemnek vagy valami különösen ízletes falatot, vagy a levágott állat vérért ajánlották fel, illetőleg mutatták be áldozatul.

Mielőtt ezt tették, úgy látszik az áldozó, akár egy akár több volt is, az istenek elé tett edényekből keveset ivott, a mi az igazi áldozati actust ábrázolta; innen van az is, hogy e szokásra emlékezve, nemcsak az ural-altájaiak, hanem a föld más népei is a vérivást ugyanolyan jelentőségűnek tartották, mint az ünnepies bizonyítást vagy esküt, továbbá hogy a törököknél a serleg szent edénynek lett és végre, hogy a törökök úgy, mint a magyarok, miután az áldozás szokása már nem volt meg, más ital közös megivásában az ünnepies fogadással vagy esküvel

egyenlő értékű cselekedetet láttak és még ma is látnak.¹⁹³ Ebben rejlik annak az oka, hogy a törökben az *esküvés* fogalmát ezzel fejezik ki: *and içmek* vagy *jemin içmek*,¹⁹⁴ szószerint áldást inni, vagy az áldásitalt meginni; ebből a nomen verbale *and içkü*, *eskü*, azaz áldásital, és ez összetételnek nyoma a magyarban is megmaradt, minthogy a magyar *eskü* szó nem más, mint a török *içkü*, *ital*, helyesebben áldásital; sőt mi több, a persák is az *esküvés* fogalmában hasonló eszmemenetet követtek, mert az úppersában esküdni annyi mint *saukend khorden*, *esküt inni*, miben én az előttem etymologice ismeretlen *saukend* második szótagjában az *end*, *and* alakot sejtem. Különben az *esküvés* és *áldásital ivása* fogalma közt levő megegyezés még a magyarok mai szokásaiban is annyira megmaradt,

¹⁹³ Hogy meddig áll fenn a vérivás szokása magyaroknál és törököknél, az a következő: PEČEVI-nél előfordul és az 1541. évből való episdóból legjobban látható. Az említett történetíró ugyanis Arszlan pasáról, budai helytartóról és Tata meg Villány elfoglalójáról a következőt mondja el:

«Egy napon a nagyúr parancsolata az egész birodalomban ünnepet rendelt el. *Budín* is az utcák, terek és bazárok gazdagon voltak díszítve és mindenki tehetségéhez képest mulatságnak adta magát. Ez a különködő jellemű pasa bebarangolta a nyilvános tereket és a középső bazárban a középső dsami közelében szegény keresztyént talált, a ki szemétdombon éppen egy darab tüdő megsütésével volt elfoglalva. A pasa közeledtére a szegény ember ijedten fölugrott és távozott. Azonban a pasa ott leült és e szavakkal: «Ez már aztán mulatásra egészen alkalmas hely!» visszahívatta a szegény embert. Ezt, a ki keresztyén napszamos volt, nemsokára odahítták; a pasa beszédbe ereszkedett vele és miután emberünkkel több pohár bort megivott és jóformán neki hevült, így szólt: «Bocsáss meg, hogy nyugalmaidat megzavartam!». A szegény hitetlen egészen meg volt rémülve és alig bírt beszélni. Erre a pasa folytatta: «Hallod-e, el akarod-e fogadni testvériségemet (kardasílk)? Vajjon mi kifogást tehetett volna ez ellene? Rögtön *ujjába vágott és miután kölcsönösen egymás vérért megnyalták, egymás barátjává lettek stb.* (A vért megnyalni PEČEVI-nél így van: *Kan jala*. *Kan*-kardas, vértestvér, még ma is használtatik benső barát helyett.)

¹⁹⁴ *Jemin* **يمين** arab szó és áldást jelent. Az oszmán *jenim* *ic* tehát ugyanazt jelenti, a mit a magyar áldomást inni, azaz áldást inni.

a mennyiben valamely szerződés vagy vásár megkötésekor és barátság megfogadásakor az illető felek közös serleget üritenek, helyesebben az *áldásíalt megiszszák*, minek magyar neve *áldomás* vagy *áldomás*, mint a névtelen jegyző írja,¹⁹⁵ és minek hajdan törvényes bizonyító ereje is volt. Közép-Ázsia mai törökejeinél az áldomás szokásának nincs már meg teljes jelentősége; azonban a kipčaki khánok udvarában az áldomásnak a koronázás szertartásai közt még meg volt a fontossága, mert ABULGAZIBAN¹⁹⁶ olvasható, hogy Batu khánnak, mikor Kipčak trónjára emelték, koronázása jeletül serleget nyujtottak és mikor kiitta, az ünnepies fogadalom actusát megtette. Nincs kétség abban, hogy a serleg az ural-altájiaknál a hit és a jumborság igazi jelképe volt; innen van, hogy a kurgánok majd valamennyi képe, a szajáni hegységtől a Dnieperig, a megholtakat mindkét kezökben tartott serleggel ábrázolja, tehát oly helyzetben, mely ama népek vallási fölfogása szerint a középkori keresztény sírköveken levő térdelő alakokéval azonos. Mind a két esetben kitetszik az a szándék, hogy a megholtakat istennek kedves helyzetben ábrázolják, tudniillik a mint imádságukat végzik.

Az áldás, dícsérés fogalmával egyúttal ellenkezőjét, tudniillik az *átok* és *átkozás* fogalmát, a magyar *átok* és *átkoz* szót, akarjuk vizsgálni. BUDENZ tanárnak *Magyar-ugor összehasonlító szótára* 732. lapján az a különös ötlete támad, hogy az áld és átkoz szókat ugyanabból a tőszótagból származtassa; mind a kettőben a mondás, parancsolás, erős mondás (?) alapfogalmát gyanítja és az átkoz szónál *rossz* szándéku erős mondat(?) tesz föl; sőt e célból a vogul *jalt*, okozni, zürjén *jol'*, szidni és *jor*, átkozni, alakot állítja össze. A nélkül, hogy BUDENZ urat e phantasticus úton követnők, mi is az átkozásban a mondás alapfogalmát tedezzük föl; azonban oly értelemben, a milyenben a mondás a magyar igéz szóban (mely ebből szár-

¹⁹⁵ *Et more paganismi fecerunt aldumas*, c. 16.

¹⁹⁶ ABULGAZI ed. Desmains, a 170. lapon.

mazik: ige, azaz szó, beszéd) van meg, tudniillik mint elátkozást, minthogy a magyar átok szóban a török aituk, mondás, beszéd, alikot látjuk és pedig annál inkább, mivel ez a szójárás: kara-aituk, szidó, átkozó szó (szó szerint: fekete szó) általánosan ismeretes. A kara, fekete, szóval még a török karga, átkozni, szidni és a magyar káromkod szó is összefügg. A legközelebb levő persa nyelv területén az átkozást szintén így írják körül: rossz kívánságot csinálni (bed dua kerdén).

Előbb arra mutattunk, hogy a papi osztály meg az imádságok és áldozatok egymással összefüggnek; most tehát azt akarjuk vizsgálni, mennyire lehet az előbbi nyomát a magyar nyelv műveltségi mozzanataiban kimutatni. A kam-ok nyoma, kik a törökök samanismusában oly fontos szerepet játszanak és kik még a húnok előtt sem voltak ismeretlenek, mint az Eš-kam és Ata-kam névből látszik,¹⁹⁷ a mai magyarban már csak annyiban van meg, a mennyiben a kanta szóban, mely a székel nyelvjárásában *kuruzslót* jelent, az altáji kamta, kam-ot (sámánt) működtetni, magát bűvös mondással gyógyítani, ismerhető fel; innen van a magyar kanta-ír, kuruzsló szere, bűvös ital, és kontár, a ki valamihez nem ért és mégis csinálja; ezt a jelentményt ez a szó csak a keresztyénség elterjedése után kapta. Kam önálló szóképp nem fordul elő a magyarban; arról tettek a magyarok első térítői, — azonban, hála a magyar nép mythologicus reminiscenciáinak, ránk maradt két papi méltóság neve, mely e pontra némi fényt derít.

Ezen értem először a tátos, *bűvölő*, szót, melyhez a magyar nép hite még ma is a legtarkább regéket és csodálatos meséket fűzi, mint IPOLYI szorgalmas és nagyérdemű munkájából¹⁹⁸ látható. Ezt a szót HUNFALVY¹⁹⁹ meg nem fejthette, mert a magyarázathoz szükséges kulcs még nem volt kezében. Bizo-

¹⁹⁷ Lásd az illető szókat a hún-avar szómutatóban.

¹⁹⁸ IPOLYI: *Magy. mythologia* 234—7.

¹⁹⁹ *Magyarorsz. Ethnogr.* 251. l.

nyára nekünk sem sikerült minden, e szó eredetére és jelentményére vonatkozó, kétséget eloszlatni; azonban azt hiszszük, hogy a rejtély megfejtéséhez valamivel közelebb jutottunk, mert török példára akadtunk, mely e szóhoz mind hangja mind fogalma tekintetében közel áll és etymologiai értékét megmagyarázza. Ez a középázsiai török jajči, kirgiz žajši, búbajos, jósló, a ki esőt, szelet és vihart támaszt,²⁰⁰ szóval titokkal teljes személy, a milyen csak a régi sámán hitből maradhatott az újabb korra.

Jajči tőszótagja jaj, megnyitni, kifejteni, tisztába hozni; ez az alapfogalom egyrészt ugyan a titkos dolgok megfejtésével, kinyilvánításával függhet össze, másrészt azonban az áldozati állatok fölbontására is vonatkozhatik, és a magyar tátos szó mellé azért állítható megfelelőképen, mert tátos tőszótagja, tát szintén annyi mint kinyitni, tisztába hozni, és a j meg t hang cseréjének szabálya szerint egészen egybehangzik a török jaj tövel. A mi véleményünk szerint a régi magyarok tátosa mint a mai törökök jajči-ja vagy kam-ja áldozópap- vagy haruspex-féle volt, a ki az áldozati állatot levágta, beleiből vagy megüszkösödött lapoczkájából jövendölt, az imádságokat a hívők előtt elmondta, a búbajos szertartásokat és a tulajdonképen való istentiszteletet elvégezte. Ilyen papok és jóslók voltak Attila udvarában, mint PRISCUS tudósításából kitetszik; ezektől kérte, mint JORDANIS említi, a Chálons mellett vívott szerencsétlen csata előtt az isteni kinyilatkoztatást; ilyenek voltak a tudun-ok (a mai törökben tujun, pap) és bokolabr-ok (bököler) az avaroknál, ilyenek a bakhši-k²⁰¹ a mongoloknál mielőtt a

²⁰⁰ Lásd BUDAGOV II, 346. a ki ezt a szót a jada, búbáj, szóból származtatja, a mi nekünk még szerfölött kérdésesnek látszik.

²⁰¹ A *bakhši* szón ma Közép-Ázsia nomádjai *vándorló dalost* vagy *troubadourt*, *íródiúkot* értenek, a ki egyszersmind kuruzsló és búbajos, és a kit a mollák ezért, mint az ősi hit képviselőjét, nagyon üldöznek. Bakhšai-ról mint régibb török-magyar személynévről meg kell jegyezni, hogy ez a szó még a XV. és XVI. századig Magyarországon mint sze-

Buddha vallására tértek és végre ilyen volt a lázadó Vata, ki a magyarok ősi pogány hitét új életre akarta támasztani és kiról THURÓCZI azt írja, hogy az ördögökkel szövetekezett. Különben mellesleg megjegyezzük, hogy azok a papok, ha a tudun politikai küldetéséből ítélünk, melyben Nagy Károly udvarában járt, a hajdankor nomád társadalmában oly helyzetnek örvendhettek, a milyennek amaz időben más vallások papjai.

Az említetten kívül a magyarnak *jövendölőre* és *bűbájosa* még más szava is van, t. i. javas, javos vagy jós, melynek tőszótágja jav, jau; ebből a törökben csak a causativum jour, júr, jövendölöni, magyarázni, van meg, melynek alapja szintén a jau, jou etymon; a magyar javas, jós szónak csakugyan a török jaurči, illetőleg juuči, jel- vagy álmefejtő, azaz jövendölő felel meg. E jou tőszótag alapfogalmára vonatkozólag a török jak, a magyar jó,²⁰² azaz jó, illő, szót sejtem benne: innen van a magyarban javasol, azaz a *jóra figyelmeztet*. Igaz, hogy rendkívül érdekes volna, ha a török jajči, bűbájos, jórči, jós és kam, sámán működésének különféle részéről legalább is annyit tudnánk, a mennyit a magyar táltosra és javosra vonatkozólag a mythologia maradványaiból megérthetünk; de, fájdalom, az iszlám és némi tekintetben a Buddha vallása is a török népek régi hitvilágában nem csekélyebb pusztítást követett el, mint a keresztyénség Magyarországon, és valóban csak az összehasonlító nyelvtudomány adhat itt némi fölvilágosítást, a hol az ember szokásainak magyarázatáról, eszejárásáról van szó, ámbár e tudomány is gyakran elégtelen ethnologiai és történelmi kérdések megfejtésére.

Mily szépen és mily tisztán mutatkozik a többi közt a *bűbáj* fogalmának eredete és jelentése a török-tatár eredetű népeknél! Halljuk például, hogy a török a megbűvölt emberről azt

mélynév a Baksai, Baxai alakban előfordult, és mint családnév mai napság is előfordúl.

²⁰² V. ö. az illető szót a III. mellékletben és a 122. cikket az 'n etymol. szótáromban.

mondja, hogy meg van kötve, meg hogy a bűvölettől való megszabadítás tettét ezzel írja körül: föloldani és fölmenteni, föl-szabadítani. Ha az ide vonatkozó szókat egymással összevetjük, azt találjuk, hogy a török *bag*, magyar *bog*, kötelék, csomó, a török *bajl*, *böjü*, *büjü*, bűvölet és a magyar *báj*, *büv* szóval félreismerhetetlen rokonságban van, és hogy e szók:

magyarul:

bájol
bűvöl

törökül:

bajıl,²⁰³ bajla, megbűvölni, bű-
büjüle, völni,

a legszorosabb kapcsolatban vannak; azt találjuk, hogy az önkívüli állapot elnevezésében, a török *bajıl* és a magyar *ájul* szóban (mely utóbbiban csak a szókezdő ajankhag veszett el), a bűvölet alapgondolatából indultak ki, mert ezek a népek azt gondolták, hogy az öntudatlanság állapotában a bűvölet egy nemét kell látni; és végre azt találjuk, hogy a *baglyot* jelentő török szó, tudniillik *baj-kuş*, bűvös madár,²⁰⁴ mythologiai alapon nyugszik, mert a levegőnek e világosságot kerülő lakóját a sötét éj bűbajos kísérteteivel kötötték össze. Mint a kötés ez alapgondolatából, mely a bűbáj fogalmában ki van fejezve, látható: a török-tatár népek a bűbajt valamely titkos hatalom kötelékének képelték; ez oly föltevés, melyet a mai magyarban előforduló más kifejezés megerősít. Például ez a magyar kifejezés: *kötés*, *megkötés*,²⁰⁵ azaz *megbűvölés*, melyből a babona a fiatal házások terméketlenségét magyarázza meg, a mennyiben azt az állapotot a fiatal házások ágyában talált gombolyag czérnának vagy más csomónak tulajdonítják, miben a képzelő-

²⁰³ V. ö. PAVET DE COURTEILLE: *Dictionnaire turc.-oriental* 156 és BUDAGOV I, 232.

²⁰⁴ A *bagolynak* a törökben még más neve is van, tudniillik *üjtü*, *üjü*, melyben szintén a bűbáj alapgondolata van kifejezve, mert hang tekintetében *üjtü* úgy viszonylik a *büjü* (bűbáj) szóhoz, valamint a magyar *ájul* a török *bajıl* alakhoz.

²⁰⁵ IPOLYI: *Magyar mythologia* 401. lapján.

dés a feledésbe ment ősi hiten segített; azután a magyar vajakol, mit a régiebb szótár-írók az incantare igével fordítanak és miben szintén a török bajkala, kötözgetni, bűvölni, ismerhető fel.

Miután ezeket a régi magyarok vallásából és mythoszából való egyes mozzanatok a törökök vallása képének meglevő vonásaival összehasonlítottuk, egyáltalában nem élünk abban a hitben, hogy az illető hasonlóságok sorát kimerítettük; ehhez minden előtt a szükséges adatok a török-tatár népismeret területéről hiányzanak, melyen egyrészt az idő és a buddhista s moszlim térítők vak buzgalma annyit pusztított el, másrészt a tudomány még korántsem volt olyan munkás, mint a magyarok ide vonatkozó műveltségi mozzanatainak kutatásában, melyben ha nem is tekintjük a korábban elért eredményeket, IPOLYI műve a magyar mythológiára vonatkozó adatok lehető legteljesebb compendiumát szolgáltatja. Ez oly mű, melynek szőfejtegető és theosophicus irányával semmi esetre sem érthetünk egyet, melyet azonban az anyaggyűjtés szempontjából igen nagyérdeműnek kell tartanunk. Az ural-altáji népek e két ága mythológiájának systematicus összehasonlításába csak akkor bocsátkozhatunk, ha a törökök ókora legalább is abban a mértékben át lesz kutatva, mint a magyarok régi kora. Addig is előbbi megjegyzéseinket még csak két olyan mozzanattal akarjuk kiegészíteni, mely a magyar népies mythusban fontos szerepet játszik és melyet, mint könnyen megfogható, eddig sokféleképen magyaráztak. Ezen először a *boszorkányt* jelentő magyar szót, tudniillik *boszorkány*-t értjük, mely vén asszony személyében levő gonosz szellemet jelent, a ki csak rosszat tesz és minden tétével és törekvésével az embereknek csak kárt és boszúságot okoz. Ezt a szót majd szláv eredetűnek tartották, nem gondolva arra, hogy inkább a szlávok vettek kölcsön a magyaroktól, mint annyi mást; majd meg persa eredetűnek, összehasonlítva a persa بزرگان buzurgan a nagyok, a bölcssek, szóval. Kár volt a hasonlóságot akkora távolságban keresni; mert először is a *kány* vég-

zet (v. ö. ezekkel: buzogány, kalogány, kaczagány) török eredetre mutat, másodszer meg e kép alapját képező eszmemenet a szó jelentésében magában van legjobban kifejezve; a bos és bosz tőszótag alapfogalma ugyanis mind a magyarban mind a törökben *bosszunkodni, haragudni* (v. ö. *Etymologiai szótáram* 221. cikkét); e töből lett a török *bosur*, bosszantani, causativum és a *gan*, *kan* melléknévi igenévképző hozzájárulásával az eredeti *bosurkan*, azaz a bosszantó. A magyar-török *boszorkányt* vagy *bosurgant* tehát oly föld alattlakó gonosz szellemnek vagy *dæmonnak* kell tartanunk, mely e két nép mythosának közös tulajdona és a magyarok emlékezetében megmaradt, a törököknél azonban feledésbe ment. Azt tartjuk, hogy így van a dolog a *sárkányt* jelentő magyar szóval is, tudniillik sárkány-nyal, mely a persa *čarkan* چرکان alakból *čark*, چرك sárkány többszámából lett és a keleti törökben csak *sar*, *šar*, sárkány (papirsárkány) szóban maradt meg, a török mythoszból azonban tökéletesen eltűnt.

A harmadik szó, a melylyel aztán ezt a mythologiai áttekintést be is fejezzük, a magyar *tündér*; ez a szellem a regékben és népmondákban kiválóan fontos szerepet játszik és, mint Ipolvi²⁰⁶ helyesen megjegyzi, a boldogság sajátságos, csodálatos, ősrégi korának színét-javát fejezi ki. Valamint a boszorkány szóban, úgy ebben is magában megvan a mythologiai kép értelme es jelentése; mert a tündér szembeszökő jellemző vonása az, hogy hirtelen megjelen, a regék és mondák tarka szövevényének phantasticus ragyogó alakja, és e szó tőszótagja, t. i. *tün* vagy *tüng*, a magyarban és a törökben szinten a ragyogás, világítás és sugárzás alapfogalmát fejezi ki. Összehasonlíthatni a török *tünglük* szót, mely a sátrakon hagyott világító rést, a fenn vágott ablakot jelenti, aztán világosságot, fényt is, így: *aj-tünlük*, hold világa; továbbá a szóképzést illetőleg a persa *روزن*, *ruzen*, ablak és روشن, *rušen* világos, fényes, hasonló kép-

²⁰⁶ *Magy. mythologia* 57.

ződését; sőt e tőszótag egy változata, tudniillik *tin*, *teng* és *tang*, a *tingri*, *tengri* és *tangri*, azaz isten, ég, szóban is felfedezhető. Azért meg nem foghatom, miért nem akarja HUNFALVY²⁰⁷ e szó származását még most sem átlátni és hogyan hagyhatja figyelmen kívül a tőle kimondott finn-ugor elmélettel szemben tanúsított boldogtalan elfogultságában a szó *magvát*, tudniillik *tün-t* és hogyan fedezheti föl *dér-ben*, a mi félig képző, félig tőszó, a finn *tar*, *tur*, *tündér* (?) szót! Tehát a magyar *tündér* szóban, mely az *nd* és *ng* hang cseréjének törvényénél fogva hajdan nyilván *tüngér*-nek hangzott, a legérdekesebb emlék maradt ránk, a mely a török nyelv területének még csak keleti határán, azaz a mongolban, fordul elő hasonló jelentéssel: ott ugyanis a *tenggeri* névén a föld fölött levő szellemeket és e kifejezésen: a *tenggeri* országa, a túlvilágot, az örök üdvösséget értik. (V. ö. e szó jelentését, JÜLE szerint²⁰⁸ a menny, a menny vagy világ szelleme, istenség, szellemek, geniusok, égiek, földiek, jók és rosszak.) Hát csodálkozhatni-e azon, hogy a magyar *tündér*-ben régibb *tüngér*, illetőleg *tüngüri*, *tengeri*, alakot sejtünk? Azonban habár a *tündér* szóban az ural-altáji néptörzs mythoszaiból oly mozzanat maradt meg, mely még e népek elválása előtt levő korból való: még sem mondható egyáltalában, hogy ama nézetek és ama monda-kör, melyet a magyarok mai népmythológiája a *tündér* köré szőtt, szintén oly régiek, mert ezek a szláv-germán mondavilág bélyegét hordják magokon; tehát csak a név ázsiai eredetét lehet bebizonyítani.

9. A kulturszók tanubizonysága.

Miután az előbbi nyolcz szakaszban a magyar műveltségi szók nagy, de egyáltalában nem teljes számát elsoroltuk, ezeket legelőbb tárgyi tartalmuk szempontjából akarjuk megvizsgálni,

²⁰⁷ *Magyarország Ethnographiája* 251.

²⁰⁸ *Die Mürchen des Sidschi Kür*, 192. lapján.

hogy aztán e nyelvelmékek eredetének fejtegetésébe bocsátkozva, a napfényre derített eredményt a magunk elé tűzött föladat megfejtése körül annál biztosabban és annál nagyobb sikerrel értékesíthessük. Ha az olvasó a vázoltuk kép egyes és bizony csak töredékes vonásait együttesen áttekinti, legelőször a *házi és hasznavehető állatok* jelentékeny száma, meg az *állattenyésztés* terére vonatkozó részletek fognak szemébe ötleni, melyek mind csálhatatlanul oly szélességi fokra mutatnak, melyen ember emlékezete óta mind e mai napig török ajkú népek laknak; innen van, hogy az említett nyelvelmékek a megfelelő török szókkal nemcsak rokonoknak, hanem néha hasonlóknak mutatkoznak. A *szarvasmarha* és a *juh* különféle elnevezése például arra szolgáltat bizonyítékot, hogy a magyarok már régen, mielőtt fölkerekedtek, hogy délnyugat felé vonúljanak, az állattenyésztés ez ágát ismerték, és hogy a történetet megelőző korban hazájok talajviszonyai oly természetűek voltak, hogy a juh és marha tenyésztését lehetővé tették; tehát némileg különbözött a mai kirgizek és turkománok pusztá hazájától, melynek talaján csak a juh, a teve és a ló tenyészik, de nem a szarvasmarha; ez csak az Irán éjszaki szélén és a folyók erdős deltáiban lakó tekkéknél és a karakalpakoknál fordul elő.

Ennélfogva AHLQUIST nézete,²⁰⁹ hogy a magyarok juhtenyésztéssel nem foglalkoztak, mielőtt a szlávokkal nem érintkeztek, egyáltalában meg nem állja a sarat. Sőt inkább az ellenkezőre számos bizonyítékunk van, például e szavakban: *ürü*, *toklyó*, *gyapjú*, melyek ma már csak a keleti törökben használatosak, és csak az együttélés régi korából származhatnak. Hasonló módon van a dolog a *vadállatok* nevével is, de különösen a ragadozó madarakéval, melyek neve az illető állatok török nevével valóban meglepő módon teljesen egybehangzik, sőt sok esetben a magyarban azt az alakot tartotta meg, melyet ma a török nyelv területén már csak elszórva lehet

²⁰⁹ *Culturwörter* 14.

találni és mely az által, hogy a magyarban meg van, a turkológia területének kutatóinak néha segítségére van. Például hadd szolgáljon a többi közt a következő. A mai oszmán a kecskét keçi-nek hívja, a középázsiai ember ellenben ečki-nek, mert nyelvjárása sajátosságánál fogva szóvégző hangzó előtt a torokhangot meg szereti tartani. Ha már most ez oszmán keçi alakot a csagatáj ečki-vel összehasonlítjuk, az a gondolat támad bennünk, hogy az előbbinek a szóvégzője előtt, az utóbbinak pedig az elején a torokhang elveszett; ez a gyanításunk csak akkor válik bizonyossággá, ha a magyar kecske szót tekintjük, mely legrégibb alakjában előttünk van.

Így a növényországból előttünk fekvő példák vizsgálásából szintén arra a meggyőződésre jutunk, hogy a régi magyarok a földművelés első kísérleteit nem mai hazájokban való letelepülésök után, nem is a szlávoktól oktatta, tették meg, mint eddig általánosan hitték: hanem hogy némely búzafajt, sőt épen a legfontosabbat, már Ázsiában régi lakóhelyeiken jól ismertek, minthogy a *búzát*, *árpát* és *darát* még ma is azon a néven hívják, melyen e búzafajok az ázsiai pusztaság belsejében régóta ismeretesek. Eddig irt műveink különböző helyein kiemeltük, hogy a bármennyire megcsontosodott nomád ott, a hol a körülmények megengedték, azaz ha elégséges öntözés eszközei támogatták, minden időben egy kevés földműveléssel foglalkozott és imitt-amott még most is foglalkozik, hogy lótakarmányra, hűvelyes veteményekre, s több effélére szert tegyen. — Így kellett a régi törököknél és magyaroknál is lennie és ha ez utóbbiaknál általában arról lehet szó, hogy a szlávok valamire tanították, az csak az ide vágó munkakör tökéletesbitésére, illetőleg tágitására, az eredményesebb földműveléshez szükséges eszközök és szerszámok ismeretére vonatkozhatik, a mennyiben az új éghajlat alatt és új talajon termő növények idegen nevet kaptak, csak úgy, mint még ma is a műveltségben nagyon előre haladt népeknél lenni szokott, melyek közül például az angolok akármennyi indiai és khinai növényt eredeti indiai és khi-

nai nevével átvesznek az angolba, melyben olyan szók, mint tiffin-uzsonya, panká (indiai szellőztető készülék) stb. egészen közönségesekké lettek. A *nőrényországra* nézve továbbá meg kell még jegyezni, hogy különösen a pusztá florájának névsorában szökik leginkább szemünkbe a magyar és török megegyező volta; így a *nád*, a *sás*, a *gyékény*, a *káka* és a *fedőnád* nevében, holott másrészt a fák és gyümölcsfajok közül csak azoknak van eredeti nevök a magyarban, melyek a középázsiai pusztá éjszaki felében teremnek. Míg ugyanis például az *almának* és a *körtének* a törökkel közös neve van, már a *szilvát* a magyarban idegen, tudniillik szláv szóval jelölik meg; ebből már most biztosan következtethetni, hogy ezt a gyümölcsfajt a magyarok és törökök akkor még nem ismerték és hogy *erik*, *ürük*²¹⁰ (így hívják töröktől a szilvát), újabb eredetű. Jóllehet az ide vonatkozó műveltségi szók száma nagyon csekély, a meglevő példa mégis elég, hogy *egynél* több balvéleményt, mely az Európába csapott magyarok úgynevezett barbárságáról el van terjedve, megczáfoljon. Oly emberek, a kiknek a *kender*, *kendertiloló*, *szőrés*, stb. fogalmára eredeti szavok volt, a kik a *bor* és *sör* készítéséhez értettek és erre való szókat saját nyelvökből képezték, mégis csak valamivel különbek lehettek, mint azok a borzasztó szörnyek, a melyeknek a régi magyarokat a velök egykorúak a keresztény nyugaton leírták!

Az a különbség, mely a dolgok valódi állása és amaz idő keresztyén krónikásainak elbeszélése közt van, még sokkal kirívóbbá válik, ha a *lakásról*, *ruházatról* és *házi eszközökről* szóló szakaszt megfontolva átlátjuk, hogy a régi magyarok még mai hazájokban való letelepülésök előtt a szűcs, takács és ács mesterségét ismerték, hogy akárhány, Ázsiában még ma is változatlanul divó, ruhadarabot eredeti török-tatár szóval elnevezték, sőt hogy sok ilyen ruhát és fényűzés tárgyát Európába magokkal hoztak,

²¹⁰ Ürük szó szerinti való értelme *kelevény*, *daganat*, valószínűleg e gyümölcs puhaságára és alakjára való vonatkozással.

melyet aztán később a tölök meghódított letelepült szlávok a megfelelő magyar, illetőleg török-tatár névvel együtt átvettek. Ilyen: köpöny; zubbony, csákány, cserge (czigánysátor), komló, árok, akol stb. (L. a VI. mellékletet.) Ezt mind a szlávok vették a magyar-törökből kölcsön és honosították meg magoknál és *nem* megfordítva a magyarok a szlávoktól, mint MIKLOSICH és más nyelvtudósok hiszik. Szerencsénkre nem vagyunk már az együgyű balvélemények ama korában, a melyben mindent, a mi ázsiai, mint vadat és barbárt megbélyegeztek és pedig csakis azért, mert ázsiai és nem keresztyén európai. Ma már mindenki tudja, hogy a nagy seregek rettenetes vezérének nevezett Timur (Tamerlan) oly fejdelem volt, ki a művészetnek kedvezett és a tudományt bőkezűen támogatta, ki ellenségeinek rágalmazásai mellett is sokkal inkább megérdemli a «nemes érzelmű» melléknevét, mint a középkor akárhány keresztyén fejdelme; az is csak kevés ember előtt lehet ismeretlen, hogy I. Szulejmán, Magyarország meghódítója, a ki Bécsét is megremegtette, sokkal fölvilágosultabb és műveltebb volt, mint akárhány vele egykorú az európai trónokon. Hasonló módon van a dolog azokkal a borzalmas vonásokkal, melyekkel Attila tetteit előadják és a magyarok délkeleti Európába való becsapásának képét rendesen rajzolják. Nemcsak lehetséges, hanem nagyon is valószínű, hogy Árpád hadainak és a vezérek uralkodása korában portyázó zsákmányra vágó csapatoknak nagy tömege a vadság ama jeleivel lépett föl, melyekkel Dsengiz vagy Timur hadseregének nomádjai öt századdal azután a letelepült békés lakosságot rémületbe ejtették; de nagy igazságtalanság volna, ha valaki azt a különböző és sokoldalú műveltségi befolyást tekintetbe nem venné, mely arra a nomád társadalomra részint az iráni, részint a byzanci művelt világgal való századokig tartó érintkezés folytán hatott, és melylyel a magyarok, mint különféle bizonyítékokból látható, a régi Pannoniában megjelentek. Erről a tárgyról még bővebben fogunk írni és itt csak azt említjük, hogy az a föltevés, hogy a szlávokkal bizonyos művelt-

ségi tárgyakat a magyarok ismertettek meg, épen nem sorozható a lehetetlenségek közé; valamint azt sem lehet tagadni, hogy a keresztény magyarok a törököktől, kiket műveletlen pogányoknak szeretnek tekinteni, valóban egynél több szokást is elsajátítottak.

A dolog természetéből következik, hogy az *uralkodás* és *háború ügyeire* vonatkozó magyar műveltségi szók határozottan a török nyelv sajátosságát árulják el, mivel a művelődés uralkodó szelleme kiválóan török-tatár typusszal bírt és mivel, tekintettel a khazarok állami és társadalmi alkotmányára, nem is állhat másképp a dolog. A khazar ugyanis az a nép, melynek fejlődését az arab földrajzírók (így BELADHORI) par excellence törökök fejlődésének nevezik, és mely a műveltség alacsonyabb fokán álló török ajkú nomád szomszédjainak mintául szolgált, mint annak idején a szeldsukok, özbégek és oszmánok. Ahhoz a kevés fény sugarhoz, mely ezt a teret megvilágítja, ilyen szók tartoznak: a magyar *sereg*, töröktől *cerig*, a magyar *vezér*, töröktől *vezir*, a magyar *jobbágy*, töröktől *jou-bagi* (kapitány) stb. Nagyon eredményes a fegyverekre vonatkozó műveltségi mozzanatok vizsgálása, ha megfontoljuk, hogy majdnem valamennyi vágó és szűrő fegyver neve régi, hamisítatlan török szóokban található és hogy némelyike, mint *hurok*, *csákány*, *tegez*, ma már csak a kirgizeknél, ez idegen nyelvek befolyásától leginkább megmenekült törököknél, fordul elő. — Igen tanulságos az a jelenség, hogy a magyar műveltségi élet e területén a persából kölcsönzött szók vannak, például ezek: *kard* és *vár*; azt látjuk ugyanis ezekből, hogy a törökökhöz már a történelem előtt való korban férhetett az iráni műveltség hatása és hogy a háború oly eszközeit, melyekre csak nagyobb mesterséggel lehet szert tenni, már régen déli szomszédjaiktól kölcsönözték. Ha a régi bolgárok első mecsetjeiket bagdádi arabokkal építtették és ha a khazarok első várok emeltetése végett Byzanczhoz fordultak: nem lehetetlen az a föltevés, hogy más inkább keleten lakó törökök e tekintetben szintén a szaszanida Iránhoz fordul-

tak; és nevezetes, hogy a magyar nem egy fontos bizonyítékot szolgáltat a népek e régi közlekedésére, minthogy oly persa tárgynevek és személynevek fordulnak benne elő, melyek más török népek nyelvében már nem találhatók.

A fegyvereken kívül a lószerszám egyes részeinek neve is túlnyomóan török nyelv jellemét mutatja; mert habár a *lovat* jelentő magyar szó, mely, mint a törökből látható, tulajdonkép a nyerges állat fogalmát fejezi ki, ma a megfelelő ugor szóhoz hasonlóbb: a *lovaglószerszámra* vonatkozó szók mégis csak jobban tartották meg kiválóan török jellemöket, mert az ugor népek mint harcosok és lovasok soha sem tűntek ki valami különösen, ha kivételkép meg is engedjük a bizonytalan eredetű mériek példáját, és mert csakis épen a törökök voltak mindenha had és lovasság dolgában a többi ázsiai nép igazi mintaképei. És a mit a háborúra és fegyverekre vonatkozólag mondtunk, az teljesen áll a kormányügyeiről is. Hogy a magyarok fejedelmét *khakan*-nak hitták, hogy a magyar méltóságnevek közt ilyenek voltak: *kündü*, *julau* (Γυλας), *biliçi* (Βουλτζόυς), *karkhasz* (Καρκας) stb., hogy végre még mai hazájokban való letelepülések után is ösmerték a *jóbágy* méltóságát és használták e személyneveket: *Zoltán* (sultan), *Töhötöm* (tehemten), *Aladár* (alajdar), *Lerente* (levend): mindez nagyon is nyomós bizonyíték arra, hogy az állami és társas élet persa műveltség szellemétől részben áthatott török jellemű, hogy e jelleme milyen terjedelmes és milyen messzevágó.

Általában az a nézetünk, hogy a műveltség képe, melyet az előbbi szakaszokban adott nyelvi mozzanatok fáklyája megvilágít, nem a magyarok költözése korából, azaz nem Lebediában és Etelkuzuban való rövid tartózkodásuk idejéből való, hanem, hogy azt az életet ábrázolja, melyet ez a nép még az Ural és a Volga közt levő régi hazájában élt. Mert először az úgynevezett pontusi országokban abban az időben, mikor a magyarok ott tartózkodtak, inkább a görög-byzanci, mint a török-persa műveltség szelleme uralkodott, és mint IBN DASTA leírása-

ből láthatni, a magyarok a pontusi görögökkel és a byzancziakkal csakugyan kereskedelmet is űztek. Másodszor bizonyos, a *kereskedelemre* és a *vallásra* vonatkozó, persa eredetű műveltségi szók a mellett bizonyítanak, hogy az irániakkal a Szászánidák idejében, még a régi Khahrezm virágzó korában kellett érintkezniök; mert mint a Volga folyásának közepe táját meglátogatott arab utazók tudósításai bizonyítják, a bolgárokkal, besenyőkkel, baskirokkal és madsarokkal való fő közlekedés nem az aránylag rövidebb úton Derbenden át haladt, hanem az Oxus alsó folyásától Dsordšanie-n vagy Kürkendš-en, mint az arabok Khahrezm régi fővárosát hitták, keresztül a ghúzok (azaz turkómánok) és a baskirok pusztaságán át. Ezen az úton kellett az iráni kereskedőknek és talán a parszi-hit térítőinek is az ugyanazon törzshöz tartozó úzokhoz és besenyőkhöz, valamint a magyarokhoz is jutniok, és ezen az úton kerülhettek műveltségi szók, mint *isten* (persául izdan), *bálvány* (persául palvan), *sárkány* (persául čarkan), *kéncs* (persául genč), *vásár* (persául bazar) stb., a magyarba.

Ezzel azonban korántsem azt akarjuk mondani, hogy a törökök és magyarok bizonyos, a kereskedelemre vonatkozó, kifejezéseket saját nyelvök kincséből nem képezték; mert a legtöbb idetartozó műveltségi szó eredeti, mint: *ár*, *alku*, *bér*, *díj* stb. Még inkább állíthatni ezt a régi magyarok és törökök vallásáról, melyben a fő istenségek és a vallási szokások nevei részint tiszta török szók, részint olyanok, melyeknek tőszótagja és képzése kétségtelen török bélyeget hord magán. Itt is észre kell vennünk, hogy a megfelelő magyar műveltségi szokat csak a keleti török nyelvterületen és pedig a mai nomádok nyelv-járásában lehet találni; mert az *ördög*, *egy* (isten), *óriás* stb. szót ma már csak részint a csagatáj, részint az altáj nyelvkinces számára követelhetni; ugyanígy van a *dolog* a *tátos* és *jós* szóval is, úgy hogy egyáltalában nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a *vallásra*, a *háborúra*, a *kormányra* és a *társas életre* vonatkozó műveltségi mozzanatok a magyar nemzeti élet ama korszaka ma-

radványainak kell tekintenünk, a melyben legközelebbi rokonaik, török népelemek, tudniillik az úzok vagy ghúzok, a kanglik és a baskirok szomszédságában éltek és ezekkel ama kor és ama tájak valamennyi török nomádjával közös szokások kötelékével össze voltak fűzve.

E szokások képeinek összessége eddig leírt fejtegetéseink alapján következőkép alakul meg.

A magyarok a történelem előtt való korban nomádok voltak, mint a kúnok a XII. és XIII. században. Mindazokat a hasznos állatokat tenyésztették, melyek a középázsiai pusztaságon még ma is előfordulnak; mindazt a vadat is ösmerték, melyet a nomádok az Emba és az Ural közt még ma is ösmernek.

Valamint ezek, úgy a magyarok is részben a földet művelték és azokkal a mesterségekkel foglalkoztak, melyek a mindennapi életre elkerülhetetlenül szükségesek és a puszták lakóinak ember emlékezete óta sajátosságai voltak. Állandó lakóhelyeik nem voltak a régi magyaroknak; csak különféle fajta sátraik védték őket az idő viszontagságai ellen. A nép túlnyomó többségének ruházata nyilván juhbőrből és elejtett állatok bőréből készült; azonban úgy látszik, hogy az előkelők és gazdagabbak már korán fogadták el a délen lakó művelt népek viseletét és fényüzése tárgyait, melyekre részint cserebere, részint hadi beütések és önkényes adás útján tettek szert. Kereskedelmi összeköttetéseiket illetőleg a műveltségi mozzanatok csak déli és délkeleti irányra mutatnak; a már korán kereskedő oroszokkal vagy szlávokkal való közlekedésnek semmi nyoma; mert a mit a magyarok az oroszok nyelvéből kölcsönöztek, az sokkal későbbi eredetű, és a kereskedelemre vonatkozó fogalmak nagyobbra a törökből származnak és csak kivételkép a persából. Leginkább bizonyít e föltevés mellett az orosz jelentő magyar szó, tudniillik orosz, melynek, mindamellett hogy a szókezdő r kimondása a magyar nyelvnek nem épen nehezebbre esik, mint a töröknek, mégis o bővítékhangzója van, csak úgy mint az

utóbb említett nyelvben, melyen az orosz szintén *urus*-nak hívják; ebből aztán azt lehet következtetni, hogy e néprajzi elnevezés: *orosz* csak később keletkezett az arab írók *Ros روس*-jaira vonatkozik és a törökből származott.

A régi magyarok, mint az illető helyen már kiemeltük, a *takács*, *szűcs* és *ács* mesterségét ismerték; meg aztán az *arany-művesét* is, mert a nyelvnek erre eredeti szava van, tudniillik *öntvös*, *öntvös*, tulajdonképp az *öntő*, melynek képzése olyan mint a török *szóé*; a török *kujumži*, aranyműves, ugyanis szó szerint *öntőt* jelent, ebből: *kuj*, *önteni*, illetőleg *kujum*, *öntés*. Az írás, festés és vésés művészete szintén nem volt a régi magyarok előtt már ősi hazájokban sem ismeretlen, mert nyelvöknek e fogalmakra eredeti és szabatos különbséget tevő szavok volt, és habár semminemű írott emlékek nem maradt ránk, — germán-szláv térítőik vakbuzgó bárgyúsága nagyban azon volt, hogy elpusztuljanak, — mégis szinte biztosan föltehető, hogy legalább is oly írásjelekkel éltek, a milyenek az ótörök nyelv emlékeiképp az alsó Jeniszei meredek sziklás partjain találhatók és melyeket KLAPROTH, SPASSKI és más tudósok megvizsgáltak; azt mondom: legalább, mert, hogy a régi magyarok, a kiknek hadi alkotmánya a byzanciákat bámulatba ejtette és a kik patriarchalis állami hatalmokkal lassankint a khazarok legderekabb tanítványaivá lettek, saját írásjeleiket nem használták volna más czélokra is, azt ugyan alig lehetne állítani. A vallást illetőleg az ide tartozó műveltségi mozzanatok gyér bizonyítékából talán föltehetjük, hogy a régi magyarok azonkor többi török népéhez hasonlóan a sámán hitet vallották, a mit különösen azzal lehet támogatni, hogy megvannak nálok ez alvilági istenségek: *ördög* és *tereng*; hogy azonban a magyarok a parszi vallás kétségbe nem vonható hatása alatt legalább részben Zoroaster hitére tértek-e vagy nem, annak a végére járni mindenesetre nehéz volna. Valamint a khazaroknak és besenyőknek, úgy a régi magyaroknak is kiváló nemzeti jellemvonásuk volt a vallás dolgában való közönbösség; ez a jellem-

vonás egyébiránt valamennyi török-tatár eredetű nép sajátja volt, mielőtt az iszlámra tért; mert valamint a mongolok, miután nyugati Ázsiát meghódították, vallás különbsége miatt senkit nem bántottak vagy nem zaklattak és keresztenyeket, zsidókat és moszlimeket egyaránt védelmökben részesítettek: úgy a khazarok uralkodása alatt is békében élhettek egymással a három különböző vallás hívei; és a győztes magyaroktól sem szenvedtek Pannonia leigázott szlávjai keresztény hitők miatt legkisebb rövidséget sem; legalább a történelem nem tud semmit vallási üldözésekről, és ama kor vakbuzgó krónikásai, kik bizony el nem hallgatták volna, épen ellenkezőjükről írnak!

Ezek volnának nagyjában a fő vonások, melyekkel a régi magyarok szokásai képét abból a korból, mielőtt Európában megjelentek, magunk elé állithatnók; mivel ez nem neki buzdult hazafias képzelődés hiú képein, hanem a nyelv emlékeivel megállapított merő tényeken alapszik, azt hiszszük, hogy jogunk van arra, hogy belőle ez Ázsiából Európába nyomult nép műveltsége állapotára következtessünk és arra az eredményre jussunk, hogy FREISINGENI OTTO, LUITPRAND, a sanct-gallen-i barát és azon kor más krónikásai leírása, mint a félelemtől és gyűlölelettől erősen fölizgatott képzelőerő korcsszülötte, a magyarok iránt határozottan igazságtalan, és hogy ezek, ámbár műveltség és vallás dolgában a Pannoniában letelepült szlávoktól különböztek, még sem voltak semmiesetre sem azok az embertelen vadak, a milyeneknek leírják. A félelem sötét színekkel fest, a tudatlanság azonban még sötétebbekkel!

10. A szláv, persa és finn-ugor kulturszókról.

Így tehát a magyar műveltségi szók megbeszélését, tekintettel arra, hogy mily messzevágók mint bizonyító eszközök a magyarok eredete kérdésének területén, befejeztük; most már csak az van hátra, hogy azokra a netalán bekövetkező ellenvetésekre legyünk figyelemmel, melyeket egyrészt az alkalmaztuk

módszerre, másrészt a nyertük eredmény, mint osztályozó eszköz, megbízhatóságára tehetni. Az ellenfél táborában eddig azt állították, hogy a török szók kincse a magyarban csak kölcsön vett és csak műveltségi szókra vonatkozik; e mellett a mi nézetünk megtámadására alkalmasabb eszköz alig kínálkozik, mint az, hogy rámutatnak a magyarban meglevő szláv műveltségi szókra, melyek számát dr. MIKLOŠICH F.²¹¹ szláv tudós túlságosan nagyra becsülte, a nélkül, hogy e miatt valakinek eszébe jutott volna vagy csak juthatott volna, hogy a magyarok nyelvét a szlávval közelebbi rokonság kötelékével összefűzze. Tehát minden előtt szükséges, hogy ez oldalon igazoljuk magunkat, és mivel azzal a kérdéssel, vajjon a magyarban levő török nyelvkincs kölcsönvétel-e vagy nem, tanulmányunk más helyen már foglalkoztunk, azért figyelmünket itt főleg a szláv tudós említett művére akarjuk fordítani és megpróbálni, hogy lehetne az úgynevezett *szláv elemeket a magyarban* bírálva megrostálni. Ha tekintetbe vesszük, hogy BUDENZ tanár azt tartja, hogy 2400 magyar tőszó van: akkor dr. MIKLOŠICH szerint, ki azt hiszi, hogy a magyarban 956 szláv szót fedezett föl, a szláv résznek majd fél akkornak kellene lennie, mint a mekkora az igazi magyar szók kincse egészben véve volt; ez által aztán a magyarok nyelve, melynek finn-ugor és török-tatár keverék jelleme kétségen kívül igaz, ily tetemes számú szláv eredetű kölcsön vett szó miatt — ha nem is nézünk a németből kölcsönzött szókra — egyenesen a legtar-
kább zagyvalék jellemével bírna, melyet csak képzelhetni. Azonban ez koránt sincs úgy; mert a szláv nyelvek tudós ismerőjének tanulmánya egyrészt alapgondolatában hibás felfogáson alapszik és másrészt a kidolgozásban oly tévedéseket és hibákat árul el, melyek abból erednek, hogy a szerző a források anyagát nem vette kellő tekintetbe; innen van, hogy a napfényre

²¹¹ Lásd *Die slawischen Elemente im Magyarischen, Denkschriften der kaiserl. Akademie der Wissenschaften, philosoph. historische Classe.* 21. köt. 1—74. lapján.

derített eredményt egyáltalában nem lehet föltétlenül elfogadni. Az alapgondolat téves felfogásán első sorban azt értjük, hogy kölcsön vett szók és idegen szók közt nem tett szabatos különbséget; mi ugyanis az előbbieken oly szókat értünk, melyek a nép minden osztályába behatottak és a nemzeti szók kincsében már polgárjogot nyertek, az utóbbiak közé pedig csak olyanokat sorozunk, melyek vagy mint műkifejezések sorának részei csak az irodalmi nyelvbe tartoznak, vagy tisztán helyi természetűek és a nemzeti nyelv közös birtokának nem tekinthetők. *Szlárból* kölcsönzött szóknak a magyarban a következőket tartom: ablak, abrak, abrics, asztal, bajnok, beretva, beszéd, bolha, barázda stb.; ezek minden magyar ember ajkán élnek; holott idegen szóknak például a következőket nézem: abanajez, angor, beláka, bervény, bobujicska, ekebabala, gornyk, harák, izlot, izgáncz stb., melyeket talán némely a szláv nyelvterület közvetlen közelében levő magyar vidéken kivételesen megértenek, *de melyek a magyar nemzet nagyobb részének teljesen idegeneknek mutatkoznak*, minthogy efféle szókat még csak a provincialismusok rovatában sem lehet felsorolni. A legfőbb kifogás tehát, melyet dr. MIKLOŠICH műve ellen tennünk kell, az, hogy ezt a körülményt nem vette tekintetbe, *mi miatt aztán a jegyzékében felsorolt szók egyharmadát, ha ugyan nem a felét, el kell hagyni, azaz olyannak tartani, a mely a magyarban részint mint idegen szó fordul elő, részint pedig ma már egészen ismeretlen.*

A mit a források anyagának elégtelen tekintetbe vételén értünk, az nagyobbára azon szókra vonatkozik, melyeket vagy mint a török szókincshez tartozókat a magyar nyelv ősi tulajdonának kell tartanunk, vagy pedig melyek mint később kölcsön vett török eredetű szók akár közvetlenül a törökből, akár közvetve a déli szlávból a magyarba származtak. Egyelőre ötvennél több ilyen tévesen szlávnak vagy szláv réven hozánk jutottnak tartott török-magyar műveltségi szót választottunk ki a MIKLOŠICH-féle jegyzékből; ezeket a szókat az V. mellékletben felsoroljuk. E munkánkban a következő sza-

bályokból indultunk ki. *Először* oly szókat, mint bélyeg, bika, csap, csata, déd, árok, kender stb. már azért sem lehet szláv szóknak tartani, mert képződésök törvényeinél fogva, meg aztán az egész tágas török nyelvterületen való elterjedésök következtében kétségtelenül török eredetűek; az ilyen szó szlávra való átváltoztatása csak erőszakos és téves szófejtésen nyugszik, például a *kender* szóé, mely még a mongoloknál és keleti turkesztániaknál is szokásos, és melyet MIKLOŠICH a szláv *kadr*, *forogni*, *keringeni* (?) igéből akar származtatni; vagy az *árok* szóé, mely a török *ar*, *or*, *metszeni*, *töszótagból* származik és voltaképp bemetszést jelent s ez alakban még az uigurok előtt a IX. és X. században is már ismeretes volt. *Másodszor* az, hogy valamely szó a szerbben vagy horvátban megvan, még egyáltalán nem bizonyít a mellett, hogy az szláv eredetű; hiszen tudnivaló, hogy mind a kettő igen tisztességes számú török szót vett föl magába, mely nemcsak a nép költeményeiben fordul elő, milyenek a *Pjesme Kačičove*, hanem még GUNDULIČ, nyelvtisztító iránytól áthatott, műveiben is. Ugyanez áll némileg az oroszról is, melyben igen sok tatár szó van, és ha dr. MIKLOŠICH a (344) koszor, azaz kertészkes, (270) köpeny, (370) kerecses, azaz sólyomfaj, szót szlávra tartja, mert a szerbben és oroszban előfordul, ezzel az illető szók szláv eredetét még korántsem bizonyította be; mert volt idő, mikor szlávok műveltség dolgában tatároktól tanultak, és mivel másrészt bármennyire műveletlen nép is hathat a műveltség tekintetében őt felülmúló népre is. Igaz, hogy szerb-horvát úton kerültek a magyarba az oszmán törökből kölcsön vett műveltségi szók, mint: *csizmadia*, *haramia*, *dalia* stb., melyek az oszmán *čizmezi*, *harami* és *deli* szókból lettek és a végszótagjokkal a szláv közbenjárásra vallanak; valamint az oszmánok is Szerbia útján magyar szókat vettek át, milyenek: *varuš* (külváros), *hintov* (hintó), *hajdut* (rabló) stb., de ezek magokon viselik a szláv közbevetés félreismerhetlen jeleit, melyeket azonban a MIKLOŠICH állítása szerint a magyarba került szláv idegen szókon nem lehet észre venni. *Harmadszor*

van egy fajta persa eredetű kölcsön vett szó a magyarban, mely nem oszmán közbenjárással származott át, hanem még abból az időből való, mikor a régi magyarok irániakkal személyes összeköttetésben voltak. Ilyen: *bálvány*, *kard*, *pad* és *csésze*; hogy ez mind egyenesen a persából származik, a mellett leginkább az bizonyít, hogy e szók közül néhányat a magyarban sokkal helyesebben ejtenek ki, mint a szlávban, sőt helyesebben, mint az oszmánban és újpersában. Például szolgáljon a magyar *csésze*, mely az oszmánban *kase*-nek, a persában *keese*-nek hangzik; ilyen a magyar *kard* is, melyet Persiában manap így írnak és ejtenek: غورد, *ghurd*,²¹² jóllehet azelőtt kardnak hangzott.

Mindamellettt természetesen eszünk ágában sincs a szlávok művelő hatását a régi magyarokra el nem ismerni vagy szándékosan kisebbíteni. Nem, ilyen igyekezet csak vak chauvinismus kifolyása volna! Tiszta és félreismerhetetlen, hogy az Ázsiából Európába nyomult lovas magyar nemzet, jóllehet ázsiai műveltsége világának sok mindenféle nyoma maradt, az európai műveltségre vonatkozólag és a Pannonia idegen talaján és idegen éghajlata alatt megkezdett életmódra való tekintettel nemcsak az állatok, növények és ásványok országában, hanem a táplálkozásban, ruházatban, lakásban, a kézművességben és különösen a kormány és vallás ügyeiben számos új fogalommal ismerkedett meg, melynek idegen nevét is elfogadta, legfőlebb csak hang tekintetében idomítva át anyanyelvéhez. Nagyon természetes, hogy a kölcsön vett szók legnagyobb száma az állatok és növények országára meg a kézművek területére és általában letelepült emberek életéhez szükséges eszközökre vonatkozik. A szlovének délnyugaton és a szlávok északon és északkeleten részint mint rabszolgák és szabadon bocsátottak, részint mint térítők, kézművesek és hívatalt viselők, itt bámu-

²¹² غورد *ghurd* ma kést jelent, a régi كارد *kard* ellenben kardot tett.

latos dolgokat műveltek, és nem szabad csodálkoznunk, ha az új szók vad áramlatában a magyarok néha olyanokat is vettek kölcsön, melyek megfelelője nemzeti nyelvökben már megvolt, melyek tehát elkerülhetetlenül nem is voltak szükségesek. Ez állításunk bebizonyítására szolgál a többi közt *lakoma*, *csutora*, *barát*, *kulyak*, *nyavalya* stb.; mind oly fogalom ez, melyet ezekkel az eredeti magyar szókkal is ki lehetett volna fejezni: *tor*, *kulacs*, *pajtás*, *ököl* és *betegség*; eltekintve tehát a halvány árnyéklás hasznától, épen nem volt szükséges, hogy e szókat a szlávból kölcsön vegyék.

Már mondtuk, hogy a szláv nyelv hatását a magyarra egészen természetesnek tartjuk, és kifogásunk, melyet a MIKLOŠICH tanulmánya ellen teszünk, csakis számadatára vonatkozik; az említette 956 példának majdnem fele nem is magyar, 50-nél többet a török és talán ugyan annyit a finn-ugor szókincsbe lehet sorozni, *úgy, hogy az említett 956 szónak legfőbb egy harmadára lehet mondani, hogy a szlávból kölcsönzött magyar szó*, a mi, tekintettel azon körülményre, hogy a németben az idegen szók száma több ezerre rúg, nem is valami túlságosnak mondható.

A szláv nyelveken kívül a magyarok műveltségi tárgyak megnevezésére még más árja nyelvből is kölcsönöztek szókat, nevezetesen a németből és a persából; az előbbiből természetesen csak azután, hogy Pannoniában letelepedtek, az utóbbiból pedig még régi hazájokban, mint már többször említettük, iráni kereskedők által, kik részint a Kaukázuson, részint Kharzmen át egész az iráni tartományokkal határos pusztaságba az odavaló török nomádokhoz vetődtek, a mi a következő századokban is egész a jelenkorig történt; innen van, — mint már egyebütt²¹⁵ kiemeltük, — hogy a török népek az iráni embernek, kivel először mint kereskedővel ismerkedtek meg, a sárt ne-

²¹⁵ Lásd: *Primitive Cultur des türk. tat. Volkes* oizmű művem 106. lapját.

vét adták, vagyis oly nevet, mely alapján idgent, utazót jelent. Épen így nevezték el a törökök a letelepült idegent *tát-nak* az az *lélés ember* (vagy kicsinyítő alakkal *tatcik-nak* innen van Közép-Ázsia iráni őslakóinak *tažik* neve); és ugyancsak így adták a Pannoniába nyomult magyarok a letelepült szlávra a *tót* nevet.²¹⁴ Történeti bizonyítékokkal, melyek az iráni korona országai és a Kaspi-tenger északi vidékén lakó török nép közt levő régi állami összeköttetésre vonatkoznak, ezt a föltevésünket csak annyiban támogathatjuk, a mennyiben hiteles tudósításaink²¹⁵ vannak az Iránban 491-től 531-ig uralkodott Kubad sáh és még inkább fia Nusírván meg a khazarok *kha-kánja* egymáshoz való viszonyáról; ezek történetében majd véres háborúkról, majd egymás családja közt kötött házasságokról és szövetségről olvasunk. Az ugyanis kétségen kívül van, hogy a pusztá török lakói, mint a szászánidák birodalmának térszomszédjai, az irániaknak sok bajt okoztak. Úgy látszik, hogy a történeti események menete Irán északi határain mindig egyforma volt. Az újkorban turkománok, mongolok és özbégek, az ókorban khazarok, haitaliták, Dehistan lakói vagy ghúzok és más törökök nyugtalanították a művelődő letelepült lakosságot és adtak alkalmat sok zavarra mind északkeleten, azaz Transoxaniában, mind északnyugaton, azaz a Kaukázusban. Azonban nemcsak Kubad és Nusírván idejében, hanem már sokkal *azelőtt* kellett persák és ural-altájiak közt, mint a dolog természetéből következik, kölcsönös, majd barátságos, majd ellenséges érintkezésnek lennie; mert már PRISCUS-nál olvasunk Attilának Persia ellen való harczias szándékairól; sőt úgy látszik, Attila

²¹⁴ Így a krimi tatárok az ott talált gótokat *that-nak* nevezték; a mervii turkomán az iránit *that-nak*, és a kipéaki egészen letelepült törzsrakónát szintén *tat-nak* hívja.

²¹⁵ V. ö. a *Derbend-nameh* 4–9. lapját. *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*; aus der arabischen Chronik des Tabari von Th. Nöldeke, 157. és 167. lapját.

atyjának neve is, tudniillik Balamir, a persából kölcsönzött szó, ebből: *bala*, magas és *mir*, fejdelem.

E szerint tehát semmi esetre sem mondunk ki nagyon merész föltevést, ha azt tartjuk, hogy a persa műveltségi szók a magyarba *nem* török közbenjárással, hanem a persákkal való egyenes közlekedés útján kerültek, különösen azon virágzó kereskedelmi összeköttetés útján, mely a VII. századtól a X.-ig és XI.-ig. Ázsia és keleti Európa közt volt és melynek következtében még világrészünk messze északi vidékein is találhatni arab-persa pénzeket, melyek nagyobbára persák által jutottak a khazarok országán keresztül oda. Ezzel a mi nézetünkkel természetesen azok, a kik a magyarok eredetének kérdésében a finn-ugor elméletet védelmezik, homlokegyenest ellenkezni fognak, minthogy arról, hogy a magyarok a szászánida Persiával érintkeztek, már azért sem akarnak semmit sem tudni, mert ez nagyot változtatna földrajzi és történelmi hypothesiseiken és mert ily föltevés mellett a magyarok régi hazáját sokkal inkább délre, körülbelül egészen a mai orenburgi kormányzóság határaihoz kellene helyezni. Nos hát, tisztelt ellenfeleim egész nyugodtan engedhetik meg, hogy magyarok és irániak egymással közvetlenül közlekedtek; nincs szándékunkban JERNEY, CORNIDES és mások phantasticus menetében útra kelni a parthusok országába; mert, hogy a persa elemek a magyarba nem török közbenjárás útján kerültek (mint ők hiszik), hanem egyenes úton: arról bizonyosan meg fognak győződni, ha megfontolják, hogy *először* e szók már régóta nyertek a magyarok nyelvében polgárjogot, minthogy a legtöbb oly fogalmat fejez ki, melynek jelölésére a magyarnak nincs eredeti szava. A persából kölcsönzött magyar szókhoz a következőket számítjuk.

Magyarul :

Isten
bálvány
sarkany
levente

Persiül :

izdan
pahlvan
čarkan
levend

	Magyarul:	Persaül:
vásár	vásár	bazar
ezer	ezer	hezar
száz	száz	sad
csésze	csésze	keese
vár	vár	bar
vad	vad	bad
csárda	csárda	čardag
kéncs	kéncs	genč
juh	juh	žu, ču
párducz	párducz	pars
hús	hús	gušt
pad	pad	pad
nád	nád	naj
Cusid	Cusid	khursid
Töhmötöm	Töhmötöm	tehemten
Bendeguz	Bendeguz	bendekus

stb.; ez körülbelül 20 műveltségi szó, melyből néhány a mindennapi élet legkezdetlegesebb fogalmaira vagy a vallás tárgyaira vonatkozik, más pedig történelmileg kimutatható személynév, legtöbbje azonban más török nyelvjárásban elő sem fordul; tehát a török közbenjárás lehetősége teljesen ki van zárva. Másodszor azzal is be van bizonyítva föltevésünk, hogy magyarok és persák közt egyenes összeköttetés volt, hogy más, a magyar nyelvvel egyformán alkotott és rokon nyelvekben épen a miatt, mivel határunk főlebb észak felé vagy messzebb nyugatra terül el, csak olyan, a persából kölcsönzött szók vannak, melyeknél a tatár vagy orosz közbenjárás egészen kétségen kívül van; ez tehát mind aránylag újabb szerzemény, a mit a persából kölcsönzött magyar szókról nem mondhatni. A magyarral egyformán alkotott és rokon nyelv gyanánt a cseremisiz nyelvet akarjuk megemlíteni, melynek szókincse majdnem két harmad részben török, és melyben a következő, persából kölcsönzött szókat lehet találni.

+ ... = ...
 +x) ... = ...

<i>Cseremisül:</i>	<i>Magyarul:</i>	<i>Persüül:</i>
Kösten	furkós bot	kisten
küsé	zseb	kise
čaršó	sátor	čaršab (lepedő)
paj	rész	paj
šandál	gyertyatartó	šamdan
čon	lélek	žan
šinžer	láncz	zenžir
taka	egészséges	taze (friss)
tos	barát	dost
tušman	ellenség	dušman
türtüs	egész	durust
nezér	szegény	načar
raš	helyes	rast,

összesen 13 példát,²¹⁶ melyből az első ötöt az oroszból, hol még ma is megvan, a többit pedig a tatárból kölcsönözték, a honnan a cseremiszből nem kevesebbé számos arab kölcsönzött szók is valók. Ellenben a régi magyarok nyelvében a Zoltán személynéven kívül *egyetlenegy* arabból kölcsönzött szó sincs. Azért ismételjük, hogy azon legkevesebbé sem lehet kételkedni, hogy a régi magyarok és irániak egymással közvetlenül közlekedtek; ezt bizonyítja a többi közt PORPHYROGENITUS is, mikor azt mondja, hogy a magyarok még Lebediában a khazarok szövetségesei voltak minden háborúban, következőleg azokban a háborúkban is, melyeket a khazarok Derbend és Azerbaizan ellen viseltek, részt vettek.

Végre még tanulmányunk e részének legeslegfontosabb pontjára kellene térnünk, azaz megvizsgálnunk, hogy milyen szerepet és helyzetet foglalnak el a finn-ugor eredetű magyar műveltségi szók a fejtegettük kérdésben, azaz, hogy vajjon mi-

²¹⁶ Ezeket a példákat BUDENZ tanárnak előbb idézett cseremisiz szótárából vettem, melyben ezeken kívül még oza, kereskedő, mint a mely choza-ból lett, persa eredetűnek van megjelölve. Ez azonban tévedés, mert először oza az orosz chozjain, illetőleg choza, úr, gazda, szóból lett, és másodszor choza török eredetű és nem persa.

nőségek vagy mennyiségök tekintetében az itt fejtegetett török-magyar példákkal fölrnek-e és kutatásunk ez irányban elért eredményét megerősítik-e, gyöngítik-e vagy megezáfolják. Nos hát az erre való feleletet a szives olvasó legjobban a VI. mellékletben adott összehasonlító sorból fogja kiolvashatni, melyben közel *kétszázhatvan* oly műveltségi mozzanatot soroltunk föl, melynek illető szava a magyarban és törökben részint egymáshoz hasonló, részint egymás közeli rokona; holott a megfelelő hasonlóságok száma az összes finn-ugor nyelvekben csak *negyvenegyre* rüg. Ha e szembeszőkő aránytalanság ellen, mely a számviszonyban nyilvánul, azt az ellenvetést tenné valaki, hogy a magyarban még számos másnemű finn-ugor eredetű műveltségi szó van, mely itt nincs felsorolva: akkor arra az észrevételre emlékeztetjük, melyet már tettünk, hogy az itt felsorolt török-magyar példák korántsem teljesszámúak, sőt az összes anyagnak talán csak egyharmadát, legfőlebb felét teszik ki, és hogy, ha netalán kiegészítenék, a számok aránytalansága egyáltalában nem tűnnék el. Szorosan véve a dolgot, nem is szabad, hogy ez a művelődéstörténelmi dolgokban jártas kutatót meglepje; legkevesbbé pedig nyelvtudományi tekintetben tűnhet föl, mivel, mint már említettük, a magyar nyelvkinés két harmada a törökkel közeli rokonságban van és csak egy harmada a finn-ugorral. A művelődéstörténelmi mozzanatra vonatkozólag mindenki azonnal át fogja látni, hogy tekintettel azon tökéletesen különböző életföltételekre, melyek a pusztán lakó, állattenyésztéssel foglalkozó, lovas török népet az erdőkben és mocsaras vidékeken tartózkodó és csupán halászatból és vadászatból élő finn-ugor eredetű emberektől elválasztják, a két nép műveltségi viszonyait csak bajosan lehet összehasonlítani, és hogy itt is, ott is élesen kidomborított typicus sajátságokra kell tekintettel lennünk. És valóban azt is tapasztaljuk, hogy a magyar-török műveltségi szók délibb szélességi fok állatainak és növényeinek országára vonatkoznak és a háború s kormány ügyeinek, a mesterségeknek, a ruházatnak, táplálko-

zásnak és vallásnak területén majdnem kizárólag uralkodnak: a finn-ugor műveltségi szók pedig a magyarban nagyobbára oly fogalmakra vonatkoznak, melyek északibb szélességi fok talajával és éghajlati viszonyaival és az ember ottani életföltételeivel összefüggnek. Ezt néhány példával akarjuk megvilágítani. Holott a házi és hasznos állatok neve majd mind török, azt találjuk, hogy a *holló*, a *lúd*, a *nyusztmenyét* és *nyestmenyét* stb. neve kiválóan finn-ugor jellemű; még feltünőbb ez a növénynevek, házi eszközök és vallás körében, ámbár — valljuk meg őszintén — az illető magyar-finn-ugor szóhasonlítások koránt sincsenek oly meglepők, mint a magyar-törökök. Így például az érczek neve, mint az *aranyé*, *ezüsté*, *óné*, *vasé* és *ólomé*, a magyarban túlnyomóan finn-ugor, és valóban a töröknek e fogalmak megjelölésére még ma sincs eredeti szava, mert a török *temir* (vas) annyi mint *sűrű*, *szilárd*, a török *altın* (arany) a *vöröses*, a török *akče* (ezüst) a *fehéres* stb.; ez a dolog természetével meg is egyezik, mivel az inkább északon lakó ugor népek a különféle ércznemekkel előbb ismerkedtek meg, mint a törökök a pusztán, hol semmiféle érczet sem találhatni.

Az egyetlen tér, melyen a műveltségi szók analógiái úgy a hogy egyformán oszolnak meg, a külső természet tüneményeinek és a családi életnek tere, egy szóval oly fogalmaké, melyek az emberi lét legkezdetlegesebb állapotára vonatkoznak, és melyek azon benső közlekedésből, mely a magyar-török győzöket a tőlök legyőzött finn-ugor népekkel összekötötte, némileg megfejthetők. Itt természetesen nagyon nehéz, sőt majdnem lehetetlen döntő ítéletet mondani, azaz akár az egyik, akár a másik nyelvterületnek elsőséget adni, minthogy ide vonatkozó fejtegetéseinkben a nyelvek erőszakos összehasonlításának vitás és néha még sikamlós mezejére jutunk, oly mezőre, melyen, a mi meggyőződésünk szerint, a finn-ugor elmélet hívei annyiszor és oly nagyon vétkeztek. De mégis, hogy az olvasónak a nyelvnek ez irányban nyilvánuló kétoldalúságáról némi fogalma

legyen, ki akarjuk emelni, hogy *először* e fogalmak némelyike magában véve kettős nyelvjellemet mutat. Így például a *gyökere*t jelentő szó, mely mind török (v. ö. gyök-öt a török kök-kel), mind finn-ugor alakban (v. ö. gyökér-t a vogul jekur-ral) van előttünk. Ugyanígy van a dolog a *vágást* és *bemetszést* jelentő szóval, ha tudniillik a magyar ver alakot a török vur-ral (verni) és a ró igét a finn-ugor ru (vágni) szóval összehasonlítjuk. A mi aztán *másodszor* az egyes nyelvterületek különféle voltát illeti, a következőt figyelhetjük meg: a) *Évszakok*; itt a magyar *tél* és *tavas* az ugor *tel* és *tovi* szóval, de a magyar *nyár* és *ősz* a török *jaz*, *jaj* és *kös* alakokkal hangzik egybe. b) *Természeti tünemények*, ezeknél a magyar *víz*, *felhő*, *tó*, *jég* a finn-ugor *vit*, *pilri*, *tu* és *jüü* vagy *jang* szóval egyezik meg, ellenben a magyar *szel*, *dér*, *hó*, *hav* és *tenger* megint a török *sil* vagy *sel*, *kir*, *kar* és *tengiz* alakokkal hangzik össze. c) *Családi élet*; ebben közös a magyar *aty*a és *anya*, a török *ata*, *ana*, és a finn-ugor *ata*, *anaj*, és a mellett, hogy a magyar *gyerek*, *bátya*, *öcs*, *déd* és *néne* a török *jauruk*, *baci*, *eči*, *dede* és *nene* közeli rokona, a magyar *fiú*, *ipa* és *vő* csak a finn-ugor *pi*, *appi* és *räng* vagy *rävy* alakban talál hasonlójára.

Hasonló módon áll a dolog ama fogalmakkal is, melyeket HUNFALVY *Magyarország ethnographiája* című művében²¹⁷ természeti és erkölcsi élet czímén felsorol, és melyeknél szintén a magyar-finn-ugor szóegyezésekkel szemben ugyanolyan számú magyar-török szópárt lehet felhozni, miért is szintén ugyancsak bajos volna a rokonság nagyobb vagy kisebb fokát kimutatni.

Végre a kutató figyelmét el nem kerülheti az, hogy nemcsak bizonyos fogalmak vannak a magyarban két rokonértelmű szóval jelölve, melyek közül az egyik a finn-ugor, a másik a török-tatár nyelvcsoporthoz tartozik; hanem, hogy maga a nemzet neve is két egymástól teljesen különböző szóban lépett föl, tudniillik azzal, hogy *magyar*, mely név határozottan tö-

²¹⁷ A 226. lapon.

rök, és azzal, hogy *unger*, *uger* vagy *ugr*, a hogy a szlávok az ugor népeket hitták; ez oly dolog, mely bizonyára legjobban bizonyítja a magyar nép keverék-voltát.

Ha a török műveltségi szók a magyarban csak olyan termésketűek volnának, mint például az előbb említett szláv szók, vagy az arab-persából kölcsönzött szók az oszmánban, vagy épen olyanok, a milyenek a római műveltség befolyása következtében a régi angol-szászban megmaradt latin szók; azaz olyanok, hogy csak a török műveltség befolyásának magasabb fokára vonatkoznának és hogy századokig való használat után is idegen köntösük által mindig kiválnának; *szóval*, ha nem volnának oly számosak és ha a nyelv szellemébe oly mélyre nem hatottak volna, a hogy valósággal történt a magyar és a török kölcsönös viszonyában; és ha ezzel szemben ki lehetne mutatni, hogy a finn-ugor műveltségi mozzanatok kiválóan vonatkoznak a kezdetleges életmód és a társadalom ősi állapotának fogalmaira: akkor mi is egyetértve a finn-ugor elmélet szószólóival, minden habozás nélkül kölcsön vett jószágnak tartanók ezeket a török műveltségi szókat és az egész jelentéget annak a már sokszor ismétlődött művelődéstörténelmi befolyásnak tulajdonítanók, melyet műveltebb nép kevesbbé művelt szomszédjára gyakorol. Azonban tekintve a másutt már kiemelt nyelvi viszonyt, különösen pedig az előbb említett számviszonyt, mely a 250 magyar-török és a 41 magyar-ugor műveltségi mozzanat közt van, itt okvetetlenül mélyebben rejlő okot kell keresnünk és e művelődéstörténelmi tanúlságokból a magyar nép török-tatár eredetének oly bizonyítékát kiolvasnunk, a milyent a történelmi adatok világánál csakugyan találtunk is; épen így azt hiszszük, hogy van jogunk a nyelvtudományi okok alapján a magyar nyelv kiválóan finn-ugor jellemét tagadni.

B E F E J E Z Ő M E G J E G Y Z É S .

1.

Az után, a mit eddig a három különböző területen gyűjtött adatok bizonyító erejét illetőleg mondtunk, nyilván fölöslegessé lesz, hogy a magyarok török nemzetiségéről való nézetünket még világosabban kifejezzük vagy további bizonyítékokkal támogassuk. A befejező következtetésben, melyet tanulmányunk ez utolsó része czéljául kitűzött, inkább szándékunk az egyes világító sugarakat egy kévébe gyűjteni, hogy az így nyert hathatósabb fénnyel a kérdés egész képét megvilágítsuk és a kimagasló pontokkal kutatásunkból azt, a mi nézetünk szerint eredménye, annál világosabban kifejthessük. Tekintve azt a lényeges különbséget, mely munkánk eredményét annyi más minket megelőző kutató műveétől elválasztja, elkerülhetetlenül szükségesnek tartjuk arra utalni, hogy sem valami bizarr, sajátyszerű eszme nem vezet bennünket, sem nézetünkkel egész elszigetelve nem állunk; minthogy több tisztelt és tudós kutató az ethnologia területén, habár nem is ugyanazon úton, azaz a nélkül, hogy a források anyagát teljes kiterjedésében tekintetbe vette volna, mégis hasonló eredményre jutott.

Az utóbbiak közt, kik eszmékben társaink, itt természetesen csak azokról lehet szó, kik a mai tudomány követelményeinek megfelelően, elméleteik megalapítására történelmi és nyelvtudományi ismeretek, nem pedig bizonyos nemzeti hiúság-

ból származó elfogultság segítségével éltek. Ezek közé első sorban KUNIK A. A. orosz akademikust¹ számítom, a ki már előbb említett művében a magyarok eredetéről következőleg nyilatkozik: «A régi magyarok kétségen kívül valami török, valószínűleg, khazar-török nemzetséghez tartoztak, mely valamely iráni törzs vallása és szokásai hatásának, nem sokkal a Szaszanidák előtt, vagy ezek uralkodása alatt, alá volt vetve. Török anyanyelvöket a magyar nép fejedelmei és előkelői teljesen (?) elvesztették, minthogy végre saját nyelvöket számos finn eredetű alattvalójok nyelvével fölcserélték: a hogy hasonló példát a déli német frankoknál Galliában és a török bolgároknál Moesiában látunk.»

A magyar nyelv származásáról való eme nézetét a nevezett orosz tudós azzal a föltevással okolja meg, hogy «valami finn (finn-ugor?) törzs még az orosz birodalom alapítása előtt török törzstől meghódított; ez aztán később a pusztákon e finnekből lovas népet csinált, beléjük harcziás szellemet és rabló (?) élethez való kedvet öntött és őket Magyarországra vezette, a hol a keresztény vallásra térve, lassankint a törökök szellemi tulajdonságait is elsajátították». Hasonló, habár nem ugyanazon módon nyilatkozik HOWORTH H. H. a khazarok török vagy ugor származásáról szóló előadásában, melyet az orientalistáknak Sz.-Péterváron 1876-ban tartott harmadik internationális gyűlésén olvasott fel; abban a magyarok nemzetiségéről szólva, a következőt mondja: «... Elméletem egy részét képezi azon állítás kifejezése, hogy az igazi magyarok valóban törökök voltak. Nem hiszem, hogy a magyar nép többségét képezték; hanem azt, hogy, mint KONSTANTINból megérthetjük, betolakodtak, mint felsőbb-fajhoz tartozók és aztán uralkodó osztálylyá (dominant caste) lettek. Műveltségöket és lovagias szellemöket megtartották; nyelvök azonban eltűnt, mint a szintén számos és jelentékeny besenyőké és kúnoké. Csak nevök maradt meg,

¹ Lásd: KUNIK-nak előbb már említett munkájának 728. lapját.

mint a mandsuké Khinában, és, mint ezek, *ők* is elfogadták a számra nézve sokkal erősebb társaik, tudniillik az ugorok vagyis a tulajdonképen való magyarok nyelvét.² További kifejtésében HOWORTH úr a magyarokat még mint a khazaroktól függő népet akarja föltüntetni és bennök az úgynevezett fekete khazarokat akarja látni, szemben a fehérekkel, azaz az igazi vagy uralkodó khazarokkal; és habár a tulajdonképen való magyarokra (Magyars proper és Hungarians proper) vonatkozó különféle adatai világosság híjával vannak is: mégis azt látjuk, hogy a törökökből és ugorokból lett magyar nemzet keverék voltára való végső következtetése saját nézetünkhöz meglehetősen közel van.

Végre nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy még CASTRÉN is, a finn tudós az altáji népekről szóló ethnologiai fölolvásásaiban,³ természetesen csak hypothesis alakjában, hihetőnek tartja, hogy a baskirok a magyarok utódjai; igaz, hogy ebben az erdemes nyelvtudós a *Mažgar* és *Başkart* vagy *Pascatir* nevek hibásan föltett rokonságára támaszkodik; másrészt azonban a baskirok kétségtelen török eredete mellett a magyarok ugor származását mégis kérdés tárgyává teszi.

A baskirok, a magyarok eme legközelebbi rokonai, eredete kérdésével kapcsolatban még SOMMIER ISTVÁN, olasz utazó, észrevételét akarom említeni, ki YOUFEROV orosz ethnographussal együtt, a baskirok ugor származását tagadja, és ki *L'ra i Basckiri* című iratának 43-ik lapján ezt mondja: „Én azon nézetben vagyok, hogy a baskirokat az osztjákoktól el kell vá-

² *The Khazars were they Ugrians or Turks! a Travaux de la troisième session du Congrès international des orientalistes.* St. Pétersbourg 1876. Tome deuxième sous la rédaction du Baron VICTOR DE ROSEN. St. Pétersbourg et Leyde 1879. 146. lapján.

³ M. ALEXANDER CASTRÉN'S *Vorlesungen über die altaischen Völker nebst samojedischen Mürchen und tatarischen Heldentagen*, im Auftrage der kais. Akademie der Wissenschaften herausgegeben von A. SCHIEFNER. St. Petersburg 1857. a 131. lapon.

lasztani, és hogy az előbbieknél, valamint a magyaroknak, török-tatár eredetet kell tulajdonítani.

Igaz ugyan, hogy nem lehet és nem is szabad magunk előtt eltitkolnunk, hogy ama kutatók száma, kik a mi föltevésünkkel ellenkezőleg a magyarokat finn-ugor eredetű népnek nézik, sokkal nagyobb; azonban tekintve az előbbi lapokon kifejtett okokat, sem a velünk ellenkező nézetek számának, sem tekintélyének nem tulajdoníthatunk fontosságot. Különbözzenek ám az előttünk levő ethnologiai föladat megfejtésére alkalmazott elvek bármemenyire is, *annyi* mindamelllett bizonyos és tiszta, hogy holott mi elméletünk támogatására a történelmi és különösen művelődéstörténelmi adatokból ugyancsak számos és nyomós bizonyítékot tudunk fölhozni: az ellenkező, elmélet szószólói csak néhány igen gyöngé és említésre alig méltó, erőszakosan előrántott bizonyító okkal rendelkeznek. A byzanci írók és az arab utazók leírásaiban, de még inkább a magyarok első krónikaiban és az állami és társas élet kezdetére vonatkozó műveltségi mozzanatokban százszoros ékesen szóló tanúságra akadunk, mely mind a magyarok török nemzetiségét bizonyítja; ellenben a finn-ugor forrásterületen egyetlen személy- és méltóságnév, egyetlen politikai, vallási vagy társadalmi intézmény sem akad, mely valamely finn-ugor nyelv köntösében ránk jutott volna és melyet szó tekintetében a finn-ugor nyelvkincs segítségével meg lehetne magyarázni.

Ily körülmények közt tehát az a szemrehányás, hogy a magyarok eredetéről való elméletünket nagyon is légies hypothesisekre alapítottuk, legkevesebbé sem érhet bennünket; mert az egyetlen pont, melyet a hirdettük fény meg nem világíthat, az a távol eső kor, melyben a magyarok mint nemzet létrejöttek, meg aztán az a mód, a melyen a magyarok származása történetének ez első geneticus korszaka végbe ment. Itt, tulajdonkép a nép bölcséjénél, sötétben tapogatózunk; azaz akár teszik a régi Ugria vagy Jugria határait, LEHRBERG szerint, az

56. szélességi foktól a 67-ikig a keleti Uralban, vagy HUNFALVY ⁴ szerint az említett hegység két lejtőjére a Pecsora, Kama, középső Volga és az Ob, meg az alsó Irtis és Jaik közé: meg nem állhatjuk, hogy ezt a földrajzi meghatározást ép oly határozatlannak és bizonytalannak ne mondjuk, mint a hogy minden kísérletet, mely szerint a magyarok ősi hazájának határát e meg nem határozható Ugria valamely részén közelebből meg akarják jelölni, minden tekintetben hiú vállalatnak kell tartanunk. Ha ezt az Ugriát vagy Jugriát szigorúan tudományos bírálat alá akarnók venni, az derülne ki, hogy ez a földrajzi elnevezés minden előtt csak néhány orosz krónikásnál van meg, és hogy mind THEOPHYLACTUS Simocatta ugorjai, mind JORDANIS kétséges összetétele, Hun-ugur, melyet HUNFALVY történelmi bizonyíték gyanánt idéz, mint a VI. és VIII. századból származók nagy valószínűséggel a sokkal régebbi földrajzi és ethnikai Uigur és Uiguria névre vonatkoznak; minthogy ma már eléggé be van bizonyítva, hogy az első keresztyén térítők már a IV. században Kr. u. Merven és Bokharán át az Uiguria névén ismeretes nyugati Khináig terjesztették ki térítő működéseket; ⁵ hogy e néven régtől fogva nemcsak nyugati Khinát, hanem Közép-Ázsia egész éjszaki részét ismerték, melyre JORDANIS Ogurja és a khazar király levelében levő Ugor vonatkozik; és hogy ennél fogva lehetséges, hogy a THEOPHYLACTUS Simocatta Ugóriájába a felső Ural körül fekvő vidékeket is befoglalva lássuk. Ha ezt tesszük föl, természetesen nem vagyunk túlságosan merészek, ha a NESTOR-nál, ki csak az 1100. évben írt, előforduló Jughria-ban hasonló fogalomzavart látunk, sőt ha ugyanezt a hibát a későbbi orosz krónikásoknál is megtaláljuk, különösen mivel én CASTRÉN-nel ⁶ egyetértve, Uigurban oly gyűjtőnevet látok, a mely törököt ép úgy mint finnt lehet leg-

⁴ *Ethnographie* v. U. 259. lapján.

⁵ V. ö. erre nézve a *Preliminary essay*-t YULE-nál, *Cathay and the may thither*. I. XXXII. s. köv. lapjain.

⁶ *Ethnologische Vorlesungen*. 94. lapján.

nagyobb közösségben megillet, és mivel KLAPPROTH bizonyítékai, melyek az uigurok és ugorok szükségképen való elválasztására vonatkoznak, különösen ABULGAZI-ból vett idézete, részint hamsak, részint szándékosan elferdítettek lévén, semmi esetre sem olyan természetűek, hogy az ugorságról szóló elméletét megerősítsék.

De, mint már említettük, e kényes kérdés fejtegetésebe nem bocsátkozva, Ugriának vagy Jugriának, KLAPPROTH képzelődése e dédelgetett gyermekének egyelőre nem akarunk neki menni és itt csak azt jegyezzük meg, hogy mily nehéz és bizonytalan e magában véve még majdnem utopicus Ugriában a magyar őshaza határait csak sejteni is, hát még szabatosan megállapítani. Az én nézetem és a *Magyarország ethnographiájának* tudós szerzőjeé közt levő lényeges megkülönböztető pont tehát csak a következő lehet: HUNFALVY a magyarokat finn-ugor néptörzsnek tartja, mely az ugor népek területének déli és délkeleti csúcsán a törökök közvetlen szomszédságában lakott és az ezekkel való hosszas és benső érintkezés következtében a török befolyás pragnans nyomait viseli magán; holott én épen megfordítva, a magyarokban török néptörzset látok, mely a török-tatár népelem éjszaki és éjszakkeleti határain az ott egymással határos ugor népek területének érintkező pontján levő őrszemkép lakott és ugyanabból az okból, melyet HUNFALVY föltesz, az ugorokkal való érintkezés mélyre ható nyomait mutatja föl.

Ebben éri el nézeteink valóságos eltérése tetőpontját, és mivel tanulmányunk épen azon különféle bizonyító okokkal foglalkozott, melyekkel saját nézetünket támogatni és ellenfeleinkét megcáfolni igyekeztünk: azért hátra van még, hogy a befejező következtetésben arról a módról szóljunk, a melyen az átváltozás menetének egyes szakaszait képzeljük, azaz hogy a magyarok nevén ismeretes népvegyüléket vándorlásán gyanítható kiinduló pontjától egész a Dunáig és Tiszáig elkísérjük, hogy e hosszú bolyongásán átélt sokféle viszontag-

ságának okából és következményéből eredete képenek egyes vonásait lehetőleg megvilágíthassuk.

2.

Minden előtt ezt a kérdést tesszük: vajjon már a történelmi kor kezdetén ment-e végbe a kétségtelessé lett ethnikai összeolvadás, vagy pedig még a homályos, kifürkészhetetlen ókorban történt-e meg. Igaz, hogy erre adott feleletünkben, mint CASSEL⁷ tette, THEOPHYLACTUS azon helyére vonatkozhatnánk, mely valami ogur népről szól, mely a Til (Itil, a Volga) mellett lakik és a turkoktól legyőzetett. Azonban ilyen határozatlan és bizonytalan adatokat, nézetünk, szerint nem szabad tudományos elmélet bebizonyítására alapnak elfogadnunk. A byzancziak könnyen megfogható tudatlansága ethnikai részletes kérdésekben sokkal szembetűnőbb, hogysen ilyen könnyedén odavetett adatokat elméletünk épületében sarokköveknek volna szabad használnunk; és ha van valami, a mi a koromfekete sötétség e korában egy szikra fényt adhat, az legfőlebb a magyarban levő finn-ugor nyelvelemek jelleme, az a nevezetes dolog tudniillik, hogy a magyar nyelv finn-ugor alkotórészei sem egyedül az ugor, sem a finn, sem e nyelv egy különös ága tulajdonát nem képezik, hanem az összes csoportét; azaz a magyarban nemcsak a vogul, osztják, mordvin és cseremis, hanem a finn, észt és zürjén, sőt a fenn éjszakon levő lapp nyoma is megvan. Ebből aztán bizonyossággal lehet következtetni, hogy a magyar nyelv e finn-ugor nyelvrészecset csak azon minden okoskodáson kívül álló távoli korszakban sajátíthatta el, mikor a finn-ugor törzsnek ma és már Krisztus születése előtt elválva és földrajzilag egymástól messze elszórva élő ágai egy testben egyesülve voltak.

Ezt a korszakot szándékosan mint az időszámítás minden

⁷ Magyarische Alterthümer. 147. lapján.

hozzávetésén messze kívül állót jelöljük meg, minthogy az ural-altáji faj három főtörzsének elválására vonatkozólag is csak nagyon homályos sejtelmeink vannak és egyelőre csak annyit gyaníthatunk, hogy a finn-ugor törzs és a tunguzok hosszabb ideig laktak együtt egymással, mint a törökökkel; az előbbi két töredék nyelve ugyanis oly érintkező pontokat tüntet föl, melyek a törökben már nincsenek meg.

E föltevésünk mellett meg nem állhatjuk, hogy a más kutatóknál kifejezésre jutott nézetet is tekintetbe ne vegyük, kik a vegyülés menetét más módon magyarázzák meg és aránylag újabb korszakban végbe mentnek tekintik. E kutatók különösen KUNIK, HOWORTH és FESSLER, kik a magyarban oly török törzset látnak, mely a khazarok uralmának idejében, vagy, mint FESSLER gyanítja, az V. és VIII. század közt valami finn-ugor népet magának alávetett és mindamellett, hogy ő volt a győztes, a legyőzöttek nyelvét elfogadta, holott politikai és társadalmi dolgokban török nemzeti szellemét megőrizte, sőt a legyőzötteket, ezzel mintegy imprægnálta. Ezt a föltevést több tetszős ok támogatja, minthogy — mint a műveltségi mozzanatok közt kimutattuk — a hadügyben, a kormányzásban, a vallás dolgaiban és a társas életben a nyelvi maradvány túlnyomóan török, és minthogy az első krónikákba hagyomány útján került méltóság- és személynevek, meg tárgynevek is, szintén félreismerhetetlen török bélyeget hordanak magokon. Mint hasonló esetekre a khinaiban levő mandsu és a persában levő török idegen szókra, az angolban levő normand-francia elemre és más nyelvekre mutathatnánk, melyek népeinek a politikai leigázással együtt a győztesek műveltségi befolyását is el kellett tűrniök. De a ki ily föltevésből indul ki, annak először ki kellene mutatnia, vajjon lehetett-e még a történelmi időszakban oly finn-ugor néptörzs, melynek nyelvében a finn-ugor nyelvek *összes csoportjának* nyoma megvolt; ezen pedig épen nagyon kételkedünk. Másodszor szorosan véve a dolgot, csak egyedül a műveltségi szokat kellene idegen azaz török nyelv birtokának

tartani, a mely oly nyelvterület, mely a magyarra *nem* gyakorolt befolyást, — a hogy a finn-ugor elmélet szószólói következetesen teszik is. De mint már eléggé bebizonyítottuk, a dolog nincs így. A török nyelv sokkal mélyebben vert gyökeret a magyarban, mely a hétköznapi élet valamennyi területén és az emberi lét legkezdetlegesebb fogalmaiban nagyban megismosodott; a török nyelv nyoma itt tehát nem idegen nyelv birtoka és legkevesebbé sem származhatik ennélfogva csak idegen műveltségi világ terjesztőitől. Okvetetlenül régibb és mélyebbre ható együttélést tesznek föl, olyant, melynek időpontját meg nem határozhatjuk, mert semmi támaszkodó pontunk sincs; sőt végre olyan együttélést, melynek hosszáról és minőségéről az összehasonlító nyelvtudomány egyedül alig lesz képes bennünket fölvilágosítani. Hogy a török rész a magyar népben kezdettől fogva a szellemileg hatalmasabb, politikai és társadalmi dolgokban a hangadó volt, azt nehéz tagadni: de hogy mikép történt, hogy ez az uralkodó osztály engedte, hogy nyelvére alattvalóinak a nyelve akkora hatást gyakoroljon, és különösen hogyan fordult, hogy a helyett, a mi ily esetekben be szokott következni, hogy tudniillik az egyik fél a másikat okvetetlenül magába olvasztja, a török ép úgy mint a finn-ugor sértetlenül megmaradhatott: az valószínűleg mindig az ethnologiai és philologiai rejtélyek közé fog tartozni. A magyar nép eredetének első forráspontját fölfedezni tehát nem kevesbbe nehéz, mint hasonló törekvés más népek származása történetében.

Ezután első sorban azzal a kérdéssel akarunk foglalkozni, hogy vajjon voltak-e a magyarok, mint ilyenek, már a népek ama csödületében, mely a hún világverő fejdelem vezérlete alatt keleti Európa fölé hömpölygött; azaz vajjon harezoltak-e már a magyarok Attila zászlói alatt Pannoniában és a többi nyugati Európában, és mennyire rejlik a húnokkal való rokonságról szóló magyar népmondában történelmi valószínűség. Erre is csak hypothesisz, azonban már okokkal sokkal inkább

támogatható hypothesis-szel felelhetünk. E célból csak hasonló történelmi mozzanatra, tudniillik a mongoloknak nyugati Ázsiában és keleti Európában való megjelenésére kell gondolnunk, hogy ama meggyőződésre jussunk, mily mélyre ható benyomást gyakorolhatott valamely tehetséges, hadi szerencsétől kegyelt hadvezér föllépte a nomád világnak még ethnikai és földrajzi tekintetben távollévő részeire is. A mongolok ugyanis Dsengiz khán seregének számra nézve legkisebb részét képezték, holott az úgynevezett segítő csapatok soraiban mandsúk, tungúzok és uigurok keletről, teleutok és altájiaik éjszokról, végre kanglik turkománok, kúnok és számos más geneticus oldaláról ismeretlen harczias sátorlakók az ó világ nyugati részéről voltak. Politikai nyomás kényszerítette ama korban a vándorló világ minden tagját és kalandokra való vágy töltötte el, és alig képzelhetni, hogy egyetlen része érintetlen maradhatott és a népek hatalmas özönének ellenállhatott. És a mi Dsengiz alatt történt, annak a nyolcz századdal azelőtt föllépett Attila alatt is úgy kellett történnie. E nem kevesebb tehetséges harczos hadi erejét vagyis azt a népi főelemet, melyre támaszkodott, a hünök gyűjtőnévvel szoktuk jelölni; ez oly név, mely az utóbbiak előtt alig volt ismeretes és mely alatt mi, mint kezdetben említettük, török-tatárokat sejtünk. Azonban valamint Dsengiz zászlója alatt majdnem valamennyi, a mongolokkal nyelv és nemzetség szerint rokon nép egyesült; úgy a világot megrendítő hün fejdelem parancsának is, kinek serege a Volga mellől kerekedett föl, bizonyára valamennyi e folyam éjszaki és éjszakeleti vidékein lakó nomád hódolt, és nem kergetünk hiú ábrándot, ha fölteszszük, hogy a magyarok is e sereghez csatlakoztak, a magyarok, kiket még a IX. és X. században arab utazók mint kiválóan harczias népet írtak le. Ám vessék szemünkre, hogy ez csak hypothesis; hát az ellenfél nézete, mely a hünök és magyarok közt levő minden összefüggést tagad, talán történeti valóságon alapszik?

Tehát, hogy a magyarok a húnok költözésében részt vettek, az alig lehet kétséges.

Az említett gyanításokból kiindulva, ugyanazon okokkal hozzáfoghatunk ama kérdés fejtegetéséhez, hogy vajjon a magyarokat valóban csak a besenyők vagy más népek oda tolódása kényszerítette-e arra, hogy régi hazájokat a Volga mellett elhagyják, mint KONSTANTIN és az arab földrajzírók hiszik, vagy pedig a fejedelmeik és Attila rokonságáról, meg ennek fölbomlott nyugati birodalmáról való régi monda volt-e az oka, hogy másodszor is útra keltek a Duna mellé, azaz hogy Pannoniában letelepedtek. E kérdésben a földologra nézve *akkora mértékben* osztozunk PRAY, KATONA, CORNIDES, ENGEL és FESSLER nézetében, a mekkorában SCHLÖZER, THUNMANN, ROESSLER és HUNFALVY állítását mint oly eszmemenet eredményét, mely a kérdéses népek ethnikai jellemvonásait egészen figyelmen kívül hagyta, határozottan vissza kell utasítanunk. Legkevesebbé sem jut eszünkbe a névtelen jegyző vagy KÉZAI ide vonatkozó adatait betű szerint venni; ép oly kevésbé gondolunk arra, hogy az úgynevezett hún-monda esetlen férczművére esküdjünk. Azt hisszük, sőt az ember erősen állíthatná is, hogy a régi magyarok ezt az ethnikai elnevezést: húnok *soha* sem hallották, tehát sohasem is ösmerték. Épen úgy állhatott a dolog az Attila személynévvel is; hiszen a mongoloknál is csak Temudsinnak, és nem Dsengiz khánnak, van híre, mint nemzeti hősnek. De nem hisszük, sőt egyáltalán lehetetlennek tartjuk, hogy egy délnyugatra való korábbi és régebbi költözésről, törzsrokonai és saját elődei dicső fegyvertetteiről és hadi szerencséjéről szóló hagyomány két vagy három évszázad folytán a magyaroknál már annyira elhomályosodott vagy épen feledésbe merült volna, hogy akkor, mikor régi hazájokat elhagyták és az újat keresték, a *tibbi* indító ok közt ne szerepelt volna. Nem, a ki Ázsia népeit és különösen a török-tatár nomád világ szigorúan conservatív szellemét ismeri, az *soha* ilyféle föltevéseket nem lesz hajlandó elhinni. Hogy két vagy három

évszázad rövid időköze a harcziás nomádoknál a dicső múlt emlékéét el nem moshatja, azt amaz üdeségből és élénkségből látjuk, melylyel például a mongoloknál Temudsin neve hatszáz év múlva is, a turkománoknál seldsük testvéreik, azaz az oszmánok, Anatoliába való költözése hétszáz év elteltével is az emlékezetben tovább él. Más hasonló viszonyokra Ázsia legkülönbözőbb pontjain és legkülönbözőbb népeinél akadunk, hol az emlékező tehetséget sem írás sem köemlék nem támogatja, és a hol mégis a hagyomány a múlt képét bámulatra méltó üdeségben föntartja; tehát nem látjuk át, miért különböznék ennyire a régi Ázsia a maitól, és miért ne tudtak volna a magyarok akkor, mikor a Volga és az Ural közét elhagyták, arról, hogy őseik is néhány századdal azelőtt ugyanabban az irányban indultak meg, és miért ne élt volna dalaikban és mondáikban, tehát emlékezetökben is azon ország képe, melyet bércek kériitenek be, melynek gazdag legelőit hatalmas folyamok szelik át és mely körül békés foglalkozású és letelepült élet áldásaiban dús népek laknak. Tehát csak részrehajlatlan bírálat útján, csak az ethnikai tényállás teljes méltatásával fogjuk megérteni, hogy a magyarok és húnok történelmi és ethnikai összeköttetésről való vitás kérdésben mind a két részen tévedtek. Azon magyar történettudósok álláspontja, kik az első krónikások kuszált adatainak alapján ezt az összefüggést történelmi bizonyosság köntöseben állítják elénk, épen oly jogtalan és helytelen, mint HUNFALVY-é, a ki *Magyarország Ethnographiája* című művében⁸ a következőt mondja: «A ki a húnokat a magyarok igenes elődjeinek s velök azonos nyelvűeknek állítja, az nem is sejti azt a sok és nagy közl evetést, a melyet a húnok és magyarok közt találunk». Történelmi adatoknak tökéletesen híjával lévén, csak nyelvtudományi, de még inkább ethnographiai bizonyítékokból lehet a húnok és magyarok rokonságára következtetnünk.

⁸ A 293. lapon.

3.

Ha már most azon *belső* indító okok megismeréséhez meglehetősen közel jutottunk, melyek a magyarokat arra birták, hogy nyugat felé vonuljanak, talán nem lesz nehéz ezekkel a *külső* okokat is, melyekről a byzancziak és arabok megemlékeznek, összehangzásba juttatni. Azt látjuk ugyanis, hogy a Pontus és a Kaspi-tenger északi vidékén, az akkori nomád világ népeinek hatalmas tolódásában és tolongásában elkerülhetetlenné vált, hogy a magyarok nyugat, illetőleg délnyugat felé fölkerekedjenek, sőt hogy útrakelésök mintegy ama kor legkimagaslóbb eseményével a legszorosabban összefüggött. Ez eseményen főkép az iszlámnak nem annyira megjelenését és föllépését, hanem inkább politikai megizmosodását értjük. Az iszlám ugyanis ez időtájt a Kaukasus északi vidékén a khazarokkal vívott kétszáz évesnél hosszabb harcz után, melyről a *Derbendnameh* kimerítően szól, végre megtörte ezek hatalmát és a nélkül, hogy ama tájakon maga gyökeret verhetett volna, új politikai és ethnikai alakulásokra okot adott. Míg a khazarok hatalma és tekintélye az alsó Volgánál sértetlen volt és míg a velök szomszédos törökajkú nomádokban részint állami tekintélyök által magok iránt tiszteletet gerjesztettek, részint a pusztá e nyugtalan lovagjainak Persia és Byzancz, később pedig a khalifák birodalma ellen viselt számos háborúikban dolgot adtak, addig természetesen a dolgok rendje lényegesen nem zavarodott meg, és a török-khazar állam úgyszólván a török nomádnépek könnyen háborgó tengerében a hullámtörő volt. Úgyde, mint épen most megjegyeztük, ezt a khazar sziklát a hidsra harmadik századának első felében a moszlim hódítódüh sűrű csapkodása végre ledöntötte; nem csoda tehát hogy az előbb említett hullámozó tenger csúcsa fölött összecsapott és a török népek habjai vadul fölkavarodtak, mely háborgás, mely által a moszlim Ázsiától egész a távoli Skandináviáig és Finnorszáig terjedő és virágzásnak indult keres-

kedelem teljesen félbeszakadt és megsemmisült.⁹ Az elsők, kik a hidsra harmadik század második felében addig való korlátaik közül kitörtek, az arab történelemírók ghuz-jai és a byzancziak uz jai voltak, kik az Emba és a Kaspi-tenger keleti partja közt levő régi lakóhelyeikből e tenger északi vidékére, majd nonsokára a Volga és Dnjeper közére nyomultak elő.

Ezeket követték kelet felől a kanglik és kurlukok, kik azelőtt a Tien-San hegyláncza északkeleti ágainál laktak; szóval, hogy a khazar hatalom köve kiesett, az úgyszólamint épület nemcsak keleten és nyugaton, hanem északon is megrendült és tökéletesen összeomlott, és ez ethnikai és politikai tohuwabohu közepett a magyarok sem maradhattak tovább ősi lakóhelyökön, melyről azt vélik, hogy az Ural és a Volga közt volt: a népek e zűrzavaros tolodásában újra utra kelni kényszerültek.

Arra a kérdésre, miért nem vándoroltak sem *északi*, sem pedig *keleti*, hanem *déli*, illetőleg *délnyugati* irányban, szintén könnyen felelhetni. A népek vándoréletében eddig megfigyelt általános szabály szerint a költözködés vonala a hideg és kietlen északról a melegebb és kellemesebb dél felé épen oly gyakran előforduló és természetes, a mily ritka és természetellenes a megfordított irány délről éjszakra; ezt az utóbbi irányt csak oly néptöredékek választják, melyeket erre lesújtó túlnyomó hatalom kényszerít, melyek tehát nem önként kelnek útra, hanem inkább futásnak erednek; és mivel a magyarok részint számuk, részint a bennök élő harczias szellem és hősi lélek miatt ily kétségbeejtő vándorlásra egyáltalán nem kény-

⁹ A középkor kereskedelmi életének ez érdekes tüneménye képezte a 15. kérdést az orientalisták harmadik internationális gyűlésén Szent-Pétervárott 1876-ban. Mint GRIGORIEV, CHWOLSON, HOWORTH és HARKAVY erre vonatkozó vitatkozásából látható, a többségnek az volt a nézete, hogy a khazar hatalom bukása Ázsiának és Európa északi részének kereskedelmére zavarólag hatott. (Lásd: *Trudi tretjago mezsudunarodnoga szjezda* I. köt. LXV—VI. lapját.)

szerültek, csakhamar világos lesz előttünk, hogy a kietlen északra való vonulásra, hova csak a kisebb finn-ugor eredetű néptöredékeknek kellett menekülniök, nem kellett gondolniok és nem is gondoltak. Másfajta, de nem kevesebb fontos okok gátolták ama gondolat kivitelét, hogy keleti irányban induljanak el. Először talán az egykori nyugat felé való vonulásról szóló, előbb említett hagyomány ösztönözte őket arra, hogy újra ez irányban haladjanak; másodsor a kelet, illetőleg délkelet felé való költözésnek ezenkívül még anyagi akadályok is útjában álltak. Mindamellet, hogy ez irányban a talaj viszonyai, tudniillik tágas térségek, melyen puszták, fűben gazdag legelők és mocsaras vidékek egymással váltakoznak, a nomádok izlését és szükségét teljes mértékben kielégítették volna: mégis ily szándék útjába politikai akadályok gördültek; minden előtt ugyanis a magyaroknak az ott már lakó ghúzokkal, kanglikkal és karlukokkal, kik összevéve számra és hatalomra nézve nagyban fölülmúlták, kellett volna megmérközniök; és valóban annál kevesebb lett volna érdemes a Kaspi- és Aral-tó északi partját és a Jaxartestől északra eső kopár pusztaságot ekkora fáradsággal elfoglalniok, ha meggondoljuk, hogy a puszták övében áttörniök, vagyis az Oxuson túl levő műveltség határába érniök akkor tájt, a Számánidák virágzó korában, lehetetlen lett volna. Tehát akár tudva ezt mind, akár nem, a magyarok egészen következetesen cselekedtek, mikor vándorlásukban délnyugat felé vették útjokat. Így vonultak hát Lebedián és Etelkuzun át mai hazájok felé tartva, azon ország felé, a melyről már volt tudomásuk és a melyről talán útközben is megtudták, hogy benne szintén tágas és dús legelőket fognak találni és régtől fogva megszokott kóborló életüket folytathatják. Hogy meddig tartózkodtak e megállóhelyeken külön-külön, azt a mi nezetünk szerint a történelmi kutatás, legalább a mostanig rendelkezésére levő források segítségével alig fogja valaha megállapíthatni. Ott hol, hogy például Lebediában való tartózkodásukról szóljak, az *egyik* forrás (KONSTANTIN) három

évről beszél és ezt az adatot más-más történetkutató majd *kétszáz* (THUNMANN), majd meg *háromszáz* évnek (DANKOVSKI) magyarázza: olt voltakép a legcsekélyebb reményünk sem lehet, hogy ez a sötétség el fog oszolni. Épen oly meddőknék és céltalanok tartjuk azokat a hosszadalmas magyarázgatásokat, melyekbe arról, hogy mint csatlakoztak a magyarokhoz menetők közben velők törzsre nézve rokon népek, úgy, mint a kabarok, a kúnok és a khazarok, PORPHYROGENITUS, NESTOR és a Névtelen jegyző különböző magyarázói eddig bocsátkoztak és valószínűleg még ezután is bocsátkozni fognak. Ha az egyik részen, mint például SCHLÖZER, THUNMANN, BÜDINGER és ROESSLER, a magyarok ellen táplált kérlelhetetlen gyűlölet miatt a forrásanyag illető helyeit erőnek erejével oda magyarázták, hogy velők bebizonyítsák, hogy a magyarok a khazaroknak alá voltak vetve: a másik részen meg megbántott nemzeti becületők megvédése végett nem csekélyebb tévedéseket követtek el. A tudósok e rosszúl alkalmazott buzgalma, fájdalom, a tudományak mindig többet ártott, mint a mennyit használt. Szándékosan elcsavart és erőszakolt magyarázat soha sem pótolhatja a pozitív adatok teljes hiányát; hiszen ha nincs szilárd alapja, még a bármennyire buzgó, lelkes és testileg erős férfúnak sincs hol megvetnie lábát. A magyaroknak a Volgától egész a Dunáig való költözése egyes részeiben tehát még sokáig lesz homályba burkolva, és minden vállalkozás, mely ezt a homályt meg akarja világítani, csak akkor biztathat sikerrel, ha a krónikások gyér és bizonytalan adatait részint amaz idő és ama vidékek általános állapotával, részint a nomád társadalomnak minden időben önmagához hű szellemével összehangzásba próbáljuk jutatni. Tehát e nézetből indulva ki, meg kell jegyeznünk, hogy valamely nomád nép vándorlása, ha mindjárt előre meg is határozta vándorlása irányát és végső célját, a mi különben csak ritkán tehető föl, egészen más természetű, mint valamely sereg menete, milyennek képe a magyar régiségek kutatói előtt lebegett. Ily esetekben a nomádoknál mindig szigorúan

megkülönböztették egymástól a *čerig*, sereg vagy védelmi erő és *köc*, család vagy cselédség fogalmát, minthogy a sereg nemcsak napokig, hanem hetekig és hónapokig is távol volt a családtól és bebarangolta vadászva és harczolva az ellenség földjét, és a családot csak akkor csatolta magához, mikor már győzelme a föld vitatlan birtokosává tette. Bizonyos mongol törzsek Dsengiz alatt tíz évnél tovább voltak elválva családjaiktól; Šeibani özbég vezér hadserege csak négy évi küzdelem után hozatta magához Transoxaniába az alsó Jaxartes mellett visszamaradt családait; és hogy a magyarok is körülbelül hasonló módon tettek, azt bizonyítja Magyarországra való első becsapásuk, melylyel Arnulf segítségére voltak, miközben családokat Etelkuzuban hátrahagyták. A Volgától Lebedián és Etelkuzun át való nagy költözés tehát hasonló módon kellett, hogy megessék, és ennél fogva minden szabatos helyi és idej meghatározásra vonatkozó okoskodást már a priori lehetetlenné tesz. Nem KONSTANTIN és a Névtelen jegyző zavaros és hézagos adataiból vont levezetések, hanem a dolgok általános állása alapján derül ki, hogy a magyarok, mikor délnyugat felé vonultak, nem a khazarok főhatósága alatt állottak; mert hiszen épen a khazar hatalom bukása volt az ok, mely a népek eltolódását okozta és a magyarok költözését lehetővé tette. A bukott khazar hatalom a harcra termelt magyar népet nem hajthatta igájára, talán alig bírhatta szövetségre, mint SZABÓ K. hiszi.¹⁰

A mi már most azt illeti, hogy KONSTANTIN szerint a kabarok és a Névtelen jegyző szerint a kúnok a győztesen előre nyomuló magyarok nagy tömegéhez csatlakoztak, erről azt tartjuk, mint már említettük, hogy nem is valami nehéz az említett fő források különböző adatait összeegyeztetni. Ezt a csatlakozást a győzelmes előnyomulás egészen természetes következményének kell tartanunk és a nomádok vándorló életében minden

¹⁰ BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN munkái, a *Magy. Akad. Érte-
sitője* I. köt. 115. lapján.

időben ki lehet mutatnunk. Hatalmas folyam az, mely mindent, a mi nem bír ellenállni, magával sodor; és mivel a történet tanúsága szerint még oroszok is, kik akkor nem éltek nomád életet, útra keltek a magyarok vezérlete alatt, azért nem lehet föltűnő, hogy kabarok vagy kúnok, vagy akárhogy hitták is az egyes nomád töredékeket, a magyarokhoz szegődtek; épen oly kevéssé tűnhetik föl, hogy akkor, mikor Batu Magyarország ellen indult, a pontusi török népek épen úgy tettek. Ha az orosz Kievnél vagy valamely más letelepült nép hatalma a magyarokat megverte volna, ilyen csatlakozás bizonyára nem történt volna meg.

Épen az, hogy ama népek ethnikai természetét és mennyiségét nem ismerjük, melyek a magyarokhoz csatlakoztak, az oka, hogy egyenesen lehetetlen kideríteni, hogy a magyarok serege és népe ütközkben és Magyarország meghódítása idején száma nézve mekkora volt. Akár *Chronikon Budense*, akár KÉZAI vagy THURÓCZI ide vonatkozó adatait vesszük is alapul, azt a számadatot, mely 215,000 vagy 216,000, vagy épen 300,000 fegyverfogható harczosról szól, mint FESSLER¹¹ hiszi, mindenesetre csupán a képzelődés korcs szülöttének kell tartanunk. — Már a kerek szám, 30,000, melyet a hét főtörzs mindegyikére ráfognak, nagy valószínűtlenség, ha ugyan nem a valótlanság bélyegét hordja magán; mert soha sem lehettek nomádok, kiknek egyes törzsei egyenlő számerőt fölmutathattak volna, és mivel az összes szám e rendkívüli nagysága, mint már egyebütt kiemeltük, sem az ethnikai combinációk rájárába nem illik, sem pedig a Pontus vidékein akkorában uralkodó műveltségi állapotokkal össze nem egyeztetethető. Először is nem tud a történelem egy példát sem fölmutatni, mely szerint ily erejű nomád sereg tömött sorokban és ugyanazon időben ugyanegy cél felé törekedett volna.

¹¹ *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*. I. része 256. lapján.

Minden előtt meg kell jegyeznünk, hogy a pusztaság országainak kopár és szegény természete miatt, azaz földművelés és ipar nélkül, a nomádok általában nem szaporodhatnak oly gyorsan, mint a letelepült népek. Nem kevesebbe gátlólag hat szaporodásukra örökös harczuk és háborújuk, folytonos küzdelmök az elemekkel és különösen társadalmi visszaéléseik; úgy, hogy ha a mandsú földtől a Kaspi-tengerig terjedő nagy pusztaságon mainap mind a két nemet összevéve öt millió fölül laknak is: ez voltakép *csak* a nyugati befolyás csillapító hatásának tulajdonítható, mely a nomád törzsek régi szokását, hogy egymással folyton harczban éltek, megnehezítette vagy lehetetlenné tette. Továbbá tekintetbe kell vennünk, hogy egy millió nomád semmi esetre sem szolgáltathat 300,000 fegyverfogható férfit, minthogy egy család vagy egy nomádsátor, melyre rendszeren öt személy esik, nagyobbára csak *egy* fegyverfogható férfit állíthat. Másodszor nehéz magunknak arról fogalmat alkotni, hogy ez a két- vagy háromszáz ezer harczos, kiknek, mint már említettük, családjaiktól és nyájaiktól távol kellett járniok, a Dnjeper és Dnjeszter akkor gyéren lakott partvidékein a magok és lovaik számára hogyan találhattak eleséget, minthogy hódító hadseregnek talán nincs mindig sem ideje sem alkalm, hogy magát vadászat zsákmányával ellássa; továbbá hogy az utánok haladó legalább is négyszer akkora, tehát egy milliónál nagyobb csapat a hozzájuk tartozók, több millió darabra rúgó nyájaikkal e lovas csapatoktól szörnyen megviselt vidékeken hogyan élhettek meg. Ezt mind összefoglalva, enyhén szólva, teljes lehetetlenségnek tartjuk; mert habár az európai történetírók a mongol hadjáratok harczosainak számát hasonló módon írják is le, csak DŰVEINI vagy RÁSIDEDDIN sokkal kisebb számadatait kell tekintetbe vennünk, hogy az épen most említett történetírók túlzásait átlássuk.

4.

Nagyon mesze mennénk, ha ez ethnologiai és nem történelmi tanulmányban a magyarok és velök együtt bevándorolt rokon törzsek, úgymint a besenyők és a kúnok, számára vonatkozó különféle bizonytalan és alaptalan adatok még további taglalásába is bocsátkoznánk. Annyi bizonyosan igaz, hogy az igazi magyar elem az egész vándorlás alatt számra nézve ép úgy, mint erkölcsi tekintetben, irányadó volt; a viszony itt egészen más volt, mint négy évszázaddal később, mikor a mongolok a Volgától a Duna felé vonultak; Batu seregében ugyanis, még a legmerészebb számítás szerint is, *egy* mongolra legalább *nyolcz* nem-mongol, azaz török-tatár jut, miért is csak a keleti és Közép-Ázsiában kivitt fényes diadalok prestige-e biztosíthatta e csekély kisebbségnek a vezérszerepet. Különböztetve figyelemre föltötte méltó, hogy Batu és Árpád útja majdnem egy és ugyanaz volt. Batu, mint tudva van, serege javával Volhynián és Galiczián át a Kárpátok szorosán keresztül Munkács és Ungvár mellett éjszakkeleti Magyarországra nyomult, mialatt más csapat Szubutai és Küjük vezérlete alatt Oláhországon át az ojtózi szoroson Erdélybe tört és onnan Nagy-Váradon keresztül előre nyomult, hogy Batu seregével egyesüljön.¹² Ha már most a mongolok menetének e mozzanatát közelebbről tekintjük, a KONSTANTIN és a névtelen jegyző adatai közt levő különbséget, kik közül az előbbi a magyarokat mai hazájokba az alsó Duna mellett Erdélyen keresztül, az utóbbi Munkácson át juttatja, bizonyára könnyen ki lehet egyenlíteni. Batu menetének történelmileg bebizonyított részei alapján ugyanis annak a gyanításnak adunk helyet, hogy a magyarok szintén két irányban, tudniillik éjszakkelet és délkelet felől nyomultak Pannoniába, hogy tehát a névtelen jegyző tudósítása éppen nem

¹² V. ö. HOWORTH: *History of the Mongols*. Part. I. 146. lapját és Part. II. 48. lapját.

szűkölködik történelmi hitelességben, mint Szabó K.¹³ állítja, és hogy nem is vádolható igaztalansággal, melylyel pedig Roessler¹⁴ vádolja, kinek chronologicus okai ép oly kevésbé állják meg a sarat, mint kedvelt recitálásai a magyarok szörnyű félelméről a rettenetes besenyőktől, kik először nem is voltak olyan rettenetesek, és másodszor legfőlebb csak oly erősek voltak, hogy a magyar sereg déli részét aggaszthatták. Az ide vonatkozó különbség a névtelen jegyző és CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS között csak úgy támadhatott, hogy az előbbi, kinek műve minden hibája és hézaga mellett mégis hagyományon nyugszik, Árpád és a fősereg menetéről, mely természetesen hosszabb ideig élt a nép emlékezetében, írt; holott KONSTANTIN az ő tudósításában a magyar seregnek csak oldalt működő részéről emlékezik meg; ennek tehát azok, kik jelentést tettek neki, a magyar népnek csak egy töredékéről, és pedig délkeleti töredékéről beszéltek, melyet, mint könnyen megfogható, a besenyő nép számra nézve fölülmúlt; innen van, hogy a magyarok e töredéke ki akart neki térni, miből KONSTANTIN elbeszélése a magyarok kitérő mozdulatáról megfeythetővé lesz.

Különben szívesen megengedjük, hogy a magyar nép ősi eredetéről, száma nagyságáról, szövetségeseiről, meg útja közben követett irányáról és tartott állomásairól, tekintettel az előre bocsátott megjegyzéseinkre, a tudományos fejtegetés még soká nem lesz befejezve. Az ethnológiára nézve ezek a mozzanatok kétségkívül fontosak; de úgy tetszik, még fontosabbak az ország birtokukba való vételének, mely már befejezett valóságának mutatkozik, a következményei, vagyis az a nevezetes viszony, mely a hódítók meg szövetségeseik és a Pannoniában már előbb lakó népek együttéléséből kifejlődött, és az ethnologia mezején magához hasonlót alig talál. Hogy ezt a viszonyt teljes értéke szerint megbecsülhessük, minden előtt Pannoniá-

¹³ *Magy. Akad. Értesítője.* I. köt. 130. l.

¹⁴ *Römünische Studien.* 198. lapján.

nak a IX. században való alakulásait kell magunk elé állítanunk, a nélkül, hogy a dolgok politikai állására tekintenénk. Az akkori Pannoniát nagyobbára árja népelemek lakták. Egész éjszaki részén, a Vág és Garam folyójáig nyugaton és a Tisza síkságáig keleten, szlávok laktak, és pedig olyanok, kik abban az időben egyrészt a mai keleti Németországon át egész a Balti-tengerig, másrészt Lengyelországon és Oroszországon át messze egész Kievig testvérek tömött soraira támaszkodhattak. Ugyanaz a nemzeti elem különféle nevek alatt, mint szerbek, bolgárok, dalmaták és horvátok, az ország egész déli vidékén is el volt terjedve; nyugaton pedig, kivéve a német gyarmatosokat, szlovének laktak, kik abban az időben Karinthián és Krajnán végig egész be Tirolba, a Dráva forrásvidékeig le voltak telepedve, minthogy a legújabb kutatások szerint még Windisch-Matrei is, Lienztől éjszakra a Pusterthal-ban, a szláv gyarmatokhoz tartozott. Végre még az ország keleti határain is egész Orsováig részint bolgárok laktak, kik akkor már természetesen egészen elszlávosodtak, részint más szlávok, kik oda Moesiából költöztek. Lehetek bizony még ezeken kívül egyes gót, khazar és római eredetű néptöredékek, talán még más az avarok határozatlan gyűjtőnévvel megjelölt kisebb ethnikai töredékek is; azonban a túlnyomó többség *árja*, illetőleg *szláv* eredetű volt; szlávok voltak, kik épen akkor egyesülő félben voltak, hogy hatalmas, a Balti-tengertől az Aegæi tengerig és a Dontól egész messze az Elbán túl terjedő testet alkossanak, és kikre nézve mint Palaczky igen helyesen megjegyzi, a legnagyobb nemzeti szerencsétlenség volt, hogy a magyarok mint valami szétválasztó ék közéjük verődtek. A mi tehát az ethnologusra nézve a legnagyobb érdekű és a mi azért *a történelemben példátlan*nak is nevezünk, az első sorban ama nevezetes tényre vonatkozik, hogy a magyarok kisebbségök mellett is a számra nézve őket hatalmasan fölül múló ellenségeiket leigázták, sőt mi több, hogy jóllehet az ellenséges elemek lesújtó többségben voltak és jóllehet az *idegen* műveltség hatása veszedelmesen ostromolta

őket és végre győztes is maradt, a magyarok ethnikai individualitásukat mégis megóvhatták és fentarthatták. Ez ethnologiai tüneményhez hasonlót nehéz volna az ázsiai világ egész szelében és hosszában találni; még magát a rómaiak viszonyát nyugati Európában sem lehetne például fölhozni, minthogy a római hódítók, ámbár hazai nyelvöket az iberekre és gallokra ráerőszakolták, nemzeti tekintetben végre mégis az utóbbiakban fölolvadtak. A mi már most különösen Ázsiát illeti, azt találjuk például, hogy a mongolok Khinában, kik Dsengiztől Kublajig, azaz 1227-től 1271-ig tartó háború után aránylag kisebb hadtestekkel a Sung-ok hatalmát megtörték és az óriási khinai birodalom uraivá lettek, mégis alig tarthatták fönn magokat száz évig a cambaluc-i, helyesebben khanbalig-i trónon, és hogy Dsengiz népének már alig volt valami nyoma, mikor a Yuen- vagy mongol dynastia bukásával a Mingek fölemelkedtek. Ugyanígy van a dolog Khina mai uraival, tudniillik a mandsúkkal, kik politikai fölsőbbségök mellett sem bírnak a khinai elemre legcsekélyebb mértékben sem hatni, hanem ellenkezőleg ebbe lassankint beleolvadnak. És a mit a mongolok Ázsia keleti részén nem tehettek, az még kevesebbé sikerült nekik nyugaton, hol rendkívüli politikai és társadalmi átalakításokat teremtettek és a hol nemsokára magok olvadtak föl a saját magoktól legyőzött népelemekben, ámbár uralmok a Volgánál, Kipcsakban, Persiában, Transoxaniában és Kelet-Turkestanban sokáig fönnállott.

Vessünk egy tekintetet az előbbi hódítók sorsára és azt fogjuk látni, hogy a bolgárok moesiaí szláv alattvalóik, a warägek orosz alattvalóik birodalmában nyomtalanul eltűntek, és *hogy az oszmánokon kívül, kik csak saját erőszakosan beritt műveltségi világuk ótalmában bírták magokat fontartani, a magyart kivéve nem volt nép, mely mindamellett, hogy a neki alávetett nép mellett kisebbségben volt és még hozzá idegen műveltséget elfogadott, nemzeti individualitását sértetlenül megtarthatta volna.*

5.

Ha már most ez egyenesen csodálatos jelenség okait kutatjuk, az derül ki, hogy alapjokban különböző természetűek és mind a hódítók ethnikai minőségéből, mind a meghódítottak társadalmi és politikai helyzetéből erednek és történelemből-cseleti megfontolás világával nem épen nehezen megmagyarázhatók. Pannonia a IX. század első és még inkább második felében *mindent* mutatott, csak politikai és ethnikai egység képét nem láttatta; ellenkezőleg a nyugati részében dühöngő elkeseredett harczok által, melyeket szlávok és németek a fő uralomért vívtak, meg aztán egyházi zavargások által iszonyúan szét volt forgácsolva, keleti felében pedig, — minthogy a tiszai Bolgárországot HUNFALVY-val ¹⁵ ENGL J. K. képzelődése szüleményének tartjuk, — okvetetlenül még állandó kormány árnyéka sem volt, és bolgárok, khazarok és más ismeretlen népek Zalán és Marót fejedelem kétséges főhatósága alatt a síkságokon félig vagy talán egészen nomád állapotban tengődtek, és politikai meg társadalmi tekintetben az éjszakkeleten Moldovában lakó besenyőktől valószínűleg keveset különböztek. Csak épen még ama nem kész állapotok képe volt ez, melyeken Nagy-Károly avar hadjárata Pannoniában csak keveset változtathatott; ez ugyanis hiába fáradozott azon, hogy a Kárpátok és az Adriai tenger közt levő néptöredékeket a keresztény vallás segítségével egy testté forraszsza össze, minthogy Ázsia határai akkor nem az Urálnál vagy a Pontus vidékén, hanem a Tiszánál voltak, és mivel a pusztáknak és legelőkben gazdag síkságoknak csak kevéssé megszakított láncolatán, mely az Altáitól Ázsia belsején át a Dunáig terjed, török-tatár nomádoknak háborgó tengere föl és alá hullámzott. Kétszáz évvel Nagy Károly után ugyan sikerült a politikai kristályosítás e műve Szent István erős kezé-

¹⁵ HUNFALVY : *Die Ungern oder Magyaren*. Wien und Teschen 1881. 11. lapján.

nek; de mikor a magyarok fölléptek, Pannonia nemcsak politikai és ethnikai tekintetben volt nagyon szétszakadva, hanem közepén volt a választóvonal az európai és ázsiai világ közt, és két már akkor is hatalmas ellentét e találkozása okvetetlenül hasznukra vált a benyomulóknak. E mellett a harczra való nagyobb képesség, az edzettebb életmód és a kalandokra való nagyobb fokú vágy ama kiváló jellemvonását sem szabad figyelmen kívül hagyni, mely a magyarokat, e pusztai bölcséjétől őseredeti erővel egyenest a világtörténelem színpadjára lépett népet, Pannonia népein való győzelemre segítette. Ez országban letelepedett, földműveléssel foglalkozó lakosságot pusztán idegenszerű külsejökkel is félelembe és rémületbe ejtették; ellenben a pannoniai síkságok egészen és félig nomád lakóit nem sokára magoknak megnyerhették és további terveik kivitelére értékesíthették.

A mi a hódítókat magokat illeti, igaz, hogy még a legcsekélyebb alap is hiányzik arra, hogy besenyő és kún szövetségeikhez való számviszonyukat csak távolról és megközelítőleg is meghatározhassuk, mert a 100,000 kerek száma, melyet a magyar történetírók a besenyőknek és bolgároknak tulajdonítanak, meg aztán a 200,000 khazar és kún száma mégis csak szerfölött bizonytalan hozzávetéseken alapszik. Minden kétségen kívül igaz csak az, hogy a Volga mellől mint kész nemzettest fölkerekedett magyarok, jóllehet menetők közben számukra nézve előttünk ismeretlen szövetségesek csatlakoztak hozzájuk, mindig megtartották a vezérszerepet, és hogy rólok alig lehet állítani, hogy ők magok a dárdának csak aczél hegyét, szövetségeik pedig nyelét képezték. Ez a hasonlat a mongolokra ugyan illik, de a magyarokra semmi szín alatt; az előbbiekről ugyanis tudva van, hogy Dsengiz Dsüdsinek csak 4000¹⁶ igazi mongolt hagyott hátra, mely magból az arany horda és Batu

¹⁶ Ezt mutatja legalább a sereg jegyzéke VASSAF-nál; v. ö. HOWORTH: *History of the Mongols*. Part. II. 36.

khán nagy serege képződött. Akár kabarok, kúnok vagy besenyők, akár Kiewnél, Lebédiában vagy Etelkuzuban : zsákmányra vágó törzsrokon harczosok csapatjai mégis csak oly sereghez csatlakozhattak, melynek számra nézve őket fölülmuló soraiban *győzelmet* és esetleg *védelmet* is remélhettek. Ezek a szövetségesek, kiket a vérrokonság, az életmód, a vallás és a politikai tendentia kötelékei a magyarokkal egyesítettek, ezekhez az után, hogy Pannoniában fölléptek, annál szorosabban csatlakoztak, mivel érdekeik közössége és az ellenséges területen mindkettejüket egyformán fenyegető veszély, hogy tökéletesen megsemmisíttetnek, az elválást és a nomádok közt könnyen lábrakapó fegyelmetlenséget határozottan nem javasolta. Tehát egyáltalán nem támaszkodunk silány hypothesisre, ha fölteszszük, hogy a besenyők, kúnok és más törökök, meg a magyarok közt levő ethnikai különbség már Zoltán uralkodása korában (907—947) lassan-lassan tűnedezni kezdett, hogy a nyugati és déli Európába intézett közös portyázó menetek az ethnikai választófalat mind inkább és inkább elenyésztették, és hogy végre Szent István korában az előbb említett török elemek ha nem is végkép, de mégis legnagyobb részt a magyar népben már fölolvadtak. Mint JERNEY J.¹⁷ beható tanulmányok alapján kimutatja, a besenyők az ország meghódításától Szent István uralkodásáig négy különböző korban jöttek Magyarországra és, mint részint oklevelekből, részint a helyrajzi névsorból megállapítható, nagyobb szakaszokban Mosony-, Sopron-, Vas-, Győr-, Csanád- és Fejér-vármegyében telepedtek le, kisebb töredékeik pedig az egész országban szerteszét széledtek el. Igaz ugyan, hogy a besenyő gyarmatokra vonatkozó oklevelek csak a XIII. század kezdetétől fogva keltek, és előbbi adatokat csak a krónikák és a földrajzi névsor alapján lehetne fölvenni; azonban nagy okunk van hinni, hogy a besenyők a XII. és valószínűleg már a XI. században is, a tisztán magyar elem-

¹⁷ JERNEY JÁNOS : *Keleti útazása*. I. 227—271.

mel a legszorosabban egybeforrva, a legfontosabb politikai küldetéseknél szerepeltek. Ők voltak ugyanis a határőrök az ország nyugati részén, hol a német birodalom részéről fenyegető veszély miatt a legerősebb karra volt szükség; ők végezték az úgynevezett speculatores vagy spiculatores szolgálatát és viselték a legkiválóbb hivatásokat; mindezt alig lehet másképp megmagyarázni, mint úgy, hogy már a legrégibb időben a magyarokkal összeolvadtak, sőt úgy szólván κατ' ἐξοχήν magyarokká átalakultak.

Hasonlót lehet a kúnokról is föl tenni, kik a polovecz orosz néven (magyarul palócz) már a honfoglalás idejében a magyarokkal megjelentek,¹⁸ és kiknek Pannoniába való költözése csak a mongolok betörése előtt 1239-ben, helyesebben azonban az 1279-ben kezdődött erőszakos gyarmatosítás után ért véget. A legtöbb magyar történetíró természetesen a dolgok ez állását nem akarja elismerni, mivel, ámbár a besenyők és kúnok török volta megczáfolhatatlan okokkal be van bizonyítva, az utóbbiakat mindig csak oly törzseknek tartják, melyeknek nyelve a magyartól legfőlebb nyelvjárásiilag különbözött; azonban ez a rosszúl alkalmazott nemzeti hiúság arra alig lesz képes, hogy a tények sokféle nyilvánvalóságának erejét elvegye.¹⁹ A különbség legfőlebb csak az lehet, hogy Magyarországon Batu betörése előtt a szövetségeseknek a besenyő, Bessi vagy Bisseni, palócz,

¹⁸ HUNFALVY: (*Ethnogr.* 361. lapján) a palócz szó orosz nyelvi jellege alapján és arra való tekintettel, hogy az orosz évkönyvek csak 1061-ben említik először a palóczoikat, e poloveczoknak Magyarországra való vándorlását csak az I. László után való időre akarja tenni. Mi azt tartjuk, hogy ez a bizonyíték nem állja meg egészen a kritikát. Az orosz krónikások későbbi kelte még magában nem bizonyították arra, hogy a mátrai palóczoik nem a magyarokkal együtt jöttek az országba. Paloveczoknak hitták őket, mert szláv területen csatlakoztak a magyarokhoz, valamint testvéreiket is azért hitták kúnoknak, mert a régi Kúnságból, azaz a mai Moldovából és Oláhországból vándoroltak be.

¹⁹ V. ö. 109. lapot és a besenyő szónutatót, melybe, minthogy a besenyőket és kúnokat ugyanazon törzsnek tartjuk, kún szokat is foglaltunk.

kún vagy Cumani és kozár nemi nevét adták, Batu betörése után pedig egyúttal a mongolok által mind Ázsiában mind Európában használttá vált tatár gyűjtőnévvel is éltek, és ehhez még a szerecsent és *neugart*²⁰ hozzávették. De akármilyen volt is az ethnikai névsor, az kétségen kívül van, hogy — valamint a magyaroknak Pannoniába való nyomulása előtt egyes néptörödékek a török-tatár nomádvilág hullámzó tengeréből a Pontus és a Kaspi-tenger mellékéről a Kárpátokon át a Tisza lapályaira vetődtek, mit a khazaroknak Marót alatt való telepítvényeivel eléggé be lehet bizonyítani, — úgy hasonló esetek a magyarok letelepedése után sem maradhattak el és természetesen csak akkor szűntek meg végkép, miután egyrészt Nyugat- és Középázsia északi felében a nomádok árja elé gátat vetettek és a dolgok lassankint megszilárdulás felé haladtak, a mi a mongolok bukása után történt, másrészt pedig magában Magyarországon az által, hogy a keresztyénség állandóvá lett, hogy nyugati erkölcsök, szokások és intézmények terjedtek el, szóval hogy az ország európaiasodott, új nomád elemek ideözönlése meg nem engedhetővé és lehetetlenné vált. A mi nép tehát a négy egész századon át az ázsiai puszták és síkságok északnyugati részéről majd kisebb majd nagyobb csapatokban Magyarország lapályai felé özönlött, az a magyarok által és a magyarokkal egy államilag, társadalmilag és nyelvileg homogén testté egyesült és az ural-altáji népek e vegyülékéből származott a mai magyarság, miután könnyen megmagyarázható módon a Panno-

²⁰ Ezen a *neugar* szón különösen sokat törték a fejüket a történet tudósok. ENGEL J. Kr. azt mondja, hogy Thráciából jöttek. HAMMER és utána JERNEY a nogaj-okat vagy nokai okat akarja bennök fölfedezni, a mi ugyan az utóbbinál nem, de az előbbinél annál inkább kell, hogy feltűnjék, minthogy tudhatta, hogy nőker vagy nőger **نوكر** a mongolból származó szó, mely *katona*, *harcos* jelentésében VASSAF-nál gyakran előfordul, és hogy ezt a szót még ma is Közép-Ázsiában és Persiában *harcos*, *közkatona* értelmében használják. (V. ö. az én csagatáj szótáromat és BUDAGOV II. 296.)

niában talált khazarokat és más az avarok idejéből megmaradt rokon népelemeket is magába fölvette.

Ha tehát a magyar nép *első geneticus korszakát* arra az alig sejtett távoli időre tesszük, a melyben finn-ugor törzsszel való összekeveredése megtörtént, akkor *második geneticus korszakának* csak azt az időt vehetjük, mely a *kilenczedik és tizenegyedik század* közt eltelt, és melyben az utóbb említett összeolvadás megtörtént.

6.

A ki elfogulatlanul es minden bármily forrásból fakadó baliteletől menten ilyformán ítéli meg a magyar nemzeti elem Magyarországon való származását, azaz ki e nép második geneticus korszakáról való elmélkedésében a kiegészítő részek minőségét tekintetbe veszi: *annak az egybeolvadás menete* egészen természetesnek fog látszani és *az végre annak az* előbb említett ethnologiai rejtélynek kellő megoldását is egész könnyen meg fogja találni. — Ha a magyar elem Pannónia meghódítása idején nem lett volna az a minőség és mennyiség tekintetében irányadó factor, vagy képiesen szólva: ha nem képezte volna azt a magot, mely körül a különféle rokon elemek kristályosodtak: körülbelül úgy járt volna, mint a bolgárok, mongolok, mandsúk stb., kiket szellemi felsőbbségök mellett is a saját magoktól legyőzött tömegek elnyeltek és fölemésztettek. Azonban vannak még más factorok is, melyek itt közreműködtek. és ezekhez tartozik első sorban *az az idő és az a kényelem*, melyben a kristályosodás e menete végbe ment, azután nem kevesbbé azok a politikai és társadalmi állapotok is, melyek megindították és elősegítették. A mongolok például úgy szólván rohanó lépésben siettek Ázsia keleti vidékeiről nyugatra. Dialektális mámorukban mindent halomra döntöttek és arra, hogy török-tatár szövetségeseiket, kik pedig oly közeli rokonaik voltak, megmongolosítsák, semmi szín alatt sem lehetett gon-

dolni. A magyaroknak a Volgától a Dunáig való vonulása pedig épen ellenkezőleg lassú, nem annyira rögtönös, mint inkább a viszonyok parancsolta fokozatos haladása által tűnik ki. A Lebediába való vándorlás,²¹ az ott és Etelküzuban való tartózkodás idejének hosszára nézve még sokáig homályban fogunk tapogatózni; azonban ez idő mindenestre sokkal hosszabb volt, mint az, mely a mongoloknak a Thien-Shantól a Volgáig való menetökre kellett, és e szerint e hosszabb idő lehetővé tette, hogy a besenyő és kún szövetségesek ha nem is vegyültek el a magyarokkal, legalább hasonlókká lettek hozzájuk; úgy, hogy alig tévedünk, ha fölteszszük, hogy már Árpád alatt részben megmagyarosodottaknak kell őket tekinteni. Az arra következő évtizedek alatt a nyugat minden része ellen intézett kalandos vállalatok veszedelmes volta ezt a szövetséget szükségkép még inkább összeforrasztotta, és alig voltak az újonnan érkezett elemek a magyar nemzettestbe bekebelezve, midőn már ismét új nomád csapatok részint magoktól, részint kívülről szorítatva, jöttek és egymás után a nagy és szép ország birtokába jutott törzsrokonaihoz csatlakoztak. A történelmi hagyományban csak igen csekély vonatkozást találunk az eseményeknek ez egészen természetes lefolyására. BÍBORBAN-SZÜLETETT CONSTANTIN-nak, jóllehet ez eseményeknek majdnem

²¹ A névtelen jegyző szerint (cap. VIII.) ősi hazájokból 884-ben kelték útra, mit SZABÓ K. (*Kisebb történelmi munkái* I. 118.) 887-re igazít ki, hogy ezt az évszámot a magyaroknak egy évvel később azaz 888-ban Bolgárországba intézett betörésével megegyeztesse; ez utóbbi évben aztán állítólag föl is keresték a magyarok Pannoniát, illetőleg akkor léptek először földjére. A honfoglalás ideje körül, mely REGINO adata szerint a 889. évre esik, ugyan kevés kétség támadhat; de hogy hogyan kell már most ezt az évszámot a Lebediában való három évi tartózkodással és az Etelküzuban való több évi letelepedéssel kiegyenlíteni, az csak nehezen megfogható. A mi nézetünk szerint ősi hazájokból sokkal előbb kellett elindulniok, minthogy teljesen lehetetlen föltennünk, hogy az akkori politikai zavarok között nomád sereg és azonfölül még nomád nép azt a nagy távolságot három vagy épen egy esztendő alatt bejárta.

kortársa volt, e viszonyról sejtelve sincs és erről, kivéve a kabarok csatlakozását, semmit sem jegyzett föl. A magyar krónikák már valamivel több világot terjesztenek, mert mind a névtelen jegyző, mind KÉZAI és THURÓCZI egész világosan beszélnek Árpád, Taksony és Géza alatt bevándorolt besenyőkről és kúnokról. A Hartwik püspöktől való *István-legendából* megértjük, hogy István alatt besenyők jöttek, és a *László-legendá* (VI. fej.) is megemlékezik a besenyőknek egy Oláhország felől megpróbált betöréséről. Más hasonló tünetények örökre feledésbe vesztek; azonban, mint már említettük, az áramlat a XIII. század végeig tartott és, mivel csak lassan ment végbe, a magyarságot erősítette és maga is a magyar állameszme leg-hatalmasabb támasztékává lett.

Miután azt a nagyérdékű kérdést, hogy hogyan sikerült a magyaroknak nemzeti individualitásukat számos szövetségesök és Pannoniának még számosabb, uralmuk alá hajtott régi lakói közepett föntartani, az előbb kifejtett módon megpróbáltuk megfejtetni: a társadalmi és politikai élet képét is, melyet Magyarország a X. században mutatott, magunk elé akarjuk állítani, hogy belőle a legközelebbi, azaz a XI. században végbe ment átalakulások egyes phasisaira következtethessünk és hogy a Pannoniában megtörtént ethnikai átváltozás további indító okait követhessük. A forrásanyag, melylyel ide vonatkozó fejtegetéseinkben élni akarnánk és szeretnénk, sajnos, még rosszabb állapotban van, mint a honfoglalás *előtt* és *alatt* való idő adatai; mert a mit az egykorú krónikások, mint REGINO, EKKEHARD, LUITPRAND és mások, följegyeztek, az bizony mind nem egyéb, mint silány középkori keresztyén együgyűséggel és rosszakarattal telidesteli, egészen jelentéktelen megjegyzés, melyből a kutató épen semmit sem okulhat. Sokkal jobban teszünk tehát, ha az eddig követett módszert megtartva, a magyaroknak Pannoniában a X. században végzett dolgait ama politikai és társadalmi szellem világánál ítéljük meg, mely a török-tatár nomádokat mindenkor jellemezte,

mely a mongol hódítóknál hasonló viszonyok közt kitért és mely a magyarok cselekedeteinek is igazi rügóját képezte. A minnek minden előtt szemünkbe kell szöknie, az azon könnyen megérthető következetesség, melylyel a magyarok és szövetségeseik Pannoniában, azaz, mint említettük, Európa akkori keleti határain, előbbi, Ázsiában megszokott nomád életmódjokat folytatni törekedtek, és majdnem másfél száz éven át csakugyan folytatták is. Így látjuk, hogy a hódítók, alig hogy az országban megjelentek, figyelmökre nem méltatva a régebbi lakosoknak hatalmukba került állandó lakóhelyeit, melyek száma igaz, hogy még nagyon csekély volt, tűzhelyeiket csak ama síkságokon rakták, melyek a Kárpátok déli ágaitól, a Tisza felső vidékétől délnyugati irányban a Dráva bal partjáig húzódnak. Itt a magyarok egészen úgy érezhették magokat, mint otthon; mert az említett lapályok némely része csakugyan Közép-Ázsia pusztai vidékeihez hasonlít, például a kopár homokdombos darab föld Keczel és Halas közt a Kúnságban, holott megint más, különösen a Tisza vidéke az alsó Jaik és Jaxartes partvidékeihez meglepően hasonló. A nélkül, hogy az időrend egészen pontos megállapításának haszontalan művét folytatnók, a különféle adatok összefüggéséből kideríthetjük, hogy Pannonia elfoglalása után az első éveket nemcsak arra fordították, hogy az itteni, számra nézve csekély, gyámoltalan és ügyefogyott néptöredékeket végleg legyőzzék, hanem arra is, hogy a seregek mögött jövő nyájakat és kíséretet elhelyezzék; és csak akkor, miután ez mind aránylag biztossággal volt, kerekedett föl a nemzetnek harczra és kalandra vágó része, melyhez nomádoknál a 18 évestől 50 évesig terjedő korosztályt lehet számítani, hogy egyes nagyobb vagy kisebb hadtestekben a szomszédos tartományokba üssön. Pannoniában magában az első meglepésből származott ijedelem elég volt, hogy a leigázott elemeket féken tartsa; különösen a minden időben békés hangulatú szlávokról lehet ezt állítani, kiket a magyarok a tót

névvel, mely a török *tát*, békés, békére hajló,²² szó rokona, jelöltek meg; épen úgy nevezték el a belső-ázsiai törökök az iráni őslakókat a *tát* vagy kicsinyítőben tatčik تاتجيك azaz *tádsik* névvel, és a krimi tatárok az ott talált letelepült gótokat és genuaiakat szíutén a *thot*²³ szóval.

A magyarok e hadjáratait, melyek a legtöbb forrás szerint a 898-ik évben kezdődtek és fél évszázadnál tovább tartottak, csakugyan az állandó lakosok közvetlen közelébe került nomádok társadalmi szelleméből folyó egészen természetes következménynek is kell tartani. Baromtenyésztésből élő társadalomban az ember, ha erőteljes korában van, nem henyélhet sokáig: a sátrak árnyékában csak a betegek és öregek pihennek. A legelő nyáj nyomában járni és mindenféle házi munkát végezni, ez oly kötelesség, mely csak a társadalom gyöngye vagy nőnemű részét illeti. A férfi más foglalkozást keres; a határtalan síkságon kalandozó szemét könnyen képzelődése legsajátosabb alkotásai izgatják; keblében tettekre való ábrándos vágy támad: a művelt vidékek kincsére és áldására való mohó vágy, melyet a letelepült ember soha sem érez; és ha azt a belső hajlamot még azonfelül oly állapotok is segítik elő, mint *azok*, melyeket a szomszédos országoknak akkori politikai és társadalmi viszonyai teremtettek: könnyen megmagyarázható, hogy a fékevesztett szenvedély a legkalandosabb kóborlásokban és a legvakmerőbb fegyvertettekben gyönyörködhetett. E fölfogásból indulva ki, egészen természetesnek találjuk, hogy egyes magyar hadtestek majd (922) egész Apuliáig nyomultak előre, majd meg Németországon és Franciaországon át egész Spanyolországig intézték támadásaikat; mert a baskir lovasokat, kikről Mas'udi az Ommajadok birodalmáról szólva, megemlékezik, határozottan magyaroknak kell tartanunk. Először is a

²² تات tat BUDAGOV szerint (I. 329.), minden város lakójának és letelepültnek a neve.

²³ Lásd TOMASCHKE W.: *Die Gothen in Taurien*, 5. lapját.

szomszéd német birodalom lehető leggyászosabb állapota, a határos szláv népek szétforgácsolt hatalma és Byzancz élnetelen gazdálkodása délkeleten nem vethetett a betörő ár elé semmi gátat. Másodszor az ázsiai pusztavilág e tősgyökeres fiainak idegenszerű külseje a szlávokra, germánokra, frankokra és olaszokra okvetetlenül nemcsak megdöbbentőleg, hanem egyenesen megsemmisítőleg hatott. A magyarok nemcsak nagyobb physikai erejük következtében győztek, — testi ügyesség tekintetében ugyanis a letelepedett ember soha sem mérkőzhetik meg a nomáddal, — hanem hatalmasabb hősiségek és harcra való nagyobb képességek következtében is. Európában ama gyors, edzett, jelentéktelen lovakon jelentek meg, melyek még mainap is a kirgiz pusztán a katonát bámulatba ejtik, és melyeknek arab lovakkal való keresztezéséből a turkomán lovak kitűnő faja származott. Oly fegyvereket hoztak magokkal, melyek a Kaukasus akkori híres műhelyeiből kerültek ki vagy legalább olyanok mintájára készültek, és az akkori Európa esetlen és vaskos vágó és szűrő szerszámai mellé körülbelül úgy illettek, mint a mi mai hátultöltőink a középázsiai embernek villán nyugvó kanóczos puskája mellé. Lényeges elsőbbségeikhez még az az ügyesség tartozik, melylyel a nyilat és íjat, ezt a kiválóan turáni fegyvert, kezelték, különösen pedig a szigorú fegyelem és kitűnő taktika, a mely nemcsak a byzanciaknak, hanem a műveltség tekintetében magasabban álló khalifa-udvarnak is föltűnt: úgy, hogy mindezt összevéve kiderült, hogy az első magyar hadjáratok Németországban és Olaszországban kevesebb a megtámadott országok helyi viszonyai miatt, mint inkább magoknak a támadóknak individuális kitűnő tulajdonságaik miatt sikerültek.

És mivel ez a mi teljes meggyőződésünk, azért azt hiszszük, hogy, mint már egyszer említettük is, azok a számok, melyeket az egykorú krónikások a magyar hadjáratoknak tulajdonítanak, a félelemtől és ijedelemtől hatványra emeltettek; következőleg, hogy nagyon is magasra vannak becsülve. Arra, hogy Ausztriába,

Bajorországba és Lombardiába törjenek, akkoriban 3—4000 lovasból álló csapat untig elég volt; a győzelmet bizonyosan zászlóihoz fűzte. Láttuk, hogy hogyan száguldott át 20,000 mongol egész Ázsián kelettől nyugatig; Ázsián, mely akkor jobban volt elkészülve és harczra képesebb volt, mint Európa a XI. században; sőt vannak példák az újkorból szemünk előtt, hogy 3—400 turkomán Persiában, hol pedig e nép egyáltalán nem új tünemény, pusztá hazájától egész Ispahanon túl, tehát oly távolságra, a milyen Magyarország és a Rajna közt van, terjesztette ki rabló meneteit és zsákmánynyal dusan megrakodva tért haza. Valamint a turkomán öt, sőt néha nyolcz, félelemtől megbénult persát is képes bilincsbe verni és fogolynak magával hurczolni, úgy hurczolhattak magokkal a magyarok hadjárataikban náloknál sokkal nagyobb számú német vagy szláv foglyot; mert mozdulataik villámgyorsaságának és a félelemnek, melyet támasztottak, csodát kellett művelnie. És mindamellett úgy tetszik nekünk, hogy állati vadságuk leírása, épen úgy mint a rólok följegyzett számadatok, a legnagyobb mértékben túlzott és nagy ellenmondásban van a nomádok szokásainak minden időben stereotyp képével. — Ha egyes, merész kalandokra vállalkozó nomád lovas csapatok, távol övéiktől és folyton veszélylyel körülvéve, kardjokat oly mértékben használták, a milyenben a jámbor keresztyén Nagy Károly az avarok ellen viselt hadjáratában, melyben Eginhard följegyzése szerint az egész avar földet ember nem lakta pusztasivataggá változtatta: akkor a harczosok nyerseségéről szóló vádat, melyre még a mi XIX. századunk sem átalítja ezt a szépítő kifejezést használni: «C'est la guerre», egyáltalán nem akarjuk enyhíteni. Azonban hogy a régi magyarok emberhúst ettek volna és embervért ittak volna, mint REGINO²⁴ és más krónika-

²⁴ A prümi apát még a régi magyarok orvosi tudományáról is szíveskedik bennünket értesíteni, mikor azt mondja, hogy «Corda hominum ut ajunt pro remedio devorant» (lib. II. p. 20).

írók mondják, azt már azért is együgyű mesének kell nyilvánítanunk, mivel soha sem voltak emberhúst evő török nomádok és mivel a vér ivása, melyen csak az áldozati állatok vérének megivását kell érteni, csak mint szent vallási szertartás fordul elő és a közönséges életben *soha sem* terjedt el. Épen oly tökéletesen hamis és költött az a további vád is, hogy a régi magyarok a templomokat csak azért pusztították, mert templomok voltak; mert ha ily keresztyénellenes fanatizmus lelkesítette volna őket, akkor a templomok lerombolását saját hazájokban kezdték volna meg, a miről pedig sehol sem olvashatni; maga a később támadt keresztyénellenes mozgalom is csak a nemzeti conservatív szellem érdekében, csak a nyugati műveltségi világ főnhéjazó és elbizakodott civilisatoráival szemben indult meg. Az emberi jellem gyöngé és jó oldalai mindig ugyanazok voltak! Valamint ARABSAH, Timur szyriai életrajzója, e világreszketető személyiségét, kinek a művészet és tudomány iránt való szeretetéről számos bizonyíték tanúskodik, a legvadabb barbárság legsötétebb színeivel festette; és valamint általában a legyőzöttek tehetetlen boszúérzete mindig csak a győzők ócsárlása és rágalmazása által tűnt ki: úgy tettek a magyarokkal is, kik, mivel nomádok és a pusztá egyszerű fiai voltak, egyrészt a patriarchalis szellem miatt, mely a nomád társadalmat áthatja, másrészt az iráni műveltség félreismerhetetlen nyomai miatt²⁵ semmi esetre sem érdemlik meg azokat a gyűlöletes neveket, melyeket európai ellenfeleik rájuk adtak. Testök külsejében, nyelvökben, vallásukban és gondolkodásuk módjában különböztek ellenségeiktől; de ebből még nem következik, hogy vadabbak és barbárabbak is voltak azoknál.

²⁵ V. ö. a 405. lapot.

7.

Ha tehát a félelem és a rendkívüli a magyarok megjelenésében, a X. század első évtizedeiben mindig győzelemre segítette őket, a győzelem meg új vállalatokra buzdította: akkor semmi sem természetesebb annál, hogy ismételt föllépések következtében először megdöbbent ellenfeleik részint megszokták ezt a látványt, részint a betolakodók harczolása módjával jobban meg is ösmerkedtek és így lassan képesek lettek útjokat bevágni. Nem tekintve a merseburgi szerencsétlen ütközetet (934) és más kisebb kudarcot és vereséget, melyet a magyarok invasióik alkalmával szenvedtek, a németek első nagyobb győzelme tulajdonkép csak a 948. és 950. évre esik, mikor Henrik bajor herczeg, I. Ottó testvére, őket kétszer legyőzte és állítólag egész be, Magyarországba, üldözte. Erre következett 955-ben a magyarok nagy veresége a Lech folyónál, a hol nem annyira a németeknek aczélba és vasba öltözött nehéz lovassága, nem is hadtudományi felsőbbbségek, mint ROESSLER hiszi,²³ hanem az imént említett ok döntött. A búbáj ezzel meg volt törve, a magyarok hadi szerencséje kezdett tünedezni; és ha mindjárt látták is, hogy ettől fogva a nyugat ellen intézett támadásokra útjok be van vágva és meneteiket ezentúl gyakrabban délkelet felé indították: mégis nehéz észre nem venni, hogy a X. század második felében mind az ázsiai pusztákról magokkal hozott tösgyökeres harczias szellemet részben elvesztették, mind pedig folytonos kalandos vállalataik következtében számban is nagyon megfogytak. A régi bevándorlók megritkult sorai ugyan időről időre a Pannoniában talált őslakókkal és szövetségesekkel kiegészíthettek; azonban a szellem, mely ez idegen erőkre támaszkodó hadtestben lakozott, korántsem volt már a régi ázsiai. Az éghajlat befolyásának és az idegen szokásokkal való szakadatlan érintkezésnek még a legkonokabb conservatív

²³ *Romünische Studien*. 180. lapján.

szellemre is okvetetlenül bomlasztólag kellett hatnia; az ember ugyanis ép úgy mint az exoticus növény mindannak az átalakulásnak és változásnak van kitéve, melyet idegen éghajlat és idegen talaj megkíván. Az anyagi és erkölcsi átalakulás e kora tehát a magyaroknál a X. század utolsó évtizedeiben kezdődött és jóllehet szerfölött nehéz ez átváltozás menetének hosszát, azaz elejét és végét pontosan meghatározni: mégis bátran lehet azt az állítást kockáztatni, hogy ez átalakulásra két teljes évszázad kellett, mert különben az *Imre-legenda* szerzője, a ki, mint ismeretes, a XII. század elején élt,²⁷ nem mondta volna: «Csak a mi időnkben fogadta el Pannonia, melyet azelőtt a pogányság szokásai éktelenítettek, az igaz hitet».

Ha a magyarok történelmének e szakasza nem volna olyan nagyon szegény megbízható adatokban, és ha az egykorú írók minden nem-keresztyéntől való jámbor iszonyodásukban nem törekedtek volna arra, hogy a pogány erkölcsi élet minden emlékét megsemmisítsék: abban a szerencsés helyzetben volnánk, hogy az akkori följegyzések alapján mind ez átváltozás menetének egyes phasisait, mind pedig azt a módot, *a melyen* végbe mentek, behatóan megbeszélhetnők. De sajnos, ez az egész szakasz koromsötét homályba van burkolva. Clio csak a kiváló politikai eseményről, Szent István és utódai apostoli buzgalmáról szóló tudósításokat jegyzett föl számunkra, de semmit, egyáltalában semmit sem a magyar nép belső életéről és működéséről azon időben, és Pannonia régi lakosaihoz meg a rá erőszakolt idegen szokásokhoz való viszonyáról. Csak ha Magyarország akkori állapotait ethnikai tekintetben rokon területek hasonló tünetényeivel összehasonlítjuk, azon az úton lehet imitt-amott a homályt némileg földeríteniünk és

²⁷ Ez derül ki ugyanis abból az állításból (cap. VII.), hogy a szerző Almos herczeggel, Kálmán király egy öcscsével, a ki 1110 táján Konstantinápolyon át Jeruzsálembe utazott, az előbb említett városban tartózkodott (V. ö. e legenda magyar kiadását Szabó K. által, a 45. lap, 2. jegyzetét.)

egyet-mást megfejtenünk. Így van okunk hinni, hogy a magyar és vele egyesülve a besenyő és kún az egész X. századon keresztül ősi nomád életmódjához hű maradt, a mennyiben a magyar a sátrat többre becsülte az állandó lakásnál, a kardot az ekevasnál és a sámán áldozó szertartást a keresztyén katholicus misénél. A földműveléstől, melyet már ősi hazájában ismert, nem tartózkodhatott ugyan sokáig; azonban a szántástvetést abban az időben, melyben a szabad férfiú kezét még magához sokkal méltóbb foglalkozásra is használhatta, csak a félig szabadokra²⁸ és rabszolgákra bízta; csak akkor, mikor addigi küzdelmeik terének határai mind összébb és összébb szorultak és mikor a kard maga már nem biztosíthatta többé az ember megélhetését: akkor fogta csak meg a nép alsó osztálya, az, melyet az ó-török nyelv *kara-nak*, azaz feketének vagyis *sűrű tömegnek* nevez, az eke szarvát, a mennyiben az *egészen* nomád lét helyébe a *félig* nomád lépett, szóval az a társadalmi élet, melyet ma Közép-Ázsiában az özbégeknek látunk, kiknél az úri osztály még mindig szívesen pattan lovára, lakik sátorban és foglalkozik fegyverjátékkal, holott az alsóbb osztály persa és régebben orosz rabszolgáktól is támogatva és az iráni őslakóktól tanítva, a földet már meglehetősen jól műveli. Ha tehát a névtelen jegyző e kor magyarjairól azt írja, hogy szilárd épületeket emeltek, például Árpád szállását Csepel szigetén, az legfőlebb csak olyan épületekre vonatkozhatik, a milyeneket még ma is találunk az özbégeknek és karakalpakoknak és melyek nagyobbára eléségtárakból és istállókból állanak, melyeknek közepette a sátor, a szabad ember kedvelt lakóhelye, van. Ez a félnomád élet a magyaroknál, természetesen csak bizonyos helyi viszonyok közt, csak a X. század másokik felében kezdődhetett; a Tisza és Duna közt levő pusztákon és lapályokon ugyanis tovább maradt meg a teljesen

²⁸ Kézai szerint még ezeknek is meg volt tiltva, hogy a föld termékeivel táplálkozzanak, minthogy nomádok tápláléká a utaltattak.

nomád életmód; legalább ezt gyaníthatni Szent Gellért élet-rajzának egy helyéből (XII. fej.), hol arról van szó, hogy az imént megtért magyarok lovat, barmot, juhot és igen *sok szőnyeg*et adtak neki ajándékul, a mi mind oly ajándék, mely az adományozóknak szigorúan nomád jellemét fölteszi és e sorok íróját élénken emlékezteti amaz ajándékokra, melyekkel Közép-Ázsia mai nomádjai a pusztán az iszlám szent férfainak kegyét megvásárolni törekednek. Sőt még a XII. században is helylyel-közzel megmaradt ez a félnomád életmód, mert Freisingeni Otto, a ki Magyarországot 1147-ben beúta, ezt mondja: «A magyarok nyáron és ősszel nagyobbára sátrakban laknak, házaik és városaik nyomorúságosak, és többnyire nád-ból vannak csinálva, ritkán fából, és csak kevés van kőből építve.»

Az idő hossza, mely alatt nomád társadalom letelepültté változik, részint az illető nép ethnikai individualitásától, részint új hazája földrajzi viszonyaitól függ. Ezt állíthatni az átváltozás menetének többi mozzanatáról is. Az anyagi élet változásai okvetlenül a szellemi élet változásait is magok után vonják, vagy viszont, mint az ural-altáji Ázsia népei történelmének számos példájából láthatni. A minek pedig ily összehasonlító szemlélődéseknél föl kell tünnie, az az aránylag nagyobb szívósság és a szorosabb conservatív szellem, melyet a magyarok más velök egytörzsű és hasonló sorsú ázsiai népekkel szemben mutattak. Hogy a magyarok alig száz év lefolyása alatt megtestesült nomádokból félnomádokká és letelepültekké változtak, holott kirgizek, mongolok és turkománok például még mindig, jóllehet már ezer éve laknak művelt népek közvetlen szomszédságában, vándor életben tengődnek: az könnyen megfoghatóvá lesz, ha megfontoljuk, hogy ezeknek pusztá hazájok óriási kiterjedésében nagyobb hatáskörük van és hogy csak *egy* oldalról voltak a műveltség befolyásának kitéve és hogy még ez egyetlen oldalról sem kényszerítették őket önkénytelen letelepülésre soha; ellenben a magyarok új hazájában, melynek pusz-

táit és síkságait *három oldalról* hegyek veszik körül, a korlátlan vándor élet *fő feltétele* tökéletesen hiányzott: azonfölül még oly szomszédjaik is voltak, kik őket az idegen műveltséggel folytonosan ostromolták. Tehát ellenállásra e kényszerrel végrehajtott anyagi átalakítással szemben semmi szín alatt sem lehetett ez országban gondolni. De annál inkább érdemli meg figyelmünket teljes mértékben az az ellenállás, melyet a magyarok ama rendeletekkel szemben kifejtettek, melyek a magyarság erkölcsi átalakítása, tudniillik erkölcseinek, szokásainak és régi tiszteletre méltó intézményeinek, szóval *valódi szellemének* megváltoztatása céljából hozattak. E szent buzgalomban a magyar minden ázsiai testvérét és törzsrokonát összevéve fölülmúlja hatalmasan megkapó nemzeti önérzete által! Holott Buddha vallása még szorosan *philanthropicus* elvei mellett is, melyek szerint még a legkisebb állatka megölése is bűn, az előbb harcziás nomádoknál Khina északi részében aránylag rövid idő alatt meghonosult; holott az iszlám a puszta féktelen lakóit, mint a középázsiai törököket és az arab sivatag beduinjait özbégekké, kuramákká, oszmánokká, szyriaiakká stb. változtathatta alig négy évtized befolyása alatt: a kereszténységnek másfél századnál több kellett, hogy a magyarok közt gyökeret verhessen és őket a nemzeti szellemökben mélyen meggyökeresedett szokásaikból és világnézetökből kivetkőztesse! Igaz ugyan, hogy Buddha és Mohammed tanítását mint ázsiai terméket az ázsiai ember szája ízéhez könnyebben lehetett alkalmazni; de kétszáz évnél, melyet idegen ég alatt és idegenszerű elemektől körülvéve töltöttek el, mégis csak elégnek kellett volna lenni arra, hogy még a legelesebb ellentéteket is kiegyenlítse — gondolná az ember. És mégsem egyenlítette ki! Itt van minden előtt az a nevezetes dolog, hogy csak Géza uralkodása idejében (972—997), tehát csak száz évvel azután, hogy a magyarok Pannoniában letelepedtek, tettek gyöngye kísérleteket megtérítésökre; ámbár néhány adat nyomán, mely arról szól, hogy a byzancziak is meg akarták őket téríteni,

föltehetni, hogy a magyaroknak már Etelkuzuban is volt tudomásuk a kereszténységről, és ámbár új hazájokban keresztényektől úgy szólva körül voltak véve.

Igaz ugyan, hogy ama kemény tusának, melyet Szent Istvánnak az új hit érdekében saját népével kellett küzdenie, csak egyes mozzanatait sejtetik a rá vonatkozó adatok, különösen a kicsiny és nagy legenda tartalma; ²¹ azonban nem kell valami nagyon élénk képzelő erő, hogy magunk előtt lássuk, mily kelletlenül hagyták el a magyarok régi hitöket és fordultak az új hit felé. A frankoknál, germánoknál és szlávoknál a keresztyénség fölvétele a társadalmi és politikai életben semmi lényeges változást nem hozott létre; a magyarok áttérése azonban egyenlő értékű volt mindannak fenekestül való fölfordulásával, a mi előbb fönnállott; mert nemcsak theosophicus speculatioknak hanem a világnézetnek általában, az erkölcsöknek, a szokásoknak, a ruházatnak és élelemnek, mindennek de mindennek alapjában meg kellett változnia vagy tökéletesen feledésbe merülnie. A ki már most a turáni Ázsiát pontosan ismeri, a ki tudja, milyen fontos szerepet játszanak csekélységek, például a haj és szakáll viselete, a ruházat, sőt néha egy gomb vagy egy csat viselete, a puszta ez egyszerű fiainak életében; a ki tudja, mily rendületlen bizalommal viseltetnek régi babonájok, a természettel és az emberrel szorosan összenőtt sámán vallás szellemei és istenei iránt: csak az találja megfoghatónak, hogy önmagoknak mekkora legyőzésébe, sőt megtagadásába kerülhetett a régi magyaroknak, hogy önhitt és fanatikus szláv-germán szerzetesek pórázán Ázsia szellemvilágából a keresztyén közép-kor sötétségébe átköltözzenek. Azt mondom, hogy sötétségébe, mert nem osztozom azok nézetében, kik a magyarokat valóságos

²¹ Szent István élete HARTVIK-nak, regensburgi püspöknek leírásában, mely a XII. század elejéről való, van meg. Azon kívül van még ugyan-e korból származó nagy és kisebb legenda ENDLICHER-nél, melyet SZABÓ K. 1865-ben magyar fordításban közölt. A HARTVIK legendáját ÉRDY J. 1854-ben adta ki magyarul.

vad embereknek tartják, és ennél fogva csak annyiban ismerhetem el különbnek a középkori keresztyénséget a puszták lakóinak természetvallásánál, a mennyiben nélküle a magyar nép európaiasítása lehetetlen lett volna.

Azonban nem bámulhatjuk eléggé a magyarok e ragaszkodását régi hitökhöz és régi erkölcsaikhez, különösen pedig nemzeti individualitásuknak mindenütt oly erősen kifejezésre jutott érzetét, jóllehet, belső és indító okaiban megfejtettük. Igaz ugyan, hogy Istvánt és nem Árpádot kell a mai Magyarország alapítójának tekintenünk; de ki tagadná, hogy ez a fejdelem, a ki apostoli buzgalmában minden jogi kikötés nélkül számos idegent hitt az országba, a kinek törvényeiben és rendeleteiben a legesekélyebb nemzeti mozzanatot sem lehet fölfedezni, sőt a ki inkább a soknyelvű államot tartotta jobbnak az egységes nemzetinél: hogy ez a fejdelem bizony könnyen lehetett volna oka a magyarság teljes elvesztének, ha a nép maga erős nemzeti öntudatra nem ébredt volna és az ellen magát bátran nem védte volna, hogy a számra nézve erősebb civilizátorok teljesen magokba ne olvaszszák. Az ellenállás e hatalmas érzetét, — melynek csak egyes bizonyítékait képezik a keresztyénellenes lázadások Kupa (helyesebben Kopán) alatt 998-ban és Vata alatt 1047-ben, minthogy a nép kebelében rejlő mozgalmat az egykorú krónikások nem ismerték, nem vették figyelmökbe és el is hallgatták, — tehát nem kell *abban* az értelemben magyarázni, a hogy például jelenleg az iszlámmal teszik. Valamint a mongolok előtt, úgy a khazarok, besenyők és magyarok előtt is teljesen ismeretlen volt a vallási fanatizmus és az utóbbiak nem Krisztus tanítása ellen, hanem térítők azon törekvése ellen, hogy őket nemzetiségöktől megfoszszák, lázadtak föl: e térítők szemében ugyanis a magyar ősi sajátság és a pogányság azonos fogalom volt. Moesia bolgárjai, kik a byzanci térítőkkel szemben közömbösebben viselték magokat, azért nemsokára bele is veszték az őket körülvevő szláv elem tömegébe; a magyarok ellenben nemzeti individualitásuk hatalmas érzetének

segítségével még akkor is föntarthaták magokat a számra nézve őket kétszer, sőt háromszor is fölülmúló idegen nemzetségek közepett, mikor ethnikai jellemző sajátosságuk már teljesen eltűnt, és mikor a rájuk szakadatlanul ható keresztény civilizáló törekvések őket szokásaik és világnézetök tekintetében is a nyugati műveltség körébe beleszorították és Pannónia őslakóival vagy régibb telepítvényeseivel egyesítették és összeolvasztották.

És ez a szeretet és ragaszkodás a nemzeti individualitáshoz, mely által semmiféle, az ázsiai puszták világából Ázsia és Európa művelt vidékeire került társadalom oly mértékben ki nem tűnt, a milyenben a magyarok, ebben a népben csodálatosan egész a mostani korig tovább élt, sőt a nagyon megváltozott ethnikai és társadalmi alakulás mellett is ugyanolyan erejűnek vált be és ugyanazokat a kedvező eredményeket hozta létre. Az erkölcsi erő, mely a honalapító magyart besenyőkön, kúnokon, khazarokon és a többi törzsrokonon és idegenen Pannoniában uralomra juttatta, ugyanaz az erő az újkor magyarjaiban a számra nézve náluknál erősebb szláv-, rumun- és német elem közepett még ezer esztendő múlva is gyöngítetlenül tovább él. Az államalkotásra való képesség ugyan más török-tatár eredetű népeknél sem hiányzott; hisz Khinától elkezdve a Balkánig, Ázsia trónjain nagyobbára török-tatár uralkodók ültek egész az újkorig és ülnek még mainapság is; — azonban az *államföntartás* hatalmát csak a magyar tartotta meg. A magyar, a ki mind a mellett, hogy ázsiai, illetőleg török-tatár eredetű, Európában meghonosodott, sőt e földrésznek fontos szolgálatokat tett és arra van hivatva, hogy a földrészünk keleti oldalán elmaradhatatlan átalakulások közben még fontosabb szolgálatokat tegyen.

MELLÉKLETEK.

A TÖRÖK-TATÁR NÉP.

(ETHNOGRAPHIAI VÁZLAT.)

A TÖRÖK-TATÁR gyűjtőnév alatt egyrészt e nép déli ágait, vagyis azokat értjük, melyek Turfan- és Akszutól Közép-Ázsia, Persia, déli Oroszország és az oszmán birodalom szelvényében terülnek el; másrészt pedig annak északi fajait, melyek csekélyebb töredékekből állva, az Ob és Jeniszei forrásaitól egészen a Lenáig fölhúzó térségeken élnek. A török-tatárok, kik oly területet laknak, melyhez hasonló akár a földrajzi kiterjedést, akár az éghajlat és a talaj változatosságát tekintjük, a földön más nép hazájának nem mondhat, mai napság csak néhány töredékét képezik egy hajdan tömör néptestnek, oly testnek, mely a kóbor vándorélet vad szellemétől és élénk kalandvágytól áthatva, egyrészt a vele szomszéd népek kebelében végbement nagyszerű átalakulások szülőkegyébül szolgált, másrészt azonban fölbomlásának és megoszlásának csiréit már magában hordotta. Az általunk használt török-tatár gyűjtőnév csak tudományos jelszó és teljesen ismeretlen elnevezés azon nép előtt, melyet mi e névvel jelölünk és mely rendszerint a nemi névvel élénk, a „türk“ szót azon értelemben szokta használni, melyet mi az „ember“ szónak tulajdonítunk; e fölfogás teljesen jogos alappal is bír, ha tekintetbe vesszük azt, hogy «türk», mint másutt kimutattuk, tényleg «embert,

teremtmenyt» jelent. Az említett viszony inkább a keleti, az idegen elemek által kevesbbé áthatott törökségre vonatkozik, és ha egy turkomán, özbég, kazak vagy kirgiz embertől nemzetiségét kérdezzük s hozzáteszszük, vajjon török-e, úgy az a leggyakoribb esetekben igenlőleg válaszolva, természetes dolognak szokta ezt állítani. És e viszony már régi, ősrégi. — A mennyire történeti kutatás alapján megállapítható, ez ethnikai elnevezés: török, Τούρκος, legelőször a byzanciaknál fordul elő, névszerint ZEMARCHUS-nak azon jelentésében, melyet az Altai- vagy Ektagba tett utazásáról készített. Az arabok csak akkor fogadták el e nevet, midőn részint hittérítői járatban tett utazásaikon, részint Transoxánia elfoglalása után e néppel érintkezésbe jutottak; legalább ez tűnik ki mind IBN DASTA s IBN FOZLAN jelentéséből, mind pedig a *Tarichi-Tabari*- és a későbbi keletű *Tarichi-Narsakhi*-ből, míg az első török nyelven írt forrás, melyben a *török* névvel találkozunk, tudniillik a *Kudatku-Bilik*, csak a XI. századból való, és ezen uigur szövegben az „uigur“ szó egyszer sem, a „török“ szó ellenben több ízben fordul elő.

A mi már most a tatár nevet illeti, ez némelyek szerint eredetileg azon mongol, tehát nem-török népre vonatkozott volna, mely Kelet-Szibériában a Baikal-tó melletti térségeket¹ lakta és Dsengiz khánnak a nyugat ellen intézett hadjárataiban részt vevén, a mongol sereg legelső soraiban küzdött, a minek folytán ők a tulajdonképi mongolokkal azonosítottak s innen van, hogy Ázsia nyugati meg északnyugati részeiben, nemkülönben Európa keleti országaiban is szokásba kelt a tatár név használata mongol vagy mogol helyett. Hozzánk Európába e név orosz közvetítés folytán, vagyis inkább az első európai utazók által került, kik Oroszországban a mongolokat e néven hallották említeni, s ott még jelenleg is e névvel jelölik általá-

¹ PRICHARD: *The natural History of Man*. I. 208. a Bogir-tavat említi Mongolia keleti részén.

ban a mohammedánt, míg nálunk a középkorban a tatár vagy tartar² név «skytha» vagy «barbár» értelemben dívott.

Nem lehetetlen, hogy a tatár név Anatóliából Byzancz útján jutott hozzánk, mert, mint ŠEREFEDDIN ZAFERNAME-i Timur-jában említi, a tatároknak egy töredéke قرا تاتار, vagyis fekete tatárok neve alatt Helagu által Kis-Ázsiába, Szyria határába lett átültetve, később pedig Jildirim Bajazid szultán Ak-Šehir és Kara-Hissar tájára telepítette e tatárokat, kiket, mivel gyors lovaglászuk által tűntek ki, postai szolgálatra alkalmaztak és a hírnököt oszmán nyelven még jelenleg is tatárnak nevezik. Azonban bárhonnan keletkezett legyen e név, annyi tény, hogy semmiféle történeti adatok sem bizonyítják, hogy valamely nyugati török nép maga használta volna ez ethnikai elnevezést, sőt a nogai és kazáni tatárok is elégedetlenek e névvel, melyet még mindig sértésnek vagy gúnynévnek tekintenek.³ Nincs biztos tudomásom róla, mily viszonyban állanak e névhez a fekete-erdő tatárai a Katunja s a Bija között, vagy a lebed-tatárok Délszibériában a Karaköl mellett, kiknek irodalmából RADLOFF szép munkája első kötetében mutatóványokat közöl, — époly kevésbé tudjuk, miért említi RITTICH *Oroszország ethnographiája* című művében⁴ déli Szipheria török elemeit «szibériai tatárok» néven.

A mondottakból kiviláglik tehát, hogy a «tatár» néven nem szabad valamely népfaj elnevezését értenünk s hogy e szó, nem úgy, mint a *turk* vagy *türk* gyűjtőnév, félreértésből eredt

² A *tatár* szónak *tartár*-rá való változtatását a francia Szent-Lajosnak tulajdonítják, ki Dsengiz khán pusztításainak hírért vevén, állítólag így kiáltott fel: «Erigat nos, mater, coeleste solatium, quia si proveniant ipsi, vel nos ipsos, quos vocamus Tartaros ad suas tartareas sedes unde exierunt retrudemus, vel ipsi nos omnes ad coelum advehant». (PRICHARD műve nyomán: *Physical History of Mankind*, IV. köt. 278. 332.

³ Lásd: OSTROUMOV: *Pervij opit slovarju narodno-tatarskaga jazika*. Kazan 1876. 10. l.

⁴ Lásd: *Mittheilungen von Petermann*, 54. sz. pótfüzet.

használat alapján lelt alkalmazást a török nép egyes töredékeinél, melyekkel Európa Oroszország útján ismerkedett meg. Csak ily értelemben vehető a török-tatár elnevezés.

I.

Minthogy e tanulmány szűk keretébe illő vázlatban akarjuk a török-tatár nép ethnographiai viszonyait ismertetni, az általunk ajánlott felosztást, déli és északi részre, követve, előbb északnak fordulunk és mindenekelőtt az úgynevezett *szibériai tatárokkal* fogunk foglalkozni. Ezek között első helyen említendőek az *Altai* lakói és keleti szomszédjaik, kikről RADLOFF⁵ helyesen jegyzi meg, »hogy régi törzsmaradékok vegyülékéből állanak, melyeket a történet e hegyekbe szorított s melyek itt tarka egyvelegben élnek. Mindezen törzsek igen csekély számban képviselvek s minthogy még nem igen régen kerültek össze e helyeken, daczára jelentéktelen számuknak, az eltérő szójárások egész sorát tüntetik föl. A nemzeti öntudatnak nyoma sem található nálok. Csak nemi neveiket ismerik vagy pedig a lakóhelyeik közelében levő hegyek vagy folyók neveit veszik föl.» Az altaibeliek Biisk és Kuznetzk kerületben Tomsk kormányzóságban laknak s következő ágakra oszlanak: A) *Telutok* vagy saját nevökön *Telenget*. B) *Altaibeliek* vagy *Oirot* és *Altai-kísi* (Altai-ember), a mint ők magokat nevezik. C) *Šorok*, az oroszok által *Kondomz-oknak* is neveztetve, mert részben a Kondoma folyó partját lakják. D) *A fekete-erdő tatárai*, kik magokat Tuba-kísi- vagy Jiś-kísi-(azaz: az erdő emberé-)nek is nevezik és a Katunja meg a Bija közt laknak. E) *Lebed-tatárok* a Lebed, a Bija egyik keleti mellékfolyója torkolatánál. F) *A Szojotok* a szajáni hegység lejtőjén, RITTICH⁶ szerint egy

⁵ *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südaibiriens* III. köt. (fordítás) XIII. l.

⁶ Lásd fenn: *Mittheilungen*, 35. l.

eredetileg finn-szamojed nép, mely a fejlettség magasb fokáról lesűlyedve, ma már, mint RADLOFF⁷ említi, csak vad nomád nép gyanánt lakja a Karaköl melletti khinai területet. Az *Altai-kaga Gramatika* szerzői ezenkívül még a *kumandinczeket* vagy saját nevökön kumandi-kisit sorolják az altaibeli törzsekhez.

Az altaibeliek után a tulajdonképi szibériai tatárok említendők, kik az Om, Irtis és Tobol folyamok térségeit lakják és azon közigazgatási kerületek szerint, melyekbe tartoznak vagy lakóhelyeik földrajzi fekvése szerint *barabini*-(Baraba-), *tarai*-(tarluk-), *toboli*-(Tobolik-) és *tumüni*-(Tümellik-)tatároknak nevezik magokat.⁸ RITTICH állítása szerint⁹ itt hajdan szamojed és finn népek laktak, kikkel a később odavetődött törzsek összevegyültek s ebből magyarázható meg azon feltűnő physikai egygyéolvadás, mely tüneménynyel kétségtelenül összefüggésben van a különböző életmód is, minthogy legnagyobb részek megtelepült és csak igen csekély töredék él nomád életet. Miután ők déli Oroszország és Középázsia mohammedánjai kulturbetasításainak alá valának vetve, az iszlám közöttök már a XVI. század óta nyert elterjedést; az újabb időben csak a Baraba pusztá lakói az Ob és Irtis között tértek át az iszlámra, a samanizmusból még számos szokást őrizvén meg. Ha már most a Tomtól keletre tovább haladunk, úgy azon pusztá vidékeken, melyeket a Jeniszei felső ága hasít át, a Krasznojarszktól a szajáni hegység ormaiig terjedő térségen a *kacsinczekkel*, *sagaiokkal*, *kizilccekkel*, *koibalokkal* és *karagaszokkal* találkozunk, mely utóbbiak az Oka, Uda, Birjusza és Kan folyók közt laknak.¹⁰ Ezekhez sorolja RADLOFF¹¹ még a *beltireket*, *kamasinczeket*, a *küerik*-, *kecsik*- és *csolum*-tatárokat, kik mindany-

⁷ Lásd I. köt. XV. l.

⁸ RADLOFF IV., XI. l.

⁹ Lásd a. i. m. 34. l.

¹⁰ Lásd: SCHIEFFNER előszavát *Castrén koibal-karagass nyelvtanához*, V—VI. l.

¹¹ RADLOFF II. köt. IX.

nyian lélekszámra jelentéktelenek, s a hajdani szamojedek, kalmukok és osztjákok sajátságos vegyülékét tüntetik föl, most pedig már teljesen eltörökösödtek.

A török-tatár törzsnek legészakibb ágát a *jakutok* képezik, kik magokat *szakhalar-nak* nevezik és a középső Lena partjaitól, körülbelül a 60. szél. foktól északra a jegestengerig, nyugatra a Khatangáig és keletre a Ksukcsak területig a keleti hosszúság (Páristól számított) 150. fokáig terülnek el.¹² Hogy mely időben s mely okból vetődött e nép azon kopár, természetlen térségekre, azt eddigelé nem sikerült megállapítani. — Csak nyelvészeti adatok teszik valószínűvé azon föltevést, hogy a *jakutok* a szibériai tatárokkal összefüggésben nem állanak, azaz, hogy nem ezektől származnak, hanem ősrégi, tőlünk távoleső időkben a keletázsiai törökök azon ágától váltak el, mely régen Krisztus születése előtt a Thien-San északi és déli részeit lakta s melyet mi a kelet-turkesztáni *uigurok* vagy *törökök* néven ismerünk. Ez *uigurok* nyelve a legrégebb s az idegen behatások által még legkevesebbé eltorzított *török* nyelvet tünteti föl, melynek alak- és szókincse az egyes szójárásokban elszórtan található; és minthogy a *jakutok* nyelve, a hangváltozásnak egyes, az *uigural* közös, szabályait kivéve, a régi alakok- és szavaknak hasonló, bár nem azonos bőségét tünteti föl, azon föltevést kockáztathatjuk, hogy a *jakutok* ősrégi időkben vetődtek föl azon távol északi vidékekre s azóta a *török* népcsalád közbenfekvő tagjaival csak csekély érintkezésbe jutottak. Bár az újabb időben a keresztyénségre tértek át, titkon mégis régi vallásukat követik; legalább ezt közlé a *jakut* PORJADIN a pétervári földrajzi társulatnak 1877 ápr. 5-én tartott gyűlésén; azonban most már gyors hanyatlásnak indulnak s RITTICH teljes joggal mondja: «E nép ismertetése alkalmával is azon érzet fogja el az embert, hogy halotti

¹² RITTICH 25. l.

beszédet ír. Az oroszoktól körülfogva, gyors hanyatlásnak indulnak».

A mi már most az északi törökök említett ágainak számviszonyait illeti, úgy találjuk, hogy RITZICH többször említett iratában Irkutszk kormányzóságban 1900, Jeniszejszk kormányzóságban 20,500,¹³ Tomszk kerületben 13,000 és Tobolszk kerületben 26,592, tehát összesen 61,992 szibériai tatárt számít, kikhez hozzávéve az irkutszki 80,000 jakutot, összesen 141,992 lelket kapunk. E különböző kisebb ágakhoz tartozó néptöredékeknek felénél nagyobb része még mindig az iszlámot követi, míg a másik rész keresztyének- és samanokból áll. Legalább jelenleg még így áll a dolog, de tekintve az oroszok folytonos és hatalmas haladását, e népek nemzeti egyéniségökből kivetköztetve, nemsokára az oroszokkal egybe fognak olvadni.

II.

A török-tatár népek lakta terület déli részét a könnyebb áttekinthetés szempontjából délkeleti és délnyugati csoportra osztjuk, határvonalul a Volgát és a Káspi-tót vagyis körülbelül a (Páristól kelet felé számított) 46. hossz. fokot vevén föl.

A délkeleti törökök

sorába tartoznak első sorban a *keleti turkesztániak* vagyis a hajdani s most ismét khinai tatárság török lakói a Thien-San déli

¹³ E 20,500 lélek, SCHIEFFNER szerint a következő fajokra oszlik :

	férfi	nő	összesen
Koibalok	635	493	1128
Kacsinczok	3460	3119	6579
Szagaik	3897	4011	7908
Kizilczek	2282	2080	4362

tehát összesen 19,977 lélek, kikhez hozzászámítva még 543 karagaszt, a a lélekszám összesen 20,520-at tesz.

lejtőitől kezdve a Šahidullahtól Jarkend és Khoten felé lemedő Karakorum hegység völgylapályaiig. Ezek nagyjából a régi uigurok ivadéakai, kik közé khokandi özbegek, nomád kirgizek és az iráni városokból való benszületett elemek is vegyültek. Miután a keleti turkesztániakhoz nemcsak a tulajdonképi törököket számítják, hanem tadsikokat és a pamiri fensík lakosságának egyes részeit is, ezért a valódi törökök számának pontos megállapítása nehéz. Ugyanis FORSYTH-nál ¹⁴ 15 városnak illetőleg kerületnek összlakossága 1.015,000-rel van számítva, ebből azonban 14,000 pakhpuluk és 17,000 szarigküllü, mint nem török nemzetiségű levonandó, úgy, hogy tehát, ha a főnebbi összeget KUROPATKIN ¹⁵ adataival, ki 1.200,000 lelket vesz föl, összehasonlítjuk, a keleti turkesztániak számát kerek összegben egy millióra tehetjük, mely összegbe azonban az Ili-n lakó 40,000 ¹⁶ tarancsi természetesen beszámítva nincs, miért is jóhiszeműleg 1.040,000 keleti turkesztánt lehet fölvennünk. Ezek után áttérünk

a kirgizek

ismertetésére, kik mind számukat tekintve, mind pedig merev conservatív szellemöknél fogva, maiglan a legkiválóbb nomád elemet képviselik és a Karakorumtól a középső Isimig délről északi irányban csaknem 400 földr. mérföldnyi térségen laknak, ezenkívül pedig az alsó Volga-vidéktől a Jarkend folyóig északnyugatról délkeleti irányban nem kevesebb terjedelmes területen tartózkodnak, még pedig kiválólag oly helyeken, hol a pusztai földek s fülepte völgyek nekik és nyájainak táplálékot nyújtanak. A kirgizeket *kirgiz-kazakokra* és *kara-*

¹⁴ *Report of a Mission to Yarkund in 1873.* Calcutta 1875. 12. l.

¹⁵ KUROPATKIN: *Kasgaria-Istoriko-geograficesko acerk strani.* Szt-Pétervár 1879. 25. l.

¹⁶ KOSTENKO: *Turkestanki kraj* cz. művében I. 326. csak 36,265 tarancsit vesz föl. Mi RITTICH számítását követtük.

kirgizekre szokás fölosztani, mely utóbbiak burútoknak vagy SCHOTT¹⁷ szerint valódi kirgizeknek is nevezetnek. A már gyakorta ismertetett kirgiz-kazakok, vagy röviden kazakok, mint ők magokat nevezik, tudvalevőleg három, t. i. kis, nagy és közép hordára (kirgiz nyelven: dsüz = 100) oszlanak és a Jaxartestől az Uralig elhúzódó ethnikai térséget csaknem teljesen ellepik, míg az utóbbiak, tudniillik a kara-kirgizek a szemirjecsenszki területtől Fergana keleti részén, meg a Pamiron végighúzódva, a Karakorum hegylánczat északi ágaiig terülnek el. A kirgizek e két említettük töredéke, mely inkább testalkatra, mint nyelvre nézve tér el egymástól, úgy látszik, már ösidők óta lakja belső Ázsia imént nevezett részeit. Már ZEMARCHUS altai-i útazásában tesz rólok említést, mint ugyanazon pusztákon élő nomádokról, melyeken ma is tartózkodnak s úgy látszik, hogy évszázadok, sőt talán évezredek lefolyása óta csakis e népnek nemi nomenclaturája szenvedett változást, hazája pedig ugyanaz maradt. *Kirgiz* épúgy, mint *kazak* szó szerinti értelemben vándort, nomádot jelent s ethnikai tekintetben csaknem egyenlő értékű a *türk* = ember elnevezéssel. A kirgiz-kazakok tehát már régen Dsengiz előtt urai valának a Jaxartes északi részén elterülő nagy pusztának, ez utóbbi zászlói alatt küzdöttek, részt vettek Timur hadjárataiban, sőt a XVI. században uralkodó szerepet is játszottak, míg végre az utolsó száz év folyamán orosz főuraság alá jutának. Jelenleg legnagyobb számban képviselők Szemirjecsenszk, Szemipalatinszk, Turgai, Akmolinszk, Szirderja és az Araltó területein s együttvéve, RITTICH szerint, 2.299,366 lélekből állanak; e számból KOSTENKO adatai nyomán 1.462,693 lélek esik orosz területre, mely föltevés, minthogy a kirgiz-kazakok kivétel nélkül Oroszország főurasága alatt állanak, helyesnek fogadható el.

¹⁷ L. SCHOTT W.: *Ueber die üchten Kirgizen*. A berlini kir. tud. akadémia értekezéseiben 1864. Berlin 1865.

A mi a kara-kirgizeket illeti, eléggé ismeretes dolog, hogy az oroszok velök csak a múlt században ismerkedének meg a Jeniszei felső részén, habár Schott¹⁸ állítása szerint a khinaiak már a XIII. században találkoztak velök azon vidékeken. Valamint testvéreik nyugaton, ők mindenkor a középázsiai puszták keleti szélén tartózkodtak, de mégis azon különbséggel, hogy a hegyes vidékeket sem vetették meg és nyájaikkal az Altai-havasok fülepte helyeit is fölkeresték; általában pedig inkább exclusiv életet élván, a világ politikai viharaiiban sohasem szerepeltek oly mérvben, mint a kirgiz-kazakok. A kara-kirgizek lélekszáma RITTICH szerint 324,100-ra rúg, kiknek legnagyobb része Szemirjecsenszk területére esik, de minthogy e számba sem a Khina főurasága alatt álló, sem pedig a Pamiron lakó kara-kirgizek föl nem vették, alig tévedünk, ha összes lélekszámukat 350,000-re teszszük, úgy, hogy a kirgiz-kazakokat hozzászámítva, összesen 3.649,366 kirgizt vehetünk föl. Ezek után említendők

a turkománok,

mint kiválólág nomád nép, mely minden időben a kóbor vándorélet iránti zabolátlan hajlama által tűnt ki s melyről épúgy, mint a kirgizekről állíthatjuk, hogy már évezredek óta lakja jelenlegi hazáját. Ez pedig kiválólág azon pusztá vidék, mely az Oxus baloldalán a Káspi-tó északi és keleti partjától kezdve nyugati, illetőleg délnyugati irányban a Paro-pamisus és Hindukus felé huzódik, s melyen tudtunkkal más nomádok, mint turkománok sohasem éltek, habár meglehet, hogy az ókorban ők is más ethnikai elnevezés alatt szerepeltek. Miután e sorok írója korábbi munkáiban már ismételtelen megemlékezett a turkománokról, itt csak annak hangsúlyozására szorítkozik, hogy az általa 20 évvel ezelőtt kerek

¹⁸ L. Ueber die üchten Kirgizen, 431. l.

összegben egy millióra tett lélekszám csekély változással még most is megállhat, a közel jövőben pedig csakis az oroszoktól várhatunk e tekintetben pontosabb statisztikai adatokat, kik jelenleg azon ország urai. A török nemzetiségű középázsiai nomádok sorába tartoznak végre

a kara-kalpakok,

kikről egyedül bizonyítható be, hogy hajdan más földön éltek és csak a politikai mozgalmak által szorítottak azon helyekre, melyeket jelenleg laknak. Már Nestor említi őket egyetemben a poloveczekkel, úzokkal és turkománokkal, mint az oroszok társzomszédjait *cserni-klobuk*, azaz fekete kalapok neve alatt, mi azonos jelentésű a török kara-kalpak elnevezéssel. Később egy ideig Kazánban uralkodának és míg a múlt század első felében még a Szyr torkolatánál laktak, jelenleg leginkább az Oxus-delta vidékein élnek s csak szórványosan találkoznak a zerefsáni kerületben. Azon hódítások folytán, melyeket az oroszok e vidékeken tettek, a kara-kalpakoknak Csimbaj környékére leendő telepítése már azért is nemsokára várható, mint-hogy a kóbor élet iránti hajlamuk mindig mérsékelt vala, ők soha nagyobb szerű vándorlásokat nem tettek, és kiválólag szarvasmarhából álló nyájakkal nem is tehettek. Nemzedéki tekintetben a kara-kalpakok a kirgizek és besenyők vegyületeknek látszanak, mert míg arczvonásaikban inkább az elsőkhöz közelítenek, mint a turkománokhoz, addig a sűrűbb haj és szakáll élénken az arabok által a besenyőkről vázolt képre emlékeztet. Számuk mintegy 70,000-re rúg, mely számból vagy 50,000 lélek az Amu-derja területre, a többi pedig Fergánára meg a zerefsáni kerületre esik.¹⁹

A mondottakban a keleti, vagy helyesebben délkeleti török

¹⁹ KOSTENKO újabb és helyesebb adatai alapján. — RITTICH 100,000 lelket vesz föl.

világ *nomád részeinek* vázlatát jobbra kimerítettük, tehát hátra van még az említett nemzetiség részint félig, részint teljesen megtelepült lakosságának felsorolása s itt első sorban

az özbégek

veendők szemügyre, kik tulajdonképen az uralkodó néposztályt képezik. Szorosan véve az özbég név ma nem annyira ethnikai, mint inkább politikai elnevezés gyanánt szerepel, minthogy az Oxus vidékein való megjelenésük óta a XVI. század elején a török népelemek számos töredékei vették föl e nevet és a tulajdonképi özbég lakosság a politikai eseményektől függő fluctuációnak vala kitéve. Tiszta és valódi özbégek gyanánt csakis Khiva és Bokhara lakói szerepelnek, míg a Khokand régi khánságában levők, — KOSTENKO szerint 45,000-en —, már nem tekinthetők tiszta özbégeknek. E közelebről meg nem határozható ethnikai viszony lehetett oka annak, hogy némely ethnografus, így pl. RITTICH, az özbégeket a török-iráni keverék-népekkel azonosítva, őket a szártokkal együtt említi, mely fölfogás határozottan téves. Az özbégek, kiknek túlnyomó része földműves, sőt sokan közülök még félnomádok, leginkább az Oxus bal partját lakják, még pedig Kunduztól kezdve Kungratig s egyéb valódi török szokás mellett clanok- és törzsekre való fölosztásukhoz még híven ragaszkodnak. Csak csekély részek lakja az Oxus jobb partját, névszerint a Bokharához tartozó Sehri-szebzet és Karsit. — Épen azon oknál fogva, hogy a félig független khánságokba tartoznak, nehéz lélekszámukat pontossággal meghatározni. RITTICH e tekintetben teljesen megbízhatatlan és KOSTENKO adatai csak annyiban értékesíthetők, mennyiben azok nyomán az orosz főuraság alatt álló özbégek számát 182,120-ra tehetjük. Ezekhez azonban csak megközelítőleg számíthatunk 800,000 özbéget Khivában és mintegy másfél milliót Bokharában s az afgán Turkesztánban, úgy, hogy talán nem tévedünk, ha együttvéve 2.500,000 özbéget veszünk

fel. Az özbégekéhez bizonyos tekintetben hasonló társadalmi viszonyokkal bírnak

a kipszakok

Fergana északán, névszerint Endidsán kerületben, hol félnomádok módjára élnek. A kipszakok, kiket KUHN²⁰ a kirgizekhez sorol, a hasonhangzású kipszakokkal, a Volga és az Aral közt elterülő mongol birodalomnak nevével nem tévesztendő össze, mert e név régi faji jelentéssel bír s mint ilyen az özbégek-meg kazakoknál még mai napság is előfordul. KOSTENKO hivatalos adatok nyomán számukat 70,107 lélekben állapította meg.

Körülbelül ezek volnának Középázsia, vagy a török nép keleti töredékének tisztán török elemei, melyekhez azonban még a török keveréknépek is sorolandók, tudniillik azok, melyek részint a kirgizek, kazakok s egyéb más régi idők óta megtelepült törökök vegyületeiből, részint pedig a törökök meg az iráni benszületett elemek között végbement együvéolvasból vették eredetüket. Az előbbiekhöz tartoznak

a kuramák

vagy kuraminczek, mint az oroszok írják, egy teljesen megtelepült nép a Csircsik s az Angrén partjain, mely ethnikai eredetére nézve részint elszegényedett s megtelepülésre kényszerült kazakok, részint a szartok és talán özbégektől is származott s mai napság a középső Jaxartes lakosságának legmunkásabb részét képezi. Nevök *Kurama*, helyesebben *Kourama*, törökök annyi tesz mint *keverék*. Számerejük tekintetében különböző adatok forognak fenn, RITTICH-nél²¹ 159,500, KOSTENKO-nál 77,301-et találunk, mely utóbbi adat újabb keletű és Turkesz-

²⁰ L. ALEXANDER KUHN: Das Gebiet Ferghana, das fröhre Chanaat von Chokand. *Russische Revue*, VIII. k. 352. l.

²¹ L. a. id. m. 33.

tánból, az orosz vezérkar egyik tagjától származván, helyesebbnek látszik. Számra nézve sokkal jelentékenyebbek s ethnikai tekintetben is fontosabbak

a szártok,

kik az iráni benszüllött elemeknek a törökökkel való vegyülekéből származtak, még pedig már a korábbi századok folyamán, minthogy e névvel már a *Kudatku-Bilik*ben is találkozunk kereskedő értelemben; ugyanis ez időtájban s már korábban is az Oxus országából való persa, vagy helyesebben iráni nemzetiségű kereskedők a törökök alatt kereskedést űztek s ez okból utóbb a kereskedő es iráni kifejezésére a *szárt* szó kelt alkalmazásba, mely szó ó-török eredetű s alapértelme szerint annyit jelent, mint *vándorolni, ide s tova járni*. LERCH²² tehát határozottan téved, midőn teljesen helytelen etymologia útján a szárt szót *Jaxartes*-sel, vagy az ó-iráni *Khszatra*-val igyekszik összefüggésbe hozni, mert tekintve e szó mongol-török eredetét, az erőltetett származtatás az irániból épenséggel fölösleges. A kereskedőről később a jelentmény a földművelőre vagyis általában nem-nomádra szállott át s ekképen azonosított az iráni- vagy benszüllöttel.²³ A szártokban tehát iráni eredetű népet látunk, mely a törökökkel összevegyülven, ma kizárólag töröktől beszél, e mellett azonban ősz jellemének számos nyomát őrizé meg, ellentétben közeli rokonához a tadsikhoz, ki élesebben kidomborodott iráni jellegével kapcsolatban, az iráni nyelvhez is híven ragaszkodik. A szártok jelenleg egész Turkesztánban találhatók, de legnagyobb számmal képviselvek Fergánában és a Szyr-derja terület déli vidékein, hol a megtelepült lakosságnak mintegy

²² L. *Russische Revue*, 1872. évfolyam, 30—31. L.

²³ Hasonló alapon nyugszik az iráni benszüllötteknek másik török elnevezése is, t. i. *tat* és *tadsik*, mely, mint már említettett *tat* = békés szóból származik.

22%-át teszik. Összes lélekszámukat az orosz Turkesztánban KOTTENKO 690,305-el számítja, s ha ezekhez még khivai és bocharai törzsrokonokat veszünk, kerek számban 900,000 lelket vehetünk föl. Az e népterület délkeleti részein tartózkodó félnomád törökök eme rajzának kiegészítésére, végül még

a baskirok

veendők figyelembe, kik az általunk javalt csoportosításban a legészakibb ágat képezik, és jelenlegi lakóhelyeiken, Orenburg, Perm, Vjatka és Ufa kormányzóságokban, tulajdonképen a valódi törökség határszélein laknak, szemben az ugorok itt kezdődő földjével. Már e földrajzi tény is magyarázhatóvá teszi azon körülményt, hogy a baskirok az ugor fajjelleg félreismerhetlen nyomait tüntetik föl, miért is eredetileg ugor népnek tartják, mely később eltörökösödött. E fölfogás azonban nem helyes s oda módosítandó, hogy a baskirok török-tatár és ugor származású keveréknépet képeznek, mely lényegében török nemzetiségű, azonban a szomszéd ugor, valószínűleg osztják és zürjén törzsekkel való vegyülés folytán az utóbbiak több fajsajátságát ölté föl, a nélkül azonban, hogy nemzeti nyelvét megmászította volna, mint ezt az ó-korban a magyarok tették volt, kik a befogadott ugor elemekkel való szorosabb közlekedés és talán ezeknek nagyobb száma folytán is külsejökben épűgy, mint nyelvökben vegyes jelleget öltöttek. A baskirok eredete egyébiránt újabb időben élénk tudományos vitára szolgáltatott alkalmat. Míg t. i. UJFALVI KÁROLY ugor eredetök mellett kardoskodik, a nélkül, hogy azt kellőleg bebizonyítaná, addig YOFEROV orosz ethnographus (*Sur les Bachkirs* című íratában) ugyszintén SOMMI R ISTVÁN olasz tudós (*Fra i Baskiri* című dolgozatában) határozottan a török-tatár eredet mellett kelnek sikra, még pedig oly érvekkel, melyek minden kétséget kizárnak és minél fogva utóbbi a már fenn idézett, a magyarokra vonatkozó állítását joggal is tehetette. A baskirokról már a

legrégibb arab útasok tesznek említést. Politikai tekintetben hajdan részint Ó-Bulgáriával, részint Kazannal szövetkeztek, a XVI. században Oroszország felsősége alá jutottak és csak az újabb korban kezdték nomád életmódjokat félnomáddal fölcserélni. Legnagyobbbrészt mohammedánok és számuk mintegy 700,000 lélekre tehető.

III.

A harmadik csoportnak, vagyis a török-tatár népelemek *délnyugati* töredékeinek ismertetésével annyiban már biztosabb területre érkeztünk, mennyiben az itt már több század óta érvényben levő orosz közigazgatás, valamint e földeknek a nyugathoz aránylagos közelebb fekvése reájok nagyobb világot vet és e vidékek a múltban szintűgy, mint jelenleg is több izben tétettek beható kutatások tárgyaivá. Itt a török elem Oroszország, Persia és az oszmán birodalom közt oszlik el, és minthogy mi vándorútainkon északkeletről délnyugatnak indulunk, először is Oroszországot, és pedig

a tatárokat

veendjük szemügyre, mely gyűjtőnéven azon törököket értjük, kik Kazan kormányzóságában laknak s az oroszoktól a *tatar*, *tatarin* nevet kapták, magok azonban vallásuk után a moszlim vagy muzulmán névvel élnek. Valamint a déli Oroszország török lakossága, e nép legtarkább elemeiből összehordva, a politikai mozgalmak szerint az ethnikai névvel faji alkotó részeit is megváltoztatá, minélfogva azok történet-kritikai osztályozása felette megnehezítettik, úgy hasonlóan találjuk ezt Kazán tatár lakóinál is. Azon föltevés, hogy a mai kazáni tatárok legnagyobb része Ó-Bulgária hajdani lakóiból állana, kik különösen Bolgár- és Biljárnak Dsengiz és Timur általi elpusztítása után nyugat felé vonultak vissza — a legtöbb való-

színtiséggel bír ugyan, azonban másrésről a déli vidékekből történt áramlatokat nem igen lehet mellőznünk, minthogy a végnélküli háborúk és zavarok közben bizonyára még más elemek is vetődtek ide. A kazáni tatárok vegyes jellege tehát kétségen felül áll. Mai napság rendesen moszlim és keresztyén tatárokra szokás őket osztani. Az előbbieket, daczára annak, hogy már háromszáz év óta orosz főuraság alatt állanak, híven ragaszkodnak mind az iszlámhoz, mind pedig ázsiai gondolkodásmódjokhoz, úgy, hogy az uralkodó elem általi absorbtióra távolról sem lehet gondolni. Számuk RITTICH²⁴ szerint 482,809 lélekre rúg, s ők általában véve szemben az oroszokkal józan-ságok, serénységek s ritka szorgalmok által tűnnek ki. Ezeken kívül említendők még a keresztyén tatárok, vagy saját nevükön *keresenek*, számszerint 27,901-en, kik már Iván czár által erőszakkal kereszteltettek ki, az újabb korig azonban Krisztus tanának igen lanyha követői valának. Összes lélekszámuk tehát 510,710-et tesz. Végül még ide soroljuk a *mestserjék*²⁵ elemeket, vagyis e nép ama részét, mely a tatár jelleghez tartozik és habár finnek s törökök vegyülékéből vette eredetét, jelenleg mégis a török nyelvet használja. Ők Orenburg, Szamara, Perm, Ufa és Kazan²⁶ kormányzóságokban laknak és mintegy 128,000 lélekből állanak. Ha tehát a fenn említett adatokat egybefoglaljuk, azt látjuk, hogy a baskiroktól, vagyis a keleti törökség határszélétől a legvégső északnyugati pontig 638,710 török-tatár

²⁴ *Materiali dlja etnografij Rossij* II. 19.

²⁵ A «mestser» szót rendesen az ó-orosz matszjar, helyesebben masar-ból származtatják, mely maiglan fenmaradt a tatár *میشار* szóban; e nép a hajdani mestserek maradékainak tekinthető. (Lásd: WELJAMINOW ZERNOW: *Geschichte der Kasimiden*, I. 31.) A matsar névből kiindulva, sokan e finn-török népet a magyarokkal azonosították, mely föltevésre azonban semmi ok sem forog fenn.

²⁶ RITTICH *Materiali* cz. munkája II. kötetében a kazani mestserjékek számát 2684-re teszi.

nyelvű és származású egyén lakik, kik nagyobbreszt moszlimek s túlnyomólag megtelepülve élnek.

A mit fönnebb az úgynevezett kazáni tatárok faji eredetére nézve állítottunk, hogy azok tudniillik hajdani hadseregeknek a politikai mozgalmak folytán nagy mérvben összegyűlt s hánytvetett töredékeiből származtak, az az úgynevezett

nogai és krimi tatárok

tekintetében még inkább állítható. Hogy itt nem ethnikai, hanem politikai elnevezéssel van dolgunk, az mindenekelőtt a *nogai* névből derül ki. Nogai, az arany horda fejedelmi család ivadéka, tudvalevőleg Dsengiz dedunokája vala, atyja Tatár ugyanis fia volt Dsüdsinek. Nogai már 1259-ben a Lengyelország elpusztítására kiküldött seregben tüntette ki magát,²⁷ és midőn Batu halálával és Berke trónralépése után a kipszaki seregek főparancsnokává tétetett, ekkor az alatta egybegyűlt török nemzetiségű harcosok az ő nevét olyaténképen vették föl, mint ezt a szeldsukok, csagatájok, özbégek és oszmánok tették volt. Hasonló viszony képezi alapját a nogai tatárok két fő törzse, tudniillik a *manszur* és *noruz* törzsek elnevezésének, minthogy a törököknél minden időben azon szokás divott, hogy a szerencsés és kedvelt hadvezér nevét ethnikai elnevezés gyanánt vették föl s ez úton vele mintegy azonosultak. Hogy a nevezett török népelemek már a legkorábbi századokban is a Volga jobb partjának lapályait lakták az Azovig, az minden kétségen felül áll. Csakis az egyes népségek különböző nevei és faji alkotórészei valának változásoknak alávetve, a mennyiben a VIII. és XIII-ik század közötti időben az uzok, besenyők, kazarok és kunok helyébe kipszakok, özbégek, nogaiok, kundurok stb. léptek. Jelenleg a nogaiok részint mint félnomádok, részint

²⁷ Lásd: HOWORTH: *History of the Mongols*, Part II, Division II, 1011. lap.

megtelepülve legnagyobb számmal Sztavropol kormányzóságban a Tereken és Dagesztánban találhatók, és számerejüket RITTICH²⁸ 95,041 lélekre teszi, melyek e vidék egyéb rokon tatáiraival együtt RITTICH adatai alapján 120,000-re rúgnak. Ezekhez járulnak még az ugyancsak RITTICH által 80,000-rel számított krimi tatárok, kik a nogaioktól keletre nagyobb művelődési képességek által tűnnek ki s már a XVI. században földművelő nép gyanánt valának ismeretesek. Számuk feltűnően csökkent, mert míg az 1793-ki népszámláláskor a Krimben 157,125 tatár találtatott, jelenleg a szakadatlan kivándorlás folytán felényire olvadtak le, mi sajátságos ellentétet képez Kazannak folyton szaporodó tatár lakosságához képest. Midőn e két főcsoportban, tudniillik a nogai és krimi tatárok czíme alatt déli Oroszország török lakosságát a Volgától egészen a Dnjeperig egybefoglalni iparkodtunk, a csekélyebb töredékeket, mint pl. a kundurokat, kiknek számát WAHL 11,000 lélekre teszi, természetesen a nogaiak közé soroltuk s általában inkább a földrajzi fekvést vettük figyelembe, mint a nemi részleteket. E fölfogás alapján, daczára az ellentmondó adatoknak, a nogai s krimi tatárok összes számát 200,000 lélekkel számítjuk; ezek után a délnyugati Volga-vidéktől áttérünk

a csuvasok

tárgyalására, kik a nevezett folyó középső ágán, Kazan kormányzóság nyugati részén élnek és egyik legérdekesebb fajtát képezik a finn-ugor és török-tatár eredetű keveréknépeknek.

- RITTICH ugyan ezt kétségbe vonván, a csuvasokban a régi burtaszokat akarja fölismerni s régibb hazájoknak az Oxus partjait tekinti a khazarok (?) közelében, honnan állítólag némely persa szokást is hoztak volna magokkal, így péld. a noruz ünnep szokását, míg RITTICH a szombat nevét, vagyis *aruu-kon*, azaz

²⁸ Lásd: *Mittheilung* az id. h. 11. l.

nyugnap kifejezést khazár eredetűnek tartja.²⁹ Ez elmélettel ellentétben mi a csuvasokat a régi bolgárok egy részének tekintjük, mely aránylag újabb korban, tudniillik a VIII. században Kr. u. vált el törzsrokonainak zömétől és az akkoriban ott tartózkodó ugor néppel vegyült össze. Tekintve azon igen csekély ugor elemeket, melyeket a csuvas nyelv- és szókincse fölmutat, alig vehetők figyelembe ama nyelvészeti bizonyítékok, melyek azon föltevés mellett szólanak, hogy a csuvasok valamely ma már nem létező ugor néppel vegyültek volna össze.

A csuvas nyelv, mely lényegében tiszta török, hang- és alaktanában ugyan leginkább eltér e nyelv többi szójárásaitól, és az e tekintetben fennálló eltérés még sokáig talány fog maradni; — azonban a nyelv a népismeik kutatásoknál csak egy mozzanatot képez s minthogy a csuvasok erkölcsi élete oly számos egybevágó vonást tüntet föl egyéb keleti törökökével és minthogy a csuvasokat a régiek burtaszaival nem lehet azonosítanunk, azért őket csak török származású népnek tekinthetjük, még pedig oly törököknek, kik a vándoréletet már korán abbahagyták, és nemzeti szokásaikat hosszabb ideig s jobban őrizték meg, mint déli és keleti törzsrokonaik, s az iráni kultur-behatásoknak a votjakokkal, mordvinekkel és cseremiszekkel egyetemben leginkább csak a khazarok hatalmának hanyatlása óta lehettek kiteve. Bár névszerint keresztyének, mindazonáltal hittanokban még jelenleg is az ó-török mythologia bő anyaga található és SBOJEV, FUCHS, ZOLOTNICZKI, BEREZIN³⁰ és RITTICH erre vonatkozó kutatásai fölötte érdekesek. A mai csuvasok összes számereje, beleértve az Orenburg kormányzóságban levőket is, körülbelül 600,000 lélekre tehető.

²⁹ *Materiali dlja etnografij Rossij*, II. 45.

³⁰ Az illető művek címei: W. SBOJEV: *Čuvaši*. 1865. — A. FUCHS: *Zapiski v čuvašach i Čeremisach Kazanskoj gubernij*. — A. J. ZOLOTNICZKY: *Karnjevoy čuvaško-russkij slovar*, Kazan 1875 és BEREZIN: *A Kazani Egyetem Értesítője* (Zapriszki) 1852.

Ha már most az alsó Volga-vidéktől Trans-Kaukáziának fordulunk, úgy először is

a kumükok

vagy ghazi-kumükok, azaz hős-kumükok csekély népéről kell említést tennünk, kik nogaiokkal vegyülve, a Kaspi-tó nyugati partját lakják, Szulaktól közel Derbendig. Harezas hegyi nép ez, mely már a XVI. század közepén hódolt meg Oroszországnak és Kuban vidékeiről mindenesetre már korán vetődött ide. Számukat RITTICH 71,968 lélekre becsüli. Ők nézetünk szerint a Pontus- és Volga-vidék hajdani török lakóinak legdélibb ágát képezik, s így tehát különböznek tőlük

a Kaukazuson túli törökök

kik, mint történetileg kideríthető, részben csak a XI. és XII. században, vagyis a szeldsukok betörései idején nyomultak Azerbajdzsánból a Kaukázus felé, részben pedig még sokkal később kerültek ide, tudniillik a XVI. és XVIII. századok folyamán. Azon idő, melyben a török népáramlat Turán fensíkjai-ról északi Persián át Kisázsziába és Szyriába kezdett özönlenni, nehezen állapítható meg, tekintve azt, hogy a bagdadi udvaron már korán alkalmaztak török segédsapátokat; azonban a hatalmas áramlat csak Szeldcsuk utódainak vezérlete alatt tört ki és mindenütt kisebb csapadékokat hagyott hátra, melyek az idők folyamán mindinkább kiterjeszkedvén, csak természetes, hogy egyes ágak Azerbajdzsánból kiindulva, az Araxesen át a Kurig jutottak el. E viszony legvilágosabban azon körülményből derül ki, hogy egyes török törzsek, mint pl. a sahszevend, továbbá a karapapak, dsanbegli, imamli, bigdilli, afsar stb. törzsek Iran különböző részeiben, valamint Trans-Kaukáziában is találkoznak, míg másokról egyenesen bebizonyítható, hogy a szefidek alatt a múlt század végén lettek oda telepítve a

Kaspi-tó délkeleti vidékeiről. E föltevésünk mellett azonban azon lehetőség sincs kizárva, hogy a Khazar-török népességnek egyes töredékei már korábbi időkben nyomultak előre a régi Albániáig, azaz a mai Baku kormányzóságig, azon úton, mely a Volgától Derbenden át vezet a Kaukazusba, és a középkorban igen élénk forgalomnak örvendett. Legalább ezt gyanítja von SEIDLITZ N.³¹ Kagankatvazi örmény kronistának állítása alapján, azonban határozottan ez meg nem állapítható, mert Trans-Kaukázia mai török lakói az irániakkal nyelvileg legszorosabb kapcsolatban állanak és a khazar származás legfőljebb azon régi időkbeli törökökre vonatkozhatik. Trans-Kaukázia mai török lakossága Tiflis, Baku, Elisabetpol (Gümrü), Erivan és Karsz kormányzóságokra oszlik el és együttvéve mintegy 900,000 lélekből áll, kik daczára a száz évnél hosszabb orosz uralomnak, vallás, erkölcsök és szokások tekintetében épen nem változtak. Ethnikai és társadalmi tekintetben hozzájuk sorakoznak

az iráni törökök

vagvis azon törökök, kik Iran nyugati, északi s szórványosan déli részein is találhatók s kiknek bevándorlása nagyobb részét a szeldcsukidák és mongolok korszakába esik. Legtömörebben az iráni török elem, mely Trans-Kaukázia törökségétől csakis politikailag van elválasztva, Azerbajdsan, Hamadan, és Khamszében fordul elő, míg persákkal vegyülten a keleti s délkeleti vidékeket kivéve, csaknem mindenütt található. A fönnemlített helyeken a törökség már régóta a megtelepült lakosságot képviseli s csak egyes törzsei barangolják be, mint *ilát* azaz félnomádok Irán északnyugati térségeit, ilyenek névszerint az afsarok Urumijában, a mahmudluk Meraghában, a karapapakok Szolduzban, a sahszevend Zendsanban stb. SIR JUSTIN SHIEL-

³¹ Lásd a Russische Revue, XV. köt. 218. l. e cikket: *Historisch-ethnographische Skizze des Gouvernements Baku.*

nek³² népismei tekintetben még mindig érdekes adatait követve, török törzseket még Mazendranban (dsanbeglu, imamlu, usanlu, afsar), Kermánban (afsar, karai) és Farszban találunk, hol a kaskai törzsbeliak állítólag 40,000 sátorból állanak. SHIEL pusztá hallomásra följegyzett számadatai azonban korántsem megbízhatók, mert ezen a helagidák és ilkhanidák idejéből származó ilatok sajátságos módon még jelenleg is azon számadatokat használják, melyek évszázadok előtti állapotaikra vonatkoznak és, mint magam meggyőződtem, a valódi tényállással éles ellentétben állanak. Faji tekintetben, mint a nyelvre nézve, az iráni törökök csak kevésbé térnek el egymástól, s minthogy tulajdonkép nem tartoznak a keleti törökökhöz, hanem a Szeldsuk vezérlete alatt az Aral-tó északi részéről fölkerelkedett törököktől származnak, tehát a hajdani uzok és kanglik alkotórészeit képezik, ezért ethnikai tekintetben mintegy közvetítő kapocs gyanánt szerepelnek a turkománok és az oszmánok közt. A mi a mai iráni törökök számerejét illeti, ennek pontos meghatározása, tekintve a Persia összlakosságára vonatkozó statisztikai adatok megbízhatlanságát, igen nehéz. Nagyon valószínű azonban, hogy Irán lakossága 5—6.000,000 lélek között váltakozik, és minthogy e számnak legalább is harmadrésze esik a török nemzetiségre, bátran 2.000,000 iráni törököt vehetünk fel.

Az oszmánok,

kiknek nevén nem az ottomán császárság valamennyi nemzeti-segeinek az újabb időben szokásba kelt gyűjtőnevét, hanem különösen a törököket értjük, egyrészt a török-tatár népségek leghatalmasb láncolatának legnyugatibb tagját, másrészt pedig ezen, a magas észak vidékeitől Európáig terjeszkedő népnek ősi nemzeti jellegéből leginkább kivetköztetett részét képezik.

³² *Glimpses of life and Manners Persia* by LADY SHIEL. London 1856. 396—401. l.

Vajjon Szuleiman sah, az oszmánok ősatyjakép ismeretes szeldsuk főnök Anatoliában való megjelenésekor 25 vagy 30,000 harczost hozott-e magával, vajjon a hozzá csatlakozott törzsrokonok között a törökök nagyobb vagy csekélyebb számban voltak-e képviselve, azt itt nem akarjuk vitatni, de annyi mindenestre tény, hogy a mai ottomán törökök a képzelhető leg-tarkább népzaggyalékokat tüntetik fel, sajátyszerű vegyületeket az arab, persa, örmény, görög, szláv, kaukázai és egyéb elemeknek, melyben a tiszta török vér csak igen csekély százalékban található. Ez idegen alkotórészek, erőszakkal egy közös vallás keretébe szorítva, egyszersmind hódítóiknak szokásait, erkölceit és nyelvét is fölvtették, azonban a physikai ismérveket illetőleg a legmerészebb kutató is alig akarna a fajhomogenitásnak bármely nyomaira. Azt hisszük, nem tévedünk azon felfogásunkkal, hogy a szeldsuk-török harczosoknak csak fölötté jelentéktelen része volt az, mely a benszülött elemekkel elegyedve, a kardot az ekével cserélé föl, mert a hódítók híven megmaradtak régi mesterségök mellett és a jelenleg földmívelő oszmánok zöme részint eltörökösödött benszülött elemekből, részint idegen rabszolgákból vette eredetét. Ezt legjobban bizonyítják a közel félmilliót tevő turkománok és jürükök Kisázsiaiban, kik már a XVI. század óta kóborolnak azon térségeken, melyeket jelenleg is laknak, és a körülmények kedvezvén nekik, még maiglan nomád életet élnek. Tehát csakis Kisázsia volt azon föld, melyen a törökség elszaporodhatott s erős gyökereket verhetett, míg Európában a hódítók kardja csak a muhammedán hittérítés, nem pedig egyszersmind a törökösítés művét vala képes véghezvinni; és a tulajdonképi oszmánok száma az európai Törökországban, daczára 500 évnél hosszabb uralmoknak, sohasem haladta meg a 600,000-et, míg a birodalom ázsiai részében, bár nem mint ÜBICINI 13.000.000, de mindenestre 10.000.000 törököt lehet fölvennünk, kik nagyobb részt a szunnita felekezet hívei és megtelepülten élnek.

Ha már most e futólag odavetett ethnographiai vázlatban idézett számadatokat összeállítjuk, azt látjuk, hogy

141,992	---	---	---	---	szibíriai török
1.040,000	---	---	---	---	keleti turkesztáni
2.299,366	---	---	---	---	kirgiz
350,000	---	---	---	---	karakirgiz
1.000,000	---	---	---	---	turkomán
70,000	---	---	---	---	karakalpak
2.500,000	---	---	---	---	özbég
70,000	---	---	---	---	kipszak
77,301	---	---	---	---	kurama
900,000	---	---	---	---	szárt
700,000	---	---	---	---	baskir
638,710	---	---	---	---	tatár
200,000	---	---	---	---	nogai
600,000	---	---	---	---	csuvas
71,968	---	---	---	---	kumük
900,000	---	---	---	---	Kaukázuson túli török
2.000,000	---	---	---	---	iráni török
10.000,000	---	---	---	---	oszmán

összesen 23.559,337, vagyis kerek számban 24 millió török-tatár nemzetiségű egyén vehető föl, kiknek talán negyedrészt képezik a szorosan vett nomádok, míg a többi három negyed kizárólag földművelőnek tekintendő.

Tekintve a vallást, csak igen csekély részök követi a szamanizmust, még kisebb részök a kereszténységet, míg a túlnyomó többség az iszlám híve.

Nem szándokunk ugyan, itt kimerítő történet-népismei elmélkedésekbe bocsátkozni, azonban e rövid vázlat végén nem hallgathatjuk el azon megjegyzést, hogy az emberi nem legkülönbözőbb részei között egyedül a török-tatárok azok, kik azon jelentékeny szerep után, melyet a világtörténetben egy évezreden túl játszottak, most a nyugati műveltség szellemétől

megtörve, hatalmas átalakulást kénytelenek eltűrni. — A nomád életre alkalmas területek határai mind szűkebbekké lesznek és azon telepítési folyamat, mely ezelőtt századokat vett igénybe, talán már az utánunk következő második nemzedék alatt érend véget.

A középkor s az őstörténeti idők töröksége, melyről e tanulmányban annyiszor történt említés, nemsokára már csak leggyöngébb vonásaiban fog létezni.

JULIAN SZERZETES NAGYMAGYARORSZÁGI ÚTJA.

JULIAN szerzetes nagy-magyarországi útja, melynek elbeszélése, mint a *Liber Censuum Camerae Apostolicae* (p. 445) melléklete a vatikáni könyvtárban található, oly zajt ütött a tudós világban és annyi a magyarok eredetére vonatkozó, combinationnak szolgált kiinduló pontjául, hogy szemben a fontossággal, melylyel ez úti rajz tanulmányunkra nézve bír, kénytelenek vagyunk ez okmány tartalmát alaposan megvizsgálni és a tulajdonképi tényállást, a mennyire ezt a rendelkezésünkre álló kútforrások megengedik, világosan megállapítani. Tudvalevő dolog, hogy DEZSERICZKY JÓZSEF INCZE kegyesrendi szerzetes, ki mint rendje főnökének segédje Rómában tartózkodott, volt az első, ki ez útirajzot fölfedezte és *Josephi Innocentii Desericii de initiis ac majoribus Hungarorum* cím alatt Budán 1748-ban közrebocsátotta. E kiadást használta föl *Codex diplomaticus Hungariae* című munkájának IV. kötetében (Vol. I. 50—57.) FEJÉR GYÖRGY. Ugyancsak e kiadást minden hibáival együtt ENDLICHER a *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana* című gyűjteményben lenyomatta, míg végre THEINER azt a *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia* című művének I. kötetébe, a legnagyobb pontossággal ugyan, de az eredeti kézirat hibáival együtt, fölvette. E kiadá-

sok után SZABÓ KÁROLY,¹ kinek az előbbi adatokat köszönhetjük, az említett okmányt magyarra fordította, mely fordítás, mint ez érdemes tudósunk minden dolgozata, okirati pontossága által tűnik ki, a mely oknál fogva az vizsgálódásainknak alapját képezte.

Ez utazásnak, melyről nem maga JULIAN, hanem RICHARD szerzetes, SZABÓ K. gyanítása szerint a magyarországi rendnek főnöke, tudósít bennünket, tudvalevőleg a magyarok ősi hazájának fölkeresése volt a célja, mert híre járt, hogy az utóbbiban visszamaradt magyarok még pogányok, és mert azoknak megtérítése a magyar egyháznak, vagy, a mint SZABÓ K. sejtí, magának IV. Bélának gondját képezte. E célból már korábban küldtek ki négy szerzetest, kik közül azonban csak az egyik, OTTÓ nevezetű, járt el annyiban sikerrel, a mennyiben az ősi hazára vonatkozó híreket hozott haza, de magának az ősi hazának elérésében hiába fáradozott. Azon szándékkal tért vissza honába, hogy útítársakra tegyen szert, de nemsokára miután élményeit elbeszélte, az út fáradalmaitól megtörve, elhalt. Újra négy szerzetest eresztettek útnak, kik hajokat és szakállokat pogány módra lenyírták, világi ruhát öltöttek és Béla király költségén Asszán-Bolgárországon és Románián keresztül Konstantinápolyba utaztak. Innen egy 34 napig tartó tengeri utazás után Zichiába, Matrika városába érkeztek, melynek fejedelme a keresztyén vallás híve volt és száz feleséget tartott. Ez ország férfiai hosszú szakállt növesztenek, hajokat azonban lenyírnak az előkelőbbek kivételével, kik rangjuk jeléül balfülök mögött kevés hajat hordanak. Itt 50 napig időztek az útasok, melyek lefolyása után útjokat a király első nejének segítségével tovább folytatták. 13 napon át egy pusztán keresztül vezetett útjuk, hol sem emberekre, sem házakra nem akadtak, míg végre egy pogányok és keresztyének által lakott és Alaniának nevezett tartományba jutottak. E tartományban minden falunak megvan

¹ *Magyarország történetének forrásai.* Best 1860. 87—88. 1.

a maga külön kormánya; az egyes falvak között háború és civódás napirenden vannak. A keresztyének nagyon babonásak, de a kereszt nálok *épúgy, mint a pogányoknál*, nagy tiszteletnek örvend. A tatárok-(helyesebben: mongolok-)tól való félelem miatt itt nem keríthettek útitársakat, a miért is kettejük visszatért hazájába, a magára maradt másik kettő pedig ott időzött, mert hiába kísérették meg kíséretökből kettőt rabszolgául eladni, hogy az így nyert pénzen tovább utazhassanak.

Végre sikerült a két szerzetesnek hitetlenek társaságában útra kelni; 37 napig utaztak a pusztán, mely idő alatt csak 22 hamuban süített kenyéren élösködtek és iszonyú fáradságokat állottak ki, különösen, mivel egyikök megbetegedett és így a másiknak őt ápolnia is kellett. A 37. napon a szaraczenok földjére értek, mely *Vela*-nak hivatik, *Bundaz* városába, hol senki sem fogadta őket be és így a nagy hideg daczára szabad ég alatt voltak kénytelenek lakni. Az ép egészségsű szerzetes beteg társát azon alamizsnával tartotta fön, melyet a városban bőven osztogattak neki, különösen a fejedelem, ki őket mint keresztyéneket szívesen megajándékozta, mivel sem a fejedelem, sem népe nem titkolták, hogy ők valamennyien nemsokára a római egyház híveivé akarnak lenni. Bundazból egy másik városba mentek, hol a BERNÁR nevű szerzetes betegségének áldozatja lett és a másik JULIAN nevű egy szaraczén pap szolgálatába állott, ki épen elutazófélben volt Nagy-Bolgárországba. Vele JULIAN Nagy-Bolgárországba érkezik, melyet nagy és hatalmas birodalomnak rajzol, melynek lakosai egytől egyig pogányok. E birodalomban mindenfelé a bekövetkezendő áttérésről a keresztyén vallásra és a római egyház főhatóságának elismeréséről beszélnek. Ugyane birodalom egy másik városában, mely egymaga 10,000 harczos fölszerelésére képes, szerzetesünk egy asszonyval találkozott, ki azon országból való volt, melyet ő keresett, ki őt fölvilágosította az útról, melyen ezután haladnia kell, a mennyiben azt állította, hogy az általa keresett magyarok földjét két napi utazás (duas dietas) után bizo-

nyára meg fogja találni. Úgy is lett; ő rátalált a magyarokra az Etil nevű nagy folyam mentében, és miután mint magyart fölismerték és megértették, nagy volt az öröm, körülvezették a házakban és falvakban és tudakozódtak keresztyén rokonaikról és azok királyáról. Bármit is beszélt nekik JULIAN a hitről és egyéb dolgokról, azt mind örömezt hallgatták, mert nyelvök teljesen magyar volt és így egymást jól értették. Ezek a magyarok pogányok, kik az istenről mit sem tudnak, de másrészt bálványokat sem imádnak, hanem a vadak módjára élnek. A földművelés ismeretlen előttök, mert csak ló-, farkas- és hasonló hússal táplálkoznak, azonkívül kanczatejet és vért isznak. Bövelkednek lovakban és fegyverekben, nagyon fürgék és ügyesek a hadviselésben. Az ősök hagyományaiból tudnak annyit, hogy a keresztyén magyarok tőlök származnak, de hogy ez utóbbiak most hol tartózkodnak, azt nem is gyanítják.

A tatár nemzet velök szomszédos, háboruskodtak is már vele, de mert nem voltak képesek a magyarokat legyőzni, sőt az első összecsapás alkalmával magok győzettek le, egymással egyesültek, és a magyarokkal együtt tizenöt országot elpusztítottak. A magyarok földjén JULIAN a tatárokkal is találkozott, továbbá a tatár fejedelem követével, ki magyarul, oroszul, kúnul, németül, szaraczen nyelven és tatárul értett; ez elbeszélte, hogy az öt napi útnyira levő tatár sereg Németország ellen készül és csak azon csapatokat várja még be, a melyeket fejedelmök Persia elpusztítására küldött ki. Ugyanezen követ beszélte még, hogy a tatárok országán túl még egy óriás nép lakik, mely szintén fölkerekedni és mindent elpusztítani készül.

Miután a szerzetes mindezekről értesült, a magyarok marasztaló kérései daczára elhatározta, hogy Magyarországba visszatér. Mindenekfölött attól tartott, hogy az ázsiai magyarok megtérésének hírére a köztök és az új haza között fekvő népek háborogni és nyugtalanzkodni fognak és így esetleg a közlekedést megakadályozzák; de attól is félt, hogy fölfedezése halála

esetében ismeretlen marad. Három nappal János napja előtt tehát egy rövidebb úton, melyet a magyarok ajánlottak neki, hazafelé készült, és miután néhány napig szárazon és vizen utazott, és a Ruthenián és Lengyelországon át vezető útát lóháton bejárta, két nappal karácsony után hazájába ért. Visszatérése közben 15 napig utazott vizen a mordvinok országán keresztül, melynek népét vadnak és kegyetlennek rajzolja. A jóslóiktól hallott hír után, hogy keresztyénekké kell lenniök, Nagy-Lodomeriának fejedelméhez fordultak papokért, ki azonban a dologról mit sem akart hallani, és csak azon választ adta nekik: «Ez a római pápára tartozik, mert hiszen úgy sincs már messze az idő, melyben valamennyien el fogjuk ismerni a római egyház főhatóságát».

Ez rövid tartalma az úti vázlatnak; de mielőtt az itt elősorolt tények vizsgálatába bocsátkoznánk, szükségesnek tartjuk az iránt tisztába jönni, hogy mily esztendőbe vagy legalább mily időtájba eshetik ez utazás. A szerzetes elbeszélése maga e tekintetben semminemű pozitív adatokat nem szolgáltat, és ha a magyar és külföldi történetírók, daczára e körülménynek mégis vagy az 1236., vagy az 1237., vagy az 1239. esztendőt fogadják el, úgy az csak azon helyre való tekintettel történhetett, a mely azon bevárandó csapatokról szól, melyeket a tatár fejedelem Persia elpusztítására küldött ki, és mely helynek értelmében SZABÓ K. HAMMER² nézetére támaszkodva, az 1236. esztendőt fogadja el. Szerintünk azonban e következtetés korántsem állja ki a sarat. Először is nem foghatjuk föl, hogy a tatárok fejedelme, kin nem érthetünk mást, mint Batu khánt, miért intézett volna akkortájt a középső Volga vidékéről, tehát meglehetősen nagy távolságból Persiába becsapásokat, holott Dšalal-ed-din Menkbirdi halála után már egész Persia Oktai alatt mongol birtok volt, és holott még ez országnak északnyugati részét is, t. i. Erdebilt és Gendsét, 1235-ben mongol

² *Geschichte der goldenen Horde*, 104—105. l.

portyázó csapatok elpusztították és leigázták. Másodszor e fölvetél annál kevesebbé jogosult, mert az 1235-iki egyezmény értelmében Oktai önként bízta unokaöccsére, Batura a Volgán való átkelésre és keleti Európa meghódítására szánt seregek fölötti parancsnokságot, és ennek folytán azon időtájt közöttük semminemű versengés nem létezhetett. Harmadszor eléggé ismeretes dolog, hogy 1237-ben Menkü és fivére Büdzik, a hadsereg balszárnyának vezérei a Kaspi-tó északi részén és a határos pusztán lakó kúnokat megtámadták és elhatározom megverték, ugyanakkor, mikor Batu nyugati útjára indult, miután a burtasok mindkét részét, t. i. a moksa- és erzamordvinokat legyőzte³ és Rjazan felé volt útközben. Negyedszer a mongoloknak Persiába való becsapására vonatkozó adat sem egy a Volga mentén, sem egy Szubutai Bahadur vezénylete alatt álló hadseregre nem vonatkozhatik, mint ezt Howorth véli,⁴ hanem egyedül azon hadtestre, mely akkortájt a Kaukázuson túl végezte hadi műveleteit, és mely portyázásait valószínűleg egészen Bagdad-ig és Irak-Adsemi-ig kiterjesztette. Ötödször még növekszik ez évszámot illetőleg a zavar, ha azt olvassuk Wolff-nál,⁵ hogy IV. Béla az 1237-ben Magyarországon a mongolok közeledéséről elterjedt hír hallatára JULIAN-t másodszor küldte Ázsiába és, hogy JULIAN azon időtájt Nagy-Magyarországot épügy, mint Nagy-Bulgariát már a mongolok hatalmában találta.

A mondottakból kitűnik, mily rendkívülien bajos dolog JULIAN nagy-magyarországi útját 1237-re tenni. Ha már e chronologiai talány, mely alig lesz valaha megfejthető, az egész tudósítást gyanúba ejti, bizalmatlanságunk az egész iránt még növekedni fog, ha a meglehetősen gyér földrajzi és tárgyi adatokat figyelmünkre méltatjuk, illetőleg más ugyanazon korból

³ D'Ohsson II. 113. 1.

⁴ *History of the Mongols* II. (Division I.) 95. 1.

⁵ *Geschichte der Mongolen von den frühesten Zeiten bis zum Tode Ogolai's* 269—274. 1.

származó es ugyanazon vidékre vonatkozó följegyzésekkel egybevetjük. Ez okvetlenül szükséges, ha pontos ítéletet akarunk hozni, a miért is czélszerűnek tartjuk a szerzeteseket útvonal lépésről-lépésre követni. Hogy a Domonkos-barátoknak 33 napra volt szükségök, hogy Konstantinápolyból Zichiába, illetőleg annak fővárosa Matrikába, a mai Kercsbe érjenek, az minden esetre nagyon feltűnő, ha tekintetbe vesszük, hogy a byzancziak, genuiaiak és velenczeiek már akkor is élénk kereskedést folytattak azon vidékkel és, hogy egy vitorlás hajónak legfőlebb 10—15 napjába kerül az említett utat megtenni. Azonban tengeri utazásnál, hol előre nem látott eshetőségekkel is számolnunk kell, a szigorú bírálatnak helye nincs. Ne bántuk tehát ez adatot, és lássuk inkább, hogy áll a dolog azon 13 napos úttal, mely utazóinkat, mielőtt Alaniába értek, egy puszta vezetett keresztül, hol sem emberekre, sem házakra nem akadtak. Alania néven már a VI. század vége felé az északkeleti Kaukázusnak azon részét értették, mely a Kama és Terek mentében a Kaspi-hegyeknek északi kiágazásáig terjedt, mert ZEMARCHUS Alaniából való visszatértében a Phasishoz ért és onnan Trebisondba ment. PROLOMAEUS szerint (VI. 14.) az alanok az Aral-tó mellett laktak, de 40. Kr. e. az alsó Don felé vonultak, hol a húnokhoz csatlakoztak és részint Attila háborúiban vettek részt,⁶ részint pedig ott telepedtek le, hol később a mongolok találták őket; a XIII. század vége felé azonban, mint nemzet nem igen jöhetnek már tekintetbe, dacára annak, hogy PLAN CARPIN, RUBRUQUIS, JOSAFAT BARBARO és, a mint látjuk, a mi úti vázlatunk is, mint nemzetről tesznek rólok említést. Vajjon az alanok az összetákba olvadtak-e be, a mint KLAUPROTH hiszi, azt bajos volna eldönteni, ép oly bajos, mint Alaniának XIII. századbéli határait pontosan megállapítani, mert azon kereskedelmi út, mely a krími félszigettől és Tanától a Kaspi-tó felé vezetett, inkább észak felé irányult, és tud-

⁶ YULE: *Cathay and the ways thither* II. 287.

tunkkal csak IBN BATUTA útazta be ez útnak egy részét, a meny-nyiben Asovból Madsarnak tartott, hogy onnan a Kaukázus tövében fekvő Bisdag-(öt hegy)ot, hol akkortájt Özbek khán tanyázott nyári sátrai alatt, elérhesse.

Térjünk azonban vissza szerzeteseink útjára. A kép, melyet az elbeszélésből Alania anarchicus állapotáról nyerünk, meg-egyez ugyan a kaukázusi tartomány akkori politikai és társadalmi viszonyaival, melyek napjainkig sem változtak, és a keresztyén népen bizvást Georgia lakosait, vagy a mingrelieket és imretieket érthetjük; de már a matrikai fejedelemnek keresztyénségéhez, kinek nemzetisége HEYD⁷ megjegyzése szerint meg nem állapítható, bizonyos kétség fér. A 13 napos út Matrikából Alaniába érthetetlen előttünk, mert nem tudjuk, hogy a pusztának mely részét kell értenünk és arról sem értesülünk, vajjon JULIAN és BERNÁT — a másik két szerzetes tudvalevőleg Zichiából visszafordult — az északi vagy a déli úton mentek-e Alaniába. Későbbi utazóktól megtudjuk, hogy a Fekete-tengernek keleti partvidéke a Kaspi-tónak északi partvidékével két út által volt összekötve, melyek közül az első Tanából Hadsi-Tarkhanba, az olaszok Citracan-jába, a mai Asztrakhanba vezetett és a melyen az ember PEGOLORTI⁸ állítása szerint ökrök által vont szekereken 25 napig utazott, míg a másik, vagyis déli út, a melyen IBN BATUTA haladt, Matrikából Madsaron át a Kuma mentén vonúlt végig és aligha volt sokkal rövidebb az elsőnél. Minthogy JULIAN szárazföldi útját Matrikából kezdte, nem járhatott más úton, mint száz évvel utána az arab földrajzíró, azaz a déli úton, és ez esetben méltán kell azon megütköznünk, hogy a már akkor híres *Madsar* helységről nem emlékszik meg, és a nagy Alaniának azon helyéről, honnan észak felé irányozta útját, teljesen hallgat. Ez útról csak annyit tudunk meg, hogy 27 napig tartott, míg végre JULIAN és társa a *Vela*-nak

⁷ *Geschichte des Levantehandels* I. 225.

⁸ YULE: *Cathay and the ways thither* II. 287.

nevezett Szaraczénországba és annak *Bundaz* nevű városába értek. Vessük föl mindenekelőtt a kérdést, hogy mit kelljen Vela-n és Bundaz-on értenünk? Azt véljük, hogy nem tévedünk, ha az elsőben *Bilar*,⁹ *Belar* vagy *Bülar* városának, az utóbbiban pedig *Burtaz* vagy *Burtas* népének és területének nevét ismerjük föl; mindkét esetben tehát íráshibával és fogalomzavarral van dolgunk, mert *Belar* nem ország, hanem város, *Bundaz* pedig nem egy városnak a neve, hanem egy népé. Hogy *Bilar*, *Belar* vagy *Bülar* nem tévesztendő össze *Bolgar*-ral, a mint azt eddigelé YULE tette, az eléggé kitűnik FRAEHN-nek *Bulariac urbis origo utque fata*¹⁰ című értekezéséből, mert a két város csak annyiban áll némi összeköttetésben egymással, a mennyiben Bolgarnak régi lakosai voltak azok, kik a mai Bilarszk helyén *Bülar* városát alapították; és hogy e város már 1293. viselte e nevét, az kitűnik egy éremből, melyet Tuda Mengü khán az említett helyen és esztendőben veretett.¹¹ *Bülar* helységéből, mely az ANONYMUS-nál olvasható „terra Bular”-ral azonos, a török-bolgár elemnek gyarmatosítása nyugat felé irányult, a mennyiben *Bülar* lakosai Kazanba költöztek, miután Timur az előbbi várost lerombolta és lakosait szétkergette; így tűnik ez ki legalább a *Dastani Aksak Timur* című tatár kéziratból és SHEREFFEDDIN BOLGARI szájbeli hagyományából.¹² A mi már most *Bundaz*- vagy helyesebben *Burtaz*-ot illeti, arra nézve az arab földrajzírók tudósításaiból, kik *Burtas* névvel egy népet és az általa lakott tartományt jelölnek, megtudjuk, hogy e nép, a mint IBN DASZTA¹³ beszéli, a Volga partjain a khazarok szom-

⁹ WADDING egy lajstromban a 1314. évből Beler-t említ, mely a mai Bela vagy Vela nevű városunknak leginkább megfelel. (V. ö. YULE *Cathay* 234.)

¹⁰ *Fundgruben des Orients* T. V. 210—212.

¹¹ *Catalogue des monnaies du cabinet numismatique de l'université de Kazan, dressé par le prof. Besérine*, Kazan 1850, 2. l. 97. szám.

¹² V. ö.: ŠPILEVSKY: *Drenvije Goroda* stb. stb. 57—59. l.

¹³ CHWOLSON: *Izvestija* stb. 71, 19, 73.

szédságában lakott és sem házakat, sem városokat nem épített. Ugyanezt beszéli EL BELKHI, és habár EDRISI¹⁴ — a mint CHWOLSON helyesen jegyzi meg — az ő területökön levő városokról tesz említést, úgy ez nem egyéb, mint ugyanazon szerző Bolgarra vonatkozó adatainak összezavarása, a mely hibát FRAEHN¹⁵ kimutatása szerint JAKUT sem kerülte ki.

Miután az eddig érthetetlen *Vela-* és *Bundaz-ra* vonatkozólag, véleményünk szerint, némi fölvilágosítással szolgáltunk, kövessük tovább a magára maradt JULIAN-t, és fejezzük ki mindenekelőtt abbeli csodálkozásunkat, hogy utazónk először jut Bülarba és csak azután az inkább délre fekvő Burtasba és, hogy innen újra északnak fordul Nagy-Bulgária felé. Az úti vázlatnak e zavaros helye egymaga is elégséges volna az egész elbeszélés hitelességének megingatására, annyival is inkább, mert Alaniából Bundazba 37 napi útát számít, holott Bundaz (Burtas) ISZTAKHRI szerint Itil-től, a khazarok fővárosától 20 napnyira fekszik, és IBN BATUTA a Kaukázus tövében fekvő Bisdag-tól az északra fekvő Bolgar-ig vezető útát csak 10 napi időközben járta meg. Gyanúunkat növeli és hitelünket apasztja még az a körülmény is, hogy a szerzetes azon városnak a nevét, melyet Bundaz után látogatott meg, elhallgatja és, hogy azon helynek a nevével is adósunk marad, melyet Nagy-Bulgáriában látott. Nagy-Bulgáriát nagynak, hatalmasnak és sok várossal bírónak rajzolja; már pedig SPILEVSKIJ orosz archæologus szorgalmas munkájából kitűnik, hogy tulajdonképp csak a következő városokat fogadhatjuk el: Bolgar, Suvar, Bülar, Košan, Ó- és Új-Kazan és Tubulga-Atasi; mely két utóbbira vonatkozólag azonban csak XIV. századbeli adatok állanak rendelkezésünkre. Hogy Nagy-Bulgária JULIAN idejében már nem volt nagy és hatalmas állam, azt annál inkább meg fogjuk érteni, ha meg-

¹⁴ *Géographie d'Edrisi* II. 404. l.

¹⁵ Három a X. századból származó érem; v. ö. *Mémoire de l'Académie de St. Petersbourg*, Serie V., I. kötet, 203. l.

fontoljuk, hogy a mongolok 1223-ban csaptak be legelőszőr Nagy-Bulgáriába, es több kisebb-nagyobb ütközetek után, melyekben a bolgárok az oroszoktól is segílyt nyertek, a mongolok Szubutai vezérlete alatt 1237-ben, tehát épen JULIAN állítólagos útazása idejében, Bolgart a fővárost megrohanták, lakosait lemészárolták és ezen, a középkorban prémjeiről híres vásárhelyet annyira lerombolták, hogy annak fölépítése többé nem sikerült.¹⁶ E tény, továbbá még azon körülmény, hogy épen az 1237. esztendő tavaszán gyűltek össze a mongolok Nagy-Bulgária határán ama híres légyottra, mely európai hadjáratukat megelőzte, úgy, hogy egy békés utazó bajosan látogathatta meg akkortájt, — JULIAN adatainak hitelességét nagy mérvben megingatja. Ehhez járul még egy Nagy-Magyarország fekvésére vonatkozó földrajzi baklövés, melyről ő azt állítja, hogy Bulgáriának egy nagy városából két nap alatt érte el, miután e városban egy magyar nővel találkozott, ki őt az út irányáról fölvilágosította. Hol feküdt, és mi volt e nagy városnak vagy országnak a neve, mely egymaga 10,000 harczos fölszerelésére volt képes, továbbá, mikép lehetséges az, hogy JULIAN a magyarokat 2 vagy 10 napi útazás (THEINER szerint decas dietas) után találta meg a nagy Etil partjain (Volga), holott, a mint tudjuk, Bolgar feküdt a Volga mellett és Magna Hungaria a CATALANIFÉLE térképen épügy, mint a FRA MAURO-tól származó *Mappa Mundi*-n a Jajik (Ural) felső folyásánál található.

A JULIAN-féle úti vázlatban előforduló földrajzi visszásságok feltüntetése czéljából utalhatnánk még azon állításra, mely szerint a mongolok serege 4 napi útnyira fekszik Nagy-Magyarországtól; ámde Nagy-Magyarország határait nem is sejtjük és JULIAN sem említi azokat. Ki lehetne még emelni a hihetetlen képtelenséget, melynek értelmében JULIAN 15 napig utazott a Volgán lefelé a mordvinok országán keresztül, mikor RUBRUQUIS megjegyzéséből tudjuk, hogy a nevezett népnek csak egy része,

¹⁶ HOWORTH. Part I., 138. l.

a merdasz volt határos a Volgával, RITTICH ¹⁷ nézete szerint a mai Pensa és Simbirszk guberniumok helyén, tehát a Volgának oly hosszában, mely legfőlebb 5, de semmi esetre sem igényelhetett 15 napnyi útat. Azt hisszük, hogy megelőző észrevételeinkkel kimutattuk, hogy JULIAN szerzetes földrajzi adatai Ázsiának középkori földrajzával megvilágítva, nagyon kétes becstűeknek tűnnek föl. De nemcsak földrajzi visszasságok foglaltatnak e vázlatban; szolgálhatunk másokkal is. Mit szóljunk azon ellenmondáshoz, mely a bánásmódot illeti, melylyel útasainkat Bundazban fogadják. A városban nem akarják őket sehol sem befogadni, úgy, hogy az érzékeny hideg daczára a szabad ég alatt kell lakniok. Néhány sorral alább meg azt olvassuk, hogy mily adakozók Bundaz lakosai, mily örömet segít fejedelmök keresztyén vendégein és mint nyilatkoztatja ki, hogy népével együtt nemsokára a római egyház kebelébe fog áttérni. Az akkori időnek mohammedánja vagy mordvin embere, mert mordvinoknak tartják némelyek a burtasokat, ég a vágytól, hogy római katholikussá lehessen. Mindenesetre nagyon különös! De a legnagyobb bámulatba mégis csak az ejt benünket, hogy az époly lelkes hazafi, mint buzgó katolikus szerzetes az Etil folyam mellékein megtalált ázsiai magyarokkal magyarul társaloghat, és hogy ez utóbbiak kérdezősködnek keresztyén rokonaik és azoknak királya felől. Könnyen érthetjük, hogy JULIAN e helye Magyarország hazafias történetíróinál csakhamar hiteltre talált, mert hiszen az Ázsiában visszamaradt magyarokról szóló monda századok óta él a nép emlékezetében; de tudományos kérdésekben nincs okunk a nemzeti érzékenységet kímélni, ennélfogva tehát azt kérdezzük: lehetséges-e egyáltalában, hogy a XIII. század első felének magyar embere megértse Ázsiában visszamaradt rokonát? Mindenekelőtt meg kell fontolnunk, hogy legkevesebb 400 esztendő múlt el a szétágazás óta, 400 politikai és társadalmi átalakulásokban rend-

¹⁷ *Matemali dlja Etnografii Rossii*, II. 218. 1.

kívül gazdag esztendő. A duna- és tiszamelléki magyar nép ez idő alatt második geneticus korszakát élte, nyelve a besenyőkkel, khazarokkal, németekkel és szlávokkal való vegyülés folytán oly lényeges változásoknak volt alávetve, hogy csak az teheti föl az ázsiai és európai magyarok között a megérthetőség lehetőségét, ki e második geneticus korszaknak a tényét magát és annak ethnikai, társadalmi és nyelvi következményeit tagadja. A sűrű homály, mely a XIII. és XIV. században a Volga és Ural közötti tartományra vonatkozó ethnikai kérdéseket fedi, a képzelő tehetséget ugyan a legmerészebb hypothesisek föllállítására sarkalhatja, de az elfogulatlan tudós alig hiheti, hogy az Ázsiában maradt magyarok, kik az összes magyarságnak bizonyára csak nagyon kis töredékét képezték, az akkori időnek és az ottani vidéknek hatalmas viharai között 400 esztendőn át sértetlen épségben maradtak. A mi e költeménynek, mert annak kell ez úti vázlatot tartanunk, alapját képezte, az a XIII. század közepe táján még nagyon élénk hagyomány volt a magyarok ősi hazájáról, mely a mai baskir földön létezett, a mely hagyománynak ANONYMUS, KÉZAI és mások kifejezést adtak, és mely utánok még sokáig élt a nép tudatában; ennek tulajdonítható az is, hogy RUBRUQUIS a baskatirok, t. i. baskirok nyelvét a magyarokéval azonosnak tartja. Szükségtelen talán még különösen hangsúlyozni, mert kétséget sem szenved hogy a JULIAN-féle úti vázlatnak szerzője ANONYMUS művét és talán mások krónikáit is ismerte.

Ha JULIAN az ázsiai magyarokat csakugyan megtalálta volna, akkor e fölfedezéséről szóló tudósítása valószínűleg többre terjedt volna ki, mint néhány bizonytalan adatra, mely adatok azonfelül nagyrészt meg nem bízhatók. Hogy a vadak módjára élő, az istenség fogalmát nem ismerő pogány magyarok örömet hallgatják a katolikus szerzetes beszédeit, az oly anachronismus, melyet a jámbor utazó vallásos buzgalmának szívesen megbocsátunk, JULIAN itt épügy beszél, mint ODORICO DA PORDENONE, ki a XIV. század első tizedeiben beutazta Ázsiát,

és kinek 20,000 mohammedán megtérítését tulajdonítják.¹⁸ Hogy JULIAN a burtasoknál (mordvinoknál), az ázsiai magyaroknál, egyáltalán minden népnél, melylyel útazása folyamában érintkezett, oly nagy vágyat talál a katolikus egyházba való áttérésre, azt tőle, mint szerzetestől nem vehetjük rossz néven; de ha azt akarja velünk elhitetni, hogy a volgamelleki magyarok az istenség fogalmát nem ismerik, de nem is bálványimádók, ez állítása époly kevéssé felel meg a valóságnak, mint elbeszélése a farkashús evése- és a vér ivásának szokásáról, mely szerinte a magyaroknál dívott. A farkas, a nomádoknál époly félelmes, mint gyűlölt állat, a miért szökevénynek vagy rablónak is nevezik, tudtunkkal époly kevéssé szolgált valaha táplálékul, mint a kutya; a mi pedig a vérivás szokását illeti, már más helyütt volt alkalmunk¹⁹ ez állítás hamis voltára rámutatni.

Az említett földrajzi és tárgyi visszasságokból kiindulva, a JULIAN útazásáról szóló tudósítást hamisítottnak kell kinyilatkoztatnunk, mert, ha meg is engedjük annak a lehetőségét, hogy a szerzetesek a magyarok ősi hazájának fölkeresése céljából Konstantinápolyon át Matrikaig hatoltak, — noha az útnak még e részéről is alig tudunk meg valamit, — de a további részt, Vela, Bundaz és Nagy-Magyarország meglátogatását nem igaznak, koholtnak tartjuk. Az egész tudósítás egy a későbbi századokból származó, a magyar krónikák, továbbá PLAN CARPIN és RUBRUQUIS adatai nyomán szerkesztett nagyon silány compilatió, melynek szerzője alkalmasint egy hazafias lelkű magyar hittérítő volt, mely compilatióból azonban sem Ázsiának középkori földrajza, sem a magyarok eredetének kérdése semminemű hasznót nem húzhat. Ha JULIAN útazása csakhogyan megtörtént volna, akkor ez elbeszélés lenne úgyszólván az első hír, melyet a keresztyén nyugat az óvilágnak ez akkor

¹⁸ YULE: *Cathay and the ways thither* 7. l.

¹⁹ L. a 449. lapot.

alig ismert tartományairól hallott, mivel PLAN CARPIN csak tíz évvel később tért vissza Küjük udvarából, és RUBRUQUIS csak az 1255. évi júniushó vége felé érkezett Antiochiába. A későbbi utazók közül még MONTECORVINO JÁNOS (1280—90), ODORICO DI PORDENONE (körülbelül 1320) és MARIGNOLLI JÁNOS (1339) keresték föl a Volga vidékét; mivel mindezen utazásokról, a POLO TESTVÉREK 1271-iki útjától egészen eltekintve, többé-kevesbbé kimerítő tudósításokkal bírunk, még sokkal inkább feltűnő, hogy JULIAN-nak tartalomra nézve jelentéktelen elbeszélését, állítólagos utódainak még legigénytelenebb és mesékkel átszótt úti rajzai is földrajzi és ethnographiai tekintetben tetemesen feltűlműlják. Ha szerzeteseink műveltségét és érdeklődésüket új országok és népek iránt még a legalacsonyabb fokra leszállítjuk is, még mindig nagy bajjal fog járni annak megmagyarázása, mikép történhetet, hogy hosszas vándorlásukról csak öt földrajzi nevet hoztak haza eltorzítva oly vidékről, a melyről korántsem műveltebb utódaik annyi újat voltak képesek a keresztyén nyugatnak elbeszélni.

A MAGYAR-UGOR SZÓHASON- LATOK NÉGY KATEGORIÁJA.

A MAGYAR és UGOR nyelvek összehasonlító szótára, melyről a szövegben szó van, ez említett nyelvcsalád következő nyelvjárásaira terjeszkedik ki, minők: finn, észt, liv, lapp = lp., cseremisiz = čer., mordvin = mord., osztják = ostj., vogul = vog., votják = votj. = és zürjén = zürj. Az egyes hangjegyek átírására vonatkozólag a 225. lapon levő alfabetre utaljuk az olvasót, azon megjegyzéssel, hogy *q* = *a* (angol: *all*, vagy magy. *a*); *i* = alhangú orosz *и*; *y* (finn) = *ü*; *aa*, *ce*, = nyújtott *á*, *é*, valamint *ā*, *ē*, *ö*, *is*; *š* és *š* = csak fölvelt, egyelőre meg nem határozható *o* és *ö*; *ʒ* = ném. *ch*; *ñ* = *ng* (*singen*); *č* = *cs*; *ž* = *ds*; *c* = *tz*; *z* = *dz*; *š* = *s*; *ʃ* = francia *j*; míg a következő *đ*, *t*, *s*, *z*, *é*, *z*, *ń*, *r* és *l* betűk fölött levő apostroph által *e* hangok jésítése (*Mouillirung*) van kifejezve. A mi pedig az általunk felhozott török szavak hangjelölését illeti, a turkologiához tartozó eddigi munkáimban elfogadott átíráshoz alkalmazkodtam, s így itt is az alhangú *i* = *ı*, *cs* = *ç*, *ds* = *ğ*, *s* = *ş*, *k* és *ch* = *kh* és *k*.

A török nyelvcsalád dialekticus különbségére vonatkozólag a következő rövidítések fordulnak elő: *t.* *t.* = általában vett török-tatár, *osm.* = oszman, *uig.* = uigur, *čag.* = csagataj, *az.* = azerbajdsáni, *kaz.* = kazáni, *alt.* = altáji, *k. k.* = koibal-karagasz, *jak.* = jakut, *kirg.* = kirgiz, *trk.* = turkomán.

Az egyes forrásokra való hivatkozás leginkább oly esetekben történt, melyekben föltételeztük, hogy a bizonyításra használt anyag kevesbbé ismeretes. Tekintetbe véve, hogy a hangváltozások törvénye az összehasonlító nyelvtanulmányoknál joggal alapkőnek tartatik, előadjuk itt röviden a magyar és török nyelv kölcsönös hangviszonyainak fő momentumait.

Ha a *Török-tatár nyelvek etymologiai szótárában* sikerült bebizonyitanom, hogy a töszótag leginkább három hangból, t. i. kezdő s végző consonansból és belhangi vocalisból áll, mint pl. *bar*, *kil*, *jaz*: akkor a magyarban is hasonló viszonyt gyaníthatunk; és valamint a törökben, úgy itt is az látszik, hogy a vocalissal kezdődő töszótagokból az eredeti kezdő consonans elesett. V. ö. tör. *alau-jalau* (láng), *az-jaz* (tévedni), *egir-tegir* (keringeni), *iz-kiz* (meleg, izzó), *ile-bile* (val-vel), *av-kov* (vadászni); magyar *omol-bomol*, *izgat-bizgat*, *kár-árt*. Másfelől e viszony a magyar és török nyelv között is kimutatható. V. ö. magy. *ak*, tör. *tak* (akadni, akasztani), magy. *ig*, tör. *deg* (usque), magy. *akar*, tör. *bakar* (velle), magy. *hosszú*, tör. *usun* (hosszú), magy. *haszon*, tör. *asig* (haszon) stb.

Ha a magyar és török közötti kölcsönös hangviszonyok nyomozását folytatjuk, azt találjuk, hogy az ajakhangok közül a magy. kezdő *b*, az altáji dialektus kivételével, a tör. *b*-nek felel meg. (V. ö. *bolyg-bulga*, *biz-büt*, *boszú-boši*); míg a finn-ugor példákban legtöbbször *p* fordul elő. A kezdő *b*-nek *m*-mel való váltakozása is sokkal több esetben fordul elő a magyar-törökben, mint a magyar-finn-ugorban. V. ö. magy. *bankó-mankó*, *bozog-mozog*, *batyú-motyó*; tör. *ben-men* (én), *buz-muz* (jég), *bejin-mejin* (agy). A mi ellenben a magyar kezdő *p* hangot illeti, ez a törökben — az altáji és kelet-turkesztáni nyelvjárások kivételével — csak igen ritkán fordul elő s ilyen esetben *b*-nek felel meg.

A gutturalisok kölcsönös viszonyára nézve mindenekelőtt megjegyezzük, hogy a kezdő *h* a magyarban gyakran, a törökben csak ritkán fordul elő és ez utóbbi nyelvben *k*-nak felel

meg; v. ö. magy. hál (übernachten) — tör. kal (marad), magy. haszon — tör. kazan (nyer), magy. hát — tör. kat (hát, hátra); míg a kezdő *g* a magyarban nem igen gyakran, a törökben csak az oszmanliban fordul elő, a hol előbbi *k* helyére lép. E most említett viszony a magyarban is bebizonyul, ha ugyanis a gazdag-kazdag, göny-köny, gamó-kamó stb. szavakat egymás mellé állítjuk.

A dentalis *t* és *d*, mint kezdő hangok, egyformán változnak mindkét nyelvben, bár e tekintetben a magyar nyelv inkább a keleti, mint a nyugoti törökhöz közeledik, mely utóbbi a *t* helyett gyakran a lágyabb *d*-nek ad előnyt; v. ö. magy. teg-
 -*č*ag. t-*ö*ng, oszm. d-*ün* (tegnap); magy. t-*ö*v, *č*ag. t-*ö*b, oszm. d-*ib* (alj, fenék); magy. t-*ele*, *č*ag. t-*olu*, oszm. d-*olu* (telt), stb. A mi a hangváltozást illeti, azt találjuk, hogy a *t* a rokon *z*, *sz*, *č* hangokkal *s* egyszer *k*-val is váltakozik; v. ö. magy. d-*örög*-z-*örög*; tör. d-*irilti*-z-*irilti* (zörgés, za)); magy. t-*örül*, tör. t-*ür* (törül-
 -*ni*); magy. t-*űz*, tör. k-*iz* (hőség, melegség); magy. d-*ermed*-
 -*k*ermed; tör. t-*irim*-k-*irim* (darab, töredék). — A szóvégző *t* gyakran *j*-vel cseréltetik föl, pl. *č*ag. t-*ij*, uig. t-*it* (tiltani), *č*ag. b-*oj* (magasság) — uig. b-*ot*; sőt néha szó kezdetén is fölváltja a *j*, pl. oszm. j-*altra*, alt. t-*altra* (fényleni), talpak-j-*alpak* (sík, lapos), tang (fényleni) — j-*ang* (égni), stb. Így fölcserélődnek a sziszegő *š*, *s* és *z* hangok részint egymásközött, részint a rokon *č*, *ž* és *ž* diphtongusokkal is, épen úgy az egyes dialectusok különbsége —, mint ezeknek a magyarhoz való közös viszonya szerint, a mint ez a következő analogiák számos példáiból látható. Csak még a magyarban levő specialis ugor hangokra, t. i. a *gy*, *ly*, *ny*, *r* és *ty*-re vonatkozólag akarjuk megjegyezni: hogy — a törökben való idegenszerűségök daczára — ezeknél is kimutatható a váltakozás szabályszerűsége. — Így a magy. *l*-nek a törökben *j* felel meg; v. ö. magy. l-*áng*, tör. j-*ang* (égni), magy. l-*assú*, tör. j-*aš* (titkos, lassú), magy. l-*ap*, tör. j-*apa* (lapályos, sík); — a magyar *gy*-nek török *j*, v. ö. magy. g-*yűl* — tör. j-*ül* (gyűlni), magy. g-*yalog* — tör. j-*ajag* (gyalog), magy. g-*yáva* — tör. j-*aba*

A magyar és török nyelvek hangviszonyaira vonatkozó e rövid észrevételek után BUDENZ szöveggyeztetésének a szövegben fejtegetett négy kategóriájára térhetünk át.

AVAGY OLYAN SZÓEGYEZÉSEK, MELYEK MIND A FINN-UGOR MIND A
TÖRÖK-TATÁR NYELVEKBEN EGYARÁNT HELYESELHETŐK.

finn. <i>anta</i> = dare, geben, über-	čag. <i>ada</i> = adni, ajándékozni,
lassen;	igérni;
lp. <i>vadde</i> = dare, geben;	<i>adag, adak</i> = adomány,
votj. <i>ud-</i> = reichen, darreichen	ajándék, rész, évszak és
vorsetzen;	sziget.
mord. <i>andi</i> = speisen, füttern.	oszm. <i>öde</i> = fizetni.

BUDENZ : *Magyar török szógyegyzéseimről* írt kritikájában (*Nyelvt. Közl.* X. k. 93. l.) az arab **نذر** nevr török-fordításának tartja adag-ot s ezt ata-ból (megnevez.) illetőleg at-ból (név) származtatja. Ennek bebizonyítása végett tartja az adag-nak «rész»-szel, «darab»-bal való fordítását is — a hogyan mi tettük — hibásnak; természetesen, mert ez az ő theoriájához nem illik.

Mi természetesen előbbi állításunk mellett maradunk, és, hogy adag nem tévesen fordítottatott «rész»-szel, «darab»-bal, erre nézve más tekintélyes bizonyítékokat is hoztunk föl. Így BUDAÖÖV-öt (I. 19), kinél اداع *dar*-ral (adomány), *urremja*, *goda*-val (évszak), azután *ostrov*-val (sziget), és PAVET DE COURTEILLE-t, kinél اداع első helyen *voeu*, dont on sacquitte par des aumônes-al, másod-helyen *saison*-nal és *île*-lel van fordítva, a mi nehezen történ-hetett volna, ha ada ad-tól (név) származnék. Tehát ada, ata (adomány) etymonjaul at-ot (név) tekinteni nagyon téves, ha meggondoljuk, hogy a török szótárírónak arab fordítása, t. i. نذر, az ajándékozás, adományozás, nem pedig az ígérés, oda-ígérés alap gondolatát foglalja magában, mint BUDENZ úr véli.

777) *acsarog* = *grimmig sein*.

vog.	<i>oč</i> = ergrimmen, sich er-	kaz.	<i>aču</i> = harag,
	zürnen;	čag.	<i>ačig</i> = harag, haragudni;
votj.	<i>vož</i> = Zorn;		<i>ačukla, ažišla</i> = hara-
finn.	<i>viha</i> = ira, odium;		gudni.
lp.	<i>vašše</i> = odium;		
mord.	<i>azar</i> = wüthend, böse		

790) *akad* = *hängen bleiben, stecken bleiben*.

finn.	<i>takistu</i> = haften, fest	t. t.	<i>tak</i> = akaszt, hozzá illeszt
	sitzen		<i>takin</i> = fönnakadni;
észt.	<i>takistu</i> = befestigen, auf-		<i>tokun</i> = megtaszítani, össze-
	halten;		ütni.
vog.	<i>tägep</i> = hängen bleiben;		
osztj.	<i>tagarla</i> = hängen bleiben		
zürj.	<i>takal</i> = einsinken.		

792) *al* = *unten befindlich, der Untere, Untertheil*.

finn.	<i>ala</i> = Unterraum;	t. t.	<i>alt</i> = alatt, alsó rész;
	<i>alla</i> = unten;	kirg.	<i>alši</i> = alsó rész;
észt.	<i>ala</i> = Unterraum;		(a bokacsont-játékban t. i.

- mord. *ala, al* = Untertheil; az asikban használatos
 cser. *ül* = pars inferior; kifejezés.)
 zürj. *ul* = Untertheil, das Un- V. ö. a magy. alsó-val.
 tere;
 osztj. *vol* = Fundament, Grund;
 lp. *vuolle* = inferior.

801) *által* = *trans, ultra*.

- osztj. *ulti* = über etwas (u. *na- čag. öte* = óta, túl, azután;
 virtata = überspringen) *öt* = átmenni,
 vog. *ulte, ult* = über (katel *ötrü* = átaellenben, szem-
 ult joxtali = er kommt közt.
 jeden zweiten Tag); *uilt*,
 ult = darnach

805) *anya* = *Mutter*.

- votj. *anaj* = }
 vog. *āngu* = } Mutter
 mord. *ańa* = } t. t. *ana, ene* = *anya*.

806) *ángy* = *glos, fratria*.

- vog. *qńe* = Frau des älteren t. t. *enge, jenge* = az idősebbik
 Bruders; fivér neje, sógornő.

810) *ár* = *pretium*; *áros* = *pretiosus*.

- finn. *arvo* = pretium æsti- t. t. *air, aar* = nehéz, értékes,
 mando constitutum; drága, költséges.
 ész. *arva-* = Schätzen, raten, *aaruk* = portéka.
 meinen;
 lp. *arvo* = pretium; Ezen szó gyöke: *ag, ak*; —
 mord. *aræ* = denken; *agir, vagy air* egyszersmind
 zürj. *art-* = Überschlag ma- *airla* igegyöke is (becsülni,
 chen; tisztelni).
 vog. *ārtel* = bestimmen.

813) *arasz* = *Spanne*.vog. *tqrqs* = *Spanne*; kirk. *karis* = *arasz*.821) *asz* = *arescere*; *aszszú* = *aridus, siccus*.vog. *tqs* = trocken; t. t. *issi, issik* = forró, meleg;*tqsem* = trocken; *issit-* = melegíteni;oszt. *sos-* = trocken; *issin-* = megmelegedni.észt. *taheda* = trocken;mord. *tusta* = dick, geronnen.826) *atya* = *Vater*.

oszt. <i>atā</i>	} Vater	t. t. <i>ata</i>	} atya.
vog. <i>āže, aže</i>		alt. <i>ata</i>	
votj. <i>ataj</i>		k. k. <i>ata, ada</i>	
čer. <i>ači</i>			
mord. <i>atā</i>			

829) *áz* = *madescere, humescere*.vog. *jos* = nassen; t. t. *jaš* = nedves;oszt. *losa-* = nass machen *ezil* = ázni
izgar nedvesség.482) *basz* = *coire cum femina*.mord. *paski-* = *coire cum foe-* t. t. *bas-* = nyomni, ráesni
mina; meglepni.finn. *puske-* = stossen, ste- V. ö. a magy. fasz-t (pe-
chen; nis) baszszal (*coire cum*lp. *poskete-* = pungere; *femina*) és avog. *put-, pūt* = stechen. t. t. *sik-et* (penis) *sik-kel* (*coire*
cum *femina*).483) *bégy, bogy* = *ingluvies, ventriculus avium*.mord. *pekü* = Bauch; kirk. *bagir* = has; (BUDAGOVfinn. *päkiü* = *carocrassior*; I. 233.)

észt. *päkk* = Ballen;

čag. *bagir* = a madár melle.

ost. *puka* = Kropf.

(V. ö. *bagrı kara* = fekete
begy.)

Begy a magyarban is első sorban a madarak gyomrára alkalmaztatik.

486) *bír* = *besitzen*, *Kraft haben*, *etwas vermögen*; *birköz* = *luc-tari*; *biró* = *Besitzer*.

zürj. *vermi* = können, vermö- t. t. *bar* = birni, birtokolni;
gen; *barim* = birtok;

votj. *vormi* = überwinden; kirg. *barum* = marha, birtok;

vog. *věrm* = vermögen ; (v. ö. magy. barom-mal).

perm = ertragen. čag. *bajri* = öreg, ösök;
gazdag, birtokos.

Míg az ugor példákban a „bírhatalás, hatás-hetés”, addig a törökben a bírás, birtoklás jut kifejezésre.

491) *boka* = Knöchel.

finn. *pahka* = tuber in arboribus, tumor in corpore; t. t. *bogun* = bötyök, csomó.

mord.pov = Knopf.

493) *bonyolód* = sich verwickeln.

votj. *biń* = umwinden; t. t. *bončuk, monžuk* = gombo-
bińalt = wickeln; lyag, csomó;

biñalt = wickeln;

ost. *pañi* = Knäuel;

bok, bong = összefonni.

vog. *muñilt* = aufwickeln:

gombolyítani(v.ö. **يوكمق**)

cer. *mundura* = glomus.

BUDAGOV I. 286)

504) *búj*, *búv* = *sich verkriechen, sich verstecken.*

észt. *puge* = kriechen, schlüpfen; čag. *buk* = elrejtőzni, lesben

lp. *puokče* = in aquam se
mergere.

állni:

bugci = a ki elbúvik,
leselkedő.

Etymologiai szótáromban *buk*, tévedésből *bak* (látni) ige gyök alá soroztatott.

498) *bő, bőv = copiosus, amplus, prolurus.*

finn. *pyyleä* = solito major, t. t. *bol* = tág, bőséges, jó
ingens; hosszú;
észt. *räli* = frei, offen; *bolluk* = gazdagság, bőség;
lp. *mälked* = satis, multum. čag. *baj* = gazdag.

508) *bűz = Gestank; бүдös = stinkend.*

finn. *mätä* = putridus; čag. *pis* = бүдös, piszkos;
észt. *mäda* = Eiter; *pis koku* = rossz (бүдös)
szag.

384) *cseleked = handeln, thun.*

finn. *hääli* = operosum dis- t. t. *čalka* = mozdulni, mo-
cursare. zogni, sietni.

Mi tökéletesen megegyezünk BUDENZ-el abban, hogy *csel* nem annyira a cselekvés mozzanatát, mint valamely cselekvéshez készülést, a megmozdulást fejezi ki, és épen ezért állítottuk szembe a magy. *csel*-l a tör. *čal*-t.

385) *csend csönd = Ruhe, Stille.*

vog. *täuänt* = stille werden; čag. *tinč* = nyugodt, csöndes;
ost. *teriñ* = still, ruhig; kaz. *tončuk* = nyugodt; állott
finn. *tyry, tyrene, tyventy* = (vízről).
tranquillum fieri. t. t. *tin, ton* = nyugodni, ki-
pihenni;
tinčle- = nyugodt lenni.

386) *csepp, csöpp = Tropfen; csepeg = stillare.*

votj. *šapik* = Tropfen; t. t. *čöb, čöp* = apró darabokká
čer. *čer* = stillare; vagdalt, vagy tördelt test.
finn. *tippa* = gutta. čag. *čöprek* = kis darab.

Csőpp a magyarban nemcsak «gutta», hanem «kicsiny, kevés», értelemben is használtatik. V. ö. egy csőpp ember.

390) *csillag* = *Stern*; *csillog* = *funkeln*, *schimmern*.

čer. <i>čolguž</i> = splendere;	kir. <i>žilla</i> = ragyogni, fény-
finn. <i>selkeä</i> = clarus;	leni;
észt. <i>selge</i> = rein, klar;	<i>žolduz</i> = csillag; <i>žili</i> =
lp. <i>čälget</i> = purus;	melegíteni;
ost. <i>sel</i> = weiss;	<i>žilit</i> = megmelegíteni;
vog. <i>šali</i> = weiss, glänzend	uig. <i>julak</i> = fáklya;
	čag. <i>jillak</i> = fénylő;
	osm. <i>jıldirim</i> = villám;
	<i>čil</i> = ragyogó, fényes (čil
	<i>akče</i> = új, azaz fényes
	ezüst).

392) *csipő* = *coxa*, *Hüfte*.

finn. <i>hüppää</i> = pars dorsi	t. t. <i>sap</i> = több tárgynak alsó,
tuberosa ad scapulas;	vastag része; így pl. a
észt. <i>saps</i> = Vorderbug der	növény tökocsánya, a
Pferde;	fegyver fogantyúja, stb.
lp. <i>čüpot, čäpet</i> = collum;	
vog. <i>sip</i> = Hals.	

BUDENZ szerint a «pars protrudens corporis» alapfogalmát zárván magába.

395) *csomó* = *nodus*, *tuber*.

finn. <i>solme, solmu</i> = nodus;	t. t. <i>čuma</i> = dögvész, pestis;
lp. <i>čuolm</i> } Knoten.	čag. <i>čom</i> = egyesített, tömött,
mord. <i>sulma</i> }	mind;
	<i>čumak</i> = buzogány, gömb;
	<i>com, cum</i> = leguggolni, fű-
	rödni.

403) *csuk* = *claudere*, *einschiessen*, *einstecken*.

finn. <i>tukki</i> = verstopfen, ver-	čag. <i>tik</i> , <i>tuk</i> = bedugni be-
<i>schliessen</i> ;	<i>zární</i> ;
ész. <i>tukki</i> = drängen, stop-	<i>tokta</i> = feltartóztatni, aka-
<i>fen</i> ;	<i>dályozni</i> .
zürj. <i>tupki</i> = zustopfen.	<i>tok</i> = tele, jóllakott.

255) *dér* = *Reif*; *dermed* = *erstarren*.

finn. <i>tyrmiü</i> = rigidus, vix	čag. <i>kirau</i> = <i>dér</i> , <i>fagy</i> ;
<i>flexibilis</i> ;	<i>kir</i> = ősz, szürke (v. ő. <i>dér</i>
ost. <i>tarim</i> = hart.	[<i>Reif</i>], <i>deres</i> [<i>grau</i>]).

265) *dorgál* = *rügen*, *züchtigen*.

zürj. <i>dor</i> = schmieden;	t. t. <i>tört</i> , <i>dürt</i> = taszítani,
mord. <i>ture</i> = sich schlagen;	hozzáütni, serkenteni;
lp. <i>toro</i> = pugnare;	kaz. <i>tört</i> = összezúzni, szét-
finn. <i>tora</i> = jurgium, rixa.	<i>vagdálni</i> ;
	trkm. <i>dürti</i> = ösztöke, az álla-
	tok serkentésére;
	uig. <i>tarkila</i> = haragudni.

842) *él* = *Schwärze*, *Schneide*.

vog. <i>elmi</i> = Schneide;	oszm. <i>bile</i> , <i>bele</i> = élesíteni, kö-
<i>elmiñ</i> = scharf.	szőrültni;

Hogy a magy. *él* s az ugor *el* csak egy előbbi *bel*-ből eredhetett, mely a törökben ma is föltalálható, könnyen föltehető.

848) *elő* = *vordere* *elé* = *vor* *elől* = *voran*.

finn. <i>ete</i> = locus anticus, quod	čag. <i>eli</i> = <i>elé</i> ; <i>ilej</i> = <i>elő</i>
<i>ante est</i> ;	<i>rész</i> ;
lp. <i>aut</i> = <i>vor</i> ;	<i>alin</i> , <i>elin</i> = <i>előre</i> ;
zürj. <i>il</i> = <i>ferne</i> ;	uig. <i>ilik</i> = <i>első</i> , <i>fejedelem</i> ;
vog. <i>eli</i> = <i>vor</i> ;	oszm. <i>ilk</i> = <i>először</i> .
ostj. <i>jel</i> = <i>vordere</i> .	

849) *em* = *lactare*; *emlék* = *mammae*: *emse* = *Sau*; *eme* = *femella*.

finn. <i>ime</i>	} <i>saugen</i> ;	t. t. <i>em, im</i> = szopni;
ost. <i>em</i>		<i>emzik</i> = szopó;
zürj. <i>nimal</i>		<i>emcik</i> = csecsbimbó, mell;
lp. <i>íamme</i>		<i>ene</i> = anya.

finn. *emü* = anya.
 ost. *ima* = Weib;
 zürj. *en* = Frau.

850) *ember* = *Mensch, Mann*; tulajdonképen a felnőtt férfi, mint a gyerek ellentéte.

HUNFALVY a magy. «ember» szóban — a vogul hitregére támaszkodva, mely az embert a levegő fiának tartja — a vogul *elm* (lég) és a finn-ugor *ger* (gyermek) szavakat akarja fölfedezni. Ennél fogva, hogy a földszülötte a magyaroknál ég-, vagy légszülötte volna, csak hypothesis, mely először fogalmilag nagyon merésznek látszik, másodszor hangtanilag sem egészen igazolható, mivel a belhangi *m*, mint egyéb példákból látható, gyakran *mb*-vé, vagy *mg*-vé változik. (V. ö. ám—ámbolog, rom-rombol). Tehát *mb* és *mg* csak hangtársulásnak tekinthető; és így úgy látszik, hogy ember egy eredeti *emer* vagy *emger*-től származott és nem is lehet összetételnek tartani. E nézetből kiindulva, én az *em*—*emb*, helyesebben *emg* töszótagban a t. t. *em-emg*-et (fáradozni, vesződni) és az ember-, vagy *emger*-ben a fáradozót, törekvőt jelentő igenevet látom, minthogy ebben olyan eszmenet van kifejezve, mely a régi nomád gondolkodásmódnak inkább megfelel, mint a mythologiai alapon nyugvó légi fölvétel. (V. ö. lat. *vis* — *vir*; tör. *erük* [erő] — *er* [férfi]: persa *merd* [férfi] — német *mord* [mann]: szláv *muž* [férfi] — *mučit* [gyötörni], stb).

BUDENZ az említett származtatásoktól eltérőleg, «ember»-ben finn-ugor *em, emb* (nagyobb; *enü, ine*-től = nagy) és *er* (férfi) szóelemeket, következőleg a «mas magnus» (felnőtt

férfi) jelentést, mint a *gyerek* ellentétét akarja fölfedezni; mely utóbbiban a «kis ember, fiatal ember» jelentését sejtí. Mint látható, mind a három származtatás csak kombináción alapúl és a talányszerű szónak végleges megoldása a jövőtől várható.

856) *ének* = *cantus, cantio.*

finn. <i>ääne</i> = vox hominum	čag. <i>ön</i> = hang, szó; <i>önle</i> =
et animalium, sonus;	hívni;
lp. <i>jäna</i> = vox, sonus.	kirg. <i>en</i> = hang, szó;
	alt. <i>ün</i> = hang;
	t. t. <i>inle</i> = nyögni, nyöszö-
	rögni.

Fogalmi tekintetben v. ö. oszm. *čagir* = kiáltani és énekelni; čag. *žar* = kiáltás; kirg. *žir* = énekelni.

860) *epe* = *Galle.*

mord. <i>süpä</i> =	} Galle	čag. <i>öpke</i> = harag, epe (kép-
zürj. <i>söp, sep</i>		leges értelemben);
finn. <i>sappe</i>		öt = epe.
ost. <i>sip</i>		

864) *erdő* = *Wald* (alapjelentése: tömeg, sokaság, mint BUDENZ helyesen fölveszi).

ost. <i>ārat</i> = Anzahl, Menge;	čag. <i>or</i> = duzzadás, áradás;
vog. <i>ari</i> = viel;	oszm. <i>orman</i> = erdő;
	t. t. <i>ordu</i> = tömeg, emberek
	gyülekezete, horda.

Orman-ban épen úgy, mint ordu-ban a tömeg, gyülekezet fogalma van kifejezve és mindkettőnek alapja *or* tőszótag.

871) *es* = *fallen, herabfallen.*

vog. <i>is</i> = herabsteigen;	t. t. <i>dös, tös</i> = esni, leesni;
zürj. <i>us</i> = fallen;	<i>as</i> (l. alább <i>asak</i> = le,
finn. <i>istu</i> = sedere,	lent szónál).

mord. *oza* = sich setzen ; kirg. *öš* = fogyni, enyészni.
 čer. *voz* = cadere.

Tekintetbe véve, hogy a trilitteralis tőszótagok képviselik a régibb formákat, a mit BUDENZ is megenged, a tör. *töš* alakot kell primitivebbnek tartanunk.

876) *ész* = *Verstand, Klugheit*; *eszmél* = *reputare, considerare*;
esmer, ösmer = *erkennen*.

vog. *os, es* = *Verstand*; čag. *is, es* = *ész, elme*;
 ost. *ož* = *Verstand, Urtheils-* *islih* = *eszes, értelmes*;
 vermögen. osm. *ismarla** = *ajánlani, eszé-*
 be juttatni
 us = *ész, ügyesség*.

* Lásd: *ismer*.

879) *év* = *Jahr*.

finn. <i>ikä</i>	} <i>Jahr</i> .	t. t. <i>il, jíl</i> = év.
mord. <i>ie, i</i>		
čer. <i>i</i>		
lp. <i>jake</i>		

512) *facsar* = *auswinden, ausringen*.

finn. *pusera* = *comprimere*; t. t. *bas* = nyomni, melyből
 čer. *pizir* = *premere*; egy ma nem használt
 zürj. *pizirt* = *ausdrücken*; *basar*.
 ost. *pazirt* = *drücken*; (V. ö. *čik* — *čikar*) *causa-*
 vog. *piškärmüt* = *zwicken*. *tivum* fogadható el, mely a ma-
 gyar *facsar*-hoz közelebb áll,
 mint az ugor *puser, pizir,*
 pazir stb.

Minthogy hangcserélődéssel szórványosan *fetke* is használatban van, BUDENZ nem *fek*-et, hanem *fet*-et akarja tőszótagul fölismerni; de elfelejti, hogy a magy. *pej* a *fek*-fekete-vel összefügg, tehát szövegző *t*, *k*, helyett nem vehető föl.

532) *feküsz, feksz = liegen.*

- čer. *pükt* (munušto p.) = in- alt. *pök* = lehajolni, meghaj-
 cubare ovis; tani magát;
 votj. *puk* = sitzen, sich setzen; *pükte* = meghajlítani, le-
 zürj. *pukal* = sitzen. fektetni:
 (V. ö. magy. fektet.)

533) *fél = dimidius, dimidium.*

- lp. *pele* = dimidius, dimi- alt. *pöl* = osztani:
 dium; *pölük* = osztály, rész;
 mord. *pälä, pele* = halb, Hälfte; kirk. *böle* (kardás) = fél (test-
 čer. *pēle* = dimidium; vér).
 ost. *pelak* = Hälfte.

543) *féreg vermis.*

- vog. *pērik* = Ungeziefer; t. t. *pürge, pire* = bolha,
 ost. *puriñ: p. voj* = Spinne.

544) *férj férflú) = maritus, vir.*

- čer. *pörgö* = Mann, männ- osm. *erkek* = férfi, him;
 lich; t. t. *er* = férfi, him.
 ergä = Knabe;
 finn. *yrkö* = Mann.

556) *fogy = decrescere, diminui, consumi.*

- észt. *pūdu* = mangeln, fehlen; alt. *püt* = tönkre menni, el-
 finn. *puuttu* = deesse; fogyni.
 čer. *puč* = decrescere.

562) *forog = sich drehen, kreisen; fordul = sich herumdrehen;*
förgeteg = tempestus.

- finn. *pyöry* = vertigo; t. t. *bor, bur* = fordítani,
 pyörö = sese volvens; keringeni
 észt. *pör* = Drehung; *burgu* = furó;

mord.	<i>puveŕa</i> = drehen ;	oszm.	<i>firla</i> = forogni, kerin-
čer.	<i>pör</i> = sich drehen ;		geni ;
zürj.	<i>bergal</i> = sich, drehen ;		<i>firtina</i> = szélvész, for-
vog.	<i>per</i> = drehen, wenden.		gósztél ;
		alt.	<i>porogon</i> = vihar ;
		kaz.	<i>bor</i> = fordítani, csavarni ;
			<i>borot</i> = fordítani, meg-
			fordítani.

564) *fos* = dünner Koth van Menschen und Thieren.

ost.	<i>poš</i> = Koth, Unrath ;	osm.	<i>fiski</i> = az állatok trágyája,
vog.	<i>poži</i> = merda ;		ganéja.
finn.	<i>paska</i> = excrementum		
	ventris ;		
lp.	<i>paik, paika</i> = stercus ;		
čer.	<i>pušked</i> = Durchfall ha-		
	ben ;		
mord.	<i>piskeze</i> = Durchfall ha-		
	ben.		

566) *fő* = kochen ; *sieden* ; *főz* = kochen.

mord.	<i>píje, pi</i> = kochen ;	t. t.	<i>püş, piš</i> = főzni, sütni,
zürj.	<i>pös</i> = heiss, glühend ;		főni, megérni ;
votj.	<i>poš</i> = kochen ;	jak.	<i>bus</i> = megfőtt ;
čer.	<i>püž: püž (vūt)</i> = sudor		<i>busar</i> főzni ;
	(tulajdonképen : Hitz-	kirg.	<i>püs</i> = főni, sülni, meg-
	wasser.)		érni.
vog.	<i>pajt, pēt</i> = kochen.		

568) *fúj, fú* = blasen.

ost.	<i>pū</i> = blasen, aufblasen ;	t. t.	<i>púla, püle</i> = fújni, rále-
vog.	<i>puo, pül</i> = blasen,		helni.
zürj.	<i>pöl'al</i> = blasen, aufbla-		
	sen ;		

mord. *puva* = wehen, blasen ;

čer. *pu* = flare ;

finn. *pukha* = anhelatio.

579) *füst* = *Rauch*.

vog. *posim* = Rauch ;

ost. *puziñ* = Rauch ;

osm. *pus* = száraz köd, füst.

(A *Lehcei Osmani*-ban kö-
vetkezőleg van körül-
írva :

هوانك روی ارضه باصلنان دومانى

azaz : füst, mely a föld
felett, a levegőben el-
terjed. Lásd a fennebbi
mű 370. l.)

alt. *iš* = füst ; *išta* = füstöl.

80) *gazdag, kazdag* = *reich, wohlhabend*.

finn. *kasea* = gross, zahlreich ; t. t. *kaz-an* = nyerni, meggaz-
koso = reichlich : dagodni.

mord. *kozá* = reich.

A mint BUDENZ úr a *kaz* tőszótagban a «számos, bőséges»
alapfogalmat találja föl, épen úgy lehet, a finn-ugor *kaz, kos*
mellett, a t. t. *kaz*-t is e tekintetben vennünk.

87) *gugg* = *hocken* ; *gugorod* = *niederhocken*.

finn. *kykky* = hockende Stel- t. t. *čök* = leülni, ülni ;

lung ;

čökük = a mi ül (épüle-

lp. *čokkete* = niedersetzen.

tekről).

A lp. *čok* mellett itt a tör. *čök* is tekintetbe jöhet.

184) *gyakor* = *häufig*.

észt. *sagarik* = der Inbegriff
des Dichten und Häufigen.
 čag. *sokur* = vak, sűrű, tömött;
 osm. *sagir* = süket (a szóképzés
 törvénye szerint hason-
 lólag a tömörség és be-
 zárttság motivumain ala-
 pulva).

186) *gyér* = *undicht, schütter, selten*.

észt. *sore* = dünn, undicht;
 finn. *harva* = rarus;
 mord. *šura* = undicht;
 votj. *šer* = selten;
 t. t. *sejr-ek, sirek* = ritka, gyér;
 sire = ritkitani, gyériteni.

191) *gyomor* = *Magen*.

ost. *numir* = rund;
 vog. *ŋqmr* = ovum;
 t. t. *jumru* = kerek, kerekíteni.

Azon esetben, ha a gyomor, és a kerekesség, kerület fogal-
 mait azonosítani akarjuk, e célra inkább ajánlkozik a tör.
jumru.

183) *gyönyörű* = *lieb, reizend; gyönyör* = *Freude*.

mord. *kenär* = Freude.
 uig. *köndür* = örvendeztetni;
 čag. *köngül* = szív, vidámság,
 gyönyör.

189) *gyüldöl, gyüldöl* = *hassen*.

finn. *hylkää* = repudiare, reji-
 cere;
 észt. *ülga* = Eckel;
 lp. *čolle* = expuere;
 mord. *selge* = speien;
 zürj. *sölal* = spucken;
 čag. *jau* = ellenség;
jaula = ellenkedni;
 kirg. *jeü* = ellenség;
jeüle = ellenségeskedni.

Hogy vajjon a gyűlölni, megvetni, utálni fogalmakat, a nekik kifejezést kölcsönző köpés külső cselekvésével, a mint BUDENZ teszi, lehet-e azonosítani, egyelőre függőben kell hagynunk; a magy. hosszú *ü*-ből mindenestre előbbi kettőshangzóra lehet következtetni.

88) *hab* = *Welle, unda*.

vog. <i>kump</i> = Welle;	alt. <i>kum</i> = hab, hullám;
ost. <i>χump</i> = Welle.	kirg. <i>kompai</i> = áradni, felbuzogni.

153) *habar* = *miscere, agitare, turbare*.

mord. <i>čovora</i> = mischen, mengen;	t. t. <i>kabar</i> = felbuzogni, felduzzadni, fölemelkedni,
zürj. <i>sor</i> = mischen, mengen;	felzavarodni;
észt. <i>tubra</i> = quirlen;	čag. <i>kar, kour</i> = elegyíteni,
finn. <i>suurukse</i> = farina cibo fluido immiscenda.	összekeverni, összezavarni.

Kar úgy viszonylik hangtanilag *kabar*-hoz, mint a magy. *kan* a *kaban*-hoz (kandisznó); s épen így csatlakozik a két előbbinek, t. i. fölzavarodni és összekeverni, fogalmi analogiája is egymáshoz.

154) *háború* = *Auflauf, Tumult, Krieg*.

mord. <i>sumbra</i> = turbidus;	čag. <i>kaburti</i> = csöddülés, zaj;
észt. <i>somp</i> = Verwirrung;	<i>kabaruk</i> = csöddülés, áradás;
ost. <i>sump</i> = Faselei.	<i>kabar</i> = tódulni, áradni.

89) *had* = *Truppe, Geschlecht, Sippschaft*.

finn. <i>kunta</i> = complexus, collectio,	Ha BUDENZ úr a zürj. kód (val, vel) ragot itt tekintetbe vette, akkor a
lp. <i>godde</i> = Land;	

vog. <i>kant</i> = Truppe ;	t. t. <i>kat</i> = hozzáilleszteni, sor,
zürj. <i>köd</i> = mit.	sorrend, egyesíteni szót
	sem szabad figyelmen
	kivül hagynunk.

Egyébiránt úgy véljük, hogy *had*-nak alapjelentése: hadosztály, illetőleg egy hadseregnek sora, rendje ; innen a *család*, *nemzetiség* gyakorlati jelentése, innen a *hadnagy* cím is = egy hadosztály ezredese, egy kerület főnöke, mint az *Akadémiai Szótár* szerzői helyesen gyanítják. A szónak ilyen fölfogása mellett kell a *had*-at a tör. *kat*-tal (sor, szakasz) egyeztetni.

90) *hág* = *steigen*, *übersteigen*, *aufsteigen*.

vog. <i>kang</i> = <i>steigen</i> , <i>aufsteigen</i> ;	kirg. <i>kang</i> , <i>kangir</i> = ide s tova
ost. <i>χoñ</i> = klettern ;	hágni, kóborolni.
zürj. <i>kaj</i> = hinaufgehen.	

91) *hagy* = *lassen*, *verlassen*, *liegen lassen*.

lp. <i>kvode</i> = verlassen ;	čag. <i>koj</i> = hagyni, fedve
mord. <i>kadi</i> = lassen, verlassen ;	hagyni ;
čer. <i>kod</i> = verlassen ;	oszm. <i>koj</i> = letenni, fektetni ;
észt. <i>kadu</i> = verloren gehen ;	uig. <i>kot</i> = fekvé hagyni, el-
zürj. <i>kol</i> = lassen ;	ereszteni, elbocsátani.
vog. <i>kul</i> = lassen ;	
ost. <i>χaj</i> = wegwerfen.	

BUDENZ által az e rovatban fölhozott magy. *hagyapni* (köpni) szót én a t. t. *kaji*-val (hányni, okádni) szeretném egyeztetni. A mi a magy. *hagy* s a tör. *koj* (letenni) között levő fogalmi analogiát illeti, azt akarjuk megjegyezni, hogy a magy. *hagy* előbb megállapítani, meghatározni jelentésben használtatott.

V. ö. «napot hagyni» (= szabni, kitézni), *Magy. Szentek Legendáiban*, Toldy F.-től, 87. l.

155) *háj, héj* = *cortex, crusta, Fett, Schmer.*

vog. *squ* = Fell; t. t. *kij* = szél (margó), part;

ost. *sōχ* = Haut, Rinde; alt. *kuju* = határ, part, szél.

Hasonló magy.-tör. hangviszony van ennél is:

156) *haj* = *Haar.*

voj. *si* = erinis; t. t. *kil* = haj.

finn. *hiukse* = Haar.

99) *hal* = *sterben.*

finn. <i>kuole</i>	} sterben.	t. t. <i>öl</i> = meghalni.
mord. <i>kuli</i>		
čer. <i>kol</i>		
vog. <i>kql, kol</i>		
ost. <i>χal</i>		

157) *halk* = *leise, sachte, gemach.*

lp. *suolga* = leise, sachte; čag. *aluk* = szomorú, komor.

zürj. *cöl* = schweigsam;

finn. *hilja* = tacitus.

102) *hall* = *hören.*

finn. <i>kuule</i>	} hören.	t. t. <i>kul-ak</i> = fül;
lp. <i>kulle</i>		uig. <i>kul-kak</i> = fül, következő-
mord. <i>kuŕe</i>		leg: halló. (V.ö. köz =
čer. <i>kol</i>		szem és kör = látni.)
zürj. <i>kil</i>		
vog. <i>χol</i>		
ost. <i>χul</i>		

160) *hely* = *Ort, Platz, Stelle.*

finn. *tila* = locus; osm. *il, el* = hely, ország,

lp. *tilje* = occasio. tartomány;

Rum·ili = a görögök
országai, Rumélia.

kirg. *il* = telep, falu. = (V. ö.
BUDAÖV I. 203. l.)

123) *hervad* = *welken*, *verwelken*.

finn. *korventa* = *ustulare*, deu-
rere;

lp. *krorb* = *incendium*;
mord. *kirhta* = *brennen*.

Hogyha égni és hervadni fogalmak egyeztethetők, épen
olyan joggal lehet tekintetbe venni a t. t. *kor* = égés, parázs;
továbbá *kuru* = száradni, hervadni szavakat.

122) *hév, hé, hő* = *fervidus, calidus, calor*.

ész. *kē* = *kochen*, heiss sein, t. t. *kaj-na* = főni, forni.
glühen;

finn. *keittä* = *kochen*; alt. *köö* = hő.

čer. *kū* = *maturescere, coqui*.

162) *híj, héj, hézag* = *eitel, leer, Raum, Zwischenraum*.

finn. *sija, sia* = *locus, spa-* tat. *kűj* = gyenge, üres cse-
tium; kély;

lp. *saje* = Ort, Raum.

kűjre = gyengülni;

k. k. *ki* = bűn, véték;

kiliq = bűnös.

Hogy vajjon a hiú, üres fogalma, az ür, hézag fogalmával
egyeztethető-e, még mindig kérdéses dolog; de, hogy a gyenge,
csekély és hiú közötti fogalmi analogia következtében a tör. *kűj*
sokkal közelebb áll a magy. *híj*-hoz, mint a finn *sija*, az első
pillanatra is látható.

126) *hív, hü* = *fidus, fidelis*.

mord. *keme, käme* = glauben, t. t. *güv-en* = bizalommal
trauen. lenni, bízni.

163) *hó, hav* = *Schnee*.

lp. *sueve* = Schnee, nix; t. t. *kar* = hó;
finn. *suve, suvi* = tempestas čag. *kaj* = hózivatar (ez utób-
hiemalis tepida (?) biból *kajiš*, vagy *kiš-* =
tél).

129) *ho, hol, hová* = *wo, wohin; ha* = *wenn; hány* = *wie viel*.

ostj. *χo : χoje, χoj* = quis; t. t. *ki, kim* = ki; *kaj* = mely;
vog. *χon* = quis; *χot* = wo; *kaj-da* — hol,— hova;
finn. *ku-ka* = quis; *kaj-dag* = hogyan; *ka-*
ész. *kus* = wo; *kui* = wie. *čan* = (kajéagan-ból)
mikor?

133) *hólyag* = *Blase*.

finn. *kuula* = bulla aquæ; t. t. *kovuk, kuuk* = hólyag
ész. *kubl* = Pustel, Beule. dagadás.
lp. *koppale* = pustulare.

A *kov, kob* (fömlállani) törszótagból *kovul, koul, kuul* és ezekből *koulag, kuulag* (magy. hólyag) alakokat lehet fölvennünk.

136) *homlok* = *Stirn*.

votj. *kim* = Stirn; *kimes* = k. k. *kamak* = homlok;
Schädel; azerb. *kabak* = előrés.
zürj. *kim* = Augenbraue; (V. ö. persa *piš* = elő és
lp. *kulme* = palpebrae; *pišane* = homlok; továbbá
ostj. *χulim* = Augenbraue. ang. *forhead* = homlok.)

BUDENZ azon igyekvését, hogy a magy. *homlokot kulm-*ból

(előrész) és *luk*-ból (csont) akarja származtatni, mint erőszakos-
sat és helytelent elvetendőnek tartjuk.

142) *hosszú, hoszjú = lang.*

vog.	<i>kosü</i> = lang;	t. t.	<i>uzun, usun</i> = hosszú;
	<i>kosät</i> = weit;		<i>uzak, usak</i> = messze.
zürj.	<i>kuž</i> = lang;		
čer.	<i>kužo</i> = lang.		

144) *hoz = zu, an, bei.*

ostj.	<i>χοζα</i> = zu, an.	čag.	<i>kaš</i> = nál-nél, hoz-hez, mellett, mellé;
		uig.	<i>öz</i> = hoz-hez.

145) *húgy = urina, lotium.*

finn.	<i>kuse</i> = urina, lotium;	t. t.	<i>süd-ük, sid-ik</i> = húgy.
lp.	<i>ko,ŷa</i> = lotium;		
čer.	<i>kuž</i>	}	urina.
zürj.	<i>kuŷ</i>		
vog.	<i>kuš</i>		
ostj.	<i>χος</i>		

Ha BUDENZ úr a magy. *hab*-ot a finn-ugor *sopt-, šor*-val
egyezteti, miért nem volna nekünk is szabad a *húgy* töszótaggal
a t. t. *süd-ük* szót szembeállítani;

148) *húny, kún, kúm = schliessen, zumachen (die Augen).*

ostj.	<i>χαή</i> = blinzeln;	čag.	<i>kam</i> = bekötni, becsukni.
vog.	<i>koñ</i> = zuschliessen (Au- gen)		
zürj.	<i>kuñ</i>	}	zumachen.
cer.	<i>kum</i>		

151) *huz* = *ziehen*.

- ostj. *χús* = anziehen; čag. *oz, uz* = hosszabbítani,
 vog. *χqš, χas* = ziehen. nyújtani; előremenni,
 uzun = hosszú.

887) *igaz* = *rectus, justus, verus*.

- finn. *oikea* = rectus; uig. *ongai* = igaz.
 mord. *vide, vidü* = gerade;
 čer. *vik* = rectus.

BUDENZ szerint a magy. *iga-* egy előbbi *ingá-*, illetőleg *ing,* alakot gyanított velünk és ha ez így van, miért ne lehetne ez esetben a t. t. *ong* (igaz), *ongaj* (igaz, egyenes) szavakat, mint legalább is annyira analogokat a finn *oikea* mellé állítani?

901) *ip* = *Schwiegervater*.

- vog. *ūp* = Schwiegervater, uig. *übej, übeke* (esetleg: öpe,
 Schwager; öpeke) = ip;
 ostj. *ūp* = u. a. čag. *übeke* = nagypapa.
 lp. *ruoppa* = socer;
 finn. *appe* = socer.

915) *izzó* = *fervens, fervidus*.

- vog. *is- : isim* = heiss; čag. *is* = égés (is tej = meg-
 isil = warm werden; égetni, kozmásítani);
 ost. *vizila* = sich entzünden; *isiq* = meleg;
 zürj. *özji* = brennen; osm. *issi* = hő, izzó;
 lp. *acek* = ignitus; *issit* = melegíteni.
 mord. *eže* = sich wärmen.

Az *iz, is* csak másodlagos alakja az eredeti *kiz-nak* (meleg).

168) *jár* = *gehen, wandeln*.

- lp. *jorre* = circumire; uig. *jori* = menni, járni, bo-
 jorra = sich drehen; lyongani;

čer. <i>jer</i>	= orbis;	<i>jorik</i>	= menés.
zürj. <i>jor</i>	= Zaun;	osm. <i>jüri</i>	= menni, jární.
ostj. <i>jourt</i>	= drehen.		

Ha BUDENZ úr a magy. *jár*-nak az «ide s tova járkálni» jelentést adja, ez csak a finn-ugor *jor-jer*-hez való erőszakos megközelítés miatt történik, mely utóbbi alapján véve *gor-ger* (gömbölyű-vel rokon s a magy. *jár*-hoz nincs semmi köze.

169) *játék* = *Spiel*.

ostj. <i>jantk, jantχ</i>	= spielen;	alt. <i>jati-gan(jat-tól)</i>	= egy hang
észt. <i>juttu</i>	= Gespräch, Unterhaltung;	szer; szószerint:	játszó, előjátészó, egy előbb használatban volt, de ma már nem igen ismert játigetöböl.
mord. <i>jofita</i>	= erzählen;		
čer. <i>jod</i>	= fragen.		

Az ostják *jantk* ellen nem teszünk semmi kifogást, de annál inkább gáncsolnunk kell a többi finn-ugor példák fogalmi analógiáit, minthogy a beszélgetés és kérdés a játéktól igen-igen különbözik.

173) *jó, jav* = *gut*; *jog* = *dexter*; *jonkább* = *magis*; *gyógyul* = *sanari*; *javas* = *Wahrsager*.

vog. <i>jomas</i>	= bonus;	čag. <i>jak</i>	= jó, illő (e töoszótagból vannak képezve: <i>jak</i> = jól esni, tetszeni, kedvére lenni; <i>jakis</i> = illeni;
ostj. <i>jem</i>	= gut, dexter;		
	<i>jemin</i> = sanctus;		
votj. <i>umoj</i>	= gut;	<i>jaur</i>	= jósolni).
čer. <i>jumo</i>	= Deus;	sag. = <i>jobb</i> (kéz), egész- séges, felüdült;	
finn. <i>jumala</i>	= Deus.	ong. = <i>jobb</i> (kéz).	

18) *kell, köll* = *müssen, taugen*.

finn. <i>kelpaa</i> = taugen;	čag. <i>ku, kü</i> . Particula, melylyel
čer. <i>kül</i> = müssen;	a »kellés, szükségesség»
votj. <i>kul</i> = nöthig;	fejeztetik ki, de önálló-
vog. <i>kalen</i> = tauglich.	lag nem fordul elő.

23) *kér* — *bitten*; *kérd* = *fragen*; *keres* = *suchen*.

zürj. <i>kor</i> = bitten, einladen;	jak. <i>körd-üö</i> = kérdezni;
votj. <i>kur</i> = bitten;	kaz. <i>kelja, küle</i> = kérni, kol-
finn. <i>kerjää</i> = betteln.	dúlni.

24) *kéreg* = *Baumrinde*.

finn. <i>kärnä</i> = Rinde;	t. t. <i>kir-ag</i> = küloldal, külső,
vog. <i>ker</i> = Rinde.	szél. V. ö. ném. Rand
čer. <i>kür</i> = dicke Linde.	(szél) és Rinde (kéreg).

26) *kés* = *Messer*.

ostj. <i>kěže</i> = Messer;	čag. <i>kis-er</i> = kés, fejsze.
vog. <i>käsüj, küsi</i> = kés.	(کسر) lásd BUDAÖV II. 177).
	t. t. <i>kis, kes</i> = vágni.

32) *kevély* = *stolz, arrogant*.

finn. <i>keimeä</i> = elate se gerens,	uig. <i>kevenž</i> = bizalom;
caput superbe jactans.	<i>kerez, kürez</i> = büszke, kevély.

33) *kevés, kevis* = *gering, wenig*.

finn. <i>keives</i> = levis;	uig. <i>kemiš</i> = kevés;
<i>keriä</i> = leicht;	<i>kemišmek</i> = kevésre be-
zürj. <i>kípid</i> = leicht;	csülni;
ost. <i>kabak</i> = leicht.	kaz. <i>kim</i> = kis, kevés;
	<i>kime</i> = kisebedni, keve-
	sedni;
	<i>kimet</i> = kicsinyíteni;
	alt. <i>kem</i> = hiány, szükség.

A *kevés* és *ostj. kabak* közötti hangbeli analógiát mi résznek találjuk !

37) *kígyó, kilgyó* = *Schlange*.

finn. *kaljame* = glatt, schlüp- t. t. *kajan, kajgan* = síma,
frig; csúsós;
kaljo = langer u. schma- *kaj* = csúszeni, sikamlani;
ler Stock. *čag. žijan* = kígyó;
mord. *kalíš* = nackt. *kel* = kopasz, tar.

46) *kopács* = *putamen nucis*; *kovád* = *a putamine solvi*.

mord. *kuva* = Rinde, Kruste; t. t. *kabik, kabuk* = kéreg, héj,
észt. *koba* = Kieferrinde. hüvely;
lp. *kuop* = Schimmel. *kobul* = lehámlani, a kér-
get, vagy héjat eldobni
és ebből *korul* = elvál-
tozni.

54) *kő* = *Stein*.

finn. <i>kive</i>	} Stein.	t. t. <i>kaja</i> = szikla, kő. (A régi
ost. <i>kevi</i>		magyar nyelvemlékek-
vog. <i>keu</i>		ben a <i>kő</i> szikla jelentés-
votj. <i>ko</i>		ben fordul elő, mert a
čer. <i>kü</i>		modern <i>szikla</i> szláv ere-
		detű.)

60) *köröm* = *unguis, ungula*; *karmol, körmöl* = *unguibus ferire*.

zürj. *kirim* = Hand, Faust; t. t. *tirn-ak* = köröm (előbb
mord. *kurmes* = hohle Hand; tirmak, ebből:) *tirmala*
lp. *korbmo* = klettern. = kúszni, kapaszkodni.

A magy. *köröm* finn-ugor analógiáját csak hangtani tekin-
tetben lehet helyeselni, de fogalmilag nem; mivel a kéz, ököl
és köröm lényegesen különböznek egymástól, mert nemcsak
a kéznek, hanem a lábnak is vannak körmei.

63) *köszörül* = *schleifen, wetzen.*

zürj. <i>kesli</i> = schleifen ;	kirg. <i>kazi, kasi</i> = vakarni,
finn. <i>koske</i> = aciem securis	megvakarni ;
reficio ;	<i>kaspak</i> = a mi az üst
mord. <i>kockeře</i> = kratzen.	fenekéről le van ka-
	parva.

65) *köt* = *binden* ; *kötél* = *Strick.*

finn. <i>kytke</i> = numella ligare ;	oszm. <i>kit</i> = szilárd, erős, meg-
észt. <i>küte</i> = Halfter für Rind-	kötött ;
vieh ;	jak. <i>kötöl</i> = fék ;
lp. <i>katke</i> = colligare.	čag. <i>kati</i> = kemény, szilárd ;
	<i>katta</i> = megszilárdítani ;
	oszm. <i>kij</i> = kötni = (Nikiah
	<i>kij</i> = házasságot kötni.)

67) *köz* = *intervallum, spatium.*

finn. <i>keske</i> = media ;	čuv. <i>χοја, хоѣ</i> = között ;
lp. <i>kaska</i> = Mitte ;	kirg. <i>kasik</i> = csipő.
zürj. <i>kežin</i> = zwischen ;	A «test-közép» olyan
mord. <i>keska</i> = Hüfte.	analogia, mely a fönnebbi-
vog. <i>kooll</i> = Mitte.	hez úgy viszonylik, mint a
čer. <i>kedal</i> = Lende.	mord. <i>keska</i> a többi finn-
	ugor példához.

75) *kutya* = *Hund.*

votj. <i>kuča</i> = Hund ;	čag. <i>kučuk, küčük</i> = a kutya
vog. <i>kuša</i> = Hund ;	kölyke (szorosan meg-
mord. <i>kutka</i> = das Junge des	különböztetendő a <i>kičik</i>
Hundes.	= kicsiny-től).

730) *lak* = *habitare, degere.*

finn. <i>lakkan</i> = subsistere ces-	čag. <i>lak, lag</i> = hely, lakhely ;
sare, desinere ;	<i>lakla</i> = lakni, letelepedni ;

mord.*lotka* = stehen bleiben. t. t. *lakum* = vajt út, akna.
(V. ö. oj = vājini és oj
= ház.)

Lak igealakban csak a középázsiai törökségben használatos (lásd BUDAÖV II. 186), a nyugoti török nyelvben pedig nagyobbára csak összetétben fordul elő. Így *kış-lak* = telelő hely, *jaj-lak* = nyaraló hely, *tuz-lak* = sóakna stb.

732) *lång* = *flamma*.

finn. *loimu* = starke Flamme; t. t. *jan* és *jañ* = égni, föl-
leimaa = lodern. lobbanni;
oszm. *jangin* = tűzvész;
kírg. *žangak* = tüzes.

735) *lap* = *Flüche, Platte, Blatt*; *lapos* = *eben, flach*.

finn. *lappia* = *latus et planus*; t. t. *japalak* = *flach*;
lappia = *flache Seite*; *japarak, japurak* = *falevél,*
észt. *lapp* = *flach*; *lomb*.
čer. *lapa* = *palma manus*;
mord. *lapš* = *flach*;
ost. *lopsaz* = *Teller, Schüssel*.

736) *láp* = *Lache, Ueberschwemmungsterrain*.

finn. *lampe* = *lacus minor*; čag. *lapa* = *pép; mocsár*.
lp. *labbek* = *palus*.

737) *lassú* = *tardus, lentus*.

lp. *lossed* = *gravis, onus, pondus*. čag. *jašun* = *titkos, elrejtett,*
lassú;
jašur = *eldugni, valamit*
eltitkolni. Titkos és lassú
sok nyelvben azonos fo-
galmak.

743) *legény* = *juvenis*.

vog. *lengä* = jung verheiratet. t. t. *jengi, jangi* = fiatal, új;
jigit (eredetileg *jengit*) =
 ifjú;
jegitlik = hősiesség.
 (V. ö. orosz *mladi* = ifjú
 és *mladeczki* = vitéz,
 hős.)

752) *lep* = *obtegere, obruere*; *lepel* = *tegmen*.

vog. *lēp, lep* = bedecken; t. t. *jap, jep* = befödni, beta-
 votj. *lip* = bedecken; karni;
 čer. *lebed, leved* = tectum. *japak* = fedel, takaró.

762) *ló* = *equus*.

vog. *lū* = Pferd; kirg. *lau, lav* = váltott lovak,
 ostj. *lori* = Pferd. előfogat;
lauzi = előlovag, csatlós.
 (A *ló* jelentése itt tágabb
 értelemben veendő, valamint
 a kezdő vocalissal ellátott *ulav*,
uluk = lovagló állat *ló* is.
 V. ö. 287. lap.)

635) *makacs* = *halssturig*.

zürj. *mug* = eigensinnig, nach- kirg. *muk* = fősvény, kíváncsi;
 denkend. alt. *mukan* = a ki búslakodik.

636) *mar* = *beissen*.

finn. *murta* = frangere; alt. *mura* = fogyni, gyöngültni;
 észt. *murda* = frangere; (közi *muradi* = szeme
 ostj. *mürt* = frangere: elhomályosodott).
 zürj. *murjas* = anbeissen.

642) *múrt* = *tunken, tauchen*.

vog. *mūr* = untertauchen; čag. *mal* = mártani, bemerí-
zürj. *mört* = hineinstecken; teni;
kaz. *man* = mártani.

643) *más* = *alius*; *másik* = *alter*

finn. <i>muu</i>	= alius ;	t. t. <i>baš-ka, paš-ka</i>	= más, ide-
lp. <i>mubbe</i>	= alter ;		gen ;
vog. <i>môt</i>	= alius ;	uig. <i>basa</i>	= más ;
zürj. <i>möd</i>	= anderer ;	<i>basaki</i>	= idegen, máskép ;
čer. <i>molo</i>	= alius.	kirg. <i>baska</i>	= különbözö (iki
		<i>baska</i>	= két különbözö
			dolog).

A finn-ugor *to* (az) és *toise* (más) közötti rokonság, melyre BUDENZ a magyar *más* és egy fölvett mű közötti analógiát alapítja, a törökben *bu* (ez) és *bas* között könnyebben kimutatható.

651) *men* = *ire, abire.*

vog.	min	} ire, abire.	uig.	meng	} menni, sietni;
ost.	men		čag.	mang	
votj.	min		alt.	mengede = sietni;	
lp.	manne			mengedē = siető, gyors.	
finn.	mene			Az analogia gyors és menni	
mord.	māne			közt, a magy. gyors és tör.	
čer.	mi		joriš (menni) közt levő kölcsönös viszonyban is kimutatható.		

652) *menül, menyül* = *luxari, ausrenken, ausbiegen.*

mord. *mäne* | biegen, umbie-
ostj. *mënd* | gen;
vog. *mänit* = reissen.

t. t. *mög, möng* = meghajtani,
hajlítani;
mögrü = meghajlított,
görbe;
(*Mög* a *bök-, бүк-*nek va-
riánsa az ajakhang megváltoz-
tatásával.)

654) *menny* = *coelum*.mord. *menel*, *menil* = ég.

uig. *möng*, *meng* = örökkévalóság, a földfeletti; és vallásos értelemben ég, innét: mengki ata = mennyei atya, isten;

jak. *mängge* = halhatatlan, örök; *mängge tanara* = égiisten, megkülönböztetésül a földalatti istentől.

660) *met*, *metsz* = *schneiden*.

finn. *mätkää* = hinschlagen, kirk. *meče* = levágott (barom, hinschmeissen; vagy ennek egy része),

lp. *muce* = confringere. valószínűleg *meč*, *bič* = vágni, metszeni többl.

426) *néz*, *níz* = *sehen*, *ansehen*, *schauen*.finn. *näke*mord. *näje*ost. *ni*vog. *negl*, *nejl*} *sehen*mong. *nidon* = szem;*nidü* = nézni, szem-

lélni szavakat sem

szabad figyelmen ki-

vül hagyni.

Néz, mint BUDENZ helyesen megjegyzi, *nejz* eredeti alakjában (ugor *näg*, *sk*) frequentativum, de alkalmilag a

427) *nő*, *né* = *uxor*, *femina*; *nőszik* = *uxorem ducere*.mord. *ni*vog. *nē*, *ne*, *neu* } *Weib*;ost. *ne*, *ni*finn. *neite* = *virgo*;lp. *neita*, *neit* = *filia*;zürj. *nil* = *Mädchen*.t. t. *nene* = *anya*;alt. *naj*, *nai* = *társ* (v. ö.*kataš* = *társ és katun*= *asszony*);

najilaž = *társulni* (házasodni? férjhez menni?);

k. k. *naiđe* = *barát*.

436) *nyárs* = *Spieß*.

vog. *ńarši* = junger Ausschlag t. t. *jara* = megsebesíteni :
im Walde ; *jariči* = megsebesítő.
ost. *ńorsi* = Gesträuch.

440) *nyer* = *gewinnen*.

ost. *ńerem* = wegnehmen ; čag. *jeng* = legyőzni.
vog. *ńir* = herausziehen ;
mord. *nelge* = wegnehmen.

A *nyer* alapfogalma a *Magy. Akad. Szótára* szerint: valamit verseny, erőfeszítés által elérni; és ez értelemben jobban megfelel az «előnyvel kivívni» alapjelentésű tör.-tat. *jeng*-nek, mint a «kivenni, kihúzni» finn-ugor fogalomnak.

441) *nyers* = *roh*.

vog. *ńar* = roh ; t. t. *jar* = meztelen, szegény
ost. *ńar* = roh, kahl, nackt ; *jarli* = szegény, nyomorúlt ;
zürj. *ńar* : *ńar-bord* = Fledermaus. oszm. *jarasa* = denevér.

445) *nyíl* = *sich öffnen* ; *nyit* = *öffnen*.

vog. *ńit* = gebären ; t. t. *jail, jajil* = szélesbedni,
ńol = sich abtrennen ; kinyúlani, nyílni.
ńulm = Wunde ;
ost. *ńolimt* = sich mausen ;
ńulem = Wunde.

451) *nyugod* = *ruhen* ; *nyugat, nyugot* = *Untergang der Sonne, West.*

észt. *nukku* = schlummern ; kaz. *joko* = alvás ;
finn. *nukku* = obdormiscere ; *jokla* = aludni ;
lp. *nokke* = obdormiscere ; *joklat* = elaltatni.
mord. *nuva* = obdormiscere ;
zürj. *dugdi* = aufhören ;
vog. *ńuntłaxt* = ruhen.

Annak daczára, hogy a szemre nézve tetszetős rokonság van a t. t. *jok, juk* és a magy. *nyug* között, én az egész párhuzamot hibásnak tartom, mivel a *nyug*-ban a «letevés, sülyedés» alapfogalmát: a t. t. *jik* gyököt látom.

455) *nyuvad* = *suffocari*.

finn. <i>juuttu</i> = deficere viribus	t. t. <i>jut</i> = romlás, pusztulás,
BUDENZ egy régi <i>ń, g</i> ,	ragályos járvány, mely
<i>ń, b</i> alakot vesz föl,	egy előbbi <i>ju</i> -nak passiv
melyből a <i>ju</i> gyök szár-	formáját képviseli, kö-
mazott. Mi azt hisz-	zelebb áll.
szük, hogy a	

456) *nyúz* = *schinden, abhüuten*.

lp. <i>ńuove</i> = pellem detrahere	t. t. <i>jüz</i> = nyüzni, a felső
vog. <i>ńuj</i> = schinden	takarót lehúzni (<i>jüz, jüs-</i>
ost. <i>ńāxs, ńāgas</i> = abschälen.	től = külső, küloldal,
	ábrázat).

458) *nyü, nyő* = *sich abwetzen*.

mord. <i>nevile</i> = sich abnutzen;	t. t. <i>jol, jul</i> = gyalulni, simí-
čer. <i>niald</i> = permulcere;	tani.
ész. <i>nülge</i> = schinden;	
finn. <i>nylke</i> = schinden.	

917) *ó, ov* = *alt*; *avúl* = *alt werden*.

lp. <i>obme, ome</i> = vetus;	t. t. <i>oval</i> = széttörni;
finn. <i>ammo</i> = alte Zeit;	kirg. <i>ovak</i> = széttörött;
mord. <i>umok</i> = lāngst.	čag. <i>obra</i> = összedőlni, le-
	omlani, elromlani.

Minthogy a magy. *ó* csak tárgyak régiségére, nem pedig személyekére vonatkozik, azért azt hiszem, hogy ennek alapjelentésében az «elhasználni, megromlani, elveszni» fogalmat lehet fölfedezni.

918) *odú, odu* = *Höhle, Loch*.

finn. <i>onte</i>	= cavus;	alt. <i>odu</i>	= szoba, lakás, fészec;
mord. <i>undā</i>	= Höhlung;	<i>odula</i>	= szállást találni;
ost. <i>ont</i>	= das Innere;	ujg. <i>otu</i>	= kívájni;
vog. <i>qnter</i>	= uterus;	<i>otuk</i>	= lyuk;
lp. <i>ruord</i>	= hohl.	čag. <i>uj, oj</i>	= kívájni, ásni;
		<i>ojuk</i>	= lyuk; uja = fészec.
		osm. <i>oda</i>	= szoba.

920) *okád* = *vomere, auswerfen*.

ost. <i>ōgot</i>	= auswerfen;	čag. <i>ok</i>	= dobás, lövés;
<i>ūgol</i>	= speien;	<i>okla</i>	= dobni;
vog. <i>ājt</i>	= brechen.	kaz. <i>okši</i>	= okádni, köpni.

BUDENZ nagyon téved, ha nyakatekert theoriáinak kedvéért a magy. *okránd*-ot (undorodni) ide számítja, mert ez a t. t. *ikren, igren, ijren*-nel (undorodni) azonos.

925) *oldal* = *Seite*.

vog. <i>qñtil</i>	= Rippe, Seite;	t. t. <i>jandak, jandaj</i>	= (oldalához) mellé álló; a jan,
ost. <i>oñti-lū</i>	= Rippe.	<i>jañ-tól</i>	(oldal).

A magy. *oldal*, ha a töszónak *ol*-t fölveszszük, nagyon emlékeztet egy hason tör. formatióra, t. i. *kaptal* = mellette, mely *kap* és *tal*-ból származik.

927) *olvad, olu* = *liqueescere*.

finn. <i>sulaa</i>	} liquescere, liquefieri.	jak. <i>ul</i>	= olvadni, fölengedni;
észt. <i>sula</i>		<i>ular</i>	= olvadni (liquefieri);
mord. <i>sola</i>		<i>öl, ül</i>	= nedves; tenger.
čer. <i>šol</i>			
zürj. <i>sil</i>			
vog. <i>tol</i>			

Míg az ugor példák mindenütt kezdő sziszegőhangot mutatnak, addig a tör. példák, a magy. *ol*-hoz hasonlóan, sibilans nélküliek.

932) *orr, ór* = *Nase, Schnautze, Schnabel.*

finn. <i>turpa</i> = Schnautze ;	t. t. <i>burun</i> = orr ; hegyfok ;
mord. <i>tírva, turvā</i> = Lippe ;	čag. <i>burut</i> = orrmány ; bajusz.
čer. <i>türvö</i> = labium ;	
ost. <i>torip</i> }	Lippe.
zürj. <i>tirp</i> }	

A finn-ugor példákban kezdő *t*, a törökben pedig kezdő *b* van, mely a magy. *orr*-ban hiányzik. Az *orr* alapjelentése tulajdonképen : kiálló, kiemelkedő. V. ö. tör. *burun* = hegyfok.

935) *oszol, oszlik* = *sich theilen, auseinander gehen* ; *oszt* = *vertheilen.*

vog. <i>oꝣsü</i> = Stück ;	čag <i>oš-uš</i> (gyökből, usák) =
<i>oꝣsüt</i> = zerhauen.	kicsiny ;
finn. <i>osa</i> = pars, portio ;	<i>uša</i> = eloszt, szét darabol ;
	<i>ušal</i> = szétosztani, darabokra törni.

939) *öcs* = *jüngerer Bruder.*

ost. <i>apsi</i> }	jüngerer Bruder.	čag. <i>ači, eči</i> = idősebb fivér.
vog. <i>āpši</i> }		

Fogalmilag a finn-ugor, hangtanilag a török példák állanak közelebb a magy. *öcs*-hez.

951) *örvény* = *vortex* ; *öröl, örle* = *molere* ; *örül* = *delirare.*

Az előadott fogalmakban kifejezésre jutott analog eszmenetet mi is elismerjük, de míg BUDENZ-nek, az «örülés»

fogalmára vonatkozó finn-ugor példákon kívül, csak messziről vett, erőltetett hasonlatokban kellett kutatnia; addig mi a következő török példákban kevesbbé erőszakolt, de megegyezőbb etymont találunk:

čag. *ögür, ügür, öür* = fordítani,
csavarni;
ögürül, öürül = keringeni,
forogni; *irvam* = gyorsaság.

952) *Ős* = *avus* (rég. alak *is*).

ost. <i>is</i> = alt;	alt. <i>ozo</i> = életkor, a múlt;
vog. <i>is</i> = alt;	<i>eski</i> = az öreg;
finn. <i>isä</i> = pater;	čag. <i>iski</i> = régi; <i>üski</i> = régi;
čer. <i>izŭj</i> = frater senior;	kirg. <i>eše</i> = idősebb fivér.
mord. <i>ocä</i> = patruus;	
zürj. <i>iŭid</i> = gross;	
lp. <i>ačče</i> = pater.	

954) *Ősz* = *autumnus*.

finn. <i>syksy</i>	} Herbst.	t. t. <i>kös, küs, güz</i> = ősz.
mord. <i>šoks</i>		
čer. <i>šeže</i>		
lp. <i>čukča</i>		
votj. <i>sizil</i>		
ost. <i>sus</i> ; vog. <i>tükus</i>		

955) *Ősz* = *canus*.

čer. <i>ošo</i> = albus;	t. t. <i>akče, akše</i> = fehéres;
mord. <i>akša</i> *	alt. <i>akšu</i> = fehéres, ősz szavakat figyelembe is vesz-
zürj. <i>jeŭid</i> = weiss, rein.	szük. V. ö. <i>öz</i> = canus, az <i>Abuskában</i> .

Megegyezünk BUDENZ-el abban, hogy a teljesebb alak a mordv. *akša*-ban van meg, ezért a

958) *öv* = *cingulum*, *Gürtel*.finn. *ryö* = *Gürtel*.čer. *üstö* = *cingulum*;čag. *üp, jüp* = *szalag, kötél*;lp. *auve* = *idem*oszm. *ip* = *kötél*.zürj. *vön* = *idem*

Hogy a kötél, szalag és öv csakugyan azonos fogalmak, azt a tör. *kur* = *szalag* és *kur* = *öv* közötti kölcsönös viszony legjobban bizonyítja.

689) *rak* = *niederlegen, ponere* (építeni, fölrakni csak másodlagos, képleges jelentése e szónak).

finn. *rakenta* = *labore parare*, oszm. *barak* = *hagyni, eleresz-*
struere; *teni*;

zürj. *rekti* = *rein machen*,
aufräumen.

brakinti = *valami félre-*
tett, ott hagyott.

BUDENZ (lásd szóhasonlításomról írt kritikájának 104. lapját) a *letenni* és *eleresztteni* közötti fogalmi analógiát nem tartja helyesnek, míg ugyanezen *letenni* fogalmat, valami különös módon, azonosnak veszi a *labore parare* fogalmával (? !)

701) *renyhe* = *piger, deses*.

finn. *röhmä* = *inhabilis et tar-*
dus.

kirg. *iren* = *rest, lomha lenni*;
irenž = *lomha*.

Az *iren*-beli *i*-t, más, *r* előtt található vocalisok példájára. (V. ö. *rak* — *irak*, *ruk* — *uruk*) segítő kezdőhangnak lehet tekinteni.

710) *ró, rov* = *kerben, einkerben*.čer. *ru* = *hauen, cædere*;t. t. *ur, or* = *szurni, vágni, met-*
szeni;finn. *rako* = *fissura, rima*;észt. *ragu* = *Riss, Spalte*;

oram, uram = *útcza (tu-*
lajdonképen: sor, bevá-
gás);

vog. *rät* = *schlagen*.kirg. *or, ur* = *árok, csatorna*.

340) *sarló, solló* = *Sichel*.zürj. *čarla* = *Sichel*;čuv. *šorla* = *sarló*.votj. *šurlo* = *Sichel*.

Mi a régibb magy. *salló, csalló* (innét Csalló-köz, azaz a termékeny szigetköz) alakot helyesebbnek tartjuk, a mennyiben ebben a *šal, čal* = vágni, metszeni gyököt fedezzük föl.

342) *seb* = *Wunde*.

finn. *hempeä* = weich weich-
lich, zärtlich.

t. t. *čap* = vágni, csapni, be-
metszeni.

Én a magy. *seb* szóban a vágás következtében támadt «bevágás, bemetszés» alapfogalmát sejtem.

343) *seb* = *Schnelligkeit*.

lp. *čabče* = festinanter et ex
omnibus viribus eniti.

t. t. *čap* = sietve menni, vagy
lovagolni, beütni vala-
mely országba.

oszm. *čubuk* = gyorsan, sietve.

A gyök *چاپ* különféle jelentését illetőleg, lásd BUDAÖV I. 451.

345) *segít* = *helfen, beistehen*.

mord. *čangode* = helfen;

lp. *sagge* = trahere.

Mi tökéletesen megegyezünk BUDENZ nézetével a «segíteni és húzni, vonni» közt levő fogalmi analógiát illetőleg, ezért a finn-ugor példák-
kal a

t. t. *ček* = húzni szót állítjuk
szembe.

346) *sejt* = *ahnen, spüren, wittern.*

votj. <i>šedišk</i> =	fühlen ;	oszm. <i>sez</i> =	sejteni, megérezni,
čer. <i>šinž</i> =	seire, nosse ;		sejditeni.
finn. <i>tietä</i> =	scire ;		
lp. <i>tete</i> =	scire ;		

360) *sorvad* = *abwelken, abzehren.*

finn. <i>surkene, surehtu</i> =	flaccescere (ut herba desecta) ;	kirg. <i>sorlu</i> =	nyomorúlt, szerencsétlen.
<i>surkea</i> =	miser ;	E szót BUDAGOV (I. 642.)	
<i>suru</i> =	mörör ;	<i>šor</i> -ral =	sótálaj hozta
ész. <i>sure</i> =	sterben, absterben.		összefügésbe.

375) *süly, sül* = *Warze, feigenförmiger Auswuchs.*

finn. <i>syylä.</i> =	Warze ;	t. t. <i>sivil, sirl</i> =	szemölcs ; és
liv. <i>sögl, sügl</i> =	Warze ;		ebből az újabbkori kicsinyítő képzős <i>sivil-ži, sivil-žik.</i>
mord. <i>čilgä</i> =	Warze.		

269) *szab* = *schneiden, verschneiden.*

lp. <i>cape</i> =	in partes minusculas concidere ;	t. t. <i>sap</i> =	bevágni, bemetszeni ;
ost. <i>šub, šob</i> =	Stück, Lappen ;	<i>sapla</i> =	befutni, betörni, oltani ;
vog. <i>sup</i> =	Stück ;	<i>čap</i> =	ütni, vágni ;
mord. <i>šapi</i> =	zuhacken.	alt. <i>sapi, sapa</i> =	rész.

273) *szakad* = *rumpi, lacerari* ; *szak* = *Theil, Abtheilung.*

ostj. <i>šuk</i> =	Bruchstück ;	čag. <i>čak</i> =	mérték, fölosztás, óra (mint a nap része) ;
zürj. <i>žugal</i> =	zerbrechen ;		
lp. <i>cuoke</i> =	rumpere ;	<i>čak</i> =	szétvagdalni, eldarabolni ;
finn. <i>sukku</i> =	in Stücke zerschlagen.	kirg. <i>šak</i> =	szétdarabolni.

280) *szárad* = trocken ; *száraz* = trocknen.

ost. *sōr* = trocken werden ; kaz. *sorok* = száradni, meg-
vog. *sur* = austrocknen ; aszni.
zürj. *šural* = etwas trocknen.

284) *szeg*, *szög* = Nagel, clavus.

finn. *sünke* = pars culmi ; čag. *čök*, *čük* = penis ;
lp. *sagge* = clavus ligneus ; čigi, čivi = szeg.
votj. *čog* = Nagel.

285) *szeg* = frangere, rumpere.

zürj. *čeg* = brechen, zerbre- t. t. *čak* = szétverni ;
chen ; čöküč }
ost. *senk* = schlagen ; osm. *čekič* } kalapács ;
vog. *säkret* = brechen ; kirg. *šok* = kivágni ;
čer. *ši* = percutere. čag. *čokum* törővas, buzogány.

289) *szel* = scindere, dissecare.

lp. *čale* = dissecare, scindere ; t. t. *čal* = vágni, szétvágni ;
čalle = schneiden ; čala = fél ;
čer. *šel* = dissecare ; kirg. *sala* = fél ; sal = felezni.
vog. *sil* = spalten ; oszm. *čalim* = él, minden, a
votj. *šelep* = Span. minek éle, élessége van.

292) *szenny* = Schmutz, Fleck.

mord. *šämen* = Rost ;
čer. *šeme* = niger ;
zürj. *šim*, *šim* = Rost ;
vog. *šēmel* = schwarz ;
finn. *himiü* = subobscurus,
colore fuscus.

Rozsda és szenny, vagy rozsda és fekete semmi esetre sem
azonos fogalmak ; és ugyanazon joggal, melylyel BUDENZ az

ugor *šeme, sim* és *sēmel* (rozsa és fekete) szavakat tekintetbe vette, lehetne a tör. *šeng, čeng, čang* (por, szenny) szavakat is a magy. *szenny* rokonaúl felmutatni.

294) *szer* = *Reihe, Ordnung*.

ost. *sir* = Ordnung, Regel; oszm. *sira* = sor, rend;
 vog. *sir* = Art, Beschaffen- alt. *sür* = mérték.
 heit, Weise;
 zürj. *scr* = Gewohnheit.

296) *szid* = *schelten, fluchen*.

mord. *šudi* = verfluchen; t. t. *šüq, šög, šöj* = szidni,
šudo = fluchen; átkozni.
 čer. *šud, šüd* = jubere; A *g* és *j*, valamint a *j* és *d*,
šudal = maledicere. vagy *t* közötti hangtani össze-
 köttetés a törökben többször
 is bebizonyult.

297) *szigorú* = *streng, knapp, dürftig, mager*.

čer. *šeger* = angustus. t. t. *sik* = szűk;
sikarak = szűkebb.

BUDENZ-nek a magy. szigorú és szegény közötti rokonságra vonatkozó véleménye a törökben igaznak vehető, ha a *sik* (szűk) és *ziigürt* (szegény) szavakat összehasonlítjuk.

303) *szirt* = *Genick*.

votj. *cirti* = Hals; t. t. *sirt* = hát, felső rész; tu-
 zürj. *šurdi* = Rücken. lajdoukép valamely test-
 nek felső keskeny része;
 pl. dag sirti = hegyhát,
 orom.

BUDENZ itt összehasonlítja a *nyak* és *szirt* fogalmakat, de nekem hibaúl rövja föl, ha a t. t. *jaka* (szirt, nyak) szót a magy.

kenőcs, ezért *sir* = raga-
dós-sal is.)

Ez oknál fogva én a magyar *szurtos* szót ide tartozónak tekintem, nem pedig, mint BUDENZ, a *szürke*-hez.

329) *szürke* = *grau, aschgrau*.

lp. <i>čuorkok, cuorre</i> = canus;	čuv. <i>suru</i> =	} <i>szürke</i> .
ost. <i>sur</i> = grau;	kaz. <i>soro</i> =	
zürj. <i>žor</i> = grau.	alt. <i>suru</i> =	

194) *talál* = *finden, treffen*.

finn. <i>tule</i> = venire ; advenire,	alt. <i>talda</i> = kitalálni;
contingere ;	<i>talal</i> = kitágulni, meg-
čer. <i>tol</i> = venire.	nyílni.

A török példákban épen oly nehezen lehet megfejteti a magy. *talál* szót, mint a finn-ugorban, a hol BUDENZ úr az analógiát a szláv *chodit* (menni) és *nachodit* (találni), lat. *venire* és *invenire* közötti fogalmi analógiák szabálya szerint akarja fölfedezni.

195) *talp* = *planta pedis, basis*.

lp. <i>tuolpa</i> = flach, planus;	čag. <i>jalp-ak</i> = lapos;
finn. <i>talla</i> = lamina.	<i>taban</i> = talp, alsó rész.

199) *tapogat* = *betasten, antasten*.

finn. <i>tapaa</i> = nach etwas fassen,	čag. <i>tap</i> = találni, elérni, meg-
finden ; treffen, packen ;	nyerni.
lp. <i>toppe</i> = prehendere	

203) *tart* = *halten, anhalten, dauern*.

BUDENZ a magy. *tart*-ból a čag. *tart* = tartani, megtar-
t végbetűt elveszi és *tar*-t a .tani ; (másodlagos jelen-

tésében :) húzni, vonni,
vezetni, kálauzolni, kez-
nél fogni ;
kaz. *tartum* = hajlam, vonza-
lom.

t. t. *tírím, dírím* = darab, egy
eltörött rész:

lp. <i>sare</i> = findere ;	<i>kir</i> = törni ;
votj. <i>ser, sert</i> = brechen ;	<i>tóra</i> = szétdarabolni.
vog. <i>taur</i> = klein stossen.	

A tör. *tóra*-t ugyanazon joggal, melylyel a vog. *taur*-t, e csoporthoz lehet számítani.

244) *töröl, törül* = *wischen, abwischen* ; *törzsöl* = *reiben*.

čer. <i>turž</i> = perfricare ;	t. t. <i>sür, sürge</i> = dörzsölni,
ost. <i>tard</i> = scheeren ;	húzni, hajtani ;
vog. <i>särt</i> = reiben, schmieren ;	<i>sürgü</i> = arczfesték ; <i>sürgü-</i>
finn. <i>hiertä</i> = manibus fricare.	<i>taši</i> = fenkö.
	oszm. <i>dörsele</i> = dörzsölni.

242) *tör* = *gladius, ensis, usubla* (Budenz szerint: hegy, kiálló rész alapfogalommal).

finn. <i>terä</i> = Schärfe, Schneide	t. t. <i>tür</i> = előrész, kiálló rész.
Spitze ;	čag. <i>töre</i> = csúcs, fő.
észt. <i>tera</i> = Schneide, Spitze :	
čer. <i>tür</i> = margo, ripa ;	
votj. <i>tir</i> = Beil.	

246) *tud* = *wissen, können*.

finn. <i>tunte</i> = sentire ;	uig. <i>tut</i> = megérteni, érezni,
lp. <i>tobde</i> = sentire, cognos-	érezkelni ;
cere, intelligere ;	čag. <i>tuj</i> = érteni, érezni, hal-
votj. <i>tod</i> = wissen ;	lani.
mord. <i>soda</i> = wissen.	

250) *tűz* = *Feuer*.

vog. <i>taut</i>	} Feuer.	t. t. <i>ot</i> = tűz.
ost. <i>tüget, tut</i>		<i>kiz</i> = melegség, hőség,
finn. <i>tule</i>		tűz.
votj. <i>til</i>		

finn tarttu (valamihez fogódzni)

és *tarma* szókkal egyezteti. —

Mi a következő tör. szavakat

Állítjuk szembe vele :

tésében :) húzni, vonni,

vezetni, kalauzolni, kéz-

nél fogni;

kaz. *tartum* = hajlam, vonzalom.

214) *tele* = voll; *tel-* voll werden; *tölt* = füllen.

vog. *tagle* = voll;

t. t. *tolu* = tele;

taul = voll werden;

tol = tēlni;

tault = anfüllen:

toltur = töltöni.

ost. *teliñ* } voll.
finn. *täyte* }

227) *titok* = Geheimniss; *titkol* = verheimlichen.

vog. *tujt* = verstecken, verbergen.

t. t. *tnt* = tartani, vizatartani.

234) *toll, tolu* = *penna, pluma*.

mord. *tolga*

t. t. *tuj*, *tüŋ* = toll ;

lp. *tolke*

čag. *tüle* = madár-toll;

finn. *sulka*

Feder.

alt. *tolo* = tollasodni (BUDAGOV I. 403.)

ostj. togol

vog. *taul*

zürj. til

235+241) *tom, töm* = *stopfen, stampfen*.

čer. *tem* = implere, satiare ;

kirg. *tompa* = megtelni, da-

lp. *täilmo* = calcare, oppri-

gadni;

mere ;

t. t. *tumla* = elrejtőzni;

tim = szilárd, vastag.

Ide számítható a tör. *töm cöm* = leguggolni, alámerülni is.

243) *tör* = *brechen*.

finn.särke = in minuta fran-
gere ;

t. t. *tirim*, *dirim* = darab, egy
eltörött rész:

lp. <i>sare</i> = findere ;	<i>kir</i> = törni ;
votj. <i>ser, sert</i> = brechen ;	<i>tóra</i> = szétdarabolni.
vog. <i>taur</i> = klein stossen.	

A tör. *tóra*-t ugyanazon joggal, melylyel a vog. *taur*-t, e csoporthoz lehet számítani.

244) *töröl, törül* = *wischen, abwischen* ; *törzsöl* = *reiben*.

čer. <i>turž</i> = perfricare ;	t. t. <i>sür, sürgé</i> = dörzsölni,
ost. <i>turd</i> = scheeren ;	húzni, hajtani ;
vog. <i>särt</i> = reiben, schmieren ;	<i>sürgü</i> = arczfesték ; <i>sürgü-</i>
finn. <i>hiertä</i> = manibus fricare.	<i>taši</i> = fenkő.
	oszm. <i>dörsele</i> = dörzsölni.

242) *tör* = *gladius, ensis, usubla* (Budenz szerint: hegy, kiálló rész alapfogalommal).

finn. <i>terä</i> = Schärfe, Schneide	t. t. <i>tür</i> = előrész, kiálló rész.
Spitze ;	čag. <i>töre</i> = csúcs, fő.
észt. <i>tera</i> = Schneide, Spitze :	
čer. <i>tür</i> = <i>margo, ripa</i> ;	
votj. <i>tir</i> = Beil.	

246) *tud* = *wissen, können*.

finn. <i>tunte</i> = sentire ;	uig. <i>tut</i> = megérteni, érezni,
lp. <i>tobde</i> = sentire, cognos-	érezkelni ;
cere, intelligere ;	čag. <i>tuj</i> = érteni, érezni, hal-
votj. <i>tod</i> = wissen ;	lani.
mord. <i>soda</i> = wissen.	

250) *tüz* = *Feuer*.

vog. <i>taut</i>	} Feuer.	t. t. <i>ot</i> = tűz.
ost. <i>tüget, tut</i>		<i>kiz</i> = melegség, hőség,
finn. <i>tule</i>		tűz.
votj. <i>til</i>		

Ha BUDENZ úr a $t + k$ közötti váltakozást telek és köl (251. §) szavakban és más helyen is fölveszi, miért nem szabad nekünk a magy. *tűz* szót a t. t. *kiz*-zel egyeztetni? A mi a tör. *ot*-tal való egyeztetésünket illeti, az ugor példák minden tekintetben sokkal közelebb állanak a magy. *tűz*-hez; és *ot* csak annyiban sorakozik a vog. *taut* és ost. *tut*-hoz, a mennyiben a tör. *ot*-ból a kezdő consonans elveszett; mert, hogy egy ilyen létezett, azt a kéttagú gyököknél tett észrevétel mellett alig lehet kétségbe vonni. A *tűz* szó elemzésénél nem szabad számításán kívül hagyni a tör. *tizek*, *tezek* = magy. *tőzeg* szót, melynek alapjelentése sajátképen tüzelésre való dolog és szerkezetre nézve hasonló vele az oszm. *odun*, čag. *otun* = tüzelő fa, *ot* = tűzből. A miből láthatni, hogy *tűz*, *tiz* szó a törökben is meg volt.

964) *ún* = *eckeln*; *undok* = *eckelig*; *undor* = *Eckel*.

zürj. *um* = überdrüssig wer- čag. *undor* = undok, undorító.
den.

Valamint a tör. *um* (liszt) *ogum*-ból (a szétdőrsölt) ered, épen úgy származtatja BUDENZ egészen helyesen az *ún*-t (*fastidium*) is, egy előbbi *ov_n*, *ag_m*-ből (okádni, vomere). De ez esetben a tör. *ogum* (lásd: okád) is ajánlkozik, mint épen anyyira illő példa.

965) *unszol* = *clamore impellere, cohortari*.

finn. <i>ano</i>	}	petere, be- gehren.	čag. <i>onda</i> = rákiáltani, felkiál-
lp. <i>ano, adno</i>			tani;
mord. <i>ana</i>			<i>on, ön</i> = hang, szó.

966) *úr* = *dominus, herus*.

finn. *uroho* = vir adultus; t. t. *our, uur* = védelem, védelmező.
ost. *ürt* = Herr, Edelmann,

Freier.

trkm. *uraz* = Isten, oltalmazó.

(V. ö. Uraz-berdi, személy-név, a persa *خداداد* = Deodatus fordítása.)

BUDENZ a finn *uroho* és *ukko* (öreg) között összefüggést gyanít, a mi lehetséges; minthogy hangtani tekintetben a tör. *uur ogur*-ból is származhatott.

967) *úsz* = *nare, natare*.

finn. <i>ui</i>	}	<i>natare.</i>	t. t. <i>üz, jüz, jüs</i> = úszni.
mord. <i>uje</i>			
čer. <i>ej</i>			
zürj. <i>uj</i>			
vog. <i>uj</i>			
ost. <i>ūd</i>			
lp. <i>vuojе</i>			

Mi egyet értünk BUDENZ-el abban, hogy az *sz* a magyarban és törökben gyakorító képző s nem a gyökhez tartozik. De épen ez teszi a magy. *úsz*-nak a tör. *jüs, üz*-hez való csatlakozását még valószínűbbé; s kiváltképen ez, mert a magyarban és törökben az igének alapjelentése, t. i. a felületen maradás, van kifejezve (v. ö. tör. *uz, üs* = felül), a mi a finn-ugor példákban legkevesebbé sem ismeretes.

970) *utó* = *postremus, ultimus*; *után* = *post*.

vog. *jujt, (juit)* = der hintere;

jotl = spät;

ostj. *jou, juu* = Hintertheil.

Mint látható, BUDENZ a *jou*-, vagy a fölvett *j_og_o*-ban a «pars postica» fogalmat sejti, melyből *jujt* és a kezdő *j* eltűnése után *ujt, ut* keletkezett. Az egész magyarázat bizonytalan fölvételekkel van megtömve; s én nem látom át,

čag. *öte* = túl, óta, elmúlt,
mögött;

hogy ilyen esetben miért nem kirg. *ötej* = után, elmúlt, óta
 lehetne a magy. *öte ó'a* (seit, (bis *kün ötej* = öt nap
 .vergangen) szót tekintetbe múlva)
 venni és a szavakat összeegyeztetni.

972) *ük, ik* = *avia*.

finn. *eukko* = *avia*, anus; éag. *eke-če* = idősebb nővér
 lp. *akko* = Grossmutter. (*eke* és *eče*-től = nővér);
cke = idősebb fivér (PAVER
 DE COURTEILLE, 28.)

973) *ül* = *sedere*.

vog. *unl* = sitzen; t. t. *ol-turmak* = üln (tulaj-
 ost. *omis* = sich setzen; donképen *oli-turmak* =
 zürj. *ulös* = Sitz, Stuhl; ülve, lenni — magát
 čer. *olmo* = locus, quo quis ülve találni — mert itt a
 sedet. *tur*, alapjelentésében, az-
 az: nem •állani•, hanem
 •lenni (esse)•, vétetik.

975) *üsző, üszü, üszke* = *juvenca, bucula*.

finn. *vasa* = einjähriges Renn-
 thierkalb;
 mord. *vaz, vaza* = Kalb;
 lp. *mese* = vitulus;
 vog. *mis* = Kuh;
 zürj. *mös* = Kuh.

Mint BUDENZ, úgy mi is az *üsző*-ben diminutivumot sejtünk
üsz-ből, és ez utóbbi az, melyet mi a tör. (alt.) *uj, üj* = tehén,
 tehát *üjüke* = tehényke, szavakkal egyeztetni akarunk.

976) *üszög Brand, Kornbrand*.

Lásd. *izzó*-t éag. *issik, issik* = meleg, forró.

976) *üz* = *verfolgen, nachjagen*.

- vog. *vojent* = *verfolgen*; *oj* = t. t. *iz*, = nyom.
 laufen; *iz, ize* = nyomozni.
 ost. *rožut* = *treiben*; alt. *iste* = nyomozni.
 zürj. *voj* = *durchgehen*; čag. *izle* = *utánna járni*.
 finn. *aja* = *agere, pellere*;
 lp. *vuoj* = *agere*.

BUDENZ szerint itt az etymon *voj*-ban (*currere, fluere*) és ennek frequentativumában *vojz*-ban keresendő, melyből a magy. *üz*-nek kellett származnia. Ha már ily merész etymológiát hajhásznunk, nem helyesebb-e a tör. *iz* = nyom és *izle* vagy *ize* és *iz* = nyomába járni tehát követni, üldözni — mint egy az alapjelentéssel szorosan összefüggő észjárást — kiindulási pontul venni?

979) *üzen, izen* = *sagen lassen, melden*.

- ost. *jaziñ* = *Wort, Rede*; čag. *üže* = *szó, beszéd*;
 jasta = *sagen*: uig. *üci, üzi*, = *szó, mende*
 mord. *azi* = *sagen*. monda.
 üčes = *szócsere, szóváltás*.

Hogy milyen jelentés tulajdonítandó a magy. *üzen*-ben az *en*, vagy *n*-nek, nem egészen világos, de BUDENZ is az erre vonatkozó fölvilágosítással adós maradt.

585) *vaj* = *butyrum*.

finn. <i>voi</i>	} Fett, Butter.	čag. <i>maj</i> = zsír, vaj.
mord. <i>vaj</i>		
čer. <i>ü</i>		
lp. <i>vuoj</i>		
zürj. <i>vij</i>		
ostj. <i>voj</i>		
vog. <i>vaj</i>		

591) *vall* = *bekommen, gewinnen, davontragen.*

vog. *voil* = nehmen; t. t. *al* = hozzá jutni, megtar-
 vāt = pflücken; tani, venni, fogni.
 finn. *otta* = sumere, arripere;
 lp. *oste* = emere;
 zürj. *vot* = *baccas carpere.*

592) *var* = *Schorf, Grind.*

votj. *ur* = Geschwür, Eiter; t. t. *ur* = var, daganat, emel-
 mord. *uro* = Geschwür. kedés.

593) *vár* = *warten, erwarten.*

vog. *ūr* = warten, hüten; oszm. *our* = oltalom, védelem,
 ost. *uralta* = acht geben; őrzés; (*our ola*, Allah
 mord. *varža* = besehen. *our ola helyett* = Isten
 legyen oltalmad!)

599) *vég* = *finis, extremum, confinium.*

mord. *ingel* = Vordertheil; oszm. *eñ* = leginkább, legvégső,
 ingelä = vor, vorn; (a superlativus képzé-
 finn. *riimehe* = postremum, sére szolgáló particula).
 ultimum.

Ha a magy. *vég* szóban valószínűleg a test kiálló legszél-
 sőbb utórészének alap gondolata van kifejezve, mint BUDENZ
 fölveszi, akkor a mord. *ingel* mellett a t. t. *öng*, (elé) *eng* (leg-
 végső) felsőfokot képző particulát annnyival inkább figyelemre
 lehet méltatni.

602) *velő* = *medulla, Gehirn.*

ost. <i>velim</i>	}	medulla.	t. t. <i>bejin, mejin</i> = <i>velő.</i>
vog. <i>valem</i>			
zürj. <i>vem</i>			
finn. <i>ytime</i>			
mord. <i>uđeme</i>			
lp. <i>addem</i>			

A gyökben levő *l* véghang kivételével, a t. t. példa inkább a finn-ugorhoz közeledik, mint a magyarhoz.

603) *vén* = *senex.*

finn. <i>vanha</i>	} alt.	t. t. <i>bön, bun</i> = elagott, aggas-
észt. <i>vana</i>		tyán ;
		oszm. <i>buna</i> = vénülni, veszendő lenni.

605) *ver* = *schlagen.*

zürj. <i>vart</i> = schlagen, dreschen.	oszm. <i>vur</i>	} verni, ütni.
lp. <i>verde</i> = cædere.	čag. <i>ur</i>	

607) *vés* = *eingravieren, einschneiden.*

finn. <i>veitse</i> = cutter ;	t. t. <i>bič</i> = vágni, bevésni ;
<i>veistä</i> = cultro scindere :	<i>bički</i> = fűrész ;
észt. <i>vesta</i> = behauen ;	<i>bičak</i> = kés (v. ö. magy.
ost. <i>vaś</i> = aushauen, schnei-	bicsak).
den.	
zürj. <i>öžan</i> = Meissel ;	
<i>vušt</i> = schaben.	

612) *vét* = *vorbeigehen, verfehlen, sich versündigen.*

finn. *rähtä* = *vitare, evitare*; t. t. *öt* = *mellette, vagy előtte*
 lp. *velte* = *irritum et falsum* elmenni, átmenni;
 fieri; *ötün* = *vétkezni, hibát el-*
rähte = *fehl schlagen.* követni.

609) *vesz, vész* = *verloren gehen, umkommen, zu Grunde gehen*;
veszt = *verlieren, verderben.*

zürj. *vos* = *umkommen, ver-* t. t. *bosz, buz* = *rontani, tönkre*
 derben; tenni, széttörni.
 votj. *išt* = *verlieren*;
 ost. *ruš* = *ein Ende haben* (Épen olyan joggal, a mi-
 vog. *uos* = *sterben*; *uost* = *lyennel a zürj. vos-t, lehet a*
 verlieren; t. t. *bosz, buz* szót is a magy.
 finn. *väsý* = *lassari*; *vesz-szel szembe állítani.*)
 lp. *reše, rešes* = *imbecillis.*

333) *zár* = *schliessen, Schloss, zusperren.*

ost. *tozr, tugor* = *zuschliessen, čag. tagar* = *takaró, födél.*
 zumachen;
 vog. *torrtaxt* = *verschlossen*
 werden.

MASODIK KATEGORIA,

AVAGY OLYAN SZÓEGYEZÉSEK, MELYEK A SPECIÁLIS FINN-UGOR
HANGTANI VISZONY KÖVETKEZTÉBEN A TÖRÖK NYELVBEN NEM,
VAGY IGEN RITKÁN TALÁLHATÓK.

784) *agyar* = *Hauzahn*.
vog. *anzer* = *Hauzahn*;
votj. *vazer* = *Hauzahn*.

793) *áll* = *Kinn*.

čer. <i>oñlaš</i> mord. <i>ul</i> votj. <i>anglen</i> ost. <i>añin</i> vog. <i>uñš</i>	}	Kinn.
--	---	-------

800) *álom* = *Schlaf*; *altat* =
schlüpfen.

vog. *ulom, ulm* = *Schlaf*;
ost. *olim* = *Schlaf*;
 ol = *sich legen*;
zürj. *on, un* = *Schlaf*;
lp. *ode* = *dormire*;
mord. *udi* = *liegen, schlafen*;
čer. *omo* = *Schlaf*.

oszm. *uju, uj* = *aludni*,
 álmodni;
uig. *utu* = *aludni*.

812) *ár, árr* = *subula*.
finn. *ora* = *terebra minor*;
észt. *ora* = *Pfriem*;

mord. *uro* ^{ol-tür} = *subula*;
čer. *verež* = *subula*.

815) *arcz* = *facies, vultus*.
zürj. *ord* = *Seite*;
čer. *örtöž* = *Seite*;
mord. *irdes* = *Rippe*;
lp. *ertek* = *costæ*;

Az *oldal* és *arcz* közötti
fogalmi analogia a tör. *jan*
(oldal) és *jañak* (*arcz*) között
is megvan.

830) *eb* = *canis*.
vog. *āmp, amp* = *Hund*;
ost. *āmp, amb* = *Hund*.

835) *egér* = *Maus*.

ost. <i>lnkir</i> vog. <i>tāner</i> lp. <i>sñära</i> mord. <i>šejer</i> zürj. <i>šir</i> finn. <i>hiire</i>	}	Maus.
--	---	-------

A törökben az egér *siçkan-*
nak neveztetik, melylyel a ma-
gyar *cziczkány* analog.

840) *éj* = *nox*.

lp.	<i>ija</i>	} Nacht.
finn.	<i>yö</i>	
mord.	<i>vej</i>	
vog.	<i>et</i>	
ost.	<i>rätk</i>	

esté-vel a tö-
ralma
azonos.

V. ö. *kece* = *est*, *éj* és *kec*
= későn.

Ezen oknál fogva én a tör.
ej szót (későn, *ejlen*-ben =
késni, elkésni) a magy. *éj*-jel
szeretném egyeztetni.

843) *él* = *vivere*.

finn.	<i>eli</i>	} leben.
čer.	<i>il</i>	
mord.	<i>erä</i>	
zürj.	<i>ol</i>	
lp.	<i>ele, jele</i>	

Az orosz *žit* (élni és lenni),
áng. *live* (élni és lakni) közti
fogalmi analogia szerint az
oszm. *ol* (lenni, létezni) is talán
ide számítható. (?)

852) *emel* = *levare, tollere*.

vog. *ālm, alm* = heben;
ālut = tragen;
ost. *ālim* = heben, erheben.

A magy. *em*- és a finn-ugor
elm, alm szavakkal távolabbi

rokonságban áll a tör. *em* =
dolgozni, fáradozni.

874) *est* = *Abend*.

finn. *ehto, ehtoo* = vesper;
lp. *ikto (iekto, éyto)* heri;
čer. *jut* = *nox*.

Ezt nem lehet másképp gon-
dolni, mint úgy, hogy *est*, ré-
gibb formájában *eset es-ni*-ből,
a nap süllyedésére, lemenésére
emlékeztet, hasonlóan a tör.
bati (nyugot, *bat*-tól = le-
menni) szóhoz.

891) *ijed* = *terreri, expavescere*.

mord. *ävede* = erschreckt wer-
den;

votj. *jödī* = erschrecken;
vog. *jegv* = tanzen;
ost. *jäg* = tanzen.

Mi a tánczolni és megijedni
fogalmak analogiáját nem lát-
juk világosan; és ha már ösz-
szefüggés lehetséges, úgy ez
csak tánczolni és keringeni
közt lehet, melyhez a tör.-tat.
ajil, ijil (forogni) jobb támasz-
pontúl szolgál.

902) *iparkod* = *sich befeissen, trachten*.

finn. *upera* = *gnavus, assiduus*;
vog. *aper* = Eile.

Az iparkodni és sietni közötti fogalmi analogia mellett a t.-t. *iv, ib* (sietni) igeigyek is tekintetbe jöhet.

930) *ón* = *plumbum, stannum*.
 čer. *voine* = *plumbum*;
 vog. *qln* = Silber, Geld.

BUDENZ egészen helyesen az *ón*-ban egy régibb *oln, v, l, m* alakot vesz föl, mely esetben a tör. *kalaj* is, mely a gutturalis kezdőhangot megtartotta, tekintetbe veendő.

Hogy *ón*- és *ólom*-ban az öntés alapjelentése van kifejezve, ezt a tör. *kurgasun, kujgasun* is bizonyítja, mely a *kuj* = önteni, gyökből származik.

934) *ostor* = *Peitsche, flagellum*.
 čer. *voštor* = virga;
 vog. *ašter* = Peitsche.

941) *öl* = *sinus, amplexus, Klawter; ölel* = *umarmen*.
 finn. *syle* = orgyia;
 syleile = unarmen;
 mord. *sel* = Klawter; *äl* = Schoss;
 vog. *täll* = Klawter;
 täl = messen mit den Armen.

942) *öl* = *tödten*.
 ost. *vel* = tödten;
 vog. *äl* = tödten, erlegen;
 finn. *viile* = cultro findere.

t.-t. *öl* = meghalni;
öl-kür, öl-tür = megölni.

961) *újj* = *novus, recens*.
 finn. *uute* }
 észt. *üž* } neu.
 mord. *od* }
 čer. *uo* }
 lp. *oddo* }

962) *újj, ujj* = *digitus, Zehe*.
 vog. *tuŕe* = Finger, Zehe;
 ost. *tuŕ* = Finger;
 lp. *čute, čaute* = Finger.

Mint rokont, ide számíthatjuk az alt. *öle* = *újj* és *űje* (íz, tag) szokat is.

963) *újj* = *manica*.
 vog. *tājt* = Aermel;
 ost. *lit* = Aermel;
 zürj. *soj* = Oberarm;
 lp. *soje* = ala;
 čer. *šokš* = manica.

BUDENZ HUNFALVY-nak a magy. *újj* (*digitus*) és *űjj* (*manica*) azonosságára vonatkozó fölvetelét helyesen czáfolja meg, a mennyiben ő ez utób-

bit kar- vagy szárny-ruhának tartja.

V. ö. erre vonatkozólag tör. *eng, jeng* = váll és *jenge* (ruha újja).

477) *bagoly* = *bubo, noctua*.

vog. *manglā* = gemeine Eule.

Lásd tör. *bog* (bötyök, csomó).

A magy. *bagoly* szó nem annyira magára a madárra, mint inkább ennek kerek alakjára vonatkozik.

V. ö. magy. *boglya, baglya*.

484) *bél* = *viscera*; *belé* = *in, hinein*; *belől* = *aus*.

finn. *räli* = *locus intermedius*;

votj. *poli* = *in*;

zürj. *pölsin* = *zwischen*.

501) *bök* = *stossen, stechen*.

finn. *pökki* = *cornibus ferire*;

mord. *pikse* = *schlagen*.

kaz. *bökü* = *dugasz*;

bökkön = *megtö-
mött, megtöltött*.

389) *csikland* = *kitzeln*.

čer. *čigald* = *titillare*;

lp. *čokkolde* = *titillare*.

oszm. *gizikli* = *csiklandani*.

391) *csíp* = *zwicken, kneipen*.

zürj. *čepled, čepledi* = *kneipen, zwicken*;

čer. *čebeštal* = *vellicare*;

lp. *cipceste* = *digitis tor-
quere*.

čag. *čimda* } *kneipen*,

oszm. *čimdikle* } *zwicken*.

511) *fa* = *Holz, Baum*.

finn. <i>puu</i>	} <i>Baum, Holz</i> .
észt. <i>pū</i>	
čer. <i>pu</i>	
zürj. <i>pu</i>	
ost. <i>pu</i>	

514) *faggyú* = *Talg, Unschlitt*.

ost. *polť* = *Talg*.

517) *fakad* = *platzen, losbrechen*.

finn. *puhkea* = *disrumpi*;

észt. *puhke* = *bersten, auf-
brechen*;

pagu = *Riss, Spalt*;

ost. *pogin* = *bersten*.

519) *fal* = *verschlingen, ver-
schlucken*.

vog. *pöl* = *auffressen, beis-
sen*;

ost. *pulem* = *verschlucken*

čer. *puldoš* = *Bissen*;

finn. *pala* = *Bissen*.

520) *falú* = *Dorf, pagus*.
 vog. *paul* = *Dorf*;
 ost. *pugol* = *Dorf*.

521) *fan* = *pubes*.
 vog. *pun* = *Haar, Wolle*;
 ost. *pün* = *Wolle*;
 čer. *pun* = *pluma*.

522) *far* = *Hintere*; *fark* =
cauda; *farcsik* = *Hüfte*.
 vog. *pari* = *zurück, gegen*;
 ost. *pir* = *das Hintere, das*
Vergangene;
 zürj. *bör* = *das Hintere*;
 finn. *perä* = *pars postica*;
 mord. *pila* = *Schwanz*.

526) *fegy* = *corripere, increpare*.
 finn. *pülke, pälkäce* = *rixari,*
objurgare;
 čer. *pelešte* = *loqui, verba*
facere.

529) *fej* = *melken*.
 mord. *peđa, päđa* = *melken,*
seihen, durchseihen.

534) *fél* = *timere, metuere*.
 vog. *pil*
 ost. *pel*
 zürj. *pol*
 lp. *palle*
 mord. *pele* } *timere, metuere*;

finn. *pelkää* = *timere, me-*
tuere.

535) *feled, felejt* = *oblivisci*.
 finn. *pelasta* = *solvere, libe-*
rare.

A magy. *feled* alapfogalma
 BUDENZ szerint «elereszteni,
 elbocsátani» és ez értelemnél
 fogva sorozza a finn-ugor ana-
 log példa mellé.

537) *felhő* = *nubes*.
 finn. *pilve*
 mord. *pel, päle*
 čer. *pil*
 lp. *palv*
 votj. *piłem*
 ost. *paliñ* } *nubes*.

538) *fen* = *wetzen, schleifen*.
 votj. *pen: penon* = *Schleifstein*.

541) *fenít, fenyít* = *comminari,*
castigari.

vog. *piment* = *gebieten, ver-*
bieten;
 ost. *pamiji* = *rathen, anra-*
then.

545) *fesél, fesl* = *aufgehen, sich*
trennen, sich abschälen.

vog. *pěsemł* = *sich auflösen*;
pešet = *lösen*;

lp. *piäse* = solvi, liberari;
 finn. *püäse* = solvi.

547) *fészek* = *nidus*.

finn. <i>pesü</i>	} <i>nidus avium</i> .
mord. <i>piza</i>	
čer. <i>püžakš</i>	
lp. <i>pesse</i>	
vog. <i>piš</i>	
ost. <i>pīt</i>	
zürj. <i>poz</i>	

tör.-t. *büzek* = lyuk.

550) *fing* = *crepitus ventris*.

vog. *ponn* = pedere;
 ost. *puni* = pedere.

552) *fiú* = *filius, puer*.

vog. <i>pī, pi</i>	} <i>filius</i> .
zürj. <i>pi</i>	
finn. <i>poika</i>	

čag. *bala* = gyermek;

oszm. *pala* = liba;

piliže, pilič = csibe.

A két utóbbi szóban a *ž*,
 vagy *že* kicsinyítőképző és
 kellett eredetileg *pili*-nek is
 létezni.

554) *fog* = *dens*.

vog. *pank, pänk* = dens;
 zürj. *piń* = dens;

lp. <i>pane</i>	} <i>dens</i> .
finn. <i>pii</i>	
mord. <i>pej</i>	
čer. <i>püj</i>	

555) *fog* = *fassen, angreifen, fangen*.

vog. *pū* = *fassen, greifen*;
pogot, pogt = *anfassen*;
 finn. *puutta* = *connectere, consuere*;

észt. *pō* = *aufhängen, henken*;
 mord. *povi* = *hängen bleiben an etwas*.

559) *fon* = *spinnen*.

finn. *puno* = *contorquere filum*;

észt. <i>punu</i>	} <i>flechten</i> ;
mord. <i>pona</i>	
čer. <i>pun</i>	
votj. <i>pun</i>	

ost. *puñit* = *zusammen-drehen*;

lp. *podne* = *spinnen*.

560) *fonnyad* = *marcescere, flaccescere*.

lp. *puoldne, puolne* = *marcescere (de herbis)*.

563) *forr* = *kochen, siedeln*.

finn. *porise* = *bullire*;
 észt. *purise* = *sprudeln*.

- 81) *genyed* = *eitern*.
 finn. *kina* = zäher Schleim,
 Geifer.
- 82) *gerjed* = *succendi, inardescere*.
 észt. *kirg* (*kire, kirje*) = Be-
 gierde, Leidenschaft;
 lp. *kirjo* = *lætitia*.
- 84) *görbe* = *krumm*.
 lp. *jorba* = *rotundus*;
jorbak = *truncus*;
jorbad = *rund*.
- 86) *gőz* = *Dampf, Ausdünstung*.
 finn. *kaasu* = *Nebel*;
 lp. *kasad, gasat* = *Nebel*;
 votj. *kvaz* = *Luft*.
 tör.-t. *kizi* = *hőség*.
 Vajjon nem valószínűbb-e
 a *gőz* fogalmában, a primitív
 ember fölfogása szerint, a hő-
 ség alapgondolatát sejteni *köd*,
levegő helyett?
- 92) *háj* = *Fett, Schmer*; *híz* =
müsten.
 čer. *koja* = *fett*;
 mord. *kuja* = *fett*;
 votj. *kvaj* = *fett werden*;
 vog. *kot* = *fett werden*.
 kirg. és alt. *kazi* = a
 has zsírja, *háj*.
- 98) *hal* = *Fisch*.
 finn. *kala* }
 mord. *kal* } *Fisch*.
 vog. *kul* }
- 101) *halad, hallad* = *progradi*,
praeterire.
 finn. *kulke* = *progradi, iter*
facere;
 lp. *kolke* = *fluere*;
 mord. *kolgi* = *fluere*.
- 103) *háló* = *Netz*.
 ost. *χolip* = *Netz*;
 vog. *kūlup, kulop* = *Netz*.
- 105) *hályog, hályag* = *pterygium*.
 finn. *kalvo* = *membrana*;
 lp. *kala* = *membranula ob-*
ductus.
- 107) *hamu, homu* = *Asche*.
 vog. *χulēm, χulm* = *Asche*;
 ost. *χōjem* = *Asche*.
- 110) *harap* = *beissen*.
 čer. *kar* = *essen*;
 zürj. *kurtsi* = *beissen*.
- 114) *hasad* = *findi, diffindi*.
 finn. *katkee* = *rumpi*;
 lp. *kaikane* = *scindi*;

čer. *kušked* = discindere;
 vog. *kašl* = zerreißen.

121) *hegy* = *cuspis, mens.*
 finn. *kärke* = *cuspis, apex*
acutus.

A lp. *garga*-t (láng) is ide
 számítani, mint BUDENZ teszi,
 előttünk nagyon merésznék
 látszik.

125) *hím* = *mas, masculus.*
 vog. *kajm* = Männchen.

Ugyanilyen joggal a mong.
küm-on (férfi) is ide számítható.
 (SCHMID Mong. szótár-a 183.)

130) *hó* = *mensis.*
 finn. *kuu* = luna, mensis;
 észt. *kü* = Mond;
 mord. *kov, kou* = luna, mensis.

132) *holló* = *Rabe.*
 ostj. *žulaz* = Rabe;
 vog. *kullaz* = Rabe.

134) *homály* = *dunkel.*
 lp. *kvolmo* = crepusculum;
 zürj. *kimör* = Wolke, wolkig.

138) *hón* = *axilla, ala.*
 zürj. *kon-ult* = Achselhöhle;
 vog. *hohúi* = Achselbug;

ost. *žon* = Bauch;
 finn. *kainalo* = ala brachii.

Vajjon a finn-ugor *kon, žon*
 tulajdonkép nem a tör. *kol-*
 (kar-)hoz sorakozik-e, mely
 utóbbiból a t.-t. *kol-tuk* (hón-
 alj) származott?

141) *horny* = *Fals, Riefe, Hohl-
 kehle.*

čer. *korno* = Weg, Riefe;
 zürj. *kirla* = Furche;
 ost. *žur* = Weg, Pfad.

140) *hord* = *tragen.*
 finn. *kuorma* = onus feren-
 dum;
 zürj. *karnau* = Schulterjoch
 zum Tragen.

159) *harmat* = *Thau.*
 votj. *zor* = pluvia.

166) *hüvely* = *Scheide.*
 vog. *sipel* = Scheide.

167) *hüves, hüt, hideg* = kalt,
kühl, kühl werden.

finn. *hyy* = pruina;
siity = kalt werden.

170) *jég* = *Eis.*
 ost. *jenk* = Eis;
 vog. *jañ* = Eis;

lp. *jügñe* = Eis;
mord. *jüj* = Eis.

171) *jegy, jel* = Zeichen.

finn. *jülke* = vestigium;

észt. *jälg* = Spur;

lp. *jülgas* = vestigium.

172) *jelen* = zugegen, gegenwärtig, erscheinen.

ost. *jilip* = neu;

jidep, jedep = jung;

vog. *jälpel* = novus;

čer. *jäl* = jung.

Vajjon nem helyesebb volna-e a magy. *jelen*-t csak a finn-ugor és t.-t. *jil, jül, jal, jül* (látszani, fényleni) töszótaggal egyeztetni, a mint BUDENZ maga is fölveszi?

174) *jó* = fluvius.

finn. *joke* = fluvius minor, amnis;

lp. *jokka* = rivus;

vog. *jü* = Fluss;

čer. *joj* = fließen.

t.-t. *oghuz, okuz* = folyó, az Oxus neve és specialiter azon részeé, mely az ókorban, délnyugati

irányban a Káspitenger felé folyt. V. ö. továbbá uig. *üke* = víz, magy. *ügy*, ebben: fekete ügy.

1) *kacsint, kacson* = blinzeln, liebäugeln.

finn. *katso* = sehen, ansehen;

lp. *koce* = wachen, bewachen.

9) *karcsú* = schlank.

lp. *karčes* = schmal, eng;

mord. *kerža, kirža* = wenig.

20) *kemény* = hart, fest, streng.

mord. *kemä* = hart, fest.

25) *kerek* = rund; *kör* = Runde; *kering* = im Kreise herumgehen.

finn. *kieriä* = rund;

észt. *këri* = sich kreiseln;

keri = Rädchen;

liv. *kör, kür* = Kreis, Rad.

čag. *gür-üng* = beszélgetés, tulajdonkép társaság, kör (v. ö. Heimgarten és a tiroli *hangarten* = társalogni);

uig. *küren* = kör, tábor.

28) *keserű* = *bitter*.
 finn. *katkera* = bitter;
 čer. *kočo* = bitter;
 vog. *kväzertayt* = sich härmten.

30) *kész* = *fertig, bereit*.
 lp. *kiššok, kiššes* = fertig.

Határozottan téves e rovatban BUDENZ úr előadása, mely szerint a magy. *kész*t, *kiszt* (ösz-tönözni) szót a finn-ugor *küs* (harag), *gaž*, *kas* (öröm) szavakkal egyezteteli; mert a *kész*t, *kiszt* sokkal könnyebben csatlakozhatik a t.-t. *kist*-(ösz-tönözni, ingerelni)hez.

57) *köny*, *könyű* = *Thräne*.
 finn. *kynele, kyynö* = Thräne;
 lp. *kadnel* = Thräne.

BUDENZ azt hiszi, hogy a *köny* szó alapjelentésében a kerek tárgy fogalma van kifejezve. E nézet téves, mert valamint a t. t. *jaš* (nedves) a *jaš*-hoz (köny), épen úgy viszonylik a magy. *köny* a magy. *geny*-hez.

58) *könnyű* = *leicht, gering*.
 vog. *kigne* = leicht;
 ost. *kēne* = leicht;
 finn. *kehno* = schwach.

t.-t. *kine, gine* = kicsi
 (ma csak mint kicsinyítőképző szerepel, pl. *at-kine* = lovacska, *az-gine* = kevéske).

59) *könyök* = *Ellbogen*.
 ost. *kuñnaj* = Ellbogen;
 zürj. *gum* = Unterarm;
 finn. *kyynära* = ulna, cubitus.

68) *közel* = *nahe, nahe stehend, anverwandt*.
 lp. *küskis, käckes* = nahe stehend;
 vog. *kišmor* = herannahen.

73) *langyos* = *tepidus*.
 vog. *lqñž* = sich etwas abkühlen;
 ost. *lunza* = erkalten.

740) *le* = *nieder, hinab*.
 ost. *löl* = niedrig;
 vog. *lājl* = Fuss;
 čer. *lürül* = imum fundus.

A vog. *lajl* és magy. *láb* közötti összefüggés egészen helyes; csak nem kellene BUDENZ-nek a t.-t. *katra* (hátra) és a magy. *hát* közti hasonló viszonyt gáncsolni, mint ezt szóhasonlításomról írott kritikájának 83. lapján teszi.

742) *lebeg* = *schweben, sanft schwingen.*

zürj. *leb* = auftauchen;
leböd = fliegenmachen;

votj. *lobal* = fliegen;

vog. *löp* = sich erheben;

lp. *lapće* = evolare;

mord. *lepide* = fliegen;

finn. *lippu* = ventu moveri.

744) *légy* = *musca.*

finn. *lentä, lentime* = volandi instrumentum.

lp. *lije* = fliegen.

747) *lejt, lüjt* = *descendere.*

finn. *loittava* = langsam absteigend, von *loitta.*

750) *lélek* = *anima, spiritus.*

vog. *lili* |
 ost. *lil* | Geist, Seele;
 zürj. *lol* |
 votj. *lul* |

finn. *löyly* = vapor callidus;

észt. *leil* = Dunst, Dampf;

lp. *lierl* = Dunst, Dampf.

751) *lép* = *lien, splen.*

zürj. *lop* = Milz.

754) *lependék* = *papilio.*

ost. *libindi* = Schmetterling;

vog. *labati* = Schmetterling;

čer. *love* |
 észt. *liblik* | Schmetterling.
 lp. *lablok* |

757) *levél* = *folium, epistola.*

ost. *līpet, lībet* = Blatt;

vog. *luopta, lupte* = Blatt;

mord. *lopa* = Blatt, Laub.

759) *liba* = *pullus anserinus.*

finn. *lapse* = infans;

mord. *lefks* = Junges von Thieren und Vögeln.

761) *liszt* = *farina.*

finn. *lese* = beuteln, sieben;

listime = Kleienmehl

čer. *ložaš* = farina;

mord. *lokstem* = Sieb.

A *liszt*-nek tulajdonképi jelentése — «a szitált» —, mint BUDENZ helyesen megjegyzi, hasonló a tör. *un-é*hoz (*liszt*), melynek eredetije *oum, orum* szétdőrsöltet jelent.

769) *lő, löv* = *jaculari.*

vog. *li* |
 zürj. *lij* | jaculari, telum
 čer. *lū* | conjicere;
 mord. *lede* |

finn. *lyö* = ferire, icere;

lp. *lake* = percutere;

ost. *lail* = schmieden.

770) *lök* = *stossen, kräftig werfen.*
 finn. *lykkä* = *stossen*;
 észt. *lökku* = *stossen.*

észt. *madu* = *Wurm*;
 lp. *mode* = *serpere.*

771) *lucso* = *nasser Schmutz.*
 finn. *losko* = *Schneeschlamm,*
Schlackenwetter;
 čer. *nočko* = *humidus*;
 mord. *načka* = *humidus.*

648) *meleg* = *calidus.*
 ost. *mëlek, mëllek* = *warm,*
Wärme;
 vog. *maltip* = *warm.*

772) *lúd* = *Anser.*
 vog. *lunt* = *Gans*;
 ost. *lunt* = *Gans*;
 čer. *ludo* = *anas*;
 finn. *lintu* = *Vogel*;
 lp. *lodde* = *Vogel.*

649) *mell* = *Brust.*
 ost. *meil*
 vog. *majl*
 lp. *miälga*
 mord. *mäštü* } *Brust.*

633) *máj* = *hepar.*
 vog. *majt*
 ost. *mügot*
 lp. *muokse*
 zürj. *mus*
 mord. *maksa*
 čer. *mokš* } *hepar.*

647) *mély* = *profundus.*
 vog. *mil*
 ost. *mal*
 votj. *mur* } *tief*;
 finn. *melkeü* = *magnus, spec-*
tabilis.

t.-t. *bajir* = *máj.*

639) *marjul, marul* = *luxari.*
 zürj. *murkil* = *Verrenkung*;
murkil = *verrenken.*

653) *meny* = *nurus.*
 finn. *miniü*
 lp. *manje*
 ost. *meñ, meñeñ*
 vog. *mäñ*
 zürj. *moñ* } *nurus.*

644) *mász* = *repere, serpere.*
 finn. *mata, mati* = *repere, ser-*
pere;

655) *mer* = *haurire.*
 ost. *emerd* = *schöpfen*;
 vog. *amert* = *schöpfen*;

mord. *amela* = schöpfen;
 finn. *ammene* = haustum.

A magyar kezdő vocalis el-
 tűnéséről BUDENZ által fölállí-
 tott theoriát már a miatt sem
 lehet általánosan helyeselni,
 mert az idézett magy. akar,
 takar, gyötör, csavar példák-
 ban közönséges igegyökök van-
 nak, melyeknek tak, gyöt, csav
 gyökszavai szabályosan van-
 nak kiképezve.

659) *messze* = *procul, longe*.

lp. *meče* = remotus;
mečen = longe.

665) *mocsok* = *sordes, squalor*.

finn. *musta* = niger;
 észt. *must* = niger;
 lp. *nueske* = sordidus.

668) *mond* = *dicere*.

čer. *man* = *dicere, logni*;
 lp. *muone* = *nominare*.

669) *mony* = *ovum*; *monyoru*
 = *rund*.

finn. <i>muna</i>	} ovum.
čer. <i>munu</i>	
lp. <i>monne</i>	
vog. <i>mqnū</i>	

t.-t. *monžuk, munžuk* =
 gömb, kerektség,
 gömbölydedség,
 korall.

673) *morzsa* = *mica*; *morzsol*
 = *disterere*.

finn. *murska* = *penitus frac-*
tum et contusum quid;
 vog. *morče* = *weniges*.

674) *mos* = *lavare*.

zürj. <i>miški</i>	} waschen.
mord. <i>muške</i>	
čer. <i>mošk</i>	
észt. <i>mosk</i>	

675) *mosolyog* = *lächeln*.

mord. *muzgulde* = *lächeln*.

679) *mozog* = *moveri*; *mozgat*
 = *commovere*.

finn. *matka* = *iter, via*;
matkaa = *iter facere*;
 čer. *mod* = *ludere*.

680) *mög, meg* = *Hinterraum,*
Hintertheil, zurück; *megént* =
rursus, iterum.

lp. *mange* = *posticus, pos-*
terus;

čer. *möngö* = *sedes pristina,*
retrorsum;

mord. *meki* = *zurück*;

finn. *myöhä* = *serus*.

681) *múl* = *praeterire*.
 mord. *mole* = gehen;
 vog. *mul* = vergehen, ver-
 laufen;
muult = herumgehen.

682) *muszol* = *stampfen*, *zerstampfen*;
muszkotol = *zerbrückeln*.
 finn. *muserta* = in frustula
 frangere;

zürj. *masti* = zerstossen;
 lp. *mutke* = comminuere.

416) *nap* = *sol*, *dies*.
 ost. *novi* = lux, lucidus, albus.

Hogy milyen viszonyban áll az újpersa *ناب* (*nab* = fényes, világos, tiszta) a fönnebbihez, még nem bizonyos; mert ha a persza *nan* (kenyér) a vogulban kölcsönzött szó, miért ne lehetne ez az eset a *novi* és *nab* szavaknál is?

417) *nap*, *napa* = *socrus*.
 finn. *anoppi*, *anoppe* = *socrus*;
 vog. *qnip* = Schwiegermutter.

418) *nász* = *nuptiae*.
 finn. *nai* = conjugium inire,
 uxorem ducere;
 ész. *naeze* = Weib, Gattin;
 lp. *naitte* = verheirathen.

alt. *naji* = barát, társ;
najilaš = csatlakozni,
 társulni.

419) *nedv* = *Nässe*, *Feuchtigkeit*.
 finn. *neite*, *neitehe* = humor,
 udor;
 votj. *ned* = Koth.

424) *név* = *Name*.
 finn. *nime*
 zürj. *nim*
 ost. *nem*
 vog. *näm*
 lp. *namma* } nomen, Name.

425) *nevet* = *lachen*.
 vog. *magint*, *müint* = lachen.

438) *nyel* = *verschlingen*.
 lp. *niüle*
 vog. *nialej*
 ost. *nel*
 finn. *niele* } verschlingen.

437) *nyél*, *nyel* = *Stiel*, *Schaft*.
 vog. *näll* = Stiel;
 ost. *nal* = Stiel;
 lp. *nadda* = manubrium;
 mord. *ned* = Schaft;
 finn. *lyte* = Handhabe.

439) *nyelv* = *Zunge*, *Sprache*.
 vog. *nielm* = Zunge;

ost. *ńalim* = Zunge;

čer. *jılme* = Zunge.

444) *nyıl* = *sagitta*.

lp. *ńuol*

zürj. *ńöl*

vog. *ńāl*

ost. *ńol, nal*

Pfeil.

446) *nyır* = *Birke, betula*.

vog. *ńir* = Ruthe;

ńir = Zweig;

votj. *ńer* = Zweig, Gerte.

A «vessző, ág» fogalmával a *specialis* nyír-nemet egyeztetni akarni, előttünk nagyon merésznek látszik, mert hasonló viszony az általában vett *fánál* ugyan, de más fanemeknél nem igen fordul elő.

V. ö. tör. *tal* (fa), oszm. *dal* (ág); továbbá *agač* (fa) és *jigač* (ág) stb.

448) *nyırk, nyirok* = *feucht, Nässe*.

finn. *noro* = *locus paludosus inter montes*;

észt. *nore* = *triefen*;

čer. *ńor* = *madescere*;

zürj. *ńur* = *Sumpf*;

vog. *ńurm* = *Wiese*;

lp. *ńorite* = *defluere*.

452) *nyıl* = *Hase*.

mord. *numil* = *Hase*;

lp. *ńommel* = *Hase*.

454) *nyuszt* = *Zobel*.

ost. *ńogos* = *Zobel*;

vog. *ńoꝝs* = *Zobel*;

észt. *nugise* = *Baumarder*.

457) *nyű* = *Fleischmade, Wurm*.

vog. *ńiñ* = *Wurm*;

ost. *ńink* = *Made*;

lp. *ńavalak* = *Made, Motte*.

jak. *üön* = *féreg*.

461) *part* = *Ufer*.

votj. *bord* = *Wand*;

bordin = *an, bei, neben*;

zürj. *berdin* = *an, bei*;

čer. *pürdüz* = *paries*.

463) *piczin, picziny* = *klein, winzig*.

észt. *pizurt* = *wenig*;

votj. *pici* = *klein*;

finn. *pisku* = *parvus*.

k.-k. *pitü* és *bitü* = *ki-csiny, kevés (a bit, bič = vágni, metszeni gyökből)*.

464) *pillog, pillag* = *blinzeln, schimmern.*

finn. *pilkkaa* = blinken, glänzen;

észt. *pilka* = blinzeln.

467) *pocz* = *grosser Bauch.*

finn. *paksu* = *crassus*;

paks = dick, dicht;

mord. *pukša* = Dickbein.

468) *pofa, pof* = *Backe, volle Backe.*

finn. *pove* = *sinus*;

észt. *pou*

mord. *pov*

votj. *poj*

lp. *pouña*

Busen.

471) *por* = *Staub, Pulver.*

finn. *poro* = *scobs, serrago, Staub, Asche*;

észt. *puru* = *Zermalmtes*;

čer. *pur* = *rodere*;

mord. *poře* = *beissen, kauen*;

vog. *poreš* = *Staub stb.*

t.-t. *bögre* = *görbíteni, tekerni, csavarni*;

bögürü, mögrü = *görbe.*

686) *rág* = *rodere, mandere, masticare.*

vog. *raqn* = *kauen*;

finn. *rouhaa* = *contundere*;

észt. *rohu* = *drücken.*

687) *ragad* = *haerescere, an etwas haften.*

finn. *ruhtu* = *adhærescere*;

ost. *ragilt* = *anrühren*;

vog. *raqune* : *raqune kanne kum* = *verwandter Mann*;

raqulaxt = *sich nähern.*

BUDENZ ide számítja a magyar *rokon-t* is, mely a török *uruk* és ennek *urukun* adverbiumi alakjával öszhangzik.

Hogy vajjon az eredeti török forma a finn-ugorban nem vesztette-e el a kezdő *u-t*, még mindig kérdéses.

462) *pödör, peder* = *drehen, winden.*

čer. *vüdel* = *involvere*;

zürj. *bidmal* = *umwinden*;

finn. *vääntä* = *torquere.*

693) *redv* = *das Morsche, Faule am Holze.*

ost. *radax* = *locker, zerbrechlich*;

čer. *erdä* = *medulla arboris.*

696) *rejt, röjt* = *abscondere*.
 vog. *räut* = verbergen;
 finn. *riittä* = mit einer dünnen Kruste überziehen.

702) *reped* = *rumpi, dissolvi*.
 finn. *repeä* = *divelli, dissolvi, rimas agere*;
 lp. *rappe* = *aperire*;
 észt. *räbi* = *zerren*;
 vog. *räpš* = *blinzen*.

703) *rés* = *ruptura, rima*.
 finn. *reikä* = *foramen, apertura*;
 észt. *reig* = *Wunde*;
 zürj. *rož, ruž* = *Loch*.

704) *rest, röst* = *piger, tardus*.
 vog. *rač* = *zögern, verweilen*.

707) *reszket* = *tremere, trepidare*.
 vog. *räsg* = *zittern*;
räsgelt = *schütteln*.

708) *retten* = *expavescere*.
 vog. *roxt, roht* = *sich erschrecken lassen*.

709) *ripacs* = *Blatternarbe; ripó*
 = *blatternarbig*.
 finn. *rupe* = *porrigo, scabies, variolæ*;

észt. *rubi* = *Pocke*;
 lp. *ruobbe* = *cicatrix*.

711) *rogj* = *stürzen, niederfallen*.
 vog. *rüget* = *fallen, stürzen, umfallen*;
 finn. *raukea* = *languidum corruere*;
 észt. *rauge* = *unterliegen*;
 ost. *rozn* = *umstürzen*.

716) *rop* = *tanzen (wenig gebüchlich)*.

vog. *raqp* = *springen*.

717) *roskad* = *cadere, ruere*.
 lp. *ruossa* = *niederstürzen, hinfallen*;
 mord. *reskafiti* = *umstürzen*.

718) *rost, rojt* = *Faser, Fransen*.
 vog. *rusi, ruzi* = *Fransen*;
 ost. *rozi* = *Quaste*.

720) *rög* = *gleba, glebula*.
 finn. *runko* = *massa major rotunda*;
 észt. *rünk* = *Scholle*;
 mord. *ronga* = *Körper*.

721) *rögvést, rögtön* = *sofort, auf der Stelle*.
 zürj. *regid* = *schnell, geschwind, reissend*;

votj. *žog, žogen* = sogleich;
 finn. *rikevü* = hastig.

722) *röpül, repül* = volare.

finn. *ryöppy* = instar pulveris
 volare, vento jactari;
 észt. *rebe* = schnell, eilig;
 lp. *rapok* = alacer.

723) *rövid* = brevis, curtus.

ost. *ravit* = zerstossen;
rau = fein;
 vog. *rau, rqu* = kleines Stück-
 chen.

725) *rút* = deformis, turpis.

finn. *ruma* = adspectu defor-
 mis, turpis;
 észt. *rumal* = dumm;
 lp. *robme, robmot* = deformis;
 zürj. *römid* = Dämmerung.

337) *sajtó* = Presse; *sajtol* =
 pressen.

ost. *šujit* = versenken, unter-
 senken;
 finn. *suju* = flecti, reflecti;
 lp. *soje* = flecti.

339) *surok* = angulus.

zürj. *serög* = Winkel, Ecke;
 vog. *seräk* = Winkel.

338) *sark, sarok* = calx, cardo.

finn. *sarana* = cardo;
 zürj. *žir* = Thürangel;
 vog. *širkep* = Angel.

341) *savanyú, sónyú* = sauer;
savó = Molke.

mord. *šapama* = sauer;
 čer. *šopo* = acidus;
 zürj. *šom* = Säuerung;
 ost. *šum* = sauer werden;
 vog. *šäu* = säuern;
 finn. *happame* = acidus.

alt. *šegen* = savanyú tej.

344) *segg* = poder.

čer. *šengel* = quod pone, vagy
 post tergum est.

357) *só* = Sals; *sav* = Sauere.
 vog. *šaz, šax* = Salz.

kirg. *šur* = sós-terület;
 oszm. *šor* = megsózott.

E szó határozottan török
 eredetű s a persában mint
 kölcsönzött szó van meg.

V. ö. *šor-köl* = sós-tó; *sor-
 luk* = víz nélküli só-sivatag.

364) *sötét* = finster, dunkel.

vog. *sätēm* = Dämmerung;
sätäp = dunkel werden;

ost. *šavij* = bewahren, ver-
wahren;

lp. *čappet* = schwarz, schmu-
tzig;

finn. *häpeä* = Schmach.

Ha BUDENZ a »sötét, elrejt-
teni, fekete és szégyen« fogal-
makat azonosítva, e csoportba
veszi föl a magy. *szégyen*-t, mi
csak azt jegyezzük meg, hogy
ez utóbbi a t.-t. *sög* = szidni,
gyalázni és *sögün* = magát
meggyalázni, szavakkal is ösz-
szehasonlítható.

368) *sugár* = *dünn*, *schlank*.

finn. *suikera*, *suikea* = lang,
schlank.

369) *sujt* = *schlagen*, *werfen*.

čer. *šu* = *jacere*, *conjicere*;

mord. *šavi* = *schlagen*, *todt-*
schlagen;

zürj. *suji* = *hauen*;

finn. *huhto* = *omni vi tun-*
dere.

270) *szag* = *Geruch*.

lp. *soggo* = *evanescere*, zu
nichts werden;

votj. *ziñ* = *Geruch*;

finn. *henke* = *halitus*, *anima*
respiranda;

észt. *hing* = *Athem*, *Hauch*,
Duft, *Luft*.

Az analog eszmemenetre
vonatkozólag v. ö.

t.-t. *kok* (fúni) és *koku*
(szag), továbbá *is*
(fúni) és *is* (szag).

272) *száj*, *szád* = *Mund*, *Mün-*
dung.

finn. *suu* = *os*, *ostium*;

čer. *šu* = *foramen*;

vog. *soy* = *Mund*;

ost. *tut* = *Mund*;

lp. *čuv* = *gula*, *guttur*.

278) *szar* = *merda*, *excrementum*.

čer. *šor* = *merda*;

zürj. *surt* = *pedere*.

279) *szár* = *tibia*, *culmus*, *crus*.

finn. *sääre* = *crus*, *Schmal-*
bein;

mord. *säjär* = *Schmalbein*;

zürj. *čör* = *Schienbein*;

vog. *šqr*: *s. lu* = *Schienbein*.

282) *szarú*, *szarv* = *Horn*.

finn. <i>sarve</i>	} Horn.
lp. <i>čorve</i>	
mord. <i>šura</i>	
čer. <i>šur</i>	
zürj. <i>šur</i>	

283) *szédül* = *schwindeln*.
 finn. *heity* = *schwindeln*.

288) *szél* = *extremitas, margo*.
 ost. *sil* = Rand, Grenze;
 vog. *sel* = Rand;
 finn. *helma* = Saum.

oszm. *jali* = szél, part.

290) *szem, szüm* = *Auge, Korn*.

finn. <i>silmä</i>	}	Auge.
mord. <i>selmä</i>		
lp. <i>čalme</i>		
zürj. <i>sin</i>		
ost. <i>sēm</i>		
vog. <i>säm</i>		
čer. <i>šinža</i>		

291) *szén* = *Kohle*.

lp. *čidn* = *Kohle*.

304) *szív, szű* = *Herz*.

vog. <i>sim</i>	}	Herz.
ost. <i>sem</i>		
čer. <i>šüm</i>		
mord. <i>sedi</i>		
finn. <i>sydäme</i>		

A t.-t. *sü, süj, süv, sev* a szeretni, szívelni fogalmak gyöke; s ez analogiának a finn-ugorban concretebb jelentése van.

308) *szom, szomjú* = *Durst, dursten*.

mord. *simma* = *Durst*;
 votj. *šumal* = *hungern, dursten*;
 finn. *himo* = *appetitus*.

311) *szorog* = *eilig thun*; *szorgol* = *betreiben*; *szorgat* = *urgiren*.

vog. *sqrmolt* = *urgere*;
 mord. *siradi* = *auseinander gehen*.

312) *szoros* = *angustus, arctus*.

finn. *sorta* = *deprimere*;
 észt. *suru* = *unterdrücken*;
 zürj. *širkäd* = *strangulare*.

319) *szug, szög, szugoly, zug* = *Winkel*.

ost. *suñ* = *Winkel*;
 finn. *hinkalo* = *abgesonderter Stand*.

321) *szupolyka* = *gracilis, tenuis*;
szupojkó = *oval gespitzt*.

finn. *suppea, suppia* = *compressus, coarctatus*;

észt. *sopp* = *Zipfel, Ecke*.

t.-t. *süvri, sivri* = *hegyes, meghegyezett*.

315) *szőr* = *ein einzelnes Haar*,
pilus.

mord. *šājār* = *ein Haar*;
 čer. *šar* = *pilus equinus*;
 vog. *sājr* = *Haar*.

229) *tó* = *See*.

ost. <i>tuu</i>	} <i>See, Sumpf.</i>
votj. <i>tī</i>	
vog. <i>tūr</i>	
finn. <i>suo</i>	

205) *tavasz* = *Frühling*.

ost. <i>tovi</i>	} <i>Frühling</i> ;
zürj. <i>tuliš</i>	
vog. <i>tōja</i>	

tujmaz = *Sommer*;

finn. *suoja* = *warme Jahres-*
zeit.

232) *tohonya, tunya* = *faul*,
träge.

lp. *tokkones, tokkones* = *inuti-*
lis, iners;

észt. *togu* = *träge, schläfrig*.

231) *tolvaj* = *Dieb*.

vog. *tolmaz* = *Dieb*;

ost. *lolmi* = *gestohlen*;

tōtm = *stehlen*;

lp. *suol, suola* = *fur*;

finn. *sala* = *cladestinus*.

t.-t. *tala* = *rabolni*;

talak = *rablás*.

251) *telek* = *Strick, Schnur*,
Riemen.

zürj. *köl* = *Strick, Seil*;

vog. *kuali* = *Strick*;

ost. *kel, kol* = *Strick*;

finn. *köyte* = *funis*.

223) *tetü* = *Laus*.

ost. *teudem* = *Laus*;

lp. *tikke* = *pediculus*;

finn. *täi*

votj. *tāj* } *Laus*.

vog. *ti*

252) *torok* = *Kehle, Schlund*.

ost. *tūr* = *Hals*;

vog. *turr* = *Gurgel, Röhre*;

finn. *kurkku* = *guttur, gula*;

mord. *kurga* = *Mund*.

Az alapjelentés: *öblös út*,
üreg.

225) *téved, tīved, tébolyog* =
errare, aberrare.

ost. *tēb* = *irre gehen*;

vog. *tīp* = *sich verirren*.

248) *tüdő* = *pulmo*.

lp. *tabde* = *Milz*;

čer. *šede, šide* = *ira*;

soda = *pulmo*.

BUDENZ úr πνεύμων, πλεούμων példájára a tüdő szóban a «fölfújni, földagadni» fogalmat akarja fölfedezni, ezért hangtani tekintetben a *t_g* (tumere) gyököt és *täfte* (telt) szót a fönnebbhez sorozza.

583) *vág* = *hauen, hacken*.

vog. *vuon, von* = schlagen,
klopfen;
ost. *von* = behauen;
finn. *vako* = Furche;
zürj. *vundi* = schneiden;
čer. *vokt* = amputare.

587) *ványol* = *walken*.

finn. *vanu* = subigi, densari;
észt. *vanu* = walken.

588) *vál* = *zu oder aus etwas werden, hervorgehen*.

lp. *vuolge* = ire, abire;
finn. *olkene* = casu venire;
mord. *valgi* = hinabfahren,
hinabsteigen;

čer. *vol* = descendere;
ost. *vogol* = herabsteigen.

čag. *bol* = valamivé vagy
valami lenni.

589) *váll* = *humerus*.

finn. *olka* = humerus;

lp. *olke* }
ost. *vān* } humerus.
vog. *vañn* }

590) *vall* = *fateri*.

mord. *val* = Wort;

finn. *vala* = Eid;

lp. *vale* = Eid.

594) *varjú* = *Kröhe*.

finn. *varekse* }
észt. *vares* } Krähe;
mord. *varsi, varsej* }
lp. *vuorča* = cornix;
ost. *varñaj* = Krähe;
vog. *vuqrp* = corvus.

A *varekse*, *varsi* és *vuorča* szavaknak a magy. *varjú*-val való összehasonlítása ellen nem teszünk kifogást, de annál inkább az ost. *varñaj* ellen, melyet orosz kölcsön-szónak tartunk Борова-ból (közönséges varjú).

596) *vas* = *Eisen*.

finn. *vaske* = cuprum;
észt. *vašk* = Kupfer;
lív. *vašk* = Metall, Kupfer.

600) *vékony* = *tenuis, gracilis*.

zürj. *veknid* = schmal, eng;

ost. *vāgat, vōgol* = dünn;

vog. *voutä* = dünn.

604) *vér* = *sanguis*; *vörös* = *ruber*.finn. *vere* = *sanguis*;észt. *vere* = *sanguis*;*vereva* = *roth*;mord. *ver*čer. *rür*lp. *varra*zürj. *vir*ost. *ver*vog. *vür*

Blut.

608) *vese* = *Niere*.mord. *piči* = *Niere*.610) *vessző* = *virga, ferula*.finn. *vesa* = *surculus, germen**ex radice*;észt. *roza* = *Spross*;ost. *varas, varis* = *Ruthe*.611) *vet* = *werfen, säen, auswerfen*.mord. *ride* = *säen, ausstreuen*;čer. *üd* = *säen*;finn. *vätkää* = *vi projicere*.t.-t. *at* = *vetni, eldobni*.613) *vév, vöv* (*vesz, vősz*) = *nehmen, wegnehmen*.ost. *vej* = *nehmen*;vog. *vī* = *nehmen*.617) *világ* = *lux, lumen*; *villog*
= *micare*; *villám* = *fulgur*.finn. *valkea* = *lucidus, albus,*
ignis;*valkene* = *lucescere*;*vilku* = *micare*;észt. *valge* = *weiss, hell, licht*;*vilku* = *schimmern*;čer. *volgodo* = *lucidus, fulgens*;vog. *volg* = *glänzen, funkeln*;ost. *volij* = *glänzen*.

A *vil, val* gyökhez lehet sorozni a t.-t. *jil, jal, jol* (fényleni, csillogni) gyököt is; bár a finn-ugor határozottan közelebb áll a magyarhoz.

621) *viv* (*visz*) = *tragen, bringen, wegtragen*.finn. *vie* = *ferre, auferre*;észt. *vī* = *bringen*;zürj. *vaj* = *herbeitragen*;lp. *väŕŕje* = *petere, appor-*
tare.622) *vív, ví* = *dimicare, pugnare, certare*.finn. *roi* = *valere, posse*;észt. *voi* = *können*;ost. *veg*vog. *ra, vag*mord. *vi, vij*zürj. *vij* = *Willkühr*.

Kraft;

A vog. *va*, *vag* és mord. *vi*,
rij mellett még a t.-t. *baj* (erő,
 gazdagság, vagyon) is tekin-
 tetbe jöhet, ha a «harcolni,
 vívni» és «gazdagság» fogal-
 mai — mint BUDENZ fölteszi
 — egyeztethetők.

623) *víz* = *Wasser*.

finn. <i>vete</i>	} <i>Wasser</i> .
mord. <i>ved</i>	
vog. <i>vit</i>	
zürj. <i>ra</i>	

626) *von* = *trahere*.

ost. <i>vunip</i>	= Fischhacken;
vog. <i>vant</i>	= führen;
zürj. <i>venzi</i>	= streiten;
finn. <i>veny</i>	= extendi;
mord. <i>veneme</i>	= sich ausdeh-
	nen;
lp. <i>vanate</i>	= extendere.

627) *vő* = *gener*.

ost. <i>veñ</i>	} gener, maritus
čer. <i>venge</i>	
	sororis.

HARMADIK KATEGORIA,

AVAGY OLYAN SZÓEGYEZÉSEK, MELYEK A FINN-UGOR NYELVEKBEN
 NEHÉZKESEK ÉS ERŐSZAKOSAK, A TÖRÖK-TATÁR NYELVEKBEN PEDIG
 TERMÉSZETESÉK ÉS SZEMBETÜNŐBBEK.

780) *ág* = *ramus*.

finn. <i>onke</i> = hamus piscatorius;	čag. <i>agaž</i> = ág, vessző (BU-
lp. <i>vuogg, ogg</i> = Angel;	DAGOV, I. 61.);
zürj. <i>vugir</i> = Angel;	oszm. <i>agač</i> = fa.
čer. <i>angir</i> = hamus.	

A fa és ág közötti kölcsö-
 nös viszony a čag. *tal* (fa) és
 oszm. *dal* (ág) között is kifeje-
 zésre jut.

A horgot és ágat egyeztetni, mivel «horgászvessző» is van:
 elöttünk nagyon merésznek látszik.

781) *agg* = *vetus, senex*.

finn. <i>ankara</i> = validus;	t.-t. <i>ag, ak</i> = fehér, ősz, tiszt-
čer. <i>ungor</i> = molaris;	teletreméltó (<i>ak-kisi</i> =

ost. *ugor* = hoch.

öreg ember; *ak-sakal* =
 ősz szakáll, ősz ember);
aga, aka = idősb, elöljáró,
 úr (v. ö. ném. Grau és
 Graf).

782) *agy* = *cranium, caput*.

ost. *oñit* = Horn;

čag. *oj* = gondolat, ész.

vog. *añt* = Horn.

BUDENZ a magy. *agy*-at azért akarja a finn-ugor *szarv* fogalommal összefüggésbe hozni, mert az árja nyelvek terén hasonló viszony van *κερας*, szkr. *çiras* (caput), latin *cornu* és *cranium* között. Ezen analogia előttünk helytelennek látszik, mivel a magy. *agy* és tör. *oj* közötti fogalmi rokonság már azért is egyezőbb, mert *agy*, *fej* és *ész* természetesebb módon csatlakozhatnak egymáshoz.

783) *úgy* = *lectus, stratum*.

vog. *qlqχ* = Nest, Lager; t.-t. *jat* = feküdni;

zürj. *vol, voles* = Bett;

jatak = ágy, fekhely, fé-

finn. *vuotehe* = lectus.

szek.

786) *aj* = *crena, sulcus, vallis*; *ajtó* = *janua*.

finn. *aukea* = apertus;

čag. *oj* = völgy, mélyedés;

mord. *anksima* = Wuhne;

t.-t. *ač* = nyitni;

čer. *omasá* = janua;

ačak = ajtó;

vog. *āngv* = ausziehen;

aja = nyitott kéz;

ojt = ausspannen,

ajaz = derült idő.

befreien;

ost. *uñ* = Mündung;

zürj. *vom* = Mund.

749) *alku* = *Handel, Kauf*.

vog. <i>alt</i> = fest machen ;	čag. <i>alku</i> = vevés (v. ő. <i>alku</i>
ost. <i>olt</i> = anschmieden.	<i>bergi</i> = kereskedés, azaz:
	adás-vevés, és oszm. <i>ališ-</i>
	<i>veriš</i> = kereskedés, szín-
	tén : adás-vevés).

BUDENZ azon eljárása, hogy az *alku* és *alkalom* szavakat a főnnebbi *alt*-hoz (megerősíteni) sorozza, ép annyira erőszakolt, a mennyire minden logikát nélkülöző. Vagy talán az «alkalom-vétel» fogalma volt eszében?

807) *apa* = *Vater*.

vog. <i>qberüş</i> = Grossvater vom	čag. <i>aba</i> = atyai részről való
Vater.	nagyapa.

809) *apró* = *minutus, parvus* ; *aprit* = *zerstückeln*.

ost. <i>nambir</i> = Kehrlicht, Ab-	čag. <i>opurak</i> = apró, picziny,
fälle ;	ettől (<i>upak, ofak</i> = ki-
vog. <i>nampri</i> = klein.	csiny-től :) <i>opra</i> = apri-
	tani, darabolni.

Ide tartozik a magy. *apad* is. A mi a «szemét és kicsiny» közti fogalmi rokonságot illeti, v. ő. oszm. *čöb* (szemét, hulladék, dirib-darab, kis darab) és magy. *csöp, csep*. Lásd *csöpp*-et.

811) *ár* = *Fluth* ; *árad* = *überfluthen*.

vog. <i>jürve</i> = lacus ;	oszm. <i>art</i> = növekedni, sza-
lp. <i>jaure</i> = lacus ;	porodni ;
mord. <i>erke, ärke</i> = See.	čag. <i>art</i> = áradni (v. ő. <i>artub</i>
	<i>eksilme</i> = dagály és
	apály. BUDAPOV, I. 25.).

A tör. *art*-ban levő *t egy*, ma nem használatos *ar* (növeszteni, hozzátenni, áradni) *alaknak* passiva formáját fejezi ki. Egyébiránt, hogy a *tó* és *ár* *adás* fogalmai hogyan egyeztethetők, nehezen lehet fölfogni.

814) *arat* = *ernten*.

BUDENZ szerint tévesen van oszm. *ora* = aratni;
 a tarol, sarló és tör csoportjába *orak* = sarló, vágás,
 sorozva, mert *tarol* a *tar*, tör. metszés.
taz (csupasz, síma) gyökből;
sarló, eredetileg *salló*, csalló,
 a *sal*-, tör. *čal*-(vágni-, met-
 szeni-)ből származott; a *tör*
 pedig a tör. *tír*, *kir* (törni)
 gyökkel azonos.

903) *arány*, *erány*, *irány* = *Maas, Richtung, Linie*.

ost. *ur* = Linie, Strich. t.-t. *oran* = mérték, arány,
 irány;

Hogy BUDENZ irány és futni kirk. *oral* = irány, mód, mo-
 közötti fogalmi rokonság alap- dor (v. ö. *uralima kilidi*
 ján a magy. *iramłani* szót is = illik hozzám);
 ide sorozza, azt mi nem fogad- čag. *uram*, *oram* = útcza,
 hatjuk el. ház-sor.

816) *árnyék* = *Schatten*; *ernyő* = *Schutzdach, Schirm*.

vog. *tqrom* = Himmel (Luft), t.-t. *aran* = fészér, istálló, elő-
 Wetter; udvar;
 ost. *tōrim* = Himmel, Luft. *eren* = védelmébe aján-
 lani magát (*Allahga eren-
 dim* = Isten oltalmába
 ajánlottam magam).

BUDENZ hasonlításának kiindulási pontjául a *pilve* (felhő) és *pilvekse* (árnyék), továbbá a *nubes* és szláv *nebo* (ég) közötti analogiát veszi, minek következtében *árnyék* és *felhő* fogalmakat azonosokul tekinti. Azonban az *árnyék* régi jelentése, t. i. sátor, jobban összhangzik a mi, e fogalom alapjelentésére vonatkozó fölvételünkkel. V. ö. erre vonatkozólag a tör. *kölge*, vagy *kölöngi* etymológiáját (*Tör.-tat. etym. szótár*-om, 111. §.), melyből ép

úgy látható, hogy a törökben az árnyék és védelem fogalmai azonosak.

817) *árt* = *nocere*.

vog. <i>ur</i>	= abmagern;	uig. <i>arta</i>	= ártani;
ost. <i>ōrim</i>	= mager;	<i>artak</i>	= ártalom, kár,
zürj. <i>or</i>	= matt werden.		veszteség;
		čag. <i>arik</i>	= sovány;
		<i>arit</i>	= soványítani, bán-
			kódni.

Ártani és *lesoványodni* egymástól távol álló fogalmak. A mi az uig. *arta* szót illeti, úgy látszik, hogy ez egy előbbi *karta*-ból, illetőleg a *kar-ag*-(kár-)ban levő *kar* gyökből származott (v. ö. magy. *kár*-ral).

818) *árt* = *ingerere, immere*.

BUDENZ <i>árt</i> -ot az <i>al</i> (dor-	t.-t. <i>ara</i> = között, közben, és
mire, non-moveri) causativu-	egy fölvehető <i>arat</i> = be-
mának tartja. De sokkal köze-	avatkozni, beléelegyedni
lebb áll a valószínűséghez a	ige. V. ö. <i>arala</i> = immis-
következő egybevetés:	cere és <i>aralat</i> = közle-
	kedni valakivel.

820) *ás* = *graben*; *ástt* = *gähnen* (azaz a száját felnyitni).

vog. <i>uosint</i>	= gähnen;	t.-t. <i>es</i>	= piszkálni, kaparni,
votj. <i>vušil</i>	= gähnen;		fölkarczolni;
čer. <i>ušt</i>	= oscitare;	<i>ešgek</i>	= lapát;
mord. <i>ankse</i>	= Wuhne.	<i>asna, esne</i>	= ásítani;
		<i>ač</i>	= nyitni.

822) *aszó* = *Thal, Ebene, Niederung*.

finn. <i>laakso</i>	= vallis.	kirg. <i>asak</i>	= alatt, lennt;
		čag. <i>ašak</i>	= alant.

823) *ászok* = *unterlegter Balken, Unterlage*.

ost. *oms, ūms* = sitzen, sich t.-t. *ast* = alatt;

setzen.

astik = alj, aljázat;

astar = alj, ruha-béllés.

Ast a locativusi *t* elhagyása után *as, as* (lenn, al, alatt)-gyökhöz csatlakozik.

824) *asszony*. (régibb formája:) *okszun, ahszin, ohszun* = *Frau, Weib*.

zürj. *öksi* = Herr;

votj. *öksej* = Herr, Fürst.

Okszun vagy *akszin* töröktől fehér színt, fehérséget jelent, és a nő fogalmának megjelöléséül használtatott, ép úgy, mint az újabb időben *ak-bašlik* = fehér fejű, nő. V. ö. magy. «fehér személy» (nő, Weib).

A *fejedelem, úr* és *nő* közötti különös fogalmi rokonságot azzal akarja igazolni BUDENZ, hogy a magy. *asszony*-ban «uraság» alapfogalmát, következőleg tiszteleti címet talál föl, mely cím mind a két nemet illeti.

825) *átok* = *Fluch*.

Lásd 383. lapot.

828) *az, oz* = *ille, ipse*; egyszersmind névelő is.

BUDENZ ezt a finn-ugor *tuo, tu, to* (ille, iste) mutatónév-mással akarja egyeztetni, és a mennyiben előbb a *t*-nek *s*-sé változását, továbbá a kezdő dentalis eltűnését fölveszi, azt látja, hogy először *a, o, e, i* keletkezett, melyhez később egy dentalis véghang csatlakozott, aztán a magy. *az, ez*-zel párhuzamos alakulás jött létre. Sokkal valószínűbb lesz a következő analogia. ha fölemlítjük, hogy a törökben a magyarral egészen azonos

«pronomen indicativum» létezik, a mely még összetételeiben is megegyezik a magyarral. Így:

<i>magyar,</i>	<i>čagataj,</i>	<i>kirgiz.</i>
az	oš-bu	os és os-bu = az;
ez	iš-bu	— is-bu = ez;
ott	onda, olda	anna = ott;
onnan	ondan	annan = onnan.

Oš-bu csak erősítése, kettőztetése a mutató névmásnak, ép úgy, mint *iš-bu* és *oš-ol* (az), melyből későbbben *sol*, *su* lett; és hogy *oš*, *os* önállólag is használtatott, mutatja a kirgiz, melyben még ma is egyedül használtatik (v. ö. BUDAGOV-nál *او* = itt, ez). BUDENZ úr a magy. *ez*-nek finn *tä*-ből való erőszakolt levezetésének támogatására veszi föl továbbá a magy. *tétova* (huc illuc) és *tétováz* (ide-oda ingadozik) szavakat; de e mellett elfelejti, hogy *tétová*-nál — mint az már a magyarban következetesen keresztülvitt önhangzó-illeszkedési törvény megszegéséből is látható —, mondom, felejt, hogy *tétovánál* alkalmasint idegen szóval van dolga, mely vagy a szláv *ten-to* = emez, amaz, vagy épen a lat. *titubare* szóból származott. (?)

485) *beteg* = *aeger*, *aegrotus*.

zürj. <i>viš</i> = krank sein;	čag. <i>bütük</i> = elfogyó, vége felé
<i>vis</i> = Krankheit;	járó, megszűnendő, a
votj. <i>viš</i> = krank;	<i>büt</i> , <i>bet</i> , <i>bit</i> = végződni,
<i>vika</i> = vitium physicum.	megszűnni gyökből.

BUDENZ a *beteg* és *vis* közötti nyakatekert analogiát azzal akarja indokolni, hogy egy *vi* gyököt vesz föl és ezzel a székely *bitos* (fájós lábú) szót egyeztet. Úgyde e gyök leginkább olyan szavakban fordul elő, melyekből az következik, hogy az alapjelentés inkább az «ütni, vágni, lecsapni», mintsem az *aeger*, *aegrotus* fogalmát fejezi ki. Pl. *bitó* (Henker), *bitor* (a ki valamit erőszakosan elsajátított *magának*), *bitang* (alávaló, alacsony-

lelkű) stb., melyekből kitűnik, hogy *bíto*s inkább a «meg-
ütött, megütődött, megrettent», mint a «beteg» gondolatát
fejezi ki. Végül az *e* és *i* hangok váltakozását csak a törökben
lehet elfogadni (v. ö. *bet-bit* = írni, *et-it* = tenni), de a ma-
gyarban nem.

487) *bíz* = *vertrauen, anvertrauen, Zutrauen haben.*

mord. <i>maksi</i> = geben ;	uig. <i>büt</i> = hinni, bízni, biza-
finn. <i>maksa</i> = abzahlen ;	lommalla lenni ;
észt. <i>maksa</i> = zahlen ;	alt. <i>püt</i> = hinni ;
lp. <i>makse</i> = bezahlen.	<i>püdü</i> = hit, hűség.

Hangtanilag és fogalmilag kényszerítettebb párhuzamot
aligha lehetne vonni, mint a minőt BUDENZ úr a *bíz-* és *maks-ra*
(adni) vonatkozólag föllállított!

488) *bog* = *nodus, Knoten, Knorren.*

zürj. <i>bugil</i> = Hervorstehen- des, Buckel, Beule ;	t.-t. <i>bogun</i> = bog, bötyök ;
észt. <i>pung</i> = Hervorragen- des, rundliches ;	čag. <i>bogra</i> = békó, bilincs, nyak-vas ;
finn. <i>puka</i> = tuber ;	<i>bag</i> = kötni, kötelék, vékony kötel ;
čer. <i>pongo</i> = fungus ;	<i>bagla</i> = hozzákötni ;
mord. <i>panga</i> = Schwamm, Pilz.	jak. <i>bugul</i> = szénaboglya ; kaz. <i>bogol</i> = boglya.

489) *bogyó* = *Beere.*

finn. <i>marja</i> = bacca ;	kirg. <i>mug, muk, bug</i> = bogyó ;
lp. <i>muorje</i> = bacca ;	<i>kara-muk</i> = fekete
čer. <i>mör</i> = fragum ;	áfonya ;
mord. <i>mař</i> = Apfel ;	<i>kizil-muk</i> = vörös
votj. <i>mul</i> = Beere.	bogyó.

492) *bolyg, bolyog* = *stören, herumtreiben, herumirren*;
balgatag = *delirus*.

ész. *molku* = sich bewegen; čag. *bulga* = fölkeverni, meg-
 čer. *muľukt* = schütteln; kavarni, háborgatni (*mu-*
 vog. *moľeml* = eilen. tit, az oroszban; BUDA-
 GOV, I. 290.);
bulgat = megkavarni, boly-
 gatni;
 kaz. *bolga* = rázni, fölkeverni,
 forgatni.

495) *borúl, burúl* = *procidere, procumbere*; *borít, burít* =
umstürzen, umkehren.

zürj. *pör* = fallen, umfallen; t.-t. *bor, bör* = borítani, rá-
 votj. *pogral* = fallen; tenni, beborítani, elho-
 vog. *pürmät* = fallen. mályosítani (v. ő. magy.
ború. Így: tör. *akli borur*
 = esze elhomályosodik,
 azaz befödi magát. BUDA-
 GOV, I. 277.);
börün = beborítani, beta-
 karni magát;
bur = fölborítani;
 kaz. *bor* = fordítani, meg-
 fordítani;
borol = fordítani, visz-
 szafordítani.

494) *borzas* = *hirsutus*; *borzad* = *sich aufsträuben*.

finn. *pörhö, pörhä, pörrö* = kirg. *borsan, borsanda* = bor-
 status turgidus vagy zadni, fölrettenni.
 erectus.

A *borsanda*-ban leli meg a
 magy. *borzankod, berzenked*

hangtani és fogalmi hason-
mását (v. ö. BUDAGOV, I.
276.).

497) *bosszú, boszú* = *indignatio, contumelia*.

lp. *puošē, puošāk* = böse, grim-
mig, bissig; allzu scharf v.
hart.

uig. *boši* = harag, gyűlölet;
boš = haragudni;
čag. *boš, bošuk* = haragba jönni;
kaz. *bosan* = haragudni (v.
ö. magy. boszankodni).

496) *botkos* = *nodosus*; előbbi *botok, bötök, bötök*-ből =
nodus, bulbus.

BUDENZ egész helyesen a
botkos-t a *pota* (lásd ezt) válto-
zatának tartja, melynek az ő
egyeztetése szerint a vog. *pajt*,
pojt-tal kell megegyezni. Nem
célszerűbb volna itt a

t.-t. *butak* (بوطان) = bötök,
csomó, kinövés,
oszm. *budak* = ág

szavakat tekintetbe venni?

499) *bölcs* = *sapiens, weise*.

finn. *miele* = Sinn, Verstand;
mord. *meł* = Sinn;
lp. *miälä* = mens, inge-
nium.

t.-t. *biliži* = bölcs, sapiens;
biliš = tudás, sapientia.

BUDENZ úr téved, ha azt veszi föl, hogy a magy. *bölcs* csak
egy ótörök *bilgüzi*-ből származhatott és hogy *biliži* oszmán, tehát
modern forma. A magyar-török szókincs részben a nyugoti,
részben a keleti törökkel közös, mely utóbbihoz *bilgüzi* tartozik,
míg *biliži* szintén régi alak, mint a *Codex Cumanicus*-ból lát-
ható. Így (l. 99. l.) *coy suruchi* és nem *sürgüči* = pásztor;
továbbá *alici* = emtor (a gr. KUUN által rendezett kiadás,

106. l.), nem pedig *alguči*, a hogyan BUDENZ szerint a régiebb (?) formának hangzania kellett. *Bilizi* tehát ép olyan régi, ha nem régiebb, mint *bilgüzi* és BUDENZ ismét az általa annyira kedvelt, erőszakos theorizálásnak hódolt.

507) *burok* = *Hülle*; *burul*, *borul* = *sich bedecken*.

čer. <i>pur</i> = intrare;	t.-t. <i>bor</i> , <i>boru</i> , <i>bör</i> , <i>büri</i> = be-
zürj. <i>pir</i> = hineingehen.	borítani, befödni;
	<i>börk</i> = fejtakaró, kalap;
	čag. <i>baru</i> = boríték, bőr.

380) *csap* = *schlagen*, *werfen*, *hauen*.

finn. <i>tappa</i> = dreschen;	čag. <i>čap</i> = csapni, vágni, ro-
mord. <i>tapa</i> = schlagen;	hanni;
lp. <i>čuoppe</i> = cædere;	čapiš = vergödni (magát
zürj. <i>čapki</i> = schmeissen;	ide-oda verni), csapás.
votj. <i>čapki</i> = schlagen.	

388) *csík* = *Streifen*.

finn. <i>tie</i> } észt. <i>tē</i> } Weg. zürj. <i>tu</i> }	oszm. <i>čigir</i> = barázda(a <i>čig</i> gyöktől);
	kaz. <i>čik</i> , <i>čig</i> = határ, határ- vonal;
	alt. <i>čige</i> = egyenes.

393) *csiszol* = *reiben*, *poliren*, *glätten*.

BUDENZ a <i>csisz</i> -ben egy ré-	oszm. <i>čiz</i> = vonalozni, csí-
giebb <i>si</i> , <i>sík</i> alakot ismer föl és	kot húzni;
ezt a fölvett ugor <i>s_g</i> (csiszolni)	čag. <i>čizik</i> = csiszolt, vonal-
gyökökkel egyeztet.	zott.

404) *csokor. csukor* = *Buschel, Strauss; csukorat* = *gedrängter Haufe*.

zürj. *čukör* = Sammlung, čag. *čokar* = gyülekezet, társaság (BUDAGOV, I. 495.); *
Heerde. *čok* = gyűlni, összegyűlni, csoportosulni.

* Illusztrálva egy, *Nevai*-ból vett verssel.

406) *csúsz* = *gleiten*.

BUDENZ szerint a *csúsz s_og* (ire), *s_og, sk, s_ov, s* gyökből származott, épen mint *kúsz* a fölvett ugor *k_og* (folyni, futni), illetőleg *k_og, z, k_ov, s* gyökből. E származtatás fogalmi és hangtani tekintetben mind a két nyelv terén egészen helyes, ámbár konkrét jelentésben a

čag. *kiz* = csúszni,
kizak = szán, szánka

a föllállított egyeztetéshez már azért is szilárdabb kiindulási pontul szolgál, mert a *k* és *č*, mint BUDENZ maga is fölveszi, váltakoznak egymással.

409) *csün* = *verkümmern, siechen; sinl* = *tabescere*.

zürj. *čín* = Verlust erleiden; t.-t. *szün* = elfogyni, elmúlni,
čín = sich vermindern. čag. *čunak* = nyomorék,

BUDENZ szerint a magy. *šunak* = ostoba, fajankó
szün-nel azonos, ennélfogva a sokkal közelebb áll.

413) *czirógat* = *liebkosen, streicheln*.

BUDENZ szerint a magy. *súrolni*-val közel rokon, tehát a t.-t. *sír* = súrolni,
sírkala = gyakran súrolni,
czirógatni
közelebb áll hozzá.

254) *dagad* = *anschwellen, auflaufen*.

BUDENZ e szót a *dug*-gal akarja azonosítani; mi úgy

látjuk, hogy a magy. *dagad* jak. *dagdai* = erősen meg-
szóhoz sokkal közelebb áll a *dagadni*;
oszm. *dag* = hegy, daganat;
kirk. *dak* = égésseb, égésjel;
dagil = dagadni;
čag. *tag* = hegy.

257) *derü* = *heiteres Wetter*; *derül* = *hell werden*.

ost. *lert* = bekannt;
lirta = klar;
lp. *šara* = klares Wetter.
čag. *tere, terek* = széles, ter-
jedt, nyílt;
terkin = terjedni, meg-
nyílni;
sara, sere = világos, tiszta
fehér.

260) *díj* = *Preis, Lohn, Entgeltung*.

mord. *toj* = Brautpreis (tatár);
ész. *tuhku* = Nebenverdienst
des Knechtes.

Maga BUDENZ úr elismeri, t.-t. *dej, deg* = egyenlő,
hogy a magy. *díj* alapjelentése hasonló;
„*aequivalens*“. Mi ezt elfogad- oszm. *dej* = értékes lenni;
juk s ezért vesszük föl, mint *dejer* = érték, ár;
hasonlóbbakat, a čag. *tegiš, tigiš* = érték, becs.

263—264) *domb* = *Hügel*; *dob* = *Trommel*.

vog. *tump* = Insel;
ész. *tomp* = Klumpen;
lp. *tobboš* = pulvinar.
čag. *dumbak* = domb;
tombalak = kerek, ke-
rekség;
tob = golyó, gömb;
oszm. *davul* = dob;
tömbek = féldob.

266) *döl, dül* = *umfallen, stürzen*; *döjt, dönt* = *umstürzen*.

finn. *työntä* = *trudere, projicere*;

ost. *tiv* = *geboren werden*;

vog. *tël* = *geboren werden*;

čer. *šind* = *setzen, pflanzen*.

BUDENZ úr a «letenni, vetni, szülni» fogalmakat hasonítja; és ennek alapján védi a finn-ugor nyelvekben alkalmazott csoportosítását. Mi sokkal világosabbnak tartjuk a magy. *döl, dül* szónak a

t.-t. *dökül, dögül* = *feldölni, felfordulni, kiömleni, töngrer* = *feldönteni*

szavakkal való egyeztetését.

268) *dug* = *stecken, hineinstecken, stopfen*.

mord. *tongi* = *einstopfen*;

t.-t. *tik, tika* = *dugni*;

finn. *tunke* = *vi trudere*.

tikač = *dugó*.

832) *édes* = *dulcis*.

vog. *atiñ* = *süss*;

uig. *isik* = *édes*;

ät = *Geruch*;

t.-t. *dad, tat* = *édesség, íz*;

ost. *ebil* = *Geruch*;

tatli = *édes*;

čer. *üps* = *odor*;

tatan = *ízleni*.

zürj. *is* = *Geruch*.

A vog. *atiñ*, melyből a kezdő dentalis elesett, a t.-t. *tat*-hoz sorakozik; de határozottan téved BUDENZ, ha *ät, ebil, üps* és *is* szavakat e csoportba osztja, mert először e fölvételnek útjában áll a fogalmi különbség, másodszer *ät, ebil* és *is* a t.-t. *it-is*-(szag)-hoz csatlakozik.

833) *ég* = *coelum*.

BUDENZ e szót a *szag* csoportjába sorozza, a mennyiben a levegő, pára, gőz és ég (!) közös alapfogalmát veszi föl. Ennek ellenében mi az

834) *ég* = *brennen, flagrare*

szóval való egyeztetést ajánljuk, és pedig azért, mert a magy. *ég* (*flagrare*) úgy viszonylik az *ég*-(*cœlum*-)hez, mint a t.-t. *jang* (*flagrare*) a *tang*-(világosság-, fény-)hez, melyből *tangri* (ég, isten) származott és mivel az *ég* alapjelentése tulajdonkép «fénykör, világosság», nem pedig «pára vagy gőz».

836) *egész* = *integer, totus*.

ost. *šenk* = gross, schwer, voll- *čag. egis* = magas, felnőtt;
wüchsig, erwachsen; *ögüş* = sok;
vog. *senhl* = völlig erwachsen. *ög* = halmozni.

Mi teljesen megegyezünk BUDENZ-zel a *totus* és *magas* közötti analogiát illetőleg, de azt találjuk, hogy a török példa sokkal közelébb áll a magyarhoz, mint a finn-ugor.

839) *él* = *famelicus; éhes* = *hungrig*.

zürj. *cig* = Hunger, hungrig; t.-t. *až, ač, ež, eš* = éhes;
finn. *hiuku* = stimulatio sto- kirk. *as, es* = éhes.
machi;

čer. *šüz* = fame premi.

Szerintünk az *éhséget* jelentő török szó alapjelentése: *nyílt, nyitott*, mert ennek ellentéte *tok, toj* = jóllakottnak, tulajdonkép *tele-, zárt- és betömött-nek* mondatik.

841) *ék* = *cuneus*.

ost. *jänk* = Nagel; t.-t. *ek, ik* = közbeiktatni.
lunk = Keil; hozzáadni;
vog. *liž* = Splitter. oszm. *ig, ik* = szeg, csavar,
dugasz; .

(V. ö. دکرمن ایکی
dejirmen iki = ma-
lomszeg. BUDAGOV, I.
199.)

igne = tű.

847) *elme* = *mens, memoria*,

szót én az eredeti *emle* metathesisének (hang-helycsere) tartom,
tehát lásd e szót.

855) *emlék* = *Erinnerung*; *említ* = *erwähnen*.ost. *am* = froh sein;*amít* = sich freuen.t. t. *ang, an* = ész, értelem,

megértés;

Mert az öröm vidám *gondolatot* ébreszt, azért egyeztetni
BUDENZ a magy. emlékezetet a
finn-ugor *am*-mal (vidám len-
ni)?!

angla = megérteni, fel-
fogni, hinni;

anglak = megértés;*anglat* = megértetni;*anglan* = emlékezni.

Az *elme* metathesis-sel keletkezvén *emle*-ből, szintén e csoport-
porthoz tartozik.

857) *enged* = *cedere, obsequi, parere, nachlassen*; *enyész* = *verschwinden*.t. t. *en, eng* = alászállani, le-
ereszkedni;

jeni, jengi = új, fiatal,
(tulajdonképen: gyenge.)

Hogy a magy. *enged* alapjelentése «alábbszállni, alább-
hagyni», abban teljesen egyet értek BUDENZ-zel, de hogy *enged*
a *tagad*-dal szorosan összefügg, azt nagyon kétlem, mert *tag*-
ban a tör. t. *fok, jok* (nem, nincs) szót látom.

859) *ép* = *integer, incolumis*; *épít* = *bauen*.vog. *ilpi* = Leib, Körper;ost. *el* = Körper;finn. *ilpo* = ganz, durchaus.alt. *ep* = ügyesség, készenlé-
tel, készség;

epte = kiigazítani, ren-
dezni;

uig. *epil* = helyreállítva lenni;
epit = elrendezni, elké-
szíteni;

öag. *jepü* = épület;
oszm. *jap* = építeni, csinálni.

863) *ér* = *reichen, taugen, reifen*; *érkez* = *anlangen*.

finn. *kerkeü* = properare, tem- t. t. *ir, er* = érkezeni, odaérni,
pestive pervenire: megérni, éretté lenni.
észt. *kerge* = behend.

Hogy hogyan egyeztethető a «gyors, fürge» fogalma az érni és érinteni fogalmával, erre nézve BUDENZ úr adós maradt a felelettel.

862) *ér* = *arteria, pulsus*.

ost. *ler* = Wurzel; t. t. *ir, jir* = tér, hely, térbe-
vog. *tar* = Wurzel. liség, úr;
kírg. *or* = csatorna, árok, üreg.

Én az *ér* (Ader) fogalma alatt nem annyira gyökérféle hosz-
szúkás testet szeretnék érteni, mint BUDENZ fölveszi, hanem
hosszában futó térbeliséget, ürt. V. ö. t. t. *tamar* = ér, vajt út.

866) *érett, ért* = *für, wegen, anstatt*.

ost. *jir, ir* = Seite, Grenze; t. t. *jerde, jeride* = ért, érett.
vog. *jer, jër* = Richtung; (pl. *ata jeride* = atya-ért).
finn. *järke* = ordo, Series.

A BUDENZ által itt felhozott vog. és finn példák semmi
esetre nem illenék ide; mert *jer* és *järke* legfőlebb a t. t. *sira* (sor)
és *žerke* (ordo) mellé állíthatók volnának. Az «érett»-ben nem az
«oldalánál, mellette», hanem a «helyén, helyében» alapgondo-
lat van kifejezve.

869) *erő* = *vis, vires, robur*.

vog. *üogre* = stark, Stärke; öag. *erik, irik* = erő, tehetség,
lp. *kjäura, kjäuras* = robustus, szabad akarat;
validus. *erikli* = erős, hatalmas,
(l. BUDAGOV I. 188.)

530) *fék* = Halfter, Zaum, Zügel; *fékez* = bändigen.

finn. <i>päitse</i> (<i>püi</i>) = capistrum	t. t. <i>bag</i> = kötél, szalag;
equorum;	oszm. <i>pek</i> = erős, kemény.
lp. <i>pagge</i> = capistrum.	alt. <i>pekte</i> = kötni, zárni.

A magy.*fék* alapjelentése nem fej vagy fejre tartozó valami, mint BUDENZ fölteszi, hanem kötő, kötelék, kötél; V. ö. a magy. *fékez* = zabolázni, szelidíteni (bändigen, bezähmen).

565) *foszl* = *sich zasnern, sich auffasnern, häuten, sich abschülen.*

vog. *pōns, puns* = sich öffnen ; t. t. *pos* = héj, kéreg ;
 ost. *panš, puš* = öffnen ; (*agač posi* = fa kéрге);
 votj. *paš* = Loch ; *posul* = foszlani, hámlani.
 lp. *puozos* = nudus ;
 mord. *panš'i* = öffnen ;
 čer. *počk* = aperire.

569) *fojl*, *fúl* = *suffocari*; *fojt*, *fujt* = *suffocare*.

lp. *puve* = strangulare;
mord. *pova* = drosseln;
čer. *pikt, pükt* = suffocare.

alt. *puula* = megkötni, fojtani;
oszm. *boul* = megfűlni;
boudur, bogdur = valakit megfojtani.

E fogalom alapgondolata: «kötni, összekötni», tehát a *bag*, *bog*, *buj*, *puu*, (kirg.) *buv* közös ural-altáji gyökül tekinthető.

574) $f''_{\bar{u}} = \text{Gras.}$

finn. *pälve* = cæspes nive nudatus, grumus nive carens; t. t. *buj, büj* = bogács, das griechische Heu. (Lásd BUDAÖV I. 295 és Khuszai Abbaszai.)
lp. *püül* = schneefreie Stelle;
öer. *peled* = florere.

A *jü* és *hónélküli* *hely* fogalmait egyeztetni az úgynevezett etymologiai *salto mortale*-hez tartozik. Csak hozzávetőleg sze-

retnének a magy. *fű* szót a fönnebbi mellett a t. t. *büj* (nőni) gyökkel egybevetni. *Fű* tehát = növény.

178) *gyalog* = *zufuss*.

finn. <i>jalka</i> }	Fuss;	ëag. <i>jajag</i> = gyalog;
ész. <i>jalg</i> }		oszm. <i>jajan</i> = gyalog, alatt, le
vog. <i>jol</i> = quod infra est;		(<i>jajan kal</i> = hátra ma-
mord. <i>jalgä</i> = zufuss.		radni, silányabb lenni).

A finn-ugorban csak a *pes*, a törökben és magyarban a tulajdonképeni *per pedes* alapgondolata van kifejezve.

938) *gyárt* = *facere, operari*.

BUDENZ a <i>gyár</i> -t egy fölvelt	t. t. <i>jarat</i> = gyárt, létrehoz,
és «erő-alkalmazás» jelentésű	készít;
<i>ü, ng, r</i> -gyökkel egyezetteti s ezt	<i>jarak</i> = elkészítés.
különös módon összefüggésbe	
hozza <i>ár</i> -ral (Fluth), melyben	
szintén erő-túláradást fedez föl.	

185) *gyáva* = *feig, schwach*.

BUDENZ szerint ennek a	t. t. <i>jaba, java</i> = gyáva, ha-
magy. tohonya-, tunya-val kell	szontalan;
egy eredetűnek, és az utóbbi-	<i>žaba</i> = hiábavaló;
val megegyező finn-ugor szó-	oszm. <i>jāb</i> = csendes, gyöngé;
hasznításokkal rokonnak len-	alt. <i>jabiz</i> = alázatos, békés,
nie. E mellérendelés, mint	szavak szemmel láthatólag kö-
ilyen esetekben rendesen, nya-	zelebb állanak a magy. <i>gyává</i> -
katekert, a mennyiben a	hoz.

192) *gyón, gyovon* = *beichten*.

ost. <i>üugom</i> = sagen (<i>jogos üu-</i>	ëag. <i>jak</i> = jó, illő;
<i>gomta</i> = Antwort);	<i>jakun</i> = javulni.

finn. *nuhte* = tadeln; (A ma már nem használt *ja-*
észt. *nuhtle* = strafen. *kun*-ból származott *javun*,

A *gyovon* nem a régi alak, magy. *gyovun*. A magy. *gyón*
mint BUDENZ állítja, hanem tehát konkrét értelmében azt
Hevesben még ma is használ- jelenti: javulni.)
latos.

179) *gyors* = *schnell, behend.*

vog. <i>jqr</i>	}	Kraft, Stärke.	oszm. <i>jürüş</i> = futás, menés;
ost. <i>jur</i>			<i>jürün</i> = sietni;
zürj. <i>jör</i>			uig. <i>joriš</i> = menés, futás.

Erő és *gyors* mozgás BUDENZ szerint rokon fogalmak?
A *sietni* és *menni* közötti fogalmi rokonságra vonatkozólag v. ö.
alt. *mengdiš* (sietés) és *meng* (menni).

180) *gyök*, *gyökér* = *Wurzel.*

finn. *juure* = *Wurzel*; t. t. *kök* = *gyök*.
mord. *jur* = *Wurzel, Gebüsch*;
vog. *jekur* = *dicke Wurzel*.

387) *gyötör* = *quälen, peinigen*; *gyötrés* = *Qual, Marter.*

BUDENZ a *gyötör* szót cseter- oszm. *kötrüm* = szél-ütött, nyo-
rel hozza összefüggésbe, a morúlt, béna;
mennyiben a lat. *torquere*, *kötü* = rossz, gonosz
tortura és tormina közötti köl- szavakat, következőleg egy
csönös viszonyra hivatkozik. sejtethő *kötör* = gonosz, vagy
Mi azt hisszük, hogy jobban kínos, gyötrelmes lenni, igét
megközelítjük az igazságot, veszünk tekintetbe.
ha az

181) *győz* = *siegen, besiegen, bewältigen.*

finn. <i>jaksa</i> = posse;	oszm. <i>janz, jevüz</i> = dühös, eré-
észt. <i>jaksa</i> = können, <i>vermő-</i>	lyes, kitartó. (V. ö. Bu-
gen;	DAGOV II. 345.)

lp. *jokse* = attingere.

Jauz frequentativumnak látszik előttünk *jao* (jó)-ból, talajdonkép *jakuz*, *jeküz* (jobb lenni)-ből.

188) *gyúl* = *accendi, inflammari*; *gyújt* = *incendere*.

BUDENZ úr a magy. *gyúl-t* *čag. gűj, gűje* = gyúlni, égni; a fölvett ugor *t.v, gy.v* és *gy.v.l* *gűjdür* = megégetni; (látászani, fényleni, ragyogni) alt. *gűjri* = megégetni, szavakkal. gyökkel akarja egyeztetni s e mellett a leghiteltlenebb combinatiók terére lép, nem vévén észre, hogy mily könnyű az egyeztetés a

182) *gyűl* = *sich versammeln*; *gyűjt* = *versammeln*.

BUDENZ a *gyül-t* a magy. t. t. *jiil* és *jigil* = gyúlni, csoportosúlni; *jöv* szóval hozza kapcsolatba portosúlni; és e fogalmi azonosságot, erő- *juuda* = gyűjteni; szakolt módon, a finn-ugor *jigilis, jiilis* = gyűlés tájnyelvekben is ki akarja mutatni, de a mi semmiesetre sem szavak sokkal közelebb állanak. sikerült neki; ellenben szerintünk a

154) *háború* = *turba, motus, bellum*.

mord. *sumbra, simbra* = trüb, *čag. kabar* = feldagadni, föl-
turbidus; emelkedni;
észt. *somp* = Verwirrung. *kabarti* = fölemelkedés,
fölszállás, zaj, zendülés;
kabaruk = a mi fölemelkedik.

96) *hajt* = *treiben, antreiben*.

vog. *kujt* = impellere, instigare.
 čag. *haita* = hajtani, üzni;
 oszm. *hajde!* = fel! nosza!

BUDENZ úr a *hajt*, *kujt* szavakban a «futni, tovább menni» alap gondolatát ismeri föl és a magy. hajót is ide számítja; de előttünk egész leszármaztatása nagyon erőszakoltnak látszik; mert a haj! hej! gyök onomatopœion, mely a finn-ugor, valamint a magy. és tör. szavaknak alapúl szolgál; és a mi a specialis magy. *hajó*-t, a tör. *kajuk* (hajó)-ot illeti, mindkét szónak alapja a t. t. *kaj* (csúszni, sikamlani) gyök s ennél fogva a *hajó* alapfogalma mind a két nyelvben: a csúszó.

100) *hál* = übernachten.

ost. *χοj* = liegen, sich nieder- t. t. *kal* = maradni, hátra ma-
legen; radni.

vog. *kuj* = liegen, sich legen ;

zürj. *kujli* = übernachten.

158) *hang* = Stimme, Laut.

finn. *sana* = Wort.

čag. *oñ, ong* = beszéd, hang;

oszm. $\ddot{o}\tilde{n}$ = beszéd, szó;

janku = visszhang.

112) *hárs* = *Linde, Bast.*

finn. *kuore* = Baumrinde; čag. *arča* = hárs;

mond. *kar* = Bastschuh; *arci* = tisztítani;

zürj. *kirs'* = Baumrinde;

ost. *gor* = abschälen.

Mivel BUDENZ úr a „fakéreg” és „lehámlani” fogalmait egymás mellé állította, csupán azért tettük mi is ugyanazt a törökben, de a nélkül, hogy akár az egyik akár a másik részen hinnénk a rokonságban.

113) *has* = *venter, alvus, uterus*.

finn. *kupsu* = piscium nata- čag. *kaš* = domb, emelkedés,
toria; (BUDAGOV II. 15.);

lp. *kuopsa* = lactaria pulpa alt. *kaž* = domb, emelkedés.
piscis;

vog. *kāpsi* = Lunge.

Minthogy *has* és *emelkedés* rokonabb fogalmak, mint *has* és úszony, azért a tör. *kaš*-t a magy. *has*-hoz sokkal közelebb állónak lehet tekintenünk.

115) *haszon* = *Nutzen, Vortheil, Gewinnst*.

finn. *kasvaine* = accretio, in- t. t. *kazan* = nyerni:
crementum; *kazanč* = nyeremény.

mord. *kasi* = wachsen;

čer. *kušk* = crescere.

A tör. példában látható transitív formából világossá lesz, hogy a *kaz* gyök a gazdagság, bőség alapfogalmát tartalmazza. *Kazan* tehát azt jelenti: meggazdagodni; a magy. *kazdag*—*gazdag* pedig ugyanezen gyökből *dak, dek* melléknév képzővel származott.

117) *hát* = *Rücken*; *hátul* = *pone, a tergo*.

vog. *kute* = hinter; uig. *kat, katin* = hátul;
mord. *kutmere* = Rücken. *katra* = hátra, vissza.

165) *húr* = *Saite, Darm*; *hurok* = *Schlinge*.

finn. <i>suole</i> = intestinum;	kirg. <i>kur</i> = kötél, öv;
ész. <i>söl</i>	<i>kuruk</i> = húr, lazzo.
lp. <i>cole</i>	
mord. <i>śulu</i>	

A húr alapjelentése tehát nem bél, mint BUDENZ fölveszi, hanem kötő, kötél, szalag.

883) *id* = *feierlich, feier, id-nep—innep* = *dies festus*; *üd* = *heil*;
egy, igy = *heilig* (*egyház* = *Gotteshaus*, *igkü, egki, ma* : *hegykö* =
Heiligenstein) *Gott, Herr*.

lp. cades = *ganz, unverletzt.* *uig. it, üd* = *üdvös*;
 Csak ama híres «módszer» *ituk* = *jó, üdvös*;
 ben való bizalom bírta azt *itki* = *üdvös*;
 képzelgetni, hogy a *lp. cades* *it, ite* = *úr, isten*;
 a magy. *id, üd*-del egyezték, *čag. ege, eje* = *úr, isten*;
 holott olyan megfelelő példát *alt. ee* = *úr, szellem* (*tu*
 hozhatunk föl, a milyen a tör. *eezi* = *a hegy szelleme*).
id, it!

892) *ill* = *laufen, verlaufen*; *illat* = *Geruch*.

BUDENZ az *ill*-hez való ana- *čag. ilga* = *illanni, futni, ro-*
 logiát kerülő úton keresi, a *hanni*;
 mennyiben először az ugor *ilci* = *követ, futár*;
jog-ból (folyni) *jogl, jorl* alakot *ijla, ila* = *szagolni* (Bu-
 vesz föl és ezt *ill*-vé változ- *DAGOV, I. 88.*)
 tatja.

A szagolni és illanni közötti analogiára vonatkozólag v. ö.
 t. t. *kok* (fújni) és *oku* (szag), *es* (fújni), *is* (szag).

885) *idő, üdő* = *tempus, aetas*.

vog. entäp, ěntep = *Gürtel*; *uig. üd, üt* = *idő*;
ent = *umgürten*; *üdi, üti* = *nehányszor*;
ost. endep = *Gürtel*. *alt. öj, üj* = *idő*; (v. ö. mon-
 gol *üdele* = *idős, régi*);
üdügi = *még nem, tulaj-*
donképen : *időtelen*;
čag. üžür = *idő, korszak*.

BUDENZ az *idő* és *gyűrű, kör* fogalmait összehasonlítja, a
 mi ugyan az *év fogalmára* igen (lásd *Die primitive Cultur des*
turko-tatarischen Volkes című munkám 163. lapját), de az *idő*
 fogalmára nem illik.

890) *tj, tv = arcus.*

ost. *jōgot*
 vog. *jqut*
 mord. *jonks*
 čer. *jongež*
 finn. *joutse*
 lp. *juoks*

Bogen.

t. t. *jaj, jej = ij, iv*;
ejgi = hajlás, görbület;
ej, eg = hajtani, hajlítani.
 BUDAGOV. I. 202.

888) *igen, igön = valde.*ost. *šenk = gross, schwer.*oszm. *eñ, eng = igen, nagyon*;

BUDENZ az ost. *šenk* szót
 a 836. §-ban a magy. *egész-szel*
 összehasonlította. Ugyanezen
 alapon mi is szeretnénk a tör.
egis (magas) és *ögüs* (sok) sza-
 vakat itt ismét figyelembe
 venni.

a superlativus képzé-
 sére szolgáló partikula,
 pl. *eñ böjük = a leg-
 nagyobb; igen nagy*;
 t. t. *engen = igen, sok, nagy.*
 (BUDAGOV, I, 74.)

896) *in, inas = Knecht, Diener.*vog. *mañ = klein, jung*;čag. *ini = az ifjabb fivér*;ost. *moña = jüngerer Bruder*;

*inag = kormányzó, ere-
 detileg a khán ifjabb
 fivére, a khánságokban.*
*iničke = igen kicsi, vé-
 kony, ini-ből és čke ki-
 csinyító képzőből.*

lp. *māna = infans.*

A kicsiny, fiatal és inas fogalmak azonosságát illetőleg ha-
 tározottan egyetérttek BUDENZ-zel.

895) *ín = Flechse, Sehne.*finn. *suone = vena*;t. t. *sinir = ín, nervus.*mord. *san = Ader*;

čer.	<i>šön, šün</i>	} Sehne.	Hogy a magy. <i>in</i> -ből a
lp.	<i>suona</i>		kezdő sibilans elveszett, az
zürj.	<i>šön</i>		kétségtelen; de az önhangzók
vog.	<i>tān</i>		tekintetéből nagyobb rokon-
ost.	<i>ton</i>		sága van ennek a tör. <i>sinir</i> -rel.

900) *int, imt* = *winden, ermahnen*.

öag. *inde, imde* = jelt adni,
inteni.

(BUDAGOV, I. 213.)

BUDENZ egészen helyesen ítél, ha az *int* alapjelentésében a mozdulat actusát gyanítja, de ennek a magy. *emel*-hez s az ugor *elm-* és *alal*-hoz való sorozása hibás alapon épül, mivel ezen esetben a t. t. *kim* (mozdítani, mozgatni) jobb támaszpontul ajánlkozik, mely utóbbiból a kezdőhang *gutturalis* elesett.

906) *ismer, esmer, ösmer* = *kennen, erkennen*.

Lásd az *ész* szót. BUDENZ tanár e magy. szót a finn *ymmärtä* (intelligere) és votj. *vizmo* (értelmes) szavakkal egyezteteti, a mennyiben egy fölvett votj. *vizm-r, vežm,r* alakból a kezdő labialist eltünteteti és így a magy. *esmer*-hez hasonló szót kap; de mindezt azért teszi, hogy a tör. *ismar, esmer, ismarla, esmerle* (elméjébe verni) természetes rokonságú példák elől kitérjen.

907) *isten* = *Gott*.

finn. *isä* = pater; persa *izdan* = isten.

iso = magnus;

lp. *acće* = pater.

Ezen, a magyarban kölcsönzött persa szónak történelmi összefüggéséről lásd 365. lapot az ős vallásról szóló cikkben.

Itt különösen csak a BUDENZ által teoriájának igazolására felhozott érvekre akarunk reflektálni, melyek a követ-

kezők. BUDENZ úr azt véli, hogy a magyarok az isten szóban az *atya* fogalmat értették; mert ez látszik ebben, hogy «magyarok istene», «istennyila» s mert a finnben *Ukko* (nagyapa), mint a mennydörgés istene képzeltetett; másodszer, mert a személyesített isten a többi ugor nyelvekben is az atya vagy égi atyácska fogalmának felel meg; harmadszor, mert a finn *isä* (atya) ezenkívül a magy. *ős*-ben (Ahne) van meg; negyedszer, mert az isten szó könnyen magyarázható *isken* diminutivumnak; és végre, mert a persa *izdan* a török nyelvekben sohasem lehetett eléggé otthonos. Ezt a csodálatos logikát mi épen nem értjük. Először az «isten nyila» (azaz: villám) kifejezés még távolról sem elég bizonyíték arra, hogy a finn *Ukko*-ban (nagyapa és a mennydörgés istene) a magyarok istenével azonos személyiséget födözhetnénk föl; mert a mint mondják azt, hogy: «isten nyila», épen úgy mondják ezt is: isten neve (Gottes Name), «isten áldása» (Gottes Segen), stb. Másodszer a finn *isä*, lp. *acée* (atya, öreg) és a magy. *ős* (Ahne) közötti hangtani analogia épen olyan szembeszökő példát lel a tör.-tat. *ozo* (előljáró, öreg), *ezi* (idősebb fivér), *eski* (rég, öreg) stb. szavakban, s ennél fogva semmi esetre sem lehet ezt specialiter finn-ugor rokonságul tekinteni. Harmadszor azon fölvételnek, hogy a persa *izdan* a törökben nem honosodhatott meg, már azért is hamis alapja van, mert az *iezdü* (isten) szó a kún nyelvben is használatos volt (l. *Petrarca-Codex* 159.) s mert egy kölcsönösen hasonló viszony ilyen meghonosodás lehetőségéről győz meg bennünket, ha ugyanis a persa *khuda* (isten) szót szemügyre vesszük, mely a törökségben per longum et latum elterjedve, nemcsak a fél-mohammedán kirgizeknél, hanem még a samánhittű altájiaknál is megvan *kuda* alakban; sőt Közép-Ázsia nomádjainál ez a szó használatosabb, mint a t. t. *tangri*, *tingri* (isten). Végre, mert a cágataiban ma is használt *ize*, *izi* (l. BUDAGOV-nál az *ایذ* szót) = isten a persa *izdan* maradványának tartatik. A persa *izdan* erőszakolt finnizálása tehát most már világosan fekszik szemünk előtt.

908) *iszam, iszankod = gleiten, ausgleiten.*

finn. *juokse = currere.*

t. t. *kizak = szán, szánka, kocsolya, tulajdonképen: a csúszó, egy ma már nem használt kiz, illetőleg kajiz (csúszni) gyökből, melyből a kezdő gutturalis elesése után a magyar *isz* keletkezett.*

910) *ítél, ítél = judicare.*

vog. *ojt, ojtel = ausspannen.*

t. t. *ejt = szólni, mondani.*

BUDENZ a magy. *ítélni* szó alapfogalmát a konkrét terjeszteni, nyitni, hasítani fogalmakban keresi, a mennyiben a gör. *κρίνειν* és *κρίνεις* szavakat idézi; ennek természetesen a t. t. *jar* (hasítani) és *jargu* (ítélet) jobban megfelelne. Mi azt hisszük, hogy a t. t. *ajt, ejt* (beszélni, tulajdonkép a száját felnyitni) megfelelőbb analogonja az *ítél* szónak.

913) *íz, üz = Geschmack, Geruch.*

Hogy BUDENZ téved, a mennyiben a szag, édes és íz fogalmakat az ural-altáji nyelvekben rokonoknak tartja, arramár az *édes* szónál utaltunk. Még világosabban lép elénk a tulajdonképi viszony a következő tör. példákban. A németben lehet az *íz* (*Geschmack*) és *szag* (*Geruch*) fogalmait egyeztetni, de magy. *íz* (sapor)-t nem lehet az *üz* (odor)-hoz számitani.

őg. *is, iz, ij, it = szag;*

isle = szagolni (tulajdonképen fűjni. V. ö. kok = fűjni, és koku = szag, illat).

173) *jó* = *bonus*; *jog* = *dexter*, *jus*; *gyógyul* = *sanari*.

vog. *jomas* = *bonus*, *dexter*; *čag. jak* = *jó lenni*, *ízleni*;
 ostj. *jem* = *gut*, *schön*; *jakši* = *szép*, *jó*;
 vot. *umoj* = *gut*; *ong* = *dexter*;
 čer. *jumo* = *Gott*; *jagum*, *jaum* = *kellemes*-
 finn. *jumala* = *Deus*; *ség*;
 észt. *jumal* = *Deus*; *jagul* = *kellemes vagy jó*
 jume = *frisches Aus-* *lenni*.
 sehen.

A BUDENZ erőszakolt etymológiája helyett sokkal biztosabb támaszpontul kínálkozik a tör. *jak*, *jao* gyök; a finn-ugor *jom*, *jum* gyök pedig a *jagum*—*jaum* összevonásának tekinthető.

177) *jut* = *gelangen*, *anlangen*, *hinkommen*.

észt. *jouda* = *eilen*, *ankom*- t. t. *jit*, *jet* = *jutni*, *megér-*
 men; *kezni*.
 finn. *jouta* = *vacare a negotio*;
 lp. *jotte* = *migrare*;
 vog. *joxt* = *kommen*.

2) *kaj-ács*, *kaj-la*, *kaj-sza* = *gebogen*, *gekrümmt*, *krumm*.

ugor *kaj* = *biegen*.

čag. *kaj-il* = *hajolni*;
 kaj-ik = *hajolt* (BUDAÖV,
 II. 34.);
 alt. *kaji* = *hajlás*, *szegély*, *ka-*
 rma.

kanyarodék = kany. kangarar
in kanyarodék 294)

7) *kap-ar* = *scharren*, *kratzen*.

finn. *kopara* = *Pferdehuf*; *kaz. kob-a* = *árok*; *barázda*;
 lp. *krepper* = *Nagel*. *kobar* = *úsni*, *barázdát*
 vonni.

Mert a ló a patájával kaparhat s mert az ember a körmével karczolhat, összeegyezteti BUDENZ úr a finn *kopara* = *pata* szót a magy. *kapar*-ral!

8) *kar* = *Arm.*

lp.-finn. *gariél* = Ellbogen; čag. *kar-ak* = kar;
 votj. *gir: gir puñ* = Ellen- *kar-i* = karhosszúság;
 bogen. *kar-i-la* = karral mérni;
 kol = kar, kéz;
 jak. *khari* = félkar.

10) *kar-ika* = *Ring*; *kar-ing* = *sich im Kreise drehen*;
kór-ász = *sich herumtreiben*.

finn. *kaare* = Bogen, Halb- čag. *kor, kur* = kör, öv, sö-
 vény;
 lp. *kauvar* = eingebogen; *kuria* = nád-sövény;
 čer. *korang* = ausweichen (?) kirg. *kor-a* = sövény, kör,
 melyben juhok háltnak,
 védfal.

Ide számíthatók még a čag. *körüñ* = kör, társaság, társalgás és az ó-török *kuril-taj, kurul-taj* = gyülekezet is.

19) *kém* = *Spion.*

vog. *kälm* = Sendling, Bothe. čag. *keim* = titkos, elrejtett;
 keimür = elrejtteni, eltitkolni.

A kém, azaz a titkos küldött fogalmának mindenesetre jobban megfelel a török példa, mint a finn, mert a küldött, követ szó nem fejezi ki a *titkos cselekvényt*.

21) *kengyel* = *Steigbügel.*

mord. *kümü* } Stiefel; alt. *kangaj, kengej* = korcsolya.
 čer. *kem* }
 zürj. *kem-kol* = Schuh und A meghajlított vas vagy fa,
 Strümpfe; következőleg görbület, fogalmi
 finn. *kenke* = Schuh. és hangtani tekintetben azonos

BUDENZ fölvétele, melyet a magy. *kengyel*-lel, még pedig HUNFALVY is elfogad, egészen annál inkább, mert a tulajdonhamis. A csizmatalp vagy képeni kengyel magyarul *kengyel* alapszó, melyet BUDENZ a *gyel-vas*-nak nevezetetik. *magy. kengyel* alapfogalmaúl akar fölfedezni, egészen különböző fogalom a kegyelétől.

39) *kisért, késért* = *versuchen, begleiten*.

mord. *kiskeřa* = zwicken, knei- čag. *kečirt* = kísért, azaz maga
fen; mellett elmenni hagy,
finn. *kitke* = aushauen. *kečir* ige szenvedő alakja.

Ha BUDENZ úr a csipni és kutatni, kémlelni közti fogalmi rokonságot veszi egyeztetése kiindulási pontjául, olyan térre lép, melyen mi semmi esetre sem követhetjük.

41) *kire, ki, kü, kül, kün* = *aus, aussen, hinaus*.

finn. *kylä* } Dorf. kaz. *küläm* = kül-alak, kül-
észt. *küla* } oldal, külsőség.

BUDENZ úr megfeythetetlen módon a következő magyarázatra bocsátkozik. Összeegyezteti a falu-t környékkel, szomszédsággal, idegennel, következőleg az otthonon kívül levővel (!?) s ennél fogva az a «kívül»-lel, «külség»-gel (!) azonos. Bámulatos logika, a mely szerint a város a belső-vel és a falu a külső-vel azonos!

49) *kosz* = *Grind*, tulajdonképen *Brand*, tehát *koszmos, kozmás* = *brenzlich, brandig*.

észt. *košk* = dicke Rinde; čag. *koz* = parázs, égés;
čer. *kokš* = Grindwunden *kiz, kis* = hőség, tűz;
am Kopfe. kurg. *koz* = gyúladni, lángolni.

BUDENZ úr a magy. *kosz*-t el akarja választani *koz*-tól és ez utóbbit egyezteteti a finn *kačam* (füst) és *kosembl* (füstölni) szavakkal, de a mi előttünk már azért is helytelennek látszik, mert *égés* és *kozmasodni* mindig azonos fogalmak.

47) *kor* = *aetas*, *tempus*.

finn. <i>korkea</i> = hoch;	čag. <i>kor</i> = kor, idő (BUDAGOV,
<i>korko</i> = Höhe;	II. 73.);
lp. <i>korad</i> = acclivis;	<i>koron</i> = idejében (Bu-
zürj. <i>kir</i> = mons;	DAGOV, II. 79.);
ost. <i>keres</i> = hoch.	<i>kari</i> = koros, régi;
	oszm. <i>kart</i> = koros, idős;

Ide tartozik még ez a szó-
lásmód: *o kor* (tulajdonképen :
ol-kor) = azonnal; a kalkuttai
szótárban *مجدد*-al van fordítva.

55) *köldök*, *kődök* = *Nabel*.

lp. <i>kiäldak</i> , <i>kiüld</i> = chorda,	čag. <i>kindik</i> } köldök.
<i>fides</i> , nervus;	oszm. <i>göbek</i> }
finn. <i>kiele</i> } Sprache;	Lásd BUDAGOV, II. 39.
mord. <i>käl</i> }	
vog. <i>kal</i> = stumm.	

Maga BUDENZ úr is különösnek találja ugyan a nyelv (Sprache) és köldök egyeztetését, de azt hiszi, hogy merész lépését valószínűvé tette az által, hogy a nyelv-ben *egy hosszú lecsüngő, lefityegő anyagot* fedez föl és ezzel a köldök-öt azonosítja (!!)

56) *kölyök* = *catulus*.

zürj. <i>kołk</i> = Ei.	t. <i>kel</i> = kopasz, hajatlan;
	čag. <i>kelek</i> = síma, még meg nem ránczosodott gyü- mölcs, az állat szőrtelen kicsinyje.

BUDENZ úr más példákat is hoz föl arra nézve, hogy emlős állatok és madarak kicsinyeinek a neve egy és ugyanazon tőszóból képeztettek és erre alapítja combinatióját a zürj. *kolk* = tojás (de semmiesetre még nem a madár fia) és magy. *kölyök* rokonságára vonatkozólag!

62) *köszön* = *danken*; *köszönt* = *grüssen*.

finn. <i>käskä</i> = befehlen, vor-	uig. <i>köse</i> = köszönteni, ki-
laden;	vánni;
zürj. <i>kösji</i> = wünschen, wol-	<i>kösüs</i> = köszöntés, kívá-
len;	nás.
vog. <i>kvoš</i> = grüssen.	

Hogy *parancsolni*, tehát uralmi cselekvény, és köszönni, tehát alázatossági cselekvény, hogyan egyeztethetők egymással, erre BUDENZ úr nem adott feleletet.

73) *kutat*, *kajtat*, *katat* = *forschen*, *nachforschen*.

finn. <i>koke</i> = properare, con-	uig. <i>kot</i> , <i>kut</i> = alant, mé-
tendere, conari.	lyen;
	<i>kotlan</i> = mélyedni;
	oszm. <i>koji</i> , <i>koju</i> = alant;
	čag. <i>kojan</i> = alálmenni;
	kirg. <i>kujan</i> = fürödni.

Ha BUDENZ a fölvett finn-ugor *k, g* gyökben a *fluere*, *currere* alapfogalmát akarja fölfedezni és ezt a concrét „*keresni*, *kutatni*“ fogalom abstractumaúl tekinteni, akkor szerintünk a t. t. *kot*, *kut* (alant, mélyen) sokkal egyezőbb ilyen fölvétellel.

77) *küld*, *kild* = *schicken*, *senden*.

finn. <i>kylä</i> = serere, spar-	t. t. <i>kiltür</i> = jövetni, hozni.
gere;	
čer. <i>kešk</i> , <i>kišk</i> = jacere	
mord. <i>kuči</i> = schicken.	

Ha a *seminare*, *ponere*, *jacere* és *mittere* fogalmak, BUDENZ fölvétele szerint, rokonságba hozhatók, miért ne lehetne a jövetni, menetni és küldeni fogalmakat is egyeztetni?

79) *küzd*, *küszköd* = *kämpfen*, *sich anstrengen*, *sich ereifern*.

lp. *kese* = trahere, vehere; t. t. *kista* = fölgerjedni, össz-
finn. *kisko* = evellere; tönözni;

ost. *kes* = ziehen, zerren; *kiskan* = tűzbe jönni, va-
vott. *kišk* = ziehen, melken. lakire feltékeny lenni,
irigyelni.

Ki kételkednék a fölött, hogy a «törekvés, harczolni igyekvés, küszködés» fogalmai sokkal közelebb állanak, mint a «húzás és küzdés» fogalmai?

630) *mag* = *semen*, *granum*, *nucleus*.

ost. *mōz* = junges Thier, Ei; kirg. *muk* = bogyó, mag, szem;
vog. *mongi* = ovum. kara *muk* = fekete áfonya;

kizil *muk* = vörös áfonya.

Ha BUDENZ úr az ost. *mōz* és vog. *mongi* szavakat a *magy*. *mony*-nyal (ovum) hasonlította volna, az ellen nem tennénk kifogást, de a *mag*-gal (semen) való egyeztetését semmi esetre sem találjuk helyesnek.

629) *maga* = *selbst*, *einzeln*, *allein*; *magányos* = *einsam*.

votj. *mugor* = Leib; alt. *maka* = maga, egyedül,
zürj. *migör* = Körper, Wuchs; (*maka katittur* = magok
cer. *mogur* = corpus. az asszonyok);

t. t. *boj* = test, növés, hosszúság, egyes maga;

kaz. *bojum* = magam;

alt. *poj* = ipse, személyiség.

Az ipse és corpus közötti fogalmi hasonlóság meg van ugyan a törökben is *et* (test, hús) és *üz* (maga) között, de a ma-

gyar *maga* határozottan sokkal közelebb áll a tör. *maka*, esetleg *mak*, *maj* szóhoz, mint a votj. *mugor* (test)hoz.

632) *magas* = *altus*; *magasztal* = *exaltare*.

BUDENZ, egészen helyesen, t. t. *mak* = magasztalás, dícséret;
 a magy. *magas*-t a «maga» (er selbst, Körper, Wuchs, Länge) csoportjába sorozza. Csakhogy *makta* = magasztalni;
maj, *boj* = hosszúság, magasság, növés.
 a finn-ugor példa nem olyan találó a fogalom ugyanazon nemű analogiájára nézve, mint a

415) *nagy* = *gross*.

votj. *mod* = Herr, Oberer; alt. *naj* = nagyon, erős, sok,
modde = multus, plures. nagy;

BUDENZ a *nagy* és *előkelő* čuv. *nomaj* = sok, tömeg;
 közötti fogalmi analogia-, mong. *nojan* = úr, fejedelem,
 továbbá a *mod*, *m_{nd}* és egy föl- vezető;
 vett *nad* közötti hangtani össz- *nojalik* = fejedelmi;
 szefüggés következtében, hosz- *nojalagho* = uralkodni;
 szú kerülő úton akarja meg- *nojaragha* = urat lenni,
 állapítani az óhajtott ana- a «nagyot» játszani,
 logiát, de e hajánál fogva elő- szavak egy régi t. t. *noj* (nagy,
 hureczolt hasonlítás semmivé emelkedett) gyökre több joggal
 lesz, ha tekintetbe vesszük, engednek következtetni.
 hogy az

430) *nyak* = *cervix*, *collum*.

vog. *nov* = moveri; t. t. *jaka* = külső felső vég,
 ost. *hogom* = laufen; szél, gallér;
 zürj. *hukledli* = biegen. *jakala* = megfogni, megcsípni, megmarkolni.

Mivel a magyarban egy *nyakint* (hajlít, biczczent) ige

van, azért akarja BUDENZ úr a Míg nehezebben sikerülhet
 nyak-at a futni, mozogni és gör- BUDENZ úrnak azt kimutatni,
 bíteni fogalmakkal összefüg- hogy a nyak és futni fogalmai
 gésbe hozni. Sokkal világosabb közelebb állanak egymáshoz,
 a magy. nyak és az idézett mint a nyak és gallér felső rész
 t. t. szavak közötti viszony: fogalmai.

434) *nyargal* = *rennen*, *galoppiren*.

finn. *karkaa* = citatim cur- čag. *jorgala* = gyors lépésben
 rere; lovagolni;
 čer. *kurguž* = currere; alt. *jorgolo* = nyargalni;
 mord. *kurik* = bald, schnell. uig. *jori* = sietni;
 oszm. *jorga* = poroszkáló;
 jorgala = ügetni.

A magy. nyargal és t. t. jorgala közötti hangtani és fogalmi
 analogia mellett olyan szót fölvenni, mint a čer. *kurguž*, ez csak
 hallatlan etymologiai erőszakoskodástól telik ki.

442) *nyes* = *glubere*, *deglubere*.

lp. *naske* = glubere; t. t. *ješi*, *ješ* = nyesni, gya-
 čer. *nüž* = scabere: lúlni;
 finn. *niittä* = falce secare. (BUDAPOV-nál, II. 355. *ješi*,
 kírg. *žeši* = gladiť).

447) *nyír* = *scheeren*.

ost. *niogor* = hobeln; čag. *jir* = kiásni, elvágni.
 mord. *nara* = rasiren. (Pl. *iki kulagi jirgalí* =
 mindkét füle le van vágva;
 BUDAPOV II. 355.)

450) *nyom* = *drücken*, *pressen*, *zudrücken*.

vog. *niqlmt* = quetschen.

BUDENZ a magy. nyom szót t. t. jum = nyomni, kinyomni,
 a tom, tüm csoportjába sorozza, benyomni, bezárni;

mert az *ny* és *t* közötti hang- *kaz.jom* = összenyomni, pré-
átmenet szabálya nála kéznél *selni*
van és mindezt csupán azért, *szavak közötti természetes és*
hogy a magy. *nyom* és a *kétségtelen viszonyt annál*
könnyebben ignorálhassa.

453) *nyúl* = *sich dehnen, sich ausbreiten*; *nyújt* = *dehnen, ausziehen, ausbreiten.*

lp. *nuofás* = *zähe*; t. t. *jail, jafil* = *nyúl*ni, *terjesz-*
vog. *nüns* = *sich dehnen*; *kedni*;
zürj. *nužöd* = *ausstrecken.* *jajit* = *kinyújtani (hasz-*
nálatlan).

A *nyúlás* és *nyúl*ni fogalmak különös egymás mellé sorozásától eltekintve, BUDENZ a *nyúl*-ban *nu* gyököt akarja fölfedezni, mely rokona lenne a fölvett *ńg* (moveri) gyöknek. A *nyúl*-nak, mely a tör. *jail* és *jafil* összevonása, a *jaj* (széles, hosszú, tárt) gyök szolgál alapúl.

459) *nyüg, nyűg* = *pedica, compedes, Fussfessel aus Stricken, de*
egyszersmind Last, Bürde, Hemmniss.

finn. *niite* = *licium textorum.* t. t. *jük* = (nyüg,) *teher.*

Nyüg az Akadémia nagy szótára szerint (IV. köt. 994. l.) nemcsak a *pedica*-t, hanem a *podgyaszt*, terhet is jelenti, az utóbbit ugyan metaphorikus értelemben. Egyébiránt kérdenünk lehet, hogy vajjon a finn *niite* nem az orosz *nita, nit* (czérna, fonál) szóból van-e kölcsönözve?

919) *ok* = *causa, ratio*; *okos* = *verständig*; *okul* = *klug werden*;
oktat = *belchren.*

lp. *vuokate* = *adsuescere.* uig. *ok* = *ész, elme, jelentés*;
okus = *tudás, értelem*;
alt. *ukali* = *okos, értelmes*;
éag. *oki* = *érteni*;

oku = olvasni;
okut = tanítani, oktatni,
 valakit valamire szok-
 tatni.

Az *ok-*, illetőleg *ök-*, *ög-*ből származott továbbá az *ögren*,
öjren = tanulni, szokni, ige.

921) *ól* = *Stall*.

BUDENZ az *ól* szóban a fek- hely, alvóhely alapfogalmát akarja fölfedezni és a finn-ugor *ol*, *al* gyökben az alvás alapjelenését gyanítja. Ennek ellenében mi sokkal valószínűbbnek tartjuk a törökből származó következő etymológiát:

t. t. *agil*, *agul* = ól (v. ö. magy. *akol*).

čag. *avul*, *aul* = udvar, major;
 alt. *uul* = udvar, major.

Az *agil* — *ol* szavaknál előforduló hangváltozásra vonatkozólag v. ö. magy. *ór* (tolvaj) és t. t. *ogri* (tolvaj).

923) *olcsó*, *ócsó* = *billig*, *wolfeil*; *ócsárol* = *geringschützen*, *schmühen*.

BUDENZ az *olcsó*-val a finn-ugor *ala-ul* (inferus) szót egyezteteti, a mi ugyan a törökben még lehetségesebb volna, mert itt az *alčuk*, *alču* szó analogiája kínálkozik és az alsó ár fogalma világosabb. De közelebb állónak tartjuk mi a

t. t. *uč*, *už* = elmúlni, elfogyni, melyből a következő melléknév származott:

učuz, *užuz* = olcsó, ócska.

Učuz mellett vannak még a következő, *uz*-zal képzett melléknévek: *jav-uz* (kegyetlen), *sem-iz* (kövér), *ogh-uz* (durva) stb.

931) *orom*, *ormó* = *Pinnaculum*, *Giebel*.

BUDENZ nagyon téved, ha az *ormo*-t hangtani és fogalmi tekintetben a magy. árnyék-, arnyóval és a vog. *tarom*-mal (ég, levegő) egyezteteti. E magy.

čag. *orun*, *orn* = emelkedés, lapos föld, trón, emelkedett fekhely;
ur = emelkedés, magasság;

szó alapjelentése: csúcs, orom
és mint ilyen, jobban egyeztet-
hető a következő t. t. szavakkal

örük = domb, halom;
örü, öri = fel, fölfelé.

933) *orsó* = *Spindel*.

BUDENZ e szót az *örvény* ág. *určak*, *uršag* = orsó,
csoportjába sorozza és ebben (a szabályszerű hangválto-
egész helyesen az *or*, *v_og_r* (fo- zás szerint: *ak* = -ó)
rogni) gyököt látja. De mi az szó egészen azonos a magy.
orsó szót ettől különállónak *orsó*-val.
tartjuk, mert a

937) *ő*, *ű* = *er*, *sie*.

ost. *teu*
vog. *täu*
lp. *son*
finn. *häne*
mord. *son*

er.

t. t. *o*, *ol* = *ő*.

BUDENZ szerint a magy. *ő* a finn-ugor *teu*, *täu*-nek egészen
megfelel, tehát sokkal közelebb áll hozzá, mint a tör. tat. *o* (ille,
ipse). Azon nyakatekert eljárás, melylyel ezt be akarja bizonyi-
tani, körülbelől ugyanaz, melyet a 828. §-nál *az*, *oz* szónál föl-
hozott, tehát azon helyre utaljuk az olvasót.

943) *öldök* = *supercilium*.

BUDENZ az *öldök* szót *öl*-re és *dök* partikulára osztja föl, a
«köldök»-hez hasonlóan; és a mennyiben *öl*-t a vog. *äl*, zürj.
vel, finn *yle* (= pars superior) szavakkal egyezteteti, a magyar
öldök-ben a «szem-föl» alapjelentését látja. Ezen etymológiával
szemben, mint az *öldök*-ben szintén *el*, *il* (töröktül = elöl, fennt)
és *tük* (töröktül = haj, szőr) részeket, tehát felső haj jelentést
gyanítunk, minek következtében a magy. szemöldök így fordít-
ható: «szemföldről szőr».

496) *ör* = *Wächter*; *öriz* = *hüten, bewachen*.

vog. *ver* = *jung*;

ost. *vel* = *unverheiratheter*

Mann;

votj. *var* = *Knecht*.

BUDENZ az *ör* szóban (a régibb alak *ewr*) a fiatal, ifjú, szolga, következőleg a katona, valamely vár őrsege alapjelenését fedezi föl. Ennek ellenében mi elfogadhatóbbnak tartjuk a tör. tat. *öür, ögür* (ezért van az *ő* megnyújtva a magyarban) = körüljárni, körben mozogni szót; mert a nomád lovasoknál a szolgálat, őrködés nem az egy helyen, még kevesebb valamely erődben való állásban, hanem a táborhely vagy a sereg körüli czirkálásban áll. (Lásd 313. lapot.)

947) *örök* = *aeternus*; *öreg* = *alt, gross*.

BUDENZ az *öreg* és *örök* *éag. irik, irig* = *öreg, nagy*; együvé tartozását nem akarja *jak. erge* = *öreg* elismerni; minél fogva ez utóbbi szavakat, mint megfelelőbbeket, vesszük föl. biban a «sok, nagy» alapjelenést találja és ez értelemben össze is hasonlítja azt a finn-ugor *äri, ari, är* (sok, bőséges) szavakkal. Mi ellenben a

949) *öröm* = *Freude*; *örül* = *sich freuen*.

lp. *arvok* = *alacer*; *jak. üör* = *örülni*;

finn. *vireä* = *gnavus*. *üörü* = *öröm*;

éag. irim = *vidámság*.

BUDENZ *arvok*-ban, melyet *vireä* mellé soroz, a fürge, gyors mozgás alapjelentését, tehát az *örömet* (!) gyanítja, de adós maradt annak magyarázásával, hogy *vigr-, r.g:r-*ből, mely alakból határozottan hosszú *ö*-nek kell következni, hogyan származott a magyarban a rövid *ö*?

953) *ösvény* = *Pfad, trames.*

zürj. <i>vošlal</i>	= schreiten;	t. t. <i>aš, eš</i>	= lépni, átlépni;
vog. <i>uosił</i>	= Schritt;	alt. <i>ažu</i>	= hegyszoros, hegyi út.
finn. <i>askele</i>	= schreiten;		
čer. <i>ošked</i>	= gradi.		

A magy. *ösvény*-hez közelebb áll a tör. *aşgan*, esetleg *eşgen* = a ki átlép. V. ö. továbbá *eşgen, eşgun* = jó gyalogló.

956) *össze, össze* = *susammen, vereint.*

ost. <i>vaš</i>	= eng;	t. t. <i>ez, es</i>	= összenyomni, összekötni, szétzúzni, szét-nyomni. (V. ö. <i>ezgen bao</i> = egyesítő kötelék.)
vog. <i>viš</i>	= klein;		
zürj. <i>vösnid</i>	= dünn, fein;		
mord. <i>viškine</i>	= klein;		
finn. <i>vähä</i>	= parvus.		

BUDENZ a magy. *össze* szóban a *szűk, csekély* alapgondolatot ismeri föl, mivel ennek ellentéte a *szélt* azt jelenti: szétzúzni. Épen ez indok az, a mely minket arra bírt, hogy a tör. *ez, es*-ben keressük az etymont.

466) *piszok* = *Schmutz.*

zürj. <i>pež</i>	= Schmutz;	t. t. <i>pis</i>	= piszok, tisztátlan;
<i>peža</i>	= unrein;	<i>pisle</i>	= bepiszkolni (BUDAGOV I. 316);
vog. <i>poqs</i>	= Schmutzfleck.	čag. <i>pise</i>	= rüh;
		<i>peček</i>	= folt.

472) *pota* = *Knoten, Auswuchs.*

vog. <i>pajt</i>	= Wange;	alt. <i>puda</i>	= kinövés, bőtyök.
ost. <i>poxtam</i>	= Wange.		

Hogy BUDENZ az *arczot*, melyet egyszer már *oldal*-al hasonlított össze, hogyan egyeztetheti most ismét *bőtyök*-kel és *kinövés*-sel: ez merőben megfoghatatlan.

687) *rokon* = *verwandt*, *anverwandt*.

BUDENZ e szót a *rag* (anhaf- tat. *rug* = rokon, nemzetség;
ten) gyökből akarja magya- kaz. *ruv* = család, nemzetség;
rázni, de miért menjünk oly *ruvun* = rokon;
messze analogiát keresni, mi- čag. *uruk* = nemzetség, csa-
dön a t. t. *rug*, *uruk*, *rugun*, *ru-* lád;
kun, *urukun* sokkal közelebb *urukon* = rokon, egy
kínálkozik. nemzetségből valók;
kírg. *uruv* = nemzetség;
uruvun = rokon.
(V. ö. BUDAGOV, I. 128.)

726) *rüh* = *scabies*.

finn. *rehnehe* = *scabies*. tat. (Tobolszk) *ürü* = kiütés,
kinövés (BUDAGOV I. 128.)

336) *sajnál*. *sajla* = *bedauern*; *sajga* = *schmerzen*, *brennen* (von
Wunden).

finn. *haiku* = *dolore afficiens*, t. t. *sajla* = meggondolni,
lædens aliquid; figyelembe venni;
zürj. *šog* = Leid, Kummer, uig. *sagin* = búsulni, szo-
Gram. morkodni;
kírg. *sagin*, *sagu* = szomorú-
ság, szerelmi bú, fáj-
dalom.

Hogy a gyakorító *g* vagy *l* képző elesése után a *saj* gyököt lehet venni «dolore» jelentésben, a mint BUDENZ fölteszi, nagyon helyes, de ez esetben a t. t. példa sokkal közelebb áll a magyarhoz, mint a finn *haiku*.

348) *selp*, *selyp* = *stotternä*.

pl. *šolba* = blæsus. kírg. *šalpi* = ütő, verő, (innen:
tili šalpi = nyelvével
verő = *selyp*.)

mord. <i>cije</i> = laufen ;	jak. <i>tietei</i> = sietni ;
finn. <i>hihtä</i> = mit Schnee- schuhen laufen, festi- nander procedere ;	<i>tietel</i> = sietés.
čer. <i>šil</i> = effugere ;	

lp. *sälke* = conseendere in
littus.

Szívesen elfogadjuk a *futni* és *sietni* közötti fogalmi rokon-
ságot, de a *tiet* gyök sokkal közelebb áll a magyar *siet*-hez.

353) *sík* = *glatt*; *siját* = *glatt, eben*; *síma* = *glaber, laevis*.

vog. *sē* = wischen; alt. *ēge* = síma, egyenes, sík;
sējkat = sich abwischen; kirg. *sij* = simítani; *sijdir* =
mord. *šova* = schleifen; simíttatni (*sijdirtib jaz-*
lp. *saije* = acuere; *dim* = [a tollat] megsi-
finn. *hijo* = schleifen. mítva írtam. BUDAGOV
I. 654.)

čag. *šima, šiba, sij-dam* =
síma, sík;

kaz. *sijpa* = simítani, cziró-
gatni;

alt. *siba* = kenni.

358) *sok* = *multus, viel*.

čer. *šuko* = multus; kirg. *šok* = sok, erős;
zürj. *suk* = dicht, dick; t. t. *čok* = sok, igen, erős;
ost. *šik* = dicht; uig. *čok* = hatalom, erő;
lp. *suokes* = spissus, densus; čag. *čok* = egyesíteni, gyűj-
finn. *sakea* = densus; teni;
vog. *sav, šaru* = viel. čokar = sokasodás, gyű-
lekezés.

359) *sor* = *Zeile, Linie* (jelentése: *Strich*).

finn. *suora* = rectus; alt. *sür* = vonalozni, baráz-
votj. *šures* = Weg; dát húzni, jelölni;
ost. *šur* = Furche. čir = barázda, rovátka;
čag. *čiqir* = barázda, rovátka.

372) *súrol* = *scheuern, reiben*.čer. *turž* = *perfricare*.t. t. *sür* = *súrolni*;čag. *sir* = *törölni, eltörölni*;*siril* = *letöröltetni*;oszm. *sir* = *karczol*;kaz. *sört* = *súrolni, dörzsölni*.373) *sül* = *Stachel*, (stüldisznó = *Igel*).finn. *siili* }
mord. *sejel* } Igel.čag. *sül* = *sül, tövis (süllü**bogdaj* = *szőrös, tövises búza,*)oszm. *sülük* = *piócza*.374) *sül* = *backen, braten, kochen*.mord. *ši* = *Sonne, Tag*;alt. *tül* = *elfőni*. (*Grammatika*finn. *siintä* = *von ferne schimmern*;*altaiszkago jazyka* 277.)vog. *sax* = *Sonne, Sonnenschein*.378) *sűrű* = *densus, spissus*.čer. *šire* = *sæpe*.čuv. *sura* = *sűrű, gyakori*.

Épen úgy a magy. *sűrű*-nek, mint a čuv. *sura*-nak a *sok*, *sik* (sűrű, tömött, szilárd) gyök szolgál alapúl, mely utóbbiból *sokur*, *sikir* causativum s esetleg *sokruk* és *sikrik* melléknévi forma s ebből *sôuru*, *siri* származott.

271) *szaž* = *erstes dünnes Eis*.lp. *čuoke* = *superficies terræ glacie obducta*.čag. *szang* = *vékony jég*.

275) *szalag* = *vinculum, ligula, Band*.

finn. <i>sito</i> = ligare;	Én a <i>szalag</i> szót a magyar
ész. <i>sidu</i> = binden;	sallang és t. t. sallak (a lecsün-
mord. <i>sodi</i> = binden.	gő) közeli rokonának tartom,
	a <i>sal</i> (lecsüngen) gyökből.

274) *szál* = *dünner langer Körper, Halm, Stengel*.

finn. <i>salko</i> = pertica longior;	čag. <i>tal</i> = egyes fa, törzsök,
ész. <i>sale</i> = dünn, schlank;	fa, rúd;
zürj. <i>sol</i> = zugespitzter	jak. <i>sala</i> = ág.
Pfahl.	V. ö. e két æquivalens ki-
	fejezést: <i>bir tal jigac</i> : egy <i>szál</i>
	fa (ein Baum, ein Stück Baum).

276) *száll* = *sich auf- und niedersteigend bewegen, fahren*.

finn. <i>saa</i> = venire, pervenire;	t. t. <i>sal</i> = föltenni, fölállítani,
ész. <i>sā</i> = wohin gelangen;	helyezni, tenni, mozgatni
<i>sodu</i> = Gang;	— ugyanazon szó a kü-
čer. <i>šu</i> = pervenire.	lönböző nemű mozgások
	fogalmára. (V. ö. BUDA-
	gov I. 690—1.)

281) *szárny* = *Flügel*.

finn. <i>haara</i> = ramus major,	kaz. <i>jarun, jarin</i> = vállapoczka;
partes divaricantes;	v. ö. orosz <i>krilo</i> = szárny
lp. <i>suorge</i> = ramus;	és <i>kriltza</i> = vállapoczka.
mord. <i>šuru</i> = ästig.	

Az ugor egyeztetés fogalmi tekintetben nagyon merész; mely mellett a tör. példának annál nagyobb valószínűsége van, mert hangtani tekintetben a *j* és *s*—*sj* váltakoznak egymással.

307) *szok* = *suescere*, *sich gewöhnen*.

- finn. *sopi* = aptum esse; t. t. *sok* = bemenni, bejutni,
 észt. *sobi* = sich vertragen; belekeveredni, belebot-
 vog. *čopeltaxt* = sich ver- lani.
 söhnen; (BUDAGOV I. 710.)
 ost. *sovi* = Sitte; V. ö. a ném. gewöhnen és
 mord. *sora* = eingehen. hineinkommen szavakat.

309) *szomorú* = *tristis*, *moestus*.

- finn. *sumu* = nebula, vapores t. t. *somraj* = nyomorúlt, sze-
 in ære; rencesétlen;
 észt. *sumeda* = trübe, Nebel; čag. *somsur* = szomorú, ko-
 lp. *sobmo* = Nebel. mor.

310) *szop*, *szip*, *sziv* = *saugen*, *schimpfen*.

- čer. *šupš* = trahere; čag. *sipkar* = szopni;
 vog. *sipg* = Saugen. *sipozga* = csó, síp.

314) *szök* = *salire*, *aufugere*, *profugere*.

- lp. *čäkke* = effuggere; t. t. *sek* = szökni, ugrani;
 ost. *sik* = sich stürzen, sich *sekirt* = rohanni, futni.
 werfen;
 zürj. *čeci* = aufstehen.

316) *szörnyű* = *atrox*, *dirus*, *schrecklich*.

- ost. *serim* = sich verwun- alt. *süreen* = szörnyűség, bá-
 dern; mulat, csodálkozás;
 finn. *hirmu* = terror, horror; *süreendü* = szörnyű, bor-
 észt. *hirmu* = Schreck. zasztó.

Ha BUDENZ a *sör*, egy fölvett ugor *zür* és a magy. *der-med* közötti hangtani összeköttetést emeli ki, akkor alig teszünk ellene kifogást; de a *mirari*, *indignari* és *amare* közötti fogalmi összefüggés nagyon merésznek látszik előttünk, ezért a magy.

316) *szeret* = *lieben*; *szerelem* = *Liebe*

szavaknak e csoportba sorozását annál kevesebbé helyeseljük, mert a magy. *szer-et* és a t.t. *sev, süv, süj* (szeretni, szívelni, szívesen venni) közötti analogia sokkal szembevetőbb.

BUDENZ hasonlóképen egy *szer* gyököt vesz föl, melyből a momentán *t* képző hozzáadása által *szeret* és a frequentativ *l* hozzáadása által *szerel-em* származott. V. Ö. sér, sér-t, sére-l-em.

317) *szösz* = *Hanf- oder Flachfasern*.

zürj. *söž* = Faser, Hanffaser; kaz. *sös* = len, kender.
ész. *saske* = verwühltes Stroh.

326) *szügy, szegy* = *pectus jumentorum*; *tügy* = *Euter, Wange*
(tehát az alapjelentés: emelkedés, dagadás).

finn. *syrjä* = margo, ora; čag. *čöge* = a teve szügye;
mord. *širä* = Rand, Kante; *töge* = hegy, emelkedés,
čer. *šör* = acies anguli. daganat.

BUDENZ-nek a *szél* (margó) és *szegy* közötti fogalmi rokonság alapjára épített etymologizálása azon sajnálatra méltó tévedések közé tartozik, melyekbe oly gyakran esik e szorgalmas kutató!

327) *szűk, szük* = *eng, schmal, selten*.

finn. *suokka* = angustus, arctus, t. t. *sik* = szűk, szoros, tömött
gracilis. gyakori;
sik = szűkíteni, összenyomni.

328) *szűn, szön* = *aufhören, zu Ende gehen*.

ost. *sogon, soyni* = sich enden, čag. *sön, sün* = elfogyni, elmúlni, kialudni (fényről, tűzről, csillagokról);
oszm. *soñ* = vég, szűnés;
tat. *sun* = szűnés, vég.

Fogalmilag közelebb áll az ost. *sogon* a magy. *szün*-hez, mert igei alak, de hangtanilag nem áll ez az eset.

986) *tagad* = *negare*.

BUDENZ szerint a *tagad* a čag. *tang* = tagadni, elta-
fölvett *t_n* (= stare, következő- gadni;
leg: resistere) transitivuma. *tangis* = tagadás
Mi megfelelőbb példának tart- szót, melylyel a magy. *tagad*
juk a hangtanilag s fogalmilag egé-
szen azonos.

197) *tanul* = *lernen*; *tanít* = *lehren*.

mord. *tonadi* = lernen, sich t. t. *tani* = ismerni, tudni;
gewöhnen; *tanit* = tanítani, megis-
cer. *tüiem* = discere; mertetni;
finn. *tottu* = assuescere. *tanul* = ismeretessé lenni.
vog. *tunš* = stehen. (V. ö. BUDAGOV I. 731.)

198) *tapod* = *treten*; *tapos* = *zerreten*; *tipor* = *zerreten*.

votj. *tub* = hinaufsteigen; t. t. *tep* = tapodni, szétta-
tuban = Treppe; posni;
ost. *tupa, tuba* = Huf; alt. *tapta* = útra lépni, ta-
cer. *tošk* = treten auf etwas. podni.

A magy. *tapod*, *tapos* alapjelentése inkább «letiporni, szét-
gázolni», a tör. *tep*-hez hasonlóan, nem pedig «fölhágni, föl-
lépni», mint az ugor példáké.

200) *tár* = *weit öffnen*.

BUDENZ a *tár* szót a fölvett t. t. *tal, tar* a «széles, tárt»
finn-ugor *t_g* (aperire) hason- szónak régibb gyöke,
másául akarja tekinteni, a melyből
mennnyiben egy régibb *t_g,r* *tala* = lapály, síkság,

alakot gyanít. Mi azt tartjuk,
hogy a

tara, tere = völgy szár-
mazott, továbbá *ter* = ki-
terjesztetni, kiteríteni a
magy. *tár*-hoz közelebb
állanak.

201) *taraj, taréj* = *Hahnenkamm*.

észtl. *turi* = *Nacken, Schopf*, t. t. *tarak* = *taraj*;

Haare am Hinterkopf; čuv. *tereke* = *taréj*.

pl. *čorge* = *apex, quod sum-*
mum est in aliqua re.

Hogy mikép lehet a fej hátsó részén levő haját épen a
fej elő részén található *taraj*-jal egyeztetni, azt nehezen lehet
fölfogni.

202) *tarol* = *mähen, schneiden*, tulajdonképen: *kahl machen, tar*
(*kahl*)-tól; *tarló* = *Stoppelfeld*.

BUDENZ a *tarol* szóban a tör
(*frangere*) mellékalakját akarja
fölfedezni, csak azért, hogy az
ugor *t₂gr* (*scindere, frangere*)
gyökkel rokonságba hozhassa
és ennek következtében kétség-
be vonja annak tulajdonképi
«*decalvare*» jelentését, a ho-
gyan KRESZNERICS fordítja.

čag. *taz, tas* = *tar, kopasz,*
síma;

tasla, tarla = *kopasz, csu-*
pasz lenni;

jak. *taraga* = *tar, kopasz*;

t. t. *tarla* = *szántóföld (ere-*
detileg: üres, csupasz
mező, melynek ellen-
téte: ekin = bevetett
föld).

A régi magyarban *thorlu*
= *szántóföld, mező*. V. ö. *be-*
senyő torlu = *besenyők földje*.

204) *tát* = *öffnen*.

lp. *čaute* = *aufschliessen*;

mord. *šuví* = *graben*;

finn. *hauta* = *scrobs*.

t. t. *tal* = *sík, lapályos*;

alt. *tag* = *széles, messze*;

tagin = *terjeszkedni stb.*

BUDENZ e magy. szót egy fölvett finn-ugor s, v (s, v_s) = aperire gyökből származtatja és ez utóbbit a s, g , t, g , $t, j_s t$ és t, v, t gyökökkel egyezteteti. Ellenkezőleg, mi azt hiszszük, hogy a szavakban alkalmasabb etymont fedezhetünk föl, annál is inkább, mert a magy. *tát* egy régibb *tált* alakot föltételez, mely a *tagit*, *tagilt*-ban fölismerhető.

208) *tegnup, tege* = *heri, gestern, gestrige Tag.*

finn. <i>taka</i> = posticus, quod	čag. <i>tün</i> = tegnáp;
tergo est;	<i>tüñe-gün</i> = tegnapi nap;
ész. <i>taga</i> = Hinterraum;	oszm. <i>düñ</i> = tegnáp.
zürj. <i>tön</i> = gestern (török	A törökben levő nasalis
kölcsön-szó?)	véghangot a magyarban rokon
	<i>g</i> képviseli.

209) *tegez* = *Köcher*.

vog.	tünt	} Köcher.
zürj.	doz	

kirg. *tegeš* = tegez (lásd RAD-
LOFF *Kirg. Sprichwörter*
Text. cz. műve, III. k.
1. lap.), tulajdonképen :
edény, melybe az ember
betez valamit, száрма-
zik a tig, teg, tik (dug)
gyökből.

212) *teker* = winden, drehen.

ost. <i>takil</i> = Locke, Büschel, Schopf;	čag. <i>tekir</i> = kerek, kör; <i>tekre</i> = körül;
finn. <i>sykkä</i> = convolutum quid rotundum.	<i>tekren</i> = tekeredni, ke- ringeni; oszm. <i>tekerlik</i> = kerék, kerü- let; <i>tekirle</i> = keringeni, kör- ben mozogni.

221) *tet, tetsz = gefallen, merklich sein, sichtbar werden.*

zürj. <i>tídal</i> = sichtbar sein;	t. t. <i>tat</i> = felt, jel, jegy;
vot. <i>tödi</i> = weiss, bleich;	<i>tatla</i> = jelölni, megjelöl-
finn. <i>tähte</i> = signum (quo	ni, (BUDAGOV, I. 329.)
quid cognosci potest;	čag. <i>tatu</i> = megegyezés, von-
vog. <i>täj</i> = Ast, Baumast.	zalom, (BUDAGOV, I. 721.),
	érzelem-nyilvánítás.

226) *tíl, tilt = verbieten, abhalten.*

finn. <i>sulke</i> = claudere, occlu-	čag. <i>tij</i> = tiltani, visszatartani;
dere;	uig. <i>tit</i> = tiltani.
észt. <i>sulge</i> = schliessen;	
mord. <i>šolqi</i> = zuschliessen.	

230) *toj = ovum parere; tojás = ovum* (tehát: tojott).

észt. <i>tó</i> = holen, bringen;	t. t. <i>toj, tog</i> = tojni, világra
mord. <i>tuje</i> = bringen.	hozni, szülni;
	keleti tör. <i>tochum, tokum</i> = Ei,
	partus.

Hogy *tojás* (ovum) valóban csak abstract fogalom, bizonyítja e fogalomnak másik, concrét elnevezése, t. i. monyoró (Ei).

237) *tő, töv = Stamm, Wurzelende, Grund.*

finn. <i>tyre</i> = truncus;	čag. <i>tüb, tib</i> = tő, töv, alap, ta-
észt. <i>tüvi</i> = unteres dickes	laj, alatt, alsó rész, tör-
Ende;	zsök.
zürj. <i>din</i> = dickes Baumende.	

238) *több = mehr.*

BUDENZ nagyon helyesen	čag. <i>kőb</i> = sok, számos szóval
ítél, ha a <i>több</i> szóban a «tele,	egyeztetni, mintsem a
teljes, tömeg» alapfogalmát fe-	finn. <i>täyde</i> (tele)-vel.
dezi föl, de épen ezért lehet	
e kérdéses szót hamarább a	

241) *tönk* = *Klotz, unterste Ende, (tönkre menni = zu Grunde gehen).*

finn. *tynke* = breve et abruptum quid, Stumpf; ág. *tönk* = a fának legalsóbb része, vég, tő.

tyve = truncus;

zürj. *din* = dickes Baumende;

čer. *tüng* = stirps.

253) *töporöd* = *susammenschrumpfen.*

észt. *kiprase, kipratse* = run- t. t. *tob* = gombolyag, halom, zelig; halmaz;

finn. *kiperä* = krumm; *tobla* = gyűjteni, hal-

lp. *kebbiane* = contorqueri; mozni;

zürj. *kör* = falten. ág. *čoporuš* = összeállni, egyesülni.

245) *törpe* = *Zwerg, klein, kurz, niedrig.*

ost. *tübara* = eng, knapp; ág. *čörpe* = malacz, a kan-

finn. *täpära* = knapp, kurz. disznó kicsinyje.

249) *tűr* = *dulden.*

E szó BUDENZ szerint *tar- uig. tür* = bírni, tehetni, tűrni; *tani-val* (aushalten, ausdauern) ág. *töz* = tűrni, elszenvedni. függ össze. Mi sokkal közelebb állóknak gondoljuk a következőket:

959) *ugor, ugra* = *springen.*

ost. *narir* = springen, hüpfen. ág. *irga* = ugrani, felugrani.

A tör. *irga* methathesisszel származott egy fölvehető avult *igra*-ból, mert tudvalevőleg a töröknek nehezebb esik a kezdő *r*-t különösen consonans előtt kimondani. Így mond *barjam*-ot bajram (Bairam) helyett, *barjak*-ot bajrak (zászló) helyett, stb.

960) *ugyan* = *zwar, fürwahr*.

Elismerjük BUDENZ-zel, hogy a megengedő *ugyan* adverbium határozottan különbözik *úgyan*-tól. De ha már ennek alapjelentésül «*verum*»-ot veszszük, nem látom át, hogy az *ugy* gyököt — a finn *tote* (*verum*) és lp. *tuoda* (*studium*) szavakhoz való hasonlítás helyett — miért nem inkább a tör. *uj* (illön, megfelelően, helyesen) szóval kell egyeztetnünk?

968) *út* = *via, iter*.

vog. *ruqt* }
ost. *röt* } Wind.

alt. *üt* = torkolat, hasadék;
ütte = keresztülhatolni;
čag. *öt* = át- vagy mellett elmenni.

BUDENZ elismeri ugyan, hogy az *út* jelentése első sorban: Weg, haladó mozgás és csak ezután: a mozgás iránya, mindamellet *iter*-t *ventus*-szal egyezteti, a mit azzal akar fölvilágosítani, hogy a lat. *via*, ném. *Weg* s lat. *rehere* közötti viszony példájára *ventus*-ban erősen áramló mozgást fedez föl s ezért sorolja a *via*-t *iter* szóhoz (!). E nézettől eltérőleg, mi az *út* szóban az átutazás, szabad átmenetel alapgondolatát találjuk, mely a frequentativ *úta*z (azaz: utat nyit, vagy tör magának) szóból is látható.

969; *utál, utál* = *spenere, abominari*.

BUDENZ az *utál*-ban az ost.-
vog. *ogot* (vomere) frequentati-
vumát akarja föllelni. E távoli
és erőszakolt analogia ellen
mi a következő török-t. szava-
kat említjük fel:

čag. *usal* = undok, undorító;
kaz. *usal* = rossz;
usalla = kellemetlenné tenni;
oszm. *usan* = utálni, irtózni.

889) *ügy* = *Angelegenheit, Geschäft, Arbeit*; (ügye-fogyott = dürrtig, der keine Beschäftigung hat,) *ügyekez* = *sich bemühen, sich bestreben*.

lp. *vigge* = eniti, allaborare. čag. *ud, üd* = kötelesség, tartozás (BUDAGOV, I. 118.)

bašk. *üş* = ügy, foglalkozás, dolog;

t. t. *ış* = dolog, ügy.

A kötelesség és dolog közötti viszony kifejezésre jut a magy. *dolog* szóban is, mely a szláv *dleg, dlog* (debitum)-ból származott.

974) *üres* = *vacuus, inanis*; *üreg* = *Höhle*; *ürít* = *evacuere*.

vog. *keuriñ* = hohl; t. t. *ir, jir* (esetleg ür) = hely,

keur = inneres; tér,

zürj. *girk* = Hohlung; szóban megfelelőbb etymont

čer. *körgö* = pars interior; találunk, annyival inkább, mert

lp. *kuoros* = *vacuus*. maga BUDENZ más helyen

Míg BUDENZ az *üres*-ben (162. §.) a finn *sija* (locus, előbbi *keur, küyr* és *k₂gr₂* al- spatium) szót a magy. *hija* kokat fedez föl és alapjelenté- (Mangel)-val egyezteteti.

seül az *üreg, ür* fogalmat veszi

föl, mi azt hisszük, hogy a

977) *üt* = *cudere, ferire*.

finn. *iske* = vi ferire; čag. *küt* = ütni, megverni;

lp. *juskete* = ad aliquid of- *kütek* = ütés, verés.

fendere; osm. *küteg* = ütleg.

zürj. *ički* = mähnen.

584) *vágy* = *Verlangen haben, trachten*.

finn. *vaati* = exposcere, pos- uig. *bak* = vágy, kívánság;
tulare, urgere; *bakar* = akar, kíván;

vog. *vuoil* = wünschen. jak. *baga* = vágy, kedv;

bagar = akar;
 čag. *begen* = kedvet találni;
 oszm. *bejen* = tetszeni, szeretni.

601) *vél* = *meinen*; *véleked* = *opinari*.

vog. *vaj, vau* = sehen, kennen, t. t. *bil, bel* = tudni, észrevenni,
 wissen;
 ost. *uj* = sehen, wissen.

614) *vezet* = *führen*; *vezér* = *Anführer*.

finn. *vetä* = trahere, ducere; uig. *bözüt, bösiüt* = vezetni;
 észt. *veda* = führen; *bözütci* = vezető;
 čer. *vid* = ducere; oszm. *vezir* = vezér.
 mord. *väte* = ducere; Ez a szó, mint látható, sem
 vog. *rät* = anziehen; az arab *رَدِي*-ből, sem a persa
 votj. *valt* = führen. *كِرِي*-ből nincs kölcsönözve,
 hanem tiszta török eredetű.

625) *vol, val* = *esse*, (*vala* = *erat*).

finn. <i>ole</i>	} sein, werden.	t. t. <i>bol, ol</i> = lenni.
észt. <i>ole</i>		A kezdő labialisra vonat-
liv. <i>rol</i>		kozólag csak a magy. s tör.
mord. <i>ule</i>		példák egyeznek meg.
čer. <i>ul</i>		
zürj. <i>vil</i>		
vog. <i>ol</i>		
ost. <i>ul</i>		

335) *zomok, zömök* = *dicht, massiv, gedrungen, stark*.

zürj. *zumid* = fest, stark; oszm. *som* = zömök, tömör;
 finn. *tuuma, tuumi* = medulla kirk. *zom* = egyesített, össze-
 rei; gyűjtött;
 észt. *tüma* = Kern; t. t. *jumuk, zumuk* = össze-
 čer. *tom* = nucleus. nyomott, tömött.

NEG-YEDIK KATEGORIA.

AVAGY OLYAN SZÓEGYEZÉSEK, MELYEK SEM A FINN-UGOR, SEM A TÖRÖK-TATÁR NYELVEK TERÉN HOZOTT ANALOGIÁK ÁLTAL NEM IGAZOLHATÓK, TEHÁT MINDENKÉP HIBÁSOK.

802) *átall, általl* = *nicht wollen, scheuen, sich gegen etwas sträuben.*

ost. *vort* = stützen;

vog. *vort* = *sich anstemmen.*

A BUDENZ által erőszakolt analogia úgy hangtanilag, mint fogalmi tekintetben nem állhat fenn. Mert először a magy. igető nem *ált*, hanem *át* (az l csak a magyarban gyakran előforduló hangtoldás. V. ö. *hold* — *hód*,) s ezért a finn-ugor *vort*-tal nem egyeztethető. Mert másodszor a fogalmi analogia képzelhetőleg legmerészebb. BUDENZ ugyanis a «támaszkodni, rádölni» fogalmát az «ellentállni, ellenkezni», ezt pedig az «állhatatos» fogalmához akarja sorozni, mely úton aztán természetesen a «máskodni» és «átallani» fogalmak egyesítéséhez érkezik.

Ezen erőszakolt etymológiával szemben mi a magy. *átall* szót a tör. *ot, ut* gyökéhez, melyből *otan, utan* (*sich*

scheuen) ige származott, szeretnénk sorozni, mivel erre ez etymon hangtani s fogalmi tekintetben jobban kínálkozik.

500) *böjt* = *jejunium.*

čer. *pütö* = Fasten;

vog. *pic* = fasten.

A magy. *böjt* régebben *bejt*-nek hangzott és a ném. *Beth*, illetőleg *Beth-tag*-ból származott, mely még ma is a *Fast-tag* fogalmával azonos. A çer. *pütö* alapjelentése : száraz (v. ö. finn. *pouta*) itt csak képleges jelentésben van használva, mert böjti eledel alatt *száraz ételt* értettek. V. ö. čuv. *tibe kon* = böjt, szószerint : száraz nap; továbbá tör. *kuru aş* = száraz, vagy sovány étel.

509) *bűn* = *peccatum, delictum*;
bűnhöd = *peccare*; *bűntet* =
punire.

vog. *mi* }
ost. *miji* } *geben*;

mord. *mije* = verkaufen;

finn. *myy, myö* = vendere.

Azon nehéz kérdésre, hogy az *adni, eladni* és *bűn* fogalmai hogyan egyeztethetők össze, BUDENZ következőleg válaszol. A *bűn* alapgondolata alatt nem a tettet, hanem ennek következményét(!), azaz *poena*-t (bündíj, bírság) kell értenünk és mivel ez utóbbi bizonyos érték- vagy pénzfizetésből, pénz-adás-ból áll, következőleg a *vétkezni, bünt tenni* és *adni* fogalmaknak rokonoknak kell lenni. Nem helyesebb volna azt mondani: BUDENZ úr nagyon sok engedelmet adott magának, tehát etymologice *vétkezett*. Így legalább az analogiát tréfának lehetne tartani! És ha már a magyarban a *bűn* és *büntetés* fogalmak azonosoknak tarthatók, miért ne lehetne a *bűn*-ben idegen szót s épen a lat. *poena*-t fölfedezni?

510) *büszke* = *superbus*.

finn. *miehe* = vir, maritus;
észt. *mēs* = Mann, Kerl;
zürj. *mež* = Widder.

Mi azt hiszszük, hogy a *büszke* a *bíz* (t. t. *büt*) = glau-ben, Zutrauen haben, többől

származott, valamint a hasonló jelentésű és képzésű *hetyke hit*-ből.

881) *evez* = *rudern*.

mord. *eske* = rudern;
zürj. *ölt* = schwingen.

A mord. *eske* törökből kölcsönzött szó (v. ö. čag. *eskek* = lapát, evező) s ezért itt semmi esetre tekintetbe nem jöhet; az *ölt* (= emelgetni, lebegtetni) is fogalmi és hangtani tekintetben a legmerészebb analogia. Könnyebben lehet a magy. *evez*—*eviczkel* szót a *lebeg*—*leveg*-hez sorozni.

513) *fagy* = *frieren, gefrieren*;
fáz = *friegere*.

mord. *pali* = frieren;
finn. *palele* = algere, frigere;
észt. *pole* = brennen;
lp. *pollto* = frigore uri;
vog. *pol* = frieren.

BUDENZ a *fázni* és *égni* fogalmakat azért sorozza egymás mellé, mivel a szerfölötti hideg és meleg a testre nézve hasonló érzést (?) idéz elő, s mert a növények a fagy által megperzseltetnek.

518) *fal* = *Mauer, Wand*.
 finn. *puole* = pars dimidia;
 észt. *põle* = halb;
 ost. *puñil* = Seite;
 vog. *pal* = Hälfte;
 votj. *pal* = Seite.

571) *furcsa* = *sonderbar, possierlich, drollig*.
 lp. *puore, puorak* = bonus;
 mord. *para* }
 čer. *puro* } gut.
 zürj. *bur* }

Eltekintve azon lehetetlen-ségtől, hogy a fal, oldal és fél fogalmai egyeztethetők egymással, mi a magy. *fal* szót határozottan a ném. *Wall*-ből kölcsönzöttnek tartjuk.

BUDENZ a *furcsa* és jó fogalmakat az által akarja egyeztetni, hogy a magy. *furcsá*-ban csak tetszetős, tehát jó szembe-tünést, vagy meglepetést fedez föl. Erre pedig azt kell megjegyeznünk, hogy ez «*furcsa*», de nem «jó» logika!

539) *fene* = *ferus, trux, cancer*.

mord. *pinä* }
 čer. *pi* } Hund;
 finn. *peni* = catulus;
 lp. *piädnek* = canis.

578) *fűrész* = *Säge*.

ost. *pairt, parirt* = Balken;
 vog. *part* = Brett;
 finn. *parš* = Latte, Stange.

BUDENZ azon törekvése, hogy a magy. *fene* szóban — mivel ez «vad, égés, rákfene» jelentésben is használtatik — vad állat, tehát kutya (!) alap-gondolatát fedezze föl, nagyon merésznek látszik előttünk. Mi ennek ellenében az *égés* alap-gondolatát sejtjük benne (v. ö. finn-ugor *pal* = égni, kirg. *pala* = rétégés; *päj* = fényleni, ragyogni).

Az eszköz és ennek készítménye közötti fogalmi analogia, mit BUDENZ fölvesz, itt semmiesetre sem találó.

83) *gond, gondol* = *Sorge, Sorge tragen, denken*.

finn. *konehe* = Instrument, Werkzeug;
 lp. *kaudne, kaune* = Zeug, Instrument.

BUDENZ úr az instrumentum és «kigondolt, kitalált» fogalmait összefüggésbe akarja hozni és a fennebbi egészen különálló fogalmak közötti közelséget mindenáron kierőszo-
kolni (!)

120) ház = Haus.

finn. *koto* = domicilium ;

ész. <i>kodu</i>	}	Haus.
čer. <i>kudo</i>		
vog. <i>kvol</i>		

lp. *kote* = tecturium.

BUDENZ úr a magy. ház szót azért akarja elválasztani a ném. Haus-tól, mert ez utóbbi a középfelnémetben Hús-nak hangzott s ez a hangtan törvényeinél fogva nem válhatott volna ház-zá. Ez ellen az a megjegyzésünk, hogy minden, au-val hangzó egytagú német szó az osztrák népnyelvben, tehát a magyarnak legközelebbi kölcsönzési forrásában, á-val ejtetik ki (v. ö. Baum—Bám, Staub—Stáb) és bizonyosan régebben is úgy ejtetett. Továbbá figyelembe kellett volna venni, hogy a magy. ház a legrégibb nyelvemlékekben hoz-nak hangzik, a mi épen megegyezik azon

hangváltozási törvénnyel, melynek a német szavak alá vannak vetve a magyarban. Így pl. ném. Bauer — magy. pór; ném. Hauer — magy. hóér, hóhér; ném. Käufer — magy. kofár; ném. Laub — magy. lomb, stb. Így tehát a magy. ház, vagy hóz mindkét irányban összhangzásba van hozva, a ném. Haus-szal. — A mi már a finn-ugor kot, kodu, kudo stb. szavakat illeti, ezekben nagyon könnyen a közös ural-altáji kot, kut (mély, mélység) gyököt lehet föltalálni, tehát a ház, mint primitív lakóhely fogalmának alapgon-
dolatát (v. ö. t. t. öj = ház, oj = ásni, oj-uk = lyuk, mélység) és ha mi hajlanánk is a magyar ház és kot, kote egyeztetése felé, akkor az erre vonatkozó származtatást éppen annyi, sőt még több joggal alkalmazhatnánk a török-tatár nyelvek terén. Ezen etymológiának a művelődés-történet álláspontjáról való megengedhetetlenségére vonatkozólag lásd 298. lapot. A finn tudós AHLQUIST a magy. ház-at az olasz casa-(ház)-val egyezteti.

173) *imád* = *beten, anbeten*.

Lásd 378. lapot.

14) *kedv* = *Lust, Laune*.

votj. *kid* : *mil kid van* = Lust
haben ;

ost. *kend* = Zorn ;

vog. *käntiñ* = zornig.

Kid csak mint *mil* synonimja fordul elő. A mi pedig a «kedély, kedv, harag, kedélyesség, szándék» közötti analogiát illeti, melyen épül az egész egybeállítás, úgy látjuk, hogy ez épen olyan erőszakolt, mint a

16) *kéj* = *Lust* ; *kény* = *freier Wille* ; *kijes* = *reizend*

és a vog. *kiet* = *schicken* ;

ost. *kit* = *jagen, treiben*
stb. szavak egyeztetése, a mennyiben BUDENZ úr a *futni* és *szabad futás, hajtani* és *hajtás* közötti fogalmi rokonság szerint a magy. *kéj* és ugor *kiet* (küldeni) közötti gondolatmenetben hasonlóságot akar fölfedezni!

40) *kíván, kéván* = *wünschen, verlangen*.

finn. *kaipau* = *sentio quid deesse, careo, accuso* ;

kaipaus = Klage.

BUDENZ úr összehasonlítja a magy. *kíván*-t a hívni igével és azon eredményhez jut, hogy a *desiderare* és *vocare* fogalmak rokonságának példájára a magy. *kíván* a finn *kaipau*-val azonos!?

755) *les* = *insidiose expectare, insidiae*.

ost. *leili* = *beaufsichtigen* ;

vog. *laškat* = *lauern*.

A magy. *les*-hez, de még inkább a vog. *laš*-hoz csatlakozik a t. t. *jaš* (csöndes, lassú) s én ezért azt tartom, hogy az alapfogalom : «csöndesen lenni, csendesesen állani», nem pedig, mint BUDENZ hiszi, «nézni, felvigyázni», ezért én a magy. *lassú* szót is e csoportba tartozónak tekintem.

776) *lyuk, lik* = *foramen, fovea*.

finn. *loukku* = *fissura*, vagy
specus in monte ;

észt. *lohk* = *Spalt*.

Vajjon az e fogalmat kifejező mind finn-ugor, mind magy. szó nem a ném. *Loch*-ból van-e kölcsönözve?

658) *mered* = *subrigi, erigi, extendi*; *mereved* = *erstarren*;
merő = *lauter, ganz*.

vog. *mär, märm* = eng, ge-
 drängt;

zürj. *nir* = andrücken, auf-
 drücken.

Már a különböző fogalmak csoportosítása is nagyon merész, de még inkább az a különös összefüggés logikája, a mennyiben a «szorítani, nyomni» fogalom a fölfelé haladó mozgás főindokául tekintetik, mintha nyomással lefelé tartó mozgást nem lehetne eszközölni!

656) *mer* = *audere*.

inord. *mürge* = sagen, befehlen;

vog. *māert* = dringend verlangen, fordern;

ost. *mairt* = nach etwas streben.

A merészelné, mondani és parancsolni közti fogalmi rokonságot azzal indokolja BUDENZ, hogy a merényben a «saját erő öntudatát, a szilárd akaratot fedezi föl, mely mondasban, parancsolásban nyer kifejezést». Ezért van tehát közöttük analogia!

683) *mutat* = *monstrare, ostendere*.

čer. *mu* = invenire;

mord. *muje* = finden;

finn. *muista* = meminisse;

észt. *moista* = verstehen.

BUDENZ a magy. *mutat* szóban a *finden lassen*, vagy *machen* alapfogalmat találja, mely gondolatmenet előttünk legkevesebbé sem érthető s mindenestre a merész hypothesisekhez tartozik.

684) *mű, műv* = *opus, opificium*;
művel = *thun, handeln, arbeiten*.

vog. *malāj* = befühlen, angreifen;

ost. *malij* = befühlen;

zürj. *malal* = anrühren.

Hogy vajjon az «érzékelni, illetni» és «dolgozni, véghez vinni, cselekedni» fogalmak azonosak-e, úgy hiszszük, mindenki előtt kérdéses dolog.

428) *nyáj* = *grex, Herde*.

ost. *ńogo, ńoga* = Fleisch;

ńogajiń = fleischig, dick;

vog. *ńqul* = Fleisch;

ńoul = Leib, Fleisch.

BUDENZ itt, a *húsos* és *vas-tag* közötti fogalmi analógiánál, túljár a mértéken, s a

mennyiben ez utóbbit, bár csak mellékjelentés, a »tömeg, sokaság, bőséghez sorozza, a nyáj és hús közötti hasonlóságot akarja bebizonyítani. Ily merész lovaglásban mi semmiestre sem követhetjük!

685) *radó* = *Stenker, Raufbold*.
finn. *runto* = vi frangere, contundere.

(A BUDENZ által felhozott jelentésben, t. i. *Zerreisser, ruharadó* = a ki ruháit nem kíméli, e jelentésben kevesebbé ismeretes; különben is a »vi frangere» és »ruhát szaggatni» nem igen rokon fogalmak.)

694) *reg* = *Morgen*; *reggel* = *mane*.

ost. *riñim, rinkim* = Nebel, Dunkelheit.

BUDENZ a magy. *reg* szót olyannak veszi föl, a mely régebben »reggeli szürkületet» jelentett s ezért analogonja az ost. *riñgin*-nek; sőt még tovább megy BUDENZ és a sötétségben a »rég, hajdani» fogalmat akarja fölfedezni, mivel a múlt sötétnek, homályosnak látszik

előttünk. Egy finom példánya a »vau-vau elméletnek! Vajjon mit szól BUDENZ úr, ha azt tanácsoljuk neki, hogy a magy. *reg* rokonságára vonatkozólag a tör. *erken* (= korán reggel) szónál nézzen körül; mert ismeretes előtte, hogy az *en* határozó rag, tehát a tönek így kellett hangzania: *erk*, helyesebben *erek*, *ereg* (reggel), a melyben az *e* csak specialis tör. segédhang, úgy hogy pl. a tobolszki nyelvjárásban így hangzik: *reken* egy előbbi dialecticus *rek* vagy *reg* (reggel, korán)-tól.

705) *részeg* = *ebrius*.

vog. *rěj, rē* }
ost. *ráu* } Hitze, Wärme;
zürj. *ru* = Dunst.

BUDENZ e két fogalom azonosságát azzal akarja indokolni, hogy a törökb. n hasonló eszmemenetre utal, t. i. az *is*, *ič* (inni) és *is*, *iz* (hő, melegség) szavakra, melyeknek közös gyökerük van. Ez határozottan tévedés. 1. Az *is*, *ič* (inni) mindig csak felhangú, az *iz*, *is* ellenben mindig alhangú formában fordul elő. 2. Az *is*, *iz*

csak variánsa az eredeti *kiz* (hőség)-nek, melyből a kezdő gutturalis elesett. BUDENZ azon fölvétele, hogy az oszmanliban az izzót, meleget *issi*-nak és *issi*-nek, azaz al- és felhangulag ejtik, tévedésen alapúl; s ezért a magy. *részeg*-nek a finn-ugor *re*, *rún*-nal való egyeztetését hibásnak kell tartanunk. De annyival bizonyosabb a magy. *réül*, *révöl*, *rivöl* (extasisba jön) és a fönnebbi finn-ugor szavak rokonságára vonatkozó fölvétele.

719) *rossz* = *schlecht*, *unbrauchbar*.

finn. *raiska* = rejectaneum, quisquilæ, noxium;
észt. *raisk* = unbrauchbares.

Fogalmi tekintetben nagyon merész hasonlítás, mivel a finn-ugor példákban levő alapgondolat: dobni, eldobni, még nem a magy. *rossz* fogalmát fejezi ki.

210) *teher*, *terh* = *Last*.

ost. *tāgert*, *lāgert* = schwer;

vog. *tarvit* = Last;

finn. *tärkeä* = gravis.

Mi azt hisszük, hogy a magy. *teher*, *terh*, melynek tájbeszédi változata *terü*, a szláv *tera*, *tjera* (teher) szóból eredt.

581) *vad* = *wild*, *Wildpret*.

lp. *vuovde* } Wald, Berg,
ost. *unt*, *vont* } festes Land.

Az *erdő* és *rad* fogalmak összehasonlításánál az a gondolat támad föl bennünk, hogy az ugor *ruorde* nem a ném. *Wald*-dal azonos-e; hogy továbbá a magy. *rad* nem a persa *دل*-tól (RICHARDSON 202. sharp, fierce) van-e kölcsönözve? Mi ez utóbbit tartjuk valószínűnek és a BUDENZ által felállított hypothesisit már azért sem fogadhatjuk el, mert az ugor példa csak az *erdő*, hegy, száraz föld fogalmát fejezi ki, de nem a *ferus*-ét, mely utóbbi jelentéssel bír a magy. *rad*.

NEHÁNY ELLENBÍRÁLATI ÉSZREVÉTEL.

TEKINTETBE véve, hogy a III. mellékletben BUDENZ úrnak *Magyar-ugor összehasonlító Szótárát* már megvitattam, illetőleg a felhozott analógiáknak csaknem két harmadánál alkalmazott erőszakos, helytelen és hibás eljárást bebizonyítottam: a *Nyelvtudományi Közlemények* VIII. kötetében megjelent magyar-török szó-egyeztetésemnek az említett tudós által évek előtt történt megítélésére ellenkritikát írnom már azért is fölösleges volna; mert az említett melléklet tartalma által a BUDENZ által követett theoremaik alapjokban megingatva, s azoknak érvényessége egyáltalában kétségbe vonható.

De olyan kérdésekben, a milyen ez is, nem lehet megelégednünk egyszerű deductiókkal, hanem, a philologiai vitatkozásnak elismert kényes természete daczára is, részletekbe kell bocsátkoznunk. Azonban tisztelt recensensemét sem kritizálási módjában nem akarom utánozni, sem ellenvetéseit egész terjedelmökben nem veszem tekintetbe; vagyis nem akarom csalással és álnoksággal vádolni, a mint ő tett velem, sem összes kifogásaira nem terjesztem ki ellenbírálómat. Ez nagyon messze vezetne célomtól; de mivel — azon tételből kiindulva, hogy nem mindig *annak van igaza, a ki az utolsó szót kimondta* — azt hiszem, hogy *ezzellemetlen vitatkozásban nem lesz többé részem: nem tehetem, hogy ne válaszoljak az ellenkező nézet*

tudós képviselőjének kifogásaira, legalább a dolog lényegére vonatkozólag.

Mindenek előtt meg kell jegyezmem, hogy a kérdésben forgó dolgozatom csak első gyöngé kísérlet gyanánt jelent meg, hasonlóan ahhoz, melyet BUDENZ úr közel 14 év előtt a finn-ugor nyelvek terén közölt s a melyből mostani munkájában felénél többet elvetett. E kérdésben én is jelentékenyen megváltoztattam álláspontomat, a mennyiben BUDENZ munkájának negatív eredménye által a magyar szókincsben levő, jelentékeny finn-ugor, és az uralkodó török-tatár jellemre vonatkozó gyanításaim szilárd meggyőződésre értek és azt hiszem, hogy most ez állásponton sok pontban érvényes ítéletet mondhatok. BUDENZ úr tudvalevőleg három részre osztja szóegyezéseimet: 1. helyes, vagy egyelőre helyesnek talált egyezések; 2. látszólagos egyezések; 3. helytelen és nem is látszólagos egyezések. De mivel az első kategoriát már érintettük az előző függelékben, a mennyiben az ősrökség fölvételének lehetetlenségét bebizonyítottuk, másrészt az ősrökon és kölcsönzött közötti nem eléggé indokolt megkülönböztetést kiemeltük: itt csak a BUDENZ által felállított második és harmadik kategoriával foglalkozunk és a következő észrevételeket bocsátjuk előre. Először is azon fegyvereket, melyekkel BUDENZ szóegyeztetéseem ellen kikelt, sem illőknek, sem arra alkalmasoknak nem találom, hogy nézeteim lerontására lehetne őket használni. Tudós ellenfelem igen nagy súlyt fektet az oszmanlira, ezen a primitív török állapotából sokszorosan kivetköztetett dialectusra, a mely a magyar szókincs bűvárai előtt már azért sem lehet döntő érvényű, mert a magyar nyelvnek török szókincse jó részben hasonlít a keleti törökhöz, és általában azon őskor jellegét viseli, a melyben az oszmanli még nem létezett. Másodszor BUDENZ úr a BIANCHI szótárának — mely tudvalevőleg a legfelületesebb munka a tulajdonképeni török szókincset illetve — sokkal nagyobb hitelt adott, mint kellett volna, és ha e helyett inkább VEFİK AHMED pasa *Lehcei Osmani*-ját és általában a keleti törökséget illető-

LEK. 301
e vonatkozó mun-
missio tagjainak s
használja, akkor

úr kritikájában, az
leteben meglátszik
ogiai kritériumnak
fogások, melyeket
részint hangtani,
melyek szerint a
galmi congruentiát
úr nem volna az,
egyeztetés által
kel fogadnánk. De
nyelvtudósnak, a ki
ad és kutya (539),
kéj és küldeni (16),
olni (656), mutatni
nyáj és hús (428),
ező (281), domb és
ol mentt hely (574),
kívül és falu (41),
arancsolni (62) stb.
m sok esetben ana-
azon nyelvtudósnak
eni, ha a következő:
bocsátni és eleresz-
dag, kivenni és ki-
eresni, hát és hátsó
lk? Hasonló termé-
as tudós ellenfelem-
goknak jelölt török
telentéseire vonatko-
karnánk bocsátkozni,

erre nézve több ivre terjedő munkát kellene adnunk, a nélkül azonban, hogy az etymologiai vitatkozás sikamlóssága mellett tulajdonképi czélunkhoz közelebb jutnánk. Tudós bírálomnak sok elferdítése közül itt csak néhányat említek föl. BUDENZ úr helytelennek találja a magy. *ős* és a jak. *ese* (nagyatya), s az oszm. *eski* (rég, öreg) közötti analogiát, mivel nézete szerint az oszm. *eski* csak tárgyakra és nem személyekre vonatkozik. Vajjon ő miért egyeztette a magy. *kor*-t (ætas) a finn-ugor *korkea* (magas), *korad* (acclivis) és *kir* (hegy) szavakkal? Sokkal kínálóbb vagy természetesebb ez az analogia? s nem tudja, hogy az alt. *ozo*, *oso* (életidő, régiség) úgy fogalmilag, mint hangtanilag eléggé igazolja a mi egyeztetésünket? Legfurcsábban hangzik BUDENZ úrnak azon észrevétele, hogy a magy. *góbé*-t (kopasz, félmeztelen nyak) nem lehet egyeztetni az uig. *kobi* (üres, meztelen) szóval, mert az első csak jelentéktelen hely kifejezés (tájszó). — Bocsánat! *góbé* vagy *kópé* semmiesetre sem *localis* kifejezés; mert épen úgy viszonylik a magy. *kopár*-hoz, mint az uig. *kobi* a t. t. *kovar*, *kobar* (felfújódott)-hoz. Továbbá: ki támaszkodik jobban a *localis* és e mellett hibásan használt szavakra, mint épen BUDENZ úr, midőn látjuk, hogy mily szerepet tulajdonít egyeztetéseiben olyan szavaknak, minők: *bitos*, *pirkot*, *pota*, *renyhe*, *regelye*, *réül* stb. melyeknek *localis* jellemét maga is elismeri?

A magy. *az*, *ez*-nek a török *as*, *is*-sel való egyeztetésennél azt jegyzi meg BUDENZ úr, hogy az utóbbi a törökben sohasem használtatik egyedül. De én arra kérem, hogy nézze meg BUDAGOV-nál az *аъ* szót és azt fogja találni, hogy: a kirgizeknél *önállólág* is használtatik.

BUDENZ úr gáncsolja a magy. *epe* és a tör. *öpke* (harag) közötti analogiát, mert ez utóbbi szónak concrét «epe» jelentését nem ismeri. Azt kérdezem, hogy «méreg» és «epe» annyira különböző fogalmak, hogy egyeztetéseket hibának lehet-e tartani s különösen lehet-e ő neki, a ki 248. §-ben *tüdő* és *harag* (!) fogalmakat egyezteteti?

A magy. *húr* és tör. *kur* analogiájára azt jegyzi meg BUDENZ úr, hogy *húr* csak «Darm»-ot jelent, tehát *kur*-ral nem lehet egyeztetni. Honnét vette BUDENZ úr azt a tudományát, hogy a «*húr*» belet (Darm) jelent, nem tudom; de talán a szláv *hurka* (Wurst) szó vezette földre; és az egészen kikerülte éles elméjét, hogy a magy. *hurok* és tör. *kuruk* éppen *hur*- és *kur*-ból származott?

Kételkedik BUDENZ úr azon, hogy a tör. *jañ* szót helyesen «fellobbanni, lángragyúlni» kifejezéssel kell fordítani. Arra kérem, hogy nézze meg e szót BUDAPOV-nál és át fogja látni, hogy nem követtem el csalást, mert az orosz fordítás: *vospalennii*, *пазар* etc. közel áll az én fordításomhoz.

Szemrehányást tesz BUDENZ úr azért, hogy a magy. *magas* és tör. *maku* (dicséret) egyeztetésénél ez utóbbi szóban a *magas* konkrét jelentést találom fel. Ha szabad kérdeznem: a *mak*, esetleg *maj* és *baj*, *bag* (magas, emelkedett) közötti hangtani rokonság fölvétele valóban merész? és a magy. *magas* és *magasztal*, lat. *altus* és *exaltare* közötti viszony, valamint egyéb példák egész tömege is nem biztat-e ilyenemű fölvételre? — és maga BUDENZ úr is, összehasonlító szótárának csaknem minden lapján, nem engedte-e magát százszorta merészebb fogalmi analógiákra ragadtatni, olyan analógiákra, melyekből a 652. lapon néhány példát közöltünk?

BUDENZ úr úgy találja, hogy a magy. *szak* (Abschnitt) és tör. *csak* (töredék, darab) összehasonlításánál szándékos hibát követtem el, mert ez utóbbi szó nem török, hanem persa eredetű. De úgy látszik, elfeledi BUDENZ úr, hogy a *cağ*. *čak*, mely régi török szó «óra, idő, helyesebben: időresz» jelentéssel, a *čak* = metszeni, elvágni, elosztani, igéből származik és nem csak hangtani, hanem fogalmi tekintetben (v. ö. magy. *éj-szak*) is nagyon közel áll a magy. *szak* hoz.

A magy. *záp* és tör. *sap* összehasonlítására azt jegyzi meg BUDENZ úr, hogy a *záp* szó tulajdonképen csak «szárat, nyelet» jelent, de a *záp* utóbbi szó alkalmazható. Ebben ismét

a tör. *sap* «szápfog»-ra is alkalmazható.

téved recensensem, mert *sap* fogantyút, valamely test alsó részét jelenti.

A mennyiben a magy. *szab* és tör. *sap* (bevágni) szavakat összehasonlítom, azt jegyzi meg BUDENZ úr, hogy ez utóbbi BIANCHI-nál így van fordítva: «se détourner, se diverger» s így legfőlebb azt jelentheti, hogy: más útra térni. Ennek ellenében az alt. *sabi* = töredék, szakasz, szóra utalom, melyben a «met-szés, elvágás» fogalma még elég tisztán ki van fejezve.

Egyébiránt a mit BUDENZ úrnak leginkább föl lehet róvni, az mindazon adatoknak örökös kétségbe vonása és gyanúsítása, melyek az ő theoriáit megdönthetik. Kétségbe vonja a tör. *tagil* ige létezését, daczára, hogy BUDAGOV (I. 726) ez igegyököt főlemlíti. Ő úgy találja, hogy *tog* intransitív ige, melynek «szűlni» jelentését nem lehet bebizonyítani; de elfeledi, hogy e tőszótag concrét jelentése: *föllállani, emelkedni*. (V. ö. *kün togdi* = a nap fölkelt; *jaman togdi* = inség támadt, stb. Kétségbe vonja a *tömött* és *szűk* fogalmak rokonságát, mert a magy. *szűk* és tör. *sik* (tömött, szoros, szűk) világos analogiája nincs ínyére; kigúnyolja a tör. *dingil* (tengely)-nek a *töngül*-ből (forogni) való származtatását, mert nem tudja, tehát nem is hiszi, hogy a régi szerkezetű ezekereknél, sőt Középpázsiaiában még ma is, a tengely a kerékkel együtt forgott, stb.

Mint mondtuk: nagyon hiábavaló munka lenne és semmiesetre nem vezetne célhoz, ha BUDENZ úrnak a magyar-török szöegyezéseinkre tett kifogásait egyenkint főlemlitenénk és sorban megczáfolnánk. Célunk csak az volt, hogy a részrehajlatlan olvasó a vitás kérdés tulajdonképi lényegébe bepillant-hasson s továbbá, hogy megmutassuk neki: milyenek azon motivumok melyekkel a finn-ugor theoria apostola a magyar szókincs török rokonságát meg akarja dönteni. A nem szakavatott philologus előtt a vita részletei minden tekintetben jelentéktelennek fognak látszani, és a részrehajlatlan olvasónak az a meggyőződése támad, hogy az ezen vitában használt fegyverek bizonytalan természeténél fogva a végleges győzelem még

soká fog eldőlni. Én részemről legkevesebbé sem vonakodom, hogy e nem szakavatott nézethez sok tekintetben csatlakozzam. Szívesen elismerem, hogy a BUDENZ úr által megvitatott kísérletemben gyakran és lényegesen tévedtem, és oly sok helyreigazítását köszönettel veszem; de nem lehet elmulasztanom, hogy bizonyításának módját sok, még pedig igen sok esetben hibásnak és erőszakoltnak ne mondjam. A *«quod licet Jovi, non licet bovi»* tételt sehol sem, legkevesebbé lehet pedig az etymologiai speculatióknál alkalmazni.

V. melléklet lásd a 402. lapot.

AZ EDDIG SZLÁV EREDETŰEKNEK TARTOTT

TÖRÖK-MAGYAR KULTÚRSZAVAK LAJSTROMA.*

11. *Báj*, ószl. *fabulare, incantare* — tör. *baa, baj—büjü* = báj, tulajdonképen szalag, kötelék. V. ö. *baj-gin* = elájult, tehetetlen, elbájolt; *bajıl* = magy. *bájol* (v. ö. 387.).

12. *Bojtár*, újszl. *bajta* = *casa*. *Bojtár* magyarul a juhász segédjét jelenti és a persa *پايدار* *pajdar* = segéd, a ki valami-ben részt vesz, szóból származik.

19. *Bot*. E szónak az újszl. *bat-val*, melyet MIKLOŠICH homályos értelmű szónak nevez, semmi köze és inkább a *čag. but-ak* = ág szóval hozható kapcsolatba.

25. *Bélyeg*, uig. *bilik* = a tudás, *čag. belek* = ismertető jel, emlék; ez utóbbi értelemben (v. ö. BUDAGOV I, 304.) az «ajándék» fogalom jelölésére is használtatik.

68. *Bika*, az újszl. *bik, bika* tekintetbe sem jöhet, mert *buka, buga* az egész török nyelvterületen el van terjedve és mert a legtöbb magy. állatnév a megfelelő törökkel közös származású.

78. *Cső, csöv, csév*, az újszl. *čev* csak véletlen analogiának tekinthető; sokkal közelebb eső a tör. *čüb-ük* = *cső* és az oszm. *čib-uk* = *pipaszár*.

* *Die slavischen Elemente im Magyarischen*. Denkschrift der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe 21. Band, S. 1—74.

83. *Csap* (schlagen, hauen), a tör. *čap* = ütni, verni igével azonos. A tót *čapiti* ez esetben sem egyéb véletlen találkozásnál.

85. *Csésze*. Meglehet, hogy e szó a szerb *čaša* útján került a magyarba, a mi még bizonyításra szorúl, de a szerb *čaša* határozottan a tör. *kase*, tulajdonképen a persa *کاسه* *keese* = csésze szóból származik és így tehát az az eset sincs kizárva, hogy közvetlenül a persából került e szó a magyar nyelvbe.

87. *Csóka*, tör. *čauka*, *čauga* = csóka; a szerb és horvát *čavka* tehát magyar kölcsönszó.

91. *Csákány*, kirg. *čakan* = ütésre alkalmas fegyver, mely a *čak* = ütni töből eredt. Az ószl. *čekan*, valamint az újszl. *čakan* a törökből jutottak a szláv nyelvekbe.

97. *Cserge* (Zigeunerzelt), a *čag*. *čerge*-től származik. V. ö. a hún-avar szólajstromban a *Tserge* szót, mely *PORPHYROGENITOS* *Τζερρη*-je után foglal helyet.

99. *Csata*, v. ö. a 313. lapon miből kitűnik, hogy a szerb *četa*, valamint az újböög *чѣта*: magyar eredetű kölcsönszavak.

104—105. *Csin* és *csinál* már csak azért sem vethetők egybe az ószl. *čín* = ordo és *činiti* = ordinare szavakkal, mert *čín*, *čén* kétségtelenül ótörök származású és mértéket, fokozatot, rendet jelent; innen való az orosz *čín* = rangfokozat. De különben is az említett *tő* a *čina*, *čínla* = valamire vállalkozni, valamihez hozzáfogni, török igealakokban is előfordúl. (V. ö. *BUDAGOV* I, 508.) A magyar *csín*-nak alapjelentése tehát rend, szabályszerűség és a magy. *csinál* alkalmasint rokona a kirg. *čina*-nak.

131. *Déd*. E szó ép úgy, mint egyéb rokonságot jelentő szavak több nyelvnek közös birtoka és e miatt talán hasonló jognál fogva a török *dede* = dédapa szóval vethető egybe.

142. *Derék* (die *Taille*, die *Mitte*) nem csak «truncus»-t jelent, a mint *MIKLOŠICH* véli, hanem egyszersmind a «jeles, kitűnő» fogalom kifejezésére használtatik. A magy. *derék*-kel úgy látszik rokon a tör. *direk*, *tirek* = támasztó pont, oszlop

(v. ö. 330. lap) és a MIKLOŠICH szerint nagyon ritka használatú szláv drék, drík = truncus magyar kölcsönszó.

170. *Gát* sokkal közelebb áll a besenyő kata = vár, erősség, sáncz szóhoz (v. ö. Γατα, Κατα a besenyő szólajstromban) és a tör. kačl-hoz, mely gát-ot jelent, mint sem a szerb gat-hoz = septum, canalis, sőt valószínű, hogy ez utóbbi magyar kölcsönszó.

220. *Harcz*-nak egybevetését a horvát, cseh és lengyel garcovat-val nem helyeselhetjük, mert a tör. karga = viszály és az oszm. kanga = háború fogalmilag sokkal rokonabbak a magyar szóhoz.

224. *Komló*, v. ö. tör. kumlak, kumdak és kulmak = komló, mely az egész török nyelvterületen honos és melyből a szláv chmel = komló származott.

251. *Árok*, tör. aruk, arik = árok az *ar-or* többől, melynek jelentése: ütni, vágni. A szerb jaraq török és a tót jarek pedig magyar eredetű.

268. *Kan*, tör. kaban = vadkan. Ezt már csak azért sem tarthatjuk szláv eredetűnek, mert e mythicus jelentőséggel bíró állat a turko-tatároknál azon állatok közé tartozik, melyekkel a puszta lakója már a kezdetleges cultura korában megismerkedett (v. ö. *Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes*, S. 201.). A tót kan és a cseh kance magyar eredetűek.

270. *Kepeny*, *köpeny* korántsem szláv származású. BABER e szót már emlékirataiban is használja és a kepeng, kepenig, kepenik (variansok) alakok, melyek a *kap*, *kep* = ruha töre vezetendők vissza, az egész török nyelvterületen ismeretesek.

276. *Kender*, régi török szó, mely nemcsak a turko-tatár, hanem a mongol nyelvcsaládon belül is, mint kendir, kender előfordul. MIKLOŠICH nézetét, ki e szót kadr-val és kondrovanjival = göndör hasonlítja össze, mind a jelentés, mind a hangalak szempontjából hibáztatnunk kell, mert a magy. kondor, göndör-nek semmi köze a kender-hez.

307, *Kocsi* nemcsak a szláv, hanem egyéb európai nyelv-

vekben is el van terjedve. Valószínű török eredetére nézve v. ö. 325. l.

327. *Kapocs*, tör. kapa = becsukni, bezárni; kaplži = a bezáró. A ži és či végzet a magyarban cs-vé változik át, p. o. tör. satži = magy. szatócs, tör. aačči = magy. ács stb. V. ö. még az oszm. kopča = gomb, kapocs, mely egy megelőző kopčag alakra enged következtetni és melyből alkalmasint a szláv kopča keletkezett.

337. *Kard*, persa kölcsönszó és az újszl. korda, a szerb čorda és a lengyel kord a magyar nyelvből kerültek az illető nyelvekbe. V. ö. 319. lap.

342. *Kosz* (Grind) nem hasonlítható össze a szláv kosa = haj szóval. (V. ö. a III. melléklet 614. l.)

344. *Koszor* (Gartenmesser), MIKLOŠICH idézi ugyan a tatár kusur = culter curvus hortulani szót, de mégis azt állítja, hogy a szerb, horv. koser, kosor eredeti szláv szavak. Mi nem osztozunk e nézetben, mert *kis*, *kes* töröktől annyit tesz, mint vágni és keser kirgiz és csagatáj nyelven kést vagy nagyobb fajta kést jelent (lásd a III. melléklet.)

370. *Kerecset* = falco rapax, ótörök eredetű (v. ö. 183.).

378. *Korsó*. tör. kolčag = fülkével ellátott edény (fülke = kol, kul) v. ö. — A szláv krčak a törökből került a szlávságba.

406. *Kár*. MIKLOŠICH maga is kétségbe vonja e szó szláv eredetét és BUDENZ összehasonlító szótárából a lapp korde = nocere ígét idézi, és azt véli, hogy talán a szerb kvar = kár-ból lehetne a magy. kárt származtatni, pedig megfordítva áll a dolog. V. ö. a törökben karak = rablás, kár.

507. *Néne* már csak azért sem lehet a szláv neni = idősb fivér származéka, mert nene, ene a törökségben női rokonság jelölésére használtatik (v. ö. nene = anya, néne, nagynéne stb. BUDAPO II, 293.).

526. *Agár*. E szót csak az esetben lehetne a szerb ogar-val (canis venatici generis) egybevetni, ha az északi szláv dialektusokban és az ószlávban is megvolna. Mivel azonban ezt MIKLO-

šICH nem mutatja ki és mivel a legkeletibb, t. i. a szibíriai török szójárásokban az agárnak a neve *igär* és az oszmánban *zagar*, e szláv eredetűnek tartott szónak török származása nem épen lehetetlen dolog.

528. *Akol* határozottan török szó. V. ö. اغيل *agil*. A szláv okol tehát kölcsönvétel a magyar nyelvből.

614. *Pad* = a persa پاد = trón, szék.

718. *Rozs*. MIKLOŠICH azt tartja, hogy e szó a németből (Roggen) került a szláv nyelvekbe, mert e gabonafaj az Alpések és a Fekete tenger közt elterjedő vidéken honos leginkább. (UNGER I, 9.) Ámde a rozs a kirgiz pusztán és a Jeniszei forrásvidékén, sőt egész Középázsiaiban terem; neve kirgizül ariž — alt. ariš, koib. karag. áres, áras, mely szavak a magyar rozs-tól csak abban különböznek, hogy a török alakoknál a szókezdő r-et még egy magánhangzó előzi meg. Rozs-t vagy ariš-t mi tehát ép úgy török eredetűnek tartjuk, mint az árpa = török arpa és búza = török budaj szavakat.

722. *Szán, szánka* nem lehet szláv eredetű, mert a keleti törökségben is előfordul; v. ö. kirg. san, čag. sanak, čuv. sana.

731. *Szín* (Laube). Már a hosszú í is egy megelőző sigin alakra enged következtetni, mi a törökben azt jelenti: védelmet keresni, valami alá állani és a diminutiv siginžak, siinžak = menedékhely alakjában még mai nap is él. A szláv sjen = árnyék csak véletlen analogiát nyújt.

734. *Szipóka*. Lehetséges, hogy e szó a szláv sipovka-tól származik, de mindenesetre megfontolásra méltó dolog, hogy a keleti törökségben sipozga csövet vagy pipát jelent és hogy a *sib szív* tő más magyar-török szavaknak is alaprészt képezi.

751. *Szalma* (szóma), szláv slama, újgörög σάλομα; még nem lehet végleg eldöntöttnek tekinteni e szó szláv származását, mert a keleti törökségben saman szalmát jelent.

762. *Szömölcs, szömörcs* a török sivilž, sivilžik (dimin.) = szömölcs szóval rokon és a szláv smrček, smrčak csak véletlen analogiának tekinthető.

fér a szláv eredet-
vagy ruhaszövet,
nyelvterületen is

is jelenti, melyen
eredete kétségtelen.

építő, tulajdonkép
széveljat annyit
zankatsja, za-

knokhoz egyaránt
meči = beszélő a

törös) a török tir,

a mellékl. 636. l.)

(v. ö. 293. l.).

286. l.).

(v. ö. 309. l.).

= zubbony. E szó

oroszoktól vehet-

mint a szláv zubun

ekben fordul elő.

ent, talán óbolgár

ny legjobban fej-

A MAGYAR-TÖRÖK ÉS UGOR KULTÚRSZÓK ÖSSZEHAJONLÍTÓ LAJSTROMA.

A KULTÚR-SZAVAK e sorozatát következő okokból állítottuk össze. Először: arab átírás segítségével lehetővé akarjuk tenni az olvasónak, hogy az illető szótárakban* tájékozást szerezhessen magának. — Másodszor: könnyebb áttekintés végett, a török és magyar kultúr-szavakkal szembe állítottuk a megfelelő finn-ugor példákat, olyan példákat, melyeket BUDENZ-nek összehasonlító magyar-ugor szótárából vettünk s a melyekről nem lehet állítani, hogy szerzőjük a kérdéses nyelvcsoporthoz elegendő méltatásában vagy a török-tatár iránti elfogultságban hibázott volna. A mi a török-tatár példákat illeti, természetesen a netaláni fogalmi árnyalatokra már azért sem voltunk tekintettel, mert illető helyen a szövegben már tettük ezt; ez okból

* Ezek a következők : 1. A *Čagataische Sprachstudien* című művemben levő szótár; 2. *Uigurische Sprachmonumente* című munkám szótára; 3. BIANCHI-től: *Dictionnaire turc-français*; 4. BUDAGOV-tól: *Szavnitelni slovar turetsko-tatarskich naretschij*; 5. PAVET DE COURTEILLER-től: *Dictionnaire turk-orientale*; 6) *Lehcei Osmani* لهجه عثمانی, VEPIK AHMED efendi-től. A többiek részint orosz, részint latin betűkkel írt szótárak; 7. A *Grammatika altaiskago jaszika*-ban levő szótár; 8. ZOLOTNITZKI-től: *Karnewoj čuvaško-russkij Slovar*, Kazán 1875; 9. BÁLINT GÁBOR: *Kazáni-tatár Szótár*; 10. OSTROMOV: *Slovar narodno-tatarskago jaszika*, Kazán 1876. Végre a kéziratok is, úgy a خلاصه عباسی és a kalkuttai szótár (lásd: *Čagat. Sprachstudien*) tekintetbe veendőek.

tehát a hasonlítások igazolásához szükséges magyarázatokat is mellőztük. Nehány, általunk nyújtott vocalissal átírt török szóra vonatkozólag azt jegyezzük meg, hogy ezek az arab átírásban leginkább az illető vocalis után tett ǧ ghain-, vagy ك kef-vel fordulnak elő és megnyújtva ejtetnek ki; pl. ياغ = jaa, بوغداى = búdaj, توغداق = túdak, اوکور = öür, دكل = déil, déjil, stb.

a) ÁLLATOK.

magyar	török-tatár	finn-ugor
barom	barum	барум
kos	koč	قوچ
ürü	ürü	اورو
toklyó	tokli	توقلى
5 gyapjú	japa, japak	ياپا ياپاق
bika	buka	بوقا
ökör	öküz	اوکورز
tinó	tana	تاننا طانه
ünő, üné	ünek, inek	اينناک اوناک
10 tulok	turuk	تورروق
üsző	ösük	اوسوک
borjú	puru, buzau	بورزاغو
tokány	talkan	طالقان
turó	turak	توراق
15 vaj	maj	مای
hús	guš	كوشت
író	airan	ايران
ló	lau	لاو
csődör	čaudur	چاودور
20 kancza	konačj	قوناچی
csikó	čigln, čikln	چيقين
teve	tive, čive, tüve	تيوه

voj, vaj

lu, lovi

<i>magyar</i>	<i>török-tatár</i>	<i>finn-ugor</i>
gulya	juulau	يورولو
kutya	küčük	كوچوك
23 kopó	kopoj	قوپوي
macska	möšük	موشوك
kecske	keči, kečki	كچي كچكي
vad	bád	باد
kan	kaban	قابان
30 disznó	sísna	—
domosz	domuz	طنكوز
emse	emiži	ايبيجي
csörhe	čörpe	چورپه
arszlán	arslan	ارسلان
35 párducz	pars	بارس پارس
borz	borsuk	بورسوك
hiúz	jüz, as	يوز آس
hód	kunduz	قوندوز
ürge	ürkä	—
40 cziczkány	sickan	سيچقان
béka	baga, baka	بغا
agár	igär	ايكار
görény	girin	كيرين
turul	turgaul, turul	تورغاول
45 kerecset	kereče	كرچه
daru	turna	طورنا
túzok	túdak	توغداق
sólyom	čojlu, čajlak	چويلو چايلاق
gólya	gulan	كولان
50 kerra	kere	كره
karvaly	karkara	قرقره
csóka	čauka	چوغة

kuča, kut'ka,

emä, ima

<i>magyar</i>	<i>török-tatár</i>		<i>finn-ugor</i>
kánya	kanja	قانيا	
varjú	karga	قارغه	varñaj
55 holló	—	—	kullaχ
lúd	—	—	lunt, ludo
liba	—	—	lapse
hal	balik	بالق	kal, kala
tyúk	tauk	طاوق	

b) NÖVÉNYEK.

60 búza	búdaj	بوغداى	
árpa	arpa	ارپه	
gyimics	jimiš	ييميش	
alma	alma	المه	
körtve	kertme	كرتمه	
65 bor	bor	بور	
ser, sör	sira	خرا	sar
gyékény	jeken	جيكن يكن	
nád	naj	ناى	
sás	saz	ساز	
70 káka	koga	قوغه	
kalogány	kalagaj	قالاغى	
kökény	köken	كوكن	
borsó	burčak	بورچاق	
fa	—	—	pu
75 kender	kendir	كندر	
hajma	sogono, sojono	—	
kőris	kavris	—	
hárs	arča	ارچه	
csalit	čali	چالى	

<i>magyar</i>	<i>török-tatár</i>	<i>finn-ugor</i>
80 csalán	čalan, čalgan	چالان چالغان
fű	boj, büj	بوی
komló	kumlak	قوملاق

c) LAKÁS, ÖLTÖZET, HÁZI SZEREK.

odu	odu, ota	اودو اودا	onte, unda
sátor	čatır	چاتیر	
85 csárda	čartag	چارداغ	
szín	siğin, slin	سغین	
ács	aačči	اغاچی	
szőv	sok, sou	صوق	sev, säg
takács	tokuči	توقوچی	
90 tilo	tila	—	
orsó	určak	اورچاق	
vászon	bos	بوس بوز	
bőr	baru	بارو	
szűcs	seütči	ساوتچی	
95 szakál	sakal	صقال	
bajusz	bljik	بییق	
kalpag	kalpak	قلپاق	
üsmög	gümlek, küjnek	کوپناک کوملاک	
öv	jöb, jüb	یوب	
100 suba	žubbe	جبه	
ködmön	ketmen	—	
kaczagány	kužagan	قوجاغان	
köpeny	kepeng	کپنک	
guba	kaba, köppö	قبا کوپپو	
105 zubbony	zübün	زوبون	
dolmány	dholaman	طولامان	

<i>magyar</i>	<i>török-tatár</i>	<i>finn-ugor</i>
saru	čaruk	چاروق
csizma	čizme	چرمة
gyűrű	sjürü, jüzük	يوزوک
110 csat	čati	چاتی
kapocs	kopča	قوپچه
gyöngy	jünži	يونسجي
kócsag	kutag	قوتاغ
tűkör	tügür, tökür	توکور
115 kazán	kazan	قازان
bögre	bögür	بوکور
tömlő	tömlük	توملوک
korsó	kurčuk	قورچوق
kulacs	kulas	قولاس
120 bádóg	bardag	بارداغ
edény	ediš	ايديش
söprű	söprü	سوپرو
tarsó	tursuk	تورسوق

a) HÁBORÚ, FEGYVEREK.

háború	kabaruk	قباروق
125 béke	bekik	بکیک
sereg	čerig	چریغ
toboroz	toparla	توپارلا
csapat	čapau	چپاو
csata	čnti, čatış	چانتیش
130 tusa	tüş	توش
harcz	karga	قارغه
őr, ewr	öür	اوکور
vezér	vezir	وزیر

<i>magyar</i>	<i>türk-talár</i>		<i>finn-ugor</i>
jóbagy	jou-bagi	ياوباگي	
183 biloch	biluži	بيليجي	
bölcs	bilizi	بيليجي	
hős	khoža	قوجه	
tör	tor, tör	تور	
háló	—	—	külup, xollp
140 ij	jaj, jej	يای	jögot, jaut
nyil	—	—	nuol, nöl
tegesz	teges	تيگيش	
kard	kard	کارد	
kés	keser	کيسار	käsäj
145 bicsak	bľčak	بيچاق	
balta	balta	بالطا	
kölyű	kölük	کولوک	
buzogány	buzdogan	بوزدوغان	
csákány	čakan	چافان	
150 dsida	žida	جيدا	
vár	bar	بار	
gát	kači	قاچی	
nyereg	ejger, jeger	ايگار	nair, ener, örtner
kengyel	kangaj, kengej	قانغای	
155 gyepłő	jeplük	يپليک	
kantár	kantár	قنتار	
kancsuka	kančuga	قنچوغه	
fék	bag, bek	باغ بک	
békó, békló	peklik	بکليک	
160 kürt	küürtü	کوررتي	
dob	dömbek	دومباک	
bátor	batur	باتور	
gyáva	java, jaba	يابه	

e) CSALÁD.

<i>magyar</i>	<i>török-tatár</i>	<i>finn-ugor</i>
atya	ata	اتا
165 anya	ana	انا
férj	er, er-kek	ار ارکای
nő, né	naj	نای
hím	kümön	—
gyerek	jauruk	یادوروک
170 fi, fiú,	—	—
bátya	baži	باجی
öcs	eči, eži	اجی
huga	uka, üke	اوکا
ágya	jenge	ینکه
175 déd	dede	دده
néne	nene	ننه
napa	—	—
ipa	—	—
vő	—	—
180 törzs	tire	تیره
nemes	man	مان
ős	ozo	—
úr	our, uur	اوغور
akszin	ak-sin	اق سین
185 inas	ini	اینی
pajtás	bajtas	بیکناش
szül	töl, tul	تول
hal	öl, vil	اول
sír	čilir	چیغر
190 verem	oram	اورام
koporsó	koburčak	قوبرجاق
		anip
		up, appi
		väng, vävy
		isä
		uros
		kal, ʒal

f) KORMÁNYZÁS.

<i>magyar</i>	<i>török-tatár</i>		<i>finn-ugor</i>
gyűlés	jüliş	ييجيلش	
tanács	tanış	تانش	
törvény	töre	توره	
195 szokás	toka	—	
jog	ong	اونك	jomas
tanú	tanuk	تانوق	
szer	sıra	صره	sir

g) A VILÁG.

meny	möng, mengge	مونك	menil, menel
200 világ	julak	—	valkea, voġ
csillag	žolduz, žillag	جولدوز	
hó, hold	—	—	kuu, kou
űdő	üt, üd	اوت	
kor	kor	قور	
205 év, ív	íjl, jil	ايل ييل	ikä, ie, i
tél	—	—	tele, teli
tavas	—	—	tovi
nyár	jaj, jaz	ياي ياز	
ősz	kös, küs	كوس كوز	
210 hegy	—	—	kärke
halom	kol	قول	
aszó	asak, aśak	اساق اشاق	lakso
homok	kumak	قومان	
agyag	alčik	الچيق	
215 kút	kutuk	قوتوق	
tenger	tengiz	تنكيز	
tó, tav	—	—	tuu, teu, tur

<i>magyar</i>	<i>török-tatár</i>	<i>finn-ugor</i>
sziget	síg	سیغ
hajó	kajuk	قایوق
220 alku	alku	القو
szatócs	satlői	صاتیچی
bér	beri	بیری
ár	aar, aír	اغر
díj	dej	دیک
225 akcsa	akče	اچچه
áru	aaruk	اغروق
vásár	bazar	بازار
kencs	genč	کنج
tömény	tümen	تومان
230 ír (Schreiben)	sjlr, jaz	ياز
betű	betik	بیتیک
ró	ur	اور
fest	peč, pič	پیچ
kép	kep	کپ
235 sárga	sarig	ساریغ
kék	kök	کوک
fekete	pek	—
fejér	bor	—
szürke	suru	—
240 zene, zeng	čengi	جنکی
játék	jatigan	—
koboz	kobuz	قوبوز

h) VALLÁS.

isten	izdan	ایزدان
bálvány	pa van	بهلوان

<i>magyar</i>	<i>török-tatár</i>	<i>finn-ugor</i>
245 óriás	ori-aš	—
Karakán	Kairakan	—
Egy (Herr-Gott)	jege, ege	ایکی
ördög	örtük	اورتوک
Tereng	toröngöi (alvilági istenség)	—
250 áld	alg, and, olž	—
eskü	(and) ičkü	اند ایچکو
átok	aituk	ایتوک
kár-omkod	kar-ga	قزغا —
tátos	jajči	یایچی
255 jós	jorči	یورچی
báj, bűv	bajl, büjü	بایی بویو
boszorkány	bosurgan	بوسورغان
tündér	tingir, tengere	—
böszörmény	busurman	بوسورمان
260 keresztyén	kerečen	کرچن
sárkány	čarkan	چرکان

NÉV-, SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A NAGYON GYAKRAN ELŐFORDULÓ SZÓKNÁL CSAK AZ A LAP VAN
IDÉZVE, MELYEN AZ ILLETŐ TÁRGYRÓL VALAMI NEVEZETES
FOGLALTATIK.

A

A hang 259. 260. 403.
Aba 187.
accusativus ragja 232.
acsarog 506.
ad 505.
Adag 118.
Adakli 197.
adás-vevés 355.
Afgánok 19. 26.
Afsar-törzs 481—483.
Aga 187.
Agathyrzok 3. 9.
agár 289. 659. 664.
agg 263. 582.
agy 583.
agyag 275. 353. 670.
agyar 559.
aj 583.
ajtó 583.
akad 506.
Akaga 33. 39.
akar 584.
Akatzirok 35. 39. 54. 190.
akbašlik 39.

VÁMBERY. A magyarok és

akcsa 356. 671.
Akim 39.
Akin 39.
Akitil 22.
akol 285. 394. 621. 660.
akszöngék 21.
Akum 39.
Akus 187.
al 506.
Aládár 186. 396.
Alai 10. 13.
alaktan 276.
Alaldus 372.
alaman 163.
Alania 98. 493. 494.
Alanok 16.
alanyi igeragozás 237. 256. 276.
Alazonok 3.
alhangú tőszótagok változása 229.
alkalom 585.
alkonyodni 584.
alkotmány 336.
alku 355. 397. 585. 671.
allativus ragja 232.
alma 295. 393. 665.
Alogobatur 67.

Alp 173.
 Alptigin 30. 73.
 Altaiak 36. 144. 150. 464.
 Altai-kirgiz 36.
 Altai-kişi 464.
 Altai szöveg 227.
 altat 559.
 Altkir 130.
 Altziagurok 51.
 Altzik 67.
 Aluptolma 173.
 Anaga 39.
 Androphagok 3.
 anya 331. 412. 507. 669.
 apa 585.
 apad 585.
 aprit 585.
 apró 585.
 apród 334.
 Apuch 187.
 ar képző 205.
 Arabok 14. 18. 23.
 arany 411.
 Aranyhegy 29.
 arasz 508.
 arat 586.
 arány 586.
 Arbagan 114.
 arcz 559.
 Ardarikh 186.
 Argippaeok 3. 10. 13.
 Arimaspek 3.
 Arslan 30.
 az végzet 154.
 asgal 115.
 Asii 15.
 asik ojunu 360. 507.
 Asli 63. 68.
 Asparukh 68.
 ασπρον σπιτιον 83. 94.

aszu 13.
 asz 508.
 aszó 352. 587. 670.
 Aszófő 352.
 asszony 334. 588. 669.
 asszú 508.
 asztali szokás 59.
 Asztrakhan 494.
 Atak 103. 118.
 Atakam 28. 34. 36. 40. 43. 384.
 Ataman 102.
 Atech 103. 118.
 Atelkuzu 135. 136. 141. 146. 147.
 167. 443.
 Atilla 11. 12. 21. 24. 33. 40—43.
 47—49. 168.
 Atsiz 31.
 atya 331. 412. 508. 669.
 Aul 68. 164. 197.
 Avarok 18. 19. 21—26. 28. 29. 31.
 33—36. 40. 45. 56. 59. 69. 83.
 107. 144. 195. 198. 199. 364.
 Avaz 85.
 Avitochol 68.
 avül 539.
 az 588. 589. 622. 652.
 Azerbaidzanok 144.

Á

ács 182. 300. 358. 393. 399. 666.
 ágy 583.
 ájul 387.
 ál 263.
 áld 379. 584. 672.
 áldás 379.
 áldomás 383.
 áldoz 379. 584.
 áldozat 379—381.
 áldomás 383.

áll 559. 584.
 állás 283.
 Álmos 67. 141. 152. 169—172.
 álom 559.
 álomképek 169.
 által 507
 áltat 263.
 ángy 332. 507. 669.
 ár 356. 397. 507. 559. 585. 602. 671.
 árad 585.
 Árja nomádok 10.
 árnyék 586. 621.
 árok 322. 353. 394. 403. 658.
 áros 507.
 árpa 295. 392. 660. 665.
 Árpád 141. 143. 152. 155—157. 171.
 Arpád útja 433.
 árt 263. 587.
 áru 356. 671.
 ás 265. 587.
 ást 587.
 ászok 588.
 áttal 641.
 Átírás 32. 33. 84. 95. 103.
 átkoz 383.
 átok 383. 384. 588. 672.
 áz 263. 265. 508.

B

B hang 244. 370. 503. 535. 536. 541.
 baba 68.
 baba-žan 68.
 babám 68.
 bag 91. 127.
 bagaria 305.
 baglya 562.
 bagoly 387. 562.
 Baibarz 30.
 baj 91.

Bajan 24. 28. 33—36. 40. 62.
 bajar 206.
 bajrak 47.
 bajusz 306. 329. 666.
 bak 91.
 bakhši 50. 70. 385.
 Baki-tarkhan 50.
 Baksai 70. 173. 385. 386.
 Bal 103. 118.
 Balamir 407.
 balgatag 591.
 Balgitzes 68.
 balista 321.
 balta 320. 668.
 Banhu 15.
 bar 44.
 Barabini-tatárok 465.
 baranta 163.
 barát 335. 405.
 Barez 40.
 Baroch 187.
 barom 283. 509. 663.
 Barsatia 179.
 Barukh 142.
 barumta 283.
 Baskirok 13. 130—135. 144. 158.
 159. 416. 475. 485. 499.
 baskir nyelv 134. 135.
 baskir szöveg 228.
 basz 508.
 Baszikh 33. 34. 40.
 Basztech 187.
 Batbai 69.
 Batu útja 433.
 Baxa 70.
 bažinak 124.
 bábu 372. 373.
 bádog 311. 667.
 báj 386. 387. 656. 672.
 bájol 387. 656.

- búlvány 372. 373. 397. 404. 407. 671.
 bátor 327. 668.
 bátya 331. 412. 668.
 Bedsenekie 100.
 beg 91.
 begy 508. 509.
 bej 91.
 bek 91.
 Bektogdi 30.
 Belar 495.
 belcs 315.
 beled 55.
 belé 562.
 belől 562.
 Beltirek 465.
 Bendeguz 184. 408.
 Berendinek 115.
 Berikh 33. 41.
 Berkjaruk 30.
 Bernát szerzetes 489. 494.
 berzenked 591.
 Besenyők 78. 87. 89. 96. 98. 99—
 110. 113. 115. 116. 118—120.
 122—126. 129. 131—133. 144—
 150. 154. 158. 159. 162. 173. 196.
 198. 199. 216. 274. 306. 370. 438
 —440. 443. 452. 471.
 beteg 247. 589.
 betegség 405.
 betű 358. 671.
 bezenek 124.
 béka 293. 664.
 béke 311. 312. 667.
 béklyó 325. 668.
 békó 325. 668.
 bél 562.
 Béla 184.
 bélyeg 403. 656.
 bér 356. 397. 671.
 bi 53. 91.
 bicsak 220. 557. 668.
 Bigdilli-törzs 481.
 bij 91.
 bika 285. 403. 656. 663.
 Bikach 187.
 Bilar 495.
 biliči 396.
 biloch 315. 668.
 bilok 315.
 bír 245. 509.
 birka 284.
 bírkoz 509.
 bíró 315. 343. 509.
 birság 343.
 birtokrag 235.
 bitang 589.
 Bitgor 41.
 bitor 589.
 bitos 589. 590.
 bitó 589.
 Bittugor 41.
 Biturgur 35. 41.
 Bizal 85.
 Blatavar 75.
 Bleda 33. 41. 185.
 Bocsu 70. 173.
 bog 247. 387. 590.
 Boghor 68.
 boglár 309.
 boglya 562.
 Bogra-khán 68.
 bogyó 247. 590.
 bojtár 656.
 boka 244. 330. 509.
 Bokolavr 28. 41. 364. 385.
 Boksa 173.
 Boksu 70.
 Bolgar 86. 131. 132. 172. 495—497.
 bolgár nyelv 57. 64. 68.
 Bolgárok 54—60. 63. 64. 78. 107.

116. 133. 144. 145. 148. 150. 196
 198. 199. 215. 275.
 Bolias 38. 71. 72. 81.
 bolyg 591.
 bonyolód 509.
 bor 295. 393. 665.
 Borchot 187.
 borít 591.
 borju 286. 663.
 Borlik 103. 118.
 Boro 98.
 borsó 258. 296. 665.
 ború 591.
 borúl 591. 593.
 borz 293. 664.
 borzad 591.
 borzas 591.
 Borzu 186.
 boszorkány 388. 389. 672.
 bosszankod 263. 389.
 bosszú 263. 592.
 bot 656.
 botkos 592.
 Bouch 187.
 Boyta 114. 173. 186. 326.
 boza 114.
 bõ 244. 510.
 bögre 311. 667.
 böjt 641.
 bök 562.
 böles 157. 247. 315. 592. 668.
 bölük 163.
 bõr 303. 304. 329. 666.
 bösörmény 370. 672.
 bõtyök 592.
 brak mint kivétel 229.
 Brutosz 142. 147.
 Bua 183.
 Bucna 183.
 Bucra 183.
- Buda 185.
 Budino-hellenek 3.
 Budinok 3. 5. 6. 12.
 Budlu 187.
 Buga 51.
 Bughra 30. 51.
 buj 244. 509.
 Buken 187.
 Bula 98.
 Bulan 82.
 Bulcsu 144. 157. 171.
 Bulgar 33. 63. 69. 85.
 Bulgária 98. 110. 133.
 Bulunzar 80. 91.
 Bulzan 91.
 bunda 308.
 Bundaz 489. 495. 496. 498.
 Bunger 173.
 Burat 118. 147.
 burok 247. 593.
 Burtaszok 12. 57. 207. 375. 480.
 492. 495. 498. 500.
 Burút 469.
 Busiros Gliabáros 91.
 buza 295. 392. 660. 665.
 buzar 92.
 buzogány 320. 668.
 bú 386. 387. 672.
 büdös 510.
 Búlar 495.
 bűn 641. 642.
 bűnhöd 641.
 büntet 641.
 büszke 642.
 búvöl 387.
 búz 510.
- C
- Cangites 107.
 Cangli 107.

Čarbag 103. 127.
 Carolta 183.
 čauš 75. 94. 95.
 Cerig 70.
 čerkes 69.
 černi klobuk 106. 198. 471.
 Chaba 186.
 Chamlik 92.
 chan 26. 45. 52.
 Chasdai Ben Šaprut 78. 80. 82. 84.
 85. 149.
 chatun 93.
 Chele 187.
 Chor 187.
 Chunni 43. 112.
 Chutur 119.
 Čing-giz 41.
 Cok 70.
 Coman 112.
 Corozmin 192. 193
 Cortold 188.
 čöb-fali 9. 28.
 Crecu 44.
 Cundu 172.
 Cupan 187.
 Cupian 187.
 Cuplon 188.
 Cur 127.
 Cusid 187. 408.
 cziczikány 293. 559. 664.
 czirógat 594.

Cs

Cs hang 504. 594. 659.
 Csaba 186. 193.
 Csaba-monda 192.
 Csagntaiak 197.
 család 328. 430. 522.
 csalán 297. 666.

csalit 297. 665.
 Csallóköz 122. 544.
 Csalmata 63.
 csap 247. 265. 403. 593. 657.
 csapat 313. 667.
 csat 309. 667.
 csata 313. 403. 657. 667.
 Csaudorok 104
 Csausiar 75.
 csákány 320. 394. 395. 657. 668.
 csákó 302. 307.
 csárda 299. 408. 666.
 csekély 626.
 Csele 187.
 cseleked 263. 510.
 cseléd 430.
 csend 244. 510.
 cseng 359.
 csepeg 510.
 csepp 510. 511. 585.
 Csercse 114.
 csere 356.
 csere-bere 356.
 Csereμισzek 64. 83. 115. 268. 269.
 272. 273. 275. 408.
 cserge 8. 25. 33. 394. 657.
 caeter 603.
 csésze 404. 408. 657.
 csi képző 152. 182.
 csik 247. 593.
 csikar 265.
 csikland 562.
 csikó 274. 288. 663.
 csillag 347. 511. 670.
 csillog 244. 511.
 csín 657.
 csinál 657.
 csíp 246. 562. 661.
 csipő 511.
 csiszol 593.

csitkir 63.
 csizma 308. 667.
 csizmadia 403.
 csóka 293. 657. 664.
 csokor 594.
 Csolum-tatárok 465.
 csomó 274. 511.
 csont 329.
 csontocskákkal való játék 360. 506.
 Csopon 97.
 Csoszon 98.
 cső 656.
 csődör 287. 663.
 csökken 265.
 csörhe 291. 664.
 csősz 75.
 csuk 244. 512.
 csukorat 594.
 csúsz 594.
 csutora 405.
 Csuvások 69. 74. 89. 115. 161. 207.
 257—261. 268. 479. 480. 485.
 csuvas nyelv 62. 64. 75. 84. 160.
 csün 247. 594.

D

D hang 504. 547.
D locativus 131.
 dagad 594.
 dalia 403.
 damasz 291.
 dara 295. 392.
 daru 293. 664.
 dativus 232.
 Dengizikh 33. 41. 48.
 Dentia 177. 179.
 Dentumoger 167. 168. 177.
 Derbleninok 98.
 deres 512.

derék 330. 657.
 dermed 512.
 derű 247. 595.
 derül 595.
 determinativum 237.
 déd 332. 403. 412. 657. 668.
 dél 352.
 Délkeleti törökök 467.
 Délnyugati törökök 476.
 dér 412. 512.
 díj 247. 356. 397. 595. 671
 Diós-Győr 322.
 disznó 291. 664.
 díszruhák adása 171.
 Dizavul 33. 42. 50.
 dob 327. 595. 668.
 Dokhia 36. 42.
 dolmány 302. 308. 666.
 domb 247. 352. 595.
 domosz 291. 664.
 Donat 35. 42.
 dorgál 244. 512.
 dől 596.
 dönt 596.
 dörzsöl 265.
 Drúzok 23.
 Dsabuskan 92.
 Dsanbegli-törzs 481. 483.
 Dšemšidik 10. 218.
 dšiat-i-dšör 65.
 dsida 320. 668.
 dsila 129. 137. 155.
 Dsulesz 121.
 dualis 231. 237.
 dug 596.
 Dukum 70.
 Dulo 70.
 Duna-bolgárok 60. 61. 64. 65. 74.
 76.
 dül 596.

E

E hang 260.
 eb 289. 559.
 Ed 152.
 edény 311. 667.
 Edi 152.
 Edikon 33. 42.
 Edumen 173.
 Edü 114
 Edzeléh 143. 156.
 egér 559.
 egész 274. 597. 608.
 egy 376. 397. 607. 672.
 egyház 376. 607.
 Eke 172.
 Eleud 147. 172.
 elé 512.
 Ellák 42. 92.
 elme 598.
 elő 512.
 elől 512.
 Első-szükségleti szók 253.
 em 513.
 ember 331. 513.
 eme 513.
 emel 560. 609.
 Emendzur 42.
 Emesu 169. 172.
 Emir 38. 75.
 emlék 598.
 említ 598.
 emlők 513.
 emő 263. 265.
 emse 172. 291. 513. 664.
 engod 598.
 Engürüs 75.
 enyész 598.
 epe 514. 652.
 Erdély 115. 119. 122. 123.
 erdő 297. 514.

Ernakh 33. 34. 44.
 Ernasz 44.
 ernyő 586.
 erő 599.
 Ertem 97. 98. 115. 119. 123.
 es 514. 560.
 Eše 92.
 Ešegil 115.
 eset 352. 560.
 Éskam 28. 33. 43. 384.
 Éskel 133.
 eskü 28. 60. 170. 381. 382. 600. 672.
 Esküllő 170.
 Éslas 34.
 eső 349.
 est 352. 560.
 Eszkil-bolgárok 129.
 eszmél 515.
 Ete 172.
 Etel 40. 143.
 Etil 40. 167. 168. 177.
 Etu 173.
 Etul 177.
 Etzul 40.
 Etymologia 222. 223. 252. 270.
 evez 642.
 ewr 313. 314. 623. 667.
 ez 589. 652.
 Ezelekh 156.
 ezer 357. 408.
 ezüst 411.

É

édes 596. 611.
 ég 344. 345. 368. 369. 390. 596. 597.
 éh 597.
 éhes 597.
 éj 352. 560.
 éjjel-nappal 347.

ék 597.
él 512. 560.
ének 514.
ép 598.
épít 598.
ér 265. 599.
érdem 119.
érkez 599.
ért 263. 599.
ész 274. 515. 609.
északi fény 55.
év 350. 515. 670.
évszámítás 62.

F

F hang 151. 225. 244.
fa 245. 297. 562. 665.
facsar 515
fagy 642.
faggyú 562.
faj 600.
fajta 600.
fakad 562.
faképnél hagyni 372.
fal 245. 562. 643.
Falész 143.
Falitzisz 143
falu 245. 563.
fan 563.
far 246. 563.
farcsik 563.
fark 563.
farkas 292. 500.
fasz 508.
fáj 600.
fáz 642.
fed 244. 516.
fedőnád 393.
fegy 563.

fegyver 316.
fehér 359. 516.
Fehér-húrok 21.
fej 245. 329. 516. 563.
Fejedelmi méltóság jelképei 381.
fejér 359. 516. 671.
Fejér-vár 98.
fekete 359. 516. 671.
Fekete erdő tatárai 464.
Fekete-húrok 21.
feküsz 517.
fol 516.
feled 563.
felhő 245. 517. 563.
fen 245. 563.
fone 643.
fenyít 563.
fesel 563.
fest 358. 671.
festés 399.
Fetis-tisztelet 372.
fék 325. 601. 668.
fékez 601.
fél 245. 517. 563.
fér 331.
féreg 244. 517.
férfiú 517.
férj 331. 517. 669.
fészek 564.
Fiastyúk 347.
fing 564.
Finn szöveg 227.
Finn-ugor eredetű magyar műveltségi szók 409. 662.
Finn-ugor és magyar szöveggyezések 244. 559.
Finn-ugor és török-tatár szöveggyezések 243. 505.
Finn-ugor nyelvek 220. 222. 224.
fiú 246. 331. 412. 564. 669.

fog 245. 329. 564.
 fogy 517.
 fojt 601.
 foly 265.
 folyó 353.
 fon 564.
 fonnyad 564.
 fordul 517.
 forog 517.
 forr 564.
 fos 518.
 foszl 601.
 fő 518.
 föld 352.
 Földművelés 392.
 förgeteg 517.
 főz 244. 518.
 frequentativ képző 237.
 fuj 518.
 fül 265. 601.
 furcsa 643.
 fű 297. 601. 602. 666.
 fül 329.
 fűrés 643.
 fűrt 305.
 füst 519.

G

G hang 182. 259. 261. 323. 504.
 547. 625. 635.
 Galtsák 216.
 Gangaliz 147.
gar képző 95.
 Gata 120. 121. 658.
 Gazaria 77.
 gazdag 519. 606.
 gát 121. 322. 658. 668.
 Gáta 121.
 Gebrék 373.
 Geicha 182.

Gellonok 3.
 genca 357.
 genitivus 236.
 genyed 565. 568.
 gerincez 330.
 gerjed 565.
 Germán elem 117.
 gerundium 238.
 Geyza 182.
 Géza 182.
 Giesm 43.
 góbé 652.
 gólya 293. 664.
 gond 643.
 gondol 643.
 Gostun 73.
 Gótok 134.
 göndör 658.
 görbe 565.
 görény 293. 664.
 Görög alphabeta 33.
 Görög-baktriai birodalom 2. 13. 14.
 20.
 göz 245. 565.
 guba 308. 666.
 gugg 519.
 gugorod 519.
 Gulaver 92.
 gulya 288. 664.
 gunya 300.
gur képző 35. 47. 49. 51. 52. 95.
 Gúzok 78. 100. 104—106. 111. 149.
 159. 196.
 Gúlas 93. 119. 120. 137. 143. 144.
 153—155. 337. 396.

Gy

Gy hang 204. 225. 243. 260. 504.
 Gyaiukatai 98. 121.
 gyakor 520.

gyaláz 323.
 gyalog 163. 247. 323. 602.
 gyapjú 285. 391. 663.
 gyapot 285.
 gyarló 258. 274.
 gyárt 602.
 Gyász 97.
 Gyászi 98.
 gyáva 327. 602. 668.
 Gyeikh 97.
 Gyenah 142.
 gyenge 288.
 Gyenő 142.
 gyepő 274. 324. 668.
 gyerek 264. 275. 331. 412. 514. 669.
 gyékény 296. 393. 665.
 gyér 520.
 gymics 295. 665.
 gyógyul 528. 612.
 gyomor 243. 520.
 gyón 602. 603.
 gyors 247. 535. 603.
 gyovon 602. 603.
 gyök 603.
 gyökér 412. 603.
 gyöngy 309. 667.
 gyönyör 520.
 gyönyörű 520.
 Győr 322.
 gyötör 603.
 gyötrés 603.
 győz 327. 603.
 gyűl 604.
 Gyula 97. 98. 121. 155. 171.
 gyújt 604.
 gyúr 265.
 gyűjt 604.
 gyűjtőnevek 284.
 gyűl 260. 264. 265.
 gyűlés 342. 670.

gyűlöl 520.
 gyümölcs 260. 295.
 gyűrű 258. 260. 309. 667.

H

H hang 252. 256. 503.
 ha 525.
 hab 521. 526.
 habar 521.
 Hab-nal'a 80.
 had 313. 521. 522.
 Hadak útja 348.
 hadnagy 314. 522.
 hagy 265. 522.
 hagyapni 522.
 haj 305. 523.
 hajadon fővel járnai 170.
 hajcsomó 60.
 hajma 296. 665.
 hajó 258. 353. 605. 671.
 hajt 247. 273. 605.
 hal 245. 294. 335. 523. 565. 665. 669.
 halad 246. 565.
 halk 523.
 hall 523.
 halom 352. 670.
 Halotti beszéd 135.
 hamu 565.
 hang 273. 605.
 Hangszerek 359.
 Hangtani táblázat 225. 502.
 Hangváltozások törvénye 503.
 Hangzók illeszkedése — I. Vocal-harmonia.
 Hangzón kezdődő szók elé v járul 259.
 Hangzón kezdődő töszótagok 503.
 haramia 403.
 harap 565.

248. 604.

- harc 313. 658. 667.
 harka 172.
 harmat 566.
 has 606.
 hasad 565.
 Haszan-ili 197.
 haszon 247. 264. 606.
 hat 233. 256.
 Hatalom jelvényei 87.
 Határozatlan igealak 237. 256.
 Határozott igealak 237. 256.
 Hat hónapos alvók 3.
 Hatslog 92.
 háború 311. 521. 604. 667.
 hág 245. 522.
 háj 245. 523. 565.
 hál 265. 605.
 háló 317. 565. 668.
 hályog 565.
 hám 324.
 hány 525.
 hárs 247. 297. 605. 665.
 hát 274. 329. 568. 606.
 hátul 606.
 ház 120. 297. 298. 644.
 Házi állat 283.
 hegy 352. 566. 670.
 Hegykő 376. 607.
 hely 523.
 Henna 8.
 hervad 524.
 Hetes számrendszer 234.
 Hetman 102.
 Hetű 233. 256.
 Hetümoger 148. 168. 169. 206. 332.
 hetyke 642.
 Hezarek 217.
 hé 524.
 héj 523. 524.
 héjja 293.
 hét 169. 233.
 Hét és 175.
 Hét törzs 148.
 hév 524.
 hézag 524.
 hí 645.
 Hibás finn-ugor és magyar szó-
 egyezések 248. 641.
 hija 524. 639.
 hím 331. 566. 669.
 hintó 204.
 Hiong-nu 2.
 hit 642.
 hiúz 293. 664.
 híz 565.
 hó 245. 346. 412. 525. 566. 670.
 hód 293. 346. 664.
 hol 525.
 hold 346. 670.
 holló 293. 411. 566. 665.
 hólyag 525.
 homály 566.
 homlok 330. 525.
 homok 353. 670.
 hón 566.
 hónap 351.
 hord 566.
 Horkaz 154.
 horny 566.
 Hortobágy 315.
 hosszú 526.
 Hosszú-Aszó 352.
 hová 525.
 hoz 526.
 hő 524.
 hős 316. 668.
 hűg 332. 669.
 hugy 346. 526.
 Hungarok 133.
 Hunkar 132.

- Hunni 43. 112.
 Hunnivar 44.
 Hunnoi 34.
 Húnok 11. 18. 19. 21—26. 28. 29.
 31. 34—45. 48—52. 54. 55. 59. 83.
 103. 107. 144. 195. 198. 199. 423.
 424.
 Hunor 176.
 Hun-ugur 418.
 húnny 526.
 húr 273. 274. 606. 653.
 hurok 274. 317. 395. 606. 653.
 hús 286. 408. 647. 663.
 huszár 302.
 húz 527.
 hű 525.
 hűt 566.
 hűvely 566.
 hűvös 566.
 Hyperboreaek 3.
- I
- I hang 660.
 id 607.
 Idogen szó 402.
 Idi 172.
 idő 349. 607.
 igaz 527.
 Ige 236. 265.
 Igeidők 256.
 Igemódok 237.
 igen 608.
 igéz 383.
 Igor 102.
 ij 318. 608. 668.
 ijed 560.
 ik 554.
 il 196. 197.
 Ildék 30.
- Ilik 30. 42. 92.
 Ilk 92.
 ill 607.
 Illak 42.
 illat 607.
 Imanli-törzs 481. 483.
 imád 378. 645.
 imádkozás 378.
 imperativus 238.
 ín 608.
 inas 334. 608. 669.
 infinitivus 236. 237.
 ing 302. 307.
 Ingul 147.
 innep 607.
 int 609.
 ip 332. 412. 527. 669.
 Ipa 97.
 iparkod 560.
 ír 265. 358. 671.
 iramlani 586.
 Iráni törökök 482. 485.
 irány 586.
 irás 358. 399.
 irha 304.
 Irkhan 71.
 Irnakh 34. 44. 71.
 Irnas 35. 44.
 Irnik 71.
 író 286. 663.
 Irtim 119.
 is 542.
 Iša 87. 92.
 Iše 81. 92.
 ismer 515. 609.
 ispán 316.
 Isperikh 68.
 Issedonok 3. 10.
 isten 63. 365. 366. 368. 369. 373.
 390. 397. 407. 609. 610. 671.

iszam 611.
 iszankod 611.
 Iszlám 55. 56.
 Italok 26.
 itél 611.
 Iti 172
 Itzboklia 71.
 'lupxot 12.
 ív 350. 608. 670.
 íz 611.
 izen 555.
 izzó 527. 554.

J

J hang 103. 137. 158. 159. 243. 244.
 259—261. 308. 344. 385. 504. 547.
 553. 629.
 Jabdi 98. 99.
 Jagur 28. 43. 44.
 Jaik 22. 97.
 Jajik 177.
 Jajlak 81.
 Jakutok 15. 144.
 Jamur 85.
 Jasno-Dšengiz 26.
 Jaukakai 34. 121.
 javas 386. 528.
 javos 386.
 Jazi 34. 119.
 jár 260. 527. 528.
 játék 359. 528. 671.
 jegy 567.
 Jeik 97.
 jel 567.
 Jelexh 143. 156. 158.
 jelen 567.
 Jenakh 153. 158.
 Jenő 142. 153.
 Jesm 43.
 Jeti-ata 169.

Jezidik 23.
 jég 412. 566.
 jégeső 349.
 Jila 34. 119. 123. 154. 155.
 Jildirim 43.
 Jillak 42.
 Jiš-kiši 464.
 Jism 43.
 jó 386. 528. 567. 612.
 jóbágy 314. 315. 395. 396. 668.
 Jocus 167.
 jog 343. 528. 612. 670.
 Jolduz 30.
 Jomutok 104. 110.
 jonkább 528.
 Jorianum 178.
 jós 386. 397. 672.
 jószág 283.
 Joszkák 372.
 József khazar király 78. 79. 81. 82.
 84. 86.
 jő 529. 604.
 Jövendőlés 27.
 Jue-csi 13.
 Jugria 55. 417—419.
 Jugur 44.
 juh 284. 391. 408.
 Julia 120.
 Julián 135. 487—490. 497—500.
 Julián utazásának ideje 491. 492.
 Julián útja 493. 494. 496. 500.
 jut 260. 265. 612.
 Jükünme 60.
 Jürük 12.
 Jyrkek 3. 5. 10.

K

K hang 259. 261. 308. 503. 504. 516.
 552. 594.
 Kaan 45.

- Kaban 172.
 Kabarok 69. 88. 89. 116. 142. 143.
 160. 161. 199. 274.
 kaczagány 308. 666.
 Kacsinczek 465. 467.
 kacsint 567.
 Kačir 39.
 Kacsikin 163.
 Kadaph 16.
 Kadar 184.
 Kadphis 16. 17.
 Kaidum 97. 120.
 kajács 612.
 kajla 247. 612.
 kajsza 612.
 Kal 72. 144.
 kalagány 296. 665.
 Kalensuva 71.
 Kallipidok 3.
 Kalmükök 13.
 kalpak 307. 666.
 Kalu-tarkhan 71.
 kam 28. 40. 43. 45. 384.
 Kama-bolgárok 77. 89.
 Kamasinczek 465.
 kan 45. 188. 291. 521. 658. 664.
 kanál 529.
 Kan bilir kiši 157.
 kancza 288. 663.
 kancsó 258.
 kancsuka 324. 668.
 Kandikh 33. 34. 36. 45.
 Kangar 98. 99. 106. 120. 121. 140. 141.
 Kangli 106—108. 115. 116. 146. 159.
 306.
 Kani 45.
 kanta 384.
 kantai 384.
 kantár 273. 324. 668.
 kap 529.
- Kapan 119.
 kapar 612.
 kapocs 309. 659. 667.
 kar 274. 329. 613.
 Kara 142. 153.
 Karagaszok 465. 467.
 Karai-törzs 483.
 Karakalpakok 106. 109. 198. 471. 485.
 karakán 375. 672.
 Karakh 154.
 Karakhazarok 62. 72.
 Karakirgizek 10. 31. 47. 468—470.
 485.
 Karakuakatai 98. 121.
 Karapapakok 481. 482.
 kara-szöngök 21.
 Karsa 122.
 karsai 567.
 kard 319. 321. 395. 404. 659. 668.
 Kardam 72.
 Karga 172.
 karika 613.
 karing 613.
 Karkhan 153.
 Karkhas 72. 93. 143. 144. 153. 154.
 337. 396.
 Karkinit 136.
 karmol 531.
 Karnaz 31.
 karó 258.
 Karoboj 33. 97. 98. 122. 123.
 karoly 185. 293.
 Karun 188.
 karvaly 185. 293. 664.
 Kaskai-törzs 483.
 Kaszások 347.
 Kata 120. 121. 658.
 Katir 103. 123.
 Kaukazuuson túl lakó törökök 481.
 485.

- Kuza 142. 153.
 Kazakok 13. 19. 31. 144. 150. 469.
 kazán 310. 667.
 Kazáni tatárok 13. 103. 158. 476.
 477.
 kazdag 519. 606.
 Kazi-kumükek 116.
 káka 296. 393. 665.
 Kálész 144.
 kány végzet 388.
 kánya 293. 665.
 kár 263. 587. 659.
 káromkod 384. 672.
 Káta 121.
 Kecik-tatárok 465.
 kecske 273. 290. 392. 664.
 Kecselábúak 3.
 Keczél 104.
 kedv 645.
 Kegen 123. 126.
 kel 529.
 Keldukh 114.
 Keleti-turkesztániak 467. 468. 485.
 kell 530.
 kelt 529.
 Kemcseg 114.
 kemény 567.
 Kende 81. 93. 94.
 kender 273. 296. 303. 393. 403. 658.
 665.
 Kender-khakan 93. 94.
 kongyel 324. 613. 614. 668.
 Kerch 129. 136.
 kerecset 183. 293. 403. 659. 664.
 kerek 567.
 keres 355. 530.
 Keresenek 477.
 kereskedelem 354. 355. 397.
 keresztyén 672.
 Keresztyén tatárok 477.
 kerék 246.
 kering 567.
 Kerka 33. 44. 45.
 kerra 293. 664.
 keserű 568.
 Ket 121.
 Ketchuda 121.
 Ketel 173.
 Kottós kormány 337.
 Kottós mássalhangzó mint szókezdő
 229. 281.
 Kottós mássalhangzó mint szóvégző
 229.
 kevély 530.
 kevés 530. 531.
 Kezdő sibilans 234.
 kéj 248. 645.
 kék 359. 671.
 kém 613.
 kény 645.
 kép 359. 671.
 kér 530.
 kérd 530.
 kéreg 275. 530.
 kés 320. 530. 668.
 Késő kor 350.
 kész 668.
 kész 568.
 Két és kettő 234.
 Khabuzi Jila 121.
 Khader 103.
 Khakan 17. 26. 33. 45. 62. 75. 81.
 125. 140. 141. 396.
 Khanlik 80. 92.
 Khan 26. 52.
 Khanbalik 80. 92.
 Kharaton 46.
 Kharezm 193.
 Khatun 93.
 Khazar nyelv 58.

- Khazarok 31. 64. 69. 77—100. 107.
 115. 121. 125. 129. 131. 134.
 137—142. 144—146. 149. 161. 162.
 196. 198. 199. 216. 274. 370. 395.
 Khazák 69.
 Khelkhal 35. 45.
 Kherszon 98.
 Khidmas 121. 140.
 Khingülus 121. 140. 147.
 Khiniakli 46. 49.
 Khitai 198.
 Khodšalar 31.
 Khopon 97. 98. 122.
 Khoracul 103. 122.
 ki 273. 614.
 Kicsinyítő képző 157.
 kies 645.
 kígyó 531.
 Kilencz ujgur 52.
 Kilidšarslan 30.
 Kimis 8. 26. 45. 114.
 Kimmeriek 4.
 kiucs 357. 397. 408. 671.
 Kipcsakok 16. 31. 100. 144. 197.
 198. 473. 485.
 király 202.
 Kirgin 163.
 Kirgizek 8. 15. 17. 24. 25. 36. 69.
 80. 103. 130. 144. 158. 163. 197.
 198. 468. 471. 485.
 Kirgiz-kazakok 468—470.
 Kirgiz szöveg 228.
 Kirk-madsar 203.
 kis 250.
 kisért 247. 265. 614.
 Kis-Kozár 88.
 Kišlak 81.
 Kitaik 99.
 kíván 248. 645.
 Kizilarslan 30.
 Kizilczek 465. 467.
 koboz 167. 175. 359. 671.
 kócsag 309. 667.
 koci 204. 325. 658.
 Kocsova 122.
 Kocsovát 122.
 koczka 360.
 Koibalok 144. 465. 467.
 Kokh 46.
 komló 297. 394. 658. 666.
 Kondomczok 464.
 kondor 658.
 kontár 384.
 kopács 531.
 kopár 652.
 kópé 652.
 kopó 289. 664.
 koporsó 335. 669.
 kor 247. 249. 250. 350. 615. 652.
 670.
 kora 249.
 kórász 613.
 korgúny 323.
 Korol 201. 202.
 KOPONAO 17.
 Korozmin 193.
 korsó 311. 659. 667.
 Korum 72.
 kos 285. 663.
 koslat 265.
 kosz 247. 614. 615. 659.
 koszmós 614.
 koszor 403. 659.
 Koszta 97.
 Kotragos 72.
 Kotzagurok 31. 33. 35. 46.
 kovad 531.
 Kovrat 69. 72. 73.
 Kozákok 4. 102. 302.
 Kozár 88.

- Kozárd 88.
 kozmás 614.
 Kozoulo 16.
 kő 531.
 ködmön 308. 666.
 kökény 296. 665.
 Kölcsön vett szók 247. 264. 269. 402.
 köldök 247. 248. 250. 329. 615. 622.
 kölyök 615. 616.
 kölyű 320. 668.
 köny 568.
 könnyű 568.
 könyök 568.
 Köpcsek 114.
 köpeny 308. 394. 403. 658. 666.
 kör 567.
 köris 297. 665.
 köröm 530. 531.
 körtve 295. 393. 665.
 köszön 616.
 köszönt 616.
 Köszöntés 66.
 köszörül 532.
 köt 532.
 kötél 532.
 Kötés 387.
 köz 532.
 köze-fali 28.
 közel 568.
 Krimi tatárok 478. 479.
 Krónikák 165.
 Krum 70. 72.
 Knarcsi 98. 99. 122.
 Kubu 142.
 kucsma 307.
 Kudatku-Bilik 462.
 Kuel 97. 123.
 kulacs 311. 405. 667.
 Kulpeé 97. 98. 123.
 kulyak 405.
 kúm 526.
 Kuman 112.
 Kumandi-kişi 465.
 Kumandinczek 465.
 Kumtükök 481. 485.
 kún 526.
 Kunartikin 72.
 Kunaxolan 46.
 Kundajzik 94.
 Kundu 129. 133. 137.
 Kundurok 479.
 Kungrat 73. 198.
 Kunkha 46.
 Kúnok 43. 78. 103—114. 159. 161.
 162. 173. 178. 196. 216. 274. 306.
 438—440. 443. 452.
 Kuramák 144. 473. 485.
 Kuraminczek 473.
 kurgánok 27. 323. 371. 372. 383.
 Kuridakh 33. 46.
 Kurkut 97. 123.
 Kurmisos 73.
 Kursikh 46.
 Kurt 68. 73.
 Kurtigermatu 152. 153.
 Kurum 68. 70. 72.
 kuruzsló 384.
 Kus 122.
 kúsz 594.
 kút 353. 670.
 kutat 616.
 Kutihen 114.
 Kutrigurok 24. 29. 52.
 Kutulmiş 30.
 Kuturgur 35. 47. 195.
 kutya 289. 532. 664.
 Kuzu 143.
 Küerik-tatárok 465.
 küld 248. 616.
 Különböző fogalmainak rokonítása 251.

kün 614.
Kündü 127. 137. 396.
kürt 326. 327. 668.
Kürtgyarmat 142. 152.
kürtő 327.
küzd 617.
Kynisz 188.

L

L hang 151. 225. 226. 244. 252. 256.
287. 370. 504. 557. 625. 632. 641.
Ladan 123.
Ladány 123.
lak 532. 533.
lakoma 405.
langyos 568.
lap 533.
lapos 533.
lassú 533. 645.
Lazzo 317.
láb 329. 568.
lánda 320. 321.
láng 533.
láp 533.
le 568.
Lebedia 115. 137. 140. 141. 146.
147. 149. 161. 162. 443.
Lebed-tatárok 464.
lebeg 569. 642.
legény 534.
lejt 569.
Lenzeninok 98.
lep 534.
lepel 534.
lependék 244. 569.
les 645.
λευχόν οἶγμα 84.
levente 153. 316. 396. 407.
levél 244. 569.
légy 569.

lélek 244. 569.
Lélek kettős volta 377.
lép 244. 569.
liba 294. 569. 665.
lik 645.
liszt 569.
Liuntin 143. 153.
ló 287. 396. 534. 663.
lobogó 326.
locativus 232.
Lófark 60.
Lovaglás 323.
lő 244. 569.
lök 244. 570.
lucok 570.
lúd 245. 294. 411. 570. 665.
Lugar 80.
Ly hang 225. 504.
lyuk 645.

M

M hang 206. 370. 503. 513. 535. 536.
macska 290. 664.
Madsar 130. 134. 146. 172. 180.
201—205. 494.
mag 617.
maga 248. 274. 617. 618.
magas 618. 653.
magasztal 618.
Magánhangzók illeszkedése — 1.
Vocalharmonia.
magányos 617.
Mager 180. 200.
Magor 176.
Magroman 180.
Magyar 412.
Magyar alaktan 231. 257.
Magyarban levő török elemek 273.
Magyar- finn-ugor nyelvhasznítás
241.

- Magyar-finn-ugor szóegyezések 253.
502.
Magyar-hun rokonság 422. 425.
Magyar kormányforma 338. 342.
Magyar mondák 169. 189.
Magyar műveltség 190. 191.
Magyar műveltség mozzanatai 279.
Magyar mythologia 388.
Magyar nemzet keverék volta 416.
Magyar nyelv 64. 89. 134. 135. 160.
162. 219—221. 224. 226. 230. 256.
260. 269. 271. 272. 350. 363. 411.
413. 420. 475. 498.
Magyarok bálványimádása 371.
Magyarok elnevezése 176. 199. 200.
204—206.
Magyarok eredete 206. 207. 209.
210. 413. 415. 417. 419. 422.
Magyarok hadviselése 162. 163.
Magyarok hivatása 457.
Magyarok leteleptetése 453.
Magyarok mint földművelők 452.
Magyarok mint keresztyének 454.
455.
Magyarok nemzeti individualitása
456. 457.
Magyarok ősi hazája 418.
Magyarok Pannoniában 445.
Magyarok rabló hadjáratai 339. 446.
447.
Magyarok régi hite 362. 367. 371.
375.
Magyarok száma 340. 341. 431.
432. 448.
Magyarok temetkezése 374.
Magyarok tűztisztelete 371. 373.
Magyarok útrakelésének ideje 443.
Magyarok vándorlása 428.
Magyarok vereségei 450.
Magyar szókincs 252. 410. 650. 654.
Magyar szöveg 228.
Magyar-török műveltségi szók 662.
Magy.-török szóegyezések 649—651.
654.
Magyar törszók 401.
Mahmudlu-törzs 482.
Maiča 123.
Majsa 97. 104. 123.
makacs 534.
Mama 47.
Mancaria 178.
Mandsuk 116.
Mangalia 178.
Maniakh 35. 47.
Manki-man 180.
Manszur-törzs 478.
mar 534.
marha 283. 285.
marjul 570.
Matarkha 125.
Matriga 125.
Mazapo: 146.
Mazarok 97.
Mažgar 134. 144. 150. 196. 200. 416
Mažgarija 128—130. 132.
máj 246. 329. 570.
márt 535.
más 535.
más 570.
Mb hangcsoport 513.
μεδορ 26.
medve 292.
meg 571.
megént 571.
Megkötés 387.
Megyer 142. 153.
Melankhlainok 3. 6.
meleg 570.
mell 329. 570.
Melléknév 256.

menni 535.
 mentül 535.
 meny 332. 570.
 menny 344. 345. 536. 670.
 mennydörgés 349.
 menyül 535.
 mer 248. 570. 646.
 mered 646.
 mereved 646.
 merő 646.
 messze 571.
 Mestserjék 477.
 Meth 26.
 metsz 536.
 Mezitláb jární 170.
 Mežusik 373. 374.
 mély 246. 570.
 mén 287.
 Ménmarót 139.
 Mériek 115.
Mg hangcsoport 513.
 Mikado 81.
 Moch 124.
 mocsok 571.
 Mog 124.
 Moger 188. 199. 200. 206.
 Mogeria 179.
 Mokša 70.
 mond 571.
 Mongolia 21.
 Mongolok 5. 36. 44. 45. 47. 69. 116.
 132. 134. 206.
 mony 246. 571. 617.
 monyorú 571. 636.
 Mordia 98.
 Mordvinok 12. 207. 275. 375. 498. 500.
 morzsa 571.
 morzsol 571.
 mos 571.
 mosolyog 571.

Mouayep 180. 199.
 mozgat 571.
 mozog 571.
 mül 572.
 Mundiukh 33. 41. 47. 48. 184.
 Mundo 47.
 Mundraga 143.
 muszkotol 572.
 muszol 572.
 mutat 646.
 mű 646.
 művel 646.
 Műveltség mozzanatai 280—283.

N

N hang 151. 225. 244. 252. 256.
 nagy 248. 250. 274. 618.
 Nagy-Győr 322.
 Nagy-Kozár 88.
 Nagy-Magyarország 497.
 Nagy-Moravia 142.
 Naiman 198.
nak, nek rag 232. *Namr - 243*
 nap 346. 347. 351. 572.
 napa 245. 332. 572. 669.
 napernyő 307.
 nád 296. 393. 408. 665.
 nádor 316.
 nász 572.
Nd hangcsoport 390.
 nedv 245. 572.
 negyven 203.
 nemes 333. 669.
 nemez 164. 303.
 Nemzetiség 338. 522.
 Neugar 441.
 Neurok 3.
 nevet 572.
 né 331. 536. 669.

- Németből kölcsönzött magyar szók
405.
néne 332. 412. 659. 669.
Népek vándorlásának iránya 427.
Népelegyedés 282.
Népetymologia 131.
név 245. 572. 669.
Névmás 234. 235. 256.
Névutó 236.
néz 536.
Ng hangcsoport 390.
Nibelungének 192.
Nogai tatárok 103. 113. 150. 158.
159. 97. 478. 479. 485.
Nomádok természete 150. 198. 208.
209. 217.
Noruz-törzs 478.
Noruz-ünnep 374.
Nožaiak 131.
nő 94. 245. 331. 536. 537.
Nők neve 183.
nőszik 536.

Ny

- Ny hang 225. 243. 504. 505. 620.
nyak 247. 248. 329. 618.
nyakint 618.
nyal 537.
nyargal 265. 619.
nyavalya 405.
nyáj 351. 646. 647.
nyájas 537.
nyál 537.
nyár 351. 412. 670.
nyárs 538.
nyel 572.
Nyelv 213. 214. 216. 217. 219. 250.
271. 275. 280. 329. 572.
Nyelvsere 88. 281.

- Nyelvelegyedés 281.
Nyelvhasonlóság 215.
Nyelv változása 218.
nyer 538.
nyereg 323. 668.
nyers 538.
nyes 619.
nyestmenyét 411.
Nyék 142.
nyél 572.
nyíl 318. 538. 573. 668.
nyír 573. 619.
nyirk 573.
nyit 538.
nyom 619.
nyug 539.
nyugat 538.
nyugod 538.
nyujt 620.
nyúl 573. 620.
nyusztmenyét 411. 573.
nyuvad 539.
nyúz 539.
nyű 537. 539. 573.
nyűg 620.

O

- O hang 260.
ó 539.
Óbulgár nyelv 37.
Ochus 124. 125.
ócsáról 621.
odu 289. 540. 666.
Ogota 134.
Oguna 133. 134.
Oguz 85. 86. 111. 112. 169. 567.
Oibarsz 34. 47.
Oikh 22.
Oivot 464.

ok 620.
 okád 540. 552.
 okos 620.
 okránd 540.
 Oktar 48.
 oktat 620.
 okul 620.
 ól 621.
 olesó 621.
 oldal 540.
 ólom 411. 561.
 olvad 540.
 Omortag 73.
 ón 411. 561.
 Ond 152.
 Oneges 48.
 onnan 589.
 On-ujgur 35.
 OOHK 16.
 OOHMO 16.
 OOKM 16.
 Opur 188.
 ór 621.
 Oraz-tarkhan 50.
 Orbogan 114.
 Orghan 62. 73. 76.
 óriás 373. 397. 672.
 Orn 25. 48.
 Ornigiskl 34. 48.
 Orobágy 315.
 orom 621.
 oroszlán 292. 664.
 orr 329. 541.
 orsó 303. 622. 666.
 Ortakir 130.
 Orun 25.
 ostor 561.
 oszlik 541.
 Oszmán nyelv 37.
 Oszmánok 144. 148. 197. 357. 436.
 483—485.

Oszmán szöveg 228.
 oszt 541.
 Osztyák nyelv viszonya a magyar-
 hoz 231.
 Osztyák szöveg 227.
 óta 554.
 ott 589.
 Ottó szerzetes 488.
 Oundi 152. 172.
 Ousxad 173.
 Oxus 567.

Ö

ő 622.
 őcs 332. 412. 541. 669.
 Őgek 172.
 Őkek 172.
 ököl 405.
 ökör 285. 663.
 öl 335. 561.
 öldök 622.
 ölel 561.
 Ölüt 172.
 ölyv 293.
 Önhangzók illeszkedése — 1. Vocal-
 harmonia.
 ör 313. 314. 623. 667.
 ördög 376. 397. 399. 672.
 öreg 250. 275. 623.
 őriz 623.
 Örmény nyelv 22.
 örök 623.
 öröl 541.
 öröm 623.
 Őrs 187.
 örül 623.
 örül 541.
 örvény 541. 622.
 ősz 323. 369. 542. 610. 652. 669.
 Ősök 148. 175.

Ősrokon szókinsz 262—264. 275.
 ősz 351. 412. 542. 670.
 össze 624.
 Összehasonlító mythologia 361.
 ösvény 624.
 öte 554.
 ötvös 399.
 öv 307. 543. 666.
 Özbégek 31. 144. 149. 150. 159. 163.
 197. 472. 485.

P

P hang 503.
 pad 404. 408. 660.
 Padišah 81.
 Pahlav 112.
 pajtás 335. 405. 516. 669.
 Palócok 105. 108. 109. 112. 113. 440.
 Pannonia a 9. században 435. 437. 438.
 Papatzes 94.
 paradicsom 376.
 parittyá 317.
 Parszi hit 365. 366. 368. 375. 397. 399.
 part 573.
 Parthus 112.
 Participium 238.
 Pascatir 416.
 Pasiani 15.
 Passiv-reflexiv igék 237.
 patkó 164.
 Patzinakiták 31. 96—98. 124. 140—
 145.
 pánczél 304.
 párducz 292. 408. 664
 Pásztorok 20.
 Pečeneg 124. 125.
 pej 359. 516.
 Persa-arab kölesön vett szók 37.
 Persa török viszonyok 406.

Persából kölesön vett magyar szók
 405. 407.
 Πελ 91. 315.
 pénz 356.
 picziny 573.
 pillog 574.
 pizok 624.
 pluralis 231. 232. 238.
 Pock 125.
 pocz 574.
 pofa 574.
 Pok 125.
 pokol 346. 376.
 Poloveczek 104. 105.
 Polygamia 26.
 Pontusi skythák 10. 13. 14. 16.
 por 574.
 poroszló 316.
 pota 624.
 pödör 246. 574.
 praeteritum 238.
 Preszthlabon 143.
 Puk 125.
 Pusztaszer 344.

R

R hang 225. 226. 244. 252. 256.
 259—261. 268. 287. 323. 370. 398.
 504. 505. 543. 637. 660.
 rab 334.
 radó 647.
 ragad 574. 625.
 rak 229. 543.
 Rác-Kozár 88.
 rág 574.
 reciprocum képzője 237.
 redv 574.
 reg 351. 352. 647.
 rege 351.

reggel 647.
 rejt 575.
 renyhe 543.
 roped 575.
 ropül 576.
 rest 575.
 reszket 245. 575.
 retten 575.
 régi 351. 647.
 rés 575.
 részeg 647. 648.
 réül 648.
 Richard szerzetes 488.
 ripacs 575.
 ró 245. 358. 412. 543. 671.
 rogy 575.
 rojt 575.
 rokon 287. 574. 625.
 Rokonértelmű szók 412.
 Román nyelv 63.
 rop 575.
 roskad 575.
 rost 575.
 Rószin 98.
 rossz 648.
 rovás 358.
 roza 660.
 rög 575.
 rögtön 575.
 rövid 576.
 ruha 300.
 rút 576.
 rtül 245. 287. 625.

S

S hang 504. 629.
 Sabakula 73.
 Sabin 74.
 Sabir 35. 48. 85. 86.

Sadag 48.
 Sagaiok 465. 467.
 Šah 81.
 Šahszevend 52. 481. 482.
 sajsa 625.
 sajnál 625.
 sajtó 576.
 sajtól 576.
 Saka 15.
 Sakarauli 15. 16.
 Sal 33. 34. 48.
 Šalku 76.
 sallang 629.
 Salmoutzes 67. 141. 152. 170.
 Samánok 9. 26—28. 36. 47. 83. 364.
 365. 368. 375. 379. 384.
 Sandilkh 24. 35. 49.
 Sandžak 47.
 Sandžar 30. 111.
 Saragur 35. 49.
 Sarat 125.
 Sarkel 80. 83. 84. 86. 88. 94.
 sarló 544. 586.
 sarok 576.
 Sarolta 183.
 saru 308. 667.
 Sauromaták 3. 9.
 savanyú 576.
 Savender 49.
 savó 576.
 sár 296.
 sárga 359. 671.
 sárkány 359. 397. 407. 672.
 sás 296. 393. 661. 665.
 sátor 299. 661. 666.
 seb 544.
 segg 576.
 segít 514.
 Se hiro se hamva 374.
 Šehr 94.

- Šeikhlar 31.
 sejt 545.
 sekély 626.
 selyp 625. 661.
 Semender 80. 82.
 serdül 626.
 sereg 273. 275. 312. 395. 430. 667.
 serény 273. 626.
 Sergek 25.
 serken 626.
 Sevar 74.
 Sevejorum-féle alak 237.
 Sevüktigin 30. 73.
 sérelem 632.
 sért 632.
 Sićmas 71.
 siet 626. 627.
 sík 352. 593. 627.
 Siktir 63.
 Šilku 76.
 síma 627.
 Si-mu-tzian 15.
 singularis 231.
 sínl 594.
 sír 335. 669.
 Sírfeliratok 65.
 Sižovka 74.
Sj hangcsoport 259. 260. 629.
 Sjtűće-sjtűr 65.
 Skoloták 6.
 Skottas 35. 49.
 Skythák 195. 291.
 Skythia 176—180.
 Skytho-hellének 3.
 só 246. 273. 576.
 sok 273. 627.
 Solakh 35. 49.
 Solakzade 50.
 sólyom 293. 664.
 Šonkar 31.
 sor 627.
 Šora-kila 84. 94.
 Šorok 464.
 sorvad 545.
 sög 307.
 söpör 265.
 söprü 311. 667.
 sör 273. 296. 393. 665.
 sötét 576.
 Sparzeugun 34. 50.
 suba 307. 666.
 Sufian 31.
 sugár 577.
 sujt 577.
 Sur 97. 98. 104. 122. 123. 126.
 súrol 628.
 Susug 113.
 stíl 628.
 stúly 545.
 stürü 628.
 süveg 307.
 Süzü 38. 59. 74.

Sz

- Sz* hang 504. 553.
 szab 545. 653.
 Szabartoiaszfaloi 140. 141. 147.
 szablya 321.
 szag 577. 596.
 szaj 628.
 szak 545. 653.
 szakad 545.
 Szakakatai 98. 121.
 szakáll 306. 330. 666.
 Szakhalarok 466.
 szalag 629.
 szalma 660.
 Szalmahullató-út 348.
 Szalmakatai 98. 121.

- Szalma-út 348.
 szar 577.
 Szarai 172.
 szarú 577.
 szarvasmarha 391.
 szatócs 355. 671.
 szattyán 305.
 szád 577.
 száj 329. 577.
 szál 629.
 száll 221. 629.
 szállás 300.
 Számnév 232. 233. 256. 276.
 szán 660.
 szár 577.
 szárad 546.
 száraz 546.
 szárny 629.
 Szártek 405. 474. 485.
 száz 357. 408.
 szeg 246. 546.
 szegény 630.
 szekér 325.
 szel 546.
 Szeldsukok 197.
 szem 329. 578.
 személy 377.
 szenny 546.
 szer 344. 547. 670.
 Szerecten 441.
 szerelem 632.
 szeret 632.
 Szeret 142. 147.
 szédül 578.
 szégyen 577.
 Székelyek 115.
 szél 412. 578.
 szén 578.
 szép 630.
 Szibíriai tatárok 464. 465. 467. 485.
 szid 547.
 sziget 353. 671.
 szigorú 547.
 szikla 531.
 Szikszó 352.
 szilva 393.
 szín 248. 274. 299. 359. 630. 660.
 666.
 Színhalom 299.
 szip 631.
 szipóka 660.
 szirt 547.
 szív 246. 329. 578. 631. 660.
 Szláv elemek a magyarban 401.
 403. 405. 656.
 szó 248. 630.
 Szobrok 27.
 Szóegyezési kategóriák 243. 505.
 559.
 Szójotok 464.
 szok 631.
 szokás 343. 670.
 Szókezdő hangok 229. 307. 561.
 570. 584. 609. 640.
 Szóképzés 238.
 Szókinés 239—242. 266. 271. 280.
 szokmány 661.
 szól 630.
 szolga 334.
 Szolga-Győr 322.
 szomjú 578.
 szomorú 631.
 szop 631.
 szor szer képző 234.
 szorgat 578.
 szorgol 578.
 szorog 578.
 szoros 578.
 Szóvégző hangok 229. 255. 261. 274.
 szózat 630.

- sző 302. 548. 666.
 szög 548. 578.
 szők 631.
 szömölcs 660.
 szőr 579.
 szörnyű 631.
 szősz 632.
 szövés 393.
 szű 548.
 szug 578.
 szugoly 548. 578.
 Szultán 156. 182.
 szunyog 273.
 szunnyad 548.
 szupolyka 578.
 szúr 548.
 szurok 548.
 szurtos 548. 549.
 Szuszudal 167.
 szücs 182. 304. 358. 393. 399. 666.
 szügy 632.
 szük 273. 632. 654.
 szül 335. 669.
 szün 594. 632. 633.
 szürke 359. 549. 671.
 Szűrű 98.
- T
- T* hang 286. 344. 385. 504. 516.
 541. 547. 549. 552. 620. 632.
 tagad 598. 633.
 Tagadó képző 260.
 Tagazgaz 99.
 Tagma 35. 50.
 Tagma-tarkhan 50.
 Tai-kun 81.
 Taizan 50. 364.
 takács 302. 358. 393. 399. 666.
 Takson 126. 156. 157.
- Takszisz 143. 156.
 Talasz 178.
 talál 549.
 Talmat 97. 98. 120. 125.
 talp 330. 549.
 Tamatarkha 103. 125.
 tanács 342. 670.
 Tangat 168. 179.
 Tangri 62. 63.
 tanít 633.
 tanú 344. 670.
 tanul 273. 633.
 tapod 633.
 tapogat 549.
 tar 634.
 Tarai-tatárok 465.
 taraj 273. 634.
 Tarasz 178.
 Tardu 50.
 Targit 50.
 Targitaos 12.
 Tarján 142. 153.
 Tarkatzúsz 143. 155. 156.
 Tarkhan 50. 62. 74. 125. 155.
 Tarkhu 80.
 tarló 634.
 Tarma 85.
 Tarniakh 35. 50.
 tarol 586. 634.
 Tarsia 178.
 tart 549.
 tartar 463.
 Tas 157. 171. 172.
 Tasdan 204.
 Taszész 143. 157. 171.
 Tat 406. 446. 474.
 Tatárok 462. 463. 476. 485.
 Tatők 23. 406. 446. 468. 474.
 Tatun 188.
 Taugasti 50.

- Tauriak 3.
 Tauris 85.
 tavasz 351. 412. 579. 670.
 tábor 312. 661.
 tár 633. 634.
 Tárgyas igeragozás 237. 256. 276.
 tárnok 316.
 társ 335.
 tát 385. 634.
 tátos 384—386. 397. 672.
 Tebelész 143.
 Tege-muzi 113.
 tegez 319. 395. 635. 668.
 tegnap 635.
 teher 648.
 tehén 286.
 tej 286.
 tején 286.
 teker 635.
 Tekiő 30.
 Tekkék 104. 110. 125.
 tele 550.
 Telec 74.
 telek 579.
 telik 550.
 Telutok 144. 464.
 Temirtarkhan 103. 125.
 tengely 326.
 tenger 353. 412. 670.
 Tengulith 125.
 Terbel 75. 95.
 teremt 368.
 teremő 368.
 Tereng 377. 399. 672.
 terengette 377.
 Termatzusz 143. 157.
 Tervel 75.
 tetsz 636.
 tető 579.
 teve 288. 663.
 Tevedsi 197.
 Tevel 143.
 tébolyog 579.
 tél 351. 412. 670.
 térd 329.
 tétova 589.
 téved 579.
 Thanatia 179.
 Thecule 188.
 Thogarma 84. 85.
 Thonuzoba 126. 127. 291.
 Thosz 172.
 Thrákok 3. 8.
 Thyssageták 3. 5. 10.
 Tibetiek 99.
 Tigira 177.
 Tigris 177. 292.
 tiló 303. 661. 666.
 tilos 661.
 tilt 250. 251. 636.
 tinó 285. 663.
 tipor 633.
 Tirak 126.
 Tire 196. 197.
 titok 550.
 Tizes számok 256.
 Tiz ujur 52.
 Tmutarakhan 125.
 tó 353. 412. 579. 670.
 Toboli-tatárok 465.
 Tobolszki kirgizek 226.
 toboroz 312. 667.
 Togara 177.
 Togata 168. 177.
 Tograul 30.
 Toguz-ujgur 52. 99.
 tohonya 579.
 toj 636.
 tokány 286. 663.
 Tokhari 15. 16.

- toklyó 285. 391. 663.
 Tokto 62. 75.
 toll 550.
 tolmács 661.
 tolvaj 246. 579.
 tom 550.
 Toprak-kale 119.
 tor 380. 405.
 Torbágy 315.
 torok 329. 579.
 Tót 406. 445.
 tő 636.
 több 636.
 tőgy 632.
 Tőhötöm 172. 396. 408.
 tölt 550.
 töm 550. 619.
 tömény 357. 671.
 tömlő 311. 667.
 tönk 637.
 töpöröd 637.
 tör 550. 586. 634.
 tör 317. 551. 668.
 törlít 368.
 Török nyelv befolyása a magyarba 255.
 Törökök 105. 114. 144. 158.
 Török-tatár és magyar szövegyezések 246. 582.
 Török-tatár nyelv 217. 220. 222.
 Török-tatárok 461.
 Török-tatárok száma 485.
 Török-tatárok vándorlása 426. 427.
 Török vallás 33.
 töröl 551.
 Töröng 377.
 törpe 637.
 Törtől 114.
 törvény 343. 670.
 törzs 333. 338. 669.
 törzsöl 551.
 Tősek 95.
 Tőszótag 503. 515.
 tőzeg 353. 552.
 transitív ige 237.
 Triveg 95.
 Tšapan 33.
 Tšausgar 94.
 Tšelnat 75.
 Tuba-kiši 464.
 Tuburchuk 119. 126.
 tud 551.
 Tudományos módszerek 249.
 Tudun 51. 81. 364. 385. 386.
 Tugan 30.
 Tuhutum 172.
 Tujun 51.
 Tu-kiu 2.
 Tulajdonnevek 29. 30.
 tulboj 311.
 Tuldikh 34. 36. 51.
 Tulge 126.
 tulok 663.
 Tumäni-tatárok 465.
 Tungakatai 121.
 Tungatai 98.
 Tunguzok 5.
 tunya 579. 602.
 Turda 185.
 Turganirikh 103. 127.
 Turk 85. 463.
 Turkia 98. 144.
 Turkok 97. 99. 140—145.
 Turkománok 8. 15. 16. 22. 24. 25.
 31. 49. 103—106. 111. 144. 146.
 149. 158. 159. 163. 470. 471. 485.
 turó 286. 661. 663.
 Turul 185. 293. 664.
 Turun 51.
 Turxanthos 24. 50. 51.

tusa 313. 667.
 Tutaš 30.
 tűzok 293. 661. 664.
 tűdő 329. 579.
 tükör 309. 661. 667.
 tündér 389. 390. 672.
 tür 637.
 Türk 35. 51. 461. 463.
 Турок 12. 462.
 tűz 551. 552.
 tűzhely 374.
 Tüzimádók 138. 374.
 Tüzükati Timuri 26.
 Ty hang 225. 504.
 tyúk 294. 665.
 Tzarbagan 103. 127.
 Тѣрзагит 657.
 Tzopon 127.
 Tzulos 95.
 Tzur 127.

U

U hang 574.
 Uger 413.
 Ugorok 209.
 Ugr 413.
 ugrani 637.
 Ugria 179. 417—419.
 Ugud 188.
 Uguech 172. 180.
 Uguz 85.
 ugyan 638.
 Uhlan 302.
 uj 561.
 Ujgur 31. 35. 36. 49. 52. 86. 90.
 197. 198. 216. 418. 462. 466.
 ujj 329. 561.
 Ujur 85.
 Ukkon 369. 553. 610.
 Uldesz 51.

Ultinok 98.
 Ultziagur 31. 35. 51.
 Ulu-mažar 179.
 Ulumuš 62. 67.
 Ulus 196. 197.
 ún 552.
 undok 552.
 undor 552.
 Unger 413.
 Unnugur 35. 51.
 unszol 552.
 Űr 76. 333. 552. 661. 669.
 Ural-altai keverék nyelv 151.
 Urgends 99.
 Urkund 127.
 Urogi 52.
 Urs 187.
 Ursur 187.
 Uruk 196.
 Usanlu-törzs 483.
 úsz 553.
 Uszad 173.
 út 638.
 utaz 638.
 utál 638.
 után 553.
 Utgur 35. 198.
 Utigur 24. 29. 35. 39. 46. 49. 52. 195.
 utó 553.
 Utrigur 52.
 Uturgur 31. 35. 47. 52.
 Uz 188.
 Űzok 97. 98. 104. 105. 110—116.
 144—146. 158. 159. 161. 173. 196.

Ű

Ű hang 521.
 űd 607.
 űdő 349. 670.

Ügek 172.
 ügy 567. 639.
 ügyek 639.
 ük 554.
 Ükek 172. 180.
 ül 554.
 ümög 507. 666.
 üng 307.
 ünő 286. 663.
 ür 352.
 ürdüng 376.
 ürcg 639.
 üres 639.
 ürge 293. 664.
 ürft 639.
 üröm 296.
 ürü 285. 391. 663.
 Üstjak 130.
 üsző 286. 554. 663.
 üszög 554.
 üt 639.
 üz 555. 611.
 üzen 555.

V

V hang 225. 244. 252.
 vad 290. 408. 648. 664.
 Vadállatok 391.
 vaddisznó 290.
 vadkan 172. 291.
 Vafa 136.
 vaj 286. 555. 663.
 vajakol 388.
 Vajda 140.
 Vajk 183.
 Vaka 136.
 val 640.
 Vali 38. 71.
 vall 556. 580.
 Vallás 361. 397.

Vallás iránt való közönbösség 370.
 399.
 var 556.
 Varchoniták 44.
 varjú 293. 580. 665.
 Var-khunok 29. 44. 46. 49. 50.
 Varkocs 305. 306.
 vas 411. 580.
 vasárnap 357.
 Vata 97.
 vág 580.
 vágy 251. 639.
 vál 580.
 váll 329. 580.
 ványol 580.
 Vár 44. 321. 395. 408. 556. 568.
 vásár 356. 397. 408. 671.
 vászon 303. 666.
 Vegyüléknyelv 267—269. 275. 282.
 Vela 184. 489. 494. 496.
 velő 329. 557.
 ver 273. 412. 557.
 verem 335. 669.
 vese 581.
 vesz 558. 581.
 vessző 581.
 veszt 558.
 vet 246. 581.
 vezet 314. 640.
 vezér 314. 395. 640. 667.
 vezir 81. 92.
 vég 556.
 vékony 580.
 vél 640.
 vén 557.
 vér 329. 581.
 Vərbulesű 157.
 Vérivás 170. 419. 490. 500.
 vért 304.
 vés 557.

- . vésés 399.
 vész 558.
 vét 558.
 világ 345. 349. 581. 670.
 villan 349.
 villám 349. 581.
 villog 345. 349. 581.
 vimád 378.
 visz 581.
 vív 581.
 víz 263. 412. 582.
 Vlatavaz 75.
 Vocalharmonia 226. 228. 229.
 Vogul 161.
 Vogul nyelv viszonya a magyar-
 hoz 231.
 Vogul szöveg 227.
 vol 640.
 Volga-bolgárok 55. 56. 59. 60. 64.
 65. 71. 72. 74. 83. 84. 115. 156.
 Volias-tarkhan 38. 71.
 von 582.
 Votják nyelv 269.
 vő 332. 412. 582. 669.
 völgy 353.
 vörös 581.
- Z
- Z hang 257. 259. 260. 261. 268. 504.
 Zabeiros 48.
 Zabender 49.
 Zalbergan 52.
 Zagur 188.
 Zalos 48.
 Zaltász 143. 156.
 Zandilkh 49.
 Zank 52.
 záp 653.
 zár 558.
 zászló 326.
 Zemera 188.
 zene 359. 671.
 zeng 359. 671.
 Zichia 127. 488. 493. 494.
 Zihebil 95.
 Ziligbi 53.
 Ziligdés 53.
 Zolok 188.
 Zoltán 156. 396. 409.
 Zombor 188.
 zomok 640.
 zőmej 377.
 zőmel 377.
 zömök 640.
 Zrinyiász 228.
 Zsidók 81. 82.
 Zsolt 156. 171.
 Zsoltán 156.
 zubbony 308. 394. 661. 666.
 zug 578.
 Ź hang 103. 137. 205. 504.
 Žoržan 178.

